वाचस्पत्य

बृहत् संस्कृताभिधान

चतुर्थखण्डम् ।

गवर्णमेण्टसंस्कृतविद्यालयस्थ-दर्शन-व्याकरणाध्यापकचर-

श्रीतारानाथ-तर्कवाचस्पति-भट्टाचार्य्येण

सङ्कलितम्

तेनैव संस्कृतम्

१९३१ संवत्सरे मुद्रितम् ।

VACHASPATYA

A

COMPREHENSIVE SANSKRIT DICTIONARY

IN TEN PARTS.—PART IV.

COMPILED BY

PROFESSOR TARANATHA TARKAVACHASPATI

CALCUTTA

PRINTED AT THE KAVYAPRAKASHA PRESS.

1874.

To be had from Pandit Jibananda Vidyasagara B. A.
Superintendent, Free Sanskrit College, Calcutta.

तद्देशानुप्रविष्टः स य इति निर्द्दिश्यते । स एकोऽसावयं पुरुषे यश्चासावादित्ये यः परमानन्दः श्रोत्रियप्रत्यक्षो निर्दिष्टो यस्यैकदेशं ब्रह्मादीनि भूतानि सुखार्हाण्युपजीवन्ति स यश्चासावादित्ये इति स एकः । तं मीमांसया च सिद्धमुपसंहृतं भिन्नप्रदेशस्थघटाकाशाकाशैकत्ववत् । नन्वानन्दस्य मीमांसा प्रकृता तस्या अपि फलमुपसंहर्त्तव्यम्, अभिन्नः स्वाभाविक आनन्दः परमात्मैव न विषयविषयिसम्बन्धजनित इति । ननु तदनुरूपएवायं निर्देशः स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इति भिन्नाधिकरणस्थविशेषोपमर्दनेन । नन्वेवमप्यादित्यविशेषणग्रहणमनर्थकम् । नानर्थकम् । उत्कर्षापकर्षापोहार्थत्वात् । द्वैतस्य हि यो मूर्त्तामूर्त्तलक्षणस्योत्कर्षः सवितर्य्यन्तरगतः स चेत् पुरुषगतविशेषोपमर्द्देन परमानन्दमपेक्ष्य समो भवति न कश्चिदुत्कर्षोऽपकर्षो वा तां गतिं गतस्येत्यभयं प्रतिष्ठां विन्दत इत्युपपन्नम्"।"स यः कश्चिदेवं यथोक्तं ब्रह्मोत्सृज्योत्कर्षापकर्षमद्वैतं सत्यं ज्ञानमनन्तमस्मीति । एवंशब्दस्य प्रकृतपरामर्शार्थत्वात् । स किम्? अस्माल्लोकात्प्रेत्य दृष्टादृष्टविषयसमुदायो ह्ययं लोकस्तस्मादस्माल्लोकात्प्रेत्य प्रत्यावृत्य निरपेक्षो भूत्वा एतं यथा व्याख्यातम् अन्नमयमात्मानमुपसङ्क्रामति विषयजातमन्नमयात्पिण्डात्मनो व्यतिरिक्तं न पश्यति सर्वं स्थूलभूतमन्नमयमात्मानं पश्यतीत्यर्थः । ततोऽभ्यन्तरमेतं प्राणमयं सर्व्वान्नमयात्मस्थमविभक्तम् । अथैतं मनोमयं विज्ञानमयमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति । अथाऽदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते तत्रैव नान्यत्र च" शाङ्करभाष्यम्

अत्र प्रसङ्गात् सुखदुःखादीनां स्वरूपकारणादिकं तावन्निरूप्यते प्रकृतेः सुखदुःखमोहात्मकसत्त्वरजस्तमोगुणरूपत्वात् सुखादीनां सत्त्वादिकार्य्यत्वम् । यथोक्तं सां०का० "प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः । अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः" अस्याः सां०कौ० व्याख्या ।

"प्रीतिः सुखं प्रीत्यात्मकः सत्वगुणः, अप्रीतिर्दुःखं अप्रीत्यात्मकोरजोगुणः, विषादो मोहः विषादात्मकस्तमोगुण इति । ये तु मन्यन्ते न प्रीति र्दुःखाभावादतिरिच्यते एवं दुःखमपि न प्रीत्यभावादन्यदिति तान् प्रत्यात्मग्रहणम् । नेतरेतराभावाः सुखादयः अपि तु भावाः आत्मशब्दस्य भाववचनत्वात् प्रीतिरात्मा भावो येषां ते प्रीत्यात्मानः । एवमन्यदपि व्याख्येयम् । भावरूपता चैषामनुभवसिद्धा परस्पराभावात्मकत्वे तु परस्पराश्रयापत्तेरेकस्याप्यसिद्धेरुभयासिद्धिरिति भावः । स्वरूपमेषामुक्त्वा प्रयोजनमाह प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः अत्रापि यथासंख्यमेव । रजः प्रवर्त्तकत्वात्सर्वत्र लघु सत्त्वं प्रवर्त्तयेत् यदि तमसा गुरुणा न नियम्येत । तमोनियतन्तु क्वचिदेव-प्रवर्त्तयतीति भवति तमो नियमार्थम् । प्रयोजनमुक्त्वा क्रियामाह अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च वृत्तिः क्रिया सा च प्रत्येकमभिसम्बध्यते । अन्योन्याभिभववृत्तयः एषामन्यतमेनार्थवशादुद्भूतेनान्यदभिभूयते । तथा हि सत्त्वं रजस्तमसी अभिभूय शान्तामात्मनो वृत्तिं प्रतिलभते एवं रजः सत्त्वतमसी अभिभूय घोराम्, एवं तमः सत्त्वरजसी अभिभूय मूढामिति" ।

"प्रीत्यप्रीतिविषादाद्यैर्गुणानामन्योन्यं वैधर्म्यम्" सां० सू० । "गुणानां सत्त्वादिद्रव्यत्रयाणामन्योन्यं सुखदुःखविषादाद्यैर्वैधर्म्यम् कार्य्येषु तद्दर्शनादित्यर्थः सुखादिकं च घटादिविषयाणामपि रूपवदेव धर्मोऽन्तःकरणोपादानत्वात् सर्व्वकार्य्याणां, तत्तद्गुणत्वौचित्यात् एतच्चानुपदं निरूपयिष्यते । मनसः संकल्पात्मकतावत् सत्त्वादीनां सुखाद्यात्मकता धर्म्मधर्म्म्यभेदात्" सा०प्र०भा०।

"हेयं दुःखमनागतम्" इत्युपक्रम्य "द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः" पात०सू० हेयस्य दुःखस्य कारणं द्रष्टृदृश्ययोः संयोगमुक्त्वा "प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम्" पा०सूत्रे दृश्यपदार्थो निरूपितः । अयमर्थः प्रकाशशीलं सत्त्वं, क्रियाशीलं रजः, प्रकाशक्रिययोः प्रतिबन्धरूपस्थितिशीलं तमः । तत्र सत्त्वं मृदुत्वात् तप्यं, तापकं रजः रञ्जकत्वात् । एवं सत्त्वरजसोस्तप्यतापकभावे सति तमसा मोहः सम ताप इत्येवं रूपभ्रान्तिरूपोमोहः पुरुषस्य भवति । तदिदं गुणत्रयं स्वस्वकार्य्यैः मिथः सहायमविवेकिभोग्यं विवेकित्याज्यं परस्पराश्रयं परस्पराभिभाव्याभिभावकभावञ्च गच्छति" इत्येवं स्थिते सति कारणान्तरे रजस्तमसी अभिभूय सत्त्वं यदा प्रवर्द्धते तदा सत्त्वोद्रेकात् सुखं जायते । सत्त्वतमसी अभिभूय सति कारणान्तरे यदा रजः प्रवर्द्धते तदा रज उद्रेकात् दुःखं भवति सत्त्वरजसी अभिभूय यदा तम उद्रिक्तं भवति तदा मोह विषादादिकं जायते इति सुखादिसमुद्भवप्रकारः । तत्र कारणं धर्म्माधर्म्मादिसचिवोरागादिरेव । यथाह "सुखानुशयी रागः" दुःखानुशयी, द्वेषः" पा०सू०/

सुखानुभवे सति स्मृत्या तज्जातीयसुखान्तरे तत्साधने वा तृष्णा स रागः सुखमनुशेते विषयीकरोति सुखानुशयीत्यर्थः एवं दुःखानुभवितुः स्मृत्या दुःखे तत्साधने वा यः क्रोधः स द्वेष इत्यर्थः। एवञ्च सुखस्य स्वरूपात्मकज्ञानात् सुखे इच्छा नान्येच्छाधीना इति तस्य स्वतःप्रयोजनत्वम् अन्येच्छानधीनेच्छाविषयस्यैव तथात्वात्। तत्साधने तु सुखसाधनत्वज्ञानादेवेच्छा अतस्तस्य गौणप्रयोजनत्वम्। स्वरूपात्मकदुःखज्ञानाच्च दुःखे द्वेषः तत्साधने तु तत्साधनत्वज्ञानात् द्वेषः यथाह भाषा० "सुखन्तु जगतामेव काम्यं धर्म्मेण जन्यते। अधर्म्मजन्यं दुःखं स्यात् प्रतिकूलं सचेतसाम्। निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते। इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि। चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा च या भवेत्। तद्धेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत्। बलवद्द्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात् प्रतिबन्धिका। तद्धेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्मते। द्विष्टसाधनताबुद्धिर्भवेद्द्वेषस्य कारणम्"। इच्छया च तत्साधने प्रवृत्तिः। द्वेषाच्च तत्साधने निवृत्तिः। यत्र सुखनान्तरीयकविधया दुःखमुत्पद्यते तादृशे कर्म्मणि द्विष्टसाधनत्वज्ञाने सत्यपि इच्छातत्कार्ययोर्दर्शनात् बलवद्द्विष्टासाधनत्वज्ञानस्यैव इच्छायां प्रवृत्तौ च कारणत्वेन तस्य तन्नान्तरीयकत्वान्न बलवद्द्विष्टत्वम्। अतएव कण्टकिमत्स्यभक्षणादौ सतुषधान्यादिग्रहणे च प्रवृत्तिः। कामुकादेः परदारादिगमने नरकसाधनत्वं विदुषोऽपि प्रवृत्तिस्तु तत्काले ऐहिकसुखापेक्षया कालान्तरभाविनि नरकादौ बलवद्द्वेषाभावेन बलवद्द्विष्टासाधनत्वज्ञानादेवेति न विरोधः।

तत्र सुखं प्रथमं द्विविधं ज्ञानप्रसादलब्धं ब्रह्मानन्दाद्यपरपर्य्यायं निरतिशयम्, वैषयिकं सातिशयञ्च" तच्च तैत्तिरीयश्रुतौ मनुष्यादारभ्य ब्रह्मपर्य्यन्तानाम् ७१७८४ प्राग्दर्शितम् सातिशयञ्च सुखं विवेकिनां दुःखमेव। यथोक्तम् विषयतृष्णाराहित्यरूपोपरतिस्वरूपतुष्टिप्रदर्शने" सां०कौ०। "अर्ज्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादोषदर्शनहेतुजन्मान उपरमाः पञ्च भवन्ति। तथा हि सेवादयोधनोपार्जनोपायास्ते च सेवकादीन् दुःखाकुर्वन्ति। दुर्व्यदरीश्वरद्वाःस्थदृस्तदत्तचखडाङ्कचन्द्रजां वेदनां भावयन् प्राज्ञः कः सेवासु प्रसज्जते? । एवमन्येऽप्यर्ज्जनोपाया दुःखा इति विषयोपरमे या तुष्टिः सैषा पारमुच्यते। तथार्जितं धनं राजैकागारिकाग्निजलौघादिभ्योविनङ्क्ष्यतीति तद्रक्षणे महद्दुःखमिति भावयतोविषयोपरमे या तुष्टिः सा द्वितीया सुपारमुच्यते। तथा महतायासेनार्जितं धनं भुज्यमानं क्षीयते इति तत्क्षयं भावयतोविषयोपरमे या तुष्टिः सा तृतीया पारपारमुच्यते। एवं शब्दादिभोगाभ्यासादङ्कन्ते कामास्ते च विषयाप्राप्तौ कामिनं दुःखयन्तीति भोगदोषं भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा चतुर्थी अनुत्तमाम्भ उच्यते। एवं नानुपहत्य भूतानि विषयोपभोगः सम्भवतीति हिंसादोषदर्शनाद्विषयोपरमे या तुष्टिः सा पञ्चमी उत्तमाम्भ उच्यते"। "परिणाम तापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः" पात०सूत्रे चोक्तम्। अयमर्थः परिणामोऽन्यथाभावः तापः वर्त्तमानः, संस्कारोभूतः एतान्येव दुःखानि तैरिति विग्रहः तथा च विषयसुखभोगात् कामानलो वर्द्धते "न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति। हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्द्धते" इति भारतोक्तेः तद्वृद्धौ च सत्यां कदाचित् काम्यालाभे दुःखमवश्यं भावि कदाचिल्लाभेऽपि कुतश्चिद्भोगसङ्कोचे दुःखम् ततः सङ्कोचके द्वेषः ततः कामद्वेषाभ्यां पापस्योपचयात् दुःखमवश्यं भावि। असङ्कोचे व्याधिः पापञ्च ततोदुःखम् एवं भोगस्य परिणामदुःखता। तथा सुखभोगस्य तत्साधनस्य नाशे तापः अनुतापः स च दुःखमेवेति तस्य तापदुःखता। तथा भोगनाशेऽपि तत्संस्कारः तिष्ठत्येव सति तस्मिन् तज्जातीये पुनः रागः रागे च पुण्यापुण्यसाधनावश्यम्भावः ततः पुनः सुखदुःखभोगः ततः पुनः संस्कार इत्यनन्तदुःखसन्ततिः तथा च यथा भोगनाशे न संस्कारो भवेत् तथा यतितव्यमिति अतएवोक्तम् "असक्तः सुखमन्वभूत्" सर्व्वमेव विषयभोगसाधनं विषयजन्यं सुखं च दुःखपक्षे निक्षेप्तव्यम्। तत्र हेतुः गुणवृत्तिविपर्य्ययादिति गुणानां चित्तात्मना परिणतानां सत्त्वरजस्तमसां वृत्तीनां सुखदुःखमोहानां विरोधात् परस्पराभिभाव्याभिभावकत्वरूपविरोधात् इति। तथा च त्रिगुणचित्तस्य यदा रजस्तमसी सत्त्वात् किञ्चिदूने भवतः तदा ते मिथुनीभूय सत्त्वाभिभवाभिमुखे भवतः। तदानीञ्च तमसा सत्वापिधाने कृते रजऐश्वर्य्यं कामयमानेन विषयः प्रियो भवति तदा तेन सत्त्वाच्छादनेन चित्तं विक्षिप्तं भवति। यदा तु तमः प्रधानं तदा चित्तं मूढं भवति सत्त्वोद्रेके तु सुखम् इत्येवमेकस्यैव चित्तस्य सत्त्वादिकारणोद्रेकभेदेन सुखदुःखादिरूपता।

सुखादिकञ्च अन्तःकरणधर्मः धर्म्माधर्म्मफलत्वात् "या-

स्वदेशितं फलमनुष्ठातरीति" न्यायेन क्रियादीनामन्तःकरणधर्म्मत्वेन तद्धर्म्मत्वौचित्यात् पुरुषे तु तानि तदविवेकादौपाधिकानि "प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताहमिति मन्यते" गीतोक्तेः प्रकृतिगुणानां वास्तविककर्त्तृत्वसिद्धेः । "तस्मात् संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् । गुणकर्त्तृत्वे च तथा कर्त्ता भवत्युदासीन" इति सां०का० राजसहस्ते: अन्तःकरणस्यैव वास्तविककर्त्तृत्वोक्तेस्च क्रियाफलस्य सुखादेरपि तत्सामानाधिकरण्यम् । एतदाशयेनैव "तत्र जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः । लिङ्गस्याविनिवृत्तेस्तस्माद् दुःखं स्वभावेन सां०का० उक्तिः पुरुषे औपाधिकदुःखस्य सद्भावपरा" । किञ्च अन्तःकरणस्य तावत् सुखादिभिरन्वयव्यतिरेकौ सर्व्वसम्मतौ इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धकारणभावस्य तस्योपादानत्वमेव सांख्यादिभिः कल्प्यते न पुनस्तस्य निमित्तत्वं प्रकल्प्य आत्मनस्तत्र समवायिकारणत्वकल्पनं गौरवपराहतत्वात् निर्गुणत्वादिश्रुतिविरोधाच्च । सत्यपि तस्यस्वाभाविकाकर्त्तृत्वे भोक्तृत्वमस्त्येवेति सांख्या आहुः यथोक्तं सांख्यसूत्रभाष्ययोः "चिदवसानो भोगः" सू० । "पुरुषस्वरूपे चैतन्ये पर्यवसानं यस्य तादृशो भोगः सिद्धिरित्यर्थः । बुद्धेर्भोगस्य व्यावर्तनाय चिदवसान इति । चितः परिणामित्वरूपधर्म्मत्वादिशङ्कानिरासायावसानपदम् । चितौ भोगस्य स्वरूपे पर्यवसितत्वान्न कौटस्थ्यादिहानिरित्याशयः । तथाहि प्रमाणा ख्यवृत्त्यारूढं प्रकृतिपुरुषादिकं प्रमेयं वृत्त्या सह पुरुषे प्रतिविम्बितं सद्भासते । अतोऽर्थोपरक्तवृत्तिप्रतिविम्बावच्छिन्नं स्वरूपचैतन्यमेव भानं पुरुषस्य भोगः प्रमाणस्य च फलमिति । ततश्च प्रतिबिम्बरूपेणार्थसम्बन्धे द्वारतया वृत्तीनां करणत्वमिति । तदुक्तं विष्णुपुराणे । "गृहीतानिन्द्रियैरर्थानात्मने यः प्रयच्छति । अन्तःकरणरूपाय तस्मै विश्वात्मने नमः" इति । राज्ञो हि करणवर्गः स्वामिने भोग्यजातं समर्पयतीति दृष्टमिति । भोगशब्दार्थस्याभ्यवहरणम् आत्मसात्करणमिति यावत् । स च देहादिचेतनान्तेषु साधारणः । विशेषस्त्वयम् । अपरिणामित्वात् पुरुषस्य विषयभोगः प्रतिबिम्बादानमात्रम् । अन्येषां तु परिणामित्वात् पुष्ट्यादिरपीति । अयमेव च परिणामरूपः पारमार्थिको भोगः पुरुषे प्रतिषिध्यते "बुद्धेर्भोग इवात्मनोत्यादिभिरिति" मन्तव्यम् । अस्मिन् सूत्रे पुरुषस्यापि फलव्याप्यता सिद्धा चिदवसानताया एवात्र भोगत्ववचनादिति ननु कर्त्तुरेव लोके क्रियाफलभोगो दृष्टः । यथा सञ्चरत एव सञ्चारोत्थदुःखभोग इति तत् कथं बुद्धिकृतधर्म्मादिफलस्य सुखाद्यात्मिकाया अर्थोपरक्तबुद्धिवृत्तेर्भोगः पुरुषे घटेतेत्याशङ्कायामाह । "अकर्त्तुरपि फलोपभोगोऽन्नाद्यवत्" सू० । बुद्धिकर्म्मफलस्यापि वृत्तेरुपभोगस्तदकर्त्तुरपि पुरुषस्य युक्तः अन्नाद्यवत् । यथान्यकृतस्यान्नादेरुपभोगो राज्ञो भवति तद्वदित्यर्थः । अविवेकस्य स्वस्वामिभावस्य वा भोगनियामकत्वात् तु नातिप्रसङ्गः । सुखदुःखादेः कर्म्मफलत्वमभ्युपेत्य बुद्धिगतं कर्म्मफलं पुरुषो भुङ्क्ते इत्युक्तम् । इदानीं पुरुषगतभोगस्यैव कर्म्मफलत्वं स्वीकृत्य बुद्धिकर्म्मणा पुरुष एव फलमुत्पद्यत इति मुख्यसिद्धान्तमाह । "अविवेकाद्वा तत्सिद्धेः कर्तुः फलावगमः" सू० । अथवा कर्तरि फलमेव न भवति सुखं भुञ्जीयेत्यादिकामनाभिर्भोगस्यैव फलत्वात् । अतो भोक्तृनिष्ठमेव फलं भवति "शास्त्रविहितं फलमनुष्ठातरीति" शास्त्रेषु कर्त्तुः फलावगमस्तु तत्सिद्धेरकर्तृनिष्ठाया भोगाख्यसिद्धेः कर्तृबुद्ध्यावविवेकादित्यर्थः । योऽहं करोमि स एवाहं भुञ्ज इति हि लौकिकानुभव इति । या च सुखं मे भूयादित्यादिकामना सा पुत्रो मे भूयादितिवत् फलसाधनत्वेनैवोपपद्यते । भोगस्तु नान्यस्य साधनम् । अतः स एव फलमिति मुख्यः सिद्धान्तः । भोगस्य पुरुषस्वरूपत्वेऽपि वैशेषिकाणां मते श्रोत्रवत् कार्यता बोध्या सुखाद्यवच्छिन्नचितेरेव भोगत्वात् । अस्मिंश्च भोगस्य फलत्वपक्षे दुःखभोगाभाव एवापवर्गो बोध्यः । अथवा भोग्यतारूपस्वत्वसम्बन्धेन सुखदुःखाभावयोरेव फलत्वमस्तु तेन सम्बन्धेन धनादेरिव सुखादेरपि पुरुषनिष्ठत्वादिति" प्र०भा० युक्तञ्चैतत् "कामः संकल्पोविचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्व्वं मन एवेति" श्रुत्या कामादेरन्तःकरण-धर्म्मत्वोक्तेस्तत्फलस्य सुखादेस्तद्धर्म्मौचित्यात् तेषां मनोधर्म्मत्वमिति सांख्यादीनां मतमेव वेदान्तिनाम् "तद्गुणसारत्वादिति" शा०सू० तथैव भाष्यकृता निर्णीतत्वात् । इयांस्तु विशेषः सांख्यैर्विषयेष्वपि त्रिगुणकार्य्यत्वात् सुखादिकमस्तीतिमन्यन्ते यथोक्तम्" सां०कौमुद्याम् । "सुखदुःखमोहाः परस्परविरोधिनः स्वस्वानुरूपाणि सुखदुःखमोहात्मकान्येव निमित्तानि कल्पयन्ति । तेषाञ्च परस्परमभिभाव्याभिभावकभावान्नानात्वम् । तद्यथा एकैव स्त्री रूपयौवनकुलशीलसम्पन्ना स्वामिनं सुखाकरोति तत्

कस्य हेतोः ? स्वामिनं प्रति तस्याः सुखरूपसमुद्भवात् । सैव स्त्री सपत्नीर्दुःखाकरोति तत्कस्य हेतोः ? ताः प्रति तस्या दुःखरूपसमुद्भवात् । एवं पुरुषान्तरं तामविन्दत् सैव मोहयति तत्कस्य हेतोः ? तत्प्रति तस्या मोहरूपसमुद्भवात् । अनया च स्त्रिया सर्वे भावा व्याख्याताः । तत्र यत्सुखहेतुस्तत्सुखात्मकं सत्वं, यत् दुःखहेतुस्तद्दुखात्मकं रजः, यन्मोहहेतुस्तन्मोहात्मकं तमः, सुखप्रकाशलाघवानां त्वेकस्मिन् युगपदुद्भूतावविरोधः सहदर्शनात् । तस्मात् सुखदुःखमोहैरिव विरोधिभिरेकैकगुणवृत्तिभिः सुखप्रकाशलाघवैर्न निमित्तभेदा उन्नीयन्ते एवं दुःखोपष्टम्भकत्वप्रवर्त्तकत्वैरेवं मोहगुरुत्वावरणैरिति सिद्धं त्रैगुण्यमिति" । सां०सूत्रे प्र० भाष्ये चोक्तम् ।

"सुखदुःखमोहधर्म्मिणी बुद्धिः सुखदुःखमोहधर्म्मात्मकद्रव्यजन्या कार्य्यत्वे सति सुखदुःखमोहात्मकत्वात् कान्तादिवदिति कारणगुणानुसारेणैव कार्य्यगुणौचित्यं चात्रानुकूलस्तर्कः श्रुतिस्मृतयोऽपीति मन्तव्यम् । ननु विषयेषु सुखादिमत्त्वे प्रमाणं नास्ति । अहं सुखीत्याद्येवानुभवात् तत् कथं कान्तादिविषयो दृष्टान्त इति चेन्न सुखाद्यात्मकबुद्धिकार्य्यतया स्रक्सुखं चन्दनसुखमित्याद्यनुभवेन च विषयाणामपि सुखादिधर्मकत्वसिद्धेः श्रुतिस्मृतिप्रामाण्याच्च । किञ्च यस्यान्वयव्यतिरेकौ सुखादिना सह दृश्येते तस्यैव सुखाद्युपादानत्वमपरिकल्प्यान्यस्योपादानत्वकल्पने कारणद्वयकल्पनागौरवम् । अपि चान्योऽन्यसंवादेन प्रत्यभिज्ञया च विषयेषु सर्वपुरुषसाधारणस्थिरसुखसिद्धिः । तत्सुखग्रहणायास्मन्नये वृत्तिनियमादिकल्पनागौरवं च फलमुखत्वान्न दोषावहम् । अन्यथा प्रत्यभिज्ञयावयव्यसिद्धिप्रसङ्गात् तत्कारणादिकल्पनागौरवादिति । विषयेऽपि सुखादिकं च मार्कण्डेये प्रोक्तम् ।"तत् सन्तु चेतस्यथवापि देहे सुखानि दुःखानि च किं ममात्र" इति । अहं सुखीत्यादिप्रत्ययस्तु अहं धनीत्यादीप्रत्ययवत् स्वस्वामिभावाख्यसम्बन्धविषयकस्तेषां प्रत्ययानां समवायसम्बन्धविषयकत्वभ्रमनिरासार्थं तु सुखिदुःखिमूढेभ्यः पुरुषो विविच्यते शास्त्रेष्विति । शब्दादिषु च सुखाद्यात्मताव्यवहार एकार्थसमवायात् । अस्तु वा शब्दादिषु साक्षादेव सुखमुक्तप्रमाणेभ्यः । विषयगतसुखादेश्च बुद्धिमात्रग्राह्यत्वं फलबलात् । यत् तु विषयासम्प्रयोगकाले शान्तिसुखं सात्त्विकं सुषुप्त्यादौ व्यज्यते तदेव बुद्धिधर्म्म आत्मसुखमुच्यत इति" ।

वैशेषिकादयस्तु सुखादिकमात्मनएवधर्म्मः "बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा । धर्म्माधर्म्मौ गुणाएते आत्मनः स्युश्चतुर्दश" इति भाषा० उक्तेः । मनसोऽणुत्वाङ्गीकारेण तेषां तद्गुणत्वे ज्ञानसुखादीनामप्रत्यक्षत्वापत्तेः । प्रत्यक्षे चाश्रयमहत्त्वस्य हेतुत्वात् मनसश्च ज्ञानायौगपद्येनाणुत्वेन महत्त्वाभावादिति युक्तिं प्रदर्श्य श्रुतौ मनोधर्म्मत्ववचनन्तु आयुर्घृतमित्यादिवदौपचारिकमित्यङ्गीचक्रुः । तदेतन्मतमसमीचीनम् एकदा ह्रदावगाहे सकलदेहव्यापिशैत्योपलब्धेः नृत्यगीताभिनयादेरेकदा श्रवणदर्शनादेर्दर्शनात् मनसोऽणुत्वासिद्धेः श्रौतमनोधर्म्मत्वस्य निमित्तपरत्वकल्पनेऽपि "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यःस्थविष्ठोधातुस्तत्पुरीषं यन्मध्यमं तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मन" इति छा०उ०श्रुत्या "अन्नमयं हि सौम्य ! मन" इत्युक्तस्य मनसोऽन्नविकारत्वस्य समर्थनाय प्रवृत्तया बोधितस्य मनसोऽन्नजन्यत्वस्य अन्नभोजनोपचयापचयाभ्यां तद्वृद्धिह्रासावगतेर्नाणुमानता मनस इति आगमविरोधे अनुमानाप्रवृत्तेः अङ्गीकृतञ्च तैरपि शङ्खदृष्टान्तेन प्राण्यङ्गत्वहेतुना नरकपालशुचित्वानुमाने "नारं स्पृष्ट्वास्थि संस्नेहं सचेलं जलमाविशेत्" मनुस्मृत्या बाधादप्रामाण्यमतः प्रकृतेऽपि तथेति । मनसोऽनणुत्वाभिप्रायेणैव "क्रमशोऽक्रमशश्च वृत्तयः" सां० सूत्रे मनसोऽनणुत्वनिरासेन युगपद्वृत्तयोऽङ्गीकृताः । तथा सांख्यकारिकाकौमुद्योरुक्तम् । "युगपच्चतुष्टयस्य तु वृत्तिः क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा । दृष्टे तथाप्यदृष्टे त्रयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः" का० "दृष्टे यथा यदा सन्तमसान्धकारे विद्युत्सम्पातमात्राद्व्याघ्रमभिमुखमतिसन्निहितं पश्यति तदा खल्वस्यालोचनसङ्कल्पाभिमानाध्यवसाया युगपदेव प्रादुर्भवन्ति, यतस्तत उत्पत्य तत्स्थानादेकपदेऽपसरति । क्रमशश्च यदा मन्दालोके प्रथमं तावद्वस्तुमात्रं सम्मुग्धमालोचयति अथ प्रणिहितमनाः कर्णान्ताकृष्टसशरः कुञ्चितपादः शिञ्जितज्यामण्डलीकृतकोदण्डः प्रचण्डतरः पाटच्चरोऽयमिति निश्चिनोति अथ च मां प्रत्येतीत्यभिमन्यते अथाध्यवस्यति अपसरामीतः स्थानादिति । परोक्षे तु अन्तःकरणत्रयस्य बाह्येन्द्रियवर्ज्जं वृत्तिरित्याह अदृष्टे त्रयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः । अन्तःकरणत्रयस्य युगपत् क्रमेण च वृत्तिर्दृष्टपूर्विकेति । अनुमानागमस्मृतयोहि परोक्षेऽर्थे दर्शनपूर्वाः प्रवर्त्तन्ते नान्यथा । यथा दृष्टे तथा, अदृष्टेऽपीति योजना" कौ० आकरेऽस्य प्रपञ्चः । तच्च सुखं त्रिविधम्" । यथा

"सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ! ३६ । अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तञ्च नियच्छति । यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् । तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ३७ । विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् । परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ३८ । यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः । निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ३९ । न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः । सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ४०"गीतोक्तेः । "सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिजानीते सुखन्त्विति । स्पष्टोऽर्थः ३६ । तत्र सात्त्विकं सुखमाह अभ्यासादिति सार्द्धेन । यत्र यस्मिन् सुखे अभ्यासाद्रमते न तु विषयसुखइव सहसा रतिं प्राप्नोति यस्मिन् रममाणश्च दुःखस्यान्तमवसानं नितरां यच्छति प्राप्नोति । कीदृशं, यत्तत् किमपि अग्रे प्रथमं विषमिव मनःसंयमाधीनत्वाद्दुःखावहमिव भवति परिणामे त्वमृतसदृशं आत्मविषया बुद्धिरात्मबुद्धिस्तस्याः प्रसादो-रजस्तमोमयत्यागेन स्वच्छतयावस्थानं ततोजातं यत् सुखं तत्सात्त्विकं प्रोक्तं योगिभिः ३७ । राजसं सुखमाह विषयेति । विषयाणामिन्द्रियाणाञ्च संयोगात् यत्तत् प्रसिद्धं स्त्रीसंसर्गादिसुखं अमृतमुपमा यस्य तादृशं भवति । अग्रे प्रथमं परिणामे च विषतुल्यं इहामुत्र च दुःखहेतुत्वात् तत् सुखं राजसं स्मृतम् ३८ । तामसं सुखमाह यदिति । अग्रे च प्रथमक्षणे अनुबन्धे च पश्चादपि यत्सुखमात्मनो मोहकरम् । तदेवाह निद्रा च आलस्यञ्च प्रमादश्च कर्त्तव्यावधानराहित्येन मनोग्राह्यमेतेभ्य उत्तिष्ठति यत्सुखं तत्तामसमुदाहृतम् ३९ । अनुक्तमपि संगृह्णन् प्रकरणार्थमुपसंहरति न तदिति त्रिभिः । एभिः प्रकृतिसंभवैः सत्त्वादिभिर्गुणैर्मुक्तं हीनं सत्त्वं प्राणिजातम् अन्यद्वा यत् स्यात्तत् पृथिव्यां मनुष्यादिषु दिवि देवेषु च क्वापि नास्तीत्यर्थः" श्रीधरः ।

वैषयिके सुखदुःखे च इष्टानिष्टविषयेन्द्रियसन्निकर्षजज्ञानात् जायमाने अनुभूयेते क्षणिके च "मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्णसुखदुःखदाः । आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ! इति गीतोक्तेः । वैषयिकसुखस्य च क्षणिकत्वात् परिणामादिदुःखरूपत्वाच्च विवेकिभिः त्याज्यत्वमेव 'त्याज्यं सुखं विषयसङ्गमजन्म पुंसाम्" इत्युक्तेः प्रागुक्तपातञ्जलसूत्राच्च विषयेन्द्रियसंयोगाज्जातन्तु सुखं राजसं प्रागुक्तगीतावाक्यात् । तत्र विषयाश्च शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः यथायथं तद्वन्तश्च तत्र शब्दविशेषरूप गीतादिषु श्रवणेन्द्रियसंबद्धेषु यत् सुखं तत् वैषयिकमेव किन्तु आत्मोपासनाङ्गत्वेन गीतादिकमपि चित्तैकाग्रतासम्पादनद्वारा मोक्षसाधनं भवति तदुक्तं या० स्मृतौ मिताक्षरायाञ्च ।

"यस्य पुनश्चित्तवृत्तिर्निराकारालम्बनतया समाधौ नाभिरमते तेन शब्दब्रह्मोपासनं कार्य्यमित्याह । 'यथाविधानेन पठन् सामगानमविच्युतम् । सावधानस्तदभ्यासात्परं ब्रह्माधिगच्छति"या० "स्वाध्यायावगतमार्गानतिक्रमेण सामगानं साम्नोगानात्मकत्वेऽपि गानमिति विशेषणम् अगीतमन्त्रव्युदासार्थम् । अविच्युतमस्खलितम् । सावधानः सामध्वन्यनुस्यूतात्मैकाग्रचित्तवृत्तिः पठन् तदभ्यासवशात्तत्र निष्णातः शब्दाकारब्रह्मण उपासने परब्रह्माधिगच्छति। तदुक्तम् । "शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छतीति" । यस्य पुनर्वैदिक्याङ्गीतौ चित्तं नाभिरमते तेन लौकिकगीतानुस्यूतात्मोपासनङ्कार्यमित्याह । "अपरान्तकमुल्लोप्यं मद्रकम्प्रकरीन्तथा । औवेणकं सरोविन्दुमुत्तरङ्गीतकानि च । ऋग्गाथापाणिकादक्षविहिता ब्रह्मगीतिका । गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितम्" या० । अपरान्तकोल्लोप्यमद्रकप्रकर्य्यौवेणकसरोविन्दुसहितञ्चोत्तरमित्येतानि प्रकरणाख्यानि सप्त गीतकानि । चशब्दादासारितवर्द्धमानकादिमहागीतकानि गृह्यन्ते । गाथाद्यास्तस्रोगीतिका गृह्यन्ते । ऋग्गाथाद्यास्तस्रोगीतिकाइत्येतदपरान्तकादिगीतजातमध्यारोपितात्मभावम्मोक्षसाधनत्वान्मोक्षसंज्ञितं मन्तव्यम् तदभ्यासस्यैकाग्रतापादनद्वारेणात्मैकतापत्तिकारणत्वात् । किञ्च । 'वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदः । तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्षमार्गं नियच्छति" या०। भरतमुनिप्रतिपादित वीणावादनतत्त्ववेदी श्रूयत इति श्रुतिर्द्वाविंशतिविधा सप्तस्वरेषु । तथा हि षड्जमध्यमपञ्चमाः प्रत्येकं चतुःश्रुतय ऋषभधैवतौ प्रत्येकन्त्रिश्रुतो । गान्धारनिषादौ प्रत्येकं द्विश्रुती इति । जातयस्तु षड्जादयः सप्त शुद्धाः सङ्करजातयस्त्वेकादशेत्येवमष्टादशविधास्तासु विशारदः प्रवीणः तालइति गीतप्रमाणङ्कथ्यते तत्स्वरूपज्ञश्च तदनुविद्धब्रह्मोपासनतया तालादिभङ्गभयाच्चित्तवृत्तेरात्मैकाग्रतायाः सुकरत्वादल्पायासेनैव मुक्तिपथन्नियच्छति प्राप्नोति । चित्तविक्षेपाद्यन्तरायोपेतस्य गीतज्ञस्य फलान्तरमाह । "गीतज्ञोयदि योगेन नाप्नोति परमम्पदम् ।

रुद्रस्यानुचरोभूत्वा सह तेनैव मोदते" या० । गीतज्ञोयदि-कथञ्चिद्योगेन परमम्पदन्न प्राप्नोति । तर्हि रुद्रस्य सचिवो-भूत्वा तेनैव सह मोदते क्रीडति"मिता०। विवृतिर्गानशब्दे ।

सुखं दुःखञ्च न प्रतिनियतविषयजन्यं व्यक्तिभेदेन कालभेदेन देशादिभेदेन च सुखहेतोरपि दुःखहेतुत्वं दुःखहेतोरपि सुखहेतुत्वम् । तथा हि खलादिं प्रति साधुभिरुक्तस्य विनयवाक्यस्यापि तं प्रति दुःखहेतुत्वं कथ-मन्यथा तस्य श्रवणात् खलादेरहितकर्म्मणि प्रवृत्तिः स्यात् एवं वैरिणं प्रत्यपि सामवादस्य दुःखहेतुत्वम् एतदा-शयेनैव "सामवादाः सकोपस्य तस्य प्रत्युत दीपकाः" इति माघे वर्णितम् । तथा चन्द्रकिरणनलिनभ्रमरध्वन्यादेरन्यत्र सुखकरस्यापि विरहिणं प्रति दुःखहेतुत्वम्, । एवंदुःखहेतो-र्विष्ठाहारादेरपि शूकरं प्रति सुखकरत्वम् इति तत्र न वस्तु नियमः । अतएवोक्तम् "विषममृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया । हिमसेकविपत्तिरत्र मे नलिनी पूर्व्व-निदर्शनं गता" रघुः एवं कालभेदेऽपि सुखदुःखकरयो-र्विपर्य्ययः यथा शीतकाले दुःखहेतोः ग्रीष्मे सुखहेतुत्वम् एवमग्न्यादितापस्य शीतकाले सुखकरस्य ग्रीष्मे दुःखकरत्वम् एवं देशभेदेऽपि यथा तिन्तिड्यादेरन्यत्र सेवने रोगादि दुःखदत्वं क्षारदेशे तु सुखकरत्वम् अतएवोक्तं "किमाश्चर्य्यं क्षारदेशे प्राणदा यमदूतिकेति" यथा च वस्तुमात्रस्य त्रिगुणात्मकत्वात् व्यक्तिभेदेन कालादि-भेदेन च सत्त्वरजस्तमसां समुद्रेकात् विपर्य्यस्तरूपता-पत्तिः तथा प्रागुक्तसांख्यतत्त्वकौमुदीवाक्ये स्पष्टैव । अत एव रसादौ लोकसिद्धकारणविपर्य्ययः" सा०द० उक्तः यथा "हेतुत्वं शोकहर्षादेर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात् । शोकहर्षा-दयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः । अलौकिकविभा-वत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात् । सुखं सञ्जायते तेभ्यः सर्व्वेभ्योऽपीति का क्षतिः । ये खलु रामवनवासादयो लोके दुःखकारणानि इत्युच्यन्ते त एव हि काव्य-नाट्यसमर्पिता अलौकिकविभावनव्यापारवत्तया कारण-शब्दवाच्यत्वं विहायालौकिकविभावशब्दवाच्यत्वं भजन्ते । तेभ्यश्च सुरते दन्तघातादिभ्य इव सुखमेव जायते । अतश्च लौकिकशोकहर्षादिकारणेभ्यो लौकिकशोकहर्षादयो जायन्ते इति लोक एव प्रतिनियमः । काव्ये पुनः "सर्व्वेभ्योऽपि विभावादिभ्यः सुखमेव जायते" इति नियमान्न कश्चिद्दोषः । कथं तर्हि हरिश्चन्द्रादिचरितस्य काव्यनाट्ययोरपि दर्शनश्रवणाभ्यामश्रुपातादयो जायन्त इ-त्युच्यते । अश्रुपातादयस्तद्वद्द्रुतत्वाच्चेतसो मताः" ।

वैषयिकसुखेषु काव्यादिरसास्वादसुखमतीवचमत्कारा-धायकतया ब्रह्मानन्दतुल्यमित्यालङ्कारिका मन्यन्ते यथोक्तम्" सा०द०। "सत्त्वोद्रेकादखण्डस्वप्रकाशानन्दचिन्मयः। वेद्या-न्तरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः । लोकोत्तरचमत्कार-प्राणः कैश्चित् प्रमातृभिः । स्वाकारवदभिन्नत्वेनायमास्वा-द्यते रसः । रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्त्वमिहोच्यते । इत्युक्तप्रकारो बाह्यमेयविमुखतापादकः कश्चनान्तरो धर्म्मः सत्त्वं तस्योद्रेकः रजस्तमसी अभिभूयाविर्भावः । अत्र च हेतुस्तथाविधालौकिककाव्यार्थपरिशीलनम् । अखण्ड इत्येक एवायं विभावादिरत्यादिप्रकाशसुखचमत्कारात्मकः । अत्र हेतुं वक्ष्यामः । स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या । चिन्मय इति स्वरूपार्थे मयट् । चमत्कारश्चित्तविस्तार-रूपो विस्मयापरपर्य्यायः" । "रसे सारश्चमत्कारः सर्व्व-त्राप्यनुभूयते । तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः" । "पुण्यवन्तः प्रमिण्वन्ति योगिवद्रससन्ततिमिति" । यद्यपि "स्वादः काव्यार्थसम्भेदादात्मानन्दसमुद्भवः" इत्युक्तदिशा रसस्यास्वादानतिरिक्तत्वमुक्तं तथापि "रसः स्वाद्यते" इति काल्पनिकं भेदमुररीकृत्य कर्म्मकर्त्तरि वा प्रयोगः। तदुक्तम् । "रस्यमानतामात्रसारत्वात् प्रकाशशरीरादनन्य एव हि रस" इति च।"आनन्दजाश्रुभिरनुस्रियमाणमार्गान्" "स तमान-न्दमविन्दत द्विज" इति च नैषधम् एवं तत्रत्यसर्व्वसर्गेषु उपान्तिमश्लोकेषु उदा०।"आनन्दाद्ध्येव प्रजाः प्रजायन्ते आनन्देन जीवन्ति आनन्दे प्रविलीयन्ते" इति श्रुतिः । ५विष्णौ ।"आनन्दोनन्दनोनन्द"विष्णु स०। ६आदिगुरौ-त्रिकले दगणे ७षड्विंशैरगणै रचिते दण्डकच्छन्दोभेदे । आनन्दयति आ+नदि—णिच्—अच् । ८आनन्दकरे त्रि०। षष्टिसंवत्सरमध्ये अष्टाचत्वारिंशे ९वर्षभेदे पु०। "निष्पत्तिः सर्व्वशस्यानां सर्वशस्यमहार्घता । घृतं तैलं समं याति आनन्दे नन्दिनी प्रजा"ज्योति०तत्त्व लक्षणम् ।१०मद्ये न०। ११गृहभेदे च तल्लक्षणम् गृहशब्दे वक्ष्यते । १२विष्णु-गणभेदे पु० ।

आनन्दकानन न० आनन्दहेतुः काननम् । अविमुक्ते काशीक्षेत्रे आनन्दवनादयोऽप्यत्र । तस्यानन्दवननामनि-रुक्तिः काशीखण्डे २६ अ० दर्शिता यथा अविमुक्तं प्रक्रम्य । "अस्यानन्दवनं नाम पुराऽकारि पिनाकिना । क्षेत्रस्यानन्दहेतुत्वादविमुक्तमनन्तरम् । आनन्दकन्दवी-जानामङ्कुराणि यतस्ततः । ज्ञेयानि सर्वलिङ्गानि तस्मि-

आनन्दकानने"। तस्य चानन्दहेतुत्वं तत्र मरणेन तत्त्वज्ञानसम्पादनद्वारा ब्रह्मस्वरूपानन्दप्राप्तिहेतुत्वात् यथोक्तं जावालोपनिषदि अविमुक्तं प्रक्रम्य "तत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृतीभूय मोक्षी भवति"।

आनन्दज त्रि० आनन्दात् जायते जन–ड ५त०। आनन्दजातेऽश्रुपातादौ सत्त्वगुणोद्रेके हि चेतसो द्रुतत्वात् नेत्रादिद्वारेण तत्प्रेरितस्य जलविन्दोः क्षरणं भवति यथोक्तम्"सा०द०"अश्रुपातादयस्तद्वद्द्रुतत्वाच्चेतसोमताः" "आनन्दजाश्रुभिरनुस्रियमाणमार्गान्" नैष०।

आनन्दथु पु० आ+नदि–भावे अथुच्। आनन्दे सुखे नन्दथुरप्यत्र "यस्यासौ तस्य नन्दथुः" भट्टिः।

आनन्ददत्त पु० आनन्दोदत्तो येन। मेहने शब्दचि० मेहनाद्धि प्रचुरानन्दोभवतीति तस्य तथात्वम्।

आनन्दन न० आनन्दयत्यनेन आ+नदि–णिच् करणे ल्युट्। यातायातकाले मित्रादेः १आरोग्यस्वागतादिप्रश्ने २तात्कालिकालिङ्गने च। भावे ल्युट्। ३सुखजनने।

आनन्दपट पु०आनन्दजनकः पटः। नवोढावस्त्रे हारा०।

आनन्दपूर्ण पु० आनन्देन पूर्णः सम्पूर्णः। सदाप्तकामत्वेन काम्यान्तराभावात् परितृप्ते परमात्मनि। २अतिशयितानन्दयुक्ते त्रि०॥ आनन्दप्रचुरादयोऽप्युभयत्र। नैयायिकादिमते तु आनन्देन दुःखाभावेन पूर्णः अपरिच्छिन्नतया विभुत्वात् इति इति भेदः।

आनन्दप्रभव पु० आनन्दःप्रभवः प्रभवापादनं यस्य। १वीर्ये रेतसि तस्य सात्त्विकानन्दोदयादेव प्रवृत्तेस्तथात्वम्। २भूतादिप्रपञ्चे "आनन्दाद्ध्येव प्रजाः प्रजायन्ते आनन्देन जीवन्ति आनन्दे प्रविलीयन्ते" इति श्रुत्या भूतानां ब्रह्मस्वरूपानन्दभवत्वात् तथात्वम्।

आनन्दभुज् पु० आनन्दं भुङ्क्ते भुज–क्विप्। सुषुप्त्यवस्थापन्ने प्राज्ञे जीवभेदे "आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञः" इति श्रुतिः यथा लोके आयासशून्यः सुखी आनन्दभुगुच्यते तथा सुषुप्तोऽपि सर्वायासशून्यतया आनन्दभुगित्युच्यते।

आनन्दभैरव पु० कर्म्म०। शिवमूर्त्तिभेदे तस्य पत्नी ङीप्। प्रकृतिस्वरूपायां परदेवतायाम् तत्पत्न्यां स्त्री अनयोरेव रुद्रयामले प्रश्नप्रतिवचनकर्त्तृत्वम्।

आनन्दमय पु० आनन्दः प्रचुरोऽस्य प्राचुर्य्ये मयट्। प्रचुरानन्दस्वरूपे परमात्मनि 'आनन्दमयोऽभ्यासात्" शा०सू०। यथा च आनन्दप्रचुरत्वात् तस्य आनन्दमयत्वं तथा तद्भाष्ये निर्णीतम् यथा "तैत्तिरीयकेऽन्नमयं मनोमयं विज्ञानमयं चानुक्रम्याम्नायते "तस्माद्वा एतस्मा द्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मानन्दमय" इति तत्र संशयः किमिहानन्दमयशब्देन परएवात्मोच्यते यत्प्रकृतं "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति" किं वान्नमयादिवत् ब्रह्मणोऽर्थान्तरमिति। किन्तावत्प्राप्तं ब्रह्मणोऽर्थान्तरममुख्य आत्मानन्दमयः स्यात्कस्मात्? अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वात्। अथापि स्यात्सर्वान्तरत्वादानन्दमयोमुख्य एवात्मेति, न स्यात्प्रियाद्यवयवयोगाच्छारीरत्वश्रवणाच्च। मुख्यश्चेदात्मा स्यात् न प्रियादिसंस्पर्शः स्यात् इह तु "तस्य प्रियमेव शिर"इत्यादि श्रूयते। शारीरत्वञ्च श्रूयते। "तस्यैकएव शारीर आत्मा यः पूर्वस्येति"। तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्यैकएव शारीर आत्मा यएष आनन्दमय इत्यर्थः। न च सशरीरस्य सतः प्रियाप्रियसंस्पर्शोवारयितुं शक्यः। तस्मात् संसार्य्येवानन्दमय आत्मेत्येवं प्राप्ते इदमुच्यते। परएव आनन्दमयो भवितुमर्हति कुतः? अभ्यासात्परस्मिन्नेव ह्यात्मन्यानन्दशब्दो बहुकृत्वोऽभ्यस्यते आनन्दमयं प्रस्तुत्य "रसोवै स"इति तस्यैव रसत्वमुक्त्वोच्यते"रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति कोह्येवान्यात् कः प्राण्याद्यदेष आकाश आनन्दोन स्यादेष ह्येवानन्दयाति सैषानन्दस्य मीमांसा भवति"। "एष आनन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति" "आनन्दं ब्रह्मणोविद्वान् न बिभेति कुतश्चन" "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति" च। श्रुत्यन्तरे च "विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति" ब्रह्मण्येवानन्दशब्दोदृष्टः। एवमानन्दशब्दस्य बहुकृत्वोब्रह्मण्यभ्यासादानन्दमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते। यत्तूक्तम् अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वादानन्दमयस्याप्यमुख्यात्मत्वमिति। नासौ दोषः आनन्दमयस्य सर्वान्तरत्वात्। मुख्यमेव ह्यात्मानमुपदिदिक्षु शास्त्रं लोकबुद्धिमनुसरदन्नमयं शरीरमनात्मानमत्यन्तमूढानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूद्य मूषानिषिक्तद्रुतताम्रादिप्रतिमावत् ततोऽन्तरमित्येवं पूर्वेण पूर्वेण समानमुत्तरमुत्तरमनात्मानमात्मेति ग्राहयत् प्रतिपत्तिसौकर्य्यापेक्षया सर्वान्तरं मुख्यमानन्दमयमात्मानमुपदिदेशेति श्लिष्टतरम्। यथाऽरुन्धतीनिदर्शने बह्वीष्वपि तारास्वमुख्यास्वरुन्धतीषु दर्शितासु याऽन्त्या प्रदर्श्यते सा मुख्यैवारुन्धती भवति एवमिहाप्यानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वान्मुख्यमात्मत्वम्। यत्तु ब्रूषे प्रियादीनां शिरस्त्वादिकल्पनानुपपन्ना मुख्यस्यात्मन इति अतीतानन्तरोपाधिजनिता सा न स्वाभाविकीत्य-

दोषः। शारीरत्वमप्यानन्दमयस्यान्नमयादिशरीरपरम्परया प्रदर्श्यमानत्वात् न पुनः साक्षादेव सशरीरत्वं संसारिवत् तस्मादानन्दमयः परएवात्मा। "विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्य्यात्" सू०। अत्राह नानन्दमयः परात्मा भवितुमर्हति कस्मात्? विकारशब्दात्। प्रकृतिवचनादयमन्यः शब्दो विकारवचनः समधिगत आनन्दमय इति मयटोविकारार्थत्वात् तस्मादन्नमयादिशब्दवद्विकारविषय एवायमानन्दमयशब्द इति चेन्न प्राचुर्य्यार्थेऽपि मयटः स्मरणात् "तत्प्रकृतवचने मयडिति" (पा०) प्रचुरतायामपि हि मयट् स्मर्य्यते। यथान्नमयो यज्ञ इति अन्नप्रचुर उच्यते। आनन्दप्रचुरत्वञ्च ब्रह्मणः मनुष्यत्वादारभ्योत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् स्थाने शतगुण आनन्द इत्युक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणात् तस्मात्प्राचुर्य्यार्थे मयट्। "तद्धेतुव्यपदेशाच्च" सू०। इतश्च प्राचुर्य्यार्थे मयट् यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्रह्मणोव्यपदिशति श्रुतिः "एष ह्येवानन्दयातीति"। आनन्दयतीत्यर्थः। योह्यन्यानानन्दयति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति यथा लोके योऽन्येषां धनित्वमापादयति स प्रचुरधन इति गम्यते तद्वत्। तस्मात्प्राचुर्य्यार्थेऽपि मयटः सम्भवादानन्दमयः परएव आत्मा। "मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते" सू०। इतश्चानन्दमयः परएवात्मा यस्मात् "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इत्युपक्रम्य हि "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यस्मिन्मन्त्रे यद्ब्रह्म प्रकृतं सत्यज्ञानानन्तविशेषणैर्निर्धारितं, यस्मादाकाशादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्यजायन्त, यच्च भूतानि सृष्ट्वा तान्यनुप्रविश्य गुहायामवस्थितं सर्वान्तरं, यस्य विज्ञानायाऽन्योऽन्तर आत्मेति प्रक्रान्तं, तन्मान्त्रवर्णिकमेव ब्रह्मेह गीयते "योऽन्योन्तर आत्मानन्दमय" इति। मन्त्रब्राह्मणयोश्चैकार्थत्वं युक्तम् अविरोधात्। अन्यथा हि प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये स्यातां, न चान्नमयादिभ्यइवानन्दमयादन्योन्तर आत्माऽभिधीयते एतन्निष्ठैव च सैषा भार्गवी वारुणी विद्या "आनन्दो ब्रह्मेतिव्यजानादिति"। तस्मादानन्दमयः परएवात्मा" शा०भा०।

२आनन्दप्रचुरे त्रि०सर्व्वायासशून्यसुषुप्त्यवस्थापन्ने ३आनन्दमयकोषाभिमानिनि जीवे च। "काचिदन्तर्मुखा वृत्तिरानन्दप्रतिविम्बभाक्। पुण्यभोगे भोगशान्तौ निद्रारूपेण जायते। कादाचित्कीत्यतोनात्मा स्यादानन्दमयोऽप्ययम्। विम्बभूतोय आनन्द आत्मासौ सर्व्वदा स्थितः" पञ्चद० उक्तेः जीवस्य पारमार्थिकानन्दरूपपरात्मस्वरूपत्वेऽपि सुषुप्तौ तस्य स्फुरणेऽपि च स्वल्पकालिकत्वात् ब्रह्मानन्दवैलक्षण्यम्। स्त्रियां ङीप्। सा च ४दुर्गामूर्त्तिभेदे स्त्री०।

आनन्दमयकोष पु० आनन्दमयस्य परमात्मनः कोष इवावरकः। वेदान्तिमतसिद्धपञ्चकोषमध्ये पञ्चमे कोषे अविद्यास्वरूपे कारणशरीरे। आनन्दमयकोषस्वरूपादिकमुक्तं विवे० चू०।

"आनन्दप्रतिविम्बचुम्बिततनुर्वृत्तिस्तमोजृम्भिता स्यादानन्दमयः प्रियादिगुणकः स्वेष्टार्थलाभोदयः। पुण्यस्यानुभवे विभाति कृतिनामानन्दरूपः स्वयं भूत्वानन्दति यत्र साधुतनुभृन्मात्रः प्रयत्नं विना। आनन्दमयकोषस्य सुषुप्तौ स्फूर्त्तिरुत्कटा। स्वप्नजागरयोरीषदिष्टसन्दर्शनादिना। नैवायमानन्दमयः परात्मा सोपाधिकत्वात् प्रकृतेर्विकारात्। कार्य्यत्वहेतोः सुकृतक्रियायां विकारसङ्घातसमाहितत्वात्। पञ्चानामपि कोषाणां निषेधे युक्तितः श्रुतेः। तन्निषेधावधिः साक्षी बोधरूपोऽवशिष्यते। योऽयमात्मा स्वयंज्योतिः पञ्चकोषविलक्षणः। अवस्थात्रयसाक्षी सन् निर्व्विकारो निरञ्जनः। सदानन्दः स विज्ञेयः स्वात्मत्वेन विपश्चिता"।

आनन्दमयशब्देऽधिकमुक्तम्। "गुहाहितं ब्रह्म यत्तत् पञ्चकोषविवेकतः। बोद्धुं शक्यं ततः कोषपञ्चकं प्रविविच्यताम्। देहादभ्यन्तरः प्राणः प्राणादभ्यन्तरं मनः। ततः कर्त्ता ततोभोक्ता गुहा सेयं परम्परा" पञ्चद०।

आनन्दसम्भव पु० आनन्दस्य ब्रह्मानन्दस्य सम्भवः प्रकाशः। तत्त्वज्ञानप्रयोज्ये ब्रह्मानन्दस्फुरणे। "आनन्दसम्भवे लीनोनापश्यनुभयं मुने! पुरा०। सम्भवत्यस्मात् अपादानेऽप् आनन्दः सम्भवोऽस्य। २भूतादौ त्रि० आनन्दप्रभवशब्दे विवृतिः।

आनन्दा स्त्री आनन्दयति सेवनात् आ+नदि—णिच्—अच्। विजयायाम् (सिद्धि) राजनि०।

आनन्दार्णव पु०आनन्दः अर्णव इव असीमत्वात्। ब्रह्मानन्दे अखण्डानन्दरूपत्वादपरिच्छिन्नत्वाच्चास्य तथात्वम्। प्रमोदार्णवादयोऽप्यत्र। "ब्रह्म प्रमोदार्णवमिति" नैष०।

आनन्दि पु०आ+नदि—इन्। १हर्षे "कौशल्यानन्दिवर्द्धनोराम" इति रामायणम्। २कौतुके च।

आनन्दित त्रि०आ+नदि—क्त।१हर्षयुक्ते सुखिनि, आ+नदि—णिच्—क्त। यस्यानन्दो जनितस्तस्मिन् २अभिनन्दिते त्रि०।

आनन्दिन् त्रि० आ+नदि—णिनि। १आनन्दयुक्ते णिच्—

णिनि । २आनन्दकारके त्रि० उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

आनन्दी स्त्री आनन्दयति आ+नदि-णिच्-अच्-गौरा० ङीष् (आकन पाता(वृक्षभेदे शब्दच० ।

आनमन न०आनम्यते वशीक्रियतेऽनेन करणे ल्युट् । सन्तोषार्थानुगत्यादौ १आनतौ । भावे ल्युट् । २सम्यग्नमने । णिच्+ल्युट् । नम्रतापादके ३व्यापारे ।

आनमित त्रि० आ+नम-णिच्-क्त । आवर्ज्जिते आनतीकृते अनुकूलीकृते ।

आनम्य त्रि० आ+नम-णिच्-कर्म्मणि यत् । १नम्रीकार्य्ये आ+नम-ल्यप् । २नमस्कृत्यर्थे अव्य० वा मलोपे तुकि आनत्येत्यप्यत्र अव्य० ।

आनय पु० आ+नी-भावे अच् । देशात् देशान्तरनयने । आनीयते वेदाद्यध्ययनायात्र आधारे अच् । उपनयनसंस्कारे हेम० । भावे ल्युट् । आनयनमप्युभयत्र न० ।

आनर्त्त उ० आनृत्यत्यत्र आधारे घञ् । १नृत्यशालायां २युद्धे च तत्र हि वीरैर्हर्षात् नृत्यमिव क्रियते इति तस्य तथात्वम् । ३सूर्य्यवंश्ये राजभेदे "मनोर्वैवस्वतस्यासन् पुत्रा वै नव तत्समाः । इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो धृष्णुः शर्य्यातिरेव च" इत्युपक्रम्य "शर्य्यातेर्मिथुनं त्वासीदानर्त्तोनाम विश्रुतः । पुत्रः, कन्या सुकन्याख्या या पत्नी च्यवनस्य ह । आनर्त्तस्य तु दायादोरेवोनाम महाद्युतिः । आनर्त्तोविषयश्चासीत् पुरी चास्य कुशस्थली । रेवस्य रैवतः पुत्रः ककुद्मीनाम धार्म्मिकः । ज्येष्ठः पुत्रशतस्यासीद्राज्यं प्राप्य कुशस्थलीम् । स कन्यासहितं श्रुत्वा गान्धर्व्वं ब्रह्मणोऽन्तिके । मुहूर्त्तभूतं देवस्य गतं बहुयुगं प्रभो ! । आजगाम युगैर्वाथ स्वां पुरीं यादवैर्वृताम् । कृतां द्वारवतीं नाम्ना बहुद्वाराट्टतोरणाम् । भोजवृष्ण्यन्धकैर्गुप्तां वासुदेवपुरोगमैः । ततस्तद्रैवतोज्ञात्वा यथातत्त्वमरिन्दम ! । कन्यां तां बलदेवाय सुव्रतां नाम रेवतीम् । दत्त्वा जगाम शिखरं मेरोस्तपसि संशितः" हरिवं०१०अ० । तत्कृते ४देशभेदे आनर्त्तनामसूर्य्यवंशकृतत्वात्तस्य देशस्य आनर्त्तनामत्वम् । तत्रैव देशे च इक्ष्वाकुपुत्रहर्य्यश्वस्य पश्चात् राज्यमासीत् यथोक्तम्"

"आनर्त्तो नाम ते राष्ट्रं भविष्यत्यायतं महत् । तद्भविष्यमहं मन्ये कालयोगेन पार्थिव ! । अध्यास्यतां यथाकालं पार्थिवं वृत्तमुत्तमम् । यायातमपि वंशस्ते समेष्यति च यादवम् । अनुवंशश्च वंशस्ते सोमस्य भविता किल । एष मे विभवस्तात तमेतं विषयोत्तमम् । दत्त्वा यास्यामि तपसे सागरं वरुणालयम् । लवणेन समायुक्तस्त्वमिमं विषयोत्तमम् । पालयस्वाखिलं तात ! स्वस्य वंशस्य वृद्धये । वाढमित्येव हर्य्यश्वः प्रतिजग्राह तत्पुरम् । स च दैत्यस्तपोवासं जगाम वरुणालयम् । हर्य्यश्वश्च महातेजा दिव्ये गिरिवरोत्तमे । निवेशयामास पुरं वासार्थममरोपमः । आनर्त्तं नाम तद्राष्ट्रं सुराष्ट्रं गोधनायुतम् । अचिरेणैव कालेन समृद्धं प्रत्यपद्यत । अनूपविषयश्चैव वेलावनविभूषितम् । निविष्टं क्षेत्रशस्याढ्यं प्राकारग्रामसंकुलम् । शशास स नृपः स्फीतं तद्राष्ट्रं राष्ट्रवर्द्धनः" ९४अ० । अत्र च समुद्रवेलादिकं तत्सीमादिकमुक्तम् । ५तद्देशवासिजनेषु ६तद्राजेषु च ७चन्द्रवंश्ये राजभेदे पु० । "वर्षकेतोस्तु दायादो विभुर्नाम प्रजेश्वरः । आनर्त्तस्तु विभोः पुत्रो सुकुमारस्ततोऽभवत्" हरिवं० ३२ । तत्र तद्देश राजपरत्वे "आनर्त्तान् कालकुटांश्च कुलिन्दांश्च विजित्य सः" भा०स०२४अ० । देशवासिपरत्वे । "उक्तवांश्च महावाहो ! क्वासौ वृष्णिकुलाधम : । वासुदेवः स मन्दात्मा वसुदेवसुतो गतः । तस्य युद्धार्थिनोदर्पं युद्धे नाशयिताऽस्म्यहम् । आनर्त्ताः ! सत्यमाख्यात तत्र गन्ताऽस्मि यत्र सः" इति आनर्त्तवासिनः प्रति साल्ववाक्यम् देशपरत्वे । "आनर्त्तेषु विमर्दञ्च क्षेपञ्चात्मनि कौरव ! इति भा०व० १४ अ० "आनर्त्तमेवाभिमुखाः शिवेन गत्वा धनुर्वेदरतिप्रधानाः" भा०व० १८३ अ० । कृत्तिकादिभिस्त्रिभिस्त्रिभिर्नक्षत्रैः क्रूरग्रहपीड़ितैः क्रमेण देशविशेषराजाशुभस्य वृ०सं० प्रतिपादनात् स्वात्यादिभिस्त्रिभिर्नक्षत्रैः क्रूरग्रहपीड़ितैस्तद्देशनृपस्याशुभं भवति यथा वृ०स० कूर्म्मवि० । "वर्गैराग्नेयाद्यैः क्रूरग्रहपीड़ितैः क्रमेण नृपाः । पाञ्चालोमागधिकः कालिङ्गश्च क्षयं यान्ति । आवन्तोऽयानर्त्तो मृत्युं चायाति सिन्धुसौविरः । राजा च हारहौरोमद्रेश्वरोऽन्यश्च कौणेन्द्रः" । आनृत्यतीति कर्त्तरि अच् । ८जले न० तस्य तरङ्गरूपेण नृत्यस्येव करणात्तथात्वम् ९नर्त्तके त्रि०भावे घञ् । १०नर्त्तने पु० ।

आनर्त्तक त्रि० आनर्त्तदेशे भवः धूमा० वुञ् । १आनर्त्तदेशभवे । आनृत्यति आ+नृत-ण्वुल् । २समन्तान्नर्त्तके त्रि० ।

आनर्त्तपुर न० आनर्त्तदेशस्य प्रधानं पुरम् । द्वारवत्याम् [पुर्य्याम् ।

आनर्त्तीय त्रि० आनर्त्तदेशे भवः वृद्धत्वात् छ । आनर्त्तदेशभवे ।

आनर्थक्य न० अनर्थस्य भावः ष्यञ् । १निष्प्रयोज-

नत्वे प्रयोजनाभावे। "स्यादानर्थक्यमिति चेत्" कात्या० ७१,८,५, "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" जै०सू०। अनेन क्रियाप्रतिपादकभिन्नवेदभागानामानर्थक्योक्तेः वेदान्तवाक्यानां न स्वार्थे प्रामाण्यं सप्तद्वीपा वसुमतीत्यादिवाक्यवत् तेषां भूतार्थोपदेशकत्वात् तथा च उपासनाविधिविशेषतयैव तेषां प्रामाण्यम् इति मीमांसका मन्यन्ते। तदेतन्मतम् पूर्व्वपक्षत्वेनोपन्यस्य "तत्तु समन्वयादिति" शारीरकसूत्रभाष्ये निराकृतं यथा "यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म तथापि प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते। यथा यूपाहवनीयादीन्यलौकिकान्यपि विधिविशेषतया समर्प्यन्ते तद्वत्। प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वाच्छास्त्रस्य। तथा हि शास्त्रतात्पर्य्यविद आहुः। "दृष्टो हि तस्यार्थः। कर्मावबोधनञ्चोदनेति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनम्। तस्य ज्ञानमुपदेशः। तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः"। "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामिति च"। अतः पुरुषं क्वचिद्विषयविशेषे प्रवर्त्तयत् कुतश्चिद्विषयविशेषान्निवर्त्तयच्चार्थवच्छास्त्रम् तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तम्। तत्सामान्याद्वेदान्तानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात्। सति च विधिपरत्वे यथा स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादि साधनं विधीयते एवममृतत्वकामस्य ब्रह्मज्ञानं विधीयत इति युक्तम्। नन्विह जिज्ञास्यवैलक्षण्यमुक्तम्। कर्मकाण्डे भव्योधर्मोजिज्ञास्यः इह तु भूतं नित्यवृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति। तत्र धर्म्मज्ञानफलादनुष्ठानापेक्षाद्विलक्षणं ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हति। नार्हत्येवं भवितुम्। कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात्। "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" "योऽयमात्माऽपहतपाप्मा सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः"। "आत्मेत्येवोपासीत"। "आत्मानमेव लोकमुपासीत" "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्यादिषु हि विधानेषु सत्सु कोऽसावात्मा ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायां तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे वेदान्ता उपयुक्ताः नित्यः सर्वज्ञः सर्व्वगतोनित्यतृप्तोनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोविज्ञानानन्दं ब्रह्मेत्येवमादयः। तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टोमोक्षः फलं भविष्यति। कर्त्तव्यविध्यननुप्रवेशेन वस्तुमात्रकथने हानोपादानासम्भवात् "सप्तद्वीपा वसुमती" "राजासौ गच्छति" इत्यादि वाक्यवद्वेदान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात्। ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि रज्जुरियं सर्प इत्यादौ भ्रान्तिजनितभीतिनिवर्त्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टं तथेहाप्यसंसार्य्यात्मवस्तुकथनेन संसारित्वभ्रान्तिनिवर्त्तनेनार्थवत्त्वं स्यात्। स्यादेवं यदि रज्जुस्वरूपश्रवणइव सर्पभ्रान्तिः संसारित्वभ्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्रवणमात्रेण निवर्त्तेत श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्व्वं सुखदुःखादि संसारित्वधर्मदर्शनात्। "श्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यासितव्यः" इति च श्रवणोत्तरकालयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनात्। तस्मात्प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माऽभ्युपगन्तव्यमिति" (पूर्व्वपक्षः)। "यदपि शास्त्र तात्पर्य्य विदामनुक्रमणम्। दृष्टो हि तस्यार्थः कर्म्मावबोधनमित्येवमादि। तत् धर्मजिज्ञासाविषयत्वाद्विधिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम्। अपि च "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्" इत्येतदेकान्तेनाभ्युगच्छतां भूतोपदेशानामानर्थक्यप्रसङ्गः। प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यतिरेकेण भूतञ्चेत् वस्तूपदिशति भव्यार्थत्वेन, कूटस्थं नित्यं भूतं नोपदिशतीत्यत्र कोहेतुः?। न हि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति। अक्रियात्वेपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात् क्रियार्थएव भूतोपदेश इति चेन्नैष दोषः। क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्त्तनशक्तिमद्वस्तूपदिष्टमेव। क्रियार्थत्वन्तु प्रयोजनं तस्य, न चैतावता वस्त्वनुपदिष्टं भवति। यदि नामोपदिष्टं किं तव तेन स्यादिति उच्यते। अनवगतात्मवस्तूपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति। तदवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियतइत्यविशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाधनवस्तूपदेशेन। अपि च "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इति चैवमाद्या निवृत्तिरुपदिश्यते। न च सा क्रिया नापि क्रियासाधनम्। अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकश्चेत् "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादि निवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तं तच्चानिष्टम्। न च स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण। नञश्चैष स्वभावोयत् स्वसम्बन्धिनोऽभावं बोधयति। अभावबुद्धिश्चौदासीन्यकारणम्। सा च दग्धेन्धनाग्निवत् स्वयमेवोपशाम्यति। तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव ब्राह्मणोनहन्तव्य इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहे अन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः। तस्मात् पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिभूतार्थवादविषयमानर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यम्" भा०। (सिद्धान्तः) वाक्यादेः २ अर्थबोधकताभावे च। मीमांसकमते कार्य्यान्वित एव शब्दानां शक्तिग्रहनियमात् लिङादेश्च कार्य्यताबोधकतया तच्छून्यवाक्यस्यार्थबोधकत्वाभाव इति प्राभाकरामन्यन्ते।

आनर्त त्रि० आनिति अन–उण् आनुः प्राणी तस्येदम् अण्।

प्राणिसम्बन्धिनि बलादौ। "व्यानवस्य त्वसवे गयम्" ऋ०७,१८,१३। "आनोः सम्बन्धिनो बलस्य" भा०। "चित्रवस आनवाय" ऋ०६,६२,८ स्त्रियां ङीप्।

आनव्य न० आनोर्नरस्य इदं यत्। नरसम्बन्धिनि तन्त्रोक्ते मलद्वये। "मायिकं नाम योषोत्थम् पौरुषं कार्म्मणं मलम्। आनव्यं तदृद्वयं प्रोक्तं निषिद्धं तन्मलत्रयम्" तन्त्रसारे प्रपञ्चसारः।

आनस त्रि० अनसः शकटस्य पितुर्वा इदम् अण्। १शकट सम्बन्धिनि। "इयानि वै यानस्यत्यानि चक्राणि रथ्यानि चानसानि" शत०ब्रा०। २पितृसम्बन्धिनि च।

आनाथ्य न० अनाथस्य भावः ष्यञ्। स्वामिशून्यत्वे।

आनाम्य त्रि० आ+नम–कर्म्मणि ण्यत् अनिट्कत्वात् न ह्रस्वः। नमस्कार्य्ये।

आनाय पु० आनीयते मत्स्योऽनेन आ+नी–करणे "जाल-मानायः" पा० उक्तेः घञ्। मत्स्यधारणार्थे शण-सूत्रादिनिर्म्मिते जाले। अन्यत्र अच्। आनय इत्येव।

आनायिन् त्रि० आनयति आ+नी–णिनि। १देशाद्देशान्तर प्रापके। आनायोजालमस्यास्ति आनाय+इनि।२जालिके धीवरे "आनायिभिस्तामपकृष्टनक्राम्" "आनायिनस्तद्वि-चये नदीष्णान्" इति च रघुः। उभयत्र स्त्रियां ङीप्।

आनाय्य पु०आनाय्यते गार्हपत्यादानीय संस्क्रियतेऽसौ आ+नी–ण्यत् नि०आयादेशः। वैदिकप्रसिद्धे दक्षिणाग्निभेदे। "आनाय्योऽनित्ये" पा० "दक्षिणाग्निविशेष एवेदं निपा-तनम् स हि गार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्व-लनात् वैश्यादिकुलयोनिकत्वेन वैकल्पिकत्वाच्च। अन्यत्र तु यत् आनेयो घटादिः" सि०कौ० वैश्यकुलादेरानीतो दक्षिणाग्निस्तु आनेयएव "वैश्यकुलात् विप्रतोभ्राष्ट्रात् गार्हपत्याद्वा" आश्व०सूत्रे अग्नियोनिविकल्पश्रवणात् गार्हपत्यादानेयस्यैव आनाय्यत्वं नान्यस्य।

आनाह पु०आ+नह–घञ्। १बन्धे२दैर्घ्ये आनह्यते अपसरण प्रतिरोधेन बध्यते विण्मूत्रादि अनेन आ+नह+करणे घञ्। ३विण्मूत्ररोधसाधने वैद्यकोक्ते रोगभेदे "आमं शकृद्वा निचितं क्रमेण भूयोविबद्धम् विगुणानिलेन। प्रवर्त्तमानं न यथास्वमेनं विकारमानाहमुदाहरन्ति" मा०नि०। वातादिदोषादुक्ता स्थानविशेषाश्रयत्वेन तेषां रोगविशेषजनकत्वमुक्तं सुश्रु०। "अत ऊर्द्धं स्थाननसंश्रयं वक्ष्यामः। एवं कुपितास्तांस्तान् शरीर-प्रदेशानागत्य तांस्तान् व्याधीन् जनयन्ति। ते यदोदर-सन्निवेशं कुर्व्वन्ति तदा गुल्मविद्रध्युदराग्निसङ्गानाह-विसूचिकातिसारप्रभृतीन् जनयन्ति"। "आनाहार्त्तं ततो-दृष्ट्वा तत्सैन्यमसुखार्दितम्। पितरं दुःखितं दृष्ट्वा सुक-न्येदमथाब्रवीत्" भा०व०प०१२२अ०।

आनाहिक पु० आनाहे तत्प्रतीकारे विहितः ठक्। आ-नाहरोगोपशमनीये विधौ। "आस्थापनं मारुतजे, स्निग्ध स्निग्धे विशिष्यते। पुरीषजे तु कर्त्तव्यो विधिरानाहिको-भवेत्" सुश्रु०।

आनिचेय त्रि० समन्तान्निचीयते आ+नि+चि–कर्म्मणि यत्। समन्तात् सञ्चयनीये स्त्रियां शार्ङ्ग०पाठात् ङीन्।

आनिरुद्ध पुंस्त्री० अनिरुद्धस्यापत्यम् वृष्णित्वात् अण्। अनिरुद्धस्य जघायतेरपत्ये स्त्रियां ङीप्। निरुद्धभिन्नस्या-पत्ये तु इञ्। आनिरुद्धिरित्येव।

आनिर्हत पु० अनिर्हत एव स्वार्थे अण्। देवहृदयतया प्रधाने देवभेदे "नम आनिर्हतेभ्य इत्येते ह्येभ्यो लोकेभ्यो ऽनिर्हताः" शत०ब्रा० "एतानि देवहृदयानि यथा हृदयं प्रधानं तथैतेऽपि प्रधानानि" भा०।

आनिल त्रि० अनिलस्येदम् अण्। १वायुसम्बन्धिनि अनि-लोदेवताऽस्य अण्। २वायुदेवताके हविरादौ स्त्रियामुभयत्र ङीप्। सा च स्वातितारायाम् सा हि अनिलाधिष्ठात्का

आनिलि पु० अनिलस्यापत्यम् इञ्। भीमे स हि पाण्डोः क्षेत्रे कुन्त्यां वायुनोत्पादितः यथा "ततस्तयोक्ता भर्त्रा तु वायुमेवाजुहाव सा। ततस्तामागतो वायुर्मृगारूढोमहा-बलः। किन्ते कुन्ति! ददाम्यद्य ब्रूहि यत्ते हृदि स्थितम्। सा सलज्जा विहस्याह पुत्रं देहि सुरोत्तम!। बलवन्तं महाकायं सर्वदर्पप्रभञ्जनम्। तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो-भीमपराक्रमः" भा०आ०प० १२३ अ०। २हनूमति च तस्य केशरिक्षेत्रे अञ्जनायां वायुना जनितत्वात् तथा-त्वम् तत्कथा संक्षिप्ता यथा "अहं केशरिणः क्षेत्रे वायुना जगदायुना। जातः कमलपत्राक्ष! हनूमान्नाम वानरः" भा०व०प० १४०अ०। भीमं प्रति हनूमद्वाक्यम्। अत-एव तयोः क्षेत्रभिन्नोत्पन्नत्वेऽपि एकेनोत्पादनात् भ्रातृ-त्वम् तेन "तद्रूपं दर्शयामास यद्वै सागरलङ्घने। भ्रातुः प्रियमभीप्सन् वै चकार सुमहद्वपुः" "भ्राता मम गुण-श्रेष्ठो बुद्धिसत्त्वबलान्वितः रामायणेऽतिविख्यातः श्रीमान् वानरपुङ्गव" इति च तत्रैवाध्याये तयोर्भ्रातृ-त्वेनोक्तिः। अनिलसुतादयोऽप्युभयत्र।

आनीत त्रि० आ+नी–कर्म्मणि क्त। देशाद्देशान्तरं नीते।

"आनीता भवता यदा पतिरता साध्वी धरित्रीसुता" नाटकम् । [प्रियानीतिं रामोरक्षोवधे स्थितः" मुग्ध० ।

आनीति स्त्री आ+नी–क्तिन् । आनयने "चङ्क्रमिता

आनील पु० ईषदर्थे आङ् प्रा०स० । १ईषन्नीलवर्णे २तद्वति त्रि० । ३नीलघोटके पु०हेम० । ४तज्जातिस्त्रियां स्त्री ङीप्

आनु त्रि० अन–उण् । प्राणिनि आनवशब्दे उदा० ।

आनुकल्पिक त्रि० अनुकल्पं वेत्ति तद्बोधकग्रन्थमधीते वा उकथा० ठक् १अनुकल्पाभिज्ञे २तद्बोधकग्रन्थाध्येतरि च अनुकल्पेन प्राप्तः ठक् । ३अनुकल्पेन प्राप्ते । अनुकल्पाय हितम् ठक् । ४अनुकल्पसाधने । [वर्त्तमाने ।

आनुकूलिक त्रि० अनुकूलं वर्त्तते ठक् । आनुकूल्येन

आनुकूल्य न०अनुकूलस्य भावः कर्म्म वा ष्यञ् । अनुकूलताचरणे १साहाय्ये २अनुगुणतायाञ्च । "यत्रानुकूल्यं दम्पत्यो स्त्रिवर्गस्तत्र वर्द्धते" या०स्मृ० "रमतश्चानुकूल्येन ययुः संवत्सरा दश" रामा० । [पश्चाद्भवादौ ।

आनुगङ्ग त्रि० अनुगङ्गं भवः परिमुखा० ञ्य । गङ्गा-

आनुगतिक त्रि० अनुगतमनुगमनं भावे क्त तेन निर्वृत्तः अक्षद्यूता० ठक् । अनुगमेन निर्वृत्ते सन्तोषादौ ।

आनुगत्य न० अनुगतस्य भावः कर्म्म वा ष्यञ् । १अनुगमनरूपाचरणे २अनुगतत्वे च । [स्वार्थे ठक् । पश्चात्कथके ।

आनुगादिक त्रि०अनुगदतीति अनुगादी स एव अनुगादिन्+

आनुगुणिक त्रि० अनुगुणमधीते वेद वा वसन्ता० ठक् । १अनुगुणाभिज्ञे २तद्बोधकग्रन्थाध्येतरि च । स्त्रियां ङीप् ।

आनुगुण्य न० अनुगुणस्य भावः कर्म्म वा ष्यञ् । १अनुकूलताचरणे २अनुकूलत्वे च । [स्त्रियां ङीप् ।

आनुग्रामिक त्रि० अनुग्रामं भवः ठञ् । ग्रामपश्चाद्भवादौ

आनुचारक न० अनुचारकस्य धर्म्म्यं महिष्यादि० अण् । अनुचरधर्म्म्ये आचरणे ।

आनुति पुंस्त्री० आनुतस्यापत्यम् इञ् । आनुतनाम्नोयुनेरपत्ये । "इञः प्राचाम्" ततः युवप्रत्ययस्य लुक् तु तौल्वल्यादित्वात् न । आनुतिः पिता आनुतायनः पुत्रः । आ+नु–क्तिन् । सम्यक्स्तवने स्त्री । [पश्चाद्भवादौ ।

आनुतिल्य त्रि० अनुतिलं भवः परिमुखा०ञ्य । तिलस्य

आनुदृष्टिनेय पुंस्त्री अनुदृष्टेर्भवः शुभ्रा०ढक् कल्या०आनङ् च । अनुदृष्टिभवे । [ध्वंसपश्चाद्भवे स्त्रियां ङीप् ।

आनुनाश्य त्रि०अनुनाशं विनाशस्य पश्चाद् भवः संका०ण्य ।

आनुनासिक्य न० आनुनासिकस्य भावः ष्यञ् । अनुनासिकधर्म्मे नासासहिततत्तत्स्थानोच्चार्यत्वे "प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः" व्याकरणीया परिभाषा ।

आनुपथ्य त्रि०अनुपथं भवः परिमु०ञ्य । मार्गस्य पश्चाद्भवादौ

आनुपदिक त्रि० अनुपदं धावति ठक् । अनुपदं १धावमाने पदस्य वेदपाठविशेषस्य पश्चात् अनुपदं तद्वेत्ति तद्बोधकग्रन्थं वाऽधीते उकथा० ठक् । २पदग्रन्थाध्येतरि ३तदभिज्ञे च स्त्रियां ङीप् । [पश्चाद्भवादौ ।

आनुपद्य त्रि० अनुपदं भवः परिमुखा० ञ्य । पदस्य

आनुपूर्व्वी स्त्री पूर्व्वमनुक्रम्य अनुपूर्व्वं तस्य भावः ष्यञ् ततो वा ङीषि यलोपः । परिपाट्याम् मूलावधिके क्रमे "षड़ानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान्" मनुः । ङीषभावपक्षे आनुपूर्व्यमप्यत्र न० । "वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च" मनुः ।

आनुमानिक त्रि०अनुमानादागतः ठक् स्त्रियां ङीप् । अनुमानप्राप्ते १युक्तिसिद्धे २व्याप्तिविशिष्टलिङ्गज्ञानादवगते अनुमिते पदार्थे यथा धूमदर्शनात् वह्निरनुमीयते स च वह्निः स्वव्याप्तिविशिष्टधूमज्ञानेनैवावगत इति तस्य तथात्वम् । अनुमानमात्रेणावगम्ये वेदे वाचकशब्दशून्ये सांख्यमतसिद्धे ३प्रधाने न० । "ईक्षतेर्नाशब्दमिति" शा०सूत्र भाष्ये तस्य च वेदशब्दप्रतिपाद्यत्वं निराकृत्य "रचनानुपपत्तेर्नानुमानम्" सू० भा० अनुमानगम्यत्वमपि निराकृतम् । तस्य च यथानुमानिकत्वं तथा ४६६,६७ पृष्ठे अव्यक्तशब्दे दर्शितम् "आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च" शा०सू० ।

आनुमाष्य त्रि० अनुमाषं भवः परिमुखा० ञ्य । माषस्य पश्चाद्भवादौ । [द्भवादौ ।

आनुयव्य त्रि० अनुयवं भवः परिमुखा० ञ्य । यवस्य पश्चा-

आनुयूष्य त्रि० अनुयूषं भवः परिमुखा० ञ्य । यूषस्य पश्चाद्भवादौ । [२आनुगत्ये च ।

आनुरक्ति स्त्री आ+अनु+रन्ज–क्तिन् । १अनुरागे

आनुराहति पुंस्त्री० अनुरहतोऽपत्यम् बाह्वा० इञ् अनुश० द्विपदवृद्धिः । मुनिभेदे युवापत्ये तु ततः फक् तौल्वल्या० न लुक् । आनुराहतायनः । तस्य युवापत्ये । आनुहारति इति पाठान्तरम् ।

आनुरोहति पुंस्त्री० अनुरोहतोपत्यम् बाह्वा० इञ् । अनुरोहन्नामगोत्रापत्ये तस्य युवापत्ये फक् तस्य तौ०न लुक् । आनुरोहतायनः तदीययुवापत्ये ।

आनुलेपिक त्रि०आनुलेपिकायाः स्त्रिया धर्म्म्यम् महिष्या० अण् । अनुलेपिकाया धर्म्ये कर्म्मणि ।

आनुलोमिक त्रि॰ अनुलोमं वर्त्तते अनुलोम+ठक् । अनुलोमाचारवति । स्त्रियां ङीप् ।

आनुलोम्य न॰ अनुलोमस्य भावः कर्म्म वा ब्राह्म॰ ष्यञ् । १अनुक्रमे "आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्तएव ते । "एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ तथा स्मृतौ" इति च मनुः अनुकूलत्वे "क्रियाणामानुलोम्यञ्च करोत्यकुपितोऽनिलः" सुश्रु॰ । [पश्चाद्भवादौ ।

आनुवंश्य त्रि॰ अनुवंशं भवः परिमुखा॰ ञ्य । वंशवृत्तस्य

आनुवेश्य त्रि॰ "अनुवेशं वसति "अव्ययीभावाच्च" पा॰ ञ्य प्रातिवेश्यसन्निकृष्टगृहवासिनि । "प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणे विंशतिद्विजे" मनुः । "निरन्तरगृहवासी प्रातिवेश्यः तदन्तरगृहवासी आनुवेश्यः इति कुल्लू॰ अव्ययीभावाच्चेति सूत्रे परिमुखादिभ्य एवेष्यते इति नियमस्तु प्रायिकस्तेनात्रापीति बोध्यम् । [शतिकसम्बन्धिनि ।

आनुशातिक अनुशतिकस्येदम् अण् द्विपदवृद्धिः । अनु-

आनुशासनिक त्रि॰ अनुशासनाय हितं ठक् । १अनुशासनसाधने नीतिवाक्यादौ २राज्यनीतेरनुशासनार्थे भारतान्तर्गते पर्व्वभेदे । "ततः पर्व परिज्ञेयमानुशासनिकं परम्" भा॰ आ॰ १अ॰ ।

आनुश्रविक त्रि॰ गुरुपाठादनुश्रूयते अनुश्रवो वेदस्तत्र विहितः ठक् । स्वर्गादिसाधनतया वेदविहिते कर्म्मसमूहे "दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः" सां॰ का॰ । "नानुश्रविकादपि तत्सिद्धिः साध्यत्वेनावृत्तियोगादपुरुषार्थत्वम्" सां॰ सू॰ ।

आनुषङ्गिक त्रि॰ अनुषङ्गात् आगतः ठक् स्त्रियां ङीप् । उद्देश्यान्तरप्रवृत्तस्य तत्कर्मनान्तरीयतया प्राप्ते प्रासङ्गिके अनुद्देश्ये "अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेऽन्वाचयः" सि॰ कौ॰ यथा भो वटो ! भिक्षामट यदि गां पश्येः ताञ्चानयेत्यादौ भिक्षार्थप्रवृत्तस्य दैवात् गोदर्शनात्तस्या आनयनमानुषङ्गिकं तत्रोद्देश्यत्वाभावात् । [पूर्व्वाम् ।

आनुषक् अव्य॰ आ+अनु–सन्ज–क्विप् स्वरा॰ । आनु-

आनुषण्ड त्रि॰ अनुषण्डे देशभेदे भवः कच्छा॰ अण् । अनुषण्डदेशभवे ।

आनुष्टुभ त्रि॰ अनुष्टुप् छन्दोऽस्य उत्सा॰ अञ् । १अनुष्टुप्छन्दस्के मन्त्रादौ ऋचि स्त्री ङीप् । "अनुष्टुवावाश्वाम्बीगवे आनुष्टुभे तृचे भवत" इति सामसं॰ भा॰ धृता श्रुतिः । अष्टुभ इदम् अञ् । २अनुष्टुप्सम्बन्धिनि । अनुष्टुप्सरस्वती देवताऽस्य अण् । ३सारस्वते हविरादौ" आनुष्टुभस्य हविषोयत्" ऋ॰ १०,१८१,१ । "आनुष्टुभोवा अश्वः" आनुष्टुभेषादिक्" शत॰ ब्रा॰ । अत्र छान्दसोङीबभावः स्वार्थे अण् । ४ अनुष्टुप्छन्दसि न॰ स्वार्थिकस्य क्वचित् प्रकृतिलिङ्गातिक्रमस्य देवतावदिष्टत्वात् लिङ्गान्यत्वम् ।

आनुसाय्य त्रि॰ अनुसायं भवः परिमुखा॰ ञ्य । सायस्य पश्चाद्भवादौ ।

आनुसीत्य त्रि॰ अनुसीतं भवः परिमुखा॰ ञ्य । लाङ्गलपद्धतेः पश्चाद्भवे । [पश्चाद्भवादौ ।

आनुसीर्य्य त्रि॰ अनुसीरं भवः परिमुखा॰ ञ्य । लाङ्गल-

आनुसूय त्रि॰ अनुसूयया अत्रिपत्न्या दत्तम् अण् । अनुसूयया दत्ते "स्फुरत्प्रभामण्डलमानुसूयं सा बिभ्रती शाश्वतमङ्गरागम्" रघुः । [इनङ् च । अनुसरणभवे ।

आनुसृतिनेय त्रि॰ अनुसृतौ भवः शुभ्रा॰ ढक् कल्याण्या॰

आनुसृष्टिनेय त्रि॰ अनुसृष्टौ भवः शुभ्रा॰ ढक् कल्या॰ इनङ् च । अनुसर्जनभवे ।

आनुहारति त्रि॰ अनुहरति भवः बाह्वा॰ इञ् अनुशति॰ द्विपदवृद्धिः । अनुहरणकुर्व्वति भवे ।

आनूप त्रि॰ अनूपदेशे भवः कच्छा॰ अण् । अनूपदेशभवे स्त्रियां ङीप् । २जलानुगतदेशभवे प्राणिवर्गे च तत्रत्यप्राणिनस्तन्मांसगुणाश्च सुश्रुते दर्शिता यथा "आनूपवर्गस्तु पञ्चविधः । तद्यथा कूलचराः प्लवाः कोशस्थाः पादिनो मत्स्याश्चेति । तत्र गजगवयमहिषरुरुचमरसृमररोहितवराहखड्गिगोकर्णकालपुच्छकोद्रन्यङ्कुरण्यगवयप्रभृतयः कूलचराः पशवः । वातपित्तहरा वृष्या मधुरा रसपाकयोः । शीतला बलिनः स्निग्धा मूत्रलाः कफवर्द्धनाः । विरूक्षणो लेखनश्च वीर्य्योष्णः पित्तदूषणः । स्वाद्वम्ललवणस्तेषां गजः श्लेष्मानिलापहः । गवयस्य तु मांसं हि स्निग्धं मधुरकासजित् । विपाके मधुरं चापि व्यवायस्य तु वर्द्धनम् । स्निग्धोष्णमधुरो वृष्यो महिषस्तर्पणो गुरुः । वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रप्रवर्द्धनम् । तथा चमरमांसन्तु स्निग्धं मधुरकासजित् । विपाके मधुरं चापि वातपित्तप्रणाशनम् । सृमरस्य तु मांसञ्च कषायानुरसं स्मृतम् । वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रविवर्द्धनम् । स्वेदनं बृंहणं वृष्यं शीतलं तर्पणं गुरु । स्निग्धं श्रमानिलहरं वाराहं बलवर्द्धनम् । कफघ्नं खड्गिपिशितं कषायमनिलापहम् । पित्र्यं पवित्रमायुष्यं बद्धमूत्रं विरूक्षणम् । गोकर्णमांसं मधुरं स्निग्धं मृदु कफा-

वहम् । विपाके मधुरञ्चापि रक्तपित्तविनाशनम् । हंससारसक्रौञ्चचक्रवाककुररकादम्बकारण्डवजीवञ्जीवकवक-बलाकापुण्डरीकप्लवशरारीमुखनन्दीमुखमद्गुगुत्क्रोशकाचाक्षमल्लिकाक्षशुक्लाक्षपुष्करशायिकाकोनालकाम्बुकुक्कुटिकामेघरावश्वेतचरणप्रभृतयः प्लवाः सङ्घातचारिणः । रक्तपित्तहराः शीताः स्निग्धा वृष्या मरुज्जितः । सृष्टमूत्रपुरीषाश्च मधुरा रसपाकयोः । गुरूष्णमधुरः स्निग्धः स्वरवर्णबलप्रदः । वृंहणः शुक्रलस्तेषां हंसो मारुतनाशनः ।

शङ्खशङ्खनखशुक्तिशम्बूकभल्लूकप्रभृतयः कोशस्थाः । कूर्म्म-कुम्भीरकर्कटकक्रष्णककटकशिशुमारप्रभृतयः पादिनः । शङ्खकूर्म्मादयः स्वादुरसपाका मरुन्नुदः । शीताः स्निग्धा हिताः पित्ते वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः । कृष्णकर्कटकस्तेषां बल्यः कोष्णोऽनिलापहः । शुक्लः सन्धानकृत् सृष्टविण्मूत्रोऽनिलपित्तहा । मत्स्यास्तु द्विविधा नादेयाः सामुद्राश्च । तत्र नादेयाः रोहितपाठीनपाटलाराजीववर्म्मिगोमत्स्यकृष्णमत्स्यवागुञ्जारमुरलसहस्रदंष्ट्रप्रभृतयो नादेयाः । नादेया मधुरा मत्स्या गुरवोमारुतापहाः । रक्तपित्तकराश्चोष्णा वृष्याः स्निग्धाल्पवर्चसः । कषायानुरसस्तेषां शष्पशैवालभोजनः । रोहितो मारुतहरो नात्यर्थं पित्तकोपनः । पाठीनः श्लेष्मलो वृष्यो निद्रालुः पिशिताशनः । दूषयेद्रक्तपित्तन्तु कुष्ठरोगं करोत्यसौ । मुरली वृंहणो वृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा । सरस्तडागसम्भूताः स्निग्धाः स्वादुरसाः स्मृताः । महाह्रदेषु बलिनः स्वल्पेऽम्भस्यबलाः स्मृताः । तिमिङ्गिलकुलिशपाकमत्स्यनिरालकनन्दिवारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहामीनराजीवप्रभृतयः सामुद्राः । सामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपित्तलाः । उष्णा वातहरा वृष्या वर्चस्याः श्लेष्मवर्द्धनाः । बलावहा विशेषेण मांसाशित्वात् समुद्रजाः । समुद्रजेभ्योनादेया वृंहणत्वाद्गुणोत्तराः । तेषामप्यनिलघ्नत्वाच्चौण्ड्रकौप्यौ गुणोत्तरौ । स्निग्धत्वात् स्वादुपाकत्वात् तयोर्वाप्या गुणोत्तराः । नादेया गुरवो मध्ये यस्मात् पुच्छास्यचारिणः । सरस्तडागजानान्तु विशेषेण शिरो लघु । अदूरगोचरा यस्मात्तस्मादुत्सोदपानजाः । किञ्चिन्मुक्त्वा शिरोदेशमत्यर्थं गुरवस्तु ते । अधस्तादुगुरवो ज्ञेया मत्स्याः सरसिजाः स्मृताः । उरोविचरणात्तेषां पूर्वमङ्गं लघु स्मृतम् । इत्यानूपो महाभिष्यन्दिमांसवर्गो व्याख्यातः" "मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ्" पा० मनुष्ये तत्स्थे हसितादौ वाच्ये तु वुञ् । आनूपक इत्येव

आनृत त्रि० अनृतं शीलमस्य छत्रा० अण् । सततमिथ्यानुशीलनकर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

आनृण्य न० अनृणस्य भावः कर्म्म वा ष्यञ् । ऋणशून्यत्वे ऋणशोधने । "वक्तव्यं सर्वदा सद्भिरप्रियञ्चापि यद्धितम् । आनृण्यमेतत् स्नेहस्य सद्भिरेव कृतं पुरा" नरसिंहपु० ।

आनृशंसि पुंस्त्री० अनृशंसस्यापत्यम् इञ् । दयालोरपत्ये गहा० भवादौ छ । आनृशंसीयः तद्भवादौ त्रि० ।

आनृशंस्य न० अनृशंसस्य भावः कर्म्म वा ष्यञ् । १अनिष्ठुरतायां २कारुण्ये "आरोढुं सुमहाप्राज्ञ आनृशंस्याच्छुना विना" भा०आश्व० २अ० । "आनृशंस्यात् ब्राह्मणस्य भुञ्जते ह्यीतरे जनाः" मनुः । २अनुकम्पायाञ्च । "अर्हणं तत्कुमारीणामानृशंस्यं हि केवलम्" उद्वा०त० स्मृतिः । "आनृशंस्यमनुकम्पा" रघु० । स्वार्थे ष्यञ् २कारुण्ययुक्ते त्रि० "एष धर्म्मपरोनित्यमानृशंस्यश्च पाण्डवः" भा०व०प०७१ अ० ।

आनेतृ त्रि० आ+नी–तृच् । आनयनकर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

आनेय त्रि० आ+नी–कर्म्मणि यत् । देशाद्देशान्तरमानेतव्ये १घटादौ वैश्यकुलात् विप्रतोभ्याङ्गाद्वा आनेतुं योग्ये २दक्षिणाग्नौ पु० आनाय्यशब्दे विवृतिः "आनेयो घटादि वैश्यकुलादेरानेयोदक्षिणाग्निश्च" सि०कौ० ।

आ(अ)नैपुण न० अनिपुणस्य भावः अण् उत्तरपदवृद्धिः पूर्व्वपदस्य वा । अपाटवे नैपुण्याभावे ष्यञ् । पूर्ववत् वृद्धिः आ(अ)नैपुण्यमप्यत्र ।

आ(अ)नैश्वर्य्य न० अनीश्वरस्य भावः ष्यञ् । उत्तरपदवृद्धिः पूर्व्वस्य पदस्य वा । १ऐश्वर्य्याभावे २ऐश्वर्य्यविरोधिनि सांख्यादिमतसिद्धे बुद्धेर्धर्मभेदे धर्म्माधर्म्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्य्यानैश्वर्य्यरूपा अष्टौ बुद्धेर्धर्मास्ते च भावरूपा एव तैरभावानङ्गीकारात् तत्र ज्ञानभिन्नानां सप्तानां बन्धहेतुत्वम् ज्ञानेन मोक्ष इति तेषां सिद्धान्तः यथाह सांका०कौमुद्योः" "रूपैः सप्तभिरेव तु बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः । सैव च पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण" तत्त्वज्ञानवर्जं बध्नाति धर्मादिभिः सप्तभिः रूपैरिति पुरुषार्थं प्रति भोगापवर्गौ प्रति आत्मनात्मानमेकरूपेण तत्त्वज्ञानेन विवेकख्यात्या विमोचयति पुनर्भोगापवर्गौ न करोतीत्यर्थः" ।

आन्त त्रि० अम+क्त नि०वा इडभावः उपधादीर्घः । पीड़िते इटपक्षे अमितोऽप्यत्र । [नान्तरोधर्म्मः सत्वम्"सा०द०

आन्तर त्रि० अन्तर्मध्ये भवः अण् । आभ्यन्तरे । "कस-

आन्तरतम्य न० अन्तरतमस्य अत्यन्तसदृशस्य भावः ष्यञ्। सौसादृश्ये "बाह्यप्रयत्नाश्च यद्यपि सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्ता-स्तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यन्ते" सि०कौ०।

आन्तरागारिक त्रि० अन्तरागारस्य धर्म्यम् ठक्। अन्तरा-गारनियुक्तपुरुषस्य धर्म्ये अवरोधरक्षणादौ।

आन्तरप्रपञ्च पु० कर्म्म०। आध्यात्मिके आभ्यन्तरे द्वैतविस्तारे स चान्नमयादिकोषपञ्चकं शरीरत्रयम् जन्मस्थित्यादयः षड्-भावविकाराः त्वङ्मांसादिषाट्कौशिकस्थूलदेहः अशना-यापिपासादि षडूर्म्मयः श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियपञ्चकं वागाभिक-र्मेन्द्रियपञ्चकं प्राणादिवायुपञ्चकं मनआद्यन्तःकरणचतुष्टयं सङ्कल्पाद्यन्तःकरणवृत्तयः जागराद्यवस्थात्रयं तदभिमानि-विश्वतैजसप्राज्ञाःसमाधिमूर्च्छादयः क्रोधाद्यरिषड्वर्गः साध-नचतुष्टयं सत्वादिगुणत्रयं सुखदुःखज्ञानाज्ञानादि अविद्यादिक्लेशपञ्चकम् मैत्र्यादिभावनाचतुष्टयं यमाद्य-ष्टाङ्गम् प्रत्यक्षादिप्रमाणवर्गः रोगारोग्यसमुदायोय-थायोग्यं विविधनामरूपगुणधर्मादयः भोगापवर्गौ च। एवमन्यमतेऽप्यूह्यम्।

आन्तराल त्रि०अन्तरालं मध्यस्थितिं वेत्ति अण्। देहाभ्य-न्तर एवात्मनः स्थितिवेत्तरि जीवस्याणुत्ववादिनि पूर्ण-प्रज्ञे माध्वे स हि आत्मनोविभुत्वखण्डनेन देहाभ्य-न्तरे एव स्थितिं मन्यमानस्तस्याणुत्वम् प्रतिपेदे आत्मशब्दे तन्मततुक्तप्रायम् अधिकं माध्वशब्दे वक्ष्यते। "अणुं वदन्त्यान्तरालाः सूक्ष्मनाडीप्रचारतः। रोमणः सहस्रभागेन नाडीषु प्रचरत्ययमिति" तस्य सिद्धान्तः "बालाग्रशतधारस्य शतधा कल्पितस्य च। भागो जीवः स विज्ञेय इति" श्रुतिमनुसृत्य तथा तेनाङ्गीकृतम्। दुर्विज्ञेयत्वेन सूक्ष्मत्वमौपचारिकमिति तु वेदान्त्यादयः।

आन्तरि(री)क्ष त्रि० अन्तरि(री)क्षे भवः अण्। आकाश-भवे १उत्पातादौ "उत्पातांस्त्रिविधान् प्राह नारदो भगवान् प्रभो! दिव्यांश्चैवान्तरीक्षांश्च पार्थिवांश्च पिता-मह!" ज्यो०। २अन्तरीक्षभवे जले च। अम्बुशब्दे ३२० पृष्ठेऽस्य विवृतिः।

आन्तरीपक त्रि० अन्तरीपे भवः धूमा० वुञ्। अन्तरीप-भवे धूमादिगणे द्वीपशब्दसाहचर्यात् देशवाचित्वाच्च अन्तरीप-शब्दएव बोध्यः अन्तरीय इति पाठस्तु प्रामादिकः।[ङीप्।

आन्तर्गणिक त्रि० अन्तर्गणं भवः ठञ्। गणमध्यभवे स्त्रियां

आन्तर्गेहिक त्रि० अन्तर्गेहं भवः ठञ्। गेहमध्यभवे स्त्रियां ङीप्। अन्तर्वेश्मिकान्तर्वेश्मिकादयोऽप्यत्र।

आन्तर्य्य न० अन्तरस्य भावः ष्यञ्। अन्तर्वर्त्तित्वे।

आन्तिका स्त्री अन्तिकेव अण् अजा० टाप्। ज्येष्ठायाम् भगिन्याम्।

आन्त्र न० अमत्यनेन अम–गतौ क्त उपधादीर्घः। १वायु-वाहकनाडीभेदे। अन्त्रस्येदम् अण्। २अन्त्रसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

आन्दोल दोलने मुहुश्चालने अद०चुरा०उभय०सक०सेट्। आन्दोलयति ते आन्दुदोलत् त। क्त आन्दोलितः।

आन्दोलक पु० आन्दोलयति ण्वुल्। दोलनकर्त्तरि।

आन्दोलन न० आन्दोल–भावे ल्युट्। १पुनःपुनर्दोलने, २मुहुश्चालने "किन्त्वासामविन्दसुन्दरदृशां द्राक् चामरा-न्दोलनात्" उद्भटः ३अनुसन्धाने च।

आन्धसिक त्रि० अन्धो भक्तं शिल्पमस्य ठक्। पाचके सूदे।

आन्धीगव न०अन्धीगुना ऋषिभेदेन दृष्टं साम–अण्। तृती-यसवने गेये आर्भवपवमानसूक्तगते सूक्तभेदे तच्च सूक्तम् ऊहगाने१प्र०११क०पठितम् तच्च साम०स०भा०दर्शितम् यथा "श्यावाश्वान्धीगवेऽनुष्टुवानेये शध्यतेऽथ वा। पुरेव लिङ्गं जगती चतुर्विंशति-कीर्त्तनम्। इदमाम्नायते "पञ्च-च्छन्दा आवापः आर्भवः पवमानः सप्तसामा, गायत्र-संहिते गायत्रे तृचे भवतः, श्यावाश्वान्धीगवे आनुष्टुभे तृचे भवतः, उष्णिहि शफम्, ककुभि पौष्कलम्, काव-मन्त्यं जगतीषु" इति। अयमर्थः अस्ति तृतीयसवने पवमानः आर्भवसंज्ञकः, तस्मिन् पञ्च सूक्तानि, सप्त सामानि, "स्वादिष्ठया मदिष्ठा" इत्येकं सूक्तम् (उ,१प्र, १५), तस्मिन् गायत्र्यस्तिस्र ऋचः तासु "गायत्रम्" "संहितम्" (ऊ,१प्र,८) चेति द्वे सामानी, "पु-रोजिती वो अन्धसः" इति सूक्तान्तरम् (उ,१प्र,१८) तत्रैकानुष्टुबुत्तरे द्वे गायत्र्यौ तासु "श्यावाश्वम्" (ऊ,१प्र,११) "आन्धीगवम्" (उ,२प्र,११) चेति द्वे सा-मनी, "इन्द्रमच्छ सुता" इत्यपरं सूक्तम् (ऊ,१प्र,१८), तस्मिन्नुष्णिहस्तिस्रः तासु "शफम्" साम, "पवस्व मधुमत्तम" इति प्रगाथः (उ,१प्र,१६), तस्मिन् पूर्व्वा ककुप्, उत्तरा पङ्क्तिः। तत्र "पौष्कलम्" (ऊ,१प्र,६) साम, "अभिप्रियाणि पवते च नोहित" इत्यन्यं सूक्तम् (उ,१प्र,१६), तत्र तिस्रोजगत्यः तासु "कावम्" (ऊ,१प्र,१२) साम" ।

आन्ध्य न० अन्धस्य भावः ष्यञ्। दृष्टिशक्तिराहित्ये यत्र प्रतिघाते तद्भवति तद्दर्शितं सुश्रु०। शिरानाडीरूपकस्य "भ्रूपु-

क्षान्तयोरधोऽक्ष्णोर्बाह्यतोऽपाङ्गौ नाम तत्रान्ध्यं दृष्ट्युपघातो वा इति" तत्कारणञ्चोक्तम् "शोणितमतिनिर्ह्रियमाणं कण्डूशोफरागदाहपाकवेदना जनयेत्। अत्युष्णाभिखिन्नार्त्तविद्धेष्वक्ष्णै विस्रावितमतिप्रवर्त्तते अतिप्रवृत्तं शिरोऽभितापमान्ध्यमधिमन्थं तिमिरप्रादुर्भावमित्यादि चापादयति" सुश्रु०। २प्रकाशशून्यत्वे "जगदान्ध्यप्रसङ्गः" वे०प्र०

आन्ध्र पु० आ+अन्ध–रन्। १देशभेदे २तद्देशवासिनि ३तन्नृपे च ब०व०। "आन्ध्राः शका पुलिन्दाश्च यवनाश्च नराधिपाः" भा०व०प०१८८अ०। स च देशः वृ०स०कूर्म्मविभागे आग्नेय्यां दिशि वर्णितः यथा "आग्नेय्यां दिशि कोशलकलिङ्गवङ्गोपवङ्गजठराङ्गाः। कौणिकविदर्भवत्सान्ध्रचेदिकाश्चोर्द्धकण्ठाश्च" ग्रहभक्तौ च तत्रैवोक्तम् "द्रविडविदेहान्ध्रम्लेच्छकभासापुरं कौङ्कणाः समान्ध्रीषकाः। कुन्तलकेरलदण्डककान्तिपुरम्लेच्छसङ्करजाः। नासिक्यभोगवर्द्धनविराटविन्ध्याद्रिपार्श्वगादेशाः। ये च पिबन्ति सुतोयां तापीं ये चापि गोमतीसलिलम्"। तेन विन्ध्याद्रिपार्श्वगः गोमतीतापीनद्योःसन्निकृष्टोऽयं देश इति गम्यते।

आन्न त्रि० अन्नं लब्धा अन्न+ण। अन्नं लब्धरि।

आन्यतरेय पुंस्त्री० अन्यतरस्यापत्यम् शुभ्रा० ढक्। अन्यतरस्यापत्ये स्त्रियां ङीप्।

आन्यभाव्य न० अन्योभावोयस्य अन्यभावः तस्य भावः ब्राह्म० ष्यञ्। अन्यरूपत्वे। [स्त्रियां ङीप्

आन्वयिक त्रि० अन्वये प्रशस्तकुले भवः ठञ्। प्रशस्तकुलजाते

आन्वष्टक्य न० अन्वष्टका+स्वार्थे ष्यञ्। अन्वष्टकाशब्दार्थे "अपरेद्युरान्वष्टक्यम्" आश्व०गृ०।

आन्वाहिक त्रि० अहनि अहनि अन्वहम् तत्र भवः ठञ् अनुश० द्विपदवृद्धिः। प्रतिदिनसाध्ये पाकादौ "वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म्म यथाविधि। पञ्चयज्ञविधानञ्च पक्तिञ्चान्वाहिकीं गृही" मनुः।

आन्वीक्षिकी स्त्री श्रवणादनु ईक्षा पर्य्यालोचना साप्रयोजनमस्याः ठञ्। तर्कविद्यायाम् गौतमप्रणीताया शास्त्रविद्यायाम्। तत्प्रतिपादकग्रन्थश्च अक्षपादेन पञ्चाध्यायी रचितः तत्रादिमं सूत्रं "प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः" इति अन्तिमसूत्रञ्च "हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः" इति। तत्र प्रतिपाद्यविषयाश्च पदार्थतत्त्वज्ञानान्मुक्तिः फलं तत्र क्रमोक्तिः। प्रत्यक्षानुमानोपमानागमरूपप्रमाणचतुष्टयम् तेषां लक्षणविभागादि। आत्मदेहेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गरूपप्रमेयविभागः। इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानानि आत्मलिङ्गानि। चेष्टावदन्त्यावयवित्वमिन्द्रियाश्रयत्वं वा देहलक्षणम्। घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्ररूपेन्द्रियविभागः तेषां पृथिव्यादिभ्यः क्रमेणोत्पत्तिः। तत्कारणानि च क्रमेण पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मकानि पञ्च भूतानि। गन्धरसरूपस्पर्शरूपविषयपञ्चकं पृथिव्यादीनां विशेषगुणास्तेषां च क्रमेण घ्राणादिभिर्ग्राह्यता। महत्तत्त्वापर्य्यायाया बुद्धेर्ज्ञानरूपत्वम्। मनसो लक्षणम्। प्रवृत्तिलक्षणम् रागद्वेषाभिनिवेशरूपदोषत्रयलक्षणम्। पुनरुत्पत्तिरूपप्रेत्यभावलक्षणम् प्रवृत्तिजनितार्थरूपफललक्षणम्। बाधनारूपं दुःखलक्षणम्। दुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपापवर्गलक्षणम्। एकस्मिन् धर्म्मिणि भावाभावविरुद्धकोटिद्वयज्ञानत्वं संशयलक्षणम् तत्र साधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानमसाधारणधर्म्मवद्धर्म्मिज्ञानं विप्रतिपत्तिवाक्यजन्यकोटिद्वयोपस्थितिश्च कारणम्। प्रवृत्तिहेत्विच्छाविषयत्वं प्रयोजनलक्षणम्। वादिप्रतिवादिनोः साध्यसाधनद्वयप्रकारकतदभावद्वयप्रकारकान्यतरनिश्चयविषयत्वं दृष्टान्तलक्षणम् प्रतिवादिनिरसनेन निःसन्दिग्धतया अर्थनिश्चयरूपत्वं सिद्धान्तलक्षणम्। सर्वतन्त्रसिद्धान्तः, प्रतितन्त्रसिद्धान्तः, अधिकरणसिद्धान्तः अभ्युपगमसिद्धान्त इति सिद्धान्तचतुष्टयविभागाः तल्लक्षणानि च। प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनरूपावयवविभागः। भाष्ये तु जिज्ञासा, संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्युदासश्चेति अधिकाः पञ्चावयवा उक्तास्तेन दशावयवा इति स्थितम्। तात्पर्य्यटीकायां तद्व्याख्यातञ्च तत्र जिज्ञासाऽज्ञातादिबुद्धिसिद्धये प्रवर्त्तिका इच्छा जिज्ञासा। तज्जन्यश्च संशयः शक्यप्राप्तिः प्रमाणानां ज्ञानजननसामर्थ्यं संशयव्युदासस्तर्कः इति। जिज्ञासा विप्रतिपत्तिरिति केचित्। एतेषां न्यायावयवत्वं नास्तीति वृत्तौ स्थितम्। साध्यविशिष्टतया पक्षस्य निर्देशः प्रतिज्ञालक्षणम् व्याप्तिविशिष्टहेतुबोधकः शब्दो हेतुरूपावयवः। व्याप्तिश्च अन्वयव्यतिरेकभेदेन द्विविधा तथा च ज्ञातान्वय व्याप्तिकहेतुबोधकः अज्ञातव्यतिरेकव्याप्तिकहेतुबोधकश्च। साधनवत्ताप्रयुक्तसाध्यवत्तानुभावकोऽवयवः साध्यसाधनव्याप्तिप्रदर्शकः उदाहरणम् तत्र व्याप्तिश्च द्विविधा अन्वयो व्यतिरेकश्च। प्रकृतोदाहरणोपदर्शितव्याप्तिमद्धेतुविशिष्टपक्षबोधक उपनयावयवः व्याप्तिश्च अन्वयव्यतिरेकभेदेन द्विधा

प्रविष्टा । व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः पक्षवृत्तिताकथनपूर्वकसाध्यविशिष्टपक्षबोधकवाक्यत्वं निगमनलक्षणम् । व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णीते धर्म्मिणि व्याप्यस्याहार्य्यारोपात् व्यापकस्याहार्य्यारोपः तर्क इति तर्कलक्षणम् यथा निर्वह्नित्वारोपान्निर्धूमत्वारोपः निर्वह्निःस्यान्निर्धूमःस्यादित्यादि । सन्दिग्धपक्षस्य साधनयुक्त्या प्रतिपक्षस्य बाधनयुक्त्या च अर्थावधारणं निर्णय इति तल्लक्षणम् । इत्येते १मअ० १म आह्निके पदार्था दर्शिताः । वादादिलक्षणानि । तत्र प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहोवादः इति वादलक्षणं प्रमाणतर्काभ्यां स्वपक्षस्य साधनं विपक्षस्योपालम्भो दूषणं च यत्र । पक्षप्रतिपक्षौ विप्रतिपत्तिकोटी तयोः परिग्रहः तत्साधनोद्देश्यकोक्तिप्रत्युक्तिरूपवाक्यविशेषो वाद इति तदर्थः । छलजातिनिग्रहस्थानादिकं विपक्षे समुद्भाव्य तस्य दूषणेन स्वपक्षस्थापनवाक्यत्वं जल्पलक्षणम् । स्वपक्षस्थापनाराहित्येन परपक्षनिराकरणवाक्यत्वम् वितण्डालक्षणम् । सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकालरूपान् पञ्च हेत्वाभासान् विभज्य तेषां लक्षणानि । वाद्युक्तवचनस्य अर्थान्तरपरत्वकल्पनेन युक्त्या तत्खण्डनं छलमिति छललक्षणम् । तच्च वाक्छलार्थच्छलोपचारच्छलभेदेन त्रिविधम् । व्याप्तिनिरपेक्षतया दूषणोक्तिर्जातिः तद्भेदाश्चतुर्विंशतिः ५ अ० वाच्याः । उद्देश्यानुगुणसम्यग्ज्ञानाभावलिङ्गत्वं निग्रहस्थानलक्षणमिति १अ० २आह्निके एते पदार्था उक्ताः । संशयकारणादिनिरूपणम् प्रमाणात् प्रमेयसिद्धिः । प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणे परिशिष्टविवेचनम् । मनसोऽणुत्वे ज्ञानायौगपद्यस्य हेतुतयोक्तिः । प्रत्यक्षस्य क्वचिदनुमित्यात्मकताशङ्कायां तन्निराकरणम् । अवयवेभ्योऽवयविनोऽतिरिक्तता साधनम् । अनुमानाप्रामाण्यशङ्कातन्निरासौ । वर्त्तमानावस्थानिराकरणतत्स्थापने । उपमानाप्रामाण्यशङ्का निराकरणे । अनुमाने उपमानस्य गतार्थत्वमाशङ्क्य शाब्दबोधस्यानुमानेऽन्तर्भावमाशङ्क्य च तन्निवारणम् । समशक्तिकस्यैव शब्दस्य बोधकत्वव्यवस्थापनम् । दृष्टादृष्टार्थकत्वेन शब्दद्वैविध्यम् । तत्रादृष्टार्थकस्य वेदशब्दस्य अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः अप्रामाण्यमाशङ्क्य युक्त्या प्रामाण्यसमर्थनम् । विध्यर्थवादानुवादभेदात् ब्राह्मणरूप वेदभागस्य त्रैविध्योक्तिः । विधिलक्षणम् । स्तुतिः निन्दा परकृतिः पुराकल्प इति भेदादर्थवादचातुर्विध्योक्तिः विधिविहितस्यानुकथनमनुवाद इत्यनुवादलक्षणम् । वेदैकदेशविषहरमन्त्रादेः आरोग्याद्यौषधादिप्रतिपादकायुर्वेदभागस्य संवादिफलकत्वेन तद्दृष्टान्तेन इतरवेदभागस्य प्रामाण्यव्यवस्थापनम् । २अ० १आह्निके एते पदार्थाः । ऐतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावरूपाणामतिरिक्तप्रमाणत्वमाशङ्क्य ऐतिह्यस्य शब्दे ऽन्तर्भावः अर्थापत्तिसम्भवाभावानाञ्चानुमानेऽन्तर्भाव इति समर्थनम् । अभावस्य प्रमेयत्वव्यवस्थापनम् । शब्दस्यानित्यताव्यवस्थापनम् । शब्दस्य घटाद्याश्रयकत्वनिराकरणम् । व्याकरणविधौ वर्णानां विकारपक्षनिराकरणेनादेशपक्षव्यवस्थापनम् । वर्णानामविकारित्वेऽपि गुणान्तरापत्त्युपमर्द्दह्रासवृद्धिलेशश्लेषैः विकारव्यवहार इति व्यवस्थापनम् । तत्र उदात्ते ऽनुदात्तत्वं गुणान्तरापत्तिः । उपमर्द्दो धर्म्मिनिवृत्तिः यथा अस्तेर्भूः । ह्रासः दीर्घस्य ह्रस्वता, वृद्धिर्ह्रस्वस्य दीर्घता, लेश एकदेशविकृतिः यथा अस्तेरल्लोपः । श्लेषः आगम इडादि । एतैर्विकारव्यवहारः । पदलक्षणम् । जात्यादीनां प्रत्येकं पदार्थत्वपक्षं निराकृत्य जात्याकृतिव्यक्तीनां समुदितानां पदार्थत्वव्यवस्थापनम् । व्यक्त्याकृतिजातीनां लक्षणानि एते २अ० २आह्निक गतार्थाः । इन्द्रियचैतन्यवादनिराकरणम् । भूतचैतन्यवादनिराकारणम् उभयगोलके नेत्रैक्यव्यवस्थापनम् । आत्मन इन्द्रियभेदे युक्तिप्रदर्शनम् । मनस आत्मत्वनिराकरणम् । आत्मनित्यतासाधनम् । मनुष्यदेहस्य पार्थिवत्वसाधनम् । तस्य पार्थिवाप्यतैजसत्वमतोपन्यासः चातुर्भौतिकत्वमतोपन्यासः पाञ्चभौतिकत्वमतोपन्यासः । इन्द्रियाणां गोलकातिरिक्तत्वस्य व्यवस्थापनम् । तेषामाहङ्कारिकत्वनिराकरणेन भौतिकत्वव्यवस्थापनम् । इन्द्रियाणामप्रत्यक्षत्वेऽप्यनुमेयताव्यपस्थापनम् । चक्षुषः प्राप्यकारित्वसाधनम् । इन्द्रियैकत्वमाशङ्क्य तेषां पञ्चत्वसाधनम् । भूतानां विशेषगुणाः तेषाञ्चैकैकेन्द्रियग्राह्यतेति निरूपणम् । घ्राणादीनामनुद्भूतगन्धादिसाधनम् । ३अ० १म आह्निकगतार्थाः । सांख्यमतसिद्धबुद्धेर्नित्यत्वनिराकरणम् मनसोऽणुत्वेन ज्ञानानां क्रमिकत्वसाधनम् । मनसोविभुत्वे गत्यभावप्रसङ्गेन सर्वेन्द्रियैः सर्वदासम्बन्धापत्त्या च सर्वविषयकज्ञानापत्तिदोषात् विभुत्वनिरासः । भावानां नियमेन क्षणिकत्वपक्षखण्डनम् । परिणामवादखण्डनम् । इन्द्रियार्थयोरन्वयव्यतिरेकसत्त्वेऽपि ज्ञानस्य न तयोर्धर्म्मत्वं किन्तु आत्मधर्म्मत्वमिति समर्थनम् । ज्ञानाऽनित्यत्वसाधनम् स्मरणायौगपद्ये कारणप्रदर्शनम् । ज्ञानवत् इच्छादीनामात्मधर्म्म

त्वव्यवस्थापनम्। इतरगुणत्वनिवारणेन ज्ञानादेरात्मधर्म्मत्वव्यवस्थापनम्। स्मरणोपयोगिप्रणिधानादिकारणानि। बुद्ध्यादेः आशुविनाशित्वव्यवस्थापनम्। रूपादेरिव यावद्द्रव्यभावित्वाभावेन ज्ञानादिविशेषगुणानां देहधर्म्मत्वनिरासेनात्मधर्म्मत्वसमर्थनम्। केशनखादिषु सुखाद्यनुलब्धेः त्वक्पर्य्यन्तस्यैव देहस्य सुखाद्यवच्छेदकत्वसाधनम्। प्रतिदेहं मनसो नानात्वखण्डनम्। एकत्वेऽपि मनसः शीघ्रसञ्चारः। ज्ञानयौगपद्यस्य भ्रमत्वसमर्थनेन मनोऽणुत्वसाधनम्। देहस्य अदृष्टसापेक्षोत्पत्तिकत्वसाधनम्। अदृष्टसहकारेणैव मातापित्राहारस्य तदारम्भकत्वसमर्थनम्। अदृष्टाभावे नित्यात्मनः संयोगेऽपि न देहोत्पत्तिरिति निरूपणम्। आत्मनोविभुत्वे सर्वशरीरैः संयोगे सत्यपि तददृष्टजन्यदेह एव तस्य विशेषसंयोगः भोगसाधक इति नियमनम्। परमाणुगतादृष्टाङ्गीकर्त्तुरार्हतस्य मतनिराकरणम् अदृष्टस्य मनोगुणत्वस्वामि तन्मतसिद्धस्य निराकरणम्। ३अ० २आ० गतार्थाः। प्रवृत्तिसाधनरागद्वेषाभिनिवेशात्मकदोषत्रैविध्यकथनम्। तत्र मोहस्य सर्व्वानर्थमूलत्वेन पापीयस्त्वसमर्थनम्। आत्मनोनित्यत्व एव प्रेत्यभावसिद्धिः अनित्यत्वे न तत्सिद्धिस्तथा च एकजातीयशरीरेणाद्यःसम्बन्ध उत्पादः तत्र चरमसम्बन्धनाशोमरणं तयोरेकस्मिन् आत्मनि नित्ये एव सम्भवः शरीरादेर्नष्टत्वात् न तदाश्रयत्वमिति समर्थनम्, उत्पत्तिप्रकारनिरूपणम्। बीजानामुपमर्द्देनाङ्कुरोत्पत्तिदर्शनात् अभावादेव भावोत्पत्तिरिति अभावोपादनत्वमतनिराकरणम्। कर्म्मनिरपेक्षस्य ईश्वरस्यैव जगत्कारणत्वमतखण्डनेन कर्मसापेक्षस्य तस्य जगत्कारणत्वव्यवस्थापनम्। परमाण्वादिवदीश्वरस्य नोपादानत्वमिति व्यवस्थापनम्। भाष्ये तु गुणविशिष्टमात्मान्तरमीश्वर इतीश्वरलक्षणमुक्तम्। तदर्थश्च "गुणैर्नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नरूपविशेषगुणैः सामान्यगुणैश्च संयोगादिभिर्विशिष्टम् आत्मान्तरं जीवेभ्यो भिन्न आत्मा जगदाराध्यः सृष्ट्यादिकर्त्ता वेदद्वारा हिताहितोपदेशकोजगतः पितेति" इत्तावुक्तः। कण्टकतैक्ष्ण्यवज्जगतामाकस्मिकत्वखण्डनम्। सर्वानित्यत्वखण्डनम्। सर्वनित्यत्वखण्डनम्। घटादीनां परमाणुपुञ्जात्मकतावादखण्डनेन एकावयविसाधनम् सर्वभूतानामभावरूपतानिराकरणम्। संख्यैकान्तवादनिराकरणम्। संख्यैकान्तवादाश्च भाष्ये बहवो दर्शिताः। "सर्वमेकं सदविशेषात्, सर्वं द्वेधा नित्यानित्यभेदात्, सर्वं त्रेधा ज्ञाता ज्ञेयं ज्ञानमिति, सर्वं चतुर्द्धा प्रमाता प्रमाणम् प्रमितिः प्रमेयमिति, एवमन्येऽपि"। तत्र यथा नित्यत्वानित्यत्वाभ्यां द्वैधं तथा सत्त्वेनैक्यम् घटः सन् पटः सन्नित्येकाकारसत्त्वप्रतीतेः। अन्ये तु एकमित्यद्वैतमाहुस्तथा च ब्रह्मैवैकं निर्विशेषं सत् सर्वमन्यन्मिथ्या। अन्येऽपीति रूपसंज्ञासंस्कारवेदनानुभवाः पञ्च स्कन्धाः षट्पदार्थी सप्तपदार्थीत्यादि मतभेदाः। तत्राद्वैतपक्षनिराकरणं यथा ब्रह्माद्वैतस्वीकारे तत्साधकप्रमाणस्यासिद्धिः प्रमाणसत्त्वे तु न सत्त्वैकत्वसिद्धिरित्थं दूषणेन सत्त्वैकत्ववादनिराकरणम्। यथा वृक्षमूलसेकात् तदीयावयवोपचयद्वारवशेन फलोत्पत्तिस्तथा यागादेर्नाशेऽपि तज्जन्यादृष्टरूपद्वारसत्त्वात् स्वर्गाद्युत्पत्तिरिति व्यवस्थापनम्। स्वर्गादेः स्वरूपेण फलत्वसाधनम्। फलस्य उत्पत्तेः प्रागसत्त्वेन शशशृङ्गादेरिव उत्पत्त्यसम्भवः सत्त्वे च उत्पत्त्ययोग्यतया कारणव्यापारानर्थक्यं सदसत्त्वाङ्गीकारे च विरोध इत्याशङ्क्य फलस्य उत्पत्तेः प्राक् असत्त्वव्यवस्थापनम् असत उत्पत्तौ इह तन्तुषु पटो भविष्यतीति प्रागभावज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकतयाऽनियमवारणम्। कर्म्मकर्त्तृदेहादेर्नाशेऽपि अदृष्टस्यात्मन्येवोत्पत्तेः तेनैव चादृष्टेन जायमाने स्वर्ग्यादिदेहे सुखभोगे सामानाधिकरण्यसम्भवेनादृष्टजन्यस्वर्गादिफलस्यात्मनिष्ठत्वव्यवस्थापनम्। सुखदुःखयोरेव मुख्यफलत्वं स्त्रीपुत्रादेस्तु तत्साधनत्वादौपचारिकफलत्वमिति नादृष्टसामानाधिकरण्यव्याघात इति समर्थनम्। देहसम्बन्धस्यैव विविधबाधनायोगहेतुत्वाद्दुःखरूपत्वकथनम् विविधदुःखयुक्ततया शरीरस्य दुःखत्वेन भावनाकथनम् दुःखमध्ये सुखस्याप्युत्पत्तेस्तत्प्रत्याख्यानानौचित्येऽपि तदुपार्ज्जनादौ दुःखबाहुल्यात् देहसंबद्धं सर्व्वं दुःखमित्येव भावनीयमिति निरूपणम्। प्रतिषिद्धभोजनमैथुनादौ प्रवृत्तिनिवारणार्थमपि दुःखस्य हेयत्वोक्तिः। आर्षदैवपैत्रर्णापाकरणानुबन्धेनापवर्गकालाभावमाशङ्क्य आयुषश्चतुर्थभागेऽपवर्गसाधनकालत्वसाधनम् तथा कामनाशून्यस्य विरक्तस्य ततोऽर्वागपि तत्सेवनव्यवस्थापनम्। तत्त्वज्ञानोत्पत्तौ प्रारब्धातिरिक्तकर्म्मजन्यादृष्टमात्रनाशेन न स्वर्गफलकादृष्टेन प्रतिबन्ध इति कथनम्। क्लेशानुबन्धकृतापवर्गाभावमाशङ्क्य सुषुप्तस्य सर्व्वक्लेशाभाववदपवर्ग इति सुषुप्तिदृष्टान्तेन हेत्वभावेनाऽपवर्गे दुःखाभावसाधनम्। रागशून्यस्यानुत्पत्तेः रागादीनां च मिथ्याज्ञाननिमित्तकत्वेन तत्त्वज्ञानेन च मिथ्याज्ञाननिवृत्तौ दुःखनिवृत्तिरिति

क्रमकथनम् ४अ० १आ० गतार्थाः । देहात्मबुद्धेर्दोषजन्यतया दोषस्य च मिथ्याज्ञानाधीनत्वेन तत्त्वज्ञानात् आत्मनो देहादिभ्यो भेदज्ञाननिवृत्तौ तदभेदज्ञाननिरासेन मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः तस्यां च सत्यां क्रमेण प्रवृत्तिनिवृत्त्या दुःखनिवृत्तिरूपापवर्गसिद्धिः अतोऽपवर्गसाधनं तत्त्वज्ञानमित्येवं प्रतिपादनम् । साधुतया भावितानां रूपादिविषयाणां दोषहेतुत्वकथनम् । सौन्दर्य्यं पश्यतो रागादिर्ब्रह्मणोऽप्यशक्यपरिहार इत्याशङ्क्य तत्र सौन्दर्य्यबुद्धे रागाधीनतया तरुण्यादिदेहे सौन्दर्य्याभिमानस्य त्याज्यताकथनम्। भाष्ये तु "परिष्कारबुद्धिरनुरञ्जनसंज्ञा सा हेया दोषदर्शनमशुभसंज्ञा सा भावनीया" इत्युक्तम् । तथा च "खेलत्खञ्जननयना परिणतबिम्बाधरा पृथुश्रोणी । कमलमुकुलस्तनीयम् पूर्णेन्दुमुखी सुखाय मे भवितेति" अनुरञ्जनसंज्ञा । "चर्म्मनिर्म्मितपात्रीयं मांसासृक्पूयपूरिता । अस्यां रज्यति यो मूढः पिशाचः कस्ततोऽधिकः" अशुभसंज्ञा एवं स्वदेहादावपि चिन्तनम् । परमाणुपुञ्जस्यैव घटादिरूपताऽतोनास्ति अतिरिक्तोऽवयवीति सौत्रान्तिकवैभाषिकयोर्मतस्य पूर्व्वदूषितस्यापि स्वमतदार्ढ्याय पुनर्दूषणम् । परमाणोस्त्रुटिपरत्वव्यवस्थापनम् । आकाशस्य सर्व्वगतत्वं सर्व्वमूर्त्तसंयोगित्वं तत्र संयोगस्याव्याप्यवृत्तितया तदवच्छेदकभेदं विनाऽनुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिमाशङ्क्य मूर्त्तपदार्थस्यैवावयवानां तदवच्छेदकत्वम् इत्युक्त्या तस्य निरवयवत्वसमर्थनम् । सर्व्वत्र शब्दोत्पत्त्या तज्जनकसंयोगानुमानात् आकाशस्य सर्व्वमूर्त्तसंयोगित्वसमर्थनम् आकाशे च प्रतिहतस्य परावर्त्तनरूपव्यूहस्य उत्तरदेशगतिप्रतिबन्धरूपविष्टम्भस्याभावात् विभुत्वव्यवस्थापनम् । परमाणोः संयोगवत्त्वान्यथानुपपत्त्या सावयवत्वापत्तिः संयोगस्य अव्याप्यवृत्तितया अव्याप्यवृत्तेः स्वावच्छेदकभेदं विना सत्त्वासम्भवादित्याशङ्क्य तदवयवानामपि संयोगसिद्धये सावयवत्व कल्पनायामनवस्थापत्तिरतो दिग्विभागानामेव संयोगावच्छेदकत्वकल्पनेन परमाणोर्निरवयवत्वसमर्थनम् । ज्ञानातिरिक्तो बाह्यपदार्थो नास्तीत्यत्र यदि प्रमाणमस्ति तदा ज्ञानातिरिक्तप्रमाणरूपबाह्यस्य सत्त्वान्न बाह्याभावः अथ तत्र प्रमाणं नास्ति तदा निष्प्रमाणकत्वान्न तत्सिद्धिरित्येवं रूपेण बाह्यार्थाभावाङ्गीकर्त्तृमतनिराकरणम् । स्वप्नस्य स्मृतिविशेषरूपत्वं व्यवस्थाप्य शुक्तिरजतविज्ञाने रजतांशस्य ज्ञानलक्षणया उपनीतस्य संसर्गमात्र बोध इति व्यवस्थापनेन स्वप्नदृष्टान्तेन ज्ञानमात्रस्यासद्विषयकत्ववादिमतनिराकरणम् । इत्येवं बाह्यार्थभङ्गनिराकरणम् । ज्ञानसामान्यात् तत्त्वज्ञानस्यापि क्षणिकत्वात् तन्नाशे प्रतिबन्धकापाये पूर्व्ववासनावशात् मिथ्याज्ञानं पुनरुत्पद्येतेति तत्त्वज्ञानस्य न मिथ्याज्ञानोच्छेदकतेत्याशङ्कायां तन्निरासः । समाधिविशेषाभ्यासात् तत्त्वज्ञानस्य विवृद्धिः । तद्वृद्ध्या च मिथ्याज्ञानवासनातिरोभावान्न तत् फलायालमिति समर्थनम् । ततश्च तत्त्वज्ञानसंस्कारः अन्यसंस्कारप्रतिबन्धी भवतीति व्यवस्थापनम् । तत्र प्रतिबन्धश्च कार्य्याक्षमत्वसम्पादनं विनाशो वेति । स्वाभाविकविषयरागादिना प्रतिबन्धात् समाध्यसम्भवमाशङ्क्य पूर्व्वकृतेश्वराधनादिना अभ्यासपाटवे जनिते तत्संस्कारात् समाधिसिद्धिरिति समर्थनम् । तथा च पूर्व्वकृतेश्वरानुसन्धानादिसहकारेणैव तत्त्वज्ञाने जननीये न रागादेः प्रतिबन्धकत्वम् । अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासस्थानत्वकथनम् । अपवर्गे प्रारब्धकर्म्मानुसारेण देहादेः सत्त्वेन तदनुरूपार्थावभाससद्भावकथनम् । प्रारब्धकर्म्मावसाने देहाभावे विदेहकैवल्यप्राप्तिकथनम् । समाधिसिद्धये यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगाभ्यासस्यावश्यकतोक्तिः । श्रवणमनननिदिध्यासनैरात्मसाक्षात्कारोत्पत्तिकथनम् । एतच्छास्त्राभिज्ञैः सह स्वनिश्चितार्थदार्ढ्याय एतच्छास्त्रोदितार्थनिश्चयस्य संवादः कर्त्तव्य इति प्रतिपादनम् । संवादश्च शिष्यगुरुसब्रह्मचारिश्रेयोऽर्थिभिः जिगीषाहीनैः सह कार्य्य इति निरूपणम् । तत्त्वनिर्णयार्थं प्रतिकूलपक्षहीनतया संवादः करणीयः न जिगीषयेति निरूपणम् । तत्त्वनिश्चयसंरक्षणार्थं वीजप्ररोहसंरक्षार्थं कण्टकावरणवत् त्रयीबाह्यैः सह जल्पवितण्डे आश्रयणीये न वाद इत्येतत्कथनम् तथा च यदि त्रयीबाह्यैः स्वपक्ष आक्षिप्यते तदा जल्पवितण्डाभ्यां तेषां मतं खण्डनीयम् । एते अर्थाः ४अ० २आ० उक्ताः ।

साधर्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्धिनित्यानित्यकार्य्यसमाश्चतुर्विंशतिं जातीर्विभज्य तल्लक्षणान्युक्तानि । कथाभासप्रकरणम् । ५अ० १मआ० गतार्थाः । प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासः हेत्वन्तरमर्थान्तरम् निरर्थकमविज्ञातार्थमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्य्यनुयोज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रह-

स्थानानि इति निग्रहस्थानानि विभज्य तेषां क्रमेण लक्षणानि उक्तानि ५अ०२आ० गतार्थाः। यथा पदार्थतत्त्वज्ञानादपवर्गस्तथा तन्मतं सर्व्व०द० समग्राहि। यथा "ननु तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम्भवतीत्युक्तं तत्र किं तत्त्वज्ञानादनन्तरमेव निःश्रेयसं सम्पद्यते, नेत्युच्यते तत्त्वज्ञानाद् दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभाव इति। तत्र मिथ्याज्ञानं नामानात्मनि देहादावात्मबुद्धिः तदनुकूलेषु रागः तत्प्रतिकूलेषु च द्वेषः वस्तुतस्त्वात्मनः प्रतिकूलमनुकूलं वा न किञ्चित् समस्ति परस्परानुबन्धत्वाच्च रागादीनां, मूढो रज्यति रक्तो मुह्यति मूढः कुप्यति कुपितो मुह्यतीति ततस्तैर्दोषैः प्रेरितः प्राणी प्रतिषिद्धानि शरीरेण हिंसास्तेयादीन्याचरति वाचा अनृतादीनि, मनसा परद्रोहादीनि, सेयं पापरूपा प्रवृत्तिरधर्ममावहतीति। शरीरेण प्रशस्तानि दानपरपरित्राणादीनि, वाचा हितसत्यादीनि, मनसा अहिंसादीनि, सेयं पुण्यरूपा प्रवृत्तिर्धर्मम्। सेयमुभयी प्रवृत्तिः ततः स्वानुरूपं प्रशस्तं निन्दितं वा जन्म पुनः शरीरादेः प्रादुर्भावः तस्मिन् सति प्रतिकूलवेदनीयतया वासनात्मकं दुःखं भवति त इमे मिथ्याज्ञानादयो दुःखान्ता अविच्छेदेन प्रवर्त्तमानाः संसारशब्दार्थो घटीचक्रवन्निरवधिरनुवर्त्तते। यदा कश्चित् पुरुषधौरेयः पुराकृतसुकृतपरिपाकवशादाचार्य्योपदेशेन सर्व्वमिदं दुःखायतनं दुःखानुषक्तञ्च पश्यति तदा तत्सर्व्वं हेयत्वेन बुध्यते ततस्तन्निवर्त्तकमविद्यादि निवर्त्तयितुमिच्छति तन्निवृत्त्युपायश्च तत्त्वज्ञानमिति कस्यचिच्चतसृभिर्विद्याभिर्विभक्तं भावयतः सम्यग्दर्शनपदवेदनीयतया तत्त्वज्ञानं जायते तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति, मिथ्याज्ञानापाये दोषाः अपयान्ति, दोषापाये प्रवृत्तिरपैति, प्रवृत्त्यपाये जन्मापैति, जन्मापाये दुःखमत्यन्तं निवर्त्तते सात्यन्तिकी निवृत्तिरपवर्गः। निवृत्तेरात्यन्तिकत्वं नाम निवर्त्त्यसजातीयस्य पुनस्तत्रानुत्पाद इति तथा च पारमर्षसूत्रम् "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग" इति। ननु दुःखात्यन्तोच्छेदोऽपवर्ग इत्येतदद्यापि कफोणिगुडायितं वर्त्तते तत्कथं सिद्धवत्कृत्वा व्यवह्रियत इति चेन्मैवं सर्व्वेषां मोक्षवादिनामपवर्गदशायामात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरस्तीत्यस्यार्थस्य सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धतया घण्टापथत्वात् नह्यप्रवृत्तस्य दुःखं प्रत्यापद्यते इति कश्चित् प्रपद्यते तथा हि आत्मोच्छेदो मोक्ष इति माध्यमिकमते दुःखोच्छेदोऽस्तीत्येतावत्तावदविवादम्। अथ मन्येथाः शरीरादिवदात्मापि दुःखहेतुत्वादुच्छेद्य इति तन्न सङ्गच्छते विकल्पानुपपत्तेः किमात्मा ज्ञानसन्तानो विवक्षितः तदतिरिक्तो वा। प्रथमे न विप्रतिपत्तिः कः खल्वनुकूलमाचरति प्रतिकूलमाचरेत्। द्वितीये तस्य नित्यत्वे निवृत्तिरशक्यविधानैव प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्चाधिकं दूषणं न खलु कश्चित् प्रेक्षावान् "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीति" सर्व्वतः प्रियतमस्यात्मनः समुच्छेदाय प्रयतते सर्वो हि प्राणी मुक्त इति व्यवहरति। ननु धर्मिनिवृत्तौ निर्मलज्ञानोदयो महोदय इति विज्ञानवादिवादे सामग्र्यभावः सामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्च भावनाचतुष्टयं हि तस्य कारणमभीष्टं तच्च क्षणभङ्गपक्षे स्थिरैकाधारासम्भवात् लङ्घनाभ्यासादिवदनासादितप्रकर्षं न स्फुटमभिज्ञानमभिजनयितुं प्रभवति सोपप्लवस्य ज्ञानसन्तानस्य बद्धत्वे निरुपप्लवस्य च मुक्तत्वे यो बद्धः स एव मुक्त इति सामानाधिकरण्यं न सङ्गच्छते। आवरणमुक्तिर्मुक्तिरिति जैनजनाभिमतोऽपि मार्गो न निर्गतो निरर्गलः। अङ्ग भवान् पृष्टो व्याचष्टां किमावरणम्? धर्म्माधर्म्मभ्रान्तय इति चेत् इष्टमेव। अथ देहमेवावरणं तथा च तन्निवृत्तौ पञ्जरान्मुक्तस्य शुकस्येवात्मनः सततोर्द्ध्वगमनं मुक्तिरिति चेत्तदा वक्तव्यं किमयमात्मा मूर्त्तोऽमूर्त्तो वा। प्रथमे निरवयवः सावयवो वा निरवयवत्वे निरवयवो मूर्त्तः परमाणुरिति परमाणुलक्षणापत्त्या परमाणुधर्मवदात्मधर्माणामतीन्द्रियत्वं प्रसजेत्। सावयवत्वे यत् सावयवं तदनित्यमिति प्रतिबन्धबलेनानित्यत्वापत्तौ कृतप्रणाशाकृताभ्यागमौ निष्प्रतिबन्धौ प्रसज्येयाताम्। अमूर्त्तत्वे गमनमनुपपन्नमेव चलनात्मिकायाः क्रियायाः मूर्त्तप्रतिबन्धात्। पारतन्त्र्यं बन्धः स्वातन्त्र्यं मोक्ष इति चार्वाकपक्षेऽपि स्वातन्त्र्यं दुःखनिवृत्तिश्चेदविवादम्। ऐश्वर्य्यं चेत् सातिशयतया सदृक्षतया च प्रेक्षावतां नाभिमतम्। प्रकृतिपुरुषान्यत्वख्यातौ प्रकृत्युपरमे पुरुषस्य स्वरूपेणावस्थानं मुक्तिरिति साङ्ख्यख्यातेऽपि पक्षे दुःखोच्छेदोऽभ्युपेयते विवेकज्ञानं पुरुषाश्रयं प्रकृत्याश्रयं वेति एतावदवशिष्यते तत्र पुरुषाश्रयमिति न श्लिष्यते पुरुषस्य कौटस्थ्यात् स्थाननिरोधापातान्नापि प्रकृत्याश्रयः अचेतनत्वात् तस्याः। किञ्च प्रकृतिः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा आद्ये अनिर्मोक्षः स्वभावस्यानपायात् द्वितीये सम्प्रति संसारोऽस्तमियात्। नित्यनिरतिशयसुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति भट्टसर्व्वज्ञाद्यभिमतेऽपि दुःखनिवृत्तिरभिमतैव परन्तु नित्यसुखं न प्रमाणपद्धतिमध्यास्ते। श्रुतिस्तत्र प्रमाणमिति

चेन्न योग्यानुपलब्धिबाधिते तदनवकाशादवकाशे वा प्राबल्यावेऽपि तथाभावप्रसङ्गात्। ननु सुखाभिव्यक्तिर्मुक्तिरिति पक्षं परित्यज्य दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति स्वीकारः क्षीरं विहायारोचकग्रस्तस्य सौवीररुचिमनुहरतीति चेत्तदेतन्नाटकपक्षपतितत्वद्वच इत्युपेक्ष्यते। सुखस्य सातिशयत्वेन प्रत्यक्षतया बहुप्रत्यनीकाक्रान्ततया साधनप्रार्थनापरिक्लिष्टतया च दुःखाविनाभूतत्वेन विषानुषक्तमधुवत् दुःखपक्षनिक्षेपात्। नन्वेकमनुसन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवते इति न्यायेन दुःखवत् सुखमप्युच्छिद्यत इति अकाम्योऽयं पक्ष इति चेन्मैवं मंस्थाः सुखसम्पादने दुःखसाधनबाहुल्यानुषङ्गनियमेन तप्तायःपिण्डे तपनीयबुद्ध्या प्रवर्त्तमानेन साम्यापातात् तथा हि न्यायोपार्ज्जितेषु विषयेषु कियन्तः सुखखद्योताः कियन्ति दुःखदुर्दिनानि, अन्यायोपार्ज्जितेषु तु यद्भविष्यति तन्मनसापि चिन्तयितुं न शक्यमित्येतत् स्वानुभवमप्रच्छादयन्तः सन्तो विदांकुर्व्वन्तु विदांवरा भवन्तः। तस्मात् परिशेषात् परमेश्वरानुग्रहवशाच्छ्रवणादिक्रमेणात्मतत्त्वसाक्षात्कारवतः पुरुषधौरेयस्य दुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी निःश्रेयसमिति निरवद्यम्। नन्वीश्वरसद्भावे किं प्रमाणं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा न तावदत्र प्रत्यक्षं क्रमते रूपादिरहितत्वेनातीन्द्रियत्वात् नाप्यनुमानं तद्व्याप्तिलिङ्गाभावात् नागमः विकल्पासहत्वात् किं नित्योऽवगमयत्यनित्यो वा। आद्ये अपसिद्धान्तापातः द्वितीये परस्पराश्रयापातः। उपमानादिकमशक्यशङ्कमनियतविषयत्वात्। तस्मादीश्वरः शशविषाणायते इति चेत्तदेतन्न चतुरचेतसां चेतसि चमत्कारमाविष्करोति। विवादास्पदं नगसागरादिकं सकर्तृकं कार्य्यत्वात् कुम्भवत्। न चायमसिद्धो हेतुः सावयवत्वेन तस्य सुसाधत्वात्। ननु किमिदं सावयवत्वम् अवयवसंयोगित्वम् अवयवसमवायित्वं वा नाद्यः गगनादौ व्यभिचारात् न द्वितीयः तन्त्वादावनैकान्त्यात्। तस्मादनुपपन्नमिति चेन्मैवं वादीः समवेतद्रव्यत्वं सावयवत्वमिति निरुक्तेर्वक्तुं शक्यत्वात्। अवान्तरमहत्त्ववत्त्वेन वा कार्य्यत्वानुमानस्य सुकरत्वात्। नापि विरुद्धो हेतुः साध्यविपर्य्ययव्याप्तेरभावात्, नाप्यनैकान्तिकः, पक्षादन्यत्र वृत्तेरदर्शनात्। नापि कालात्ययापदिष्टः, बाधकानुपलम्भात्। नापि सत्प्रतिपक्षः, प्रतिभटादर्शनात्। ननु नगादिकमकर्तृकं शरीराजन्यत्वात् गगनवदिति चेन्नैतत् परीक्षाक्षममीक्ष्यते नहि कठोरकण्ठीरवस्य कुरङ्गशावः प्रतिभटो भवति अजन्यत्वस्यैव समर्थतया शरीरविशेषणवैयर्थ्यात्। तर्ह्यजन्यत्वमेव साधनमिति चेन्नासिद्धेः नापि सोपाधिकत्वशङ्काकलङ्काङ्कुरः सम्भवी अनुकूलतर्कसम्भवात् यद्ययमकर्तृकः स्यात् कार्य्योऽपि न स्यादिह जगति नास्त्येव तत्कार्य्यं नाम यत्कारकचक्रमवधीर्य्यात्मानमासादयेदित्येतदविवादम्। तच्च सर्वं कर्तृविशेषोपहितमर्य्यादं कर्तृत्वञ्चेतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति सकलकारकप्रयोक्तृत्वलक्षणं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नाधारत्वम्। एवञ्च कर्तृव्यावृत्तेस्तदुपहितसमस्तकारकव्यावृत्तावकारणककार्य्योत्पादप्रसङ्ग इति स्थूलः प्रमादः। तथा निरटङ्कि शङ्करकिङ्करेण। "अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने। साध्यव्यापकताभङ्गात् पक्षे नोपाधिसम्भव" इति। यदीश्वरः कर्त्ता स्यात्तर्हि शरीरी स्यादित्यादिप्रतिकूलतर्कजातं जागर्त्तीति चेदीश्वरसिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातात् तदुदितमुदयनेन! "आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम्। आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धृता" इति। न च विशेषविरोधः शक्यशङ्कः ज्ञातत्वाज्ञातत्वविकल्पपराहतत्वात्। तदेतत् परमेश्वरस्य जगन्निर्म्माणे प्रवृत्तिः किमर्था स्वार्था परार्था वा आद्येऽपीष्टप्राप्त्यर्था अनिष्टपरिहारार्था वा नाद्यः अवाप्तसकलकामस्य तदनुपपत्तेः अतएव न द्वितीयः। द्वितीये प्रवृत्त्यनुपपत्तिः कः खलु परार्थं प्रवर्त्तमानं प्रेक्षावानित्याचक्षीत। अथ करुणया प्रवृत्त्युपपत्तिरित्याचक्षीत कश्चित् तं प्रत्याचक्षीत तर्हि सर्व्वान् प्राणिनः सुखिन एव सृजेदीश्वरः न दुःखशवलान् करुणाविरोधात्। स्वार्थमनपेक्ष्य परदुःखप्रहरणेच्छा हि कारुण्यं तस्मादीश्वरस्य जगत्सर्जनं न युज्यते। तदुक्तं भट्टाचार्य्यैः। "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दो हि प्रवर्त्तते। जगच्च सृजतस्तस्य किं नाम न कृतं भवेदिति"। नास्तिकशिरोमणे! तावदीर्ष्याकषायिते चक्षुषी निमील्य परिभावयतु भवान् करुणया प्रवृत्तिरस्त्येव न च निसर्गतः सुखमयसर्गप्रसङ्गः, सृज्यप्राणिकृतसुकृतदुष्कृतपरिपाकविशेषाद्वैचित्र्योपपत्तेः न च स्वातन्त्र्यभङ्गः शङ्कनीयः स्वाङ्गं स्वव्यवधायकं न भवतीति न्यायेन प्रत्युत तन्निर्वाहात् एक एव रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे" इत्यादिरागमस्तत्र प्रमाणम्। यद्येवं तर्हि परस्पराश्रयबाधव्याधिं समाधत्स्वेति चेत् तस्यानुत्थानात् किमुत्पत्तौ परस्पराश्रयः शङ्क्यते ज्ञप्तौ वा। नाद्यः आगमस्येश्वराधीनोत्पत्तिकत्वेऽपि परमेश्वरस्य नित्यत्वेनोत्पत्तेरनुपपत्तेः नापि ज्ञप्तौ परमेश्वरस्य आगमाधीनज्ञप्तिकत्वेऽपि तस्यान्यतोऽवगमात् नापि तदनित्यत्व

स्मृतौ आगमानित्यत्वस्य तीव्रादिधर्म्मोपेतत्वादिना सुगमत्वात्। तस्मान्निवृत्तकधर्म्मानुष्ठानवशादीश्वरप्रसादसिद्धावभिमतेष्टसिद्धिरिति सर्व्वमवदातम्”। अस्याश्चात्मतत्त्वज्ञानहेतुत्वादात्मविद्यात्वम्। “त्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्त्ता च भरतर्षभ! दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः” शा०प०५६अध्या०। “त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिञ्च शाश्वतीम्। “आन्वीक्षिकीञ्चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः” मनुः“तत्रौपनिषदं तात परिशेषन्तु पार्थिव। मथ्नामि मनसा तत्त्वं दृष्ट्वा चान्वीक्षिकीं पराम्” भा०शा०प०। “आन्वीक्षिकी कौशलानामिति”गीता। “सेयमान्वीक्षिकी विद्या प्रमाणादिभिः पदार्थैः प्रविभज्यमाना। प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम्। आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे परीक्षिता” पक्षिलस्वामी। अन्वीक्षा शीलमस्याः तस्यै हितं वा ठक्। २दुर्गायाञ्च “आत्मवेदनशीलत्वादन्वीक्षणपराऽथ वा। अन्वीक्षाकारणत्वाद्वा तस्मादान्वीक्षिकी स्मृता” देवीपु० तन्निरुक्तिः।

आन्वीपिक त्रि० अन्वीपं वर्त्तते ठक्। अनुकूले।

आप प्राप्तौ वा चुरा०उभ० पक्षे स्वादि० प०सक० अनिट्। आपयति ते आपिपत् त। पक्षे आप्नोति आप्नुतः आप्नुवन्ति आप्नुयात् आप्नोतु आप्नोत् आप्नुवन्। आपत् आप आपथुः आपुः आपिथ। आप्ता आप्यात् आप्स्यति आप्स्यत्। आप्तव्यः आप्यम् आपनीयम् आप्ता आप्तः आप्तिः आप्त्वा अवाप्य। क्विप् ह्रस्वः आपः अपः अद्भिः। असुन् आपः। शतृ आप्नुवन् ताच्छील्ये चानश् आप्नुवानः। “अयशोमहदाप्नोति” “इहाग्र्यां कीर्त्तिमाप्नोति”मनुः। “नत्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं वृद्धिमाप्नुयात्” या०स्मृतिः “पुत्रमेवंगुणोपेतं चक्रवर्त्तिनमाप्नुहि”शकु०“येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम्”गीता“स दुष्प्रापयशाः प्रापत्” रघुः। “शतं क्रतूनामपविघ्नमाप सः” रघुः। “यदिदं सर्वं मृत्युनाप्तम्”श्रुतिः “नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्म्मणि”गीता। कर्म्मणि आप्यते आपि। प्रेरणे णिच्। आपयति ते आपिपत् त। सन् ईप्सति ईप्सितः। [प्राप्तिःसंयोगः स उदाहृतः” भाषा०।

प्र—प्रकर्षेणाप्तौ प्राप्नोति प्राप्तः प्राप्तिः “अप्राप्तस्य च या

सम्+संपूर्णतायां समाप्तः समाप्तिः समापनम्। [साधनं”कुमा०।

अव+प्राप्तौ, “अनवाप्तमवाप्तव्यम्”गीता“तपः किलेदं तदवाप्ति

परि+प्रचुरत्वे समर्थत्वे समुदितत्वे पर्याप्तः पर्याप्तिः। “सहि धर्मः सुपर्य्याप्तः सर्वस्य पदवेदने” गीताभा०। “अपर्य्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्। पर्य्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम्”गीता।

अनु+प्रा—पश्चात्प्राप्तौ “नदीं गङ्गामनुप्राप्ताः”भा०आ०प०।

वि+विशेषेण आप्तौ व्याप्तिः व्याप्तः, व्याप्यः व्यापकः व्यापनम्“व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वधीःपरामर्श उच्यते”। “व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसम्बन्ध उदाहृतः” भाषा०। “अस्यात्मनेपदित्वमपि स्वाराज्यं प्राप्स्यते भवान्” इति दुर्गादासः।

आप पु० आप्यते आप—कर्मणि घञ्। अष्टसु वसुषु मध्ये ४र्थे वसौ “धरो ध्रुवः सोमनामा तथापोऽप्यनिलोऽनलः। प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः” विष्णु ध०। “सव्यदक्षौ वसोर्यस्य चोर्द्धौ हस्तौ सशक्तिकौ। सीराङ्कुशान्वितौ चाधः स भवेदापसंज्ञकः”इति तद्ध्यानम् “आपश्चैवानिलश्चैव ववर्षतुररिन्दमौ” हरिवं०२४५अ० देवासुरयुद्धे। “आपस्य दुहिता भार्य्या सहस्य परमा प्रिया! भूपतिर्भुवभर्त्ता चाजनयत् पावकं परम्” भा०व०२२१ अ०। भा०आ० प० ६६अ० तु “धरोध्रुवश्च सोमश्च अहश्चैवानिलोऽनलः। प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः। धूम्रायास्तु धरः पुत्रो ब्रह्मविद्यो ध्रुवस्तथा। चन्द्रमास्तु मनस्विन्याः श्वासायाः श्वसनस्तथा। वातायाश्चाप्यहः पुत्रः शाण्डिल्याश्च हुताशनः। प्रत्यूषश्च प्रभासश्च प्रभातायाः सुतौ स्मृतौ” इति आपस्थाने अह इति नामान्तरत्वेन कीर्त्तितम् कल्पभेदादविरुद्धम्। प्रभासस्यैव द्युनामता अष्टमस्य वसोः आपगेयशब्दे दर्शयिष्यमाणे भा० ९९अध्याये द्युनामतोक्तेः अपां समूहः अण्। २जलसमूहे न०। ३आकाशे निरुक्त०। तस्य सर्वमूर्त्तसंयोगित्वात्तथात्वम्।

आपक त्रि० आप—ण्वुल्। प्रापके। गौरा० स्त्रियां ङीष्।

आपकर त्रि० अपकरे भवः अण् अञ् च। अपकरजाते स्त्रियां ङीप्।

आपक्व न० ईषत् पक्वम् आ+पच—क्त। १ईषत्पक्वे कलायादौ भर्ज्जिते हरितयवादौ (हडापोडा) २ईषत्पक्ववस्तुमात्रे त्रि०। [पत्ये स्त्रियां क्रौड्या०ष्यञ्। आपचित्या।

आपचिति पु० अपचितस्यापत्यम् इञ्। अपचयापन्नस्या-

आपगा स्त्री आपेन जलसमूहेन गच्छति वहति ड। नद्याम्। “फेनायमानं पतिमापगानाम्” “समूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगा” माघः। “शिखरिणामिव सागरमापगाः” रघुः।

आपगेय पु० आपगायां गङ्गायां भवः ढक्। गाङ्गेये भीष्मे तस्य

तत उत्पत्तिकथा भा०आ०६८अ० शान्तनुप्रार्थने गङ्गा-वाक्यं यथा। "एतच्छ्रुत्वा वचो राज्ञः सस्मितं मृदु वल्गु च। वसूनां समयं स्मृत्वाऽथाभ्यगच्छदनिन्दिता। उवाच चैव राज्ञः सा ह्लादयन्ती मनो गिरा। भविष्यामि महीपाल! महिषी ते वशानुगा। यत्तु कुर्य्यामहं राजन्! शुभं वा यदि वा शुभम्। न तद्वारयितव्याऽस्मि न वक्तव्या तथाऽप्रियम्। एवं हि वर्त्तमानेऽहं त्वयि वत्स्यामि पार्थिव!। वारिता विप्रियं चोक्ता त्यज्येयं त्वामसंशयम्"। वैश० उक्तिः "तथेति राज्ञा सा तूक्ता तदा भरतसत्तम। प्रहर्ष-मतुलं लेभे प्राप्य तं पार्थिवोत्तमम्। आसाद्य शान्त-नुस्ताञ्च बुभुजे कामतो वशी। न प्रष्टव्येति मन्वानो न स तां किञ्चिदूचिवान्। स तस्याः शीलवृत्तेन रूपौदार्य्यगुणेन च। उपचारेण च रहस्तुतोष जगतीपतिः। दिव्यरूपा हि सा देवी गङ्गा त्रिपथगामिनी। मानुषं विग्रहं कृत्वा श्रीमन्तं वरवर्णिनी। भाग्योपनतकामस्य भार्य्या चोपनताऽभवत्। शान्तनोर्नृ-पसिंहस्य देवराजसमद्युतेः। सम्भोगस्नेहचातुर्य्यैर्हावलास्यमनोहरैः। राजानं रमयामास यथा रेमे तथैव सः। स राजा रतिसक्तत्वादुत्तमस्त्रीगुणैर्हृतः। संवत्सरानृतून्मासान् बुबुधे न बहून् गतान्। रममाणस्तया सार्द्धं यथाकामं नरेश्वरः। अष्टावजनयत् पुत्रांस्तस्याममरसन्निभान्। जातं जातञ्च सा पुत्रं क्षिपत्यम्भसि भारत। प्रीणाम्यहं त्वामित्युक्त्वा गङ्गास्रोतस्यमज्जयत्। तस्य तन्न-प्रियं राज्ञः शान्तनोरभवत्तदा। न च तां किञ्चनोवाच त्यागाद्भीतो महीपतिः। अथैनामष्टमे पुत्रे जाते प्रह-सतीमिव। उवाच राजा दुःखार्त्तः परीप्सन् पुत्रमात्मनः। मा वधीः कस्य काऽसीति किं हिनस्सि सुतानिति। पु-त्रघ्नि! सुमहत्पापं सम्प्राप्तं ते सुगर्हितम्"। स्त्र्युवाच। "पुत्रकाम! न ते हन्मि पुत्रं पुत्रवतां वर!। जीर्णोऽस्तु मम वासोऽयं यथा स समयः कृतः। अहं गङ्गा जह्नुसुता महर्षिगणसेविता। देवकार्य्यार्थसिद्ध्यर्थमुषिताऽहं त्वया सह। इमेऽष्टौ वसवो देवा महाभागा महौजसः। वशिष्ठशापदोषेण मानुषत्वमुपागताः। तेषां जनयिता नान्यस्त्वदृते भुवि विद्यते। मद्विधा मानुषी धात्री लोके नास्तीह काचन। तस्मात्तज्जननीहेतोर्मानुषत्वमुपागता। जनयित्वा वसूनष्टौ जिता लोकास्त्वयाऽक्षयाः। देवानां समयस्त्वेष वसूनां संश्रुतो मया। जातं जातं मोक्षयिष्ये जन्मतो मानुषादिति। तत्ते शापाद्विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः। स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि पुत्रं पाहि महा-व्रतम्। एष पर्य्यायवासो मे वसूनां सन्निधौ कृतः। मत्प्रसूतं विजानीहि गङ्गादत्तमिमम् सुतम्"। इत निज-धेनुकान् वसून् प्रति गङ्गया वशिष्ठशापस्तत्रैवोक्तः ६६अ०। "अथाश्रमपदं प्राप्तः फलान्यादाय वारुणिः। नचापश्यत्स गां तत्र सवत्सां काननोत्तमे। ततः स मृगयामास वने तस्मिंस्तपोधनः। नाध्यागमच्च मृगयंस्तां गां मुनिरुदारधीः। ज्ञात्वा तथाऽपनीतां तां वसुभिर्दिव्यदर्शनः। ययौ क्रोधवशं सद्यः शशाप च वसूंस्तदा। यस्मान्मे वसवो जह्रुर्गां वै दोग्ध्रीं सुबालधिम्। तस्मात्सर्व्वे जनिष्यन्ति मानुषेषु न संशयः। एवं शशाप भगवान् वसूंस्तान् भरतर्षभ!। वशं क्रोधस्य सम्प्राप्त आपवो मुनिसत्तमः। शप्त्वा च तान्महाभागस्तपस्येव मनो दधे। एवं स शप्तवान् राजन्! वसूनष्टौ तपोधनः। महाप्रभावो ब्रह्मर्षिर्देवान् क्रोध समन्वितः। अथाश्रमपदं प्राप्तास्ते वै भूयो महात्मनः। शप्ताः स्म इति जानन्त ऋषिं तमुपचक्रमुः। प्रसादयन्तस्तमृषिं वसवः पार्थिवर्षभ!। लेभिरे नच तस्मात्ते प्रसादमृषिसत्तमात्। आपवात् पुरुषव्याघ्र! सर्वधर्म्मविशारदात्। उवाच च स धर्म्मात्मा शप्ता यूयं धरादयः। अनुसंवत्सरात्सर्वे शापमोक्षमवाप्स्यथ। अयन्तु यत्कृते यूयं मया शप्ताः स वत्स्यति। द्यौस्तदा मानुषे लोके दीर्घकालं स्वकर्म्मणा। नानृतं तच्चिकीर्षामि क्रुद्धो युष्मान् यदब्रवम्। न प्रजास्यति चाप्येष मानुषेषु महामनाः। भविष्यति च धर्म्मात्मा सर्वशास्त्रविशारदः। पितुः प्रियहिते युक्तः स्त्रीभोगान् वर्जयिष्यति। एवमुक्त्वा वसून् सर्वान् स जगाम महानृषिः। ततो मामुपजग्मुस्ते समेता वसवस्तदा। अयाचन्त च मां राजन्! वरं तच्च मया कृतम्। जातान् जातान् प्रक्षिपास्मान् स्वयं गङ्गे! त्वमम्भसि। एवं तेषामहं सम्यक् शप्तानां राजसत्तम!। मोक्षार्थं मानुषाल्लोकाद्यथावत्कृतवत्यहम्। अयं शापादृषेस्तस्य एक एव नृपोत्तम! द्यौराजन्! मानुषे लोके चिरं वत्स्यति भारत!। वैशम्पायन उवाच। एतदाख्याय सा देवी तत्रैवान्तरधीयत। आदाय च कुमारं तं जगामाथ यथेप्सितम्। स तु देवव्रतो नाम गाङ्गेय इति चाभवत्। द्युनामा शान्तनोः पुत्रः शान्तनोरधिको गुणैः"। "अथापगेयं भीष्मं तं रामेणेच्छामि धीमता। रणे विनिर्ज्जितं द्रष्टुं कुर्य्यात्तदपि भार्गवः" "यदि त्वामापगेयो वै

न नयेद्गजसाह्वयम्" इति च भा० उ० प० ७७अ० ।

आपच्चिक त्रि० आपदं चिक्कति क्नति चिक्क-अण् ष्ट० कलोपः । आपत्कल्के । गौरा० स्त्रियां ङीष् ।

आपटव न० न सन्ति पटवोऽस्य तस्य भावः अण् । पटुशून्यत्वे । न पटुरपटुरिति तत्पुरुषात्तु ष्यञि उत्तरपदस्यैव वृद्धिः । अपाटवम् । "अपाटवाद्यशौचाद्यैर्यदि विघ्नं प्रजायते" स्मृतिः ।

आपण पु० आपणायन्ते विक्रीणन्त्यत्र आ+पण-नि० आधारे घ । १हट्टे, २क्रयविक्रेयद्रव्यशालायाञ्च । "शकटापणवेशाश्च वणिजोवन्दिनस्तथा । नराश्च मृगयाशीलाः शतशोऽथ सहस्रशः" भा० व० प० २३८ । "भक्ष्यमाल्यापणानाञ्च ददृशुः श्रियमुत्तमाम्" भा० स० प० ४अ० । "अस्वामिना तु यद्भुक्तं गृहक्षेत्रापणादिकम् । सुहृद्बन्धुसकुल्यस्य न तद्भोगेन हीयते" दा० त० वृ० "आपणः पण्यवीथिका" रघु० व्य० त० "आपणो विक्रयस्थानम्" तेनैवोक्तम् । "पूर्णापणाविपणिनो विपणीर्विभेजुः" माघः । भावे घञ् आपाणः । क्रयविक्रयव्यवहारे पु० ।

आपणिक त्रि० आपणादायस्थानादागतः ठक् । १हट्टस्थानादागते राजकरादौ । आपणस्य धर्म्म्यम् ठक् । २हट्टस्थवणिग्धर्म्मे । आपणस्यावक्रयः राज्यग्राह्यः ठक् । ३हट्टस्य राजग्राह्ये द्रव्ये (तोला) आ+पण-इकन् । ४वणिग्जने उज्ज्वलदत्त ।

आपतन न० आ+पत-भावे ल्युट् । १आगमने २प्राप्तौ ३ज्ञाने "क्वचित् प्राकरणिकादर्थादप्राकरणिकार्थस्यापतनम्" सा० द० दैववशात् ४पतने च ।

आपति पु० आपतति आ+पत-इन् । सततगामिनि वायौ "आपतये त्वा परिपतये गृह्णामि" य० ५,५, आपतिः सततगतिर्वायुः" वेददी० । [२दैवायत्ते त्रि० उज्ज्वलदत्तः ।

आपतिक पु० आपतति शीघ्रम् आ+पत-इकन् । १श्येने

आपतित त्रि० आ+पत-क्त । १हठादागते २दैवायत्तपतने च

आपत्कल्प पु० आपद्युचितः कल्पोविधिः शा० त० । आपत्कालिकविधौ स च विधिर्गौतमेनोक्तः यथा "आपत्कल्पोब्राह्मणस्याब्राह्मणाद्विद्योपयोगोऽनुगमनं शुश्रूषाऽऽसमाप्तेर्ब्राह्मणोगुरुः याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः सर्व्वेषां पूर्व्वः पूर्व्वोगुरुस्तदलाभे क्षत्रवृत्तिस्तदलाभे वैश्यवृत्तिः तस्यापण्यं गन्धरसकृतान्नतिलशाणक्षौमाजिनानि रक्तनिर्णिक्ते वाससी क्षीरञ्च सविकारं मूलफलपुष्पौषधमधुमांसतृणोदकापथ्यानि पशवश्च हिंसासंयोगे पुरुषवशाकुमारीवेहतश्च नित्यं भूमिव्रीहियवाजाव्यश्व ऋषभधेन्वनडुहश्चैके । विनिमयस्तु रसानां रसैः पशूनाञ्च न लवणकृतान्नयोः, तिलानाञ्च समेनामेन तु पक्वस्य संप्रत्यर्थे सर्व्वथात्वृत्तिरशक्तावशूद्रेण तदप्येके प्राणसंशये, तद्वर्णसङ्करोऽभक्ष्यनियमस्तु प्राणसंशये ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीत राजन्यवैश्यकर्म्म, राजन्यो वैश्यकर्म्म"

आपत्काल पु० आपद्युक्तः कालः शा० त० । आपद्युक्ते समये "अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधीयते" मनुः "आपत्काले तु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि । मनस्तापेन शुध्येत्तु द्रुपदां वा शतं जपेत्" प्रा० त० स्मृ० ।

आपत्कालिक त्रि० आपत्काले भवः काश्या० ठञ् ञिठ् वा । आपत्कालभवे ठञि स्त्रियां ङीष् ञिठि तु टाबिति भेदः ।

आपत्ति स्त्री आ+पद-क्तिन् । आपदि आपच्च रोगाद्यभिभूततावस्था सम्यग्वर्त्तनोपायानुपलम्भश्च । आपदि धर्म्माचरणञ्च या० स्मृ० दर्शितम् यथा "क्षात्रेण कर्म्मणा जीवेद्विशां वाप्यापदि द्विजः । निस्तीर्य्य तामथात्मानं पावयित्वा न्यसेत् पथि । फलोपलक्षौमसोममनुष्यापूपवीरुधः । तिलौदनरसक्षारान् दधि क्षीरं घृतं जलम् । शस्त्रासवमधूच्छिष्टमधुलाक्षाश्च वर्हिषः । मृच्चर्म्म पुष्पकुतपकेशतक्रविषक्षितीः । कौशेयनीललवणमांसैकशफसीसकान् । शाकार्द्रौषधिपिण्याकपशुगन्धांस्तथैव च । वैश्यवृत्त्यापि जीवन्नो विक्रीणीत कदाचन । धर्म्मार्थं विक्रयं नेयास्तिला धान्येन तत्समाः । लाक्षालवणमांसानि पतनीयानि विक्रये । पयोदधि च मद्यञ्च हीनवर्णकराणि च । आपद्गतः सम्प्रगृह्णन् भुञ्जानो वा यतस्ततः । न लिप्येतैनसा विप्रोज्वलनार्कसमो हि सः । कृषिः शिल्पं भृतिर्विद्या कुसीदं शकटं गिरिः । सेवाऽनूपं नृपोभैक्षमापत्तौ जीवनानि तु । बुभुक्षितस्त्र्यहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्धरेत् । प्रतिगृह्य तदाख्येयमभियुक्तेन धर्मतः । तस्य वृत्तं कुलं शीलं श्रुतमध्ययनं तपः । ज्ञात्वा राजा कुटुम्बञ्च धर्म्म्यां वृत्तिं प्रकल्पयेत्" । विस्तरस्तु भा० शा० प० आपद्धर्म्म पर्व्वणि दृश्यः । २प्राप्तौ । "स्थानापत्ते द्रव्येषु धर्मलाभः" कात्या० ४,३,१८ "इतरेतरभावापत्तिः" शा० भा० व्यतिरेकव्याप्त्या ३अर्थादेः सिद्धौ । अर्थापत्तिः ४अनिष्टप्रसङ्गे स च व्याप्यस्याहार्य्यारोपात् व्यापकस्याहार्य्यारोपः । यदि निर्वह्निः स्यात् निर्धूमः स्यादित्येवं रूपः ।

आपत्य पु० अपत्याधिकारे विहितः अण् । पाणिन्यादिभिः

तस्यापत्यमित्यधिकारे विहिते प्रत्यये । "आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति" पा० ।

आपथि पु० अभिमुखः पन्थाः यस्य वेदे नि० इत् समा० । अभिमुखमार्गसम्बन्धिनि "आपथयोविपथयोऽन्तस्पथा अनुपथाः" ऋ० ५,५२,१० । आपथयः अभिमुखा मार्गा येषां तादृशाः" भा० स्त्रियां वा ङीप् "हिरण्ययेभिः पविभिः पयोवृधः उज्जिघ्नन्त आपथ्यो न पर्व्वतान्" ऋ० १,६४,११ ।

आपद् स्त्री आ+पद–सम्पदा० क्विप् । विपत्तौ आपत्तिशब्दे विवृतिः" दैवीनां मानुषीणाञ्च प्रतिहर्त्ता त्वमापदाम्" रघुः । "सम्पदो मे निरापदः" रघुः "अविवेकः परमापदां पदम्" किरा० "मन्त्रशक्तिविनिवारितापदः" माघः । "आपत्कल्पः आपत्कालः । आपत्प्राप्तः । आपद्गतः । आपद्ग्रस्तः । आपद्धर्मः" हलन्तत्वाद्वा टाप् । आपदाप्यत्र । आपत्काले न्यूनादपि विद्याधिगन्तव्या यथा छा०उ० "वाचा स्म वै पूर्व्व उपयन्ति सहोपायनकीर्त्त्योवास" अत्र भाष्यम् "वाचा स्म किल पूर्व्वे ब्राह्मणाः विद्यार्थिनः सन्तः क्षत्रियान् वैश्यान् वा क्षत्रिया वैश्यानुपयन्ति शिष्यवृत्त्या उपगच्छन्ति नोपायनशुश्रूषाभिः अतः स गौतम उपायनकीर्त्त्या उपगमनकीर्त्तनमात्रेणैव उवास ऋषिवान् नोपायनं चकार" । "आपदि समादधिकाद्वा विद्याप्राप्त्यसम्भवावस्थायाम् उपायनमुपगमनं पादोपसर्पणम्" आन० ।

आपद्काल पु० आपदा कृतोऽकालः । आपदा कृते दुष्टे काले "पीडा चापद्कालस्य पत्निज्ञानञ्च पाण्डव!" भा० शा० प० ५८ अ० ।

आपदेव पु० आपस्य जलसमूहस्य देवः । वरुणे ।

आपद्धर्म पु० आपदि कर्त्तव्यो धर्म्मः । १आपद्यनुष्ठेये धर्म्मे आपद्धर्म्ममधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण् । भारतान्तर्गतशान्तिपर्वमध्यगते व्यासकृते २अवान्तरपर्वभेदे न० तच्च भा०शा०प० १३१ अध्यायावधि १७३अध्यायपर्य्यन्तम् ।

आपन न० आप+भावे ल्युट् । १प्राप्तौ । कर्म्मणि ल्युट् । २मरीचे शब्दच० । [मणौ २किराते च उज्ज्वलदत्तः ।

आपनिक त्रि० आ+पन–स्तुतौ कर्म्मणि इकन् । १इन्द्रनीले

आपनेय त्रि० आ+अप+नी–कर्म्मणि यत् । समन्तादपनेये दूरीकार्य्ये "नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ!" कठोप० । "येयमागमप्रतिपाद्यात्मनि मतिः नैषा तर्केण स्वबुद्ध्यभ्यूहमात्रेण नापनेया नापनेतव्या न हन्तव्या । तार्किकोह्यनागमज्ञः स्वबुद्धिपरिकल्पितं यत्किञ्चिदेव कथयति अतएवच येयमागमप्रसूता मतिः तार्किकादन्येनैवागमाभिज्ञेनाचार्य्येणैव प्रोक्ता सती सुज्ञानाय भवति" भा० ।

आपन्न आ+पद–क्त । २आपद्ग्रस्ते "आपन्नः संसृतिं घोरां यन्नाम विवशोगृणन् । ततः सद्योविमुच्येत यद्बिभेति स्वयं भयम्" भाग० "आपन्नाभयसत्रेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः" शकु० "आत्मापराधादापन्नस्तत् किं भीमं जिघांससि" भा०स्त्री०प०१३अ० १प्राप्ते मेदि० आपन्नसत्वा

आपन्नसत्वा स्त्री आपन्नं प्राप्तं गर्भरूपेण सत्वं प्राणी यया । गर्भिण्यां स्त्रियाम् "सममापन्नसत्वास्ता रेजुरापाण्डुरत्विषः" रघुः । [निमयं दत्त्वा क्रीते ।

आपमित्यक त्रि० अपमित्य परिवर्त्त्य निर्वृत्तम् कक् । वि-

आपया स्त्री आपेन जलपूरेण याति या+क । १जलपूरवाहिनदीभेदे "दृषद्वत्यां मानुष आपयायां सरस्वत्यां रेवदग्ने दिदीहि" ऋ०३,२३,४, । "आपया नाम काचित् नदी" भा० २आपगारूपनदीमात्रे च ।

आपयितृ त्रि० आप+णिच्–तृच् । प्रापयितरि "आपयिता ह वै कामानां भवति यएवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते" छा०उ० । "आपयिता ह वै कामानां यजमानस्य भवति" भा० । स्त्रियां ङीप् ।

आपराधय्य न० अप+राध–णिच् बा० य तस्य भावः ब्राह्म० ष्यञ् । अपराधकर्तृत्वे ।

आपराह्णिक त्रि० अपराह्णे भवः ठञ् । १अपराह्णभवे २तद्व्यापके च स्त्रियां ङीप् । "पित्र्यर्थे चापराह्णिकी" स्मृतिः ।

आपर्त्तुक पु० ऋतुमधिकृत्य अध्यायः तत्र विहितः कल्पः । ऋतावध्यायबोधके छान्दसे कल्पग्रन्थभेदे । "ऋतावध्यायश्छान्दसः कल्प आपर्त्तुकः" कौशीतकिसूत्रम् ।

आपव पु० आपुनाति स्वर्गमात्रेण आपु जलं तदधिष्ठाता वरुणोऽपि आपूः तस्यापत्यम् । कल्पभेदे वरुणस्यापत्ये १वशिष्ठे मुनौ तस्य तत उत्पत्तिकथा यथा भा०आ०प० ९९ अ० "यं लेभे वरुणः पुत्रं पुरा भरतसत्तम! वशिष्ठनामा स मुनिःख्यात आपव इत्युत" "तस्ते शापाद्विनिर्मुक्ता आपवस्य महात्मनः" इति च आपगेयशब्दे विवृतिः । आपं जलपूरं वाति प्राप्नोति आश्रयत्वेन वा–क । २नारायणे परमपुरुषे । "आपोनारा इति प्रोक्ताः आपोवे नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्व्वं तेन नारा-

यथाः सृत” इत्युपक्रम्य । “उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे । आपवस्य प्रजासर्गं सृजतो हि प्रजापतेः” स सृष्ट्वा तु प्रजास्त्वेवमापवो वै प्रजापतिः” इति च हरिवं० १,२अ० ।

आपस् न० आप–असुन् । जले । “आपोभिर्मार्ज्जनं कृत्वा” स्मृतिः । “अन्नमयं हि सौम्य ! मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्” छा०उप० “सर्वमापोमयं जगत्” देवीमा० । “ब्रुवते केऽपि नपुंसकमाप” इति वृत्तिष्टतकोषात् क्लीवत्वम् । तदभावे ह्रस्वः अप इत्येव । तट् पक्षे अप्र इत्यपि । कर्मणि ।

आपस्तम्ब पु० ऋषिभेदे स च कल्पसूत्रकारः धर्म्मशास्त्रकर्त्ता च “यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायनबृहस्पती” इत्याद्यभिधाय “धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः” या० स्मृ०। तदीय संहिता च दशाध्यायी तस्यां प्रायश्चित्तविधानमात्रमुक्तम् ।तस्यापत्यम् विदा० अञ् आपस्तवः तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् । आपस्तम्बस्येदम् छ । आपस्तम्बीयः । तत्सम्बन्धिनि त्रि० आपस्तवेन प्रोक्तमधीयते अण् तस्य लुक् । आपस्तम्बप्रोक्तशाखाध्येतृषु ब०व० । आपस्तम्ब्यां भवः ढक्। आपस्तम्बेयः । आपस्तम्बापत्यस्त्रीभवे त्रि० ।

आपस्तम्भिनी पु०आपः स्तम्भानि स्तम्भ–णिनि । लिङ्गिन्यां लतायाम् ।

आपाक पु०समन्तात् परिवेष्ट्य पच्यतेऽत्र आ+पच–आधारे घञ् । १कुम्भकारस्य मृण्मयपात्रपचनस्थाने (पोयान) । भावे घञ् । २ईषत्पाके ३सम्यक्पाके ४पुटपाके च ।

आपाङ्ग्य न० अपाङ्गे देयम् ञ्य । अपाङ्गे देये अञ्जने । “शलाकया दक्षिणेन क्षिपेत्कानीनमञ्जनम् । आपाङ्ग्यं वा यथायोग्यं कुर्याच्चात गतागतम्” सुश्रु० ।

आपात पु० हठात् अविवेकात् कारणान्तरसाचिव्याभावेऽपि आगत्य पातः । अविविच्यावगतौ “आपाततोयदर्थस्य पौनरुक्त्यावभासनम्”सा०द०२अतर्कितागमने । “गरुडापातविश्लिष्टमेघनादास्त्रबन्धनः” रघुः । “तदापातभयात् पथि”कुमा० आपतत्यत्राधारे घञ् । ३तत्काले वर्त्तमानकाले“आपातरम्या विषयाः पर्य्यन्तपरितापिनः”किरा० “आपातरम्यास्तत्कालरमणीयाः” मल्लि० । ४उपक्रमे च “मध्वापातोविषास्वादः स धर्मप्रतिरूपकः” मनुः । “मध्वापातो मधुरोपक्रमः”कुल्लू० ।

आपातलिका स्त्री वृत्तर० उक्ते मात्राभेदे “कथितेयं भात् गुरुकावथ पूर्व्वमन्यत्” तल्लक्षणं अन्यत् वैतालीयगतम् तच्च “षड् विषमेऽष्टौ समे कलास्तास्तु समे स्युर्नोनिरन्तराः । न समात्र पराश्रिता कला”इत्येव प्रथमं निवेश्यान्ते जगणं दत्त्वा गुरुद्वयं चतुर्षु चरणेषु देयमित्यर्थः ।

आपाततस् अव्य० आपात+तसिल् । १कारणं विनेत्यर्थे २अकस्मादित्यर्थे ३अनवधार्य्येत्यर्थे च । “एतच्चापाततः” जगदी० “आपाततो यदर्थस्येति” सा०द० ।

आपात्य त्रि० आपतति स्वयमाक्रमितुमागच्छति । “भव्यगेयेत्यादि” पा०नि० कर्त्तरि यत् । १स्वयमाक्रमितुमागामिनि । “आपात्यसैनिकनिराकरणाकुलेन” माघः । भावे ण्यत् । २कर्त्तव्यापतने ३कर्मणि ण्यत् । आपात्ये देशादौ त्रि० आ+पत–णिच् ल्यप् । ४समन्तात्पातयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

आपाद पु० आ+पद– घञ् । फललाभे “ध्यानापादांशा इव” छ०उ० “ध्यानस्यापादनमापादः ध्यानफललाभः” इति भा० २आगतौ च पादपर्य्यन्तम् अव्ययो० । ३पादपर्य्यन्ते अव्य० ।

आपादन न० न० आ+पद–णिच्–ल्युट् । १आपत्तिविषयीकरणे आपादकज्ञानेन आपद्यनिश्चये” पद–भावे णिच्–ल्युट् । २सम्पादने “द्रव्यस्य संख्यान्तरापादने” सि० कौ० ।

आपान न० आपीयते सम्भूय सुरा पीयतेऽत्र आधारे ल्युट् । सुरापानाय सम्भूयोपवेशनस्थाने । पानार्थसभायाम् (चक्र) “गन्धर्वाप्सरसोभद्रे ! मामापानगतं सदा” भा०व०प०२८०अ० । “आपाने पानकलिता दैवेनाभिप्रणोदिताः” ददर्श यदुवीराणामापाने वैशसं महत्” इति च भा०आ०प० २अ० । भावे ल्युट् । २सम्भूय सुरापाणे । “ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः” रघुः । “यत्र स्फटिकहर्म्येषु नक्तमापानभूमिषु” कुमा० । स्वार्थे कन् । आपानकमप्यपि पानगोष्ठ्याम् । सुरापाणे च “आपानकमुत्सवः!” काद० । [कर्त्तरि स्त्रियां ङीप् ।

आपायिन् त्रि० आपिबति आ+पा–णिनि । सुरापाणे

आपालि पु० आ+पा–क्विप् तदर्थमलति अल–इन् । केशकीटे (उकुन्) सहि शीर्षस्थरुधिरापानप्रसक्तः

आपि पु० आप+णिच्–इन् । १धनादिप्रापके । “हये देवा यूयमिदापयः” ऋ०२,२९,४ । “आपयः धनस्य प्रापयितारः” भा० । आप्यते कर्म्मणि इन् । २आप्ते बन्धौ तस्य भावः आपित्वं बन्धुत्वे “आपित्वे नः प्रपित्वे” ऋ०८,७,३ । “आपित्वे बन्धुत्वे” भा० ।

आपिञ्जर न० ईषत्पिञ्जरं प्रा०स०। १स्वर्णे राजनि०। २ईषत्पिञ्जरवर्णे पु० ३तद्वति त्रि० "आपिञ्जराबद्धरजःकणत्वात्" रघुः।

आपिशलि पु० अपिशलस्य मुनेरपत्यम् इञ्। आदिशाब्दिके मुनिभेदे। "इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः। पाणिन्यमरजैनेन्द्राजयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः" कवि क० "वा सुप्यापिशलेः" पाणिनिनोक्तेस्ततोऽप्यस्यादित्वम् स्त्रियां क्रौड्या० ष्यञ्। आपिशल्या तस्यस्त्र्यपत्ये स्त्री। आपिशलिना प्रोक्तम् अण्। आपिशलम्। तदीये शास्त्रे न०।

आपी त्रि० आ+प्याय–क्विप् पीभावः। १आपीने वृद्धिमति।

आपीड पु० आ+पीड–अच्। १शिखामाल्ये, २शिरोभूषणे, "तस्मिन् कुलापीडनिभे विपीडितम्" रघुः। "विचित्रमुकुटापीडा विचित्रकवचध्वजाः" भा०व०प० १७२ अ० "बद्धापीड़ांश्चारुरूपांश्च यूनो व्यूढोरस्कांस्तालमात्रान् ददर्श" भा० आ०प्र० १८७अ०। २मदनवह्निनिःसृतकाष्ठे च। ३आपीडकमात्रे त्रि०।

आपीडा स्त्री आ+पीड–अ। सम्यक्पीड़ने "तत्र तूर्णं गलापीडं कुर्याच्चाप्यधूननम्" सुश्रु० गलस्यापीडा मर्द्दनं यत्रेति तदर्थः।

आपीडित त्रि० आ+पीड–क्त। १निष्पीडिते २निर्मृष्टे।

आपीत न० ईषत् पीतम् प्रा०त०। माक्षिके धातौ। २ईषत्पीतवर्णे पु० ३तद्वति त्रि०। ईषत् पानं कृतं यस्य तादृशे ४जलादौ त्रि०।

आपीन न० आ+प्याय–क्त पीभावः तस्य नत्वम्। (मेड़) १गवादेः ऊधसि "आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात्" रघुः २कूपे पु०। "आपीनमूधः आपीनोऽन्धुः" मुग्ध०। अन्योपसर्गपूर्व्वकत्वे तु संप्यानइत्येव आङ् पूर्बकस्यापि अन्धू धसो रेवाथयोःपीभावो नान्यत्र।

आपूपिक त्रि० अपूपः शिल्पमस्य ठक्। १अपूपपाचके अपूपे अपूपभक्षणे साधु गुड़ा० ठक्। २अपूपभक्षणसाधने गुड़ादौ। अपूपो भक्तिरस्य अचित्तत्वात् ठक्। ३अपूपभक्षणासेवके। अपूपः पण्यमस्य ठक्। ४अपूपविक्रेतरि। अपूपस्तद्भक्षणं शीलमस्य ठक्। ५अपूपभक्षशीले। अपूपस्तद्भक्षणं हितमस्य ठक्। ईहितत्वेन अपूपभक्षणकर्त्तरि। अपूपानां समूहः अचित्तत्वात् ठक्। ७अपूपसमूहे न०।

आपूप्य पु० अपूपाय साधुः वा यत्। अपूपसाधने चूर्णे त्रि०

आपूर पु० आपूर्य्यतेऽनेन आ+पूर–घञ्। जलादिप्रवाहे "खेदापूरोयुवतिसरितां व्याप गण्डस्थलानि" माघः भावे घञ्। २सम्यक्पूरणे ३ईषत्पूरणे ४अभिव्याप्तौ च।

आपूरण न० आ+पूर–भावे ल्युट्। १"समन्तात्पूरणे आपूरयति ल्यु। २सम्यक्पूरणकर्त्तरि त्रि० ३नागभेदे पु० "कालिको मणिनागश्च नागश्चापूरणस्तथा" भा० आ०प० ३५अ०। [२अभिव्याप्ते च।

आपूरित त्रि० आ+पूर–क्त। यस्यापूरणं कृतं १तस्मिन्

आपूर्य्यमाण त्रि० आ+पूर–कर्म्मणि शानच्। सम्यक् पूर्य्यमाणे २समन्तात्प्रसृते "आपूर्य्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत्" गीता। आधारे शानच्। सूर्य्यकिरणैः पूर्य्यमाणचन्द्रस्याधारे पक्षे। "उदगयने आपूर्य्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूड़ोपनयनगोदानविवाहाः" आश्व०गृह्य०। "अर्च्चिषोऽहरह्न आपूर्य्यमाण पक्षम्" छा०उप०।

आपूष आ+पूष–वृद्धौ करणे घञ्। रङ्गे (राङ्) धातुभेदे, तस्य पुष्टिसाधनत्वादिकमुक्तं भा० प्र० "रङ्गं वङ्गं त्रपु प्रोक्तं तथा पिच्चटमित्यपि। खुरकं मिश्रकं चापि द्विविधं रङ्गमुच्यते। उत्तमं खुरकं प्रोक्तं मिश्रकं गर्हितं भवेत्। रङ्गं लघु सरं रूक्षमुष्णमेहकमीनपि। निहन्ति पाण्डुं सश्वासं चक्षुष्यं पित्तलं मनाक्। सिंहो यथा हस्तिगणं निहन्ति तथैव वङ्गोऽखिलमेहवर्गम्। देहस्य सौख्यम् प्रबलेन्द्रियत्वं नरस्य पुष्टिं विदधाति नूनम्"।

आपृच् त्रि० आ+पृच–क्विप्। संसर्गयुक्ते। "मित्रक्रुवोयच्छसान न गावः पृथिव्या आपृगमुया स यन्ते" ऋ०१०, ८९,१४।

आपृच्छा स्त्री आ+प्रच्छ–अङ्। १आलापे, २जिज्ञासायाम् ३आभाषणे गतागतकाले ४शुभप्रश्ने ५आनन्दने च।

आपृच्छ्य त्रि० आ+प्रच्छ–वेदे नि० क्यप्। जिज्ञास्ये। "आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षति" सि०कौ० धृता श्रुतिः। आ+प्रच्छ–ल्यप्। २जिज्ञासित्वेत्यर्थे अव्य०।

आपेक्षिक त्रि० अपेक्षात आगतः ठक्। अपेक्षया प्राप्ते "किन्तु मध्यत्वमापेक्षिकम्" सि०कौ० "अमृतमश्नुते इत्यापेक्षिकममृतत्वम्" छा० उ० भा०। स्त्रियां ङीप्।

आपोक्लिम न० ज्योतिषोक्ते जन्मलग्नावधितृतीयषष्ठनवमद्वादशस्थानेषु। "तृतीयं षष्ठनवममन्त्यञ्चापोक्लिमं विदुः" ज्यो०त०। "आपोक्लिमे यदि खगाः स क्लिे-

श्वशरोन स्याच्छुभं क्वचन ताजिकशास्त्रगीतम्” नी०ता०।

आपोमय त्रि० आपस्+विकारे प्राचुर्य्ये वा मयट्। १जलविकारे “आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्” छा०उ०। “आपोमयाः सर्व्वरसाः सर्व्वमापोमयं जगत्” भा० आ० १८०अध्या०। “भूमेर्गन्धगुणान् भुङ्क्ते पिबत्यापोमयान् रसान्” भा०आश्व० २८अ०। “मन्युजोऽग्निर्दहन्नापो लोकाश्चापोमयाः स्मृताः” भा०आ०१८०। जलप्लाविते २जलप्रचुरे “विलोक्य ताभ्यां गदितः सर्व्वमापोमयं जगत्। आवां जहि न यत्रोर्व्वी सलिलेन परिप्लुता” देवीमा०।

आपोमूर्त्ति पु० स्वारोचिषस्य मनोः १पुत्रभेदे। “हविघ्नः सुकृतिर्ज्योतिरापोमूर्त्तिरयस्मयः। प्रथितश्च नभस्यश्च नभ ऊर्ज्जस्तथैव च। स्वारोचिषस्य पुत्रास्ते मनोस्तात! महात्मनः” हरिवं० ६अ०। दशमे मन्वन्तरे आत्रेये सप्तर्षिमध्ये २ऋषिभेदे च “दशमे त्वथ पर्य्याये द्वितीयस्यान्तरे मनोः। हविष्मान् पौलहश्चैव सुकृतिश्चैव भार्गवः। आपोमूर्त्तिस्तथात्रेयो वाशिष्ठश्चाष्टकः स्मृतः” इति हरिवं०७अ०।

आपोऽशान न० आपसा जलेन अशानं अश—व्याप्तौ भावे बा० आनच्। जलेन उपरिष्टादधस्ताच्चास्तरणरूपे अन्नाच्छादनार्थे कर्म्मणि। “आपोऽशानेनोपरिष्टादधस्तादश्नता तथा। अनग्नममृतञ्चैव कार्य्यमन्नं द्विजन्मना” या०स्मृ०। “भुञ्जानेन द्विजन्मना उपरिष्टादधस्ताच्च आपोऽशानाख्येन कर्म्मणा अन्नमनग्नममृतं च कार्य्यम्” मिता०। “आपोऽशानक्रिया पूर्व्वं सत्कृतान्नमकुत्सयन्” या०स्मृ०। “आपोऽशानक्रिया पूर्व्वम् अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेत्यादिकं कृत्वा” मिता० “आपोऽशानं कर्म्म कुरु” भवदेवः।

आप्त त्रि० आप—क्त। १प्राप्ते २प्रत्ययिते विश्वस्ते। ३यथार्थज्ञानयुक्ते ४युक्तियुक्ते च “आप्तश्रुतिराप्तवचनं तु” सां० का०। “आप्ता प्राप्ता युक्तेति यावत् आप्ता चासौ श्रुतिश्चेति आप्तश्रुतिः श्रुतिर्वाक्यजनितं वाक्यार्थज्ञानं तच्च स्वतःप्रमाणम् अपौरुषेयवाक्यजनितत्वेन सकलदोषाशङ्कानिर्मुक्तत्वेन युक्तं भवति एवं वेदमूलकस्मृतीतिहासपुराणजनितज्ञानमपि युक्तम्। कपिलस्य कल्पादौ कल्पान्तराधीतश्रुतिस्मरणसम्भवः सुप्तबुद्धस्येव पूर्व्वेद्युरवगतार्थानामपरेद्युः। आप्तग्रहणेन चायुक्ताः शाक्यभिक्षुनिर्ग्रन्थिकसंसारमोचकादीनामागमाभासा निराकृता भवन्ति अयुक्तत्वञ्चैतेषां विगानात् छिन्नमूलत्वात् प्रमाणविरुद्धाभिधानात् कैश्चिदेव म्लेच्छादिभिः पुरुषापसदैः पशुप्रायैः परिग्रहाद्बोध्यम्” सां०त०कौ० “तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम्” सां०का०। यथार्थज्ञानविशिष्टरूपाप्तेनोक्तत्वनिश्चयस्य शाब्दबोधहेतुत्वमिति मीमांसकाः नैयायिकास्तन्न मन्यन्ते यथोक्तं शब्दश०प्र० “साकाङ्क्षत्वादिधीरिव वाक्यार्थगोचरज्ञानवदुक्तत्वरूपस्याप्तोक्तत्वस्यापि निश्चयः शाब्दधीहेतुरतोनैकपदार्थधर्म्मिकोऽपरपदार्थस्यान्वयबोधोऽनुमितिः सिद्धिसत्त्वे विनानुमित्सां तदसम्भवात् परन्त्वनुमितेरन्यएव किन्त्वसौ ग्टहीतग्राहित्वान्न प्रमा यज्जातीयविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेन समानकारनिश्चयोत्तरत्वं तज्जातीयान्ययथार्थज्ञानस्यैवाग्टहीतग्राहित्वेन प्रमात्वात् अतएव धारावाहिकप्रत्यक्षव्यक्तीनां समानाकारग्रहोत्तरवर्त्तित्वेऽपि न तासां प्रमात्वहानिः हानिस्तु समानाकारानुभवसमुत्थानां स्मृतीनामिति जरन्मीमांसकानां समाधानं निरस्यति। नाप्तोक्तता तु वाक्यार्थगर्भा ज्ञातोपयुज्यते। वाक्यार्थानामपूर्व्वत्वात् संशयेऽप्यन्वयोदयात्। यद्येकपदार्थवदपरपदार्थपर्य्यवसन्नस्य वाक्यार्थस्य ज्ञानवदुक्तत्वरूपाया आप्तोक्ततायाः निश्चयः शाब्दमतेः कारणं स्यात् स्यादपि तेनैव रूपेण साध्यनिश्चयेन प्रतिबन्धादेकपदार्थपक्षिकाया अपरपदार्थानुमितेरनुत्पादो नचैवं, शाब्दधियः पूर्व्वं वाक्यार्थस्योपस्थित्यनियमेन तद्गर्भस्याप्तोक्तत्वस्यापि मतेरनावश्यकत्वात् अन्यथा वेदस्याप्यनुवादकतापत्तेः एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य शब्दे वाक्यार्थज्ञानवदुक्तत्वस्य संशयेऽपि शाब्दमतेरुत्पादाच्च। अतएवाप्तोक्तत्वस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वान्वयबुद्धेरनुत्पादादवश्यन्तन्निश्चयस्तत्र हेतुरित्यपि प्रत्युक्तम् असिद्धेः”। ५कुशले “प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः” मनुः। “आप्तः कुशलः” कुल्लू०। ६सम्पूर्णे “यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैराप्तदक्षिणैः” मनुः ७बन्धौ “निग्रहात् स्वसुराप्तानां बधाच्च धनदानुजः” रघुः ८जटायां स्त्री हारा० ९सम्बद्धे १०लब्धे च त्रि० हेम०।

आप्तकाम त्रि० आप्तः प्राप्तः कामो येन। १ब्रह्मात्मैक्यावगन्तरि यथा चास्याप्तकामत्वं तथोक्तं वृ०उप० भाष्ययोः। “तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहतपाप्माऽभयं रूपम्। तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्। तद्वा अस्यैतदाप्तकाममकामं रूपं शोकान्तरम्। अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा अवेदाः। अत्र स्तेनो-

ऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः पौल्कसोऽपौल्कसः श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोऽनन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्व्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति" इ०उ० "इदानीं योऽसौ सर्वात्मभावो मोक्षो विद्याफलं क्रियाकारकफलशून्यं स प्रत्यक्षतो निर्दिश्यते। यत्राविद्याकामकर्म्माणि न सन्ति तदेतत्प्रस्तुतं "यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यतीति"। तद्वा अस्य रूपम्। यः सर्वात्मभावः सोऽस्य परमो लोक इत्युक्तस्तदतिच्छन्दा अतिच्छन्दमित्यर्थः रूपपरत्वात्। छन्दः कामोऽतिगतः छन्दोऽस्मिन् रूपे तदतिच्छन्दं रूपम्। अन्योऽसौ असन्तः छन्दःशब्दो गायत्र्यादिच्छन्दोवाची। अयन्तु कामवचनोऽतः स्वरान्त एव। तथाप्यतिच्छन्दा इति पाठः स्वाध्यायधर्म्मो द्रष्टव्यः। अस्ति च लोके कामवचनप्रयुक्तः छन्दशब्दः स्वच्छन्दः परच्छन्द इत्यादौ। अतोऽतिच्छन्दमित्येवमुचितं कामवर्ज्जितमेतद्रूपमित्यस्मिन्नर्थे। तथाऽपहतपाप्मा पाप्मशब्देन धर्माधर्मावुच्येते। "पाप्मभिः संसृज्यते" "पाप्मनो विजहाति" इत्युक्तत्वात्। अपहतपाप्म धर्म्माधर्म्मवर्जितमित्येतत्। किञ्चाभयम् भयं हि नामाविद्याकार्य्यम् "अविद्यया भयं मन्यत" इति ह्युक्तम्। तत्कार्य्यद्वारेण कारणप्रतिषेधोऽयम् अभयं रूपमित्यविद्यावर्जितमित्येतत्। यदेतद्विद्याफलं सर्वात्मभावस्तदेतदतिच्छन्दापहतपाप्माभयं रूपं सर्व्वसंसारधर्म्मवर्ज्जितमतोऽभयं रूपमेतत्। इदञ्च पूर्व्वमेवोपन्यस्तमतोतानन्तरब्राह्मणसमाप्तौ। "अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि" इत्यागमतः। इह तु तर्कतः प्रपञ्चितम् दर्शितागमार्थप्रत्ययदार्ढ्याय। अयमात्मा स्वयंचैतन्यज्योतिःस्वभावः सर्व्वं स्वेन चैतन्यज्योतिषावभासयति। "स यत्तत्र किञ्चित्पश्यति रमते चरति जानाति च" इत्युक्तम्। अतः स्थितञ्चैतन्न्यायतो नित्यस्वरूपं चैतन्यज्योतिष्ट्वमात्मनः। स यद्यात्मात्राविनष्टः स्वेनैव रूपेण वर्त्तते कस्मादयमहमस्मीत्यात्मानं वा बहिर्वेमानि भूतानीति जाग्रत्स्वप्नयोरिव न जानातीत्यत्रोच्यते। शृणवत्राज्ञानहेतुम् एकत्वमेवाज्ञानहेतुस्तत्कथम्? इत्युच्यते। दृष्टान्तेन हि प्रत्यक्षीभवति विवक्षितोऽर्थ इत्याह। तत् तत्र यथा लोके प्रियया इष्टया स्त्रिया सम्परिष्वक्तः सम्यक् परिष्वक्तः कामयन्त्या कामुकः सन् बाह्यमात्मनः किञ्चन किञ्चिदपि न वेद मत्तोऽन्यद्वस्त्विति। न चान्तरमयमहमस्मि सुखी दुःखी चेति अपरिष्वक्तस्तु तया प्रविभक्तो जानाति। सर्व्वमेव बाह्यमाभ्यन्तरञ्च। परिष्वङ्गोत्तरकालन्त्वेकत्वापत्तेर्न जानाति। एवमेव यथादृष्टान्तोऽयं पुरुषः क्षेत्रज्ञो भूतमात्रासंसर्गतः सैन्धवखिल्यवत् प्रविभक्तो जलादौ चन्द्रादिप्रतिबिम्बवत्कार्य्यकरणे इह प्रविष्टः सोऽयं पुरुषः प्राज्ञेन परमार्थेन स्वाभाविकेन स्वेनात्मना परेण ज्योतिषा सम्परिष्वक्तः सम्यक् परिष्वक्त एकीभूतो निरन्तरः सर्वात्मा न बाह्यं किञ्चन वस्त्वन्तरं नाप्यान्तरमात्मन्ययमहमस्मि सुखी दुःखी वेति वेद तत्र चैतन्यज्योतिःस्वभावत्वे कस्मादिह न जानातीति यदप्राक्षीस्तत्रायं हेतुरर्थयोक्तः। एकत्वं यथा स्त्रीपुंसयोः सम्परिष्वक्तयोः। तत्रार्थाज्ज्ञानात्वं विशेषविज्ञानहेतुरित्युक्तं भवति। नानात्वे च कारणमात्मनोवस्त्वन्तरस्य प्रत्युपस्थापिकाविद्येत्युक्तं तत्र चाविद्याया यदा प्रविविक्तो भवति तदा सर्वेणैकत्वमेवास्य भवति। ततश्च ज्ञानज्ञेयादिकारकविभागेऽसति कुतो विशेषविज्ञानप्रादुर्भावः कामो वा सम्भवति स्वाभाविके स्वरूपस्य आत्मज्योतिषि। यस्मादेवं सर्व्वैकत्वमेवास्य रूपमतस्तद्वै अस्यात्मनः स्वयंज्योतिःस्वभावस्यैतद्रूपमाप्तकामं यस्मात्समस्तमेतत्तस्मादाप्ताः कामा अस्मिन् रूपे तदिदमाप्तकामं यस्य ह्यन्यत्वेन प्रविभक्तः कामस्तदनाप्तकामं भवति। यथा जागरितावस्थायां देवदत्तादिरूपम्। न त्विदं तथा कुतश्चित्प्रविभज्यतेऽतस्तदाप्तकामं भवति। किमन्यस्माद्वस्त्वन्तराच्च प्रविभज्यते आहोस्विदात्मैव तद्वस्त्वन्तरमत आह। नान्यदस्त्यात्मनः। कथम्? यतः आत्मकाममात्मैव कामा यस्मिन् रूपे येऽन्ये प्रविभक्ता इवान्यत्वेन काम्यमाना यथा जाग्रत्स्वप्नयोस्तेऽस्यात्मैवान्यत्वप्रत्युपस्थापकहेतोरविद्याया अभावादात्मकाममत एवाकाममेतद्रूपं काम्यविषयाभावाच्छोकान्तरं शोकच्छिद्रं शोकशून्यमित्येतच्छोकमध्यमिति वा सर्वथाप्यशोकमेतद्रूपं शोकवर्ज्जितमित्यर्थः। प्रकृतः स्वयंज्योतिरात्मा अविद्याकामकर्म्मविनिर्म्मुक्त इत्युक्तम्। असङ्गत्वादात्मन आगन्तुकत्वाच्च तेषां, तत्रैवाशङ्का जायते चैतन्यस्वभावत्वे सत्यप्येकीभावान्न जानाति स्त्रीपुंसयोरिव सम्परिष्वक्तयोरित्युक्तम्। तत्र प्रासङ्गिकमेतदुक्तं कामकर्मादिवत् स्वयं ज्योतिष्ट्वमप्यस्यात्मनो न स्वभावः। यस्मात् सम्प्रसादेनोपलभ्यत इत्याशङ्कायां प्राप्तायां तन्निराकरणाय स्त्रीपुंसयोर्दृष्टान्तोपादानेन विद्यमानस्यैव स्वयंज्योतिष्ट्वस्य सुषुप्तेऽग्रहणमेकीभावाद्धेतोर्न तु कामकर्मादिवदागन्तुकम्। इत्येतत्प्रासङ्गिकमभिधाय यत्प्रकृतं तदेवानुप्रवर्त्तयति। अत्र चैतत्प्रकृत-

मविद्याकामकर्मविनिर्मुक्तमेव तद्रूपम्। यत्सुषुप्त आत्मनो गृह्यते प्रत्यक्षत इति तदेतद्यथाभूतमेवाभिहितं सर्वसम्बन्धाधीनमेतद्रूपमिति। तस्मादत्रैतस्मिन् सुषुप्तस्थानेऽतिच्छन्दापहतपाप्माभयमेतद्रूपं तस्मादत्र पिता जनकः तस्य च जनयितृत्वाद्यत्पितृत्वं पुत्रं प्रति तत्कर्मनिमित्तं तेन च कर्मणाऽयमसम्बद्धोऽस्मिन् काले, तस्मात्पिता पुत्रसम्बन्धनिमित्तस्य कर्मणो विनिर्मुक्तत्वात् पिताप्यपिता भवति। तथा पुत्रोऽपि पितुरपुत्रो भवतीति सामर्थ्याद्गम्यते उभयोर्हि सम्बन्धनिमित्तं कर्म। तदयमतिक्रान्तो वर्त्ततेऽपहतपाप्मेति ह्युक्तम्। तथा माताऽमाता। लोकाः कर्मणा जेतव्या जिताश्च तत्कर्मसम्बन्धाभावाल्लोका अलोकाः। तथा देवाः कर्माङ्गभूतास्तत्कर्मसम्बन्धात्ययाद्देवादेवाः। तथा वेदाः साध्यसाधनसम्बन्धविधायकाः ब्राह्मणलक्षणा मन्त्रलक्षणाश्चाभिधायकत्वेन कर्माङ्गभूता अधीता अध्येतव्याश्च कर्मनिमित्तमेव सम्बध्यन्ते पुरुषेण। तत्कर्मातिक्रमणादेतस्मिन् काले वेदा अप्यवेदाः सम्पद्यन्ते। न केवलं शुभकर्मसम्बन्धातीतः। किन्तर्हि अशुभैरप्यत्यन्तघोरैः कर्मभिरसम्बद्ध एवायं वर्त्तत इत्येतमर्थमाह अत्र स्तेनो ब्राह्मणसुवर्णहर्त्ता भ्रूणहासहपाठादवगम्यते। स तेन घोरेण कर्म्मणैतस्मिन् काले विनिर्मुक्तो भवति। येनायं कर्मणा महापातकी स्तेन उच्यते तथा भ्रूणहाऽभ्रूणहा तथा चाण्डालो न केवलं प्रत्युत्पन्नेनैव कर्मणा विनिर्मुक्तः। किं तर्हि सहजेनाप्यत्यन्तनिकृष्टजातिप्रापकेणापि विनिर्मुक्त एवायम्। चण्डालो नाम शूद्रेण ब्राह्मण्यामुत्पन्नः चण्डाल एव चाण्डालः स जातिनिमित्तेन कर्मणाऽसम्बद्धत्वादचाण्डालो भवति। पौल्कसः पुल्कस एव पौल्कसः शूद्रेणैव क्षत्रियायामुत्पन्नः। तथा सोऽप्यपौल्कसो भवति। तथा शुभलक्षणैश्च कर्मभिरसम्बद्धो भवतीत्युच्यते। श्रमणः परिव्राट् यत्कर्मनिमित्तो भवति स तेन विनिर्मुक्तत्वादश्रमणः। तथा तापसो वानप्रस्थोऽतापसः। सर्व्वेषां वर्णाश्रमादीनामुपलक्षणार्थमुभयोर्ग्रहणं किं बहुना। अनन्वागतं न अन्वागतमनन्वागतमसम्बद्धमित्येतत् पुण्येन शास्त्रविहितेन कर्म्मणा। तथा पापेन विहिताकरणप्रतिषिद्धक्रियालक्षणेन रूपपरत्वान्नपुंसकलिङ्गम्। अभयं रूपमिति ह्यनुवर्त्तते। किं पुनरसम्बद्धत्वे कारणमिति तद्धेतुरुच्यते। तीर्णोऽतिक्रान्तो हि यस्मादेवंरूपस्तदा तस्मिन् काले सर्वाञ्छोकान् शोकाः कामा इष्टविषयप्रार्थनाः ते हि तद्विषयवियोगे शोकत्वमापद्यन्ते। इष्टं हि विषयमप्राप्तं वियुक्तं चोद्दिश्य चिन्तयानस्तद्गुणान् सन्तप्यते पुरुषोऽतः शोको रतिः काम इति पर्य्यायाः। यस्मात् सर्वकामातीतो ह्यत्रायं भवति। न कञ्चन कामं कामयते अतिच्छन्दा इति ह्युक्तं तत्प्रक्रियापतितोऽयं शोकशब्दः कामवचन एव भवितुमर्हति। कामस्य कर्महेतुर्वक्ष्यति हि। "स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते" इति अतः सर्वकामातितीर्णत्वाद्युक्तमुक्तमनन्वागतं पुण्येनेत्यादि। हृदयस्य हृदयमिति पुण्डरीकाकारो मांसपिण्डस्तत्स्थमन्तःकरणं बुद्धिर्हृदयमित्युच्यते तात्स्थ्यान्मञ्चाक्रोशनवत्। हृदयस्य बुद्धेर्ये शोका बुद्धिसंश्रया हि ते। "कामः संकल्पो विचिकित्सेत्यादि" "सर्वं मन एव" इत्युक्तत्वात् वक्ष्यति च "कामा येऽस्य हृदि श्रिताः" आत्मसंश्रयभ्रान्त्यपनोदाय हीदं वचनम्। "हृदि श्रिता हृदयकोशा" इति च। हृदयकारणसम्बन्धातीतश्चायमस्मिन् कालेऽतिक्रामति मृत्यो रूपाणीति ह्युक्तम्। हृदयसम्बन्धातीतत्वात्तत्संश्रयकामसम्बन्धातीतो भवतीति युक्ततरं वचनम्। ये तु वादिनः हृदि श्रिताः कामा वासनाश्च हृदयसम्बन्धिनमात्मानमुपसर्प्योपश्लिष्यन्ते। हृदयवियोगेऽपि चात्मन्यवतिष्ठन्ते पुटतैलस्थइव पुष्पादिगन्ध, इत्याचक्षते। तेषां "कामः संकल्पः" "हृदये ह्येव रूपाणि" हृदयस्य शोका "इत्यादीनां वचनानामानर्थक्यमेव। हृदयकरणोत्पाद्यत्वादिति चेत् न हृदि श्रिता इति विशेषणात्। न हि हृदयस्य करणमात्रत्वे हृदि श्रिता इति वचनं समञ्जसम्। हृदये ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानीति च। आत्मविशुद्धेश्च विवक्षितत्वाद्धृच्छ्रयणवचनं यथार्थमेव युक्तम्। "ध्यायतीव लेलायतीवेति च" श्रुतेरन्यार्थासम्भवात्। "कामा येऽस्य हृदि श्रिता" इति विशेषणादात्माश्रया अपि सन्तीति चेत् न अनाश्रितापेक्षत्वात् न चाश्रयान्तरमपेक्ष्यते हृदीति विशेषणं किन्तर्हि? ये हृदनाश्रिताः कामास्तानपेक्ष्य विशेषणम्। ये त्वप्ररूढा भविष्या भूताः स्वप्रतिपक्षतो निवृत्तास्ते नैव हृदि श्रिताः, सम्भावन्ते च ते। अतो युक्तं तानपेक्ष्य विशेषणम्। ये प्ररूढा वर्त्तमानादिविषये ते सर्वे प्रमुच्यन्त इति। तथापि विशेषणानर्थक्यमिचि चेत् न तेषु यत्नाधिक्याद्धेयार्थत्वात्। इतरथाऽश्रुतमनिष्टञ्च कल्पितं स्यादात्माश्रयत्वञ्च कामानाम्। "न कञ्चन कामं कामयत" इति

प्राप्तप्रतिषेधादात्माश्रयत्वं कामानां श्रुतमेवेति चेत् न "सुधीः स्वप्नोभूत्वेति" परनिमित्तत्वात् कामाश्रयत्वप्राप्तेः असङ्गवचनाच्च। न हि कामाश्रयत्वेऽसङ्गवचनमुपपद्यते। सङ्गस्य काम इत्यवोचाम। आत्मकाम इति श्रुतेरात्मविषयेऽस्य कामो भवतीति चेत् न व्यतिरिक्तकामनाभावार्थत्वात्तस्याः, वैशेषिकादितन्त्रन्यायोपपन्नमात्मनः कामाद्याश्रयत्वमिति चेत् न हृदि श्रिता इत्यादिविशेषश्रुतिविरोधादनपेक्ष्यास्ता वैशेषिकादितन्त्रोपपत्तयः श्रुतिविरोधे न्यायाभासत्वोपगमात् स्वयंज्योतिष्ट्वबाधनाच्च। कामादीनाञ्च स्वप्ने केवलदृशिमात्रविषयत्वात् स्वयंज्योतिष्ट्वं सिद्धम् स्थितञ्च बाध्येतात्मसमवायित्वे। दृश्यत्वानुपपत्तेश्चक्षुर्गतविशेषवत्। द्रष्टुर्हि दृश्यमर्थान्तरभूतमिति द्रष्टुः स्वयंज्योतिष्ट्वं सिद्धम् तद्बाधितं स्याद्यदि कामाद्याश्रयत्वं परिकल्प्येत। सर्वशास्त्रप्रतिषेधाच्च। परस्यैकदेशकल्पनायां कामाद्याश्रयत्वे च सर्व्वशास्त्रार्थजातं कुप्येत। एतच्च विस्तरेण चतुर्थेऽवोचाम। महता हि प्रयत्नेन कामाद्याश्रयत्वकल्पनाः प्रतिषेद्धव्याः। आत्मनः परेणैकत्वशास्त्रार्थसिद्धेः। तत्कल्पनायां पुनः क्रियमाणायां शास्त्रार्थ एव बाधितः स्यात्। यथेच्छादीनामात्मधर्मत्वं कल्पयन्तो वैशेषिका नैयायिकाश्चोपनिषच्छास्त्रार्थेन न सङ्गच्छन्ते तथेयमपि कल्पनोपनिषच्छास्त्रार्थबाधनान्नादरणीया"।

"काममय एवायं पुरुष इति यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत् कर्म्म कुरुते यत् कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते" इत्युपक्रम्य "तदेव सक्तः सह कर्मणैति लिङ्गं मनोयत्र निषक्तमस्य। प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत् किञ्चेह करोत्ययम्। तस्माल्लोकात् पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मणे" इति श्लोकमुदाहृत्य "इति नु कामयमान" इत्युक्त्वा कामयमानस्यैव जन्मादिहेतुत्वमुक्त्वा

"अथाकामयमानोयोऽकामोनिष्काम आप्तकाम आत्मकामेन तस्य प्राणा ह्युत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति वृ०उप०। "इति नु एवं नु कामयमानः संसरति यस्मात् कामयमान एवैवं संसरत्यथ तस्मादकामयमनो न क्वचित् संसरति फलासक्तस्य हि गतिरुक्ता। अकामस्य हि क्रियानुपपत्तेः अकामयमानो मुच्यते। एवं कथं पुनरकामयमानो भवति?। योऽकामो भवत्यसावकामयमानः। कथमकामता? इत्युच्यते। यो निःकामो यस्मान्निर्गताः कामाःसोऽयं निष्कामः। कथं कामा निर्गच्छन्ति?। य आप्तकामो भवति। आप्ताः कामा येन स आप्तकामः। कथमाप्यन्ते कामाः? आत्मकामत्वेन यस्यात्मैव नान्यः कामयितव्यो वस्त्वन्तरभूतः पदार्थो भवति। आत्मैवान्तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एकरसो नोर्द्ध्वं न तिर्य्यग्नाधः। आत्मनोऽन्यत्कामयितुम् "यस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत् शृणुयान्मन्वीत विजानीयाद्वा" एवं विजानन् किङ्कामयेत्?। ज्ञायमानो ह्यन्यत्वेन पदार्थः कामयितव्यो भवति। न चासावन्यो ब्रह्मविद आप्तकामस्यास्ति। य एवात्मकामतयाऽऽप्तकामः स निष्कामोऽकामोऽकामयमानश्चेति मुच्यते। न हि यस्यात्मैव सर्व्वं भवति तस्यानात्मा कामयितव्योऽस्ति। अनात्मा चान्यः कामयितव्यः। सर्वञ्चात्मैवाभूदिति प्रतिषिद्धम् सर्वात्मदर्शिनः कामयितव्याभावात् कामानुपपत्तिः। ये तु प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्म कल्पयन्ति ब्रह्मविदोऽपि तेषां नात्मैव सर्वं भवति। प्रत्यवायस्य जिहासितव्यस्यात्मनोऽन्यस्याभिप्रेतत्वात्। येन चाशनायाद्यतीतो नित्यं प्रत्यवायासम्बद्धो विदित आत्मा तं वयं ब्रह्मविदं ब्रूमः। यस्य नित्यमेवाशनायाद्यतीतमात्मानं पश्यति। यस्माच्च जिहासितव्यमन्यमुपादेयं वा यो न पश्यति तस्य कर्म्म न शक्यत एव सम्बद्धुम्। यस्त्वब्रह्मवित्तस्य भवत्येव प्रत्यवायपरिहारार्थं कर्मेति न विरोधः। अतः कामाभावादकामयमानो न जायते मुच्यत एव। तस्यैवमकामयमानस्य कर्माभावे गमनकारणाभावात् प्राणा वागादयो नोत्क्रामन्ति नोर्द्ध्वं क्रामन्ति देहात्। स च विद्वानाप्तकाम आत्मकामतया इहैव ब्रह्मभूतः। सर्वात्मनो हि ब्रह्मणो दृष्टान्तत्वेन प्रदर्शितमेतद्रूपम्। "तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपमिति"। तस्य हि दार्ष्टान्तिकभूतोऽयमर्थ उपसंह्रियते। अथाकामयमान इत्यादिना। स कथमेवम्भूतो मुच्यते? इत्युच्यते। यो हि सुषुप्तावस्थमिव निर्विशेषमद्वैतमलुप्तचिद्रूपज्योतिःस्वभावमात्मानं पश्यति तस्यैवाकामयमानस्य कर्माभावे गमनकारणाभावात् प्राणवागादयो नोत्क्रामन्ति। किन्तु विद्वान् स इहैव ब्रह्म भवति यद्यपि देहवानिव लक्ष्यते। स ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति। यस्मान्नहि तस्याब्रह्मत्वपरिच्छेदहेतवः कामाः सन्ति। तस्मादिहैव ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति न शरीरपातोत्तरकालम्। न हि विदुषो मृतस्य भावान्तरापत्तिर्जीवतोऽन्यो भावः देहान्तरप्रतिसन्धानाभावमात्रेणैव तु ब्रह्माप्येतीत्युच्यते। भावान्तरापत्तौ हि मोक्षस्य सर्वोपनिषद्विवक्षितोऽर्थ आत्मैकताख्यः स बाधितो

भवेत्। कर्महेतुकस्य मोक्षःप्राप्नोति न ज्ञाननिमित्त इति। स चानिष्टःअनित्यत्वञ्च मोक्षस्य प्राप्नोति। न हि क्रियानिर्वृत्तोऽर्थो नित्यो दृष्टः। नित्यश्च मोक्षोऽभ्युपगम्यते। "एष नित्यो महिमेति" मन्त्रवर्णात्" छ०उ०भा०। २परमात्मनि तस्य सर्व्वेषामात्मत्वेनान्यकामयितव्याभावात् आप्तकामत्वम्" आप्तः युक्तः उचितः कामः इच्छा यस्य इति विग्रहे तु। नैयायिकमतसिद्धे ३ईश्वरे च सर्व्वविषयेच्छाश्रयत्वादीश्वरस्य तथात्वम्।

आप्तकारिन् त्रि० आप्तं युक्तं करोति कृ–णिनि ईत०। १युक्तकारके आप्तश्चासौ कारो। २प्रत्ययिते आज्ञाकारके भृत्यादौ। "अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः" मनुः। "भीष्मादीनाञ्च सर्वेषां सुहृदामाप्तकारिणाम्" "अन्विष्य दाहयामास पुरुषैराप्तकारिभिः" भा०। भा० आश्र० प० ११अ०।

आप्तगर्भा स्त्री आप्तोगर्भो यया। गर्भिण्याम् स्त्रियाम्।

आप्तवाच् स्त्री आप्ता युक्ता प्रमादादिदोषशून्या वाक्। १वेदे तन्मूले २स्मृतीतिहासपुराणादौ च "आप्तवागनुमानाभ्यां साध्यं त्वां प्रति का कथा" रघुः आप्तवचनाप्तवाक्यादयोऽप्यत्र न०। आप्ता युक्ता वाग् यस्य। प्रमादशून्यवाक्ये महर्षिप्रभृतौ त्रि०। आप्तवचनाप्तवाक्यादयोऽप्यत्र त्रि०

आप्तश्रुति स्त्री कर्म्म०। १वेदे २स्मृत्यादौ च आप्तशब्दे उदा०।

आप्ति स्त्री आप–क्तिन्। १संयोगे, २संप्राप्तौ ३स्त्रीसंयोगे" मेदि० ४संबन्धे, ५लाभे हेम० ६समाप्तौ "कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठाम्" कठोप०। कामस्याप्तिं समाप्तिम् तत्र हि सर्व्वे परिकामाःसमाप्ताः" भा० ७सम्पदि च"सैवास्याप्तिर्या सम्पत्"शत०ब्रा०। तत्र संबन्धे "स्त्र्योराप्तिमतिमुच्यते"शत०ब्रा०। लाभे"सर्वावाप्तैर्व सर्वस्यावरुद्ध्यै" शत० ब्रा० "तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनम्"कुमा०"दीक्षां विवेश धर्मात्मा वाजिमेधाप्तये ततः" भा०आश्व०१८अ०। ८उत्तरकाले आयतौ च त्रिकाण्ड०।

आप्त्र त्रि०आप–तव्य वेदे नि०। १आप्तव्ये "पनित आप्त्र्या यजतः"ऋ०५,४१,६। "आप्त्र्यः आप्तव्यः"भा०। लोके तु आप्तव्य इत्येव। आप्तिमर्हति यत्। २आप्तियोग्ये त्रि०।

आप्नवान पु० अप्नवानएव स्वार्थे अण्। अप्नवानशब्दार्थे वत्सगोत्र प्रवरे ऋषिभेदे।

आप्य त्रि० अपामिदम् अण् चातु० स्वार्थे ष्यञ्। १जलसम्बन्धिनि अपां विकारे तु "अप्मयमित्येव" सि०कौ० आप–यत्। २प्राप्ये त्रि०"योनोनेदिष्ठमाप्यम्" ऋ०७,१५,२, ३चाक्षुषमन्वन्तरीये देवभेदे च। "चाक्षुषस्यान्तरे तात! मनोर्देवानिमान् शृणु। आप्याः प्रभूता ऋभवः पृथुकाश्च दिवौकसः। लेखानाम महाराज पञ्च देवाः प्रकीर्त्तिता" हरिवं १७अ०। "मानुषा आशापाला अथैते देवाश्चाप्याः साध्याः अन्वाध्या मरुतः" इति शत०ब्रा० कर्म्मभिराप्यत्वात्तेषामाप्यत्वम् द्रष्टव्यम्। ४(कुड)इति पु०रायमुकुटः।

आप्यान न०आ+प्याय–भावे क्त। १प्रीतौ २वृद्धौ च। कर्त्तरि क्त। ३प्रीते ४वृद्धे च त्रि०।

आप्यायन न०आ+प्याय-ल्युट्। १वृद्धौ, २प्रीतौ च। णिच् ल्युट्। ३तर्पणे प्रीणने ४वर्द्धने च "अग्नेः सोमयमाभ्यां च कृत्वाप्यायनमादितः" मनुः। ल्यु। ५प्रीणनकर्त्तरि त्रि०। "पितृप्रसादमिच्छेयं तप आप्यायनं पुनः" भा०व०प० ८२अ०। "दैवं हि पितृकार्य्यस्य पूर्व्वमाप्यायनं स्मृतम्" मनुः तन्त्रोक्ते दीक्षणीयमन्त्रसंस्कारभेदे "मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्काराः सिद्धदायिनः। जननं जीवनं पश्चात्ताड़नं बोधनं तथा। अथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने तथा। तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंक्रियाः" इति विभज्य।"कुशोदकेन मन्त्रेण प्रत्यर्णं प्रोक्षणं मनोः। तेन मन्त्रेण विधिवदेतदाप्यायनं मतम्" शा०ति० उक्तम्।

आप्यायित त्रि०आ+प्याय–णिच्–क्त। १प्रीणिते२पूरिते३वर्द्धिते च। "एषा सूर्य्यस्य वीर्य्येण सोमस्याप्यायिता तनुः। पौर्णमास्यां स दृश्येत संपूर्णो दिवसक्रमात्" कू०पु०। ४आनन्दिते च।

आप्र त्रि० आ+पृ मूल०क। १पूरके। "स्वर्जेषे भर आप्रस्य वक्मनिः" ऋ० १,१३२,२ "चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेराप्रा द्यावा" सूर्य्योपस्थानमन्त्रः।

आप्रच्छन न० आ+प्रच्छ–ल्युट्। गमनागमनसमये १बन्धूनामन्योन्यकुशलजिज्ञासायाम् २आनन्दसम्पादने च।

आप्रच्छन्न त्रि० आ+प्र–छद–क्त। १अत्यन्तगुप्ते २ईषद्गुप्ते च अस्याप्रच्छनार्थत्वोक्तिः शब्दकल्पद्रुमे प्रामादिकी हेमचन्द्रे आप्रच्छनमित्येव पाठः द्वित्वनकारयुक्तपाठस्तु प्रमादिकः।

आप्रपद अव्य०प्रपदं पदाग्रं तत्पर्य्यन्तम् अव्ययी०। पादाग्रपर्य्यन्ते

आप्रपदीन त्रि०आप्रपदं पादाग्रान्तं व्याप्नोति ख। पादाग्रान्तं लम्बमाने वस्त्रादौ। [ईषद्द्रवणे।

आप्रवण त्रि० ईषत् प्रवणः। ईषदर्थे आ+प्रु–ल्युट्।

आप्री स्त्री आप्रीणात्यनया आ–प्री–ड गौरा० ङीष्। प्रयाजयाज्यायाम् "प्रैषेभिः प्रैषैराप्नोत्याप्रीभिराप्रीर्यज्ञस्य" यजु० १९,१९। "आप्रीभिः प्रयाजयाज्याभिः"

वेददी॰ ताश्च याज्याः सूक्तविशेषात्मका गोत्रभेदेन भिन्नरूपाः "एकादश प्रयाजाः तेषां प्रैषाः प्रथमं प्रैषसूक्तसूक्तं द्वितीये । अध्वर्युप्रेषितोमैत्रावरुणः प्रेष्यति प्रैषैर्होतारम् । होता यजत्याप्रीभिः प्रैषलिङ्गाभिः" इत्युपक्रम्य "समिद्धो अग्निरिति" शुनकानां "जुषस्व नः समिधमिति वशिष्ठानां, "समिद्धो अद्येति"सर्व्वेषाम् यथाऋषि वा"इति आश्व॰श्रौ॰ गोत्रभेदेन सूक्तभेदस्योक्तेः । अत्र नारायणवृत्तिः । "यो यस्य ऋषिस्तदानुगुण्यं यथर्षिशब्देनोच्यते तथा वाऽऽप्रीसूक्तं ग्रहीतव्यम् । स्वयं वा ऋषिनामधेयस्यानुगुणा आप्रयः कर्त्तव्या इत्यर्थः । तत्र भगवता शौनकेन यथाऋषिपक्षे आप्रीविवेकार्थमेव श्लोक उक्तः ।"कण्वाङ्गिरोऽगस्त्यशुनका विश्वामित्रोऽत्रिरेव च । वशिष्ठः कश्यपो वाध्र्यश्वो जमदग्निरथोत्तमः" । तत्र दशानां सूक्तानां प्रथमं कण्वानाम् "सुमिद्धो न आवह" इति । द्वितीयं तद्वर्जितानामङ्गिरसाम्, "समिद्धो अग्न आवह"इति । तृतीयमगस्त्यानाम्, "समिद्धो अद्य राजसि" इति । चतुर्थं शुनकानाम्, "समिद्धो अग्निर्निहितः" इति । पञ्चमं विश्वामित्राणाम्, "समित्समित्सुमनाः" इति । षष्ठमत्रीणाम्, "ये समिद्धाय शोचिषे" इति । सप्तमं वशिष्ठानाम्, "जुषस्व नः समिध" इति । अष्टमं कश्यपानाम् "समिद्धो विश्वतस्पतिः"इति । नवमं वाध्र्यश्वानाम्, "इमां मे अग्ने समिधं जुषस्वेड" इति । शुनकवाध्र्यश्वानाम् भृगूणां दशमं, "समिद्धो अद्य मनुषो दुरोणे" इति यथर्षिपक्षे विवेकोऽयम्" ।

आप्रीत त्रि॰ आ+प्री–क्त । १सम्यक्प्रीते २ईषत्प्रीते च । भावे क्त । सम्यक्प्रीतौ न॰ ।

आप्रीतप पु॰ आप्रीतं पाति पा–क । विष्णौ "अथ यद्याप्याय्यमानः किञ्चिदापद्येत विष्णवआप्रीतपाय स्वाहेति जुहुयात् विष्णुर्हि स तद्याप्रीतपा भवत्यपपाप्मानं हत उपैनं यज्ञोनमति"शत॰ब्रा॰ । क्विप् । आप्रीतपा अप्यत्र ।

आप्लव पु॰ आ+प्लु–घञभावपक्षे अप् । १स्नाने, जलानां सर्व्वतः समुच्छलने । ल्युट् आप्लवनम् तत्रैव न॰ ।

आप्लवव्रतिन् पु॰ आप्लवः समावर्त्तनस्नानमेव व्रतमस्त्यस्य इनि । स्नातके गृहस्थभेदे यस्तु वेदानधीत्य दारपरिग्रहार्थं कृतसमावर्त्तनस्नानः दारलाभात् प्राक् स्वार्त्तं व्रतविशेषमाचरति तादृशे द्विजे "अलाभे चैव कन्यायाः स्नातकव्रतमाचरेत्" स्मृत्युक्तं व्रतं च दर्शितं विधानपा॰ यथा "स्नात्वैवं विधिना काले मासमात्रमपि द्विजः । अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु सुखस्थस्तु प्रयत्नवान् । निःस्वोरोगादितोभीत आपन्नोऽन्यैश्च कारणैः । स्नातकः प्रयतो वह्निं न त्यजेदिति वै श्रुतिः । नित्यदा ब्रह्मचारी स्यात् पञ्चयज्ञपरायणः । जपतोऽथरतोवा स्यात् स्नातकोलौल्यवर्ज्जितः । श्राद्धे निमन्त्रितो गच्छेत् कुर्य्यात् षट्कर्म्म च द्विजः । येन केनाप्युपायेन व्रतचर्य्यां न लोपयेत् । सकलान् जुहुयात् प्रातः" स्मृतिः अत्र प्रातरितिविशेषणात् न सायम् । तेन प्रातः सन्ध्यामुपास्याग्निकार्य्यं कृत्वा सकलहोमः कार्य्यः तन्मन्त्राश्च तैत्तिरीयारण्ये पठिताः "देवकृतस्यैनसोऽवयजनमसि स्वाहेत्यादिकाः । तदीयहोमद्रव्यविशेषोबौधायनेनोक्तः "सएष उपनयनप्रभृति व्याहृतिभिः षड्भिरेव समिद्भिः आ समावर्त्तनात् । समावर्त्तनप्रभृति आज्येनैव आ पाणिग्रहणात् । पाणिग्रहणप्रभृति व्रीहिभिर्यवैर्वा व्यस्तेनैकेन पञ्चाहुती र्जुहुयात्" "वैश्वदेवं गृहस्थस्य प्रत्यहारम्भणं भवेत् । स्नातकेनापि तत्कार्य्यं पृथक्पाको गृहे यदि" शौनकः । "यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकं च कमण्डलुम् । छत्रञ्चोष्णीषमाले च पादुके चाप्युपानहौ । रौक्मे च कुण्डले वेणुं कृत्तकेशनखः शुचिः । स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्यात् बहिर्माल्यञ्च धारयेत् । शुक्लाम्बरधरोनित्यं सुगन्धः प्रियदर्शनः । न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति । न रक्तमुल्वणं चान्यधृतं वासो न कन्थिकाम्" कूर्म्मपु॰ । "उपानहौ च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् । उपवीतमलङ्कारं स्रजं कनकमेव च" मनुः । "स्नातः समुद्वहेत् कन्यां प्रव्रजेत्तदनिच्छकः । वनस्थो वा भवेद्विप्रः सुखस्थो विधिना शुचिः । अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः । आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चीयते हि सः"इति विधा पा॰ धृता स्मृतिः । तस्य कन्यालाभार्थं काम्यजप उक्तः ऋग्विधाने "सुषमं प्रजपेत् सूक्तमथ सम्यक् शिवालये । अयुतं तु जपेत् कन्यां षण्मासात् लभते नर" इति ।

अत्रानाश्रमदोषविषये किञ्चिदुच्यते स्नातको हि गृहस्थभेदोद्विजातिमात्रः समावर्त्तनस्नानस्य तेषामेव सम्भवात् । अतस्तद्विषयकमेवानाश्रमादिदोषोत्कीर्त्तनम् । तथा हि विधानपारिजातधृतयोः स्मृत्योः "स्नात्वैव विधिना काले" इत्यादौ स्नातः समुद्वहेत् कन्यामित्यादौ चोपक्रमे द्विजातिविषयकत्वावगमेन उपसंहारे अनाश्रमदोषकीर्त्तनं तद्विषयकमेव उपक्रमोपसंहारयोरेकविषयकत्वौचित्यात् । एतेन"स्वीकरोति यदा वेदं चरेद्वेद-

व्रतानि च। ब्रह्मचारी भवेदूर्द्धं ततः स्नातो भवेद्गृही। द्विविधो ब्रह्मचारी तु स्मृतः शास्त्रे मनीषिभिः। उपकुर्व्वाणकस्त्वाद्यो द्वितीयो नैष्ठिकः स्मृतः। योगृहाश्रममस्थाय ब्रह्मचारी भवेत् पुनः। न यतिर्न वनस्थश्च सर्वाश्रमविवर्ज्जितः। अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विजः। आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते हि सः। जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये च रतस्तु यः। नासौ तत्फलमाप्नोति कुर्व्वाणोऽप्याश्रमाच्युतः। त्रयाणामानुलोम्यं हि प्रातिलोम्यं न विद्यते। प्रातिलोम्येन योयाति न तस्मात् पापकृत्तमः" इत्यवचनमपि वेदाध्ययनोत्तरस्नातकानामेवोपक्रमे कीर्त्तनात् अन्ते च त्रयाणामाश्रमाणामानुलोम्यविधानाच्च द्विजमात्रविषयकम् यत्तु तद्वाक्यैकदेशमादाय रघुनन्दनेन अनाश्रमी न तिष्ठेत्त्वित्यादि वाक्यं शूद्रोपलक्षणपरमुक्तं न तद्युक्तमुपक्रमोपसंहाराभ्यां द्विजमात्रविषयकत्वनिश्चयात्। किञ्च त्रयाणामानुलोम्योक्तेरपि न शूद्रविषयकत्वं तत्प्रदर्शितवामनपुराणवचने शूद्रस्यैकमात्राश्रमावगतेः तथा च येषामेव आश्रमचतुष्टयं तत्त्रयं तद्द्वयं वा सम्भवति तेषामेवानुलोम्यप्रातिलोम्यसम्भव एकमात्राश्रमस्य शूद्रस्य कथन्तरामानुलोम्यप्रातिलोम्यसम्भवः। एतेन "व्रतेषु लोपकोयस्य आश्रमाद्विच्युतश्च यः। संदंशयातनामध्ये पततस्तावुभावपि" इति भविष्यपुराणवचनेन दक्षस्मृतेः सङ्कोचनमपि परास्तम् "श्रुतिस्मृतिपुराणानां विरोधो यत्र दृश्यते। तत्र श्रौतं प्रमाणं तु तयोर्द्वैधे स्मृतिर्वरेति" विधान पा० धृतव्यासवाक्येन पुराणापेक्षया स्मृतेर्वरत्वकीर्त्तनेन पुराणेन स्मृतेर्बाधस्यायोग्यत्वात् "विरोधे त्वनपेक्षमसति ह्यनुमानमिति" जैमिनिसूत्रेण श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे स्मृतेराप्रमाण्यस्येव स्मृतिपुराणयोर्विरोधेऽपि पुराणस्याप्रमाण्यस्यैवोचितत्वात् वस्तुतः नात्र विरोधः "स्पष्टस्य तु विधेर्नान्यैरुपसंहार इष्यते"इतिन्यायेनार्थक स्मृतौ द्विजपदस्य स्पष्टतया अन्योपसंहारकत्वासम्भवेन पौराणिकयच्छब्दस्यास्पष्टार्थकतया तत्परत्वकल्पनेनैवोपपत्तौ विरोधाभावात् तथा च भविष्यपुराणवचनमेव द्विजातिविषयकं न शूद्रविषयकमित्येव कल्पनीयमिति। अत्रेदं विवेक्तव्यं किं पौराणिकास्पष्टार्थकयच्छब्दस्य यावद्वर्णविषयकत्वमुत स्पष्टार्थकस्मृत्येकवाक्यतया त्रैवर्णिकमात्रविषयकत्वं तत्र पुराणेन स्मृतेर्बाधायोगेन पौराणिकयच्छब्दस्यैव स्मृत्युक्तत्रिवर्णपरत्वकल्पनं युक्तमित्युत्पश्यामः। यदपि "चत्वार आश्रमास्त्वैव ब्राह्मणस्य प्रकीर्त्तिताः। ब्रह्मचर्य्यञ्च गार्हस्थ्यं वानप्रस्थञ्च भिक्षुकम्। क्षत्रियस्यापि कथिता आश्रमास्त्रय एव हि। ब्रह्मचर्य्यञ्च गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विशः। गार्हस्थ्यमुचितं त्वेकं शूद्रस्य क्षणमाचरेत्" वाम० पु० वाक्यं तत् शूद्रस्य गार्हस्थ्यमात्राधिकारबोधकम्। न तु तदकरणे पापजनकताबोधकमपि उचितमिति पदस्वारस्यात् उचितपदस्य योग्यार्थकत्वात् तेनैव उद्वा० त० क्षणमुत्सवमिति व्याख्यानेन तदीयगृहस्थाश्रमस्योत्सवार्थकत्वोक्त्या काम्यत्वसूचनात् "चत्वारिंशद्वत्सराणां साष्टानाञ्च परे यदि। स्त्रिया वियुज्यते कश्चित् स तु रण्डाश्रमी मतः। अष्टाचत्वारिंशदूर्द्धं वयोयावन्न पूर्य्यते। भार्य्यापुत्रवियुक्तस्य नास्ति यज्ञेऽधिकारितेति"भविष्यपुराणवचनमपि यज्ञेऽधिकारिताप्रतिषेधात् द्विजविषयकमेव शूद्रस्य यज्ञेऽनधिकारात्। द्विजातीनामेव यज्ञीयाज्यावेक्षणादेः पत्नीसाध्यतया पत्न्यभावे कथमाज्यावेक्षणाद्यङ्गसिद्धिरिति युक्तः तेषामनधिकारः" यज्ञाधिकारे शूद्रस्य पर्य्युदस्ततया तदधिकाराभावकथनमनर्थकं स्यात्। अतो येषामेव यज्ञाधिकारस्तेषा० मेव भार्य्याराहित्ये अनधिकारिताप्रतिपादने वचनं सार्थकम्। तेन तद्द्विजविषयकमेव। एवं प्रागुक्तदक्षवचने जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये निष्फलत्वकथनमपि उपक्रमोपसंहाराभ्यां होमस्वाध्याययोर्द्विजातीनामेव सम्भवाच्च द्विजातिविषयकमेव। अतः शूद्राणां विवाहस्य उत्सवार्थतया काम्यत्वेनाकरणे न प्रत्यवाय इति सुस्थितम्। एतेन बहुविवाहवादे मया दक्षवचनस्य द्विजपदस्योपलक्षणार्थकत्वं यत् खण्डितं तत् सुस्थितमेवेति द्रष्टव्यम्।

आप्लाव पु० आ+प्लु-पचे घञ्। आप्लवशब्दार्थे। [व्याप्ने।

आप्लावित त्रि० आ+प्लु—णिच्—क्त। जलादिप्रवाहेनाभि-

आप्लाव्य त्रि० आ-प्लु—नि० कर्त्तरि ण्यत्। १आप्लवनकारके। भावे ण्यत्। २कर्त्तव्याप्लवने न०। कर्मणि ण्यत्। जलादिना ३अभिव्याप्ये त्रि०।

आप्लुत त्रि०आ+प्लु-क्त। १स्नाते २आर्द्रीभूते च ३स्नातके गृहस्थभेदे पु०। भावे क्त। ४स्नाने न०।

आप्लुतव्रतिन् पु० आप्लुतस्य स्नातस्य व्रतमस्त्यस्य इनि। स्नातके गृहस्थभेदे। आप्लवव्रतिशब्दे विवृतिः।

आप्लुत्य अ० आ+प्लु-ल्यप्। स्नात्वेत्यर्थे, २उत्प्लुत्य उल्लम्फ्येत्यर्थे च।

आप्लुष्ट त्रि० आ+प्लुष—क्त। १ईषद्दग्धे २सम्यग्दग्धे च।

आप्व पु० आप-वन् । वायौ सि०कौ० कण्ठस्थाने उज्ज्वल० वनुप्रत्ययाधिकारे उणादौ निपा० अदन्तएवायम् । शब्दकल्पद्रुमे नान्तत्वकल्पनं चिन्त्यम् । [वैद्यकम् ।

आफूक न० ईषत् फूत्कारइव फेनोऽत्र पृ० तलोपः । अफेने

आबद्ध न० सम्यक् आबद्धम्+बन्ध—भावे क्त । दृढबन्धने।१आधारे क्त ।२प्रेम्णि। कर्मणि क्त । ३बद्धे ४आप्ते ५प्रतिरुद्धे च त्रि० । "पयोधिमाबद्धचलज्जलाविलम्" माघः "आबद्धभीमभ्रुकुटीकरालम्" भट्टिः । "स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु"रघुः । ६भूषणे च । बा०करणे क्त ।७योक्त्रे ।

आबन्ध पु० आ+बन्ध—घञ् । १दृढबन्धे, करणे घञ् । २योक्त्रे आधारे घञ् । ३प्रेम्णि च । ल्युट् आबन्धनमप्यत्र न० ।

आबर्ह पु० आ+बर्ह-हिंसायां घञ् । १उत्पाटने २हिंसने च ल्युट् । आबर्हणमप्यत्र न० ।

आबर्हिन् त्रि० आबर्होऽस्त्यस्य इनि । उत्पाटनयुक्ते "मूलमस्याबर्हि" पा० आबर्ह आबर्हणं तदस्यास्ति आबर्हि"सि०कौ० ।

आबाध पु० आ+बाध-घञ् । पीड़ायां "आबाधे" पा० "आबाधे पीड़ायाम्" सि०कौ० "यथासुखमुखः कुर्य्यात् प्राणाबाधभयेषु च""न चैनं पादतः कुर्य्यान्न प्राणाबाधमाचरेत्" मनुः "तत्र मनःशरीराबाधकराणि शल्यानि" सुश्रु०नास्ति बाधा यस्य । २पीड़ाशून्ये त्रि० ।

आबाधा स्त्री आ+बाध—भावे अ । १पीड़ायाम् २तापत्रये क्लेशे च । "आबाधामरणभयार्चिषा चिराय" किरा० लीलावत्युक्ते ३अबाधाशब्दार्थे २२८पृष्ठे विवृतिः ।

आबिल त्रि०आ+बिल-भेदने क । १अस्वच्छे कालुष्ययुक्ते अस्वच्छस्य हि जलादेः सम्यग्दृष्टिप्रसारभेदनात्तथात्वम् । "पयोधिमाबद्धचलज्जलाबिलम्"माघः । २भेदके त्रि०

आबिलकन्द पु० आबिलोभूमेराभेदकः कन्दो मूलमस्य । मालाकन्दे क्षुपभेदे तस्य मालाकारकन्दतया भूमेः सम्यग्भेदनात्तथात्वम् ।

आबुत्त पु० आपनमाप् क्विप् आपे प्राप्त्यै उत्तास्यति उद्+तम-ड । नाट्योक्तौ भगिनीपतौ । बहुप्राप्तौ सन्तोषाभावेन दुःखित्वात्तस्य तथात्वम् । [२मेघसम्बन्धिनि च ।

आब्द त्रि०अब्दे मेघे भवः तस्येदम् इति वा अण् ।१ मेघभवे

आभग पु०सम्यक् भगं माहात्म्यं यस्य । आभाग्ये देवे"सोमोमूत्यावपानेष्ठा भगोदेवोदेवेष्वाभगः" ऋ० १,२६,४

आभण्डन न० आ+भण्ड-ल्युट् । निरूपणे शब्दचि० ।

आभयजात्य पुंस्त्री अभयजातस्यापत्यं गर्गा० यञ् । अभयजातस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् यलोपः । ततः कण्वा० अण् यलोपः । आभयजातः तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्

आभरण न० आ+भृ—कर्मणि ल्युट् । भूषणे । "किमित्यपास्याभरणानि यौवने" कुमा० "वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशेयुः सुसमाहिता" "वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राण्याभरणानि च" मनुः "पाण्डवानां सभामध्येऽदुर्य्योऽधन उपागत । तस्मै गाश्च हिरण्यञ्च सर्वाण्याभरणानि च"विदग्धमु० भावे ल्युट् । २सम्यक्पोषणे न० ।

आभरित त्रि० आभर आभरणं जातोऽस्य इतच् आ+भृबा० इतच् इट् च १पूरिते २अलङ्कृते।"हस्ताभरणपूर्णेन केयूराभरितेन च" हरिवं०१६अ० ।

आभर्म्मन् न०आ+भृ+मनिन् । १सम्यग्भरणे गर्भादेः २पोषणे

आभा स्त्री आ+भा-अङ् ।१दीप्तौ,२शोभायाम् कान्तौ,३उपमाने,आभा "ववूलपर्य्यायः कथितः कोविदैरिह"भा०प्र० उक्ते ४ववूले च ।"आभाफलत्रिकैर्व्योषैः सर्वैरेभिः समीकृतैः तुल्यगुग्गुलुरायोज्योभग्नसन्धिप्रसाधकः" चक्रद० ।

आभाति स्त्री आभाति तुल्यरूपतया आ+भा-क्तिच् । प्रतिविम्बे राजनि०। तस्य विम्बतुल्यतया दीप्तेस्तथात्वम् ।

आभाषण न० आ+भाष-ल्युट् । परस्परकथने २आलापे "सम्बन्धमाभाषणपूर्व्यमाहुः" रघुः । ३सम्बोधने च ।

आभाष्य त्रि० आ+भाष-ण्यत् । आमन्त्रणीये १संबोध्ये २आलाप्ये च "जनमाभाष्यमिमं न मन्यसे" रघुः । आ+भाष—ल्यप् । ५संबोध्येत्यर्थे अव्य० ।

आभास पु० आभासते आ+भास अच् । उपाधितुल्यतया भासमाने १प्रतिविम्बे "आभासोरूपस्सूर्य्यकवत्" शा०सू० "बुद्धिवृत्तिचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्नुतो घटम् । तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासात्तु घटः स्फुरेत्" वेदा०का०। २दुष्टे हेत्वादौ "हेत्वाभासाश्च पञ्चधा" भाषा० । "सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासाः" गौ० सू० । पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वोपपन्नोहेतुर्गमकः स इवाभासत इति हेत्वाभासस्तेन तद्भिन्नत्वे सति तद्धर्म्मवत्त्वम् पञ्चरूपोपपन्नत्वाभावे सति तद्रूपेणाभासमानत्वं हेत्वाभासत्वमिति फलितार्थः "हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः" गौ०सू० । एवं प्रमाणाभासः युक्त्याभासः आगमाभासइत्यादावपि प्रामाण्याद्यभाववत्त्वे सति प्रमाणादिरूपेणाभासमानत्वमर्थः । "एवं बहवो विप्रतिपन्नायुक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयाः सन्तः" शा०भा० ।

तथा च यद्वाचकपदोत्तरमाभासशब्दः प्रयुज्यते तस्य दुष्टत्वं तेन गम्यते । रसाभासादावपि तिर्य्यग्योन्यादिगतत्वेन परनायकगतत्वेन च दुष्टत्वाद्रसाभासत्वम् । पुनरुक्तवदाभासादौ च न दुष्टत्वम् किन्तु पुनरुक्ताभिन्नत्वेनाभासमानत्वात् वस्तुतोऽपुनरुक्तत्वमेव गम्यते इत्येव तत्र विशेषः । "रस्यत इति रस इति व्युत्पत्तिदर्शनात् भावतदाभासादयोऽपि गृह्यन्ते" सा०द० तत्र रसाभासः "मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे" इत्यादि । "अत्र हि सम्भोगशृङ्गारस्य तिर्य्यग्विषयत्वाद्रसाभासत्वम्" सा०द० । "आपाततोयदर्थस्य पुनरुक्तावभासनम् । पुनरुक्तवदाभासः" सा० द० । भावे घञ् । ३तुल्यप्रकाशे । आभासतेऽनेन आ+भास–णिच्–करणे अच् । ग्रन्थावतारणार्थं ४ग्रन्थाभिप्रायवर्णने व्याख्यानांशभेदे च ।

आभासुर त्रि० आ+भास–घुरच् । सम्यग्दीप्तिशीले ।

आभास्वर त्रि० आ+भास–वरच् । १सम्यग्दीप्तिशीले चतुःषष्टिमिते २गणदेवभेदे "आत्मा ज्ञाता दमो दान्तः शान्तिर्ज्ञानं शमस्तपः । कामः क्रोधो मदो मोहो द्वादशाभास्वरा इमे" इत्युक्ते ३द्वादशमिते गणभेदे च पु० । एषाञ्च स्वस्वहृत्त्याभास्वरत्वात्तथात्वम् ।

आभिचरणिक त्रि० अभिचरणं प्रयोजनमस्य ठञ् । अथर्व्ववेदादिप्रोक्ते शत्रुप्रभृतेर्मारणोच्चाटनवशीकरणादिरूपाभिचारसाधने १मन्त्रादौ तत्साधने २विधानभेदे च । "रौद्रं राक्षसमासुरमाभिचरणिकं मन्त्रमुक्त्वा पित्र्यमात्मानं चालभ्योपस्पृशेदपः" कात्या० १,१०,१४, "अभिचरणम् अभिचारः प्रयोजनमस्यासावाभिचारणिकः प्रयोजनमित्यर्थे ठञ् । "बधान देव ! सवितः परमस्यां पृथिव्यां शतेन पाशैर्योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तमतो मा मौक्" यजु० १,२५, "द्विषतो बधोऽसि य० १२८ इत्यादि तत्र शत्रुनामादिसंयुक्तः अभिचारायैव प्रयुज्यमान आभिचरणिक इत्युच्यते तेनाभिचरणबुद्ध्यभावे मन्त्रस्याभिचरणप्रयोजनाभावान्नाभिचरणिकत्वम् अतस्तदुच्चारणे उदकस्पर्शाभाव" कर्कः । एवमन्येऽपि मन्त्रा अथर्ववेदोक्ता ज्ञेयाः । तद्विधानञ्च अथर्ववेदान्तर्गते आङ्गिरसकल्पे विस्तृतम् । एवं तन्त्रोक्ताभिचारविधानम् तन्त्रसारादौ विस्तृतम् । अभिचार+प्रयोजनार्थे ठञ् । आभिचारिकोऽप्यत्र । स्त्रियामुभयत्र ङीप् ।

आभिजन त्रि० अभिजनादागतः अभिजनस्येदं वा अण् । अभिजनाद्वंशादागते "तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना" कुमा० । २वंशसम्बन्धिनि च । [ण्डित्ये ३सौन्दर्य्ये च ।

आभिजात्य न० अभिजातस्य भावः ष्यञ् । १कौलीन्ये २पा-

आभिजित त्रि० अभिजिति नक्षत्रे जातः अण् । अभिजिन्नक्षत्रे जाते तस्य वा लुक् । अभिजिदपि तत्रार्थे । अभिजित इदम् अण् । गवामयनान्तर्गताभिजिन्नामकदिनसम्बन्धिनि सामादौ त्रि० । [अभिजिद्भवे ।

आभिजित्य त्रि० अभिजिति भवः अण् ततः स्वार्थे यञ् ।

आभिधा स्त्री अभिधैव स्वार्थेऽण् । अभिधाशब्दार्थे १शब्दवृत्तिभेदे २कथने च

आभिधातक न० आभिधां तर्कति सहते अच् । शब्दे

आभिधानीयक न० अभिधानीयस्य भावः योपधगुरूपोत्तमत्वात् वुञ् । कथनीयत्वे

आभिप्लविक त्रि० अभिप्लवे विहितः ठक् । अभिप्लवविहिते सूक्तसामादौ । अभिप्लवशब्दार्थश्च अभिप्लवशब्दे दृश्यः । तच्च साम "ज्योतिर्गौरायुर्गौरायुर्ज्योतिरित्यादि" सूक्ते गेयम् । अभिप्लवाय हितः ठक् । गवामयनान्तर्गतषड़हभेदे पु० ।

आभिमानिक त्रि० अभिमानेन निर्वृत्तः ठक् । सांख्यमतसिद्धे अभिमानोत्पादिते उभयेन्द्रिये शब्दादिपञ्चतन्मात्रे च । यथैषामाभिमानिकत्वं तथोक्तं सां०प्र०भा० "तन्मात्रेन्द्रियाण्यभिमानवद्द्रव्योपादानकान्यभिमानकार्य्यद्रव्यत्वात् यन्नैवं तन्नैवम् यथा पुरुषादिरिति । नन्वभिमानवद्द्रव्यमेवासिद्धमिति चेत् अहं गौर इत्यादिवृत्त्युपादानतया चक्षुरादिवत् तत्सिद्धेः । अनेन चानुमानेन मन आद्यतिरेक्तिमात्रस्य तत्कारणतया प्रसाध्यत्वात् । अत्र चायमनुकूलस्तर्कः "बहु स्यां प्रजायेयेत्यादि" श्रुतिस्मृतिभ्यस्तावद्भूतादिसृष्टेरभिमानपूर्व्वकत्वात् बुद्धिपूर्व्वकसृष्टौ कारणतयाभिमानः सिद्धः । तत्र चैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्यैवाभिमानस्य सृष्टिहेतुत्वं लाघवात्"

आभिमुख्य न० अभिमुखस्य भावः ष्यञ् । अभिमुखत्वे आनुकूल्यार्थसम्मुखीभवने "प्राप्ताभिमुख्यः पुरुषः क्रियासु विनियुज्यते" वाक्यप० । "अनुकूलत्वे २विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः । स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नास्त्रयस्त्रिंशच्च तद्विदाः" सा०द० । तत्र यात्रादौ राहोराभिमुख्यनिषेधः ज्यो०त० "पश्चादर्के विधौ वह्नौ सौम्यां तु वायवे कुजे । रक्षोऽधीशे भृगौ याम्यां गुरावीशे शनौ दिने । राहुर्वसति यामार्द्धादिश्वगत्या च वामतः । प्रतीच्यां वह्निकोणे तु ततः सौम्यामतोऽप्यपे । ततः प्राच्यामतोवायौ तस्माद्याम्यां ततः शिवे । रवावेवमन्यवारेषूह्यमेवं क्रमेण हि

द्यूते युद्धे विवादे च यात्रायां सम्मुखस्थितम्। राहुं विवर्ज्जयेत् यत्नाद्यदीच्छेत् कर्म्मणः फलम्”। एवं योगिन्याभिमुख्येऽपि गमनं न शस्तम् यथा “प्रतिपन्नवमी पूर्व्वे रामा रुद्राश्च पावके। शरस्त्रयोदशी याम्ये वेदा मासाश्च नैर्ऋते। षष्ठी चतुर्द्दशी पश्चात् वायव्यां मुनिपूर्णिमे। द्वितीया दशमी यक्षे ऐशान्यामष्टमी कुहूः। योगिनी नवदशाश्च शेषा वर्ज्या विशेषतः। दक्षसम्मुख-योगिन्यां गमनं नैव कारयेदिति” ज्यो॰त॰। पीयूष-धारायान्तु “पृष्ठतोदक्षिणे वापि योगिनीगमने हिता। वामसम्मुखयोर्नैव वायुमेवं चिन्तयेत्”जयकल्पलता वाक्ये तन्मूलके मुहूर्त्त॰ चि॰वाक्ये च“नवभूम्यः शिववह्नयोऽक्षविश्वेऽर्ककृताः शक्रस्तुरङ्गतिथ्यः। द्विदशामावसवश्च पूर्व्वतः स्युस्तिथयः सम्मुखवामगा न शस्ताः” वामगाया अशुभत्वमुक्तम्। अनयोर्व्यवस्था देशभेदेन। कालपाशयो-राभिमुख्येन यानमपि न शस्तम् “कौवेरीतो वैपरीत्येन कालो वारेऽर्काद्ये सम्मुखे तस्य पाशः। यात्रायुद्धे सम्मुखे वर्ज्जनीयावेतौ रात्रौ व्यस्तसंज्ञौ विचिन्त्यौ”मुहू॰। स्वर-रत्नसारे“रवावुत्तरतः कालः सोम्ये वायव्यभागके। भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैर्ऋतकोणके। जीवे च याम्य दिग्भागे भृगौ चाग्नेयकोणके। शनौ तु पूर्व्व-दिग्भागे कालचक्रं प्रकीर्त्तितम्। पाशस्तत्सम्मु-खदिशि” कालापेक्षया पञ्चमदिशि पाश इत्यर्थः यथा रवौ दक्षिणस्यां, सोमे आग्नेय्यां, भौमे पूर्व्वस्यां, बुधे ऐशान्यां, गुरावुत्तरस्यां, शुक्रे वायव्यां, शनौ पश्चि-मायाम्। कालपाशयोराभिमुख्यं यात्रादौ निषिद्धं वामदक्षिणयोस्तु शुभाशुभफलकत्वं यथाह स्वरो॰ “दक्षि-णस्तु शुभःकालः पाशोवामदिगाश्रयः। यात्रायां समरे श्रेष्ठस्ततोऽन्यत्र न शोभनः” “अन्यत्र सम्मुखपृष्ठभाग-योः” पी॰धा॰। रात्रौ तु कालपाशयोर्विपर्य्यासेन स्थितेस्तदनुसारेणैव फलम्। पूर्व्वादिदिगभिमुखानि नक्ष-त्राणि। “पूर्व्वादिषु चतुर्द्दिक्षु सप्त सप्तानलर्क्षतः”मुहू॰ तेन कृत्तिकादीनि सप्त पूर्व्वदिगमुखानि। मघादीनि सप्त दक्षिणाभिमुखानि। अनुराधादीनि साभिजित्कानि सप्त पश्चिमाभिमुखानि। धनिष्ठादीनि भरण्यन्तादीनि सप्त उत्तराभिमुखानि। तैस्तैर्नक्षत्रैस्तत्तद्दिगभिमुखगृहकरणं तत्प्र-वेशश्च शुभाय। “यद्दिग्द्वारं मन्दिरं तद्दिग्दक्षैरुक्तर्क्षैः स्यात् सन्निवेशो न सर्व्वैः” वशि॰। पूर्व्वादिदिगभिमुखा रा-शयो यथा। “पूर्व्वादिदिक्षु मेषाद्याः क्रमाद्दिग्द्वारराशयः। दिग्द्वारराशयः सर्व्वे तद्दिग्यातुः शुभप्रदाः। तद्वर्गाश्च तदंशाश्च तद्दिग्यातुस्तथाविधाः” वशिष्ठः। “दिग्द्वारभे लग्नगते प्रशस्ता यात्रार्थदात्री जयकारिणी च। हानिं विनाशं रिपुतोभयञ्च कुर्य्यात् तथा दिक् प्रति-लोमलग्ने” इति मुहू॰। शुक्राभिमुख्यं त्रिविधम् “उद-यति दिशि यस्यां, याति गोलभ्रमाद्वा, विचरति च भचक्रे यत्र दिग्द्वारभेषु। त्रिविधमिह सितस्य प्रोच्यते सम्मुखत्वं मुनिभिरुदयएव त्यज्यते तत्र यत्नात्” श्रीपतिः। “उदेति यस्यां दिशि यत्र याति गोलभ्रमाद्वाथ ककुब्भचक्रे। त्रिधोच्यते सम्मुखएव शुक्रो यत्रोदितस्तां तु दिशं न यायात्” मुहू॰। “शुक्रः यस्यां दिशि प्राच्यां प्रतीच्यां वा कालवशेनोदयं करोति तत्र गन्तुः पुंसः शुक्रः सम्मुखः अयमेकः प्रकारः। अथ गोलभ्रमात्उत्तर दक्षिणगोलभ्रमणवशेन यस्यां दिशि उत्तरस्यां दक्षिणस्यां वा याति तत्र गन्तुः शुक्रः सम्मुखः स्यादिति द्वितीयः प्रकारः। प्राच्यादिदिग्द्वारकृत्तिकादिगतिवशेन यद्दिङ्नक्षत्रे शुक्रश्चरति तत्र दिशि गन्तुः शुक्रः सम्मुखःस्यादिति तृतीयःप्रकारः। तत्रोदयशुक्रे दोषा-धिक्यमिति” पी॰ धा॰। अतएव वशिष्ठः “पश्चादभ्यु-दिते शुक्रे प्रतीचीं दक्षिणां दिशम्” इति उद-यदिग्गतस्यैव शुक्रस्याभिमुख्येयात्रादि न्यषेधत्। अत्रापवादः “बुधोऽनुकूलो यदि तत्र संचलन् रिपून जयेन्नैव जयः प्रतीन्दुजे”मुहू॰। शुक्राभिमुख्यादिदोषमुक्त्वा। “एवं विधे-ऽप्यास्फुजिते च यायाद्बुधोयदि स्यादनुकूलवर्त्ती”श्रीपतिः। अनुकूलः पृष्ठदिक्संस्थ” इति पी॰धा॰। अपवादा न्तरम् “नीचगोऽरिगृहस्थो वा वक्रगोवा पराजितः। यातुर्भङ्गप्रदः शुक्रः स्वोच्चस्थश्चेद्धनप्रदः”इति नारदः। प्रतिशुक्रादिदोषोन्दृष्टणां प्रथमयात्रायां राज्ञां च विजय यात्रायामेव यथाह रैभ्यः। “प्रतिशुक्रादिदोषोऽयं नूतने गमने नृणाम्। राज्ञां विजययात्रायां नान्यदा दोषमावहेत्” चन्द्रस्य नक्षत्रविशेषस्थितौ तदपवादः। “यावच्चन्द्रः पूषभात् कृत्तिकाद्ये पादे शुक्रोऽन्धो न दुष्टोऽग्रहदक्षे” मुहू॰। “पौष्णादिवह्निभाद्याङ्घ्रिं याव-त्तिष्ठति चन्द्रमाः। तावच्छुक्रो भवेदन्धः सम्मुखे गमनं हितम्” पराशरः। राज्ञां विजययात्रायां विशेषः। मध्ये मार्गं भार्गवास्तेऽपि राजा तावत्तिष्ठेत् सम्मुखत्वे-ऽपि तस्य” मुहू॰। अत्यन्तापदि शान्तिं कृत्वा यायात्। शान्तिश्च पी॰धा॰ यात्राप्रकरणे दर्शिता ततएव ज्ञेया।

नृपविजययात्रायां बुधकुजशुक्राभिमुख्यमपि निषिद्धम्। “प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं प्रतिभौमं गतोन्नृपः। बलेन शक्रक्रतुल्योऽपि हतसैन्योनिवर्त्तते” इति वशिष्ठः।

एतदभिप्रायेणैव कुमा०वर्णितम्। “दृष्टिप्रपातं परिहृत्य तस्य कामः पुरःशुक्रमिव प्रयाणे” इति। दिगीशाभिमुख्ये गमनंशस्तं प्रातिमुख्ये ऽशस्तम्। तत्र दिगीशाः “सूर्य्यः शुक्रः क्षमापुत्रः सैंहिकेयः शनिः शशी। सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च पूर्व्वादीनां दिगीश्वराः। दिगीशाहे शुभा यात्रा पृष्ठाहे मरणं ध्रुवम्” ज्यो०त०।

नववध्वागमनेऽपि शुक्राभिमुख्यनिषेधः सप्रतिसवः ज्यो०त० दर्शितो यथा।

दीपिकायां “स्त्रीशुद्ध्यालिघटाजसंगतरवौ काले विशुद्धे भृगु संत्यज्य प्रतिलोमगं शुभदिने यात्रा प्रवेशोचिते। त्यक्त्वाहस्तु निरंशकं नववधूयात्राप्रवेशौ पतिः कुर्य्यादेकपुरादिषु प्रतिभृगोर्नैच्छन्ति दोषं बुधाः”। पैत्रागारे कुचकुसुमयोः सम्भवो वा यदि स्यात् कालः शुद्धोन भवति यदा संमुखोवापि शुक्रः। मेषे कुम्भेऽलिनि च न भवेत् भास्करस्थेत्तथापि स्वामी भद्रेऽहनि नववधूं वेशयेन्मन्दिरं स्वम्। भर्त्तुर्गोचरशोभने दिनपतौ नास्तं गते भार्गवे सूर्य्ये कीटघटाजगे शुभदिने पक्षे च कृष्णेतरे। हित्वा च प्रतिलोमगौ बुधसितौ जीवस्य शुद्धौ तथा चानीता गुणशालिनी नववधूर्नित्योत्सवा मोदते। एकग्रामे चतुःशाले दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे। पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रोन दुष्यति”। तथा “काश्यपेषु वशिष्ठेषु भृग्वत्राङ्गिरसेषु च। भारद्वाजेषु वात्स्येषु प्रतिशुक्रोन दोषकृत्” शम्भोराभिमुख्यं पूजने निषिद्धं यथा “न प्राचीमग्रतः शम्भोर्नोदीचीं शक्तिसंस्थिताम्। न प्रतीचीं यतःपृष्ठमतोदक्षं समाश्रयेत्” रुद्रया०। “यजमानः शम्भोः प्राचीमवस्थितये न समाश्रयेत्। शम्भोर्जगत्संहारकस्याग्रतः सांमुख्यात् पञ्चवक्त्रपक्षे प्रधानं वक्त्रं प्राच्यवस्थितम् एकवक्त्रपक्षे सुतरां तथा” ति०त० रघु०।

आभिरूपक न० अभिरूपस्य भावः मनो० वुञ्। सौन्दर्य्ये।

आभिरूप्य न० अभिरूपस्य भावः ष्यञ्। सौन्दर्य्ये “आभिरूप्याच्च बिम्बानां देवः सान्निध्यमृच्छति” हय०रा०।

आभिषिक्त त्रि० अभिषिक्तमभिषेकः तेन निर्वृत्तः सङ्का० अञ्। अभिषेकनिर्वृत्ते।

आभिषेचनिक त्रि० अभिषेचनं राज्याभिषेकः प्रयोजनमस्य ठञ् राजाभिषेकसाधने द्रव्यभेदे ‘आभिषेचनिकं यच्च रामार्थमुपकल्पितम्। भरतस्तदवाप्नोतु” भा०व०२७५अ०। तत्रत्यद्रव्यादिविधानानि” भा०शा०प०४०अ० पुराकल्पव्याजेनोक्तानि यथा “ततः प्रकृतयः सर्वाः पुरस्कृत्य पुरोहितम्। ददृशुर्धर्मराजानमादाय बहुमङ्गलम्। पृथिवीञ्च सुवर्णञ्च रत्नानि विविधानि च। आभिषेचनिकं भाण्डं सर्वसम्भारसम्भृतम्। काञ्चनौदुम्बरास्तत्र राजताः पृथिवीमयाः। पूर्णाः कुम्भाः सुमनसोलाजा वर्हींषि गोरसम्। शमीपिप्पलपालाशसमिधो मधुसर्पिषी। स्रुव औदुम्बरः शङ्खस्तथा हेमविभूषितः। दाशार्हेणाभ्यनुज्ञातस्तत्र धौम्य पुरोहितः। प्रागुदक्प्लवने वेदीं लक्षणेनोपलिख्य च। व्याघ्रचर्म्मोत्तरे शुक्ले सर्वतोभद्र आसने। दृढपादप्रतिष्ठाने हुताशनसमत्विषि। उपवेश्य महात्मानं कृष्णाञ्च द्रुपदात्मजाम्। जुहाव पावकं धीमान् विधिमन्त्रपुरस्कृतम्। ततउत्थाय दाशार्हः शङ्खमादाय पूजितम्। अभ्यषिञ्चत्पतिं पृथ्व्याः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्। धृतराष्ट्रश्च राजर्षिः सर्व्वाः प्रकृतयस्तथा। अनुज्ञातोऽथ कृष्णेन भ्रातृभिः सह पाण्डवः। पाञ्चजन्याभिषिक्तश्च राजाऽमृतमुखोऽभवत्। ततोऽनु वादयामासुः पणवानकदुन्दुभीन्। धर्म्मराजोऽपि तत्सर्वं प्रतिजग्राह धर्म्मतः। पूजयामास तांश्चापि विधिवद्भूरिदक्षिणः। ततो निष्कसहस्रेण ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयन्। वेदाध्ययनसम्पन्नान् धृतिशीलसमन्वितान्”। एतानि द्रव्यादीनि राजाभिषेचनिकानि ज्ञेयानि अधिकं राजाभिषेकशब्दे वक्ष्यते स्त्रियां ङीप्। अभिषेचनमधिकृत्य कृतो-ग्रन्थः ठक्। अभिषेकाधिकारेण कृते २भारतान्तर्गते अवान्तरपर्वभेदे “आभिषेचनिकं पर्व्व धर्म्मराजस्य धीमतः” भा०आ०१अ०। अभिषेचनं स्नानं प्रयोजनमस्य ठञ्। ३स्नानार्थे विधाने तत्रत्ये ४द्रव्यमन्त्रादौ च स्नानविभागपूर्वकं तत्रत्यद्रव्यविधानमन्त्रा उच्यन्ते। तत्र स्नानं तावत् सप्तविधम्” मान्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च। वारुणं मानसं चैव सप्त स्नानान्यनुक्रमात्। “आपोहिष्ठादिभिर्मान्त्रम् मृदालम्भश्च पार्थिवम्। आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं रजसा कृतम्। अङ्गिरातववर्षाभिः स्नानं तद्दिव्यमुच्यते। वारुणञ्चावगाहस्तु मानसं विष्णुचिन्तनम्” योगिया० तत्र विशेषस्तेनैवोक्तः” “शन्न आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाघमर्षणम्। एतैस्तु पञ्चभिर्मन्त्रैर्मन्त्रस्नानं तदुच्यते” मन्त्राणां समुच्चयोविकल्पोवा शक्त्यपेक्षया। तत्र वारुणं स्नानं मुख्यमसामर्थ्ये अन्यानि

स्नानानि “स्नानं तु द्विविधं प्रोक्तं गौणमुख्यप्रभेदतः । तयोस्तु वारुणं मुख्यं तत्पुनः षड्विधं स्मृतम् । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् । क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढा स्नानं प्रकीर्त्तितम्” व्यासोक्तेः तत्र नित्यादीन्यनुपदं वक्ष्यन्ते । “असामर्थ्याच्छरीरस्य देशकालाद्यपेक्षया । मन्त्रस्नानादितः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः जा० स्मृ० । “गृहेऽपि च द्विजातीनां मन्त्रवत् स्नानमिष्यते । विधिलोपं न ते कुर्य्युः सामर्थ्ये सति कर्म्मसु” जैमि०स्मृ० “अल्पत्वाद्धोमकालस्य बहुत्वात् स्नानकर्म्मणः प्रातर्न तनुयात् स्नानं होमलोपोविगर्हितः”कात्या०स्मृ०। “प्रातः संक्षेपतः स्नानं शौचार्थं तु तदिष्यते । मन्त्रैस्तु विधिनिष्पाद्यं मध्याह्ने तु सविस्तरम्”वशि० । अत्यन्ताशक्तौ । “अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्म्मिणाम् । आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं कापिलं विदुः । कृताभिमन्त्रितैस्तोयैः प्रोक्षयेन्मूर्द्ध्नि सर्व्वतः । अनुकल्पमिदं स्नानं सर्व्वपापहरं नृणाम्” जावा०स्मृ० । एकवाससाऽपि स्नानं कर्त्तुं शक्यते “एकेन वाससा स्नायाद्द्वाभ्यामनियमः स्मृतः । बहुवासोनिषेधश्च स्नाने फलमभीप्सतः” विष्णूक्तेः नैकवासाः क्रियां कुर्य्यात् स्नानं कर्म्म विना क्वचित्” तदुक्तेश्च“अस्पृश्यस्पर्शने चैव वार्त्तायां पुत्रजन्मनि । एतद्द्विवाससा कार्य्यमन्यत्रैकेन वाससा”वशि० “न नग्नोनान्यदीयेन नार्द्रेण न स्यूत्या ग्रथितेन न विकृतेन च स्नायात्”इत्याचारतिलकः । तत्र नित्यं प्रातःस्नानम्, “प्रातः समाचरेत् स्नानं तच्च नित्यमिति स्मृतम्”मार्क०पु०। चन्द्रसूर्य्योपरागे अशौचादौ अस्पृश्यस्पर्शने च स्नानं नैमित्तिकम् । “पुष्येऽर्के जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृतौ । अमायाञ्च नदीस्नानं पुनात्या सप्तमात् कुलम्” इत्याद्युक्तं स्नानं काम्यम् । धर्म्मकर्म्म कर्त्तुं यत् पूर्व्वस्नानं तत्क्रियाङ्गम् । “मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्व्वकम् । मलापकर्षणायैव तत्प्रवृत्तिस्तु नान्यथा ।” तत्र स्नानविधिश्च आश्व०गृ०परि०उक्तः यथा ।

“अथ स्नानविधिस्तत्प्रातर्मध्याह्ने च गृहस्थः कुर्य्यादेकतरत्र वा प्रातरेव, ब्रह्मचारी यतिस्त्रिषु सवनेषु द्विः त्रिर्वा वानप्रस्थः । तत् प्रातः सहगोमयेन कुर्य्यात् मृदा मध्यन्दिने सायं शुद्धाभिरद्भिः । न प्रातःस्नानात् प्राक्सन्ध्यामुपासीत प्रातरुत्सृष्टं गोमयमन्तरिक्षस्थं संगृह्य भूमिष्ठं वोपर्य्यधश्च संत्यक्त्वा तीर्थमेत्य धौतपादपाणिमुख आचम्य सन्ध्योक्तवदात्माभ्युक्षणादि च कृत्वा द्विराचम्य दर्भपाणिः संयतप्राणः कर्म सङ्कल्प्य गोमयं वीक्षितमादाय सव्ये पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिस्त्रेधा विभज्य दक्षिणं भागं प्रणवेन दिक्षु विक्षिप्योत्तरं तीर्थे क्षिप्त्वा मध्यमं “मानस्तोक” इत्यृचाभिमन्त्र्य,“गन्धद्वाराम्”इत्यनया मूर्द्धादिसर्वाङ्गमालिप्य प्राञ्जलिः“वरुणं हिरण्यशृङ्गमिति”द्वाभ्याम् “अव ते हेड”इति द्वाभ्यां “प्रसम्राजे बृहद्चेति”सूक्तेन प्रार्थ्य“हिरण्यशृङ्गं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचितः । यन्मया भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः । यन्मे मनसा वाचा कर्मणा वा दुष्कृतं कृतम् । तन्न इन्द्रो वरुणो बृहस्पतिः सविता च पुनन्तु पुनः पुनः”इत्यथ“याः प्रवतो निवत उद्वत” इत्येतया तीर्थमभिमृश्यावगाह्य स्नातो द्विराचम्य मार्जयेत् अम्बयोयन्त्यध्वभिः”इत्यष्टाभिः“आपोहिष्ठेति”च नवभिरथ तीर्थमङ्गुष्ठेन”“इमं मे गङ्गे” इत्यृचा त्रिःप्रदक्षिणमालोड्य प्रकाशपृष्ठमग्नौ अघमर्षणसूक्तं त्रिरावर्त्य निमज्योन्मज्यादित्यमालोक्य द्वादशकृत्व आप्लुत्य पाणिभ्यां शङ्खमुद्रया योनिमुद्रया वोदकमादाय मूर्ध्नि मुखे बाह्वोरुरसि चात्मानङ्गायत्र्याभिषिच्य “त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति”द्वाभ्यात्“तरत्समन्दीधातीति” च सूक्तेन पुनः स्नायान्मूर्ध्नि चाभिषिञ्चेत् “तद्विष्णोः परमम्पदम् “अग्नेरत्राणो अंहसो यत्किञ्चेदं वरुणदेव्ये जने”इत्येता जपेत्,स्रोतोऽभिमुखः सरित्सु स्नायादन्यत्रादित्याभिमुखोऽथ साक्षताभिरद्भिः प्राङ्मुख उपवीती दैवतीर्थेन व्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिर्ब्रह्मादीन्देवान् सकृत्सकृत्तर्पयित्वाथोदङ्मुखः निवीती सयवाभिरद्भिः प्राजापत्येन तीर्थेन कृष्णद्वैपायनादीन् ऋषींस्ताभिर्व्याहृतिभिर्व्यस्ताभिस्तर्पयित्वाथ दक्षिणाभिमुखः प्राचीनावीती पितृतीर्थेन सतिलमद्भिर्व्याहृतिभिरेव सोमः पितृमान् यमो अङ्गिरस्वानग्निस्वात्ताः कव्यवाहन इत्यादीं स्त्रींस्त्रींस्तर्पयेदेतत्स्नानाङ्गतर्पणमथ तीरमेत्य दक्षिणाभिमुखः प्राचीनावीती “ये के चास्मत्कुले जाता अपुत्रागोत्रिणो मृताः । ते गृह्णन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकमिति वस्त्रं निष्पीड्य यज्ञोपवीत्यप उपस्पृश्य परिधानीयमभ्युक्ष्य परिधाय द्वितीयञ्चोत्तरीयं पर्य्युक्षितं प्रावृत्य द्विराचामेद्यथोक्तसन्ध्यामुपासीतेदं प्रातःस्नानविधानम् ।

अथ मध्यन्दिने तीर्थमेत्य धौतपाणिपादमुखो द्विराचम्यायतप्राणः स्नानं सङ्कल्प्य दर्भपवित्रपाणिः शुचौ देशे खनित्रेण भूमिङ्गायत्र्यप्रस्त्रेण खात्वोपरिमृदमुत्सृज्यान्तरङ्गामुद्धाय तस्मात्साम्मृदं तया खात्वा गायत्र्यादाय गर्त्तमुद्वासितया

मृदा परिपूर्य मृदनुपात्तां शुचौ देशे तीरे निधाय गायत्र्या प्रोक्ष्य तच्छिरसा त्रेधा विभज्यैकेन मूर्द्ध्न आनाभेरपरेण चाधस्तादङ्गमनुलिप्याप्स्वाप्लुत्य चालयित्वादित्यन्निरीक्ष्य तं ध्यायन् स्नायादेतन्मलस्नानमाचरय तीरे द्विराचम्य तृतीयमस्त्रेणादाय सव्ये पाणौ कृत्वा व्याहृतिभिस्त्रेधा विभज्य दक्षिणभागमस्त्रेण दिक्षु दशसु विनिक्षिप्योत्तरन्तीर्थे क्षिप्त्वा तृतीयङ्गायत्र्याभिमन्त्रितमादित्याय दर्शयित्वा तेन मूर्द्ध्न आपादात् गायत्र्या प्रणवेन वा सर्वाङ्गमनुलिप्य "सुमित्रियान आप ओषधयः सन्त्विति" सकृदद्भिरात्मानमभिषिच्य "दुर्मित्रास्तस्मै सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यञ्च वयन्द्विष्म" इति स्वच्छेषमद्भिः चालयेदथ वरुणप्रार्थना तर्पणान्तेनोक्तेन विधिना स्नायात्। नास्मिन् प्राक् ब्रह्मयज्ञतर्पणाद्वस्त्रं निष्पीड़येदपुत्रादयो ह्यन्ते तर्प्या इत्येष स्नानविधिस्तदेतदसम्भवेऽद्भिरेव कुर्याद्भौमदिनादिषु च न गृहे मृदा स्नायान्न च शीतोदकेन शीतोष्णोदकेन गृहे स्नायान्मन्त्रविधिं वर्जयेद्बहिर्वा शुचौ देशे सर्वं पश्चात्कुर्यादिति। अथाशक्तस्य मन्त्रस्नानं शुचौ देशे शुचिराचान्तः प्राणानायम्य दर्भपाणिः सव्ये पाणावपः कृत्वा तिसृभिरापोहिष्ठीयाभिः पच्छः प्रणवपूर्वं दर्भोदकैर्मार्जयेत्। पादयोर्मूर्द्ध्नि हृदये मूर्द्ध्नि हृदये पादयोर्हृदये पादयोः मूर्द्ध्नि चाथार्धर्चशो मूर्द्ध्नि हृदये पादयोर्हृदये पादयोर्मूर्द्ध्नि चाथ ऋक्शो हृदये पादयोर्मूर्द्ध्नि चाथ तृचेन मूर्द्ध्नीति मार्जयित्वा गायत्र्या दशधाभिमन्त्रिता अपः प्रणवेन पीत्वा द्विराचामेदेतन्मन्त्रस्नानम्"। शाखिभेदेनान्यविधविधानं तत्तत्सूत्रेषु दृश्यम्। ततश्च स्मृत्याद्युक्तद्रव्याणां तत्रत्य मन्त्राणां तद्विधानानाञ्चाभिषेचनिकत्वं बोध्यम् कर्म्मान्ते ५यजमानाभिषेकार्थे मन्त्रे च। ते च मन्त्राः वैदिकाः पौराणिकाश्च। तत्र मन्त्रास्तु मत्कृततुलादानादिपद्धतौ २०६ पृष्ठादौ दृश्याः। पौराणिकतान्त्रिकतत्तत्कर्म्मस्वधिकारसिद्ध्यर्थस्याभिषेकस्य साधने ६मन्त्रादौ ७तद्द्रव्यभेदे ८तद्विधाने च तत्र पौराणिकाभिषेकद्रव्यविधानादि "शिवमन्त्राभिषेकं यः कुर्य्याच्छिष्यादिकस्त्रिये" इत्यारभ्य "अस्त्ररत्नाभिषेक" इत्यन्तेन अग्निपुराणे दर्शितम्। शाक्ताभिषेकद्रव्यविधानानि च तन्त्रे ज्ञेयानि। ९रुद्राभिषेक द्रव्ये १०तद्विधाने च तद्द्रव्यविधानादि च विधानपारिजाते रुद्रकल्पपद्धतौ च दृश्यम् ११ देवाभिषेकादिसाधनद्रव्यादौ

आभिहारिक त्रि० आभिमुख्येन हारः अभिहारः प्रयोजनमस्य तत्र साधुर्वा ठञ्। अभिहारसाधने उपढौकनीये (भेटी) इति जगतीप्रसिद्धे द्रव्ये।

आभीक न० अभीकेन दृष्टं साम अण्। अभीकर्षिदृष्टे सामभेदे "आभीकमभिनिधनमाभीशवानि चैके काल्या० २५,१४, १५। एके आचार्य्या आभीकाद्यान्यपि सामान्यावपन्ति" कर्क०।

आभीक्ष्ण्य न० अभीक्ष्णस्य भावः ष्यञ्। सातत्ये पौनःपुन्ये आभीक्ष्ण्यञ्च अविच्छेदेनैकरूपक्रियोत्पादनम्। "नित्यवीप्सयोः" पा० सूत्रे "आभीक्ष्ण्ये वीप्सायाञ्च द्योत्ये" सि०कौ०। "बहुलमाभीक्ष्ण्ये" पा० "आभीक्ष्ण्ये णमुल्" पा०। "जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्त्तारं चाभिदधाति" पा०ग०सू०।

आभीर पु० समन्तात् भियं राति रा—क। गोपे सङ्कीर्ण जातिभेदे स हि अल्पभीतिहेतोरप्यधिकं बिभेतीतितस्य तथात्वम् "आभीरवामनयनाहृतमानसाय दत्तं मनोयदुपते! तदिदं गृहाण" उद्भटः स च सङ्कीर्णवर्णः। "ब्राह्मणा दुग्रकन्यामावृतोनाम जायते। आभीरोऽम्बष्टकन्यायामायोगव्यान्तु धिग्वणः" इति मनूक्तः। "श्रीकोङ्कणादधोभागे तापीतः पश्चिमे तटे। आभीरदेशोदेवेशि! विन्ध्य शैले व्यवस्थित" इति शक्तिसङ्गम० उक्ते २देशभेदे ३तद्देशवासिनि ४तद्देशराजे च ब०व०। "एकादशकलधारि कविकुलमानसहारि। इदमाभीरमवेहि जगणमन्त्यमनुधेहि" इत्युक्तलक्षणे ५मात्रावृत्तभेदे न०।

आभीरपल्लि(ल्ली) स्त्री ६त० वा ङीप्। गोपप्रधाने ग्रामे घोषे (गोयालपाड़ा)।

आभीरी स्त्री आभीरस्य पत्नी आभीरजातिर्वा स्त्री ङीप्। १आभीरभार्य्यायाम् २गोपजातिस्त्रियां महाशूद्र्याम्।

आभील न० समन्तात् भयं लाति ददाति ला—क। १कष्टे २दुःखे ३भयानके तदस्यास्ति अच्। ४तद्वति त्रि० "आभीलानि प्राणिनः प्रत्यवश्यन्" माघः। "रात्रौ निशीथे साभीले गतेऽर्द्धसमये नृप" इति भा०व०प०११अ०।

आभीशव अभीशुना दृष्टं साम—अण्। सामभेदे "आभीकमभिनिधनमाभीशवानि चैके" काल्या० २५,१४,१५। "आभीकाद्यानि सामान्यावपन्ति" कर्कः।

आभु त्रि० समन्तात् भवतिआ+भू—डु। विभौ व्यापके "तुच्छेनाभ्वपिहितं यदासीत्" ऋ०१०।१२९,३। "आभु—व्यापकम्" भा० क्विप् आभूरप्यत्र "आभूभिरिन्द्रः श्रथयन्ननाभुवः" ऋ०१,५१,९। [२ईषद्भक्ते।

आभुग्न त्रि०आ+भुज कर्म्मकर्त्तरि क्त तस्य नः। १आकुञ्चिते

आभूति स्त्री आ+भू-क्तिन्। व्याप्तौ "आभूतिरेषा भूतिः" ऐ० उ०

आभेरी स्त्री रागिणीभेदे हलायुधः।

आभोग पु० आ+भुज-आधारे घञ्। परिपूर्णतायां, यस्य यावदपेक्षितं रूपं तत्पूर्णत्वे हि आभोगाधारतेति तस्य तथात्वम्। "अकथितोऽपि ज्ञायत एव यथायमाभोगस्तपोवनस्येति" शकु० "पर्व्वताभोगवर्ष्माणमतिकायं महाबलम्" भा० व० १७८ अ० "कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति भाष्योक्तेः आभोगवत्पर्वततुल्यदेहमित्यर्थः। "यत्रैव कविनाम स्यात् स आभोग इतीरितः" इति सङ्गीतदामोदरोक्ते गानसमाप्तौ (भणिता) ख्याते २कविनामख्यापने। आभुज्यतेऽनेन करणे घञ्। ३यत्ने यत्नादिनैव हि भोगः सम्यग् सम्पद्यते इति यत्नस्य तथात्वम्। "ना सुखोऽयं नवाभोगोधरणिस्योहि राजसः" किरा० "नवाभोगः अभिनवोत्साहः" मल्लि० सम्यक् भोगः प्रा० स०। ४सम्यक्सुखाद्यनुभवे "विषयाभोगेषु नैवादरः" शान्तिशतक। ५वरुणस्य छत्रे च मेदि०।

आभोगय त्रि० आभोगं याति या-क। आपूर्णे "आभोगयं प्रयदिच्छन्त ऐतनापाकाः प्राञ्चो मम केचिदापयः" ऋ० १,११०,२।

आभोगि त्रि० आभोगं करोति आभोग+णिच्-इन्। विषयाभोगकारके "जिह्मश्ये चरितवे मघोन्याभोगय इष्टये" ऋ० १,११३,५।

आभोगिन् त्रि० आभोगोऽस्त्यस्य इनि। परिपूर्णे स्त्रियां ङीप्।

आभ्यन्तर त्रि० अभ्यन्तरे भवः अण्। मध्यवर्त्तिनि "कच्चिदाभ्यन्तरेभ्यश्च बाह्येभ्यश्च विशाम्पते!" भा० स० प० ५ अ०। "वर्णोच्चारणे, प्रयत्नो द्विधा आभ्यन्तरोबाह्यश्च आद्यश्चतुर्द्धा स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात्। तत्र स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम्। ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम् विवृतमूष्मणां स्वराणाञ्च ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतं प्रक्रियादशायान्तु विवृतमेव" सि० कौ०। "एतेषाञ्चाभ्यन्तरत्वं वर्णोत्पत्तेः प्राग्भावित्वात् "तथा हि नाभिप्रदेशात् प्रयत्नविशेषप्रेरितः प्राणवायुः ऊर्द्ध्वमाक्रामन् उरःप्रभृतीनि स्थानान्याहन्ति ततो वर्णस्य तदभिव्यञ्जकध्वनेर्वोत्पत्तिः तत्रोत्पत्तेः प्राक् जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादि यदा सम्यक् स्पृशन्ति तदा स्पृष्टता, ईषत्स्पर्शे ईषत्स्पृष्टता, समीपावस्थाने संवृतता, दूरावस्थाने विवृतता। अतएव इचुयशानां तालव्यत्वाविशेषेऽपि चवर्गे उच्चारयितव्ये जिह्वाग्रस्य तालुस्थानेन सम्यक्स्पर्शः, यकारे ईषत्स्पर्शः, शकारे, समीपेऽवस्थानम् इवर्णे तु दूरेऽवस्थानम्" मत्कृतसरला।

आभ्यवहारिक त्रि० अभ्यवहाराय हितं ठक्। भोजनयोग्ये अन्नादौ। [ठक्। कुटुम्बभरणव्यापृते हेम०।

आभ्यागारिक त्रि० अभ्यागारे तत्स्थकुटुम्बाभरणे व्यापृतः

आभ्यादायिक न० आभिमुख्येनादानमभ्यादानं तत्र नियुक्तः ठक्। पितृमातृकुलादिप्राप्ते स्त्रीधनभेदे।

आभ्यासिक त्रि० अभ्यासे निकटे भवः ठक्। १निकटस्थिते "अल्पैश्चाभ्यासिकैर्युक्तं शुशुभे योधरक्षितम्" भा० आ० २७६ अ०। अभ्यासात् पौनःपुन्यात् आगतः ठक्। २अभ्यासप्राप्ते दृढसंस्कारादौ।

आभ्युदयिक न० अभ्युदयः प्रयोजनमस्य ठक्। २वृद्धिनिमित्ते श्राद्धभेदे तत्र छन्दोगानामाभ्युदयिकश्राद्धविधिर्गोभिलसूत्रछन्दोगपरिशिष्टयोरुक्तः यथा।

गोभिलः। "अथाभ्युदयिके श्राद्धे युग्मानाशयेत्। प्रदक्षिणमुपचारः ऋजवो दर्भाः यवैस्तिलार्थः सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः दधिबदराक्षतमिश्राः पिण्डाः नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दीमखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तां, न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत" इति। "आभ्युदयिके अभ्युदयनिमित्तके अभ्युदय इष्टलाभः विवाहादिः तदर्थं श्राद्धं आभ्युदयिकम्। तच्च भूतभविष्यद्भेदेन द्विविधं तत्र भूतं पुत्रजन्मादि भविष्यद्विवाहादि एवञ्च श्राद्धविवेकादौ श्राद्धभेदगणने वृद्धिश्राद्धत्वेन कर्म्माङ्गत्वेन च यदुभयत्वमुक्तं तदुभयमेवाभ्युदयिकत्वेनोपपन्नं तेनाभिलापे आभ्युदयिकश्राद्धमिति प्रयोज्यम्। तत्र यवैस्तिलार्थइत्यनेन पार्वणश्राद्धप्राप्ततिलस्थाने यवविधानादाभ्युदयिकस्यापि पार्व्वणप्रकृतिकत्वं प्रतीयते। अन्यथा तिलार्थइत्युपादानं व्यर्थं स्यात्। ततश्च पार्वणप्रकृतिकत्वेन पितृपक्षेऽयुग्मब्राह्मणप्राप्तौ तन्निरासाय पितृपक्षे ब्राह्मणयुग्मत्वोपदेशः। दैवे युग्मत्वस्य पार्व्वणत्वेन प्राप्तत्वान्न तदर्थोपदेशः "अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणम्" इति याज्ञवल्क्यवचनेन देवकर्म्मानन्तरं पितृकर्म्मकरणे प्राप्तवासोपचारनिरासाय प्रदक्षिणमुपचारस्तेन दैवपितृकर्म्मकरणाय दक्षिणावर्त्तेन गन्तव्यम्। द्विगुणभुग्नत्वनिरासाय ऋजवोदर्भा इति ऋजुत्वोपदेशः। तृप्ताः स्थ इत्यनेन तृप्तिप्रश्ने सम्पन्नमिति प्रष्टव्यं योगगत्वात् सम्पन्नमिति प्राप्ते वक्ष्यमाणछन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च सुसम्पन्नमित्यु-

त्तरम्। एतद्दर्भमयब्राह्मपक्षेऽप्यबाधितत्वाद्ग्राह्यम्। दधिबदराक्षतमिश्रादृत्यनेन दध्यादिमिश्रणमावश्यकम्। अक्षतोयवः "अक्षताश्च यवाः प्रोक्ता भ्रष्टा धाना भवन्ति ते" इति भट्टनारायणधृतकोषात् अतएव वक्ष्यमाणच्छन्दोगपरिशिष्टवचनेऽक्षतमनुक्त्वा "संयोज्य यवकर्कन्धूदधिभिरिति" निःसन्दिग्धमुक्तम्। स्वधावाचनप्रश्ननिवृत्तये नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्युपदेशः। तत्र स्वधां वाचयिष्य इति पितृपक्षएव प्रश्नः। अतएव तन्निवृत्तये दैव इति। दैवपक्षे नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति प्रश्नः। उत्तरञ्च प्रीयन्तामिति। ततः पितृपक्षे स्वधावाचनस्थानीयत्वेन वृद्धप्रमातामहेश्चेति चकारनिर्द्देशेन च स्वधोच्यतामितिवत् प्रत्येकमेव प्रीयन्तामिति पृच्छेत्। प्रत्युत्तरञ्च अस्तु स्वधेति वत् तन्त्रेणैव प्रीयन्तामिति। अत्र नान्दीमुखाः पितरइत्यादि नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः इति निर्द्देशेन च "नान्दीमुखं पितृगणमिति" विष्णुपुराणेन च "मातामहेभ्यश्च तथा नान्दीमुखेभ्य एव चेति" ब्रह्मपुराणे च नान्दीमुखपदश्रुतेस्तद्विशेषणविशिष्टस्यैवाभ्युदयिके देवत्वात् ततश्चात्रापि प्रीयन्तामितिवन्नान्दीमुखेभ्यः प्रपितामहेभ्य इत्यादिवाच्यम्" श्रा० त० रघु०। छन्दोग० "कर्म्मादिषु तु सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः। पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः। प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु। अपि वाक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः। कुड्यलग्नां वसोर्धारां सप्त वारान् घृतेन तु। कारयेत् पञ्च वारान् वा नातिनीचां नचोच्छ्रिताम्। आयुष्मानिति शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः। षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत्। वशिष्ठोक्तविधिः कृत्स्नो द्रष्टव्योऽत्र निरामिषः। अतःपरं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत्। प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा। उपवेश्य कुशान्दद्यात् ऋजुनैव हि पाणिना" तथा "निपातोन हि सव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित्। सदा परिचरेद्भक्त्या पितॄनप्यत्र दैववत्। पितृभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान्। गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितॄनर्घ्यं प्रदापयेत्। नात्रापसव्यकरणं न पित्र्यं तीर्थमिष्यते। पात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव तु कारयेत्। ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्राग्रपवित्रकान्। कृत्वार्घ्यं सम्प्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते। मधुमध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम्। गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्ज्जितः। नचाश्नत्सु जपेदत्र कदाचित् पितृसंहिताम्। अन्यएव जपः कार्य्यः सोमसामादिकः शुभः। प्रकारोऽन्नस्य यस्तत्र तिलवद्यववत्तथा। उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र तृप्तेषु विपरीतकः। सम्पन्नमिति तृप्ताः स्थः प्रश्नस्थाने विधीयते। सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत्। प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु आद्यमामन्त्र्य पूर्ववत्। अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्ष्वेति निस्तिलाः। द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः। मातामहप्रभृतींस्तु एतेषामेव वामतः। सर्व्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरुपसिच्य च। संयोज्य यवकर्कन्धूदधिभिः प्राङ्मुखस्थितः। अवनेजनवत् पिण्डान् दत्त्वा विल्वप्रमाणकान्। तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत्। उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरम्। भवेदधश्चाधरणामधोऽधः श्राद्धकर्म्मसु। तस्मात् श्राद्धेषु सर्व्वेषु वृद्धिमत्स्वितरेषु च। मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्सक्तांश्च निर्वपेत्। गन्धादीन्निःक्षिपेत् तूष्णीं तत आचामयेत् द्विजान्। अन्यत्राप्येषएव स्यात् यवादिरहितो विधिः। दक्षिणाप्लवने देशे दक्षिणाभिमुखस्य तु। दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु एषोऽन्यत्र विधिः स्मृतः। अथाग्रभूमिमासिञ्चेत् सुसुप्रोक्षितमस्त्विति। शिवा आपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन च। सौमनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम्। अक्षतञ्चारिष्टञ्चास्त्वित्यक्षतानपि दापयेत्। अक्षय्योदकदानन्तु अर्घ्यदानवदिष्यते। षष्ठ्यैव नित्यं तत् कुर्य्यान्न चतुर्थ्या कदाचन। प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वास्वेव द्विजोत्तमैः। पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत्। युग्मानेव स्वस्तिवाचयानङ्गुष्ठग्रहणं सदा। कृत्वा धूर्य्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः"।

अत्र षड्भ्य इति कीर्त्तनं छन्दोगानां मातृपक्षनिरासार्थम् अन्यवेदिनां तु मातृपक्षाधिक्यमत्रास्ति "मातृश्राद्धं तु पूर्व्वं स्यात् पितॄणां तदनन्तरम्। ततो मातामहानाञ्च वृद्धौ वृद्धौ भवेत् तथा" श्रा० त० शातातपोक्तेः।

कुत्र कुत्राभ्युदयिकं कर्त्तव्यं तद्दर्शितं नि० सि० ब्राह्मे "जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च। पितॄन्नान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्व्वकम्। वेदव्रतेषु चाधान यज्ञपुंसवनेषु च। नवान्नभोजने स्नाने ऊढायाः प्रथमार्तवे। देवारामतडागादिप्रतिष्ठास्वुत्सवेषु च। राजाभिषेके बालान्नभोजने वृद्धिसंज्ञकान्। वनस्थाद्याश्रमं गच्छन् पूर्व्वेद्युः स्वधया पितॄन्। पूर्वोक्तविधिना सम्यक् तर्पयेत् कर्मसिद्धये"। विष्णुपुराणे "यज्ञोद्वाहप्रतिष्ठासु मेखलाबन्धमोक्षयोः। पुत्रजन्मवृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेत्" बह्वृचकारिका-

याम् "स्यादाभ्युदयिकं श्राद्धं वृद्धियुक्तेषु कर्मसु। पुंसवन-सीमन्तचौलोपनयनेष्विह। विवाहे चानलाधेयप्रभृतिश्रौत-कर्मणि। इदं श्राद्धं प्रकुर्वन्ति द्विजा वृद्धिनिमित्तकम्। अन्यैः षोड़शसंस्कारसंख्यादिष्वपीष्यते। वाप्याद्युद्याप-नादौ तु कुर्युः पूर्त्तनिमित्तकम्" वोपदेवकालादर्शौ "सोम-न्तव्रतचौलनामकरणान्नप्राशनोपायनस्नानाधानविवाहयज्ञ-तनयोत्पत्तिप्रतिष्ठासु च। पुंस्त्वायसथप्रवेशनसुताद्यास्था-वलोकाश्रमस्वीकारक्षितिपाभिषेकदयिताद्यर्त्तौ च नान्दी-मुखम्" श्राद्धकौमुद्यां निर्णयामृते च मात्स्ये "अन्नप्राशे च सोमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके। पुंसवे च निषेके च नववेश्मप्रवेशने। देवद्युक्षजलादोनां प्रतिष्ठायां विशेषतः। तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं प्रकीर्त्तितम्। तत्र गर्भाधाने आभ्युदयिकं छन्दोगेतरपरं यथोक्तं श्राद्धतत्त्वे छन्दो०प०। वृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं काम्यविषयम्। अशौचान्तद्वितीयदिनादिविहिते न वृद्धिश्राद्धमिति भेदः। "असकृद्यानि कर्म्माणि क्रियेरन् कर्म्मका-रिणा। प्रतिप्रयोगं नैव स्युर्म्मातरः श्राद्धमेव च। आधाने होमयज्ञे च वैश्वदेवे तथैव च। बलिकर्म्मणि दर्शे च पौर्ण-मासे तथैव च। नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनीषिणः। एकमेव भवेत् श्राद्धमेतेषु न पृथक् पृथक्। नाष्टकासु भवेत् श्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते। न सोष्यन्तीजात-कर्म्म प्रोषितागतकर्म्मसु। विवाहादिः कर्म्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शुश्रम यस्य चान्ते। विवाहादावेकमेवात्र कुर्य्यात् श्राद्धं नादौ कर्म्मणः कर्म्मणः स्यात्। तथागणशः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सकृत्। सकृदेव भवेत् श्राद्ध-मादौ न पृथगादिषु। यत्र यत्र भवेत् श्राद्धं तत्र तत्रैव मातरः"। इदं चावश्यकम्। "वृद्धौ न तर्पिता ये वै पितरो गृहमेधिभिः। तद्धीनमफलं ज्ञेयमासुरोविधिरेव स" इति शातातपोक्तेः। "अष्टकामाघाभ्युदयास्तीर्थे पात्रोपपत्तयः। पितृणामतिरेकोऽयं मासिकाद्यात्मभुवः स्मृत इति देवी०पु०वक्तेश्च ध्रुव आवश्यक इति श्रा०त० रघु०। अत्र श्राद्धत्रयमाह शाता०। "मातृश्राद्धं तु पूर्व्वं स्यात् पितृणां तदनन्तरम् ततो मातामहानाञ्च वृद्धौ श्राद्ध-त्रयं स्मृतम्" तत्कालमाह पृथ्वीचन्द्रोदये गार्ग्यः "मातृ-श्राद्धं तु पूर्व्वेद्युः कर्माहनि तु पैतृकम्। मातामहं चोत्तरेद्युर्वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतम्"। अत्राप्यशक्तौ स एव "पृथक्‌दिनेष्वशक्तश्चेदेकस्मिन् पूर्ववासरे। श्राद्धत्रयं प्रकुर्व्वीत वैश्वदेवं तु तान्त्रिकमिति" वृद्धमनुरपि "अत्रा-

भेऽभिन्नकालानां नान्दीश्राद्धत्रयं बुधः पूर्व्वेद्युर्वै प्रकु-र्व्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकम्" अत्र "मह्यन्तु पूर्वेद्युस्तद-हरन्येष्विति" गृह्यपरिशिष्टव्यवस्था ज्ञेया। कर्म्मदिवस एवेति गौडाचारः। तच्च प्रातरेव। "पार्वणञ्चापराह्णे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति" निर्ण० सि० शातातपोक्तेः। अत्र प्रातःशब्दः सार्द्धप्रहरपरः "प्रहरोऽप्यर्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीत इति" गार्ग्योक्तेरिति पृथ्वीचन्द्रोदयः। "आवर्त्तनसमीपे वेवा वृद्धेः मध्याह्नावधिरिति" गौडाः। इदं च पुत्रजन्मातिरिक्तविषयम् तदाहालिः "पूर्व्वाह्णे वैश्वदेवद्धिर्विना जन्मनिमित्तकम्। पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं तात्कालिकं बुध इति" एतदनियतनिमित्तपरम् "निय-तेषु निमित्तेषु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकम्। तेषामनियतत्वे तु तदानन्तर्यमिष्यत" इति लौगाक्षिस्मृतेः। आधानाङ्गं नान्दीश्राद्धं त्वपराह्णे एव "आमश्राद्धं तु पूर्व्वाह्णे सिद्धान्नेन तु मध्यतः। पार्वणं चापराह्णे तु वृद्धिश्राद्धं तथाग्निकमिति" निर्णयामृते गालवोक्तेः "नान्दीमुखा-दयः प्रातराग्निकं त्वपराह्णत" इति विष्णूक्तेश्च। इदं च मातृपितृमातामहादिक्रमेण छन्दोगेतरैः नवदैवत्यं कार्य्यम् तत्र मातामहादयस्तु सपत्नीकाः "मातामहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहानां सपत्नीकानामिति" पृथ्वीचन्द्रोदये गद्यरूपेण गारुड़वाक्यात्। हेमाद्रौ शङ्खः "नान्दीमुखे सत्यवसू संकीर्त्यौ वैश्वदेविके"। वृद्धपराशरः "नान्दीखेभ्योदेवेभ्यः प्रदक्षिणकुशासनम्। पितृभ्यस्त-न्मुखेभ्यश्च प्रदक्षिणमिति स्मृतिः"। श्राद्धे मालादान निषेधेऽपि वृद्धौ मालाविशेषदानं विहितम्। "मालत्याः शतपत्राया मल्लिकाकुब्जयोरपि। केतक्याः पाटलाया वा देया माला न लोहिता" कू०पु० उक्तेः। "कुशस्थाने च दूर्वाःस्युर्मङ्गलस्याभिवृद्धय" इति हेमा० ब्रह्मा० पु० "ऋजवोदर्भा इति प्रागुक्तं वाक्यं तु छन्दोगविषयम्। अत्राधिकारी निरूप्यते। "जातस्य जातकर्म्माणि क्रिया-काण्डमशेषतः। पिता पुत्रस्य कुर्व्वीत श्राद्धं चाभ्युदया-त्मकम्" विष्णु०पु०। "स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसं-स्कारकर्मसु। पिण्डानोद्वहनात् तेषां तदभावेऽपि तत्-क्रमात्" छन्दोग०। "जीवत्पितृकस्याप्यत्राधिकारः। अनग्निकोऽपि कुर्व्वीत जन्मादौ वृद्धिकर्मणि। येभ्य एव पिता दद्यात् तानेवोद्दिश्य तर्पयेदिति" हारीतोक्तेः "उद्वाहे पुत्रजनने पुत्रेष्ट्यां सौमिके मखे। तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुः। मैत्रायणपरिशिष्टम् "जीवतःजीवन्त

पितरमनादृत्य उल्लङ्घ्येत्यर्थः। प्रथमविवाहे एव पितुरधिकारः द्वितीये तु स्वस्यैवेति भेदः।“नान्दीश्राद्धं पिता कुर्यात् आद्ये पाणिग्रहे बुध!। अत ऊर्द्धं प्रकुर्व्वीत स्वयमेव तु नान्दिकम्”नि० सि० छन्दस्मृतेः। छन्दोग० वाक्ये तदभावे तस्य पितुरभावे तत्क्रमात्“असंस्कृतास्तु संस्कार्य्या भ्रातृभिः पूर्व्वसंस्कृतैरिति”या०यः कर्त्तृक्रमः तेन क्रमेण ज्येष्ठभ्राता दद्यात् इति पृथ्वीचन्द्रोदयः। हेमाद्रिस्तु पितुरभावे यः पितृव्यमातुलादिः संस्कुर्य्यात् स तत्क्रमात् संस्कार्य्य पितृक्रमात् न तु स्वपितृभ्य इति व्याचख्यौ। तेन अमुकस्येति संस्कार्य्यनामाभिधाय पितुरिति प्रयोज्यमेव मेव रघुनन्दनादयः। “वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति। येभ्य एव पिता दद्यात् तेभ्यो दद्यात् स्वयं सुतः। कात्या० स्मृतेः जीवत्पितृकस्य तीर्थादौ विशेषः पितरि संन्यस्ते प्रोषिते पतिते वा यदाऽन्यस्तत्पुत्रं धर्म्मबुद्ध्या संस्कुर्य्यात् तदा संस्कार्य्यपितुः पित्रादिभ्यो दद्यात् न संस्कार्य्यपित्रादिभ्यः निर्ण० सि०। एवं जीवन्मातृकेणापि मातरमतिक्रम्य पितामह्यादीनां तिसृणाम् श्राद्धं छन्दोगेतरेण करणीयमिति “योयो जीवति तमति दद्यादिति” स्मृतौ पुंस्त्वस्याविवक्षितत्वात्। पित्रादित्रिकस्य जीवने तु तद्वर्गश्राद्धनिवृत्तिः किन्तु जीवद्भिरेव तैः तच्छ्राद्धं भोज्यं “पितामहो वा तत्श्राद्धं स्वयं भुञ्जीतेति”मनुवचनात्। एवं मात्रादिविषयेऽपि बोध्यम् तेन जीवद्वर्गपरित्यागेनेतरवर्गश्राद्धं करणीयम् “यदि जीवति वर्गस्तु तं वर्गं तु परित्यजेत्” नि०सि० वचनात्।

आभ्रिक त्रि० अभ्र्या खनति ठक्। काष्ठकुद्दालेन खनके।

आभ्र त्रि०अभ्रे आकाशे भवः कुर्व्वा०ण्य। आकाशभवे।

आम् अव्य० अम–गत्यादिषु णिच्–वा अच्च्वस्वः क्विप्। १अङ्गीकारे २निश्चये ज्ञाने ३ स्मृतौ ४प्रतिवचने च।

आम पु०।आम्यते ईषत्पच्यते आ+अम–कर्म्मणि घञ्। १ईषत्पक्वे असिद्धे २पाकरहिते।अम–करणे घञ्। ३रोगमात्रे। वैद्यकोक्ते षट्विधे अजीर्णे ४रोगभेदे च आमाटोपापचीस्नेगुल्मक्रमिविकारिणाम्” सुश्रु०। तल्लक्षणादि यथा निदा० “आहारस्य रसः सारः योन पक्वोऽग्निलाघवात्। आमसंज्ञां स लभते बहुव्याधिसमाश्रयः। आममन्नरसं केचित् केचित्तु मलसञ्चयम्। प्रथम दोषदुष्टिं वा वदन्ति बहुपिच्छिलाम्। सादनं सर्व्वगात्राणामाममित्यभिशब्दितम्” “तेनामेन सदा युक्ता दोषा दुष्याश्च तादृशाः। तदुद्भवा आमयाश्च आमा इति बुधैः स्मृताः” तेनास्य क्लीवत्वमपि। आमस्य निदानस्वरूपभेदादि निदाने उक्तम् “आमं विदग्धं विष्टब्धं तथा पित्तानिलैस्त्रिभिः। अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः। अजीर्णं पञ्चमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च। वदन्ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम्। तत्रामे गुरुतोत्क्लेदः शोथो गण्डाक्षिकूटकः। उद्गारश्च यथाभुक्तमविदग्धं प्रवर्त्तते”। तस्य चामनामत्वे कारणमप्युक्तम् तत्रैव।“भुक्तमन्नावशेषं यत् रसभूतन्त्व पाचितम्। गतमामाशये यस्मात्तस्मादामं प्रचक्षते इति।” अधिकमामाशयशब्दे वक्ष्यते।

अपाकरूपामात् तृष्णाधिक्यं जायते तदुक्तम् सुश्रु०। “तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा” च इत्यादिना सर्व्वविधास्तृष्णा विभज्य “त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च हृच्छूलनिष्ठीवनसादयुक्ताः। स्निग्धं तथाम्लं लवणञ्च भुक्तं “गुर्व्वन्नमेवातितृषीकरोति” आमस्यातिसाररोगादिहेतुत्वं सुश्रुते उक्तम् आमाजीर्णैः प्रद्रुताः क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषाः संप्रदुष्टाः सभक्तम्। नानावर्णं नैकशः सारयन्ति कृच्छ्राज्जन्तोः षष्ठमेनं वदन्ति। संसृष्टमेभिर्दोषैस्तु मलमप्स्ववसीदति। पुरीषं भृशदुर्गन्धं पिच्छिलं चामसंज्ञितम्”इति आमातिसारं लक्षयित्वा। अतः सर्व्वातिसारास्तु ज्ञेयाः पक्वामलक्षणैः तत्र लङ्घनमेवादौ पूर्व्वरूपेषु देहिनाम्”। तत्र लङ्घनस्य कर्त्तव्यतामुक्त्वा अनेन विधिना चामं यस्य नैवोपशाम्यति। हरिद्रादिं वचादिं वा पिबेत् प्रातः स मानवः। आमातिसारिणां कार्य्यं नादौ संग्रहणं नृणा”मित्यनेन विशेष उक्तः तेन ४अतिसारभेदे “शस्यं क्षेत्रगतं प्राहुः सतुषं धान्यमुच्यते। आमं वितुषमित्युक्तम् स्विन्नमन्नमुदाहृतमिति” स्मृतिपरिभाषिते अपक्वे ५सतुषेऽन्ने च। “आमं शूद्रस्य पक्वान्नं पक्वमुच्छिष्टमुच्यते” स्मृतिः। आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा “आमश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेण तु सदैव तु” प्रचे० पाकस्य अग्निसंयोगात् कालवशात् वा वस्तुपरिणामविशेषः तत्राम्रादीनामामत्वमग्निविशेषसंयोगाभावात्। यथा आमान्नघटादेः। यद्यत् फलादि यद्यत्काले पच्यते तत्कालात् प्राक् तस्य पाकाभावे आमत्वम् यथाम्रादेः। तथा व्रणादेरपि परिपाकाभावे आमत्वम् कालिकम्। यथा “आमं विपच्यमानं च सम्यक् पक्वं च योभिषक्” व्रणपाकाभावे” सुश्रुतः।

आमगन्धि त्रि० आमस्यापक्कस्य गन्धइव गन्धो यत्र इत् समा० । अपक्कमांसादितुल्यगन्धादौ । क्लीवमित्येके ।

आमज्वर पु० आमोऽपक्कः ज्वरः । अपक्कज्वरे नवज्वरे "खेद्यमामज्वरं प्राज्ञः कोऽम्भसा परिषिञ्चति" माघः ।

आमनस्य न० अप्रशस्तं मनो यस्य तस्य भावः ष्यञ् । दुःखे ।

आमन्त्र पु० आमादजीर्णात् त्रायते स्वफलतैलेन मलनिस्सारणात् त्रै-क पृषो० । १एरण्डवृक्षे राजनि० आमण्ड इति वा पाठः । तत्फलतैलपाने हि अजीर्णमलनिस्सारणात्तथात्वम् आ+मन्त्र्-अच् । २आमन्त्रणशब्दार्थे च ।

आमन्त्रण न० आ+मन्त्र–ल्युट् । १अभिनन्दने, २संबोधने, ३कामचारानुज्ञारूपे क्रियाभेदेषु प्रवर्त्तनव्यापारे च । "विधिनिमन्त्रणामन्त्रणेत्यादि" पा० । अवश्यकर्त्तव्ये नियोगो निमन्त्रणं यथा श्राद्धादिभोजने । यस्याकरणे प्रत्यवायोनास्ति तादृशव्यापारे नियोजनमामन्त्रणम् यथा स्वलविशेषे शयनायामन्त्रणम् । नवपत्रिकाप्रवेशपूर्व्वदिवसे सायं विल्वतरोःसंबोधनरूपे ४व्यापारे च युच् आमन्त्रणाप्यत्र स्त्री

आमन्त्रित त्रि० आ+मन्त्र्-क्त । १अनावश्यके कर्मणि नियोजिते २व्याकरणपरिभाषितायां सम्बोधनार्थकप्रथमाविभक्तौ न० "सामन्त्रितम्" पा० "सम्बोधने या प्रथमा सामन्त्रितसंज्ञा स्यात्" सि०कौ । "आमन्त्रितं पूर्व्वमविद्यमानवत्" "नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्" पा० । ३ निमन्त्रिते त्रि० "प्रातरामन्त्रितान् विप्रान्" छन्दोग० ।

आमन्त्र्य अव्य० आ+मन्त्र्–ल्यप् । १सम्बोध्येत्यर्थे । "आद्यमामन्त्र्य पूर्व्ववत्" छन्दोग० आ+मन्त्र–कर्म्मणि यत् । २संबोधनीये आवश्यककार्य्ये ३नियोज्ये च त्रि० ।

आमन्द पु० आमं रोगं द्यति दो–ड बा०मुम् । वासुदेवे ।

आमन्दा स्त्री आमन्दमीषन्मन्दं करोति आमन्द+णिच्–अच् । खट्वाभेदे (नेआरेरखाट) शब्दचि० ।

आमन्द्र पु० ईषन्मन्द्रः प्रा०स० । १ईषद्गम्भीरशब्दे "आमन्द्रमन्थध्वनिदत्ततालम्" भट्टिः । २तद्युक्ते त्रि० ।

आमपाक पु० आमस्य अजीर्णविशेषस्य पाकः । वैद्यकोक्ते शोफरोगाद्यङ्गे आमस्य पाकभेदे । तद्विवरणमुक्तं सुश्रुते यथा "स यदा बाह्याभ्यन्तरैः क्रियाविशेषैर्न सम्भावितः प्रशमयितुं क्रियाविपर्य्ययाद्बहुत्वाद्वा दोषाणां, तदा पाकाभिमुखो भवति । तस्यामस्य पच्यमानस्य पक्कस्य च लक्षणमुच्यमानमवधारय । तत्र मन्दोष्णता त्वक्सवर्णता शीतशोफता स्थैर्य्यं मन्दवेगताल्पशोफता चामलक्षणमुद्दिष्टम् । सूचिभिरिव निस्तुद्यते, दश्यत इव पिपीलिकाभिः, ताभिश्च संसृप्यत इव, छिद्यत इव शस्त्रेण, भिद्यत इव शक्तिभिः, ताड्यत इव दण्डेन, पीड्यत इव पाणिना, घट्ट्यत इव चाङ्गुल्या, दह्यत इव पच्यत इव चाग्निक्षाराभ्यामोषचोषपरीदाहाश्च भवन्ति वृश्चिकविद्ध इव च स्थानासनशयनेषु न शान्तिमुपैति आध्मातवस्तिरिव । अतश्च शोफो भवति त्वग्वैवर्ण्यं शोफाभिवृद्धिर्ज्वरदाहपिपासा भक्तारुचिश्च पच्यमानलिङ्गम् । वेदनोपशान्तिः पाण्डुताल्पशोफता वलीप्रादुर्भावस्त्वक्परिपुटनं निम्नदर्शनमङ्गुल्यावपीडिते प्रत्युन्नमनं वस्ताविवोदकसञ्चरणं पूयस्य प्रपीडयत्येकमन्तमन्ते चावपीडिते मुहुर्मुहुस्तोदः कण्डूरनुन्नतता च व्याधेरुपद्रवशान्तिर्भक्ताभिकाङ्क्षा च पक्कलिङ्गम् । कफजेषु तु रोगेषु गम्भीरगतित्वादभिघातजेषु वा केषुचिदसमस्तं पक्कलक्षणं दृष्ट्वा पक्कमपक्कमिति मन्यमानो भिषङ्मोहमुपैति यत्र हि त्वक्सवर्णता शीतशोफता स्थौल्यमल्परुजताश्मवद्घनता न तत्र मोहमुपेयादिति । भवन्ति चात्र । आमं विपच्यमानञ्च सम्यक् पक्कञ्च यो भिषक् । जानीयात् स भवेद्वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः । वातादृते नास्ति रुजा, न पाकः पित्तादृते, नास्ति कफाच्च पूयः, । तस्मात्समस्ताः परिपाककाले पचन्ति शोफांस्त्रय एव दोषाः" ।

आमपात्र न० कर्म्म० । अपक्के पात्रे (काँचा) मृण्मयपात्रे "विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाम्भसि" मनुः ।

आमय पु०आमं रोगं यात्यनेन या-करणे घञर्थे क आ+मीञ् हिंसायां करणे अच् वा । रोगे आमशब्दे तन्निरुक्तिर्दृश्या "आमयस्तु रतिरागसम्भवः" रघुः "तद्युक्तं विविधैर्योगैर्निहन्यादामयान् बहून्" सुश्रुतः । अनामयः निरामयः । "समौ हि शिष्टैराम्नातौ वत्स्यन्तावामयः स च" माघः ।

आमयाविन् आमयोऽस्त्यस्य विनि दीर्घश्च । रोगयुक्ते । "क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्वित्रिकुष्ठिकुलानि च" "अन्नहर्त्ताऽऽमयावित्वम्" इति च मनुः । [आमशब्दे विवृतिः ।

आमरक्त न० आममपक्कं रक्तम् । रोगभेदे रक्तातिसारे

आमरणान्तिक त्रि० आमरणान्तं मरणरूपसीमापर्य्यन्तं व्याप्नोति ठञ् । मरणकालपर्य्यन्तव्यापके "अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः" मनुः ।

आमर्द पु० आ+मृद–घञ् । वलात् निष्पीड़ने । "आमर्दकाले राजेन्द्र ! व्यपसर्पेत्ततः परम्" भा०आश्र०प०१अ० । "अर्द्धपीतस्तनं मातुरामर्द्दक्लिष्टकेशरम्" शकु०भावे ल्युट् । आमर्द्दनमप्यत्र न० ।

आमर्द्दिन् त्रि० आ+मृद-णिनि। बलान्निष्पीड़के।

आमर्श पु० आ+मृश-स्पर्शे घञ्। सम्यक्स्पर्शे। ल्युट्। आमर्शनमप्यत्र न०।

आमर्ष पु० न+मृष-घञ् "अन्येषामपि" पा० दीर्घः। १कोपे असहने। "निरुद्योगं निरामर्षं निर्वीर्य्यमरिनन्दनम्" नीतिमा० आ+मृष-घञ्। २सम्यगविवेके च।

आमलक त्रि० आ+मल-क्कुन् स्त्रीत्वे गौरा० ङीष्। (आमला) १धात्रीवृक्षे। "त्रिष्वामलकमाख्यातं धात्री तिष्यफलाऽमृता। रक्तपित्तप्रमेहघ्नं पथ्यं वृष्यं रसायनम्। हन्ति वातं तदम्लत्वात् पित्तं माधुर्य्यशैत्यतः। कफं रूक्षकषायत्वात् फलं धात्र्यास्त्रिदोषजित्। यस्य यस्य फलस्येह वीर्य्यं भवति यादृशम्। तस्य तस्यैव वीर्य्येण मज्जानमपि निर्दिशेत्" भावप्रका०अस्य स्त्रीत्वपक्षेऽपि तस्याः इदम् फलमण् फले लुकि क्लीवत्वमेवेति भेदः। "यः सदामलकैः स्नानं करोति स विनिश्चितम्। बलीपलितनिर्मुक्तोः जीवेद्वर्षशतं नरः"वैद्य०"श्रीकामः सर्व्वदा स्नानं कुर्व्वीतामलकैर्नरः" गरुड़ पु०। गौरादिगणे आमलशब्दपाठात् आमलशब्दोऽप्यत्र स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् आमली। वृहद्ब्र० पुराणे तु अमलात् कात् नेत्रजलादागतम् अण्ङीप्। इत्यभिप्रायेण निरुक्त्यन्तरम् दर्शितं यथा "जये! विजये! देवि! नावेव स्तनयोस्तदा। नयनेषु च जातानि अमलाम्बुजलानि च। तानि नौ नयनेभ्यश्च निपेतुर्भुवि हे सखि!। ततो जाताद्द्रुमाः पृथ्व्यां चत्वारोविमलप्रभाः। ख्याता आमलकी नाम्ना जाता कादमलाद्यतः। श्यामलच्छदवृन्दास्ते कर्व्वूर-स्कन्धमूलकाः। शिराग्रथितपत्रालीमालाकलितपत्रकाः।" "माघेमासि सितायां तामेकादश्यां समुद्भवाम् दृष्ट्वाऽऽगत्य देवोऽत्र दृधारानन्दयुक्तनुम्। तेन धात्रीति नाम्नापि राजत्यामलकी पुनः" इति च "सर्वदामलकी ग्राह्या परित्यज्य-रवेर्दिनम्"। "पयोधरैरामलकीवनाश्रिताः" माघः। "विल्वपत्रं शमाप्यञ्च तमालामलकीदलम्। कह्लारं तुलसी चैव पद्मञ्च मुनिपुष्पकम्। एतत् पर्य्युषितं न स्यात् यच्चान्यत् कलिकात्मकम्" योगि०त०। "न धात्रीकाननं यत्र विष्णोस्तु तुलसीवनम्। तं म्लेच्छदेशं जानीयात् यत्र नो याति वैष्णवः। यत्र मातृपरा मर्त्या यत्र द्वादशीव्रतरः। तुलसीकाननं धात्री तत्र विष्णुः श्रिया सह। दूर्व्वा हरति पापानि धात्री हरति पातकम्" आह्नि०त०स्कन्द पु०।

आमवात पु०आमोऽपक्वहेतुः वातः। भा०प्र० उक्ते वातव्याधिभेदे तल्लक्षणाद्युक्तं तत्रैव "युगपत्कुपितावेतौ त्रिकसन्धिप्रवेशकौ। स्तब्धञ्च कुरुतो गात्रमामवातः स उच्यते" (एतौ वातश्लेष्माणौ) तस्य लक्षणमुक्तं निदा०। "अङ्गमर्द्दोऽरुचिस्तृष्णा ह्यालस्यं गौरवं ज्वरः। अपचीःशूलजङ्घालमामवातः स उच्यते"। तत्र निदानादि यथा "विरुद्धाहारचेष्टस्य मन्दाग्नेर्निश्चलस्य च। स्निग्धं भुक्तवतोऽह्यन्नं व्यायामं कुर्वतस्तथा। वायुना प्रेरितोह्यामः श्लेष्मस्थानं प्रधावति। तेनात्यर्थमपक्वोऽसौ धमनीभिः प्रपद्यते। वातपित्तकफैर्भूयो दूषितः सोऽन्नजो रसः। स्रोतांस्यभिष्यन्दयति नानावर्णोऽतिपिच्छलः। जनयत्यग्निदौर्बल्यमिन्द्रियस्य च गौरवम्। व्याधीनामाश्रयोह्येष आमसंज्ञोऽनिलोह्ययम्" (श्लेष्मस्थानमामाशयसन्ध्यादि)। तेन श्लेष्मस्थानगमने पाकाभावात् दूषकता पित्तस्थानगमने तु तेन पाकसम्भवान्न दोषजनकतेति। अतिवृद्धस्य लक्षणमुक्तं तत्रैव "स कष्टः सर्वरोगाणाम् यदा प्रकुपितो भवेत्। हस्तपादशिरोगुल्फत्रिकजानूरुसन्धिषु। करोति सरुजं शोफं यत्र दोषः प्रपद्यते। स देशो रुज्यतेऽत्यर्थं व्याविद्ध इव वृश्चिकैः। जनयेत् सोऽग्निदौर्बल्यम् प्रसेकारुचिगौरवम्। उत्साहहानिं वैरस्यं दाहं बहुमूत्रताम्। कुक्षौ शूलं कठिनतां तथा निद्राविपर्य्ययम्। तृट्छर्द्दिभ्रमभूर्च्छाश्च हृद्ग्रहं विड्विबद्धताम्। जाड्यान्त्रकूजनानाहकुष्ठांश्चान्यांस्तूपद्रवान्"। तत्र दोषभेदे लक्षणानि "पित्तात् सदाहं सकासञ्च सशूलं पवनात्मकम्। स्तिमितं गुरु कण्डूकं कफजुष्टं तमादिशेत्। एकदोषानुगः साध्योद्विदोषोयाप्य उच्यते। सर्वदोषगतः शोफः स कष्टः सान्निपातिकः" इति सुश्रु०।

आमश्राद्ध न०आमेन अपक्वेनान्नेन श्राद्धम्। "आमन्तु वितथं प्रोक्तमित्युक्तेण वितथेणापक्वेनान्नेन कर्त्तव्ये श्राद्धे "आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा। आमश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेण च सदैव तु" प्रचे० अत्र विशेषः "निरग्नेरामश्राद्धे तु अन्नं न चालयेत् क्वचित्। वृद्धौ च चालयेदन्नं संक्रमे ग्रहणेषु च, ति०त०पु०।

आमहीय त्रि०आमहाय आगमनाय हितम् छ। आगमनसाधने मन्त्रभेदे "अपाम सोमम्" इत्यस्यामृचि स्त्री "उद्वयमित्युचेतोन्नीता आमहीयां जपन्तोगच्छन्त्यपाम सोममृता अभूमागन्म ज्योतिरविदाम देवान् किं नूनमस्मान् कृणदरातिः किमु धूर्त्तिरमृतमर्त्यस्येति" का० १०,९,७,

"वासःपरिधानानन्तरम् उद्वयमित्यनेन मन्त्रेणोन्नेतोन्नीता जलमध्यात् वहिर्निष्क्रामिताः सन्तऋत्विजः सयजमानाः आमहीयामित्येवंसंज्ञकाम् अपामेत्येतामृचं जपन्तः सर्वे देवयजनं प्रति गच्छन्ति" कर्कः ।

आमहीयव न० आमहीयुना ऋषिभेदेन दृष्टं साम अण् । सामभेदे तस्ययत्नपाठता तत् सा०सं०भा० दर्शितम् यथा "तृतीयसवने सप्त सूक्तानि तेषु नव सामानि गेयानि तत्र प्रथमे सूक्ते गायत्रसामहीयवं चेति द्वे सामनी" आमहीयवञ्च साम जहगाने जहगानारम्भे प्रथमं साम ।

आमाति(ती)सार पु० आमकृतोऽति(ती)सारः । आमकृते षष्ठे अतिसाररोगभेदे अतिसारशब्दे तस्य विवृतिः । अस्य निदानादि उक्तं सुश्रुते यथा । "अन्नाजीर्णात् प्रद्रुताः क्षोभयन्तः कोष्ठं दोषा धातुसंघान् मलांश्च । नानावर्णान्नैकशः सारयन्ति शूलोपेतं षष्ठमेनं वदन्ति" आमातिसारे नो कार्य्यमादौ संग्रहणं नृणाम्" सुश्रु० ।

आमात्य पु० आमात्यएव स्वार्थे अण् । अमात्ये ।

आमानस्य न० अप्रशस्तं मानसमस्य अमानसः तस्य भावः ष्यञ् । दुःखे शब्दरत्ना० ।

आमावास्य त्रि० अमावास्यायां भवः सन्धिवेलादि० अण् । अमावास्याभवे "आमावास्येन हविषेष्टा पौर्णमासेन वा" श०ब्रा० । वा वुन् अमावास्यक इत्यपि तत्रैव त्रि० ।

आमाशय पु० आमस्यापक्वान्नस्याशयः । देहमध्यस्थे नाभेरूर्द्धस्थाने भुक्तापक्वान्नादिस्थाने । आशयाहि देहस्थाः सप्त सुश्रुते दर्शिता यथा "आशयस्तु वाताशयः पित्ताशयः श्लेष्माशयो रक्ताशय आमाशयः पक्वाशयः मूत्राशयः स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टम इति आमाशयस्थानएव दोषरूप श्लेष्मस्थानं यथोक्तं सुश्रु०।"दोषस्थानान्यत ऊर्द्धं वक्ष्यामः तत्र समासेन वातःश्रोणिगुदसंश्रयः । श्रोणिगुदयोरुपर्य्यधो नाभि पक्वाशयः पक्वाशयमध्यं पित्तस्य । आमाशयः श्लेष्मणः । तच्च स्थानं निर्णीतं भावप्र० यथा "अग्निवेगवहः प्राणोगुदान्ते प्रतिहन्यते । स ऊर्द्धमागस्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम् । पक्वाशयस्तधोनाभ्यामूर्द्धमामाशयः स्थितः । नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणाः नित्यं प्रतिष्ठिताः" चरके तु "नाभिस्थानोत्तरं जन्तोराहुरामाशयं बुधाः" इति अत्र विशेषमाह "उरोरक्ताशयस्तस्मादधःश्लेष्माशयः स्मृतः। आमाशयस्तु तदधस्तदधोऽन्नाशयोमतः" इति अपक्वाशय प्रसङ्गात् आहारपाकप्रकारस्तावदुच्यते भावप्रकाशे सुश्रुत: "यो वायुः प्राणनामासौ सुखं गच्छति देहष्टक् सोऽन्तःप्रवेश्य गच्छेत्तं प्राणस्याथावलम्बते" इति तमाहारमामाशयस्थः क्लेदननामा कफः क्लेदयति क्लेदनात् संहतिं भिनत्ति च उक्तं च सुश्रुते "स आहारःषड्रसोऽप्यामाशये माधुर्य्यं लभते आमाशयस्थस्य मधुरस्य कफस्य योगात् उक्तं च श्लेष्मस्वरूपं "श्लेष्मा श्वेतोगुरुःस्निग्धः पिच्छिलः शीतलस्तथा । तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धोलवणो भवेत् । फेनभावं च लभते जठरानलतेजसा" । अत आह वाग्भटः "संधुक्षितः समानेन पचत्यामाशयस्थितम् । औदर्य्योऽग्निर्यथा बाह्यः स्थालीस्थं तोयतण्डुलमिति" प्राणवायुना प्रेरितस्ततः किञ्चिज्ज्वलितः पाचकाख्यपित्तोष्मणैषत्पक्वो भवति उक्तं च "अथ पाचकपित्तेन विदग्धश्चाम्लतां व्रजेदिति" पाचकपित्तेन पाचकपित्तस्योष्मणा ततः एवाहारोनाभिमण्डलाधिष्ठानेन समाननाम्ना वायुना प्रेरितोग्रहणीं प्रति याति उक्तं च ।"ततःसमानमरुता ग्रहणीमभिधावति"। ग्रहणीलक्षणमाह "षष्ठी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्त्तिता । आमपक्वाशयान्तःस्था ग्रहणी साभिधीयते" पित्तधरा पाचकाख्यं पित्तं यदग्न्यधिष्ठानं तद्धारयति तत्र ग्रहण्यामामाशयपक्वाशय मध्यवर्त्तिपाचकाख्यपित्ताधिष्ठानेनाग्निनाहारः पच्यते स कटुश्च भवति तथा च "ग्रहण्यां पच्यते कोष्ठवह्निना जायते कटुरिति" । अयमर्थः आहारोग्रहण्यां कोष्ठवह्निना ग्रहणीस्थितपाचकपित्तस्थेन च वह्निना पच्यते पच्यमानः स ग्रहणीस्थितस्य कटुरसस्य पित्तयोगात्कटुर्भवति एतदाहारपाके विशेषमाह शरीरं पाञ्चभौतिकं तत्र पञ्चसु भूतेषु पञ्चाग्नयस्तिष्ठन्ति उक्तं च चरके "भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः। सनाभसाः पञ्चाहारगुणान् स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पचन्त्यतः" । अतोष्मपदेनाग्निरुच्यते आहारोऽपि पाञ्चभौतिकः तत्र पाचकपित्तस्थेनाग्निनोत्तेजितेन शरीरवर्त्तिभूभागः पच्यते पक्वोभूभागः स्वकीयान् गुणानभिवर्द्धयति एवं जलादिभागा अपि पच्यन्ते तथा च सुश्रुते "पञ्चभूतात्मको देहआहारः पाञ्चभौतिकः । विपक्वं पञ्चधा सम्यग्गुणान्स्वानभिवर्द्धयेदिति" गुणशब्देनात्र गुणिनः पृथिव्यादय उच्यन्ते तेन गुणान् शरीरवर्त्तिनः पार्थिवादीन् भागानभिवर्द्धयेदिति एवमहोरात्रेण पक्व आहारोमिष्टः कटुश्च मधुरो भवति अम्लोऽम्लो भवति कटुतिक्तःकषायश्च कटुर्भवति उक्तं च "मिष्टः कटुश्च मधुरोऽप्याम्लोऽम्लः पच्यते रसः । कटुतिक्तकषायाणां विपाको जायते कटुरिति" एवं विपक्वस्याहारस्य सारो रसशेषोग्रहणीस्थो मल इव

मलः। अस्य जलभागः शिराभिर्वस्तिन्नीतोमूत्रं भवति उक्तं च "आहारस्य रसः सारःसारहीनोमलद्रवः। शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तिं मूत्रत्वमाप्नुयात्। शेषं कीट्टं भवेत्तस्य तत् पुरीषं निगद्यते। समानवायुना नीतं तत्तिष्ठति मलाशये" तत्र मलाशयालयेनापानवायुना प्रेरितं मूत्रं मेढ्रभगमार्गेण, पुरीषं गुदमार्गेण, शरीराद्बहिर्याति। उक्तं च "मूत्रन्तूपस्थमार्गेण, पुरीषं गुदमार्गतः। अपानवायुना क्षिप्तं बहिर्याति शरीरतः"। उपस्थः शिश्नोभगश्च। रसस्तु समानवायुना प्रेरितोधमनीमार्गेण शरीरारम्भकस्य रसस्य स्थानं हृदयं गत्वा तेन सह मिश्रितो भवति उक्तं च "रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरितः। स तु व्यानेन विक्षिप्तः सर्वान् धातून् विवर्द्धयेत्। केदारेषु यथा कुल्या पुष्णाति विविधौषधीः। तथा कलेवरे धातून् सर्वान् वर्द्धयते रसः"। रसस्तु तत्र तत्र त्रिधा भिद्यते उक्तं च चरके "स्थूलसूक्ष्ममलैर्भेदैस्तत्रस्तत्र त्रिधा रसः"। अधिकआहारपाकशब्दे वक्ष्यते।

आमिक्षा स्त्री आमिष्यते सिच्यते मिष—सक्। तप्ते पक्के दुग्धे दधियोगाज्जाते (छाना) पदार्थे। "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वाजिभ्योवाजिनम्" श्रुतिः "आमिक्षापदसान्निध्यात् तस्यैव विषयार्पणम्" भट्ट का०।

आमिक्षीय न० आमिक्षायै हितं छ। आमिक्षोपकरणे दधि "आमिक्षीयं दधि क्षीरं पुरोडाश्यं तथौषधम्" भट्टिः। ख आमिक्षीणमप्यत्र न०। यत् आमिक्ष्यमप्यत्र न०।

आमितौजि पुंस्त्री अमितौजसोऽपत्यम् बाह्वा० इञ् सलोपश्च। अमितौजसोऽपत्ये स्त्रियां ङीप्।

आमित्रि पुंस्त्री अमित्रस्यापत्यं इञ्। अमित्रापत्ये तत्र भवादि गहा० छ। आमित्रीयः तद्भवादौ त्रि० युवापत्ये तु नडा० फक्। आमित्रायणः अमित्रयुवापत्ये आमित्रेरपत्यम् तिका० फिञ्। आमित्रायणिः तदपत्ये। अमित्रस्येदम् अण्। आमित्रः शत्रोःसम्बन्धिनि त्रि० "नृमणामामित्रो व्यथिरादधर्षति" ऋ० ६,२८, ३।

आमिश्र त्रि० आ+मिश्र—घञ्। मिलिते संश्लिष्टे। "चेतोजन्मशरप्रसूनमधुभिर्व्यामिश्रतामाश्रयत्" नैष०। वेदे क्वचित् रस्य लः। आमिश्लः। "स सोम आमिश्लतमः" ऋ० ६,२९,४।

आमिष् न० आमिषति सिञ्चति स्नेहम् आ+मिष—क्विप्। मांसे "आयेवयो नवर्ष्टतत्यामिषि:" ऋ० ६,४६,१४ "आमिषि मांसे" भा०।

आमिष न० आमिषति स्नेहम् आ+मिष-सेचने क अस-टिषच् दीर्घश्च, वा। १मांसे स्नेहातिरेकात्तस्य तथात्वम् २भोग्यवस्तुमात्रे ३उत्कोचे ४सुन्दररूपादौ ५लोभे ६लोभनीये विषये च। तत्र मांसे "उपानयत् पिण्डमिवामिषस्य" रघुः "आमिषं कलहं हिंसां-वर्षवृद्धौ विवर्ज्जयेत्" स्मृतिः "भुङ्क्ते यस्य निरामिषं स हि भवेज्जन्मान्तरे पण्डितः" ज्योति०। "जन्मान्तरे पाण्डित्यकामो जन्मतिथावामिषं न भुञ्जीतेति" गदाधरः। "कालशाकं महाशाकं खड्गलोहामिषं मधु" दश मासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषैः" मनुः "सात्विकी जपयज्ञैश्च नैवेद्यैश्च निरामिषैः" दुर्गो०त० पु० नाधीयीतामिषं जग्ध्वा" "तच्चामिषेण कर्त्तव्यम्" इति च मनुः। लोभनीये "रम्भान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ" "आकृष्य सद्गुणजुषा सुरसामिषेण" आनन्दवृन्दा०। "प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति नवान्नामिषगर्द्धिनः" मनुः। "पत्राणामामिषं पर्सं जम्बीरञ्च फलेष्वपीति" स्मृतौ निरामिषव्रते आमिषतुल्यतया बर्ज्जनीये ७पर्से ८ जम्बीरफले च।

आमिषप्रिय पु० ६त०। १कङ्कपक्षिणि। २मांसाभिलाषिणि त्रि०।

आमिषाशिन् त्रि० आमिषमश्नाति अश-णिनि ६त०। मांसभक्षके "दिनोपवासी तु निशामिषाशी" हास्या० स्त्रियां ङीप्। आमिषभुगादयोऽप्यत्र।

आमिषी स्त्री आमिषं तदाकारोऽस्त्यस्य जटायाम् अर्श०अच् गौरा० ङीष्। जटामांस्याम्। ततः चतुरर्थ्याम् भष्वा० यत्। आमिष्यः आमिषीसन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

आमुक्त त्रि० आ+मुच—क्त। परिहिते "आमुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः" माघः।

आमुक्ति स्त्री आ—मुच-क्तिन्। १परिधाने, मर्य्यादायाम् वा अव्ययी०। २मुक्तिपर्य्यन्ते अव्य० "आमुक्ति श्रियमन्विच्छेत्"। समासाभावे आ मुक्तेरित्येव।

आमुख न० आमुखयति अभिमुखीकरोति दर्शनार्थं परिषदोऽनेन आमुख+णिच्-करणे अच्। नाटकाङ्गभेदे "तल्लक्षणभेदोदाहरणानि" सा०द० यथा "नटी विदूषकोवापि पारिपार्श्विक एव वा। सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते। चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्य्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः। आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा। सूत्रधारसदृशत्वात् स्थापकोऽपि सूत्रधारउच्यते। तस्यानुचरः पारिपार्श्विकः। तस्मात् किञ्चिदूनोनटः"।

तस्य भेदाः पञ्च यथाह तत्रैव "उद्घात्यकः कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्तथा। प्रवर्त्तकावलगिते पञ्च प्रस्तावनाभिदाः। तत्र। पदान्यन्यगतार्थानि तदर्थगतये नराः। योजयन्ति पदैरन्यैः स उद्घात्यक उच्यते१। यथा मुद्राराक्षसे सूत्र०। "क्रूरग्रहः सकेतुश्चन्द्रमसं पूर्णमण्डलमिदानीम्। अभिभवितुमिच्छति बलात्"। अनन्तरं नेपथ्ये आः क एष मयि जीवति सति चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति। अत्रान्यार्थवन्त्यपि पदानि हृदिस्थार्थावगत्या अर्थान्तरे संगमय्य पात्रप्रवेशः। सूत्रधारस्य वाक्यं वा समादायार्थमस्य वा। भवेत् पात्रप्रवेशश्चेत् कथोद्घातः स उच्यते२। वाक्यं यथा रत्नावल्याम्। "द्वीपादन्यस्मादपि घटयति विधिरभिमुखीभूतः" इत्यादि। सूत्रधारेण पठिते नेपथ्ये एवमेतत् कः सन्देहः द्वीपादन्यस्मादपीत्यादि पठित्वा यौगन्धरायणस्य प्रवेशः। वाक्यार्थं यथा वेण्याम्। "निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन। रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः" इति सूत्रधारेण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृहीत्वा नेपथ्ये। आः दुरात्मन्! वृथामङ्गलपाठक! कथं "स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्त्तराष्ट्राः। ततः सूत्रधारोनिष्क्रान्तः भीमसेनस्य प्रवेशः। यदि प्रयोगएकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते। तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशयस्तदा ३। यथा कुन्दमालायाम्। नेपथ्ये "इतइतोऽवतरत्वार्य्या" सूत्र० कोऽयं खलु आर्य्याह्वानेन साहायकं मे सम्पादयति विलोक्य कष्टमतिकरुणं वर्त्तते। "लङ्केश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन। निर्वासितां जनपदादपि गर्भगुर्व्वीं सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयम्"। अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्य्याह्वानमिच्छता सूत्रधारेण "सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोऽयमिति" सीतालक्ष्मणयोः प्रवेशं सूचयित्वा निष्क्रान्तेन स्वप्रयोगमतिशयानएव प्रयोगः प्रयोजितः। कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृक् यत्र वर्णयेत्। तदाश्रयश्च पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवर्त्तकम् ४। यथा "आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः प्राप्तःशरत्समय एष विशुद्धकान्तः। उत्खाय गाढतमसं घनकालमुग्रं रामोदशास्यमिव सम्भृतबन्धुजीवः"।ततः प्रविशति यथा निर्द्दिष्टोरामः। यत्रैकत्र समावेशात् कार्य्यमन्यत्प्रसाध्यते। प्रयोगे खलु तज्ज्ञेयं नाम्नावलगितं बुधैः५। यथा शाकुन्तले। सूत्र० नटींप्रति "तवास्मि गीतिरागेण हारिणा प्रसभं हृतः। एष राजेव दुष्मन्तः शारङ्गेणातिरंहसा"। ततोराज्ञः प्रवेशः। योज्यान्यत्र यथालाभं वीथ्यङ्गानीतराण्यपि। अत्र आमुखे उद्घात्यकावलगितयोरितराणि वीथ्यङ्गानि वक्ष्यमाणानि। नखकुट्टस्तु "नेपथ्योक्तं श्रुतं यत्र त्वाकाशवचनं तथा। समाश्रित्यापि कर्त्तव्यमामुखं नाटकादिषु"। एषामामुखभेदानामेकं कञ्चित्प्रयोजयेत्। तेनार्थमथ पात्रं वा समाक्षिप्यैव सूत्रधृक्। प्रस्तावनान्ते निर्गच्छेत्ततोवस्तु प्रयोजयेत्। तत्र पूर्व्वं पूर्व्वरङ्गः सभार्चनमतः परम्। कथनं कविसंज्ञादेर्नाटकस्याभिधा ततः। रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः। रूपकस्य कवेराख्यां गोत्राद्यपि च कीर्त्तयेत्। ऋतुञ्च कञ्चित्प्रायेण भारतीं वृत्तिमाश्रितः। तस्याः प्ररोचना वीथी"।

आमुप पु० आमे पीड़ायै उप्यते वप—घञर्थे क। (वेडवास वंशभेदे। [ऋ० ४,२१,८।

आमुर् त्रि०आ+मुर्व्व—क्विप्। हिंसके। "राघोवरन्त आमुरः"

आमुष्मिक त्रि० अमुष्मिन् परलोके भवः ठक् सप्तम्याः अलुक् टिलोपः। परलोकभवे "कुर्य्यादामुष्मिकं श्रेयः"मनुः। स्त्रियां ङीप्। "नैवालोच्य गरीयसीरपि चिरादामुष्मिकीर्य्यातनाः" सा०द०।

आमुष्यकुलक न०अमुष्यकुलस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् अलुक्। प्रशस्यकुलत्वे "आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिका" इति वार्त्तिकोक्तेः अस्य स्त्रीत्वमपि।

आमुष्यकुलीन त्रि० अमुष्यकुले साधुः प्रतिजु० खञ् तद्गणपाठात् षष्ठ्या अलुक्। अमुष्यंकुले साधौ।

आमुष्यपुत्रिका स्त्री अमुष्य पुत्रस्य भावः मनोज्ञा० वुञ् अलुक्। अमुष्यपुत्रस्य भावे। आमुष्यकुलकशब्दे प्रदर्शितवार्त्तिकात् स्त्रीत्वम्।

आमुष्यायण न०अमुष्य ख्यातस्यापत्यम् नड़ा०फक् अलुक्। प्रख्यातवंशोद्भवे "आमुष्यायणोवै त्वमसि" श्रुतिः।

आमृष्ट त्रि० आ+मृष—क्त। १आधर्षिते २मर्दिते च "आमृष्टास्तिलकरुचः स्रजोनिरस्ताः" माघः। आ+मृज—क्त। ३परिमार्जिते ४विशोधिते च। आ+मृश—क्त ५संसृष्टे च

आमोक पु० आ+मुच—घञ्। परिधाने। ल्युट्। आमोचनमप्यत्र न०।

आमोद पु० आमोदयति आ+मुद—णिच्—अच्। १अतिदूरगे गन्धे "आमोदमुपजिघ्रन्तौ स्वनिश्वासानुकारिणौ" रघुः "आमोदकर्म्मव्यतिहारमीयुः" माघः। उत्तमस्त्रीणां २मुखनिश्वासादिगन्धे च। "मुखामोदं मदिरया कृतानु-

व्याधमुद्गिरन्” माघः। आ+मुद्–घञ्। २प्रहर्षे ल्युट्। आमोदनमप्यत्र न०।

आमोदन त्रि० आ+मुद–णिच् ल्यु। प्रहर्षजनके सुगन्धिसम्पादने “अभुञ्जतामोदनमोदनं जनाः” नैष०। भावे ल्युट्। १प्रहर्षसम्पादने २सुगन्धसम्पादने च।

आमोदित त्रि० आ+मुद–णिच्–क्त। १प्रहर्षिते २कृतामोदे ३सुरभीकृते च।

आमोदिन् त्रि० आमोदयति सुरभीकरोति आमोद+तत्यर्थे णिच्–णिनि। मुखवासने १कर्पूरादौ। आमोद+अस्त्यर्थे इनि। २आमोदयुक्ते स्त्रियां ङीप्। “नवकुटजवनस्यामोदिनो गन्धवाहाः”।

आमोष त्रि०आमुष्णाति–आ+मुष–पचाद्यच्। सम्यगपहारके चौरादौ। आ+मुष–भावे घञ्। २अपहरणे। “यथा विश्यदामोषमीयात्” शत०ब्रा०।

आम्नात त्रि०आ+म्ना–क्त। १सम्यगभ्यस्ते २सम्यगधीते वेदादौ। ३कथिते च “समौ हि शिष्टैराम्नातौ” माघः भावे क्त। ४सम्यगभ्यासे न०

आम्नातिन् त्रि०आम्नातमनेन इष्टा०इनि। १कृतवेदाद्यभ्यासे २कृतवेदाध्ययने च स्त्रियां ङीप्। “आम्नातिभिर्नीतिषु बुद्धिमद्भिः” भट्टिः।

आम्नान न० आ+भावे ल्युट्। १वेदादिपाठे २तदभ्यासे च “विष्णुर्वामावास्यायां श्रौताम्नानात्”कात्या०२,२,२५।

आम्नाय पु० आ+म्ना–घञ्। १सम्यगभ्यासे २सम्यक्पाठे च अभ्यासस्य सम्यक्त्वं च नियमधारणपूर्व्वकत्वं गुरुमुखश्रवणपूर्व्वकत्वञ्च। कर्म्मणि घञ्। ३वेदे “आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानार्थक्यमतदर्थानाम्” जैमि० “आम्नाये स्मृतितन्त्रे च” रघु०ध्टतपु०। “आम्नायवचनं सत्यमित्ययं लोकसंग्रहः–आम्नायेभ्यः पुनर्वेदाः प्रसृताः सर्वतोमुखाः भा०शा०२६१अ०। [वुञ्। अम्बरीषपुत्रविषयादौ।

आम्बरीषपुत्रक पु० अम्बरीषपुत्र+चतुरर्थ्यां राजन्या०

आम्बष्ठ पुंस्त्री०अम्बष्ठस्यापत्यम् शिवा० अण्। अम्बष्ठापत्ये ञ्यञ्। आम्बष्ठ्यः। स्त्रियाम् चाप्।

आम्बिकेय पु० अम्बिकाया अपत्यं शुभ्रा० ढक्। विचित्रवीर्य्यस्य क्षेत्रे काशिराजस्य मध्यमकन्यायाम् अम्बिकायां व्यासेनोत्पादिते १धृतराष्ट्रे स हि अकाले दिवं गतस्य विचित्रवीर्य्यस्य अम्बिकाम्बालिकयोःपत्न्योर्मध्ये अम्बिकायां ज्येष्ठभार्य्यायां सत्यवत्यानियुक्तेन व्यासेनोत्पादितः तत्कथा यथा “ततोऽम्बिकायां प्रथमं नियुक्तः सत्यवाग्टषिः। दीप्यमानेषु दीपेषु शरणं प्रविवेश ह। तस्य कृष्णस्य कपिला जटा दीप्ते च लोचने। बभ्रूणि चैव श्मश्रूणि दृष्ट्वा देवी न्यमीलयत्। संबभूव तया सार्द्धं मातुः प्रियचिकीर्षया। भयात् काशीसुता तन्तु नाशक्नोदभिवीक्षितुम्। ततो निष्क्रान्तमागत्य माता पुत्रमुवाच ह। अप्यस्यां गुणवान् पुत्रो राजपुत्रो भविष्यति?। निशम्य तद्वचो मातुर्व्यासः सत्यवतीसुतः। प्रोवाचातीन्द्रियज्ञानो विधिना संप्रचोदितः। नागायुतसमप्राणो विद्वान् राजर्षिसत्तमः। महाभागो महौदार्य्यो महाबुद्धिर्भविष्यति। तस्य चापि शतं पुत्रा भविष्यन्ति महात्मनः। किन्तु मातुः स वैगुण्यादन्ध एव भविष्यति” इत्युपक्रम्य पाण्डुविदूरोत्पत्तिमुपवर्ण्य च “एते विचित्रवीर्य्यस्य क्षेत्रे द्वैपायनादृषेः। जज्ञिरे देवगर्भाभाः कुरुवंशविवर्द्धनाः” इत्युक्तम् भा०आ०प०१०६ अ०। अम्बिकायाश्च यथा विचित्रवीर्य्यभार्य्यात्वं तथोक्तं अम्बाशब्दे ३२८पृष्ठे “आम्बिकेयेन दृश्ये राज्ञा दुर्य्योधनेन च” भा०व०प०१२अ० “परं श्रेयः पाण्डवेया! ययाह भीष्मस्तत्र सुतवानाम्बिकेयः” भा०व०प० ५अ०। अम्बिकायाः पार्व्वत्या अपत्यम् ढक्। २कार्त्तिकेये। तस्य तदुत्पत्तिकथा अग्निकुमारशब्दे ६५पृष्ठे दृश्या।

आम्भसिक पु०आम्भसा वर्त्तते ठक्। मत्स्ये सि०कौ०।

आम्भि त्रि० अम्भसो जातादि बाह्वा० इञ् सलोपश्च। अम्भोजातादौ।

आम्र पु० अम–गत्यादिषु रन् दीर्घश्च। १स्वनामख्याते वृक्षे तस्य फलम् अण् तस्य लुक्। २तत्फले च न०। आम्रस्य फलपुष्पादिगुणा उक्ता भा०प्र०। यथा “आम्रपुष्पमतीसारकफपित्तप्रमेहनुत्। असृग्दुष्टिहरं शीतं रुचिकृत् ग्राहि वातलम्। आम्रं बालं कषायाम्लं रुच्यं मारुतपित्तकृत्। तरुणं तु तदत्यम्लं रूक्षं दोषत्रयास्रकृत्। आम्रमामं त्वचा हीनमातपेऽतीवशोषितम् अम्लं स्वादु कषायं स्याद्भेदनं कफवातजित्। पक्वन्तु मधुरं दृष्यं स्निग्धं शुक्रबलप्रदम्। गुरु वातहरं हृद्यं वर्ण्यं शीतमपित्तलम्। कषायानुरसं वह्निश्लेष्मशुक्रविवर्द्धनम्। तदेव वृक्षसम्पक्कं गुरु वातहरं परम्। मधुराम्लं सरं किञ्चित् भवेत् पित्तप्रकोपणम्। आम्रं कृत्रिमपक्वं यत्तद्भवेत् पित्तनाशनम्। रसस्याम्लस्य हानेस्तु माधुर्य्याच्च विशेषतः। चूषितं तत् परं रुच्यं बलवीर्य्यकरं लघु। शीतलं शीघ्रपाकि स्याद्वातपित्तहरं सरम्। तद्रसोगालितो बल्यो गुरुर्वात

ज्वरः सरः। अहृद्यस्तर्पणोऽतीव वृंहणः कफवर्द्धनः। तस्य खण्डं गुरु परं रोचनं चिरपाकि च। मधुरं वृंहणं बल्यं शीतलं वातनाशनम् वातपित्तहरं रुच्यं वृंहणं बलवर्द्धनम्। वृष्यं वर्णकरं स्वादु दुग्धाक्तं गुरु शीतलम्। मन्दानलत्वम् विषमज्वरञ्च रक्तामयं बद्धगुदोदरञ्च। आम्रातियोगो नयनामयञ्च करोति तस्मादति तानि नाद्यात्। एतदम्लाम्रविषयं मधुराम्रपरं न तु। मधुरस्य परं नेत्रहितत्वाद्या गुणायतः। शुण्ठ्यम्भस्त्वनुपानं स्यादाम्राणामतिभक्षणे। जीरकं वा प्रयोक्तव्यं सह सौवर्चलेन च। आम्रबीजं कषायं स्याच्छर्द्यतीसारनाशनम्। ईषदम्लञ्च मधुरं तथा हृदयदाहनुत्। आम्रस्य पल्लवं रुच्यं कफपित्तविनाशनम्"। पल्लवमत्र नवदलम्। अस्य शाकपाकप्रकारस्तत्रैव "खिन्ना निष्पीड़िताः कामं कोकिलाहारपल्लवाः। घृतसिम्भूत्यसंसिद्धारुच्या रामठवासिताः। सर्षपेण खण्डयुक्तास्ते तलितास्साम्रपल्लवाः। लवङ्गार्द्रकसंयुक्तामरीचैः रुचिकारकाः"। अस्य पल्लवमुकुलानां पाकप्रकारस्तत्रैव "आम्रस्य चैव नवताम्ररुचिप्रबालाः खण्डीकृताः लवणमिश्रितपिण्डिताश्च। वाह्लीकधूपनजुषो घृतदुग्धसिद्धाः सन्दीपयन्ति पवनस्य सखायमेते। मुकुलः सहकारशाखिनः घृतखण्डीकृतसैन्धवान्वितः। दधिमन्थमरीचसंस्कृतश्चिरजातामरुचिं छिनत्ति हि। कफपित्तहरौ हृद्यौ मुखवैरस्यनाशनौ। वह्निसन्धुक्षणौ रुच्यौ चूतजौ पुष्पपल्लवौ। आम्रमामं जलस्विन्नं मर्द्दितं दृढ़पाणिना। सिताशीताम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम्। प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेननिर्म्मितम्। सद्योरुचिकरं बल्यं शीघ्रमिन्द्रियतर्पणमिति"। [शाकभेदे राजनि०।

आम्रगन्धक पु० आम्रस्येव गन्धोऽस्य कप्। समष्टिलवृक्षे,

आम्रगुप्त पु० गोत्रप्रवर्त्तके ऋषिभेदे। तस्यापत्यम् उदीचां वृते फिञ्। आम्रगुप्तायनिः पु० स्त्री० प्राचान्तु मते इञ्। तदपत्ये सि०कौ०।

आम्रपेशी स्त्री० आम्रस्य पेशीव। शुष्काम्रकोषे (आमसी)

आम्रमय त्रि० आम्रस्य विकारः अवयवो वा वृक्षत्वात् मयट्। १आम्रविकारे। २तदवयवे च।

आम्ररसाकृति स्त्री आम्ररसस्येवाकृतिः स्वादो यस्याः। पीताख्य रसालाभेदे। तत्पाकप्रकारो यथा भा०प्र० "किञ्चित् कुङ्कुमसंयुक्तं विमस्तुदधिगालितम्। सशर्करं भवेत् शीता पक्काम्ररससन्निभा। शीता शिखरणी या सा बल्या बस्यवती हि सा। सुरुच्या मधुरा बल्या वातपित्तहरामता" अत्र पीताख्यशिखरिण्याः पक्काम्ररसतुल्यत्वोक्त्या तथात्वम्। [दायात्मके वने।

आम्रवण न० आम्रस्य वनम् नित्यं णत्वम्। आम्रवृक्षसमूह-

आम्रात पु० आम्रमाम्ररसमतति अत–पचा० अच्। (आमड़ा) १वृक्षे २तत्फले न०। तत्फलस्याम्रतुल्यरसत्वात्तथात्वम्। "आम्रातमम्लं वातघ्नं गुरूष्णं रुचिकृत् परम्। सुपक्कं तुवरं स्वादु रसपाकं हिमं स्मृतम्। तर्पणं श्लेष्मलं स्निग्धं रुच्यं विष्टम्भि वृंहणम्। गुरु बल्यं मरुत्पित्तक्षतदाहक्षयास्रजित्" भा०प्र०।

आम्रातक पु० आम्र इवातति आम्रात् किञ्चिदूनरसफलकत्वात् अत–ण्वुल्। (आमड़ा) १वृक्षे २तत्फले न०। आम्रेण तत्फलरसेन तकते प्रकाशते आ+तक–हासे अच्। शुष्काम्ररसनिर्म्मिते (आमट्) द्रव्यभेदे तत्करणप्रकारः भावप्र० उक्तः। यथा "आम्रस्य सहकारस्य कटे विस्तारितोरसः। घर्म्मशुष्को मुहुर्दत्त आम्रातक इति स्मृतः"।

आम्रातकेश्वर पु० आम्रातक इव ईश्वर ईश्वरलिङ्गमत्र। सिद्धस्थानभेदे। "आम्रातकेश्वरे सूक्ष्मा सूक्ष्माख्या परमेश्वरी" देवीपु०।

आम्रावती स्त्री आम्र आम्ररसो विद्यतेऽस्यां मतुप् मस्य वः शरा० दीर्घः। नदीभेदे। तस्या आम्रतुल्यरसतोययुक्तत्वात्तथात्वम्।

आम्रावर्त्त पु० आम्र इव तुल्यरसतया ईषत् वर्त्तते आ+वृत–अच्। १आम्रातकवृक्षे २तत्फले न०। आम्रेण आम्ररसेन आवर्त्त्यते निष्पाद्यते आ+वृत–णिच्–कर्मणि घञ् (आमट्) ख्याते ३पदार्थे आम्रातकशब्दे तत्करणप्रकार उक्तः "आम्रावर्त्तस्तृषाच्छर्द्दि वातपित्तहरः सरः। रुच्यः सूर्य्यांशुभिः पाकात् लघुश्च स हि कीर्त्तितः" भावप्र०।

आम्रिमन् पु० अम्लोरसोऽस्त्यस्य प्रज्ञा० अण् दृढा० गणपाठात् रस्य लः ततोभावे दृढा० इमनिच्। अम्लत्वे रसभेदे वा ष्यञ्। आम्ल्यमप्यत्र न०।

आम्रेडित त्रि० आ+म्रेड–उन्मादे अच् आम्रेडेन उन्मत्तेनेवाचर्य्यते आम्रेड+आचारे क्विप् ततः क्त। उन्मत्तेन यथा कथितस्य पुनःपुनः कथनं क्रियते एवं द्विस्त्रिःकथिते "आम्रेडितस्यान्यस्य तु वा" पा०।

आम्लवेतस पु० आम्लः अम्लरसयुक्तः वेतस इव। १अम्लवेतसवृक्षे राजनि०। स्वार्थे संज्ञायां वा कन्। २तिन्तिडीवृक्षे (तेतुल)।

आम्ला स्त्री० सम्यक् अम्लो रसो यस्याः । १तिन्तिड्याम् (तेतुल) स्वार्थे कनि आम्लिकाप्यत्र । २अम्लरसयुक्ते त्रि० । मनोज्ञा०भावे वुञ् आम्लिका । २अम्लरसे ३अम्लोद्गारे च शब्दमाला । अम्लरसोऽस्त्यस्य अण् ङीप् । आम्लीत्यपि तिन्तिड्याम् ।

आय पु० आ—इण—अच् अय—घञ् वा । १लाभे २प्राप्तौ, "आयव्ययविशोधितात्" स्मृतिः आयव्ययौ च नियताबाकरान् कोषमेव च" मनुः। ३धनागमे, ज्योतिषोक्ते लग्नावधिके राश्यवधिके च ४एकादशस्थाने, ४वनितागारपालके च कर्मणि अच् घञ् वा । ग्रामादितः स्वामिग्राह्यभागे,लभ्ये ५धनादौ "तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभोपदा दीयते" पा० ग्रामेषु स्वामिग्राह्योभाग आयः" सि० कौ० लग्नायधिकैकादशस्थानस्यायत्वं च तत्स्थाने आयस्य चिन्तनीयत्वात् । तत्र वर्षलग्नावधिकैकादशस्थाने ग्रहविशेषयोगादिभिरायोपायविवेकः । नीलकण्ठता० "अल्पे च्चेऽयगे लाभो बाणिज्यात् शुभदृग्युते । सेन्थिहेऽस्मिन् लग्नगे तु लाभः पठनलेखनात् । अस्मिन् षष्ठाष्टान्त्यगते सक्रूरे नीचकर्मतः । क्रूरेक्षणेन लाभोऽस्तंगतेन लिखनादिभिः । जीवेऽल्पे क्रूरहते लग्ने हानिर्न्टपाद्भयम् । अस्मिन्नधिकृते द्यूने व्यवहाराद्धनाप्तयः। लग्नाधिपेनेत्थशाले लाभः स्वजनगौरवम् । सर्वेऽपि लाभे वित्ताप्त्यै सबला निर्बला न तु । सवीर्यौच्चः ससुयहोलग्ने ऽर्थसहमे शुभम् । ददाति स्वातद्रव्यस्य लाभः पापदृशा न तु"। आयसहमन्तु सहमशब्दे वक्ष्यते आयभावानयनञ्च ५।१९पृष्ठे अष्टमभावशब्दोक्तदिशावसेयम् । जन्मलग्नावधिकैकादशस्थाने ग्रहस्थित्यादिभिरायविवेकः जातकप०उक्तः यथा"स्वामिसदृग्ग्रहयुतेक्षित आये सर्वलाभ सहितः शुभवर्गे । क्रूरदृष्टिसहिते खलवर्गे नो शुभं खलशुभे च विमिश्रम् । सर्वखेचरयुतं त्वय इष्टं लाभमब्धकुललाभकरन्तु । तत्र यो बलयुतो निजदृश्या स्वं धनं दिशति सम्यगतुल्यम् । उच्चे स्वमित्रदृग्गोवलवांश्च पूर्णं, शत्रोर्गृहे तु खचरस्वरणं ददाति । नीचारिभांशकगतोऽर्द्धफलप्रदः स्यादस्तंगतोऽल्पकफलः खलु लाभभावे । लाभभे रवियुतीक्षणवर्गैः संयुते न्टपचतुष्पदचौर्यैः । युद्धतोऽपि हि धनं विधुजैस्तैस्तोयदन्तियुवतिप्रभवं स्यात् । लाभे कुजेक्षितयुते कुजवर्गयुक्ते वित्तं प्रवालमणिभूषणकाञ्चनाढ्यम् । स्यात् साहसैश्च गमनागमनैस्तथाग्निशस्त्रप्रपञ्चजनितैर्वचनान्मुनीनाम् । बुधदृष्टेऽथ वा युक्ते लाभे बुधगणेऽपि वा । वित्तं लिखनशिल्पाद्यैरङ्गवेसरकाव्यजम् । आये इज्यस्त्रितयुतीक्षणवर्गयुक्ते यज्ञादिहेमसुतविक्रमनागरैः स्वम् । शौक्रे क्षणे गणयुते गमनाङ्गनाभ्योवाराङ्गनारजतपत्तमयं धनं स्यात् । शनियुक्ते लाभगृहे शनिदृष्टे शनेर्गणे । मक्षिषी लोहकृष्यं धनं स्थावरकर्मभिः । निजाब्दकोऽर्कः प्रचुरार्थलाभं लक्ष्मीं कुजोऽजस्र धनं न्टपाब्दे । ज्ञः पञ्चवेदे धनमिन्द्रपूज्यो लक्ष्मीं सितोऽर्कं कुजवच्छनिस्तु" । राश्यवधिकैकादस्थाने च गोचरे सर्वे ग्रहाः शुभाः "सर्वेऽप्युपान्त्ये शुभाः"इत्युक्तेः अत्र विशेषो गोचरशब्दे वक्ष्यते ।

आयःशूलिक त्रि० अयःशूलेनार्थान् अन्विच्छति+अयःशूल+ठक् । "तीक्ष्णोपायेन योऽन्विच्छेत् स आयःशूलिको जन" इत्युक्ते तीक्ष्णकर्मणार्थकरे ।

आयजि त्रि० आभिमुख्येन इज्यते आ+यज—कर्मणि—इन् । १आभिमुख्येन इज्यमाने "आयजे ! त्वामनवे जातवेदसम्" ऋ० ८,२३,१७ भावे इन् । २आभिमुख्येन यागे ।

आयज्यु त्रि० आत्मन आयजिमिच्छति क्यच् उण् नि० इलोपः । आभिमुख्येन यागमिच्छति । "आयज्यवःसुमतिं विश्ववाराः" ऋ० ६,२७,२६ ।

आयत त्रि०आ+यम—क्त । १दीर्घे आयामयुक्ते "धनुरायत भोगवासुकिज्या" किरा० । आ+यम—अन्तर्भूतण्यर्थे कर्मणि क्त । २आकृष्टे "आरज्जितानायतवल्गबन्धैः" माघः । "आयता आकृष्टा वल्गाबन्धायैः" मल्लि० । ३दूरे च आकृष्टे "प्रजविभिरायतन्तरङ्गैः" किरा० । "आयतं दूरमिति" मल्लि० ।"भूयसी तव यदायतायति"माघः ४नियमिते च । त्रिजमेदायतप्राणः" योगिया० । प्राणनियमनञ्च यथेष्टप्राणवृत्तिनिरोधनम् । [त्रिका० ।

आयतच्छदा स्त्री आयतः दीर्घश्छदोऽस्याः । कदल्याम्

आयतन न० आयतन्तेऽत्र यत—आधारे ल्युट् । १देवादिवन्दनस्थाने, २आश्रये, "स्नेहस्तदेकायतनं जगाम" कुमा० । "नरेन्द्रमूलायतना दनन्तरम्" रघुः । "रोगायतनमातुरम्" न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन" "सीमासन्धिषु कार्याणि देवतायतनानि" इति च मनुः । ३विश्रामस्थाने ४यज्ञस्थाने च ।

आयतस्तु त्रि० आयतं स्तौति स्तु—क्विप् नि० दीर्घः । आयतस्तावके । "क्विब्वचिप्रच्छायतस्तुकटप्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च" वार्त्ति० ।

आयति(ती) स्त्री०आ+या—डति वा ङीप् । १उत्तरकाले आगामिकाले २प्रभावे कोषदण्डजे तेजसि ३फलदानकाले च ।

"आयतिं सर्व्वकालानां तदात्वं च विचारयेत्" मनुः "भूयसी तव यदायतायतिं" माघः "मियता लघुता निरायतेः" किरा० । आ+यम–क्तिन् । ४आयामे दैर्घ्ये । "सीमानमत्यायतयोऽत्यजन्त" माघः । ५संयमे "केशनखानामायतिभङ्गः" काद० ६प्रापणे ७सङ्गमे च अत्र क्तिन्नन्तत्वात् न ङीबिति भेदः । ८कर्म्मणि च "हिरण्यभूमिसंप्राप्त्या पार्थिवो न तथैधते । यथा मित्रं ध्रुवं लब्ध्वा कृशमप्यायतिक्षमम्" मनुः । "आयतिक्षमं कर्म्मक्षमम्" कुल्लू० ।

आयतीगव अव्य० आयन्ति गावोऽत्र तिष्ठद्गुप्र० अव्ययी० नि० । गोष्ठाद्गवागमनकाले । "आ तिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम्" भट्टिः ।

आयतीसम अव्य० आयन्ति समा अत्र तिष्ठद्गुप्र० नि० अव्ययी० । वत्सरागमनकाले ।

आयत्त त्रि० आ+यत–क्त । अधीने १वशीभूते "दैवायत्तं कुले जन्म ममायत्तं हि पौरुषम्" वेणी० । २कृतप्रयत्ने च ।

आयत्ति स्त्री आ+यत-क्तिन् । १स्नेहे, २वशित्वे, ३सामर्थ्ये, ४सीम्नि, ५शयने, ६प्रभावे ७आगतौ च उपाये च "अनायत्त्या च तत्कल्पनम्" शा० भा० ।

आयथातथ्य न० न यथातथं तस्य भावः ष्यञ् वा पूर्व्वपदवृद्धिः । अनौचित्ये यस्य यद्रूपं नोचितं तद्रूपे । उत्तरपदवृद्धौ अयायातथ्यमप्यत्र न० ।

आयथापूर्व्य न० पूर्व्वमनतिक्रम्य यथापूर्व्वं न०त० तस्य भावः ष्यञ् वा पूर्व्वपदवृद्धिः । यथापूर्व्वानुसारित्वे उत्तरपदवृद्धौ तु अयाथापूर्व्यमप्यत्र न० ।

आयन न० अयनमेव स्वार्थे अण् आ+अयनं वा प्रा०स० । १सम्यगामने "आयने ते परायणे दूर्व्वा रोहन्तु पुष्पिणीः" ऋ० १०,१४२,८ । अयनस्येदम् अण् । ग्रहाणां दक्षिणोत्तरगमनरूपायनस्य २सम्बन्धिनि त्रि० तच्च आयनवलनायनदृक्कर्म्मादि ज्योतिषप्रसिद्धं तत्रायनवलनं यथा सि०शि० "युतायनांशोडुपकोटिशिञ्जिनी जिनांशमौर्व्या १३९७ गुणिता विभाजिता । द्युजीवया लब्धफलस्य कार्मुकम् भवेच्छशाङ्कायनदिक्कमायनम्" । "ग्रहस्य सायनांशस्य कोटिज्या जिनांशज्यया गुणा द्युज्यया भक्ता फलस्य चापमायनं वलनं भवति यस्मिन्नयने ग्रहोवर्त्तते तद्दिक् भवति" प्रमिता० । आयनदृक्कर्म सि०शि० उक्तं यथा । "आयनं वलनमस्फुटेषुणा संगुणं द्युगुणभाजितं हृतम् । पूर्णपूर्णधृतिभिर्ग्रहाश्रितव्यक्षभोदयहृदायनाः कलाः । अस्फुटेषुवलनाहतिस्तु वा षट्हृत् फलकलाः स्युरायनाः । ता ग्रहेऽयनपृषत्कयोः क्रमादेकभिन्नककुभोर्ऋणं धनम्" । "ग्रहस्य यदायनं वलनं तदस्फुटशरेण संगुण्य तद्द्युज्यया भजेत् । फलमष्टादशशतैः १८०० संगुण्य यस्मिन् राशौ ग्रहोवर्त्तते तस्य निरक्षोदयासुभिर्विभजेत् । फलमायनकला भवन्ति । अथ वायनवलनकला अस्फुटेन शरेण संगुण्य षष्ट्या विभजेत् । फलमायनकलाः स्वल्पान्तरा भवन्तीत्यनुकल्पः । ग्रहो यस्मिन्नयने वर्त्तते तस्यायनस्य ग्रहशरस्य च यद्येका दिक् तदा ता आयनाः कला ग्रहे ऋणं कार्य्याः । यदि तयोर्भिन्ना दिक् तदा धनं कार्याः । एवं कृतायनदृक्कर्मको ग्रहो भवति । अत्रोपपत्तिर्गोले सविस्तराभिहिता । अथेहापि किञ्चिदुच्यते । क्रान्तिवृत्ते यद्ग्रहस्थानचिह्नं तद्यदा क्षितिजे लगति न तदा ग्रहः । यतोऽसौ शराग्रे । शराग्रं हि कदम्बाभिमुखम् । यदोत्तरकदम्बः क्षितिजादुपरि भवति तदा तदुन्मुखेन शरेण ग्रहः क्षितिजादुन्नाम्यते । क्षितिजकदम्बयोरन्तरं तदेवोत्तरमायनं वलनम् । यदा क्षितिजादधः कदम्बस्तदा शरेण ग्रहो नाम्यते क्षितिजकदम्बयोरन्तरं तदा दक्षिणं वलनम् । अतो वलनवशेन ग्रहस्योन्नामनं नामनं च । उन्नामितो ग्रह आदावेवोदितः । नामितः पश्चादुदेष्यति । स च कियता कालेनेति तदायनं त्रैराशिकेन । यदि त्रिज्यातुल्ये कर्णे कदम्बक्षितिजयोरन्तरकला वलनसंज्ञा लभ्यन्ते तदा अस्फुटशरतुल्ये किमिति फलं ग्रहादधोऽवलम्बरूपाः कला भवन्ति । ग्रहस्थाने यद्द्युज्यावृत्तं तत्र ता जीवारूपाः । तासां त्रिज्यावृत्तपरिणामायान्योऽनुपातः । यदि द्युज्यावृत्तएतावती ज्या तदा त्रिज्यावृत्ते कियतीत्येवं याः फलकलास्ता एवासवः । फलस्य धनुः स्वल्पत्वान्नोत्पद्यत इति न कृतम् । तैः क्रान्तिवृत्ते परिणामायान्योऽनुपातः । यदि निरक्षोदयासुभी राशिकला अष्टादश शतानि लभ्यन्ते तदैभिरसुभिः किमिति फलं क्रान्तिवृत्तपरिणताः कला भवन्ति । यदोत्तरं किल वलनमुत्तरश्च विक्षेपस्तदा तेन विक्षेपेणोन्नामितो ग्रहो यावत् क्षितिजं नीयते तावत् क्रान्तिवृत्तग्रहस्थानात् पृष्ठतः क्रान्तिवृत्तं क्षितिजे लगति तदेव स्थानं कृतदृक्कर्मको ग्रह । किं बहुना गोले क्रान्तिमण्डले यथास्थानं विमण्डलं विन्यस्य तत्र ग्रहं च दत्त्वा चिह्नं कार्यम् । अथ ध्रुवाद्ग्रहोपरि नीयमानं वृत्ताकारं सूत्रं यत्र क्रान्तिवृत्ते लगति तत्र

क्षतदृक्कर्मको ग्रहः । एवं ध्रुवाभीयमानेन सूत्रेण शरक्षतं त्र्यस्रं भवति । क्रान्तिवृत्तग्रहस्थानाद्यतः पृष्ठतो वा आयनकलातुल्येऽन्तरे तत् सूत्रं क्रान्तिवृत्ते लगति । अत आयनकला भुजः, अस्फुटःविक्षेपः कोटिः, शराग्रक्रान्तिवृत्तयोरन्तरे यावत् सूत्रखण्डं स तत्र कर्णः । एतत् त्र्यस्रं वलनत्र्यस्रसंभवम् । अतस्त्रैराशिकेन वलनकलानामानयनम् । यदि यष्टिकोट्या वलनकलाभुजो लभ्यते तदा अस्फुटविक्षेपकोट्या किमिति फलमायनकला इति सर्वमुपपन्नम्" प्रमिताक्षरा ।

आयमन न० आ+यम–ल्युट् । १दैर्घ्ये णिच्–ल्युट् । २नियमने ३संयतकरणे दृढस्य संकुचितस्याकृष्य ४दीर्घीकरणे च । "यथा दृढस्य धनुष आयमनम्" छा०उ० ।

आयल्लक पु० आयन्निव लीयते अत्र ली–आधारे वा०ड ततः संज्ञायां कन् । उत्कण्ठायाम् हेम० ।

आयस त्रि० अयसो विकारः अण् स्त्रियां ङीप् । लौहमये । 'शक्तिञ्चोभयतस्तीक्ष्णामायसं दण्डमेव वा" "पुमांसं दाहयेत् पापं शयने तप्तआयसे" इति च मनुः । "स चकर्ष परस्मात् तत् अयस्कान्त इवायसम्" रघुः । "मूढबुद्धिमिवात्मानं हैमीभूतमिवायसम्" कुमा० । २लौहमयकवचे च ३अङ्गुलित्रिण्यां जालिकायां स्त्री । अयएव स्वार्थे अण् । ४लौहे । ततः विकारे मयट् लौहमये त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आयसीय त्रि० अयसः सन्निकृष्टदेशादि० कृशा० छण् । लौहसन्निकृष्टदेशादौ ।

आयस्कार पु० अयस्कार एव स्वार्थे अण् । लौहकारे त्रिका० ।

आयस्त त्रि० आ+यस–क्त । १क्षिप्ते "आयस्तसिंहाकृतिरुत्पपात" किरा० २क्लेशिते ३प्रतिहते ४तीक्ष्णीकृते ५आयासयुक्ते च ।

आयस्थान न० ६त० । १लाभस्थाने, राज्ञां २शुल्कग्रहणस्थानाद्याकरस्थाने "ठञ् ठगावायस्थानेभ्यः" पा० । ज्योतिषोक्ते ३लग्नादेकादशस्थाने च ।

आयस्थूण त्रि० अयोमयी स्थूणायस्य तस्यापत्यं शिवा० अण् । अयस्थूणापत्ये स्त्रियां ङीप् । [त्वेत्यर्थे ।

आयस्य अव्य० आ+यस–ल्यप् । आयासं कृत्वा भृशं यति-

आयात त्रि० आ+या–क्त । आगते स्थानात् स्थानान्तरं प्राप्ते । "यामोयातस्तथापि नायातः" सा०द० । "आयाता मधुयामिनी" उद्भटः । "आयाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी साभिधीयते" देवीमा० ।

आयाति पु० आ+या+क्तिच् । "यातिर्ययातिः संयातिरायातिः पश्चिमोमतः" हरि० ३०अ० "यातिर्ययातिः संयातिरायातिः सयतिस्तथा । नहुषोजनयामास षट्सुतान् प्रियवादिनः" इति च हरि० उक्ते १नहुषसुतभेदे आ+या–भावे क्तिन् । २आगमने स्थानान्तरगमने ।

आयान न० आ+या–ल्युट् । १ आगमने आयाति यावद्द्रव्यम् आ+या–ल्यु । २स्वभावे जटा० स्वभावस्य यावद्द्रव्ययायित्वात्तथात्वम् ।

आयाम पु० आ+यम–भावे घञ् । दीर्घपरिमाणभेदे "अणुमहद्ह्रस्वदीर्घभेदात् परिमाणचातुर्विध्यमिति वैशेषिकादयः स्वीचक्रुः । अणुमहद्रूपं परिमाणद्वयमिति साङ्ख्याः ह्रस्वदीर्घयोर्महत्त्वएवान्तर्भावात् । तत्र अल्पसंख्यकावयवत्वमणुत्वम् अधिकावयवजन्यत्वं महत्त्वम् तेषु च अवयवप्रचयेषु ययोः पार्श्वयोराधिक्यं तत्र दीर्घत्वव्यवहारः यत्र च पार्श्वयोरल्पत्वं तत्र विस्तीर्णत्वं ह्रस्वत्वं च व्यवह्रियते "अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमिति" श्रुतौ च अवान्तरभेदमाश्रित्यैव परिमाणचातुर्विध्योक्तिर्दृष्ट्या अस्य गुणमात्रवाचित्वम् न तु अणुमहदादिवत् गुणगुण्युभयवाचकत्वमपि इति भेदः । "आयामवद्भिः करिणां घटाशतैः" माघः "यावानूर्द्ध्व बाहुकः पुरुषस्तावदायामः" आश्व०गृ० "यस्य चायामः" पा० "शीतवृद्धतरायामास्त्रियामा यान्ति साम्प्रतम्" रामा० । आ+यम+णिच्–अच् । २नियमने प्राणायामः प्राणवायोर्नियमनम् "प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति" "एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः" मनुः । आयामोऽस्त्यस्य बला० वा इनि पक्षे मतुप् । आयामी आयामवान् आयामयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । यामशब्दस्याङा मर्य्यादायाम् अव्ययीभावः । ३प्रहरपर्य्यन्ते अव्य० ।

आयास पु० आ+यस–घञ् । अतियत्ने "स्नेहमूलानि दुःखानि देहजानि भयानि च । शोकहर्षौ तथायासः सर्वं स्नेहात् प्रवर्त्तते" भा०व० २०० अ० "रत्यायासमनस्तापक्षुत्पिपासादिसम्भवा" सा०द० ।

आयासक त्रि० आ+यस–ण्वुल् । १आयासयुक्ते । णिच्–ण्वुल् । २आयाससम्पादके च ।

आयासिन् त्रि० आयस्यति आ+यस–णिनि । आयासयुक्ते "कामं प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनायासि" शकु० ।

आयिन् त्रि० आयोलाभोऽस्त्यस्य इनि । १लाभयुक्ते मतुप् आयवानप्यत्र त्रि० इण–णिनि । २गन्तरि स्त्रियां ङीप् ।

आयु त्रि० "छन्दसीणः" उणा० इण–उण् । गमनशीले "ला अस्य

बर्हिमायुर्वोनेट् : सचन्त धेनवः" ऋ०२,५,५। "आयुवोगन्धर्वाः" भा० उवङ् छान्दसः "अभि सोमास आयवः पवन्ते मद्यं मदम्" ऋ० ९,२३,४। २आयुषि न० "कालः-क्रीड़ति गच्छत्यायुरित्युक्तेः कालगत्यैव तस्य गामित्वात्तथात्वम्। जीवनस्य कालरूपत्वे तु कालस्य सततगामित्वात्तथात्वं युक्तमेव "अग्ने जरस्य स्वापत्य आयुन्यूर्ज्जा" ऋ०२,३,७। "वत्सं न पूर्व्यं आयुनि जातं रिहन्ति मातरः" ऋ० ९,१००,१ आयुनि आयुषि" भा० बाहुलकात् भाषायामपि उण् उञ्च०। तेन "वायुना जगदायुना" वर्णविवेकः। "मा बधिष्ठा जटायुं माम्" भट्टिः। "तटीं विन्ध्यस्याद्रेरभजत जटायोः प्रथमजः" इति अभिनन्दः।

आयुक्त त्रि० आ+युज-कर्म्मणि क्त। १सम्यग्व्यापारिते। "आयुक्तकुशलाभ्याञ्चासेवायाम्" पा० "आयुक्तः व्यापारितः" सि०कौ०। "कुशलोऽन्येषणस्याहमायुक्तो दूतकर्म्मणि" भट्टिः २ईषद्युक्ते च "आसेवायां किम्? आयुक्ता गौः शकटे ईषद्युक्तः" सि०कौ०। भावे क्त। ३सम्यग्नियोजने न०। आयुक्तमनेन इष्टा० इनि। आयुक्ती सम्यग्नियोजनकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

आयुध न० आयुध्यतेऽनेन आ+युध-करणे घञर्थे क। शस्त्रमात्रे। तस्य भेदाः समासतस्त्रिधा प्रहरणहस्तमुक्त यन्त्रमुक्तभेदात्। तत्र हस्तस्थितैर्यैः प्रह्रियते तानि प्रहरणानि यथा खड्गादीनि। हस्तमुक्तानि चक्रादीनि, यन्त्रमुक्तानि शरादीनि। तेषां सर्व्वेषां युद्धसाधनत्वादायुधत्वम्। "न मे त्वदन्येन विसोढमायुधम्" रघुः। "येऽपीन्द्रपाणितुलितायुधलूनपक्षाः" माघः। "न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम्" मनुः।

आयुधधर्म्मिणी स्त्री आयुधस्येव धर्म्मोऽस्त्यस्याः इनि ङीप्। जयन्तीवृक्षे शब्दच०। साहि रोगनाशने आयुधसमा

आयुधन्यास पु० आयुधानां न्यासः तत्तत्स्थानस्पर्शपूर्व्वकं तत्तन्मन्त्राणामर्पणबुद्ध्या स्थापनम्। श्रीविद्यापूजाङ्गे "एवं कामकलारूपं देवतामयमात्मनः। वपुर्विचिन्त्य शिवयोरायुधन्यासमाचरेत्" इत्यादिना ज्ञानार्णवोक्ते न्यासभेदे। तन्त्रसारे श्रीविद्यापूज्याप्रकरणे विस्तरोदृश्यः।

आयुधागार न० ६त०। राज्ञां प्रहरणस्थापनार्थे गृहे। "सद्मद्रुममायुधागारमिदं तस्य दुरात्मनः"। "आयुधागारमादीप्य" इति च भा०आ०प०१४७,४८ अ०। "कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान्" मनुः। आयुधागारे नियुक्तः ठक्। आयुधागारिकः तत्रनियुक्ते त्रि०। तल्ल-क्षणमुक्तं मात्स्ये। "स्थापनाजातितत्त्वज्ञः सततं प्रतिजागृतः। राज्ञः स्यादायुधागारे दक्षः कर्म्मसु चोद्यतः"।

आयुधिक पु० आयुधेन तद्व्यवहारेण जीवति ठञ्। शस्त्राजीवे पक्षे छ आयुधीयोऽप्यत्र। आयुधाजीवादयोऽप्यत्र।

आयुधिन् पु० आयुधमस्त्यस्य इनि। शस्त्रधारके।

आयुध्य न० युद्ध्यति युध-क न०त० ततो भावे अचतुरादिपाठात् ष्यञ् न लतलौ। १योद्धृभिन्नत्वे। आ+युध-ल्यप्। २सम्यग्युद्धं कृत्वेत्यर्थे अव्य०।

आयुर्दाय पु० आयुषोदायः दानम्। बलविशेषस्थितियोगादिभिः ज्योतिषोक्ते रव्यादिभिः आयुषोदाने तद्विवरणं श्रीपतिपद्धतौ यथा

"आयुर्ज्ञानादेव होराफलानां कर्त्तुं यस्मान्निश्चयः शक्यतेऽत्र। आयुर्दायः संप्रदायागतोऽयं सच्छिष्याणां प्रीतये कथ्यतेऽत्र। एकोनदीधितिसमादिह गच्छतो यद्रूपादिरूपचयसंकलितद्वयं स्यात्। चेष्टोच्चरश्मिजमथ स्वमरीचिभक्तं तज्जायतेऽत्र गुणकद्वितयं तदाख्यम्। जने भवेतां निजदीधितिभ्यः श्रेढीफले ते यदि रश्मियुक्ते। तदर्द्धिते स्वांशुभिरुद्धृते ते तद्घातमूलं गुणकः स्फुटः स्यात्"। इति गुणकानयनमतायं भेदस्तट्टीकायामुक्तः। "अल्पाश्चेत् किरणाः सैकास्तदर्भक्ता भवेद्गुणः। अधिकाश्चेद्विरेकास्ते दलिता गुणको भवेत्" "वर्गोत्तमे स्वभवने स्वनवांशके च स्वत्र्यंशके च गुणकोद्वितयं निरुक्तः। अध्यर्द्धरूप ३/२ मधिमित्रगृहे सुहृद्भे सत्र्यंशकं ४/३ समगृहे खलु रूपमेव। त्र्यंशोनितं २/३ रिपुगृहेऽध्यरिभे दलं १/२ स्यादेभ्योगुणोभवति यः खलु कश्चिदेकः। वेदोद्धृतः सभगुणोगुणकैः प्रदिष्टोहोरादिवर्गगुणकस्तु भवेत्तदङ्कम्। एतेऽपि गुरुयागदितामहद्भिरपेक्ष्यानन्तर ताड़कानाम्। ७नगांशका ११रुद्रमितास्त्वभीष्टराशौ सुहृद्दे भ्रमानि मूर्च्छनांशाः। १९नवाश्विनो १रूपसुदासराशौ २१कुह्यंशका १३विश्वसमा द्विषद्भे। त्रयो नगांशा अधिशत्रुराशावेते भसंज्ञाश्च राशिवर्जम्। वर्गोत्तमात्प्रीज्भा नवविभागस्थिते गृहे तु द्वितयं २गुणस्येत्। एतैरभीष्टादिगुणैर्निहन्यादुदीरितैराशिगुणं पुनस्तम्। गृहादिके वर्गगणे स्वकीये द्विकोगुणस्त्रिंशविवर्ज्जितः सः। अभीष्टभे मित्रगृहे नवांशा विश्वेऽथ रूपञ्च समस्य गेहे। नवांशकाः पञ्च विरोधराशौ गुणांशकः स्यादधिवैरिणोभे। पूर्व्वमपूर्व्वागुणकाय उक्ता वर्गेषु सम्यगिह गुणसंज्ञाः। गुरुयागुरुस्तैरधिकारलब्धैरुक्तैर् गुणैः स्यादथ मिश्रितैस्तैः। स्फुतोबुधैराश्रयसंज्ञितोऽयमस्य स्फुटस्यापि

बधो भवेद् यः। तस्यैव मूलं खलु कर्मतोऽस्य आयुर्विधाने गुणकार उक्तः। ग्रहस्य लिप्ताः खखसिद्ध २४००भक्ताः प्रोक्ताः कलाः शेषमिहायुषोऽत्र। लग्नं ग्रहोनं यदि षड्भहेभ्यो हीनं तदानीं हरसंभवः स्यात्। नैवाधिके तत्र खगोनलग्ने लिप्तीकृते राशिकला १८०० विभक्ते। आयुःकलानां स हरः स्फुटः स्यात् रूपाद्यदाप्तः सहरस्तदानीम्। रूपादियुक्तोगुणकस्तु तासामेवं हि पापद्युचरोनलग्ने। शुभोनलग्ने तु हरोद्विनिघ्न आयुः कलाभ्योहरलब्धलिप्ताः। विशोधनीया यदि रूपकोनोहरस्तदानीं गुणकेन गुण्यः। चक्रार्द्धहानौ बहुषु द्वयोर्वा द्युचारिणोरेकगृहस्थयोस्तु। सत्याभिधानस्य मतेन सत्यं स्वांशं हरत्येव बलोत्कटोयः। 'एवं कार्य्या चक्रपातार्द्धहानिरायुर्दाये ह्यंशजे पिण्डजे च" इत्यंशायुः "नैसर्गाख्ये जीवशर्मोदिते च हारं कृत्वात्वेककोनोगुणः स्यात्" निसर्गायुषिविशेषः। "आयुर्लिप्ताः स्वगुणगुणिता व्योमशून्याश्वि २०० भक्ता अब्दामासादिवसघटिकाः स्युर्विनाद्यः क्रमेण" "एवं यथायथं गुणकगुणिता आयुर्लिप्ताः २०० भक्ता अब्दा भवन्ति शेषं विकला द्वादशभिर्गुणयित्वा षष्ट्या विभज्य लब्धं कलासु संयोज्य पुनरपि ताः कला द्विशत्या विभजेत् तेन मासा भवन्ति। पुनःशेषं त्रिंशता गुणयित्वा कलासु संयोज्य द्विशत्या भागे दिवसा भवन्ति पुनःशेषं षष्ट्यागुणय कलासु संयोज्य द्विशत्या विभज्य लब्धं घटिका भवन्ति। एवं पलानि च"। "एवं सर्वं द्युचरजनितं ह्यायुरनीय लग्नादायुः साध्यं कथितविधिना किन्तु लग्ने विशेषः"।"एवं द्युगणजनितमिति रव्यादिग्रहस्वचितं तेन तत्तद्ग्रहदत्तायुरुच्यते इत्यर्थः"। "लग्ने तु वीर्य्याभ्यधिके भतुल्यैरंशैर्युतं तत्र विधेयमायुः। भागादिकादप्यनुपातलब्धं मासादिना संयुतमेव कार्य्यम्" वीर्य्याधिके षडधिके इत्यर्थः। अनुपातस्तु लग्नभागादि द्विगुणं कृत्वा पञ्चभिर्भक्त्वा लब्धं मासाः शेषं त्रिंशतागुणय पञ्चभिर्भक्तं लब्धं दिनानि शेषं षष्ट्यागुणय पञ्चभिर्भक्त्वा लब्धं घटिका एवं पलादिकमूह्येयम्। एवं लग्नायुः" अथ रव्यादीनां पिण्डायुः। "नन्देन्दवो १९ वाणयमाः२५ शरक्ष्मा१५ दिवाकराः १२ पञ्चभुवः१५ कुपक्षाः २१। नखाश्च२०भास्करमुखग्रहाणां पिण्डायुषोऽब्दा निजतुङ्गगानाम्। निजोच्चशुद्धः खचरोविशोध्योभमण्डलात् षड्भवनोनकश्चेत्। यथा स्थितः षड्भवनाधिकस्तु लिप्तीकृतः संगुणितो निजाब्दैः। तत्र खाभ्ररसचन्द्रविलोकैः २१६०० हृते सति यदाप्यते फलम्। वर्षमासदिननाडिकाद्यं तत् तद्धि पिण्डभवमायुरिष्यते" इति पिण्डायुः। "त्र्यंशुक हरति शत्रुभे ग्रहः स्वायुषोऽत्र न तु वक्रचारगः। सूर्य्यलुप्तकिरणोऽर्द्धहारकः प्रोज्झ्य भार्गवदिनेशनन्दनौ। खचरोजायते योऽर्द्धत्र्यंशयोरपहारकः। आयुषः स हरेदर्द्धं त्र्यंशं शुक्रशनैश्चरौ। प्राग्वत्फलानि स्वहरैर्विधाय तदैक्यतो यत्ग्रहसंख्ययाप्तम्। तदत्र ह्रासं बलिनो ग्रहस्य जगौ मणित्थोहरिरित्यमेव। हरयुतिविहृतायग्रहसंख्यया स च हरोपचयस्य ततः फलम्। अधिकवीर्य्यवतोऽम्बरचारिणो निगदतीति मुनिः किल देवलः। लिप्तीभूतैर्लग्नभागैर्निहन्यादादायुर्दायं खेचराणां पृथक्स्थम्। व्योमाकाशत्विन्दुपक्षै२१६००र्भजेत्तं स्वायुर्दायात् शोध्यमब्दादि लब्धम्। एवं क्रूरे लग्नगे सौम्यदृष्टे तस्मिन्दाये तत्फलार्द्धं विशोध्यम्। एतद्दाये नांशसंज्ञे विधेयं पिण्डायुर्वत् कर्म नैसर्गिकेऽपि, अत्र विशेषो लघुपद्धतौ। "लग्नेऽदशुभस्तदोदयगृहात् हित्वांशनिघ्नं फलं क्रूरस्योदय भावजं यदि तनौ द्वौ तद्बलिष्ठस्य च। चेत् साम्येऽधिक भावजेन बलयोस्तेन ग्रहायुः कला निघ्नाः खाभ्ररसेन्दुदस्त्र २१६००विहृता लब्धं त्यजेत् स्वायुषः"। लग्नगपापस्य लग्ने सत्त्वे तु न त्यागः "योयो भावःस्वामिदृष्टो युतो वेत्यादिना" तस्य पुष्टत्वाभिधानात्, "क्रूरःसोऽपि शुभेक्षितो यदि तदा लब्धस्य खण्डं त्यजेत् नैतत् कर्म विलग्नपे तनुगते क्रूरेऽपि नांशायुषीत्युक्तेश्च" ग्रहाणां बलं च बलशब्दे वक्ष्यते। नखाः २०शशी १द्वौ २ नवकं ९दृष्टतिथ्र१८ कृतिः २० खवाण५० रविपूर्वकाणाम् इयं निरुक्ताक्रमशोग्रहाणां नैसर्गिके ह्यायुषि वर्षसंख्या"। इति नैसर्गिग्रहदत्तायुः इदानीमंशायुःप्रभृतीनां कस्य कुत्र ग्राह्यता तदाह। "अंशोद्भवं लग्नबलात् प्रसाध्यमायुश्च पिण्डोद्भवमर्कवीर्य्यात्। नैसर्गिकं चन्द्रमसोबलेन त्रयस्त्रयाणामथ वीर्य्यसाम्ये। अंशोद्भवं लग्नबलेन कुर्य्यात् पिण्डाख्यमायुश्च बलेन भानोः। नैसर्गिकं चन्द्रमसो बलेन सर्वांशयश्चैकत्र विधाय तानि। विलग्नतिग्मांशुहिमद्युतीनां हरेद्बलैक्येन ततो यदाप्तम्। वर्षाद्यमायुस्त्विह स्फुटं स्यात् श्रीनीलकण्ठादय एवमूचुः। लग्नसूर्य्यशशिनोबलशून्याः सूर्य्यदात्र परमायुरशांशम्" हीनबलत्वमाह दामोदरः रूपत्रयाल्पं किल षड्बलैक्यं भवेद्विलग्नस्य खगस्य यस्य। स्वस्वामिना नो सहितो न दृष्टः स हीनवीर्य्यः कथितो-

मुनीन्द्रैः"। केशवोऽपि "त्र्यंशे हीनबली बली षडधिके वीर्य्ये ग्रहस्योदयः"। "सर्व एव खचरा ददतीदं जीवशर्म्मगदितं हि तदायुः। ग्रहः स्वोच्चहीनः स चेत् षड्भहीनो भचक्राद्विशोध्योऽथ भागीकृतः सन्। कुवेदर्त्तुनागै ८६४१ र्हतो वेदखाब्धै ५०४ र्विभक्तोदिनाद्यम्भवत्येवमायुः" अहोभ्यः खरामै ३० र्ह्रतेभ्योऽधिमासाः पतङ्गैश्च तेभ्योभवेयुस्तदाब्दाः। भचक्रार्द्धहान्यादिकोऽन्योविधिर्यः सपिण्डोद्भवायुर्वदेवात्र कार्यः इति। आयुःस्वथैतेषु बलाढ्यलग्ने विहाय राशीन् कृतलिप्तिकेऽत्र भक्ते द्विशत्या २०० फलमब्दपूर्वं यत्स्यात् विलग्नायुषि तच्च योज्यम्। लग्नार्कयोरर्कशशाङ्कयोश्च लग्नोडुपत्योरपि वीर्यसाम्ये। तदायुषोरैक्यदलं भवेद्यत् तत् श्रीधराद्यैः स्फुटमायुरुक्तम्" इति लग्नायुः।"ये धर्मकर्मनिरता विजितेन्द्रियाये ये पथ्यभोजनजुषोद्विजदेवभक्ताः। लोकोत्तरन्दधति ये कुलशीललीलां तेषामिदङ्गदितमायुरुदारधीभिः"। अष्टवर्गादपि आयुर्दायज्ञानं भवति तच्चाष्टवर्गशब्दे उक्तप्रायम्। ५२२ पृष्ठे दृश्यम् नक्षत्रायुःकेन्द्रायुःप्रभृतीनां विस्तरभयादिहानुक्तिराकरे तच्च दृश्यम्।

आयुर्द्रव्य न॰ आयुःसाधनं द्रव्यम् शा॰त॰। १औषधे रत्नमा॰ २आयुःसाधने घृते च "आयुर्वै घृतमित्युक्तेः घृतस्यायुर्जनकत्वात्तथात्वम्।

आयुर्योग पु॰ उचितस्यायुषोज्ञापकः योगः। ज्योतिषोक्ते ग्रहयोगभेदे सचायुःशब्दे दृश्यः।

आयुर्वृद्धि स्त्री आयुषो वृद्धिः। द्रव्यविशेषसेवनेनायुषो वृद्धौ तानि च द्रव्याणि कतिचिदुच्यन्ते। रस एव तावत् सर्वापेक्षयायुर्वृद्धिकरः 'अभ्रकं तव वीजन्तु मम वीजन्तु पारदः। अनयोर्मेलनं देवि! मृत्युदारिद्र्यनाशनम्" इति सर्व॰द॰गौरीं प्रति शिववाक्यम्' कर्मयोगेन देवेशि! प्राप्यते पिण्डधारणम्। रसस्य पवनस्येति कर्म्मयोगो द्विधा स्मृतः। मूर्च्छितो हरति व्याधीन् मृतो जीवयति स्वयम्। बद्धः खेचरतां कुर्य्याद्रसो वायुश्च भैरवि!" इति सर्व॰द॰ तन्त्रवाक्यम्। यथा च वायोर्निरोधेनैव आयुर्वृद्धिः। तथोक्तं काशी॰ 'संनियम्येन्द्रियग्रामं नातिनीचोच्छ्रितासनः। मध्यमञ्चोत्तमं चाथ प्राणायाममुपक्रमेत्। चलेऽनिले चलं सर्वं निश्चलं तत्र निश्चले। स्थाणुत्वमाप्नुयाद्योगीततोऽनिलनिरोधनात्। यावद्देहे स्थितः प्राणो जीवितं तावदुच्यते। निर्गते तत्र मरणं ततःप्राणं निरोधयेत्। प्राणायामेन युक्तेन सर्व्वव्याधिक्षयोभवेत् अयुक्ताभ्यासयोगेन सर्वव्याधिसमुद्भवः" ततश्च प्राणायामस्य सर्वव्याधिहरत्वादप्यायुर्वृद्धिकरत्वम्। अस्यचायुर्वृद्धिकरत्वेऽन्यदपि कारणम् तथा हि"षड्भिश्वासैर्भवेत् प्राणः षट्प्राणा नाड़िका मता। षष्टिर्नाड्यस्त्वहोरात्रो जपसंख्याक्रमो-मतः। एकविंशतिसाहस्रं षट्शतानि महेश्वरि!। जपति प्रत्यहं प्राणीति"तन्त्रोक्त्या २१६००एतन्मिताः श्वासरूपाः प्राणक्रियाः अहोरात्रे भवन्ति वत्सरसंख्यया ३६०गुणितास्ताः ७७७६०००एतन्मिता वत्सरे भवन्ति। 'शतायुर्वै पुरुष' इति श्रुत्या मनुष्याणां स्वाभाविकशतायुष्ट्वोक्तेः शतेन गुणितास्ताः ७७७६००००० एतन्मिताः प्राणक्रिया मनुष्याणां जीवनकाले भवितुमर्हन्ति तत्र प्राणायामादिना प्राणवायोर्निरोधे प्राणक्रियानुत्पत्तेः प्राणक्रिया रोधकाले च यावत्यः प्राणक्रिया भवितुमर्हन्ति तावन्तःकाला आयुषो वर्द्धन्ते इति। उक्ताः प्राणक्रियाश्च सुस्थस्यैव भवन्ति रोगाद्युपसर्गे शीघ्रधावनादिपरिश्रमे च प्राणक्रियाधिक्यं भवति तेन स्वल्पकालमध्ये यावत्प्राणक्रिया अपेक्षितास्ततोन्यूनकालमध्ये तासामुत्पत्तावायुःक्षयः। शतायुष्ट्वञ्च स्वाभाविकं कर्म्मवशात् ततोन्यूनताऽपि जात्यायुर्भोगानां कर्म्मविपाकत्वस्य योगशास्त्रे उक्तेः। तादृशाल्पायुष्ट्वादिसूचको ग्रहविशेषयोगादिर्ज्योतिषे उक्तः। अन्नदोषादीनाञ्चाल्पायुष्ट्वप्रयोजकत्वं स्मृत्युक्तमदृष्टद्वारैव। वैद्यकोक्तापथ्यभोजनस्य तथात्वञ्च रोगोत्पत्तिद्वारेति भेदः। रोगोपसृष्टदेहं च जीवो दुःखहेतुत्वात् वह्न्याद्युपद्रुतदेशवत् शीघ्रं परिजिहीर्षति। तथा च देहो यथा न रोगादिभिरुपसृज्येत" तथा यतितव्यमित्येतदर्थं शास्त्रेषु पथ्योपदेशः इति बोध्यम्। एवं खेचरीमुद्रादीनामप्यायुर्वृद्धिकरत्वम् काशी॰ उक्तम्। "कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा। भ्रुवोरन्तर्गतादृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी। न पीड्यते स रोगेण न च लिप्येत कर्म्मणा। बाध्यते न स कालेन योमुद्रां वेत्ति खेचरीम्। चित्तं चरति खे यस्माज्जिह्वा चरति खे गता। तेनैषा खेचरी नाम मुद्रा सिद्धैर्निषेविता। यावद्बिन्दुः स्थिरोदेहे तावन्मृत्युभयं कुतः। यावद्बद्धा नभोमुद्रा तावद्बिन्दुर्न गच्छति। उड्डीनं कुरुते यस्मादहोरात्रं महाखगः। उड्डीयानं ततः प्रोक्तं तत्र बन्धोऽभिधीयते। जठरे पश्चिमं जानु नाभेरूर्द्ध्वञ्च धारयेत्। उड्डीयानं ह्ययं बन्धोमृत्योरपि भयं जयेत्। बध्नाति हि शिराजालं अधोगामि न भोजनम्। एष जालन्धरोबन्धः कण्ठे दुःखौघनाशनः। जलन्धरे कृते बन्धे कण्ठसंकोचलक्षणे।

न पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः प्रधावति । पार्ष्णिभागेन सम्पीड्य योनिमाकुञ्चयेद्गुदम् । अपानमूर्द्ध्वमाकृष्य मूलबन्धोऽभिधीयते । अपानप्राणयोरैक्यं क्षये मूत्रपुरीषयोः । युवा भवति वृद्धोऽपि सततं मूलबन्धनात्” । एवमन्यान्यपि स्मार्त्तानि कर्म्माणि आयुर्वृद्धिकराणि “मत्स्यान् मोचयतो द्विजाय ददतोऽप्यायुश्चिरं वर्द्धते” “आयुष्यं प्राङ्मुखोभुङ्क्ते” इत्यादीनि ।

रसवत् अन्यान्यपि द्रव्याणि सेवितानि आयुर्वृद्धिकराणि सुश्रुते दर्शितानि तानि रसतुल्यतया रसायनानि यथा

“अथातः सर्व्वोपघातशमनीयं रसायनं व्याख्यास्यामः । पूर्व्वे वयसि मध्ये वा मनुष्यस्य रसायनम् । प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः स्निग्धशुद्धतनोः सदा । नाविशुद्धशरीरस्य युक्तो रासायनो विधिः । न भाति वाससि क्लिष्टे रङ्गयोग इवाहितः । शरीरस्योपघाता ये दोषजा मानसास्तथा । उपदिष्टाः प्रदेशेषु तेषां वक्ष्यामि वारणम् । शीतोदकं पयः क्षौद्रं सर्पिरित्येकशो द्विशः । त्रिशः समस्तमथ वा प्राक् पीतं स्थापयेद्वयः । तत्र विडङ्गतण्डुलचूर्णमाहृत्य यष्टीमधुयुक्तं यथाबलं शीततोयेनोपयुञ्जीत शीततोयं चानुपिबेदेवमहरहर्मासं तदेव मधुयुक्तं भल्लातककाथेन वा मधुद्राक्षाकाथयुक्तं वा मध्वामलकरसभ्यां वा गुडूचीकाथेन वा । एवमेते पञ्च प्रयोगा भवन्ति जीर्णे मुद्गामलकयूषेणालवणेनाल्पस्नेहेन घृतवन्तमोदनमश्नीयात् । एते खल्वर्शांसि क्षपयन्ति क्रमीनुपघ्नन्ति ग्रहणधारणशक्तिं जनयन्ति मासेमासे प्रयोगे वर्षशतमायुषोऽभिवृद्धिर्भवति । विडङ्गतण्डुलानां द्रोणं पिष्टपचने पिष्टवदुत्स्वेद्य विगतकषायं स्विन्नमवतार्य्य दृषदि पिष्टमायसे दृढे कुम्भे मधूदकोत्तरं प्रार्ष्य भस्मराशावन्तर्गृहे चतुरो मासान्निदध्यात् वर्षाविगमे चोद्धृत्योपसंस्कृतशरीरः सहस्रसम्पाताभिहुतं कृत्वा प्रातः प्रातर्यथाबलमुपयुञ्जीत, जीर्णे मुद्गामलकयूषेणालवणेनाल्पस्नेहेन घृतवन्तमोदनमश्नीयात् पांशुशय्यायां शयीत । तस्य मासादूर्द्ध्वं सर्वाङ्गेभ्यः क्रमयो निःक्रामन्ति तानणुतैलेनाभ्यक्तस्य वंशविदलेना पहरेत् । द्वितीये पिपीलिकास्तृतीये यूकास्तथैवापहरेत् चतुर्थे दन्तनखरोमाण्यवशीर्य्यन्ते पञ्चमे प्रशस्तगुणलक्षणानि जायन्ते । अमानुषं चादित्यप्रकाशं वपुरधिगच्छति दूराच्छ्रवणानि दर्शनानि चास्य भवन्ति रजस्तमसी चापोह्य सत्त्वमधितिष्ठति । श्रुतिनिगाद्यपूर्वोत्पादी गजबलोऽश्वजवः पुनर्य्युवाद्यौ वर्षशतान्यायुरवाप्नोति । तस्याणुतैलमभ्यङ्गार्थे । अजकर्णकषायमुत्सादनार्थे सौवीरं, कूपोदकं स्नानार्थे, चन्दनमुपलेपनार्थे, भल्लातकविधानवदाहारः परिहारश्च । काष्ठशय्यायां निषण्णो कृतानामेष एव कल्पः पांशुशय्याभोजनवर्जम् । अत्र हि पयसा घृतेन भोक्तव्यम् आशिषश्च पूर्व्वेण समानाः । शोणितपित्तनिमित्तेषु विकारेष्वेतेषामुपयोगः । यथोक्तमागारं प्रविश्य बलामूलार्द्धपलं पलं वा पयसालोड्य पिबेत् । जीर्णे पयः सर्पिरोदनइत्याहारः । एवं द्वादशरात्रमुपयुज्य द्वादश वर्षाणि वयस्तिष्ठति । एवं दिवसशतमुपयुज्य वर्षशतं वयस्तिष्ठति । एवमेवातिबलानागबलाविदारीशतावरीणामुपयोगः । विशेषतस्त्वतिबलामुदकेन, नागबलाचूर्णं मधुना, विदारीचूर्णं वा क्षीरेण, शतावरीमप्येवं, पूर्व्वेणान्यत् समानमाशिषश्च समाः । एतास्त्वौषधयो बलकामानां शोणितं छर्दयतां विरिच्यमानानां चोपदिश्यन्ते । वाराहीमूलतुलाचूर्णं कृत्वा ततोमात्रां मधुयुक्तां पयसालोड्य पिबेत् जीर्णे पयःसर्पिरोदनइत्याहारः । प्रतिषेधोऽत्र पूर्ववत् क्रियाप्रयोगमुपसेवमानो वर्षशतमायुरवाप्नोति स्त्रीषु चाक्षयताम् । एतेनैव चूर्णेन पयोऽवचूर्णश्रृतशीतमभिमथ्याज्यमुत्पाद्य मधुयुतमुपयुञ्जीत सायम्प्रातरेककालं वा जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहारः । एवं मासमुपयुज्य वर्षशतायुर्भवति । जीर्णे पयः सर्पिरोदन इत्याहारः । चक्षुःकामः प्राणकामो वा वीजकसाराग्निमन्थमूलं निःक्वाथ्य माषप्रस्थं साधयेत् तस्मिन् सिध्यति चित्रकमूलानामक्षमात्रं कल्कं दद्यादामलकरसचतुर्थभागं ततः स्विन्नमवतार्य्य सहस्रसम्पाताभिहुतं कृत्वा शीतीभूतं मधुसर्पिर्भ्यां संसृज्योपयुञ्जीत यथाबलं लवणं परिहरन् भक्षयेत् जीर्णे मुद्गामलकयूषेणालवणेन घृतवन्तमोदनमश्नीयात् पयसा वा मासत्रयमेवमाभ्यां प्रयोगाभ्यां चक्षुःसौपर्णं वङ्गवत्यनल्पबलो बलवान् स्त्रीषु चाक्षयो वर्षशतायुर्भवतीति । भवति चात्र । पयसा सह सिद्धानि नरः सनफलानि यः । भक्षयेत् पयसा सार्द्धं वयस्तस्य न शीर्य्यते ।

अथातो मेधायुष्कामीयं रसायनं चिकित्सितं व्याख्यास्यामः । मेधायुःकामः श्वेतवल्गुजफलान्यातपपरिशुष्काण्यादाय सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा गुडेन सह समालोड्य स्नेहकुम्भे सप्तरात्रं धान्यराशौ निदध्यात् सप्तरात्रादुद्धृत्य हृतदोषस्य यथाबलं पिण्डं प्रयच्छेदुदिते सूर्य्ये उष्णोदकं चानुपिबेत् । भल्लातकविधान-

वस्त्रागारप्रवेशो जीर्णौषधस्यापराह्णे हिमाभिरद्भिः परिषिक्तगात्रः शालीनां षष्टिकानां च पयसा शर्करामधुरेणौदनमश्नीयादेवं षण्मासानुपयुज्य विगतपाप्मा बलवर्णोपेतः श्रुतिनिगादी स्मृतिमानरोगो वर्षशतायुर्भवति । कुष्ठिनं पाण्डुरोगिणमुदरिणं वा कृष्णाया गोर्मूत्रेणालोड्यार्द्धपलिकं पिण्डं विगतलौहित्ये सवितरि पाययेत, अपराह्णे चालवणेनामलकयूषेण सर्पिष्मन्तमोदनमश्नीयात् । एवं मासमुपयुज्य स्मृतिमानरोगो वर्षशतायुर्भवति एष एवोपयोगश्चित्रकमूलानां, रजन्याश्चित्रकमूले विशेषो द्विपलिकं पिण्डं परं प्रमाणं शेषं पूर्ववत् ।

हृतदोष एव प्रतिसंसृष्टभक्तो यथाक्रममागारं प्रविश्य मण्डूकपर्णीस्वरसमादाय सहस्रसम्पाताभिहुतं कृत्वा यथाबलं पयसालोड्य पिबेत् पयोऽनुपानं वा तस्यां जीर्णायां यवान्नं पयसोपयुञ्जीत तिलैर्वा सह भक्षयित्वा त्रीन्मासान् पयोऽनुपानं जीर्णे पयः सर्पिरोदन इत्याहारः । एवमुपयुञ्जानः ब्रह्मवर्चसी श्रुतनिगादी भवति वर्षशतमायुरवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितस्त्रिरात्रमेनां भक्षयेत् । त्रिरात्रादूर्द्ध्वं पयःसर्पिरिति चोपयुञ्जीत । विल्वमात्रं पिण्डं वा पयसालोड्य पिबेदेवं दशरात्रमुपयुज्य मेधावी वर्षशतायुर्भवति । हृतदोष एवागारं प्रविश्य प्रतिसंसृष्टभक्तोब्राह्मीस्वरसमादाय सहस्रसम्पाताभिहुतं कृत्वा यथाबलमुपयुञ्जीत जीर्णौषधस्यापराह्णे यवागूमलवणां पिबेत् क्षीरसात्म्यो वा पयसा भुञ्जीत । एवं सप्तरात्रमुपयुज्य ब्रह्मवर्चसी मेधावी भवति । द्वितीयं सप्तरात्रमुपयुज्य ग्रन्थमीप्सितमुत्पादयति । नष्टञ्चास्य प्रादुर्भवति । तृतीयं सप्तरात्रमुपयुज्य द्विरुच्चारितं शतमप्यवधारयति । एवमेकविंशतिरात्रमुपयुज्यालक्ष्मीरपक्रामति मूर्त्तिमती चैनं वाग्देव्यनुप्रविशति सर्वाश्चैनं श्रुतय उपतिष्ठन्ति । श्रुतधरः पञ्चवर्षशतायुर्भवति । ब्राह्मीस्वरसप्रस्थद्वये घृतप्रस्थं विड़ङ्गतण्डुलानां कुडवं द्वे द्वे पले वचात्रिवृतयोर्द्वादश हरीतक्यामलकविभीतकानि श्लक्ष्णपिष्टान्यावाप्यैकध्यं साधयित्वा स्वनुगुप्तं निदध्यात् । ततः पूर्वविधानेन मात्रां यथाबलमुपयुञ्जीत जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहारः । एतेनोर्द्ध्वमधस्तिर्य्यक्कृमयो निःक्रामन्ति अलक्ष्मीरपक्रामति । पुष्करकर्णः स्थिरवयाः श्रुतनिगादी त्रिवर्षशतायुर्भवत्येतदेव कुष्ठविषमज्वरापस्मारोन्मादविषभूतग्रहेष्वन्येषु च महाव्याधिषु च संशोधनमादिशन्ति । हृतदोष एवागारं प्रविश्य हैमवत्या वचायाः पिण्डमामलकमात्रमभिहुतं पयसालोड्य पिबेत् जीर्णे पयःसर्पिरोदन इत्याहारः । एवन्द्वादशरात्रमुपयुञ्जीत ततोऽस्य श्रोत्रं विव्रियते द्विरभ्यासात् स्मृतिमान् भवति त्रिरभ्यासाच्छ्रुतमादत्ते चतुर्द्वादशरात्रमुपयुज्य सर्व्वं तरति किल्विषं तार्क्ष्यदर्शनमुत्पद्यते शतायुश्च भवति । द्वे द्वे पले इतरस्या वचाया निःक्वाथ्य पिबेत् पयसा समानं भोजनं समाः पूर्व्वेणाशिषश्च । वचाशतपाकं वा सर्पिर्द्रोणमुपयुज्य पञ्चवर्षशतायुर्भवति गलगण्डापचीश्लीपदस्वरभेदांश्चापहन्तीति ।

अथायुःकामीयं वक्ष्यामः । मन्त्रौषधसमायुक्तं संवत्सरफलप्रदम् । विल्वस्य चूर्णं पुष्ये तु हुतं वारान् सहस्रशः । श्रीसूक्तेन नरः कल्ये ससुवर्णं दिने दिने । सर्पिर्मधुयुतं लिह्यादलक्ष्मीनाशनं परम् । त्वचं विल्वस्य मूलस्य मूलक्वाथं दिने दिने । प्राश्नीयात् पयसा सार्द्धं स्नात्वा हुत्वा समाहितः । दशसाहस्रमायुष्यं हुतं युक्तरथं भवेत् । हुत्वा त्रिशालाक्वाथन्तु मधुलाजैश्च संयुतम् । अमोघं शतसाहस्रं युक्तं युक्तरथं स्मृतम् । सुवर्णपद्मवीजानि मधुलाजाः प्रियङ्गवः । गव्येन पयसा पीतमलक्ष्मीं प्रतिषेधयेत् । नीलोत्पलदलक्वाथो गव्येन पयसा शृतः । ससुवर्णतिलैः सार्द्धमलक्ष्मीनाशनः स्मृतः । गव्यं पयः सुवर्णञ्च मधूच्छिष्टञ्च माक्षिकम् । पीतं शतसहस्राभिहुतं युक्तरथं स्मृतम् । वचाष्टमसुवर्णञ्च विल्वचूर्णमिति त्रयम् । मेध्यमायुष्यमारोग्यपुष्टिसौभाग्यवर्द्धनम् । वासामूलतुलाक्वाथे तैलमावाप्य साधितम् । हुत्वा सहस्रमश्नीयान्मेध्यमायुष्यमुच्यते । यावकांस्तावकान्भक्षेदभिभूय यवांस्तथा । पिप्पलीमधुसंयुक्तान् शिक्षाचरणवद्भवेत् । मध्वामलकचूर्णानि सुवर्णमिति च त्रयम् । प्राश्यारिष्टगृहीतोऽपि मुच्यते प्राणसंशयात् । शतावरीघृतं सम्यगुपयुक्तं दिने दिने । सक्षौद्रं ससुवर्णं च नरेन्द्रं स्थापयेद्वशे । गोचन्दनामोहनिकामधूकं माक्षिकं मधु । सुवर्णमिति संयोगः पेयः सौभाग्यमिच्छता । पद्मनीलोत्पलक्वाथे यष्टीमधुकसंयुते । सर्पिरासादितं गव्यं ससुवर्णं सदा पिबेत् । पयसानुपिबेत् सिद्धं तेषामेव समुद्भवे । अलक्ष्मीघ्नं सदायुष्यं राज्याय सुभगाय च । यत्र नोदीरितो मन्त्रो योगेष्वेतेषु साधने । शब्दिता तत्र सर्व्वत्र गायत्री त्रिपदी भवेत् । पाप्मानं नाशयन्त्येता दद्युश्चौषधयः श्रियम् । कुर्य्युर्नागबलं चापि मनुष्यममरोपमम् । सतताध्ययनं वादः परतन्त्रावलोकनम् । तद्विद्याचार्य्यसेवा च बुद्धिमेधाकरो गणः । आयुष्यं भोजनं जीर्णे वेगानाञ्चाविधा-

रणम्। ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च साहसानाञ्च वर्ज्जनम्"। एवम् "सद्योमांसं नवान्नञ्च बाला स्त्री चीरभोजनम्। घृतमुष्णोदकं चैव सद्यः प्राणकराणि षट्" इत्याद्युक्तानि सुश्रुते हिताहितीयाध्याये हिततया चोक्तानि च आयुर्वृद्धिकराणि ।

आयुर्वेद पुं० आयुर्विद्यते लभ्यतेऽनेन विद—लाभे करणे घञ् आयुर्वेत्त्यनेन चिह्नज्ञापनेन विद—ज्ञाने करणे घञ् वा। चिकित्साशास्त्रे तन्निरुक्त्यादिकं सुश्रुते दर्शितं यथा। "शल्यं शालक्यमित्यादि अष्टाङ्गशब्दे ५२३पृष्ठे उक्तमुपक्रम्य "इह खल्वायुर्व्वेदप्रयोजनं व्याध्युपसृष्टानां व्याधिपरिमोक्षः स्वस्थस्य रक्षणञ्च। आयुरस्मिन् विद्यतेऽनेन वा आयुर्व्विन्दतीत्यायुर्वेदः। तस्याङ्गवरमाद्यमागमप्रत्यक्षानुमानोपमानैरविरुद्धमुच्यमानमुपधारय। एतद्ध्यङ्गं प्रथमं प्रागभिघातव्रणसंरोहाद्यज्ञशिरःसन्धानाच्च। श्रूयते हि यथा रुद्रेण यज्ञस्य शिरश्छिन्नमिति ततो देवा अश्विनावभिगम्योचुः। भगवन्तौ नः श्रेष्ठतमौ युवां भविष्यथः। भवद्भ्यां यज्ञस्य शिरः सन्धातव्यम्। तावूचतुरेवमस्त्विति। अथ तयोरर्थे देवा इन्द्रयज्ञभागेन प्रासादयन्। ताभ्यां यज्ञस्य शिरः संहितमिति। अष्टास्वपि चायुर्व्वेदतन्त्रेष्वेतदेवाधिकमभिमतमाशुक्रियाकरणाद्यन्त्रशस्त्रक्षाराग्निप्रणिधानात्सर्व्वतन्त्रसामान्याच्च। तदिदं शाश्वतं पुण्यं स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यं वृत्तिकरञ्चेति। ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिजगे तस्मादश्विनावश्विभ्यामिन्द्र इन्द्रादहं मया त्विह प्रदेयमर्थिभ्यः प्रजाहितहेतोः। भवति चात्र। अहं हि धन्वन्तरिरादिदेवो जरारुजामृत्युहरोऽमराणाम्। शल्याङ्गमङ्गैरपरैरुपेतं प्राप्तोऽस्मि गां भूय इहोपदेष्टुम्"। स चाथर्ववेदस्योपवेदः "विधाताथर्व्वसर्व्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन्। स्वनाम्ना संहितां चक्रे लक्षश्लोकमयीमृजुम्" इति भावप्रकाशोक्तेः। चरणव्यूहमते ऋग्वेदस्योपवेदः आयुर्वेदः अथर्ववेदस्य तु शस्त्रशास्त्राण्युपवेदः। स च षोडशर्षिप्रणीतत्वात् षोडशविधः यथोक्तं ब्रह्मवै०पु० "ऋग्यजुःसामाथर्व्वाख्यान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजापतिः। विचिन्त्य तेषामर्थं चैवायुर्वेदं चकार सः। कृत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः। स्वतन्त्रं संहितां तस्मात् भास्करश्च चकार सः। भास्करश्च स्वशिष्येभ्य आयुर्वेदं स्वसंहिताम्। प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः। तेषां नामानि विदुषां तन्त्राणि तत्कृतानि च। व्याधिप्रणाशवीजानि साध्वि! मत्तो निशामय। धन्वन्तरिर्दिवोदासः काशीराजोऽश्विनीसुतौ। नकुलः सहदेवार्किश्च्यवनो जनको बुधः। जावालो जाजलिः पैलः करथोऽगस्त्यएव च। एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोड़श व्याधिनाशकाः। चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्त्रमनोपमम्। धन्वन्तरिश्च भगवान् चकार प्रथमे सति!। चिकित्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः। चिकित्साकौमुदीं दिव्यां काशीराजश्चकार सः। चिकित्सासारतन्त्रञ्च भ्रमघ्नं चाश्विनीसुतौ। तन्त्रं वैद्यकसर्व्वस्वं नकुलश्च चकार सः। चकार सहदेवश्च व्याधिसिन्धुविमर्द्दनम्। ज्ञानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः। च्यवनो जीवदानञ्च चकार भगवानृषिः। चकार जनको योगी वैद्यसन्देहभञ्जनम्। सर्व्वसारं चन्द्रसुतो जावालस्तन्त्रसारकम्। वेदाङ्गसारं तन्त्रञ्च चकार जाजलिर्म्मुनिः। पैलो निदानं करथस्तन्त्रं सर्व्वधरं परम्। द्वैधनिर्णयतन्त्रञ्च चकार कुम्भसम्भवः। चिकित्साशास्त्रवीजानि तन्त्राण्येतानि षोड़श। व्याधिप्रणाशवीजानि बलाधानकराणि च। मथित्वा ज्ञानमन्थानैरायुर्वेदपयोनिधिम्। ततस्तन्त्राण्युज्जह्रुर्नवनीतानि कोविदाः। एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिव्यां भास्करसंहिताम्। आयुर्वेदं सर्व्ववीजं सर्व्वं जानामि सुन्दरि!। व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः। एतद्वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुषः। आयुर्व्वेदस्य विज्ञाता चिकित्सासु यथार्थवित्। धर्म्मिष्ठश्च दयालुश्च तेन वैद्यः प्रकीर्त्तितः"। तस्य लक्षणं यथा भा०प्र०। "आयुर्हिताहितं व्याधिनिदानं शमनं तथा। विद्यन्ते यत्र विद्वद्भिः स आयुर्वेद उच्यते" तस्य निरुक्तिस्तत्रैव। "अनेन पुरुषो यस्मात् आयुर्विन्दति वेत्ति च। तस्मान्मुनिवरैरेष आयुर्वेद इति स्मृतः"। "देहजीवयोर्योगोजीवनं तेनावच्छिन्नः काल आयुः आयुर्बोधद्वारा आयुष्याण्यनायुष्याणि द्रव्यगुणकर्म्माणि ज्ञात्वा तेषां सेवनत्यागाभ्याम् आरोग्येणायुर्विन्दति तेनैव हेतुना परस्यायुर्वेत्ति च येन तद्बोधद्वारा स आयुर्वेदः" भा०प्र० अथायुर्वेदवंशप्रादुर्भावस्तावदभिधीयते यथा भावप्र० "विधाताऽथर्व्वसर्व्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन्। स्वनाम्नासंहिताञ्चक्रे लक्षश्लोकमयीमृजुम्। ततः प्रजापतिं दक्षं दक्षं सकलकर्म्मसु। विधिधीनीरधिः साङ्गमायुर्वेदमुपादिशत्। अथ दक्षप्रादुर्भावः। अथ दक्षः क्रियादक्षः स्ववैद्योदेववल्लभः। वेदयामास विद्वांसौ सूर्य्यांशौ सुरसत्तमौ।

अथाश्विनप्रादुर्भावः "दक्षादधीत्य दस्रौ वितेनतुः संहितां स्वीयाम् । सकलचिकित्सकलोकप्रतिपत्तिविवृद्धये धन्याम् । स्वयम्भुवः शिरश्छिन्नं भैरवेण रुषाथ तत् । अश्विभ्यां संहितं तस्मात्तौ जातौ यज्ञभागिनौ । देवासुररणे देवा दैत्यैर्ये क्षताः कृताः । अक्षतास्ते कृताः सद्योदस्राभ्यामद्भुतं महत् । वज्रिणोऽभूद्भुजस्तम्भः स दस्राभ्यां चिकित्सितः । सोम्नि निपतिते चेन्द्रस्ताभ्यामेव सुखीकृतः । विशीर्णदशनाः पूष्णो नेत्रे नष्टे भगस्य च । शशिनो राजयक्ष्माऽभूदश्विभ्यान्ते चिकित्सिताः । भार्गवश्च्यवनः कामी वृद्धः सन् विकृतिं गतः । वीर्य्यवर्णस्वरोपेतः कृतोऽश्विभ्यां पुनर्युवा । एतैश्चान्यैश्च बहुभिः कर्म्मभिर्भिषजां वरौ । बभूवतुर्भृशं पूज्याविन्द्रादीनां दिवौकसाम् । अथेन्द्रप्रादुर्भावः । संदृश्य दस्रयोरिन्द्रः कर्म्माण्येतानि यत्नवान् । आयुर्वेदं निरुद्वेगं तौ ययाचे शचीपतिः । नासत्यौ सत्यसन्धेन शक्रेण किल याचितौ । आयुर्वेदं यथाधीतं ददतुः शतमन्यवे । नासत्याभ्यामधीत्यैष आयुर्वेदं शतक्रतुः । अध्यापयामास बहूनात्रेयप्रमुखान् मुनीन् । अथात्रेयप्रादुर्भावः । एकदा जगदालोक्य गदाकुलमितस्ततः । चिन्तयामास भगवानात्रेयो मुनिपुङ्गवः । किं करोमि क्क गच्छामि कथम् लोका निरामयाः । भवन्ति, सामयानेतान्न शक्नोमि निरीक्षितुम् । दयालुरहमत्यर्थं स्वभावो दुरतिक्रमः । एतेषां दुःखतो दुःखं ममापि हृदयेऽधिकम् । आयुर्वेदं पठिष्यामि नैरुज्याय शरीरिणाम् । इति निश्चित्य गतवानात्रेयस्त्रिदशालयम् । तत्र मन्दिरमिन्द्रस्य गत्वा शक्रं ददर्श सः । सिंहासनसमासीनं स्तूयमानं सुरर्षिभिः । भासयन्तं दिशोभासा भास्करप्रतिमत्विषा । आयुर्वेदमहाचार्य्यं शिरोधार्य्यं दिवौकसाम् । शक्रस्तु तं निरीक्ष्यैव त्यक्तसिंहासनो ययौ । तदर्घ्ये पूजयामास भृशं भूरितपस्विनम् । कुशलं परिपप्रच्छ तथाऽऽगमनकारणम् । स मुनिर्वक्तुमारेभे निजागमनकारणम् । व्याधिभिर्व्यथिता लोकाः शोकाकुलितचेतसः । भूतले सन्ति, सन्तापं तेषां हर्त्तुं कृपां कुरु । आयुर्वेदोपदेशं मे कुरु कारुण्यतो नृणाम् । तथेत्युक्तः सहस्राक्षोऽध्यापयामास तं मुनिम् । मुनीन्द्र इन्द्रतः साङ्गमायुर्वेदमधीत्य सः । अभिनन्द्य तमाशीर्भिराजगाम पुनर्म्महीम् । अथात्रेयो मुनिश्रेष्ठो भगवान् करुणापरः । स्वनाम्ना संहितां चक्रे नरचक्रानुकम्पया । ततोऽग्निवेशं भेड़ं च जातूकर्णं पराशरम् । क्षीरपाणिं च हारीतमायुर्वेदमपाठयत् । तन्त्रस्य कर्त्ता प्रथममग्निवेशोऽभवत् पुरा । ततो भेड़ादयश्चक्रुः स्वस्वतन्त्रं, कृतानि तु । श्रावयामासुरात्रेयं मुनिवृन्देन वन्दितम् । श्रुत्वा च तानि तन्त्राणि हृष्टोऽभूदत्रिनन्दनः । यथावत्सूत्रितत्वात्तु हृष्टास्तु मुनयोऽभवन् । दिवि देवर्षयो देवाः श्रुत्वा साध्विति तेऽब्रुवन्" । अथ भरद्वाजप्रादुर्भावः "एकदा हिमवत्पार्श्वे दैवादागताः मुनयो बहवस्तांश्च नामभिः कथयाम्यहम् । भरद्वाजो मुनिवरः प्रथमं समुपागतः । ततोऽङ्गिरास्ततो गर्गो मरीचिर्भृगुभार्गवौ । पुलस्त्योऽगस्तिरसितो वशिष्ठः सपराशरः । हारीतो गौतमः सांख्यो मैत्रेयश्च्यवनोऽपि च । जमदग्निश्च गार्ग्यश्च काश्यपः कश्यपोऽपि च । नारदो वामदेवश्च मार्कण्डेयः कपिष्ठलः । शाण्डिल्यः सह कौण्डिल्यः शाकुनेयश्च शौनकः । आश्वलायनसाङ्कृत्यौ विश्वामित्रः परीक्षितः । देवलो गालवो धौम्यः काप्यकात्यायनावुभौ । काङ्कायनो वैजवापः कुशिको बादरायणः । हिरण्याक्षश्च लौगाक्षिः शरलोमा च गोभिलः । वैखानसा बालखिल्यास्तथैवान्ये महर्षयः । ब्रह्मज्ञानस्य निधयो यमस्य नियमस्य च । तपस्तेजसा दीप्ता हूयमाना इवाग्नयः । सुखोपविष्टास्ते तत्र सर्व्वे चक्रुः कथामिमाम् । धर्म्मार्थकाममोक्षाणां मूलमुक्तं कलेवरम् । तच्च संसिद्धये शक्तं भवेद्यदि निरामयम् । तपःस्वाध्यायधर्म्माणां ब्रह्मचर्य्यव्रतायुषाम् । हर्त्तारः पुरतो रोगा यत्र तत्र च सर्व्वतः । रोगाः कार्श्यकराबलक्षयकरा देहस्य चेष्टाहरा दृष्ट्यादीन्द्रियशक्तिसंक्षयकराः सर्व्वाङ्गपीड़ाकराः । धर्म्मार्थाखिलकाममुक्तिषु महाविघ्नस्वरूपा बलात्प्राणानाशु हरन्ति सन्ति यदि ते क्षेमं कुतः प्राणिनाम् । तत्तेषां प्रशमाय कश्चन विधिश्चिन्त्यो भवद्भिर्बुधैर्योग्यैरित्यभिधाय संसदि भरद्वाजं मुनिन्तेऽब्रुवन् । त्वं योग्यो भगवन् ! सहस्रनयनं याहि हि शीघ्रं क्रमादायुर्वेदमधीत्य यद्गदभयान्मुक्ता भवामो वयम् । इत्युक्तः स मुनिभिर्योग्यैः प्रार्थितो विनयान्वितैः । भरद्वाजो मुनिश्रेष्ठो जगाम त्रिदशालयम् । तत्रेन्द्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम् । दृष्टवान् वृत्रहन्तारं दीप्यमानमिवानलम् । सोऽभिगम्य जयाशीर्भिरभिनन्द्य सुरेश्वरम् । ऋषीणां वचनं सम्यक् श्रावयामास सत्तमः । व्याधयो हि समुत्पन्नाः सर्व्वप्राणिभयङ्कराः । तेषां प्रशमनोपायं यथावद्वक्तुमर्हसि । तमुवाच मुनिं साङ्गमायुर्वेदं शतक्रतुः । जीवेद्वर्षसहस्राणि देही नीरुङ्गिशस्य यम् । सोऽनन्तपारं त्रिस्कन्धमायुर्वेदं महामतिः । यथावदचिरात्सर्व्वं बुबुधे तन्मना मुनिः । तेनायुः सुचिरं लेभे भरद्वाजो निरामयम् । अन्यानपि मुनींश्चक्रे नीरुजः सुचिरायुषः ।

तत्तन्त्रजनितज्ञानचक्षुषा ऋषयोऽखिलाः। गुणान् द्रव्याणि कर्माणि दृष्ट्वा तद्विधिमाश्रिताः। आरोग्यं लेभिरे दीर्घमायुश्च सुखसंयुतम्। आयुर्वेदोक्तविधिनाऽन्येऽपि स्युर्मुनयो यथा"।

अथ चरकप्रादुर्भावः "यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः। तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्नवान्। अथर्वान्तर्गतं सम्यगायुर्वेदं च लब्धवान्। एकदा स महीवृत्तं द्रष्टुं चर इवागतः। तत्र लोकान् गदैर्ग्रस्तान्व्यथया परिपीड़ितान्। स्थलेषु बहुषु व्याकुलान् म्रियमाणांश्च दृष्टवान्। तान् दृष्ट्वा तु दयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः। अनन्तश्चिन्तयामास रोगोपशमकारणम्। संचिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः पुत्रो बभूव ह। यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिद्यतः। तस्माच्चरकनाम्नाऽसौ विख्यातः क्षितिमण्डले। स भाति चरकाचार्यो देवाचार्यो यथा दिवि। सहस्रवदनस्यांशो येन ध्वंसोरुजां कृतः। आत्रेयस्य मुनेः शिष्या अग्निवेशादयोऽभवन्। मुनयो बहवस्तैश्च कृतं तन्त्रं स्वकं स्वकम्। तेषां तन्त्राणि संस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिता। चरकेणात्मनो नाम्ना ग्रन्थोऽयं चरकः कृतः। अथ धन्वन्तरिप्रादुर्भावः। एकदा देवराजस्य दृष्टिर्निपतिता भुवि। तत्र तेन नरा दृष्टा व्याधिभिर्भृशपीड़िताः। तान् दृष्ट्वा हृदयं तस्य दयया परिपीड़ितम्। दयार्द्रहृदयः शक्रो धन्वन्तरिमुवाच ह। धन्वन्तरे! सुरश्रेष्ठ! भगवन्! किञ्चिदुच्यते,। योग्योभवसि भूतानामुपकारपरोभव। उपकाराय लोकानां केन किं न कृतं पुरा। त्रैलोक्याधिपतिर्विष्णुरभून्मत्स्यादिरूपवान्। तस्मात्त्वं पृथिवीं याहि काशीमध्ये नृपोभव। प्रतीकाराय रोगाणामायुर्वेदं प्रकाशय। इत्युक्त्वा सुरशार्दूलः सर्वभूतहितेप्सया। समस्तमायुषोवेदं धन्वन्तरिमुपादिशत्। अधीत्य चायुषोवेदमिन्द्राद्धन्वन्तरिः पुरा। आगत्य पृथिवीं काश्यां जातोबाहुजवेश्मनि। नाम्ना ततोऽभवत् ख्यातोदिवोदास इति क्षितौ। बालएव विरक्तोभूच्चचार च महत्तपः। यत्नेन महता ब्रह्मा तं काश्यामकरोन्नृपम्। ततो धन्वन्तरिर्लोकैः काशीराजोऽभिधीयते। हिताय देहिनां स्वीया संहिता विहिताऽमुना। अयं विद्यार्थिनो लोकान् संहितां तामपाठयत्"। अथ सुश्रुतप्रादुर्भावः। अथ ज्ञानदृशा विश्वामित्रप्रभृतयोऽवदन्। अयं धन्वन्तरिः काश्यां काशीराजोय उच्यते। विश्वामित्रो मुनिस्तेषु पुत्रं सुश्रुतमुक्तवान्। वत्स! वाराणसीं गच्छ विश्वेश्वरवल्लभाम्। तत्र नाम्ना दिवोदासः काशीराजोऽस्ति बाहुजः। स हि धन्वन्तरिः साक्षादायुर्वेदविदांवरः। आयुर्वेदं ततोऽधीष्व लोकोपकृतिहेतवे। सर्वप्राणिदयातीर्थमुपकारोमहामखः। पितुर्वचनमाकर्ण्य सुश्रुतः काशिकाङ्गतः। तेन सार्द्धं समध्येतुं मुनिस्तूनुशतं ययौ। अथ धन्वन्तरिं सर्वे वानप्रस्थाश्रमे स्थितम्। भगवन्तं सुरश्रेष्ठं मुनिभिर्बहुभिः स्तुतम्। काशीराजं दिवोदासन्तेऽपश्यन् विनयान्विताः। स्वागतं च इति स्माह दिवोदासोयशोधनः। कुशलं परिपप्रच्छ तथाऽऽगमनकारणम्। ततस्ते सुश्रुतद्वारा कथयामासुरुत्तरम्। भगवन्मानवान्दृष्ट्वा व्याधिभिः परिपीड़ितान्। क्रन्दतोम्रियमाणांश्च जाताऽस्माकं हृदि व्यथा। आमयानां शमोपायं विज्ञातुं वयमागताः। आयुर्वेदं भवानस्मानध्यापयितुमर्हति। अङ्गीकृत्य वचस्तेषां नृपतिस्तानुपादिशत्। व्याख्यातं तेन ते यत्नाज्जगृहुर्मुनयोमुदा। काशीराजं जयाशीर्भिरभिनन्द्य मुदान्विताः। सुश्रुताद्याः सुसिद्धार्था जग्मुर्गेहं स्वकं स्वकम्। प्रथमं सुश्रुतस्तेषु स्वतन्त्रं कृतवान् स्फुटम्। सुश्रुतस्य सखायोऽपि पृथक् तन्त्राणि तेनिरे। सुश्रुतेन कृतं तन्त्रं सुश्रुतं बहुभिर्यतः। तस्मात्तत् सुश्रुतं नाम्ना विख्यातं क्षितिमण्डले" चरके तु आयुर्वेदनिरुक्तिस्तत्प्रणेतृवंशोऽन्यथाऽभ्यधायि यथा "ब्रह्मणा हि यथा प्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः। जग्राह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्ततः। अश्विभ्यां भगवान् शक्रः प्रतिपेदे ह केवलम्। ऋषिप्रोक्तोभरद्वाजस्तस्माच्छक्रमुपागमत्" ब्रह्मादिभारद्वाजान्तवंशमुक्त्वा ततो यथा भरद्वाजस्य प्राप्तिस्तदपि तत्रैवोक्तम्। यथा कतिचिन्मुनीनुपक्रम्य "ब्रह्मज्ञानस्य निधयोयमस्य नियमस्य च। तपसस्तेजसादीप्ताहूयमाना इवाग्नयः। सुखोपविष्टास्ते तत्र पुण्यां चक्रुः कथामिमाम्। धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलमुत्तमम्। रोगास्तस्यापहर्त्तारः श्रेयसोजीवितस्य च। प्रादुर्भूतोमनुष्याणामन्तरायोमहानयम्। कः स्यात्तेषां शमोपायइत्युक्त्वा ध्यानमास्थिताः। अथ ते शरणं शक्रं ददृशुर्ध्यानचक्षुषा। स वक्ष्यति शमोपायं यथावदमरप्रभुः। कः सहस्राक्षभवनं गच्छेत् प्रष्टुं शचीपतिम्। अहमर्थे नियुज्येयमत्रेति प्रथमं वचः। भरद्वाजोऽब्रवीत्तस्माद्दृषिभिः स नियोजितः। स शक्रभवनं गत्वा सुरर्षिगणमध्यगम्। ददर्श बलहन्तारं दीप्यमानमिवानलम्। सोऽभिगम्य जयाशीर्भिरभिनन्द्य सुरेश्वरम्। प्रोवाच भगवान्धीमान् ऋषीणां वाक्यमुत्तमम्। व्याधयोहि समुत्पन्नाः सर्वप्राणिभयङ्कराः। तद्ब्रूहि मे शमोपायं यथावदमरप्रभो!।

तस्मै प्रोवाच भगवानायुर्वेदं शतक्रतुः । पदैरल्पैर्मतिं बुद्धा विपुलां परमर्षये । हेतुलिङ्गौषधज्ञानं स्वस्थातुरपरायणम् । त्रिसूत्रं शाश्वतं पुण्यं बुबुधे यं पितामहः । सोऽनन्तपारं त्रिस्कन्धमायुर्वेदं महामतिः । यथावदचिरात् सर्व्वं बुबुधे तन्मना मुनिः । तेनायुरमितं लेभे भरद्वाजः सुखान्वितम् । ऋषिभ्योऽनधिकं तत्तु शशासानवशेषयन् । ऋषयश्च भरद्वाजाज्जगृहुस्तं प्रजाहितम् । दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो वेदं वर्द्धनमायुषः । तेनर्षयस्ते ददृशुर्यथावज्ज्ञानचक्षुषा । सामान्यञ्च विशेषञ्च गुणान् द्रव्याणि कर्म च । समवायञ्च तज्ज्ञात्वा तन्त्रोक्तं विधिमास्थिताः । लेभिरे परमं शर्म्म जीवितञ्चाप्यनश्वरम् । अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्वेदं पुनर्व्वसुः । शिष्येभ्योदत्तवान् षड्भ्यः सर्व्वभूतानुकम्पया । अग्निवेशश्च भेड़श्च जातूकर्णः पराशरः । हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुनेर्व्वचः । बुद्धेर्व्विशेषस्तत्रासीन्नोपदेशान्तरं मुनेः । तन्त्रस्य कर्त्ता प्रथममग्निवेशोयतोऽभवत् । अथ भेड़ादयश्चक्रुः स्वं स्वं तन्त्रं । कृतानि च । श्रावयामासुरात्रेयं सर्षिसङ्घं सुमेधसः । श्रुत्वा च सूत्रमर्थानामृषयः पुण्यकर्म्मणाम् । यथावत् सूत्रितमिति प्रहृष्टास्तेऽनुमेनिरे" । एवमायुर्वेदवंशमुक्त्वा तस्य निरुक्तिस्तत्र दर्शिता यथा "हिताहितं सुखं दुःखमायुस्तस्य हिताहितम् । मानञ्च तच्च यत्रोक्तमायुर्वेदः स उच्यते । शरीरेन्द्रियसत्त्वादिसंयोगधारिजीवितम् । नित्यगश्चानुबन्धश्च पर्य्यायैरायुरुच्यते ।. तस्यायुषः पुण्यतमो वेदो वेदविदां मतः । वक्ष्यते यन्मनुष्याणां लोकयोरुभयोर्हितः" ।

एवं बहूनामायुर्वेदानां सत्त्वेऽपि तेषां विरलप्रचारतया लुप्तप्रायत्वात् सुश्रुतचरकयोर्लोके प्रचाराच्च तत्रत्यविषयास्तावत् संक्षेपेणोच्यन्ते । तत्र सुश्रुतस्यायुर्वेदस्याष्टाङ्गत्वम् तच्च अष्टाङ्गशब्दे ५२३ पृष्ठे शल्यं शालक्यमित्यादि दर्शितम् । तच्छास्त्रस्य प्रयोजनं रोगचिकित्सा सा च पुरुषविषयैवेति पुरुषस्वरूपतदुत्पत्तिगर्भादिक्रमेणाभिधाय तदीयशरीरसंस्थानं रोगनिदानरोगोपशमनद्रव्यादीनि क्रमेणोक्तानि । तदेतत् संक्षेपेण सुश्रुते उक्तम् "अस्मिन् शास्त्रे पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुषः इत्युच्यते । यस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानम्, कस्मात् ? लोकस्य द्वैविध्यात् । लोको हि द्विविधः स्थावरो जङ्गमश्च । द्विविधात्मक एवाग्नेयः सौम्यश्च तद्भूयस्त्वात् । पञ्चात्मको वा । तत्र चतुर्व्विधो भूतग्रामः स्वेदजाण्डजोद्भिज्जजरायुजसंज्ञः । तत्र पुरुषः प्रधानं तस्योपकरणमन्यत् । तस्मात् पुरुषोऽधिष्ठानम् । तद्दुःखसंयोगा व्याधय इत्युच्यन्ते । ते चतुर्व्विधा आगन्तवः शारीरा मानसाः स्वाभाविकाश्चेति । तेषामागन्तवोऽभिघातनिमित्ताः । शारीरास्त्वन्नपानमूला वातपित्तकफशोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः । मानसास्तु क्रोधशोकभयहर्षविषादेर्ष्याभ्यसूयादैन्यमात्सर्य्यकामलोभप्रभृतयइच्छाद्वेषभेदैर्भवन्ति । स्वाभाविकाः क्षुत्पिपासाजरामृत्युनिद्राप्रभृतयः । त एते मनःशरीराधिष्ठानाः । तेषां संशोधनसंशमनाहाराचाराः सम्यक् प्रयुक्ताः निग्रहहेतवः । प्राणिनां पुनर्मूलमाहारो बलवर्णौजसाञ्च । स षट्सु रसेष्वायत्तो रसाः पुनर्द्रव्याश्रयाः । द्रव्याणि पुनरोषधयस्ताः द्विविधाः स्थावरा जङ्गमाश्च । तासां स्थावराश्चतुर्व्विधाः । वनस्पतयो वृक्षा वीरुध ओषधय इति । तास्वपुष्पाः फलवन्तो वनस्पतयः । पुष्पफलवन्तो वृक्षाः । प्रतानवत्यः स्तम्बिन्यश्च वीरुधः । फलपाकनिष्ठा ओषधय इति । जङ्गमास्त्वपि चतुर्विधा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाः । तत्र पशुमनुष्यव्यालादयो जरायुजाः । खगसर्पसरीसृपप्रभृतयोऽण्डजाः । कृमिकीटपिपीलिकाप्रभृतयः स्वेदजाः । इन्द्रगोपमण्डूकप्रभृतय उद्भिज्जाः । तत्र स्थावरेभ्यस्त्वक्पत्रपुष्पफलमूलकन्दनिर्य्यासस्वरसादयः प्रयोजनवन्तो जङ्गमेभ्यश्चर्म्मनखरोमरुधिरादयः । पार्थिवाः सुवर्णरजतमणिमुक्तामनःशिलामृत्कपालादयः । कालकृतास्तु प्रवातनिवातातपच्छायाज्योत्स्नातमःशीतोष्णवर्षाहोरात्रपक्षमासर्त्वयनादयः संवत्सरविशेषाः । त एते स्वभावत एव दोषाणां सञ्चयप्रकोपप्रशमप्रतीकारहेतवः प्रयोजनवन्तश्च । भवन्ति चात्र । शारीराणांविकाराणामेष वर्गश्चतुर्व्विधः । चये कोपे शमे चैव हेतुरुक्तश्चिकित्सकैः । आगन्तवश्च ये रोगास्ते द्विधा निपतन्ति हि । मनस्यन्ये शरीरेऽन्ये तेषान्तु द्विविधा क्रिया । शरीरपतितानान्तु शारीरवदुपक्रमः । मानसानान्तु शब्दादिरिष्टो वर्गः सुखावहः । एवमेतत् पुरुषो व्याधिरौषधं क्रियाकाल इति चतुष्टयं समासेन व्याख्यातम् । तत्र पुरुषग्रहणात्तत्सम्भवद्रव्यसमूहोभूतादिरुक्तस्तदङ्गप्रत्यङ्गविकल्पाश्च त्वङ्मांसशिरास्नायुप्रभृतयः । व्याधिग्रहणाद्वातपित्तकफशोणितसन्निपातवैषम्यनिमित्ताः सर्व्व एव व्याधयो व्याख्याताः । ओषधिग्रहणात् द्रव्यगुणरसवीर्य्यविपाकप्रभावाणामादेशः । क्रियाग्रहणाच्छेद्यादीनि स्नेहादीनि च कर्म्माणि व्याख्यातानि । कालग्रहणात्सर्व्व-

क्रियाकालानामादेशः । भवति चात्र । वीजं चिकित्सितस्यैतत्समासेन प्रकीर्त्तितम् । सविंशमध्यायशतमस्य व्याख्या भविष्यति । तच्च सविंशमध्यायशतं पञ्चसु स्थानेषु । तत्र सूत्रस्थाननिदानशारीरचिकित्सितकल्पेषुर्थवशात्संविभज्योत्तरे तन्त्रे शेषानर्थान् व्याख्यास्यामः”। चरके तु त्रिस्कन्धमित्युक्तम् तच्च हेतुलिङ्गौषधरूपस्कन्धत्रयं बोध्यम् । अयञ्चायुर्वेद अष्टादशविद्यान्तर्गतः । “आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्व्वश्चेति ते त्रय” इति ५२५ पृष्ठे अष्टादशविद्याशब्दे उक्तवाक्यात् । अस्मिन् शास्त्रे द्विजानामेवाधिकारोनान्येषां यथाह सुश्रुतः । “अथातः शिष्योपनयनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामन्यतममन्वयवयःशीलशौर्य्यशौचाचारविनयशक्तिबलमेधाधृतिस्मृतिमतिप्रतिपत्तियुक्तं तनुजिह्वौष्ठदन्ताग्रमृजुवक्त्राक्षिनासं प्रसन्नचित्तवाक्चेष्टं क्लेशसहञ्च भिषक् शिष्यमुपनयेत् । अतो विपरीतगुणं नोपनयेत्” ।

विप्रेण वैश्यकन्यायामुत्पन्नस्याम्बष्ठस्यापि द्विजधर्म्मतया उपनयनादिसंस्कारवत्त्वात् “अम्बष्ठस्य चिकित्सितम्” इति मनूक्तेश्च अत्राधिकार इति भेदः । तत्रायं विवेकः द्विजमात्राणां चिकित्सितेऽधिकारेऽपि तत्रत्यवृत्तिग्रहणे तु तेषां निन्द्यतैव । “पूयं चिकित्सकस्यान्नमिति” मनुना निन्दितत्वात् । अम्बष्ठानां तु तद्वृत्तौ दोषाभावः मनुना “सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठस्य चिकित्सितम्” इत्यनेन तेषां चिकित्सावृत्तिकत्वेनाभिधानात् अम्बष्ठस्य च यथोपनयनेऽधिकारस्तथाऽम्बष्ठशब्दे २२८ पृष्ठे निरूपितम् । अतएव “भिषक् केशवनन्दनः । वोपदेवश्चकारेदं विप्रोवेदपदास्पदम्” । विप्रवोपदेवस्य पितुः केशवस्य भिषक्त्वं स्वयमेव तेनोक्तम् । तस्य निन्दितत्वे तन्नोच्येत इति द्रष्टव्यम् । अन्यत्र चायुर्वेदस्य चतुर्व्यूहत्वमुक्तं रोगरोगनिदानरोगनिवृत्तितदुपायरूपविषयचातुर्विध्यात् । “सचायुर्वेदः नरगजाश्वगोवृत्त्याधिकारभेदेन पञ्चविधः तत्र नरायुर्वेदः चरकसुश्रुतादिर्लोकप्रसिद्धः गजायुर्वेदोऽश्वायुर्वेदोऽपि शालिहोत्रकृतः तयोश्च लोके प्रचाराभावात् अग्निपुराणतः समुद्धृत्यात्रतौ दर्श्येते तत्र गजायुर्वेदो यथा

“गजलक्ष्म चिकित्सां च लोमपाद ! वदामि ते” इत्युपक्रम्य

“पाकलेषु तु सर्वेषु कर्त्तव्यमनुवासनम् । घृततैलपरीपाकं स्थानं वातविवर्जितम् । स्कन्धेषु च क्रिया कार्य्या तथा पाकलनृप ! । गोमूत्रं पाण्डुरोगेषु रजनीभ्यां घृतं द्विज ! । आनाहे तैलसिक्तस्य निषेकस्तस्य शस्यते । लवणैः पञ्चभिर्मिश्रा प्रतिपानाय वारुणी । विड़ङ्गत्रिफलाव्योषसैन्धवैः कवलान् कृतान् । मूर्च्छासु भोजयेन्नागं क्षौद्रतोयञ्च पाययेत् । अभ्यङ्गः शिरसः शूले नस्यञ्चैव प्रशस्यते । नागानां स्नेहकटुकैः पादरोगानुपक्रमेत् । पश्चात्कल्ककषायेण शोधनञ्च विधीयते । शिखितित्तिरिलावानां पिप्पलीमरिचान्वितैः । रसैः समर्पयेन्नागं वैपथुर्यस्य जायते । बालं विल्वं तथा लोध्रं धातकी सितया सह । अतीसारविनाशाय पिण्डीं भुञ्जीत कुञ्जरः । नस्यं करग्रहे देयं घृतं लवणसंयुतम् । मागधीनागराजाजीयवागूर्मखण्डुकान्विताः । उत्कर्णके तु दातव्यो वाराहश्च तथा रसः । दशमूलकुलत्थाम्लकाकमाचीविपाचितम् । तैलप्राशनसंयुक्तं गलग्रहगदापहम् । अष्टाभिर्लवणैः पिष्टैः प्रसन्नं पाययेद्घृतम् । मूत्रलंशेखरावीजं क्वथितं त्रपुषस्य च । त्वग्दोषेषु पिबेच्चैव वृषं वा क्वथितं द्विपः । गवां मूत्रविड़ङ्गानि कृमिकोष्ठेषु शस्यते । शृङ्गवेरकणाद्राक्षाशर्कराभिः शृतं पयः । क्षतक्षयकरं पानं तथा मांसरसः शुभः । अक्षोदनं व्योषयुतमरुचौ तु प्रशस्यते । त्रिवृद्द्वीसाग्निदन्त्यर्कश्यामाक्षीरेभपिप्पली । एतैर्गुल्महरः स्नेहः कृतश्चैव तथा रसः । भेदनद्रावणाभ्यङ्गस्नेहपानानुवासनैः । सर्वानेव समुत्पन्नान् विद्रवान् समुपाहरेत् । षष्टिकं मुद्गयूषेण सारदेन तथा पिबेत् । बालविल्वैस्तथा लेपः कुष्ठरोगे प्रशस्यते । विड़ङ्गेन्द्रयवौ हिङ्गु सवलं रजनीद्वयम् । पूर्वाह्णे पाययेत् पिण्डान् सर्वशूलोपशान्तये । प्रधानभोजने तेषां षष्टिकव्रीहिशालयः । मध्यमौ यवगोधूमौ शेषा दन्तिनि चाधमाः । यवश्चैव तथैवेक्षुर्नागानां बलवर्द्धनः । नागानां यवसं शुष्कं तथा वातप्रकोपणम् । मदक्षीणस्य नागस्य पयः पानं प्रशस्यते । दीपनीयैस्तथा द्रव्यैः शृतोमांसरसस्ततः । वायसः कुरभस्त्रोभौ काकोलूककुलाहविः । भवेत् क्षौद्रेण संयुक्तं पिण्डोयुद्धे मदाय हि । कटुमत्स्या विड़ङ्गानि क्षीरकोषातकीपयः । हरिद्रा चेति धूमोऽयं कुञ्जरस्य जयावहः । पिप्पली तण्डुलास्तैलं माध्वीकं माक्षिकन्तथा । नेत्रयोः परिषेकोऽयं दीपनीयः प्रशस्यते । पुरीषं च कषायाश्च तथा पारावतस्य च । क्षीरवृक्षकरीरस्य प्रसन्नायेष्टमञ्जनम् । अनेनाञ्जितनेत्रस्तु करोति कदनं रणे । उत्पलानि च नीलानि मुस्तं तगरमेव च । तण्डुलोदकपिष्टानि नेत्रनिर्वापणं परम् । नखवृद्धौ नखच्छेदः तैलसेकश्च मास्यपि । शय्यास्थानं भवेच्चास्य करीषैः पांशुभिस्तथा । शरन्निदा-

षयोः सेकः सर्पिषा च तथाम्यति” । इति गजायुर्वेदः

अथाश्वायुर्वेदः तत्रैव“अश्ववाहनसारं च वक्ष्येऽश्वस्य चिकित्सितम्”इत्युपक्रम्य“हषो निम्बवृहत्यौ च गुडुची च समाक्षिका । सिंहानकहरी पिण्डी स्वेदश्च शिरसस्तथा । हिङ्गुपुष्करमूलञ्च नागरं साम्लवेतसम् । पिप्पलीसैन्धवयुतं शूलघ्नमुष्णवारिणा । नागराऽतिविषा मुस्ता सानन्ता विल्वमालिका । क्वाथमेषां पिबेद्वाजी सर्व्वातीसारनाशनम् । प्रियङ्गुलोध्रमधुभिः पिबेद्दृषरसं हयः । क्षीरं वा पञ्चकोलाढ्यं कासनाद्विप्रमुच्यते । विष्कन्नेषु च सर्व्वेषु श्रेय आदौ विशोषणम् । अभ्यङ्गावर्त्तनिस्नेहनस्यवर्त्तिक्रमःस्मृतः । त्वरितानां तुरङ्गाणां पयसैव क्रियाक्रमः । लोध्रकरञ्जयोर्मूलं मातुलाङ्गाग्निनागराः । कुष्ठं हिङ्गुवचारास्ना लेपोऽयं शोथनाशनः । मञ्जिष्ठा मधुकं द्राक्षावृहत्यौ रक्तचन्दनम् । त्रपुषीवीजमूलानि शृङ्गाटककशेरुकम् । अजापयःशृतमिदं सशीतं शर्करान्वितम् । पीत्वा निरशनोवाजी रक्तमेहात् प्रमुच्यते । मन्याहनुनिगालस्थशिरःशोफोगलग्रहः । अभ्यङ्गः कटुतैलेन तत्र तेष्वेव शस्यते । शत्यकपुष्पी तथा वह्निः सैन्धवं सौरसो रसः । कृष्णाहिङ्गुयुतैरेभिः कृत्वा नस्यं न सीदति । निशे ज्योतिष्मती पाठा कृष्णाकुष्ठं वचा मधु । जिह्वास्तम्भे च लेपोऽयं गुड़मूत्रयुतोहितः । तिलैर्यष्ट्या रजन्या च निम्बपत्रैश्च योजिता । क्षौद्रेण शोधनी पिण्डी सर्पिषा व्रणरोपणी । अभिवातेन खञ्जन्ति येऽप्यश्वास्तीव्रवेदनाः । परिषेकक्रिया तेषां तैलेनाशु रुजापहा । दोषकायाभिघाताभ्यां तनुजे लिङ्गिते तथा । शान्तिर्मत्स्याम्बुवस्ताभ्यां पक्वमन्नमथ क्रमात् । अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षमधूकवटवल्कलैः । प्रभूतनलिकाक्वाथः सुखोष्णो व्रणशोधनः । शताह्वा नागरं रास्नामञ्जिष्ठाकृष्णासैन्धवैः देवदारुवचायुग्मरजनीरक्तचन्दनैः । तैलं सिद्धं कषायेण गुडुच्या पयसा सह । म्रक्षणं वस्तिनस्ये च योज्यं सर्व्वत्र लिङ्गिते । रक्तस्रावो जलौकाभिर्नेत्रान्ते पित्तरोगिणः । खादिरोडुम्बराश्वत्थकषायेण च साधितम् । धात्रीदुरालभातिक्ताप्रियङ्गुकुसुमैःसमैः । गुडुच्या च कृतः क्वाथः कल्कोयुक्तो विलम्बिते । उत्पाते शिशिरे श्राव्ये मुषकशोथे तथैव च । त्रिप्रकारिणि दोषे च सद्योवेधनमिष्यते । गोशकृत्सर्जिकाकुष्ठरजनीतिलसर्षपैः । गवां मूत्रेण पिष्टैश्च मर्द्दनं कण्डुनाशनम् । शीतोमधुयुतः क्वाथो नासिकायां सशर्करः । रक्तपित्तहरः पानादश्वकर्णोस्तथैव च । सप्तमे सप्तमे देयमश्वानां लवणं दिने । तथा भुक्तवतां देया अतिपाते तु वारुणी । जीवनीयैः समधुरैर्मृद्वीकाशर्करायुतैः । सर्पिपिप्पलीकैः शरदि प्रतिपानं सपद्मकैः । विडङ्गपिप्पलीधान्यशताह्वालोध्रसैन्धवैः । सचित्रकैस्तुरङ्गाणां प्रतिपानं हिमागमे । लोध्रप्रियङ्गुकायुक्ता पिप्पली विश्वभेषजैः । सक्षौद्रैः प्रतिपानं स्याद्वसन्ते कफनाशनम् । प्रियङ्गुपिप्पलीलोध्रयष्ट्याह्वैः समहौषधैः । निदाघे सगुड़ा देया मदिरा प्रतिपानके । लोध्रकाष्ठं सलवणं पिप्पल्योविश्वभेषजम् । भवेत्तैलयुतैरेभिः प्रतिपानं घनागमे । निदाघेऽर्द्धकृताहाराः शरत्सु पुष्टशोणिताः । प्राष्टड्भिन्नपुरोषाश्च पिबेयुर्वाजिनोघृतम् । पिबेयुर्वाजिनस्तैलं कफवाय्वधिकास्तु ये । स्नेहव्यापद्भवो येषां तेषां कार्य्यं विरूक्षणम् । त्र्यहं यवागूरूक्षा स्याद्भोजनं तक्रसंयुतम् । शरन्निदाघयोः सर्पिस्तैलं शीतवसन्तयोः । वर्षासु शिशिरे चैव वस्तौ यमकमिष्यते । गुर्व्वभिष्यन्दिभक्तानि व्यायामं स्नानमातपम् । वायुवेगञ्च वाहस्य स्नेहनीयस्य वर्ज्जयेत् । स्नानं पानं सकृत्तद्वृष्टमश्वानां सलिलागमे । अत्यर्थं दुर्दिने काले पानमेकं प्रशस्यते । युक्तं शीतातपे काले द्विः पानं प्लवनं सकृत् । ग्रीष्मे त्रिः स्नानपानं स्याच्चिरं तस्यावगाहनम् । निस्तुषाणामदातव्या यवानाञ्चतुराढकी । चणकव्रीहिमौद्गाणां, कलायान् वापि दापयेत् । अहोरात्रेण वाहस्य यवसस्य तुला दश । अष्टौ शुष्कस्य दातव्या चतस्रोऽथ वुषस्य वा । दूर्व्वा पित्तं, यवः कासं, वुषश्च श्लेष्मसंज्ञकम् । नाशयत्यर्जुनःश्वासं, तथा शालिबलक्षयम् । वातिकाः पैत्तिकाश्चैव श्लेष्मजाः सान्निपातिकाः । न रोगा पीड़यिष्यन्ति दूर्व्वाहारं तुरङ्गमम् । द्वौ रज्जुबन्धौ दुष्टानां पक्षयोरुभयोरपि । पश्चाद्बन्धश्च कर्त्तव्यो दूरकीलव्यपाश्रयः । वसेयुस्वास्तृते स्थाने कृतधूपनभूमयः । वनोपन्यस्तयवसाः सप्रदोपाः सुरक्षिताः । कृतबन्धाश्च कपयोधार्य्याश्चाश्वगृहे मृगाः” इत्यश्वायुर्वेदः अधिकं जयदत्तकृतेऽश्वशास्त्रे द्रष्टव्यम् ।

अथ गवायुर्वेदः अग्निपु० ‘गवाम्माहात्म्यमुक्तं हि चिकित्साञ्च तथा शृणु” इत्युपक्रम्य । ‘शृङ्गामयेषु धेनूनां तैलं दद्यात् ससैन्धवम् । शृङ्गवेरबलामांसीकल्कसिद्धं समाक्षिकम् । कर्णमूलेषु शूलेषु मञ्जिष्ठाहिङ्गुसैन्धवैः । सिद्धं तैलं प्रदातव्यं रसोनेनाथ वा पुनः । विल्वमूलमपामार्गो धातकी च सपाटला । कुटजं दन्तमूलेषु लेपोहृच्छूलनाशनः । दन्तमूलहरैर्द्रव्यैर्घृतं

वापि विपाचितम्। मुखरोगहरं ज्ञेयं जिह्वारोगेषु सैन्धवम्। शृङ्गवेरं हरिद्रे द्वे त्रिफला च गलग्रहे। हृच्छूले वस्तिशूले च वातरोगक्षये तथा। त्रिफला घृतमिश्रा च गवां पाने प्रशस्यते। अतीसारे हरिद्रे द्वे पाठाञ्चैव प्रदापयेत्। सर्वेषु कोष्ठरोगेषु तथा शाखागतेषु च। शृङ्गवेरञ्च भार्गीं च कासश्वासे च दापयेत्। दातव्या भग्नसन्धाने प्रियङ्गुर्लवणान्विता। तैलं वातहरं पित्ते मधुयष्टिविपाचितम्। कफे व्योषञ्च समधु संपिष्टकरजोऽब्जजे। तैलाज्यं हरितालञ्च भग्नक्षतघृतं ददेत्। माषास्तिलाः सगोधूमाः पशुक्षीरं घृतन्तथा। एषां पिण्डी सलवणा वत्सानां पुष्टिदा त्वियम्। बलप्रदा वृषाणां स्यात् ग्रहनाशाय धूपकः। देवदारुवचामांसीहिङ्गुगुग्गुलसर्षपाः। ग्रहादिगदनाशाय एष धूपोगवां हितः। घण्टा चैव गवां कार्य्या धूपेनानेन धूपिता। अश्वगन्धातिलैः शुक्लैस्तेन गौः क्षीरिणी भवेत्" । इति गवायुर्वेदः

अथ वृक्षायुर्वेदस्तत्रैव "वृक्षायुर्वेदमाख्यास्ये प्लक्षश्चोत्तरतः शुभः। प्राग्वटोयाम्यतस्याम्र आप्ये ऽश्वत्थः क्रमेण तु। दक्षिणादिस्तुत्पन्नाः समीपे कण्टकिद्रुमाः। उद्यानं गृहवासे स्यात्तिलानथ पुष्पितान्" इत्युपक्रम्य "अरिष्टाशोकपुन्नागाः शिरीषाः सप्रियङ्गवः। अशोककदलीजम्बुस्तथा बकुलदाडिमाः। सायं प्रातस्तु घर्मान्ते शीतकाले दिनान्तरे। वर्षारात्रौ तु भुवः शोषे सेक्तव्या रोपिता द्रुमाः। उत्तमं विंशतिर्हस्ता मध्यमं षोडशान्तरम्। स्थानात् स्थानान्तरं कार्य्यं वृक्षाणां द्वादशान्तरम्। विफलाः स्युर्घनावृक्षाः शस्त्रेणादौ हि शोधनम्। विडङ्गघृतपङ्काक्तान् सेचयेच्छीतवारिणा। फलनाशे कुलत्थैश्च माषैर्मुद्गैर्यवैस्तिलैः। घृतशीतपयःसेकः फलपुष्पाय सर्व्वदा। आविकाजशकृच्चूर्णं यवचूर्णं तिलानि च। गोमांसमुदकञ्चेति सप्तरात्रं निधापयेत्। तत्सेकः सर्ववृक्षाणां फलपुष्पादिवृद्धिदः। मत्स्याम्भसाऽवसेकेन वृद्धिर्भवति शाखिनः। विडङ्गतण्डुलोपेतं मत्स्यं मांसं हि दोहदम्। सर्वेषामविशेषेण वृक्षाणां रोगमर्द्दनम्"। वृहत्संहितोक्तो वृक्षायुर्वेद आरामशब्दे दृश्यः। आयुर्वेदमधीते वेद वा उक्था० ठक्। आयुर्वैदिकः आयुर्वेदाभिज्ञे त्रि०। आयुर्वेदे साधु कथा० ठक्। आयुर्वेदिकः आयुर्वेदे साधौ त्रि०। [स्त्रौ।

आयुर्वेदमय पु० आयुर्वेदेन प्रचुरः प्राचुर्य्ये मयट्। धन्व-

आयुर्वेदिन् त्रि० आयुर्वेदोवेद्यतया विद्यतेऽस्य इनि। आयुर्वेदाभिज्ञे चिकित्साशास्त्रस्य वेत्तरि वैद्ये।

आयुषज् त्रि० आयुना सजते सन्ज–क्विप् षत्वम्। आयुः सम्बन्धे "सोमः पवत आयुषक्" ऋ०६,२५,५। "पवस्व देवायुषगिन्द्रं गच्छतु ते मदः" ऋ०६,६३,२२।

आयुष्क पु० आयुषा कायति कै–क। आयुषा प्रकाशमाने प्रशस्तायुष्के।

आयुष्काम त्रि० आयुः कामयते काम–णिङ्–अण् उप०स०। आयुरभिलाषुके "अथात आयुष्कामीयं रसायनम्" इति सुश्रुतः। "आयुष्कामेण वप्तव्यं न जातु परयोषिति" मनुः।

आयुष्कृत् त्रि० आयुः करोति कृ–क्विप् ६त०। आयुर्वृद्धिकरे रसरसायनादौ आयुर्वृद्धिशब्दे ७७५पृष्ठे तान्युक्तानि। ट। आयुष्कर इत्यप्यत्र त्रि० स्त्रियां ङीप्।

आयुष्टोम पु० आयुः साधनं स्तोमः शाक०त० षत्वम्। १आयुःसाधने ऋक्समुदायात्मके स्तोमभेदे २तत्स्तोमयुक्तेयागभेदे च।

आयुष्मत् त्रि० आयुर्विद्यतेऽस्य मतुप्। १चिरजीविनि "आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादने" "आयुष्मन्तं सुतं सूते यशोमेधासमन्वितम्" मनुः स्त्रियां ङीप्। २विष्कम्भावधिके तृतीये योगे पु०। "विष्कम्भःप्रीतिरायुष्मान्" ज्यो०ति०। आयुरिति शब्दोऽस्त्यस्य मतुप्। ३आयुःशब्दयुक्ते मन्त्रभेदे "आयुष्मानिति शान्त्यर्थं जप्त्वा चैव समाहितः" छ०प०। तच्च आयुष्यसूक्तशब्दे दृश्यम्। भवदादिषु पाठात् तस्मिन् परे प्रथमार्थेऽपि तसिलादि। ततआयुष्मान् तत्रायुष्मान्।

आयुष्य त्रि० आयुः प्रयोजनमस्य "स्वर्गादिभ्यो यत्" पा०भा० यत्। आयुःसाधने आयुर्वृद्धिशब्दोक्ते रसरसायनद्रव्यकर्म्मादौ। "आयुष्यं प्राङ्मुखोभुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः" "इदं यशस्यमायुष्यमिदं निःश्रेयसं परम्" "धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यञ्चातिथिपूजनम्" इति च मनुः "आयुष्योऽत्र वा अस्यैष आत्मनिष्क्रयणो भवति" शत०ब्रा०।

आयुष्यसूक्त न० कर्मधा०। "आयुष्मानिति शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः" छ०प० उक्ते "आभ्युदयिकश्राद्धादिषु जप्ये सूक्तभेदे तच्च सूक्तम्। "आयुर्विश्वायुर्विश्वमायुरसीमहि। प्रजान्त्वष्टधार निधेह्यस्मे शतं जीवेम शरदां वयन्ते। आयुषे पवस्व वर्च्चसे मे पवस्व विदः पृथिव्या दिवोजनित्राः शृण्वन्त्वापोऽध्यक्षरन्ती सोमोहोदृगाय समायुषे मम ब्रह्मवर्चसाय यजमानस्यार्थ्या अमुष्य राज्याय" भव-

देवभट्टष्टतम् अत्रासुष्येयत्र षष्ठ्यन्तं संस्कार्य्यनामोल्लेखम् । सामवेदिनाञ्चैतत् पाठ्यं वेदभेदेऽन्यदाकारे ज्ञेयम् ।

आयुस् न० इण–असि णिच्च । जीवितकाले “आयुरारोग्यमतुलं देहि देवि ! नमोऽस्तु ते” देवीस्तुतिः । “आयुर्देहातिगैः पीतं रुधिरं च पतत्त्रिभिः” रघुः । “चतुर्थमायुषोभागमुषित्वाद्यं गुरौ द्विजः । द्वितीयमायुषोभागं कृतदारो गृहे वसेत्” मनुः “समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये” रघुः । “आयूंषि त्वक्षु निर्भिद्य प्राभञ्जनिरमोचयत्” भट्टिः । “अष्टमं चायुषः स्थानमष्टमादष्टमञ्च यत्” इति पराशरोक्तेः जन्मलग्नावधिके अष्टमस्थाने तृतीयस्थाने च तद्विवेच्यम् । स्थानविशेषे च ग्रहविशेषयोगदृष्ट्यादिवशात् आयुर्विशेषः अष्टमस्थाने चिन्तनीयपदार्थसहितः” सर्वा० चिन्ता० दर्शितः । यथा “मरणाज्जीवितमरणं गुप्तस्थानं च मरणहेतुञ्च । अन्तसुखमरणदेशं परिभवमपि चिन्तयेत् प्राज्ञः । रन्ध्रेश्वरे पापयुतेऽन्त्यराशावल्पायुरस्येति वदन्ति षष्ठे । तत्रापि लग्नेश्वरयोगजाते त्वल्पायुरस्येति वदन्ति सन्तः । स्वक्षेत्रसंस्थे सति रन्ध्रनाथे दीर्घायुराहुर्मुनयोमहान्तः । मन्देन वा चिन्त्यमशेषमायुः स्वक्षेत्रमित्रोच्चगृहस्थितेन । रन्ध्रेश्वरेणापि युते विलग्ननाथे रिपौ वा व्ययराशियुक्ते । षष्ठान्त्यपे वा यदि लग्नयुक्ते दीर्घायुरस्येति शुभेक्षितश्चेत् । कर्मेश्वरेणापि विचिन्त्यमायुर्दीर्घं सुहृत्स्वोच्चयुतेन तेन । केन्द्रस्थितैः कर्मविलग्नरन्ध्रनाथैस्तथैवायुरुदाहरन्ति । प्रोक्तग्रहैर्व्योमचरैस्त्रिभिर्वा सभानुजैः केन्द्रगतैस्तथैव । स्वक्षेत्रकोणादिगतैर्विशेषाद्वदन्ति दीर्घायुरुदारचित्ताः । चतुरस्रे शुभैर्युक्ते लग्नेशे शुभसंयुते । गुरुणा दृष्टिसंयोगे पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । केन्द्रान्विते विलग्नेशे गुरुशुक्रसमन्विते । ताभ्यां निरीक्षिते वापि दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत् । त्रिषडायगताः पापाः शुभाः केन्द्रत्रिकोणगाः । लग्नेशे बलसंयुक्ते पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । षट्सप्तरन्ध्रभावेषु शुभेशसहितेषु च । त्रिषडायेषु पापेषु पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । रन्ध्राधिपे विलग्नस्थे गुरुशुक्रेक्षिते युते । लग्नेशे केन्द्रराशौ वा दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत् । रन्ध्राधिपे तु केन्द्रस्थे गुरुशुक्रेक्षिते युते । लग्नेशे बलसंयुक्ते दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत् । लग्नाधिपो यदा केन्द्रे लग्नादेकादशालये । सर्वग्रहकृतं रिष्टमेकोऽपि विलयं नयेत् । उच्चान्वितैस्त्रिभिः खेटैर्लग्नरन्ध्रेशसंयुतैः । रन्ध्रे पापविहीनैस्तैर्दीर्घमायुर्विनिर्दिशेत् । रन्ध्रस्थितैस्त्रिभिः खेटैः स्वोच्चमित्रस्वगेहगैः । लग्नेशे बलसंयुक्ते दीर्घमा० । पारावतादिभागस्थाः पापाः सर्वे शुभास्तथा । केन्द्रत्रिकोणनिलयाः पूर्णमायुर्विनिर्दिशेत् । षष्ठाष्टमव्यये पापा लग्नेशे दुर्बले यदि । अल्पायुरनपत्यो वा शुभदृग्योगवर्जिते । क्रूरषष्ठांशके वापि रन्ध्रेशे भानुजेऽपि वा । पापान्विते पापदृष्टे त्वल्पमायुर्विनिर्दिशेत् । चतुष्टयगते पापे शुभदृष्टिविवर्जिते । बलहीने विलग्नेशे त्वल्पमायुर्विनिर्दिशेत् । व्ययार्थौ पापसंयुक्तौ शुभदृष्टिविवर्जितौ । क्रूरषष्ठांशगौ वापि स्वल्पमायुर्विनिर्दिशेत् । आयुर्योगस्त्रिधा प्रोक्तः स्वल्पमध्यचिरायुषः । द्वात्रिंशत्पूर्वमल्पायुर्मध्यमायुस्ततो भवेत् । सप्तत्याः प्राक्, ततः पूर्णमायुरत्र वदन्ति हि । अल्पायुर्दिननाथस्य शत्रौ लग्नाधिपे यदा । समत्वे मध्यमायुः स्यान्मित्रे दीर्घायुरादिशेत् । बलहीने विलग्नेशे जीवे केन्द्रत्रिकोणगे । षष्ठाष्टमव्यये पापे मध्यमायुरुदाहृतम् । शुभे केन्द्रत्रिकोणस्थे शनौ बलसमन्विते । षष्ठे वाप्यष्टमे पापे मध्यमायुरुदाहृतम् । लग्ने त्रिकोणे केन्द्रे वा मध्यमायुश्च मिश्रिते । अल्पायुर्योगजातानां विपत्ताके मृतिप्रदः । मध्यमे प्रत्यरिभेशान्मृतिं दद्याद्विशेषतः । अष्टमेशदशा कष्टा पूर्णायुर्योगसंज्ञके । योगायुरिति निश्चित्य जातस्यैवं वदेद्बुधः । आयुर्विलग्नाधिपती बलेन हीनौ धरासूत्न्वहितेशयुक्तौ । युद्धे मृतिं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः शस्त्रेण वा तन्मरणं विशेषात् । रन्ध्राङ्गनाथौ यदि वा रिपुस्थौ राह्वन्वितौ केतुयुतौ सस्तून् । व्रणेन युद्धे मृतिमाहुरार्याः शस्त्रेण वा तन्मरणं विशेषात् । रन्ध्राङ्गनाथौ यदि वा रिपुस्थौ राह्वन्वितौ केतुयुतौ समन्दौ । तद्भुक्तिकालेऽप्यथ वा विपाके शस्त्रेण चौरैर्मरणं प्रयाति । रन्ध्राङ्गपौ वाहननाथयुक्तौ तस्मात् मृतिं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः । मृतिं त्वजीर्णाद्गुरुसंयुतौ तौ देहेशजीवौ रिपुगावजीर्णात् । लग्नेश्वरे वाहननाथयुक्ते वागीश्वरेणापि युते त्वजीर्णात् । देहेश्वरे वाहनवित्तभावनाथान्विते वा मरणं त्वजीर्णात् । रन्ध्रेशयोगान्मरणं दशायामन्तर्दशायामथ वा वदन्ति । पित्रादिभावाधिपयोगदृष्ट्या पित्रादिकानां मरणं तथैव । मृत्यङ्गपौ भानुसुतेन युक्तौ दुःस्थानगौ वा विषभक्षणेन । राहुध्वजाभ्यां सहितौ च दुःस्थावुद्बन्धनात्तस्य मृतिं वदन्ति । षष्ठेश्वरे भानुसुते सराहुकेतौ मृगाद्भीतिमुदाहरन्ति । जीवेन युक्ते गजभीतिमस्य जातस्य चन्द्रेण युतेऽश्वभीतिम् । सूर्य्यान्विते तादृशभानुपुत्रे मृगात्समुत्पद्भात् शुनकात् सभौमे । षष्ठस्थिते भानुसुतेऽपि चैवं विना खतुङ्गस्वगृहं सखेटे । सुखेशभाग्येशविलग्ननाथास्त्रिकोणगाः केन्द्रगताश्च सर्वे । भुक्तौ यदा तत्परिपाककाले

पित्रा सहैवानुमृतिश्च मातुः । रन्ध्रे शशाङ्के फणिनाथयुक्ते हीने त्वपस्मारयुतः समन्दे । तत्र स्थिते हीनबले शशाङ्के पिशाचपीड़ा च जलाद्द्विपाच्च । भौमाहिमन्दान्यतमेन युक्ते क्षीणे शशाङ्के निधनस्थितेऽपि । दुःस्थे त्वपस्मारभयान्मृतिःस्यात्पिशाचबाधादथ वा मृतिस्तु । रन्ध्रे सराहौ यदि वा सकेतौ चातुर्थिकापीड़नमाङ्गरस्य । रन्ध्रेश्वरेणापि युते तथैव क्रूरादिषष्ठांशयुते तु सत्यम् । नीचस्थिते वाऽमरनायके वा षष्ठाष्टमस्थे यदि पापदृष्टे । राज्ञां प्रकोपान्मरणं पितुश्च तत्पीडया वित्तविनाशमेति" । अधिकमल्पायुःशब्दे ४१२ पृष्ठे उक्तम् । अस्य पुरुषादिपूर्ब्बपदकत्वे अच् समा० "पुरुषायुषजीविन्यः" रघुः । त्र्यायुषम् मनुष्यायुषमित्यादौ वा० अच् समासान्तः ।

आयुर्योगश्च सर्व्वा० चि० दर्शितः यथा "अथायुर्योगः । केचिद्योगं प्रशंसन्ति दशां केचिद्वदन्ति हि । तद्विना चायुषां ज्ञानं न शक्यन्तु मनीषिभिः । त्रिविधश्चायुषो योगः स्वल्पायुर्मध्यमोत्तमः । द्वात्रिंशत्पूर्व्वमल्पन्तु तदूर्द्ध्वं मध्यमं भवेत् । आ सप्ततेस्तदूर्द्ध्वन्तु दीर्घायुरिति सम्मतम् । उत्तमायुः शतादूर्द्ध्वं मुनेः शंसन्ति तद्विदः । आ द्वादशाब्दाज्जन्तूनामायुर्ज्ञानं न शक्यते । जपहोमचिकित्साद्यैर्बालरक्षां तु कारयेत् । पित्रोर्द्दोषैर्मृताः केचित्केचिद्बालग्रहैरपि । अपरे रिष्टयोगाच्च त्रिविधाऽकालमृत्यवः । जन्मतः प्रबलेनैव बालानां पुष्टिवर्द्धनम् । कथयेदवशेषं तु तथा योगो निरूपितः । अल्पायुर्लग्नपे भानौ शत्रौ मध्यं तु मध्यमे । मित्रे लग्नेश्वरे तस्य दीर्घमायुरुदाहृतम् । अल्पायुर्योगजातस्य विपत्तारे मृतिं वदेत् । जातस्य मध्यमे योगे प्रत्यरौ तु मृतिर्भवेत् । दीर्घायुर्योगजातानां बधभे तु मृतिर्भवेत् । त्रिषु योगेषु सर्वेषु प्रत्येकं त्रिविधं भवेत् । अल्पायुरल्पमध्यं तु पूर्णायुस्त्रिविधं स्मृतम् । मध्यमादल्पमध्यं तु पूर्णायुस्त्रिविधं भवेत् । दीर्घायुषोऽल्पमध्ये तु पूर्णायुस्त्रिविधं भवेत् । एवन्नवविधं प्रोक्तमायुषां तु विनिर्णयः । पञ्चम्याराद्दशा मृत्युं दद्यात् षष्ठी गुरोस्तथा । शनेस्तुर्थान्मृत्युः स्याद्दशा राहोश्च सप्तमी । विपज्जेशदशा कष्टा प्रत्यरीशदशा तथा । बधभेशदशा कष्टा पापा स्यादशुभेक्षिता । नीचारातिविमूढस्था विपत्प्रत्यरिनैधनाः । दशा दद्युर्मृतिं तस्य पापैर्युक्ता विशेषतः । राशिसन्धिषु ये जातास्ते बाला मृतजीविनः । पापदृष्टो युतो वाऽपि निःसंशयमृतिप्रदः । गण्डान्तेषूद्भवो मर्त्यः पितृमातृबलात्ततः । यदि जीवेत्सगपालो गजवाजिसमन्वितः । तृतीयगौ भानुनिशाकरौ वा क्रूरर्क्षगौ क्रूरनिरीक्षितौ च । व्याधिं नरस्यापि वदन्ति तज्ज्ञास्त्रिवर्षमात्रं त्वविलम्बमेतत् । चन्द्रात् सुरेवासरनाथभौमौ कुजादयो वा मरणं दशाहात् । उद्यद्द्रेक्काणजामित्रे यस्य स्याद्दारुणो ग्रहः । क्षीणचन्द्रे विलग्नस्थे सद्यो हरति जीवितम् । आपोक्लिमे स्थिताः सर्वे ग्रहा बलविवर्ज्जिताः । एकमासं द्विमासं वा तस्यायुः समुदाहृतम् । विलग्नाधिपतिर्नीचे निधने चार्कसंयुते । कृच्छ्रेण जीवनं विन्देन्मृतप्रायो भविष्यति । केतोरुदयः पूर्ब्बं पश्चादुल्काग्निपवननिर्घातः । रौद्रे सति च मुहूर्त्ते प्राणैस्त्यज्यते जन्तुः । ग्रहणपरिवेशकाले जातः पापान्विते विलग्नस्थे । लग्नेशे बलहीने जीवति पक्षत्रयं त्रिमासं वा । अंशाधिपतिर्जन्मपतिर्लग्नपश्चास्तमुपागतो यस्य । लग्नावसानमरणं भवेत् कतिपयाहेन । सन्धिचतुष्टयकाले जाते मृत्युं समादिशेत्तज्ज्ञः । पापयुते दृष्टे वा शीघ्रैः सौम्यैरदृष्टयुते । राहौ केन्द्रे पापयुक्तेक्षिते वा क्षिप्रं नाशं याति सौम्यैरदृष्टे । पापैः केन्द्रे वार्कलग्ने त्रिकोणे सौम्यैः षष्ठे चाष्टमेऽन्त्ये वदन्ति । जातः क्षीणे शीतगौ लग्नसंस्थे पापैर्दृष्टे नाशमाशु प्रयाति । उच्चक्षेत्रे मेषराशिं च हित्वा राहुर्युक्तस्त्वेष्वपि प्राणनाशः । लग्नात्स्वान्त्यौ पापयुक्तौ यदि स्तस्तत्षष्ठान्त्ये वा विनश्येत् क्षणेन । लग्नाद्द्वादशे चाष्टमे पापचारैः सोमे क्षीणे त्वष्टमाब्दं च जीवेत् । केन्द्रैश्चन्द्रात्पापयुक्तै रसौम्यैः स्वर्गं यानं प्रोच्यते वत्सरेण । जन्माधिपे लग्नगे क्रूरयुक्ते पश्यत्यार्किश्चाष्टमे जीववर्गे । षष्ठे वर्षे द्वादशे वाऽष्टमे वा सन्धौ राशेर्जातको मृत्युमेति । षष्ठेऽष्टमे वा हिमगौ च यस्य क्षीणे चन्द्रे पापयुक्तेऽथ वापि । सौम्यैर्दृष्टे त्वष्टमाब्दञ्च जीवेत् पापैः सौम्यैर्मिश्रितैस्तद्दलं स्यात् । जीवे विलग्ने मिथुने तुलायां शुक्रेण युक्ते शशिसूनुना च । पापैर्दृष्टे मृत्युराशिस्थिते वा जीवेद्वर्षं चाष्टमं चैव बालः । लग्ने क्षीणे शशिनि निधनं रन्ध्रकेन्द्रेषु पापैः पापान्तःस्थे निधनहिबुके द्यूनयुक्ते च चन्द्रे । एवं लग्ने भवति मदनच्छिद्रसंस्थे च पापे माता सार्कं यदि च न शुभैर्वीक्षितः शक्तिमद्भिः । राहुग्रस्ते शीतरश्मौ विलग्ने क्रूरैर्युक्ते चाष्टमे भूमिपुत्रे । माता सार्द्धं चन्द्रवद्भास्करेण ग्रस्तो वा तेनाशु मृत्युं प्रयाति । अस्तङ्गते दिनपतौ रविजे विलग्ने भौमेऽथ वापि निधनं व्रजति त्रिवर्षात् । एवं स्थितेऽपि हिमगावशुभैरदृष्टे राशुग्रहे च नियत

भवतीह चाष्टौ । वृहस्पतिर्भौमगृहेऽष्टमस्थः सूर्येन्दुभौमार्कजदृष्टमूर्त्तिः। अन्यैस्त्रिभिर्भार्गववृष्टिहीनो लोकान्तरं प्राप्यति प्रसूतम् । वक्री शनिर्भौमगृहं प्रयातश्छिद्रे च षष्ठे च चतुष्टये वा । कुजेन संप्राप्तबलेन दृष्टो वर्षद्वयं जीवयति प्रजातम् । सौरिश्चरस्थे यदि वा विलग्ने जन्मस्थलग्ने शशिदुश्चिके वा । सौम्येषु केन्द्रोपगतेषु सद्यो जातस्य मृत्युर्यवनोपदिष्टः । नीचस्थे देवपूज्ये तु भौमक्षेत्रगतेऽथ वा । सन्धिवशेऽपि जातस्तु मासान्मृत्युं स गच्छति । नक्षत्रसन्धौ तिथिराशिसन्ध्यावेकत्र तावत्प्रसवश्चिप्रचात् । जातश्च मृत्युं समुपैति सद्यः शुक्रेऽङ्गि जीवेदिति नन्दिकोक्तम् । षष्ट्रां जातस्यार्कलग्ने कुजे वा गण्डान्ते वा मृत्युयोगेऽथ वापि । भौमे हन्ति प्राणिनां तत्क्षणेन जीवेत्तिते चेन्न भवेत् प्रजातः । भौमोदये तद्दिवसे क्षयेन्दौ होरेश्वरे वारभूते शशाङ्के । जातः सुखी ब्रह्मपदं प्रयाति प्रसाधनाद्यैरिह मन्त्रसिद्धा । वर्गोत्तमे लग्नगते कुलीरे केन्द्रे गुरौ भूमिसुते कलत्रे । सिंहासनांशे भृगुजे विशेषाद्रसायनाद्यैरमितायुरेति । कर्मान्त्यलग्ने सबुधे कलत्रे जीवे यदा गोपुरभागयुक्ते । मृड्गंशके वा दिननाथपुत्रे जातस्त्वसंख्यायुरुपैति खलुः । देवलोकांशके शुक्रे केन्द्रस्थे धरणीसुते । सिंहासनांशके जीवे केन्द्रे जातस्त्वसंख्यकः । उत्तमांशे भृगौ केन्द्रे शनौ पारावतांशके । स्वर्गलोके गुरौ केन्द्रे त्वौषधाधारसंख्यकः । गोपुरांशे गुरौ केन्द्रे शुक्रे पारावतांशके । त्रिकोणे कर्किलग्ने तु युगान्तं स तु जीवतिः । चापांशे कर्किलग्ने च तस्मिन् देवेन्द्रपूजिते । त्रिचतुर्भिर्ग्रहैः केन्द्रे जातो ब्रह्मपदं लभेत् । तृतीयैकादशे शुक्रे गोपुराख्यांशकान्विते । वृषे वर्गोत्तमे लग्ने ब्रह्मणः परमं पदम् । लग्ने शुक्रे गुरौ कामे कर्मगेऽमरनायके । चापमेषांशके लग्ने जातो याति परं पदम् । पञ्चमे बुधसंयुक्ते गोपुराख्यांशकान्विते । गुरौ घटे विलग्नेऽस्मिन् जातो ब्रह्मपदं लभेत् । केन्द्रे गुरौ लाभगतेऽर्कपुत्रे धने रवौ मन्दयुते कलत्रे । भाग्ये धरासूनुयुतेऽत्र जातो युगान्तकालं समसुपैति मन्त्रैः । त्रिकोणगौ जीवबुधौ विशेषाल्लग्ने वृषे तत्र युते धराजे । निशाकरे गोपुरभागयुक्ते जातः सहस्रद्वयवर्षमेति । पक्षे सिते जन्म यदाह्नि काले केन्द्रे गुरौ वा शशिभे विलग्ने । दारे कुजे भानुसुते सुखस्थे जातस्तु जीवेद्युताब्दसंख्यम् । जीवमन्दारशुक्राणामन्योन्यं केन्द्रसंभवे । त्रिकोणे वा यदा याते जातस्त्वयुतवत्सरैः । शुभैर्युक्ते चतुष्केन्द्रे पापैः षट्त्रिभवान्वितैः । सिंहलग्ने यदा जातो जीवेत् षडयुतानि सः । कर्कादिस्थैर्ग्रहैः सर्वैर्गुरुचन्द्रादिभिर्यदा । शन्यन्तैः परमोच्चस्थैर्मुनितुल्यो भवेन्नरः । शन्यादिभौमपर्यन्ता लग्नादौ खचराः स्थिताः । वैशेषिकांशसंयुक्ताजातस्त्वमरसन्निभः । आकल्पं जीवति नरो मृगे लग्ने कुजादिकाः । रव्यन्ताः खचराः सर्वे स्वोच्चे जीवेऽङ्गि जन्मनि । मेषान्त्यलग्ने सगुरौ भृगौ वा निशाकरे गोधनमध्यमांशे । सिंहांशनांशे यदि वा धराजे जातस्त्वसंख्यायुरुपैति मन्त्रैः । स्थिरे रवौ सोमसुतेन युक्ते चन्द्रे वृषस्थे मिथुने च शुक्रे । गुरौ कुलीरे यदि वा विलग्ने शनौ तुलायां सुनिसाम्यमेति । देवलोकांशके मन्दे भौमे पारावतांशके । सिंहांशके गुरौ लग्ने जातो मुनिसमो भवेत् । मेषलग्ने रवौ माने जीवे स्वोच्चसमन्विते । त्रिषडायगते पापे जातो मुनिसमो भवेत् । इति चिन्तामणौ प्रोक्ता आयुःसंख्या मनीषिणाम् यदुक्तं पूर्व्वकैः सर्व्वैस्तद्देव मयाऽधुना" । पारिजातांशाद्यास्तु सर्व्वांश्चिन्त दर्शिताः । "मूलत्रिकोणकोणोच्चस्वर्क्षकेन्द्रोत्तमांशकाः । सप्तवर्गोद्भवाः स्वांशस्वाधिमित्रांशमित्रकाः । वर्गा इमे दश प्रोक्ताः पूर्व्वाचार्य्यैर्महर्षिभिः । वर्गद्वयादिसंयोगे पारिजातादिसंज्ञकाः । उत्तमं तु त्रिवर्गैक्यं चतुर्वर्गं तु गोपुरम् । वर्गपञ्चकसंयोगे सिंहासनमिहोच्यते । वर्गद्वयं पारिजातं षट्कं पारावतांशकम् । सप्तकं देवलोकाख्यं स्वर्गलोकस्तथाऽष्टकम् । ऐरावतन्तु नवकं फलं तेषां पृथक् पृथक्" । जातकपद्धतौ तु रिष्टभङ्गसहितायुर्योगविशेषः गजाद्यायुःप्रमाण सहित उक्तः यथा

"लग्नसप्तमगौ पापौ चन्द्रः पापयुतो यदा । शुभग्रहै र्न दृष्टः स्यादचिरान्मृत्युकारकः । क्षीणेन्दौ व्ययगे पापैर्लग्नाष्टमनिवासिभिः । केन्द्राणि शुभहीनानि यदि स्युस्तदा मृतिः । पापयुक्तः शशी लग्नसप्ताष्टद्वादशस्थितः । केन्द्रान्यस्थानगैः सौम्यैर्न दृष्टो मृत्युदायकः । पापे राश्यन्तगे सन्ध्याकाले होरा विधोर्यदा । मृत्युर्वा स्याच्चन्द्रपापैर्युते सर्व्वचतुष्टये । कर्कान्त्यगे चक्रपूर्व्वं पश्चार्द्धे पापदृग्युते । मृत्युर्वाष्टमकेन्द्रस्थैः पापैः क्षीणे विधौ तनौ । षष्ठद्वादशगैः पापैरथवा द्व्यष्टसंस्थितैः । लग्ने वा पापमध्यस्थे सप्तमे वा मृतिं व्रजेत् । चन्द्रे षष्ठेऽष्टमे वापि मरणं पापवीक्षिते । शुभैरवेक्षिते वर्षाष्टकान्मिश्रैस्तदर्द्धतः । शुभैः षष्ठास्तगे पापैर्बलिभिः प्रविलोकिते । मासान् मृत्युः

सप्तमे वा लग्नेशे पापसंयुते। तुर्य्यसप्ताष्टगश्चन्द्रः पापान्तःस्थो मृतिप्रदः। क्षीण एवं लग्नगोऽपि पापे सप्ताष्टगे सति। शुभादृष्टे विधौ भान्ते केन्द्रकोणोपगैः खलैः। मृतिराशु सचन्द्रेऽङ्गे पापैर्वा सप्तमैः स्थितैः। सपापोऽङ्गे विधौ ग्रस्ते समातृकाशिशोर्वधः। भौमेऽष्टमे रवावेवंविधे लग्ने तु शस्त्रजः। चन्द्रार्कौ वा तनौ पापैः सबलैरष्टकोणगैः। शुभैर्न युक्तदृष्टश्चेन्मरणं बालकस्य हि। लग्नाष्टनवमान्त्येषु कुजचन्द्रार्कसूर्य्यजैः। बलिष्ठगुर्व्वदृष्टैः स्याज्जातस्य मरणं ध्रुवम्। पापयुक्तो विधुर्लग्नसप्तकोणान्त्यमृत्युगः। मरणाय बलिष्ठोच्चस्त्रिकयुग् वीक्षितो न चेत्। योगकर्त्तृबलिष्ठेनाधिष्ठिते च बली विधुः। स्वभे वा लग्नभेऽब्दान्तः पापदृष्टस्तदा मृतिः। मेषालिगो गुरुर्मृत्यौ विशुक्रैरवलोकितः। त्रिवर्षान्मृत्युदो मन्दः स सूर्य्येन्दू नवाब्दतः। दृश्यादृश्ये सौम्यपापैर्लग्नेऽग्नाविषुभिर्मृतिः। बुधः सार्कविधुः पापदृष्ट एकादशाब्दतः। लग्नेशो रिपुगो राशिमितैर्वर्षैर्मृतिप्रदः। मासैर्द्रेक्काणनाथस्तु दिवसैरंशनायकः। लग्ने शनिः षोड़शाहात् पापदृष्टोऽथ संयुतः। मासाद्विशुक्रो वर्षान्तु शिशोर्मृत्युकरः स्मृतः। लग्नेऽर्ककुजमन्दाश्चेत् षष्ठे वा सप्तमे विधुः। क्षीणो न दृष्टो गुरुणा सप्तवर्षान् मृतिप्रदः। राशिलग्नेश्वरावस्तं यातौ षष्ठाष्टरिप्फगौ। राश्यङ्कतुल्यवर्षैस्तु मरणाय शिशोः स्मृतौ। राहुः पापेक्षितः केन्द्रसंस्थो मृत्युकरः शिशोः। वत्सरैर्दशभिः कैश्चित् स्मृतः षोड़शवत्सरैः। एकोऽपि पापो मृत्युस्थः शत्रुगेहे खलेक्षितः। अमरार्भकमप्येवं वर्षान्मृत्युवशं नयेत्। शुक्रः कर्कमृगारस्थो व्ययाष्टारिस्थितैः खलैः। सर्वैः प्रदृष्टः षड्वर्षैर्जातस्यारिष्टकारकः। बुधः कर्कस्थितः षष्ठेऽष्टमे वा चन्द्रवीक्षितः। वर्षैश्चतुर्भीरिष्टस्य कारकः कथितो बुधैः। सूर्य्यः कर्म्मणि शन्यारक्षेत्रस्थः पापवीक्षितः। मरणाय शिशोः केतूदयभं जन्मभं तथा। षष्ठाष्टमस्थाः शुभदाश्च पापा धर्म्मात्मजस्थाश्च यदा भवन्ति। पापैः प्रदृष्टा न शुभा प्रदृष्टा वर्षाष्टकान्मृत्युकराः प्रदिष्टाः। लग्नपः पापयुक् द्यूनेरिष्टकृद्धोधनस्थितः। नवाब्दैः सखलोऽब्जांशे व्यये चेन्दोः खलेक्षितः। सूर्य्यशुक्रशनीनाञ्च योगो भवति जन्मनि। गुरुदृष्टोऽपि रिष्टाय प्रदिष्टो नववत्सरैः। गजैरङ्कैर्नेत्रनेत्रैर्द्विपक्षैः शरैरेककेनाब्धिभिर्वह्निनेत्रैः। गजाब्जैर्नखैः खगसंख्यैश्च दिग्भिर्विधोर्मेषतो भागवर्षैर्मृतिः स्यात्। कर्कलग्ने गुरौ सेन्दौ ज्ञशुक्रौ केन्द्रगौ यदा। त्रिशाभारि-गताः शेषा इहायुरमितं स्मृतम्। आयुषो योगजस्यापि रिष्टं बाधकमत्र हि। तद्बाधकोरिष्टभङ्गः स चेद्बलिकृतो भवेत्। शुभाश्चन्द्रात् षष्ठसप्ताष्टमस्था नो खलान्विताः। रिष्टनाशाय गदिताः प्रणामोऽन्ते हरेर्यथा। शुभद्रेष्काणगैः सर्वैः शुभैर्युक्तो विधुः शिशोः। रिष्टहा परिपूर्णो वा द्वादशांशे शुभे स्थितः। सम्पूर्णाङ्गः शर्व्वरीनायकश्चेत् सर्वैर्दृष्टोरिष्टहा संप्रदिष्टः। उच्चस्थो वा मित्रभागस्थितो वा चन्द्रारिष्टं नाशयेत् शुक्रदृष्टः। केन्द्रे ज्ञगुरुशुक्राणामेकः कोणेऽथ वीर्य्यवान्। अरिष्टनाशकः केन्द्रे पापोऽपि परमोच्चगः। मित्रराशिगताः पापाः शुभाश्च नवपञ्चमाः। नाशं नयन्ति रिष्टानि कृष्णोरिष्टासुरं यथा। बली जन्मेश्वरो मित्रशुभदृष्टो हि रिष्टहा। स सर्वग्रहदृष्टो हि षष्ठे रिष्टविनष्टिकृत्। वर्गोत्तमे शुभाः सर्व्वे स्वभे चारिष्टहानिदाः। शुभवर्गगता दृष्टाः सदृष्टा रिष्टनष्टिदाः। कृत्तिकापुष्यदास्रेषु चन्द्रोवाथ त्रिपुष्करे। पूर्णोवर्गोत्तमगतः क्षीयरिष्टविनाशकृत्। मेषकर्कगतश्चन्द्रः केन्द्रे शुभनिरीक्षितः। अशुभं नाशयत्याशु हरिर्मत्तगजं यथा। शुक्लपक्षे निशायाञ्चेत् कृष्णे जन्म यदा दिवा। शुभाशुभेक्षितश्चन्द्रः षष्ठाष्टस्थोऽवकः शिशोः। व्यतीपातेऽथ गण्डान्ते वैधृतौ रिष्टिसन्ध्ययोः। जातस्य रिष्टं नास्त्येव सूतिकर्त्तुर्मतं यथा"। इति चन्द्ररिष्टभङ्गः। "सवीर्य्ये गुरौ लग्नगे रश्मियुक्ते विनाशं तदैवाशुभं सर्व्वमेति"। बलिष्ठैः शुभैश्चाशुभैर्वीर्य्यहीनैः शुभर्क्षं तनुः सद्ग्रहैर्वीक्षितं वा। त्रिषड़ेकादशे राहुः शुभदृष्टो यदा भवेत्। मृत्युनाशाय सविभुर्मृत्युञ्जय इवापरः। मेषोक्षकर्कलग्नस्थो राहुश्चाप्युदयो मुनेः। अगस्त्यस्य मुनीनां च सप्तानां रिष्टनाशकः। शीर्षोदयगतैः सर्वैर्मृत्युदोषो विनश्यति। प्रसन्नैः सुखदैश्चापि नभोदिग्वह्निवायुभिः। मृत्युभं ग्रहहीनं चेत् केन्द्रे पूर्णबले शुभे। त्रिंशद्वर्षं तदायुः स्याच्चत्वारिंशच्छुभेक्षिते। गुरुः स्वभे स्वद्रेक्काणे सप्तविंशतिवर्षकम्। स्वभस्थिताः शुभाश्चन्द्रे स्वोच्चेऽङ्गस्थे खषट्समाः। लग्ने गुरौ शुभैः केन्द्रस्थितैर्मृत्यौ ग्रहोज्झिते। सप्तत्यब्दं भवेदायुरष्टाङ्गे तदवीक्षिते। कर्केऽङ्गगे गुरौ कोणस्थितैः सर्वशुभग्रहैः। अशीतिरायुषः काष्ठा केन्द्रे शुक्रे शतं समाः। सूर्य्ये बलिष्ठे पिण्डायुश्चन्द्रे स्यात्तु निसर्गजम्। लग्नेऽंशायुर्हीनबले त्रिकेऽस्मिन् जीवशर्म्मजम्। नन्देन्दुतत्त्वतिथ्यर्कतिथिखगनखा रवेः। वर्षाण्युच्चे ग्रहे नीचे त्वर्द्धं मध्येऽनुपाततः। नखैकद्व्यङ्कधृतयो विंशत्खाब्धा निस-

शजाः। समाः सूर्य्यात् पूर्ब्ववत् स्यादेभ्योऽप्यायुरथांशजे। दृष्टग्रहलवाल्लिप्ता दशभक्ताश्च यत् फलम्। वर्षमासादिकं ज्ञेयं भवेद्द्वादशभिः स्फुटम्। जैवे परायुः सप्तांशो ग्रहायुः परमोच्चगे। लग्नमशसमन्त्वायुर्दद्याद्दीर्य्ययुतं च भैः। सर्व्वमर्द्धं तृतीयोऽंशः पादः पञ्चाङ्गभागकौ। व्ययाद्वामं विशोधयेत पापे त्वर्द्धं शुभग्रहे। एकभावगतानां यो बली भागहरस्तु सः। अर्द्धमस्तं गतो हन्ति त्यक्त्वा शुक्रशनैश्चरौ। कुजन्त्यक्त्वा शत्रुभस्थैस्त्रिभागो नाश्यते निजः। लग्ने सपापैः लग्नस्थनवांशघ्नाद्ध्रायुषः। अष्टोत्तरः शतांशः स्याद्धीनः सौम्येक्षिते दलम्। उच्चचक्रगतास्त्रिघ्नं द्विघ्नं स्वांशोत्तमादिगाः। ददत्यायुर्ग्रहास्ते चेद्वृद्धौ नित्यं स्वभादिगाः। अपि त्रिद्वेत्रकगुणदाः केन्द्रादाविति केचन। लग्ने सपापे हानिर्या नासावंशभवायुषि। हानिद्वयेऽधिकैव स्याद्गुणोऽप्येवं वराहगोः। स्वार्काःपरायुर्नरदन्तिनोः १२० स्याद्दन्ता ३२ हयानां च जिना २४ वृषादेः। खरोष्ट्रयोस्तत्त्वसमाः २५ शुनोऽर्का १२ व्याघ्राद्यजादेर्हि नृपाः १६ परायुः। आयुर्नृवत् समानीय स्वस्वपूर्णायुषा हतम्। नृपरायुर्हृतं स्पष्टं गजाद्यायुर्भवेदिति। दीपस्तैलादियुक्तोऽपि यथा वाते विनश्यति। अजितेन्द्रियतापथ्यैरेवमायुर्विनश्यति"।

अत्र हयानां दन्तैर्यथायुर्ज्ञानं तथोक्तमश्वशब्दे ५०३ पृष्ठे जयदत्तकृताश्वशास्त्रात्तद्विशेषोऽव गन्तव्यः। दन्ताद्वात्रिंशद्वर्षा इतीह ज्ञम्

इत्थमायुश्च सदाचारादेव, अपथ्याजितेन्द्रियादिभ्यस्तु आयुःसत्त्वेऽपि नाशः उक्तजातकपद्धतिवचनात् अतएव भा० आनु० प० १०४ अध्याये सदाचारादितएव आयुर्वृद्धिरुक्ता "शतायुरुक्तः पुरुषः शतवीर्य्यश्च जायते। कस्मान्म्रियन्ते पुरुषा बाला अपि पितामह!। आयुष्मान् केन भवति अल्पायुर्वाऽपि मानवः। केन वा लभते कीर्त्तिं केन वा लभते श्रियम्। तपसा ब्रह्मचर्य्येण जपहोमैस्तथौषधैः। कर्म्मणा मनसा वाचा तन्मे ब्रूहि पितामह!। भीष्म उवाच। अत्र तेऽहं प्रवक्ष्यामि यन्मां त्वमनुपृच्छसि। अल्पायुर्य्येन भवति दीर्घायुर्वाऽपि मानवः। येन वा लभते कीर्त्तिं येन वा लभते श्रियम्। यथा वर्त्तयन् पुरुषः श्रेयसा सम्प्रयुज्यते। आचाराल्लभते चायुराचाराल्लभते श्रियम्। आचाराल्लभते कीर्त्तिं पुरुषः प्रेत्य चेह च। दुराचारो हि पुरुषो नेहायुर्विन्दते महत्। यस्मात्त्रसन्ति भूतानि तथा परिभवन्ति च। तस्मात् कुर्य्यादिहाचारं यदीच्छेद्भूतिमात्मनः। अपि पापशरीरस्य आचारो हन्त्यलक्षणम्। आचारलक्षणो धर्म्मः सन्तश्चारित्रलक्षणाः। साधूनाञ्च यथा वृत्तमेतदाचारलक्षणम्। अप्यदृष्टं श्रवादेव पुरुषं धर्म्मचारिणम्। भूतिकर्म्माणि कुर्व्वाणं तं जनाः कुर्व्वते प्रियम्। ये नास्तिका निष्क्रियाश्च गुरुशास्त्राभिलङ्घिनः। अधर्म्मज्ञा दुराचारास्ते चरन्ति गतायुषः। विशोका भिन्नमर्य्यादा नित्यं सङ्कीर्णमैथुनाः। अल्पायुषो भवन्तीह नरा निरयगामिनः। सर्व्वलक्षणहीनोऽपि समुदाचारवान्नरः। श्रद्दधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति। अक्रोधनः सत्यवादी भूतानामविहिंसकः। अनसूयुरजिह्मश्च शतं वर्षाणि जीवति। लोष्टमर्द्दी तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः। नित्योच्छिष्टः सङ्कुशुको नेहायुर्व्विन्दते महत्। ब्राह्मे मुहूर्त्ते बुध्येत धर्म्मार्थौ चानुचिन्तयेत्। उत्थायाचम्य तिष्ठेत पूर्व्वां सन्ध्यां कृताञ्जलिः। एवमेवापरां सन्ध्यां समुपासीत वाग्यतः। नेक्षेतादित्यमुद्यन्तं नास्तं यान्तं कदाचन। नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम्। ऋषयो नित्यसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुवन्। तस्मात्तिष्ठेत्सदा पूर्व्वां पश्चिमाञ्चैव वाग्यतः। ये न पूर्व्वामुपासीरन् द्विजाः सन्ध्यां न पश्चिमाम्। सर्व्वांस्तान् धार्म्मिको राजा शूद्रकर्म्माणि कारयेत्। परदारा न गन्तव्याः सर्व्ववर्णेषु कर्हिचित्। नहीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते। यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम्। यावन्तो रोमकूपाः स्युः स्त्रीणां गात्रेषु निर्म्मिताः। तावद्वर्षसहस्राणि नरकं पर्य्युपासते। प्रसाधनञ्च केशानामञ्जनं दन्तधावनम्। पूर्व्वाह्ण एव कार्य्याणि देवतानाञ्च पूजनम्। पुरीषमूत्रे नोदीक्षेन्नाधितिष्ठेत् कदाचन। नातिकल्यं नातिसायं न च मध्यन्दिने स्थिते। नाज्ञातैः सह गच्छेत नैकोन वृषलैः सह। पन्था देयो ब्राह्मणाय गोभ्यो राजभ्य एव च। वृद्धाय भारतप्ताय गर्भिण्यै दुर्व्बलाय च। प्रदक्षिणं प्रकुर्व्वीत परिज्ञातान् वनस्पतीन्। चतुष्पथान् प्रकुर्व्वीत सर्व्वानेव प्रदक्षिणान्। मध्यन्दिने निशाकाले अर्द्धरात्रे च सर्व्वदा। चतुष्पथं न सेवेत उभे सन्ध्ये तथैव च। उपानहौ च वस्त्रञ्च धृतमन्यैर्न धारयेत्। ब्रह्मचारी च नित्यं स्यात् पादं पादेन नाक्रमेत्। अमावास्यां पौर्णमास्यां चतुर्द्दश्याञ्च सर्व्वशः। अष्टम्यां सर्व्वपक्षाणां ब्रह्मचारी सदा भवेत्।। वृथा मांसं न खादेत पृष्ठमांसं तथैव च। आक्रोशं परिवादञ्च पैशुन्यञ्च विवर्ज्जयेत्। नारुन्तुदः स्यान्न

न्नृशंसवादी न हीनतः परमभ्याददीत । ययाऽस्य वाचा पर उद्विजेत न तां वदेदुषतीं पापलोक्याम् । वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति तैराहतः शोचति रात्र्यहाणि । परस्य नो मर्म्मसु निष्पतन्ति तान् पण्डितो नावसृजेत् परेषु । रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुना हतम् । वाचा दुरुक्तया विद्धं न संरोहति वाक्क्षतम् । कर्णिनालिका नाराचान्निर्हरन्ति शरीरतः । वाक्शल्यस्तु न निर्हर्त्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः । हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् विद्याहीनान् विगर्हितान् । रूपद्रविणहीनांश्च सत्त्वहीनांश्च नाक्षिपेत् । नास्तिक्यं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम् । द्वेषस्तम्भाभिमानञ्च तैक्ष्ण्यञ्च परिवर्ज्जयेत् । परस्य दण्डं नोद्यच्छेत् क्रुद्धो नैनं निपातयेत् । अन्यत्र पुत्त्राच्छिष्याच्च शिष्टार्थं ताड़नं स्मृतम् । न ब्राह्मणान् परिवदेत् नक्षत्राणि न निर्द्दिशेत् । तिथिं पक्षस्य न ब्रूयात्तथाऽस्यायुर्न रिष्यते । कृत्वा मूत्रपुरीषे तु रथ्यामाक्रम्य वा पुनः । पादप्रक्षालनं कुर्य्यात् स्वाध्याये भोजने तथा । त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते । संयावं कृशरं मांसं शष्कुलीम्पायसन्तथा । आत्मार्थं न प्रकर्त्तव्यं देवार्थन्तु प्रकल्पयेत् । नित्यमग्निं परिचरेद्भिक्षां दद्याच्च नित्यदा । वाग्यतो दन्तकाष्ठञ्च नित्यमेव समाचरेत् । न चाभ्युदितशायी स्यात् प्रायश्चित्ती तथा भवेत् । मातापितरमुत्थाय पूर्ब्बमेवाभिवादयेत् । आचार्य्यमथ वाप्यन्यं तथायुर्व्विन्दते महत् । वर्ज्जयेद्दन्तकाष्ठानि वर्ज्जनीयानि नित्यशः । भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्व्वस्वपि विवर्ज्जयेत् । उदङ्मुखश्च सततं शौचं कुर्य्यात् समाहितः । अकृत्वा पादशौचञ्च नाचरेद्दन्तधावनम् । अकृत्वा देवपूजाञ्च नाभिगच्छेत् कदाचन । अन्यत्र तु गुरुं वृद्धं धार्म्मिकं वा विचक्षणम् । अवलोक्यो न चादर्शो मलिनो बुद्धिमत्तरैः । न चाज्ञातां स्त्रियं गच्छेद्गर्भिणीं वा कदाचन । उदक्शिरा न स्वपेत तथा प्रत्यक्शिरा न च । प्राक्शिरास्तु स्वपेद्विद्वानथवा दक्षिणाशिराः । न भग्ने नावशीर्णे च शयने प्रस्वपीत च । नान्तर्द्धाने न संयुक्ते न च तिर्य्यक्कदाचन । न चापि गच्छेत् कार्य्येण समयाद्वाऽपि नास्तिके । आसनन्तु पदाकृष्य न प्रसज्जेत्तथा नरः । न नग्नः कर्हिचित् स्नायान्न निशायां कदाचन । स्नात्वा च नावमृज्येत गात्राणि सुविचक्षणः । न चानुलिम्पेदस्नात्वा स्नात्वा वासो न निर्द्धुनेत् । न चैवार्द्राणि वासांसि नित्यं सेवेत मानवः ।

स्रजश्च नावकृष्येत न बहिर्द्धारयीत च । उदक्यया च सम्भाषां न कुर्व्वीत कदाचन । नोत्सृजेत पुरीषञ्च क्षेत्रे ग्रामस्य चान्तिके । उभे मूत्रपुरीषे तु नाप्सु कुर्य्यात् कदाचन । अन्नं बुभुक्षमाणस्तु त्रिर्मुखेन स्पृशेदपः । भुक्त्वा चान्नं तथैव त्रिर्द्विः पुनः परिमार्ज्जयेत् । प्राङ्मुखो नित्यमश्नीयाद्वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् । प्रस्कन्दयेच्च मनसा भुक्त्वा चाग्निमुपस्पृशेत् । । आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः । धन्यं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः । अग्निमालभ्य तोयेन सर्व्वान् प्राणानुपस्पृशेत् । गात्राणि चैव सर्व्वाणि नाभिं पाणितले तथा । नाधितिष्ठेत्तुषं जातु केशभस्मकपालिकाः । अन्यस्य चाप्यवस्नातं दूरतः परिवर्ज्जयेत् । शान्तिहोमांश्च कुर्व्वीत सावित्राणि च धारयेत् । निषण्णश्चापि खादेत न तु गच्छन् कदाचन । मूत्रं नोत्तिष्ठता कार्य्यं न भस्मनि न गोव्रजे । आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् । आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो वर्षाणां जीवते शतम् । त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट आलभेत कदाचन । अग्निं गां ब्राह्मणञ्चैव तथा ह्यायुर्न हीयते । त्रीणि तेजांसि नोच्छिष्ट उदीक्षेत कदाचन । सूर्य्याचन्द्रमसौ चैव नक्षत्राणि च सर्व्वशः । ऊर्द्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति । अभ्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते । अभिवादयेत वृद्धांश्च दद्याच्चैवासनं स्वयम् । कृताञ्जलिरुपासीत गच्छन्तं पृष्ठतोऽन्वियात् । न चासीतासने भिन्ने भिन्नकांस्यञ्च वर्ज्जयेत् । नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्नः स्नातुमर्हति । स्वप्तव्यं नैव नग्नेन न चोच्छिष्टोऽपि संविशेत् । उच्छिष्टो न स्पृशेच्छीर्षं सर्व्वे प्राणास्तदाश्रयाः । केशग्रहं प्रहारांश्च शिरस्येतान् विवर्ज्जयेत् । न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः । न चाभीक्ष्णं शिरःस्नायात्तथाऽस्यायुर्नरिष्यते । शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत् तिलभृष्टं न चाश्नीयात्तथाऽस्यायुर्नरिष्यते । नाध्यापयेत्तथोच्छिष्टो नाधीयीत कदाचन । वाते च पूतिगन्धे च मनसाऽपि न चिन्तयेत् । अत्र गाथा यमोद्गीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः । आयुरस्य निकृन्तामि प्रजास्तस्याददे तथा य उच्छिष्टः प्रद्रवति स्वाध्यायञ्चाधिगच्छति । यश्चानध्यायकालेऽपि मोहादभ्यस्यति द्विजः । तस्य वेदः प्रणश्येत आयुश्च परिहीयते । तस्माद्युक्तो ह्यनध्याये नाधीयीत कदाचन । प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रति गाञ्च प्रति द्विजान् । ये मेहन्ति च पन्थानं ते भवन्ति

शतायुषः। उभे मूत्रपुरीषे तु दिवा कुर्य्यादुदङ्मुखः। दक्षिणाभिमुखो रात्रौ तथा ह्यायुर्न रिष्यते। त्रीन् कृशान्नावजानीयाद्दीर्घमायुर्जिजीविषुः। ब्राह्मणं क्षत्त्रियं सर्पं सर्व्वे ह्याशीविषास्त्रयः। दहत्याशीविषः क्रुद्धो यावत् पश्यति चक्षुषा। क्षत्त्रियोऽपि दहेत् क्रुद्धो यावत् पश्यति तेजसा। ब्राह्मणस्तु कुलं हन्याद्ध्यानेनावेक्षितेन च। तस्मादेतत्त्रयं यत्नादुपसेवेत पण्डितः। गुरुणा चैव निर्ब्बन्धो न कर्त्तव्यः कदाचन। अनुमान्यः प्रसाद्यश्च गुरुः क्रुद्धो युधिष्ठिर!। सम्यङ्मिथ्याप्रवृत्तेऽपि वर्त्तितव्यं गुराविह। गुरुनिन्दा दहत्यायुर्म्मनुष्याणां न संशयः। दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम्। उच्छिष्टोत्सर्ज्जनं चैव दूरे कार्य्यं हितैषिणा। रक्तमाल्यं न धार्य्यं स्यात् शुक्लं धार्य्यन्तु पण्डितैः। वर्ज्जयित्वा तु कमलं तथा कुवलयं प्रभो!। रक्तं शिरसि धार्य्यन्तु तथा वानेयमित्यपि। काञ्चनीयाऽपि माला या न सा दुष्यति कर्हिचित्। स्नातस्य वर्णकं नित्यमार्द्रं दद्याद्विशाम्पते!। विपर्य्ययं न कुर्व्वीत वाससो बुद्धिमान्नरः। तथा नान्यधृतं धार्य्यं न चापदशमेव च। अन्यदेव भवेद्वासः शयनीये नरोत्तम!। अन्यद्रथ्यासु देवानामर्च्चायामन्यदेव हि। प्रियङ्गुचन्दनाभ्याञ्च विल्वेन तगरेण च। पृथगेवानुलिम्पेत केशरेण च बुद्धिमान्। उपवासञ्च कुर्व्वीत स्नातः शुचिरलङ्कृतः। पर्व्वकालेषु सर्व्वेषु ब्रह्मचारी सदा भवेत्। समानमेकपात्रे तु भुञ्जेन्नान्नं जनेश्वर!। आलीढया परिहृतं न शयीत कदाचन। तथा नोद्धृतसाराणि प्रोक्षितं नाप्रदाय च। न सन्निकृष्टो मेधावी नाशुचेर्न च सत्सु च। प्रतिषिद्धान्न धर्म्मेषु भक्ष्यान् भुञ्जीत पृष्ठतः। पिप्पलञ्च वटञ्चैव शणशाकं तथैव च। उडुम्बरं न खादेच्च भवार्थी पुरुषोत्तम!। आव्यं गव्यं तथा मांसं मायूरञ्चैव वर्ज्जयेत्। वर्ज्जयेच्छुष्कमांसञ्च तथा पर्य्युषितञ्च यत्। न पाणौ लवणं विद्वान् प्राश्नीयान्न च रात्रिषु। दधिसक्तून्न भुञ्जीत वृथामांसञ्च वर्ज्जयेत्। सायं प्रातश्च भुञ्जीत नान्तराले समाहितः। बालेन तु न भुञ्जीत परश्राद्धं तथैव च। वाग्यतो नैकवस्त्रश्च नासंविष्टः कदाचन। भूमौ सदैव नाश्नीयान्नानासीनो न शब्दवत्। तोयपूर्व्वं प्रदायान्नमतिथिभ्यो विशेषतः। पश्चाद्भुञ्जीत मेधावी न चाप्यन्यमना नरः। समानमेकपङ्क्त्यान्तु भोज्यमन्नं नरेश्वर!। विषं हलाहलं भुङ्क्ते योऽप्रदाय सुहृज्जने। पानीयं पायसं सक्तून् दधि सर्पिर्म्मधून्यपि। निरस्य शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्यचित्। भुञ्जानो मनुजव्याघ्र! नैव शङ्कां समाचरेत्। दधि चाप्यनुपानं वै कर्त्तव्यञ्च भवार्थिना। आचम्य चैकहस्तेन परिस्राव्यं तथोदकम्। अङ्गुष्ठं चरणस्याथ दक्षिणस्यावसेचयेत्। पाणिं मूर्द्ध्नि समाधाय स्पृष्ट्वा चाग्निं समाहितः। ज्ञातिश्रैष्ठ्यमवाप्नोति प्रयोगकुशलो नरः। अद्भिः प्राणान् समालभ्य नाभिं पाणितले तथा। स्पृशंश्चैव प्रतिष्ठेत न चाप्यार्द्रेण पाणिना। अङ्गुष्ठस्यान्तराले च ब्राह्मं तीर्थमुदाहृतम्। कनिष्ठिकायाः पश्चात्तु देवतीर्थमिहोच्यते। अङ्गुष्ठस्य च यन्मध्यं प्रदेशिन्याश्च भारत!। तेन पित्र्याणि कुर्व्वीत स्पृष्ट्वापो न्यायतस्तथा। परापवादं न ब्रूयान्नाप्रियञ्च कदाचन। न मन्युः कश्चिदुत्पाद्यः पुरुषेण भवार्थिना। पतितैस्तु कथां नेच्छेद्दर्शनञ्च विवर्ज्जयेत्। संसर्गं न च गच्छेत तथायुर्विन्दते महत्। न दिवा मैथुनं गच्छेन्न कन्यां न च बन्धकीम्। न चास्नातां स्त्रियं गच्छेत्तथायुर्व्विन्दते महत्। स्वे स्वे तीर्थे समाचम्य कार्य्ये समुपकल्पिते। त्रिः पीत्वापो द्विः प्रमृज्य कृतशौचो भवेन्नरः। इन्द्रियाणि सकृत् स्पृश्य त्रिरभ्युक्ष्य च मानवः। कुर्व्वीत पित्र्यं दैवञ्च वेददृष्टेन कर्म्मणा। ब्राह्मणार्थे च यच्छौचं तच्च मे शृणु कौरव!। पवित्रञ्च हितञ्चैव भोजनाद्यन्तयोस्तथा। सर्व्वशौचेषु ब्राह्मेण तीर्थेन समुपस्पृशेत्। निष्ठीव्य तु तथा क्षुत्वा स्पृश्यापो हि शुचिर्भवेत्। वृद्धो ज्ञातिस्तथा मित्रं दरिद्रो यो भवेदपि। गृहे वासयितव्यास्ते धन्यमायुष्यमेव च। गृहे पारावता धन्याः शुकाश्च सहसारिकाः। गृहेष्वेते तु पापाय तथा वै तैलपायिकाः। उद्दीपकाश्च गृध्राश्च कपोता भ्रमरास्तथा। निविशेयुर्यदा तत्र शान्तिमेव तदाचरेत्। अमङ्गल्यानि चैतानि तथोत्क्रोशा महात्मनाम्। महात्मनोऽतिगुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित्। अगम्याश्च न गच्छेत राज्ञः पत्नीं सखीं तथा। वैद्यानां बालवृद्धानां भृत्यानाञ्च युधिष्ठिर!। बन्धूनां ब्राह्मणानाञ्च तथा शारणिकस्य च। सम्बन्धिनाञ्च राजेन्द्र! तथायुर्विन्दते महत्। ब्राह्मणस्थपतिभ्याञ्च निर्म्मितं यन्निवेशनम्। तदावसेत् सदा प्राज्ञो भवार्थी मनुजेश्वर!। सन्ध्यायां न स्वपेद्राजन्! विद्यां न च समाचरेत्। न भुञ्जीत च मेधावी तथायुर्व्विन्दते महत्। नक्तं न कुर्य्यात्पित्र्याणि भुक्त्वा चैव प्रसाधनम्। पानीयस्य क्रिया नक्तं न कार्य्या भूतिमिच्छता। वर्ज्जनीयाश्च वै नित्यं सक्तवो निशि भारत!। शेषाणि चाव-

दातानि पानीयञ्चापि भोजने । सौहित्यं न च कर्त्तव्यं रात्रौ न च समाचरेत् । द्विजच्छेदं न कुर्व्वीत भुक्त्वा न च समाचरेत् । महाकुले प्रसूताञ्च प्रशस्तां लक्षणैस्तथा । वयस्थाञ्च महाप्राज्ञः कन्यामावोढुमर्हति । अपत्यमुत्पाद्य ततः प्रतिष्ठाप्य कुलं ततः । पुत्राः प्रदेया ज्ञानेषु कुलधर्म्मेषु भारत ! । कन्या चोत्पाद्य दातव्या कुलपुत्राय धीमते । पुत्रा निवेश्याश्च कुलाद्भृत्या लभ्याश्च भारत ! । शिरःस्नातोऽथ कुर्व्वीत दैवं पित्र्यमथापि वा । नक्षत्रे न च कुर्व्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः । न प्रौष्ठपदयोः कार्य्यं तथाग्नेये च भारत ! । दारुणेषु च सर्व्वेषु प्रत्यरिञ्च विवर्ज्जयेत् । ज्योतिषे यानि चोक्तानि तानि सर्व्वाणि भारत ! । प्राङ्मुखः श्मश्रुकर्म्माणि कारयेत् सुसमाहितः । उदङ्मुखो वा राजेन्द्र ! तथायुर्व्विन्दते महत् । परिवादं न च ब्रूयात् परेषामात्मनस्तथा । परिवादो ह्यधर्माय प्रोच्यते भरतर्षभ ! । वर्जयेद्व्यङ्गिनीं नारीं तथा कन्यां नरोत्तम ! । समार्षां व्यङ्गिताञ्चैव मातुः स्वकुलजां तथा । वृद्धां प्रव्रजिताञ्चैव तथैव च पतिव्रताम् । अयोनिञ्च वियोनिञ्च न च गच्छेद्विचक्षणः । पिङ्गलां कुष्ठिनीं नारीं न त्वमावोढुमर्हसि । अपस्मारिकुले जातां निहीनाञ्चैव वर्जयेत् । श्वित्रिणाञ्च कुले जातां क्षयिणां मनुजेश्वर ! । लक्षणैरन्विता या च प्रशस्ता या च लक्षणैः । मनोज्ञा दर्शनीया च तां भवान् वोढुमर्हति । महाकुले निवेष्टव्यं सदृशे वा युधिष्ठिर ! । अपरा पतिता चैव न ग्राह्या भूतिमिच्छता । अग्नीनुत्पाद्य यत्नेन क्रियाः सुविहिताश्च याः । वेदे च ब्राह्मणैः प्रोक्तास्ताश्च सर्व्वाः समाचरेत् । न चेर्ष्या स्त्रीषु कर्त्तव्या रक्ष्या दाराश्च सर्व्वशः । अनायुष्या भवेदीर्ष्या तस्मादीर्ष्यां विवर्ज्जयेत् । अनायुष्यं दिवा स्वप्नं तथाऽभ्युदितशायिता । प्रगे निशामाशु तथा ये चोच्छिष्टाः स्वपन्ति वै । पारदार्य्यमनायुष्यं नापितोच्छिष्टता तथा । यत्नतो नैव कर्त्तव्यमभ्यासश्चैव भारत ! । सन्ध्यायां न च भुञ्जीत न स्नायान्न पठेत्तथा । प्रयतश्च भवेत्तस्यां न च किञ्चित् समाचरेत् । ब्राह्मणान् पूजयेच्चापि तथा स्नात्वा नराधिप ! । देवांश्च प्रणमेत् स्नातो गुरूंश्चाप्यभिवादयेत् । अनिमन्त्रितो न गच्छेत यज्ञं गच्छेत दर्शकः । अनर्च्चिते ह्यनायुष्यं गमनं तत्र भारत ! । न चैकेन परिव्रज्यं न गन्तव्यं तथा निशि । अनागतायां सन्ध्यायामागत्य च गृहे वसेत् । मातुः पितुर्गुरूणाञ्च कार्य्यमेवानुशासनम् । हितं वाऽप्यहितं वाऽपि न विचार्य्यं कथञ्चन । धनुर्व्वेदे च वेदे ऽथ यत्नः कार्य्यो नराधिप ! । हस्तिपृष्ठेऽश्वपृष्ठे च रथचर्य्यासु चैव हि । यत्नवान् भव राजेन्द्र ! यत्नवान् सुखमेधते । अप्रधृष्यश्च शत्रूणां भृत्यानां स्वजनस्य च । प्रजापालनयुक्तश्च न क्षतिं लभते क्वचित् । युक्तिशास्त्रञ्च ते ज्ञेयं शब्दशास्त्रञ्च भारत ! । गान्धर्व्वशास्त्रञ्च कलाः परिज्ञेया नराधिप ! । पुराणमितिहासाश्च तथाख्यानानि यानि च । महात्मनाञ्च चरितं श्रोतव्यं नित्यमेव च । पत्नीं रजस्वलां या च नाभिगच्छेन्न चाह्वयेत् । स्नाताञ्चतुर्थे दिवसे रात्रौ गच्छेद्विचक्षणः । पञ्चमे दिवसे नारी षष्ठेऽहनि पुमान् भवेत् । एतेन विधिना पत्नीमुपागच्छेत पण्डितः । ज्ञातिसम्बन्धिमित्राणि पूजनीयानि सर्व्वशः । यष्टव्यञ्च यथाशक्ति यज्ञैर्व्विविधदक्षिणैः । अत ऊर्द्ध्वमरण्यञ्च सेवितव्यं नराधिप ! । एष ते लक्षणोद्देश आयुष्याणां प्रकीर्त्तितः । शेषस्त्रैविद्यवृद्धेभ्यः प्रत्याहार्यो युधिष्ठिर ! । आचारो भूतिजनन आचारः कीर्त्तिवर्द्धनः । आचाराद्वर्द्धते ह्यायुराचारो हन्त्यलक्षणम् । आगमानां हि सर्व्वेषामाचारः श्रेष्ठ उच्यते । आचारप्रभवो धर्म्मो धर्म्मादायुर्व्विवर्द्धते । एतद्यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं स्वस्त्ययनं महत् । अनुकम्प्य सर्व्ववर्णान् ब्रह्मणा समुदाहृतम्” । अन्ये चाचारा आचारशब्दे ६३० पृष्ठे उक्तास्तेऽपि आयुर्वृद्धिकराः । आयुःकालश्च स्वाभाविकः जीवभेदेन भिन्नः । तथा हि “ब्रह्मणोवर्षशतमिति” श्रुतेः ब्रह्मणोनिजपरिमाणेन वर्षशतायुः तच्च” सि०शि० दर्शितम् “चतुर्युगसहस्रेण ब्रह्मणो दिनमुच्यते । निजेनैव तु मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतम् । तत् पराख्यं तदर्द्धं तु परार्द्धमभिधीयते” “सूर्य्याब्दसंख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः संध्यासन्ध्यंशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम् । इत्थं युगसहस्रेण भूतसंहारकारकः । कल्पोब्राह्ममहः प्रोक्तं शर्वरी तस्य तावती । परमायुः शतं तस्य तयाहोरात्रसंख्यया” सू०सि० । तेन सौरैः ४३२०००० वर्षैः चतुर्युगं तेन सहस्रगुणितेन ब्राह्ममहः ४३२००००००० रात्रिश्च तावतीति ८६४००००००० वर्षात्मकाहोरात्रमानं तस्य ३६० गुणने तस्य वर्षमानम् ३११०४०००००००० एतच्छतगुणितं तस्यायुर्मानम् अयमेव महाकल्पः “शतायुः सदानन्द एवं प्रदिष्टस्तदायुर्महाकल्प इत्युक्तमाद्यैः” सि०शि० उक्तेः । जैगीषव्यस्य च दशमहाकल्पजीविता “दशसु महाकल्पेषु

विपरिवर्त्तमानेन मयेति" सा॰कौ॰ "तद्दाक्यात् तेन आह्मायुःकालो दशगुणिताः"३१०४४००००००००००० तस्यायुः। अथ मनूनामायुःप्रमाणम्। "युगानां सप्ततिः सैका मन्वन्तरमुदाहृतम्" सू॰ सि॰। चतुर्युगमानञ्च ४३२०००० तच्च७१गुणितम् ३०६७२०००० सौरवर्षाः ए-कैकमनूनामायुःकालः। मार्कण्डेयस्य सप्तकल्पान्तजीवितेत्युक्तेः ४३२०००००० सप्तभिर्गुणितम् ३०२४००००००० तस्यायुःकालः। देवानामायुस्तु ब्राह्मदिनमानम् "यदा स देवो जागर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत्। यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति" मनूक्तेः ब्राह्मदिनपर्य्यन्तं तेषां स्थायित्वम् "कर्म्मात्मनाञ्च देवानां सोऽसृजत् प्राणिनां प्रभुः" इति मनुना कल्पादौ तेनैव तेषां सृष्टत्वोक्तेः प्रति-कल्पेऽपि तथैव सृष्टत्वमिति। एवं युगभेदेन नराणामायुर्भेदः मनुनोक्तः। "अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः। कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्ह्रसति पादशः"तेन सत्ययुगे ४०० वर्षाः। त्रेतायां ३००वर्षाः। द्वापरे २००वर्षाः। कलौ शतं वर्षाः। पुराणान्तरे सत्यादिषु लक्षायुतसहस्रशतव-र्षायुष्ट्वोक्तिः मनुविरोधादयाह्यैव। सत्कर्म्मभिस्तु प्राणा-यामतपस्यादिभिः रसायनादिभिश्चायुर्वर्द्धते तच्चायुर्वृद्धिशब्दे ७७५पृष्ठे उक्तम्। तेन दशरथादीनां दशवर्षसहस्रराज्य-करणं रामायणोक्तं सङ्गच्छते। सत्कर्म्माभिप्रायेणैव पुराणवचनं लक्षाद्यायुष्ट्वबोधकं मन्तव्यमिति तु युक्तम्। ततश्च जातकप॰ उक्तेः नरगजयोः,१२० वर्षाः। अश्वस्य दन्तसंख्यया। ३२वर्षा वा। गोमहिषादेः२४ वर्षाः खरो-ष्ट्रयोः २५ वर्षाः। शुनः १२ वर्षाः व्याघ्रादेः १६वर्षाः परमायुः। तत्र नरस्य शतायुष्ट्वस्य श्रुत्युक्तावपि विंशोत्त-रीयविभागार्थमिह १२० वर्षोक्तिरिति बोध्यम्।

आयोग पु॰ आ+युज–घञ्। गन्धमाल्योपहारे, २व्यापारे ३रोधे ४सम्यक्सम्बन्धे च "शरलैः कर्णिकारैश्च किंशुकैश्च सुपुष्पितैः। स देशोऽभ्रमरायोगःप्रदीप्त इव लक्ष्यते"रामा॰

आयोगव पुंस्त्री॰ अयोगव एव स्वार्थे अण्। वैश्यकन्यायां शूद्रेणोत्पादिते जातिभेदे। "शूद्रादायोगवः क्षत्ता चाण्डालश्चाधमो नृणाम्। वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः" "आयोगवोऽयं क्षत्ता च चाण्डालश्चाधमो-नृणाम्। प्रातिलोम्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः" इति च मनुः "मत्स्यघातो निषादानां तष्टिस्त्वायोगवस्येति" मनूक्तम् काष्ठतक्षणं तस्य वृत्तिः। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्

आयोजन न॰ आ+युज–ल्युट्। १उद्योगे, २आहरणे च।

आयोजित त्रि॰ आ+युज–णिच्–क्त। १कृताहरणे २सम्यक् सम्पादिते च"कुसुमायोजितकार्मुकं मधुः" कुमा॰।

आयोद पु॰ अयोदस्यापत्यम् बा॰ अण्। धौम्ये मुनौ। "एतस्मिन्नन्तरे कश्चिदृषिर्धौम्यनामायोदस्तस्य शिष्यास्त्रयो बभूवुरुपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति" भा॰आ॰३अ॰।

आयोधन न॰ आ+युध+आधारे ल्युट्। १युद्धस्थाने। "आयोधने स्थायुकमस्त्रजातम्" भट्टिः "आयोधने कृष्णगतिं सहायम्" रघुः। "आयोधनाग्रसरतां त्वयि वीर! याते" रघुः। भावे ल्युट्। २योधने, युद्ध-क्रियायाम्।

आर पु॰ आ+ऋ–कर्त्तरि संज्ञायां घञ्। १मङ्गलग्रहे, २शनिग्रहे, "आरे खस्थे चतुष्प्राङ्गोभयम्" नील॰ता॰तत्र मङ्गलस्य वक्रगतत्वात् शनेश्च स्वभावेन मन्दगतित्वात् तथात्वम् कुजस्य त्रिकोणाकारत्वादपि तथात्वम् ३मधुराम्लफले वृक्ष-भेदे च। ४प्रान्तभागे ६कुण्डलोहे ७पित्तले च न॰। अरा इव स्वार्थे वा अण्। ८कोणे। कोणस्य चक्राकार-सदृशाकारवत्त्वात् तथात्वम्। द्वादशारचक्रं षोड़शार-चक्रम्। "विन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मम्–श्रीचक्रमेत-दुदितं परदेवतायाः"तन्त्रम्। "आरान्तरेणावपतत् संचि-प्याङ्गं क्षणेन ह" इति भा॰आ॰३३अ॰। भावे घञ्। ९गमने पु॰। आ+ऋ–कर्म्मणि घञ्। १०दूरे च दूरस्य च बहुयत्नेन प्राप्यत्वात् तथात्वम्। "इषुधिस्त्व-वारेऽस्मन्निधेहि" यजु॰१६,१२, "आरे दूरे" वेददी॰। "आरेबाधस्व दुच्छुनाम्" य॰१६,३८,

आरकूट पु॰न॰। आरं पित्तलं कूटयति स्तूपीकरोति अच् १पित्तलाभरणे। "किमारकूटाभरणेन न श्रियः" इति नैषधम्। आरमतिभ्रंशं कूट्यते दंदह्यते कूट–दाहे कर्म्मणि घञ्। २पित्तलमात्रे च तस्यातिशयदाहस-हत्वात् तथात्वम्।

आरक्त पु॰ ईषत् रक्तः प्रा॰स॰। १ईषद्रक्तवर्णे २तद्वति ३सम्यगनुरक्ते च त्रि॰। भावे क्त। ४अनुरागे न॰

आरक्ष पु॰ आ+रक्ष–अच्। १हस्तिकुम्भाधःस्थले, "आर-क्षमग्नमवमत्य सृणिं शिताग्राम्" माघः २हस्तिमस्तक चर्म्मणि, ३सैन्ये च। ४रक्षके त्रि॰। "शतसाहस्रमारक्षं मध्यगं रक्षसां कपिः" भट्टिः। "तेषामारक्षभूतन्तु पूर्व्वं दैवं नियोजयेत्" मनुः। भावे घञ्। ४रक्षायाम् पु॰"रक्षांसि हि विलुम्पन्ति श्राद्धमारक्षवर्जितम्। भावे अ। आरक्षा तत्रार्थे स्त्री रक्षा च वैदिककर्म्मादौ श्वेतसर्षपादिक्षेपेण

मन्त्रसूक्तादिपाठेन विघ्नकारकनिवारणार्थो व्यापारः ।

आरग्वध पु० आ+रगे-शङ्कायां क्विप् आरगं रोगशङ्कामपि हन्ति अच् बधादेशश्च । (सोंदाल) इति ख्याते वृक्षे । "आरग्बधो गुरुः स्वादुः शीतलः स्रंसनोत्तमः । ज्वरहृद्रोगपित्तास्त्रवातोदावर्त्तशूलनुत् । तत्फलं स्रंसनं रुच्यं कुष्ठपित्तकफापहम् । ज्वरे तु सततं पथ्यं कोष्ठशुद्धिकरं परम्" इति भावप्रकाशे तद्गुणा उक्ताः ।

आरग्वधाद्यतैलं श्वित्रहरं यथा । "आरग्बधं धवं कुष्ठं हरितालं मनःशिला । रजनीद्वयसंयुक्तं पचेत् तैलं विधानवत् । एतेनाभ्यञ्जयेच्छ्वित्री क्षिप्रं श्वित्रं विनश्यति" चक्रद० ।

आरग्वधतैलं रोमहम् । "आरग्बधमूलं कर्षद्वितयं शङ्खचूर्णस्य । हरितालस्य च खरजे मूत्रप्रस्थे कटुतैलं पक्वम् । तैलं तदिदं शङ्खहरितालचूर्णितं लेपात् । निर्मूलयति च रोमाण्यन्येषां सम्भवो नैव" चक्रद०

आरग्वधादिपाचनम् तत्रैव यथा "आरग्बधग्रन्थिकमुस्ततिक्ता हरीतकीभिः क्वथितः कषायः । सामे सशूले कफवातयुक्ते ज्वरे हितो दीपनपाचनश्च" ।

आरट त्रि० आरटति आ+रट--अच् । १सम्यक् शब्दकारके २नटे पु० स्त्रियां गौरा० ङीष् ।

आरट्ट पु० आरट्यते विख्याप्यते आ+रट टच् टस्य नेत्त्वम् । विशिष्टाश्वोत्पत्तिस्थाने (आरव) देशे । अश्वशब्दे विवृतिः ।

आरट्टज पु० आरट्टे देशे जायते जन--ड । (आरव) देशजाते घोटके । "आरट्टजश्चटुलनिष्ठुरपातमुच्चैः" माघः अश्वशब्दे ५०४तद्देशाश्वधर्म्मा ज्ञेयाः ।

आरणि पु० आ+ऋ-अनि । जलानां स्वयं भ्रमणे आवर्त्ते ।

आरणेय पु० अरण्यां भवः अरणी+ढक् । १शुकदेवे तस्यारणीसम्भवकथा अरणीसुतशब्दे ३५६पृष्ठे विवृता । अरणिमरणिहरणमधिकृत्य कृतोग्रन्थः ढक् । भारतवनपर्वान्तर्गते अरणिहरणाधिकारेण व्यासेन कृते अवान्तरपर्व्वभेदे तच्च पर्व्व, वनपर्वणि २११अध्यायावधि २१४ अध्यायपर्य्यन्तम् "आरणेयं ततः पर्व" भा० आ० १अ० अरण्यादिदं, स्वार्थे वा ढक् । अरणीसम्बन्धिनि ३यन्त्रभेदे ४अरण्यां च "आरणेयं ददुस्तस्मै ब्राह्मणाय तपस्विने । भा०व०३१४अ० ।

आरण्य त्रि० अरण्ये भवः ण । वनभवे १पशुप्रभृतौ पशवश्च द्विविधा ग्राम्या आरण्याश्च यथाह पैठी० "ग्राम्यारण्याश्चतुर्द्दश गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरोगर्द्दभोमनुष्यश्चेति सप्त ग्राम्याः पशवः, महिषवानरर्क्षसरीसृपरुरुपृषन्मृगाश्चेति सप्तारण्याः" एते च कर्मविशेषोपयुक्ता एतद्भिन्ना अन्येऽपि पशवः ग्राम्या आरण्याश्च अश्वमेधशब्दे ५०८ पृष्ठादौ उक्ताः । पशुत्वञ्चेह यागार्थालभ्यमानत्वसाम्यात् शकुनादीनामपि "उष्ट्रो वा यदि मेषश्छागो वा यदि हयः । पशुस्थाने नियुक्तानां पशुशब्दोविधीयते" इति यज्ञपार्श्वोक्तेः । अत एव अश्वमेधे "वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत ग्रीष्माय कलविङ्कान्" इत्यादौ पक्षिणामपि य०वे०२४अ० मन्त्रव्याख्याने "अथारण्याः पशव उच्यन्ते" वेददीपे उपक्रान्तम् अन्ते च कपिञ्जलादयः पृषतान्ताः आरण्याः पशव इत्युक्तं तच्च अश्वमेधशब्दे ५१०पृष्ठे दृश्यम् तत्र स्त्रीपशूनामहिंस्यत्वम् "अवध्याश्च स्त्रियं प्राहुस्तिर्य्यग्योनिगतामपीति" शास्त्रात् ति०त० यन्निर्णीतं तत् अश्वमेधातिरिक्तविषयं तत्र स्त्रीपशूनां बहूनामालम्भनविधानात् तच्च अश्वमेधशब्दे दृश्यम् । "आरण्यानाञ्च सर्वेषां मृगाणां महिषं विना" । "आरण्यांश्च पशून् सर्व्वान्" इति च मनुः । "आरण्याःसुमनसईषिरे न भृङ्गैः" माघः "सप्त ग्राम्या ओषधयः सप्तारण्याः" तैत्ति०ब्रा०तद्विशेषास्त्वोषधिशब्दे वक्ष्यन्ते २अकृष्टपच्यधान्यभेदे च । "यदकृष्टे पच्यते तेनारण्यम्" शत०ब्रा० । ज्योतिषोक्ते ३मकरादिमार्द्धे ४सिंहे दिवसे ५मेषे ६वृषे च राशौ च स "मकरादिमार्द्धसिंहौवन्यौ दिवसेऽजवृषभौ च, ज्यो० त० उक्तः ७अरण्यभवे गोमये पु० सि० कौ० । अरण्यमरण्यवासमधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण् । युधिष्ठिरादीनां वनवासाधिकारेण व्यासेन कृते भारतार्गते ८पर्वभेदे । रामस्य बनवासाधिकारेण वाल्मीकिकृते रामायणान्तर्गते ९काण्डभेदे च ।

आरण्यक त्रि० अरण्ये भवः मनुष्यादिः वुञ् । १अरण्यभवे पथि अध्ययने न्याये विहारे मनुष्ये हस्तिनि च एवार्थे वुञः साधुत्वं तद्भिन्ने न वुञ् किन्तु ण एव । आरण्यः पशुः गोमये तु वा आरण्यकः पक्षे णः । तत्र मनुष्ये "आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः" रघुः । अध्ययने ऐतरेयारण्यकम् तैत्तिरीयारण्यकं वृहदारण्यकम् "अरण्येऽध्ययनादेव आरण्यकमुदाहृत"मित्युक्तेरारण्यकत्वमेषाम् । तानि च तत्तद्वेदभागभेदाः । "आरण्यकमधीत्य च" मनुः । "आरण्यकञ्च वेदेभ्यश्चौषधिभ्योऽमृतं यथा" भा०१अ० । "शास्त्रे चारण्यके गुरुः" भा०उद्यो०१७४ अ० । "अनुसृत्य तु शास्त्राणि कवयः समवस्थिताः । अपीह स्यादपीह स्यात् सारसारदिदृक्षया । वेदवादानतिक्रम्य

शाखाख्यारण्यकानि च। विपाद्य कदलीस्तम्भं सारं ददृशिरे न ते" इति भा॰शा॰ १८अ॰। ४अरण्यगेये सामभेदे च। स्वार्थे कन्। उक्तार्थे भारतान्तर्गते ५वन-पर्व्वणि "एतदारण्यकं पर्व्व भा॰आ॰प॰१अ॰। आर-ण्यककाण्डम्। रामायणान्तर्गते ६काण्डभेदे

आरण्यकुक्कुट पुंस्त्री॰ अरण्ये भवः आरण्यः कुक्कुटः कर्म्म॰। वनकुक्कुटे "आरण्यकुक्कुटः स्निग्धो वृंहणः श्ले-ष्मणो गुरुः। वातपित्तक्षयवमीविषमज्वरनाशनः" इति भा॰ प्र॰ तन्मांसगुणा उक्ताः। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

आरण्यगान न॰ आरण्यं वनगेयं गानम्। सामवेदान्तर्गते गानग्रन्थभेदे तस्यारण्ये गेयत्वात् तथात्वम्।

आरण्यपशु पु॰ कर्म्म॰। स्मृत्युक्ते महिषादौ सप्तविधे १पशौ आरण्य शब्दे विवृतिः।

आरण्यमुद्ग पु॰नि॰कर्म॰। वनमुद्गे। आरण्यमुद्गस्येवाकारः पर्णोऽस्यस्याः अच् टाप्। (मुगानी) मुद्गपर्ण्यां स्त्री राजनि॰

आरण्यराशि पु॰नि॰कर्म्म॰। आरण्यशब्दोक्ते १सिंहे २मक-रादिमार्षे दिवसे ३मेषे ४वृषे च राशौ।

आरति स्त्री आ+रम–क्तिन्। १उपरमे, २निवृत्तौ च।

आरत त्रि॰ आ+रम–क्त। १उपरते २विरते च "अनारतं तेन पदेषु लम्भिताः" किरा॰। [(एका)(वगी) प्रभृतौ।

आरथ पु॰ ईषद्रथः प्रा॰स॰। एकाश्वेन गमनसाधने रथे

आरद्ध त्रि॰ आ+रध–क्त। संसिद्धे तिका॰ फिञ्। आर-द्धायनिः तदपत्ये पुंस्त्री॰।

आरनाल न॰ आर्च्छति आ+ऋ–अच्, आरः नल–गन्धे घञ् आरो नालोगन्धो यस्य। काञ्जिके। "आरनालन्तु गोधूमैरामैः स्यान्निस्तुषीकृतैः। पक्वैर्वा सन्धितैस्तैस्तु सौवीरसदृशं गुणैः" भा॰प्र॰। "आरनालं दधि क्षीरं कन्दुपक्वं च सक्तवः। स्नेहपक्वञ्च तक्रञ्च शूद्रस्यापि न दुष्यति" अत्रिस॰। वा कप्। आरनालकमप्यत्र।

आरब्ध त्रि॰ आ+रभ–क्त। कृतारम्भणे "प्रारब्धादन्य-कार्य्याणां करणं परिवर्त्तकः" सा॰द॰ "अनारब्धकार्य्ये एव तु" इत्यादि शा॰सू॰। यस्य कियदंशं कर्त्तुमारेभे तादृशः पदार्थः आरब्धः। भावे क्त। २आरम्भे न॰ 'व्रतय-ज्ञविवाहेषु श्राद्धे होमेऽर्चने जपे। आरब्धे सूतकं न स्याद-नारब्धे तु सूतकम्" तिथि॰त॰ विष्णुः।

आरब्धफलयोः सुकृतदुष्कृतयोः तत्त्वज्ञानोत्पत्तावपि यावत्फलसमाप्ति न नाशः इत्येतत् शा॰सू॰भा॰ स्थिरीकृतम् यथा "बन्धहेत्वोर्विद्यासामर्थ्यादशेषविनाशसिद्धेरवश्यं भावि-नी विदुषः शरीरपाते मुक्तिरित्यवधारयति। "अनारब्धकार्य्ये एव तु पूर्व्वे तदवधि" शा॰ सू॰ "पूर्व्वयोरधिकर-णयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशोऽवधारितः स किमविशेषेणारब्धकार्य्ययोर्भवत्युत विशेषेणानारब्धकार्य्य-योरेवेति विचार्य्यते तत्र "उभे ह्येवैष एतेन तरतीत्येव-मादि" श्रुतावविशेषश्रवणादविशेषेणैव क्षय इत्येवं प्राप्ते प्रत्याह अनारब्धकार्य्ये एव त्विति। अप्रवृत्तफले एव पूर्व्वे जन्मान्तरसञ्चिते, अस्मिन्नपि च जन्मनि प्राक्ज्ञानोत्पत्तेः सञ्चिते च सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् क्षीयेते नत्वारब्धकार्य्ये सामिभुक्तफले, याभ्यामेतद्ब्रह्म-ज्ञानायतनं जन्म निर्मितम्। कुतएतत्? "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्य इति" शरीरपातावधिकरणात् क्षेमप्राप्तेः। इतरथा हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावात् ज्ञानप्राप्त्यनन्तरमेव क्षेममश्नुवीत तत्र शरीरपातप्रतीक्षां ना-चक्षीत। ननु वस्तुबलेनैवायमकर्त्रात्मबोधः कर्म्माणि-क्षपयन् कथं कानिचित् क्षपयेत् कानि चिच्चोपेक्षेत नहि समानेऽग्निवीजसम्पर्के केषाञ्चिद्वीजशक्तिः क्षीयते केषाञ्चिन्न क्षीयते इति शक्यमङ्गीकर्त्तुमिति, उच्यते न तावदनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरुप-पद्यते। आश्रिते च तस्मिन् कुलालचक्रवत् प्रवृत्तवेग-स्यान्तराले प्रतिबन्धासम्भवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपालनम्। अकर्त्रात्मबोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्म्माण्यु-च्छिनत्ति। बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रज्ञानवत् संस्कारवशात् कञ्चित् कालमनुवर्त्तत एव। अपि च नैवात्र विवदितव्यं ब्रह्मविदा कञ्चित् कालं शरीरं ध्रियते न ध्रियत इति। कथं ह्येकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणञ्चापरेण प्रतिक्षेप्तुं शक्येत। श्रुतिस्मृतिषु च स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्द्देशेनैतदेव निरुच्यते। तस्मादनारब्धकार्य-योरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय इति निर्णयः" भा॰। "चक्रभ्रमणवद्धृतशरीरः" सांख्यसूत्रेण फलजनकस्य कर्मणोनाशेऽपि चक्रजन्यवेगस्य चक्रनाशेऽपि स्थितिवत् देहरूपस्य कर्मफलस्य संस्कारात्मना स्थितिरित्यवधारितम्। यथा च आरब्धफलस्य कर्म्मणो यावदधिकारस्थितिस्तथा निर्णीतं शा॰सू॰भा॰ ३अ॰३पादे यथा "यावदधि-कारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्" शा॰सू॰ "विदुषो वर्त्त-मानदेहपातानन्तरं देहान्तरमुत्पद्यते न वेति चिन्त्यते। ननु विद्यायाः साधनभूतायाः सम्पत्तौ कैवल्यनिर्वृत्तिः स्यान्नवेति नेयं चिन्तोपपद्यते। न हि पाकसाधनसम्पत्ता-

वौदनोभवेन्नवेति चिन्ता सम्भवति नापि भुञ्जानस्तृप्यति न वेति चिन्त्यते। उपपन्ना त्वियं चिन्ता ब्रह्मविदामपि केषाञ्चिदितिहासपुराणयोर्देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात्। तथाह्यपान्तरतमा नाम वेदाचार्य्यः पुराणर्षिः विष्णुनियोगात् कलिद्वापरयोः सन्धौ कृष्णद्वैपायनः सम्बभूवेति स्मरन्ति। वशिष्ठश्च ब्रह्मणोमानसः पुत्रः सन् निमिशापादपगतपूर्व्वदेहः पुनर्ब्रह्मादेशान्मित्रावरुणाभ्यां, भृग्वादीनामपि ब्रह्मण एव मानसानां पुत्राणां वारुणे यज्ञे पुनरुत्पत्तिः स्मर्य्यते। सनत्कुमारोऽपि ब्रह्मण एव मानसः पुत्रः स्वयं रुद्राय वरप्रदानात् स्कन्दत्वेन प्रादुर्बभूव। एवमेव दक्षनारदप्रभृतीनामपि भूयसी देहान्तरोत्पत्तिकथा तेन तेन निमित्तेन भवति स्मृतौ, श्रुतावपि मन्त्रार्थवादयोः प्रायेणोपलक्ष्यते। ते च कचित् पतिते पूर्व्वदेहे देहान्तरमाददते, कचित्तु स्थितएव तस्मिन् योगैश्वर्य्यवशादनेकदेहादानन्यायेन। सर्वे चैते समधिगतसकलवेदार्थाः स्मर्य्यन्ते। तदेतेषां देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् प्राप्तं ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वेत्यत उत्तरमुच्यते। न, तेषामपान्तरतमःप्रभृतीनां वेदप्रवर्त्तनादिकलोकस्थितिहेतुष्वधिकारेषु नियुक्तानामधिकारतन्त्रत्वात् स्थितेः। यथासौ भगवान् सविता सहस्रयुगपर्य्यन्तं जगतोऽधिकारं चरित्वा तदवसाने उदयास्तमयवर्जितं कैवल्यमनुभवति "अथात ऊर्द्ध्वं उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकलएव मध्ये स्थातेति" श्रुतेः। यथा च वर्त्तमाना ब्रह्मविदः प्रारब्धभोगक्षये कैवल्यमनुभवन्ति "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्य" इति एवमपान्तरतमःप्रभृतयोऽपीश्वराः परमेश्वरेण तेषु तेष्वधिकारेषु नियुक्ताः सन्तः सत्यपि सम्यग्दर्शने कैवल्यहेतावक्षीणकर्माणो यावदधिकारमवतिष्ठन्ते तदवसाने चापवृज्यन्त इत्यविरुद्धम्। सकृत्प्रवृत्तमेव हि तेऽधिकारफलदानाय कर्माशयमतिवाहयन्तः स्वातन्त्र्येण गृहादिव गृहान्तरमन्यमन्यं देहं सञ्चरन्तः स्वाधिकारनिर्वर्त्तनायापरिमुषितस्मृतयएव देहेन्द्रियप्रकृतिवशित्वान्नियामकबलेन युगपत् क्रमेण वाऽधितिष्ठन्ति। नचैते जातिस्मरा इत्युच्यन्ते तएव त इति स्मृतिप्रसिद्धेः। यथा सुलभा ब्रह्मवादिनी जनकेन विवदितुकामा व्युदस्य स्वं देहं, जानकं देहमाविश्य व्युद्य तेन, पश्चात्तं स्वमाविवेशेति स्मर्य्यते। यदि ह्युपयुक्ते सकृत्प्रवृत्ते कर्मणि कर्मान्तरं देहान्तरारम्भकारणमाविर्भवेत् ततोऽन्यदप्यदग्ध वीजं कर्मान्तरं तद्वदेव प्रसज्यतेति ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वाशङ्क्येत न त्वेयमाशङ्का युक्ता ज्ञानात् कर्म्मवीजदाहस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वात्। तथा हि श्रुतिः "भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्येवमादिः" "स्मृतिलम्भे च सर्व्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष" इति च। स्मृतिरपि "यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन!। ज्ञानाग्निः सर्व्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुते तथेति"। "वीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः। ज्ञानदग्धैस्तथाक्लेशैर्नात्मा सम्पद्यते पुनरिति" चैवमाद्या। नचाविद्यादिक्लेशदाहे सति क्लेशवीजस्य कर्माशयस्यैकदेशदाह एकदेशप्ररोहश्चेत्युपपद्यते न ह्यग्निदग्धस्य शालिवीजस्यैकदेशप्ररोहो दृश्यते। प्रवृत्तफलस्य तु कर्माशयस्य मुक्ते शरीरवेगक्षयान्निवृत्तिः "तस्य तावदेव चिरमिति" शरीरपातक्षेपकरणात्। तस्मादुपपन्ना यावदधिकारमाधिकारिकाणामवस्थितिः" भा०। अतएव वाचस्पत्ये उक्तम् "उपासनादिसंसिद्धितोषितेश्वरनोदितम्। अधिकारं समाप्यैव प्रविशन्ति परं पदम्" २अवरुद्धे "ध्वान्तं घनारब्धमिवार्द्धरात्रः" किरा०। "घनारब्धम् मेघावरुद्धम्" मल्लि०। घनारुद्ध इत्येव ज्यायान् पाठः तेनास्य अवरुद्धार्थकत्वे प्रमाणाभावेऽपि न क्षतिरिति

आरभटी स्त्री० आरभ्यतेऽनया आ+रभ–अटि ङीप्। नाट्ये अर्थविशेषयुक्ते सा०दर्पणोक्ते रचनाभेदे सा च भेदोदाहरणसहिता सा०द० उक्ता यथा

"मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः। संयुक्ता वधबन्धाद्यैरुद्धटाऽऽरभटी मता। वस्तूत्थापनसंफेटौ संक्षिप्तिरवपातनम्। इति भेदास्तु चत्वार आरभट्याः प्रकीर्त्तिताः। मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तूत्थापनमुच्यते। यथोदात्तराघवे। "जीयन्ते जयिनोनिशान्ततिमिरव्रातैर्व्वियद्व्यापिभिर्भास्वन्तः सकला रवेरपि कराः कस्मादकस्मादमी। एते चोग्रकबन्धकण्ठरुधिरैराध्मायमानोदरामुञ्चन्त्याननकन्दरानलमुचस्तीव्रान् रवान् फेरवः" इत्यादि। संफेटस्तु समाघात युद्धसत्वरयोर्द्वयोः। यथा मालत्यां माधवाघोरघण्टयोः। संक्षिप्ता वस्तुरचना शिल्पैरितरथाऽपि वा। संक्षिप्तिः स्यात् निवृत्तौ च नेतुर्नेत्रन्तरग्रहः। उदयनचरिते किलिञ्जहस्तिप्रयोगः। द्वितीयं यथा। वालिनिवृत्त्या सुग्रीवः यथा वा परशुरामस्यौद्धत्यनिवृत्त्या शान्तत्वापादानं "पुण्या ब्राह्मणजातिरन्वयगुणः शास्त्रं चरित्रं च मे येनैकेन हृतान्यमूनि हरता चैतन्यमात्रामपि। एकः सन्नपि भूरिदोषगहनं सोऽयं त्वया

श्रेयसा वत्स ! आह्वणत्वमेन शमितः क्षेमाय दर्पोमम" । प्रवेशश्वासनिष्क्रान्तिहर्षविप्लवसम्भवम् । अवपातनमित्युक्तम् । यथा कल्यरावणे षष्ठेऽङ्के । प्रविश्य खड्गहस्तः पुरुष इत्यतः प्रभृति निष्क्रमणपर्यन्तम् । सर० क० उक्तो शब्दालङ्कारभेदे २वृत्तिभेदे च सा च ३८८पृष्ठे दृश्या । आरः सामर्थ्येन गामी भटः । ३शूरे वीरे पु० हेमचन्द्रः ।

आरभ्य अव्य० आ+रभ–ल्यप् । १उपक्रम्येत्यर्थे "आरभ्य तस्यां दशमीञ्च यावत् प्रपूजयेत् पर्वतराजपुत्रीम्" दुर्गो०त०पु० अनारभ्याधीतत्वात्"मीमांसा । कर्मणि क्यप् । २आरम्भणार्हे आरम्भणीये त्रि० ।

आरमण न० आ+रम–भावे ल्युट् । १आरामे, विश्रामे आरम्यतेऽनेन करणे ल्युट् । आरतिसाधने "स आत्मन्नारमणं नाविन्दत्" तैत्ति० चक्षुषोरेवैते आरमणे कुरुतः" शत० ब्रा० ।

आरम्बण न० आ+लबि–ल्युट् वेदे लस्य रः । आलम्बने "तस्मात्तान्यन्तरिक्षेऽनारम्बणान्यादायात्मानं परियन्ति" छा०उ० अनारम्बणानि अनालम्बनानि"भा० "यदिदमन्तरिक्षमनारम्बणमिव केनाक्रमेण यजमानःस्वर्गलोकमाक्रमेत्" वृ०उ०

आरम्भ पु०आ+रभ घञ् सुम् । १उद्यमे २त्वरायां स्वार्थं परार्थं वा ३गृहादिसम्पादनव्यापारे ४उपक्रमे प्रथमकृतौ ५प्रस्तावने ६बधे ७दर्पे च । "अनारम्भोऽपि परगृहसुखी सर्पवत्" सा०स्तू० "आरम्भो कर्मणां विप्र! पुण्डरीकं स्वरेद्धरिम्" स्मृतिः "न कर्मणामनारम्भात् नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते"गीता "मौनादित्योरविर्येषामारम्भःप्रथमक्षणे । इति म०त० व्यासः "अयथाबलमारम्भः" माघः । "आगमैः सदृशारम्भा आरम्भसदृशोदयः" इति रघुः क्रियाकूटात्मकपाकादिक्रियाणां प्राथमिकव्यापारोपक्रमआरम्भः । श्रौतस्मार्त्तकर्म्मविशेषे अङ्गविशेषारम्भोऽपि प्रकृतकर्म्मारम्भस्तेन आरब्धत्वात् सूतकादेः प्रतिबन्धकत्वम् । यथा "आरम्भोवरणं यज्ञे संकल्पोव्रतजप्ययोः । नान्दीश्राद्धं विवाहादौ श्राद्धे पाकपरिक्रिया । तथा निमन्त्रणं श्राद्धे आरम्भः स्यादिति श्रुतिः आरब्धे सूतकं नस्यादिति"ति०त०विष्णुः । द्रव्याणां द्रव्यान्तरेण गुणानां गुणान्तरेणोत्पादने वैशेषिकोक्ते ८व्यापारे "द्रव्यारम्भश्चतुर्षु स्यात्" भाषा० कर्मणि घञ् । ९आरभ्यमाणे"फलानुमेयाः प्रारम्भाः संस्काराः प्राक्तना इव" रघुः । "चित्रार्पितारम्भइवावतस्थे" कुमा० ।

आरम्भक त्रि० आरभते आ+रभ–ण्वुल् सुम् । १आरम्भकारके वैशेषिकादिमतसिद्धे महत्त्वाद्युपचयाय अवयवानां २विजातीयसंयोगे च । "तत आरम्भकसंयोगनाशः" मुक्ता० आरम्भवादशब्दे शा०भा०वद्या० ।

आरम्भण न० आ+रभ–ल्युट् सुम् । २आरम्भशब्दार्थे कर्मणि ल्युट् । २आरभ्यमाणे च । यथा "सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वमिदं मृण्मयं विज्ञातं भवति वाचारम्भणं विकारोनामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्"छा०उ० "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः"शा०स्तू०आरम्भणं प्रयोजनमस्य अनुग्रचना० अण् । ३आरम्भणप्रयोजनपदार्थे त्रि० । आरभ्यतेऽनेन करणे ल्युट् । ४उपादानकारणे"किं स्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं कतमत् स्वित्कथासीत्" यजु० १७,१८ । "लोके हि घटादि चिकीर्षुः कुलालो गृहादिकं स्थानमधिष्ठाय मृद्रूपेणारम्भकद्रव्येण चक्राद्युपायैर्निष्पादयति ईश्वरस्य तदाक्षिप्यते । स्विदिति वितर्के द्यावाभूमी सृजतोविश्वकर्मणोऽधिष्ठानं किमासीत् निवासस्थानम्, अद्यतना निरधिष्ठानाः क्रिमपि न कुर्वन्ति । स्विदिति वितर्के आरम्भणं कतमत् किमासीत् आरभ्यतेऽनेनेति आरम्भणमुपादानकारणम् मृदिव घटानाम्" वेददी० ।

आरम्भणीय त्रि० आ+रभ–शक्यार्थे अनीयर् सुम् । यस्य आरम्भःकर्त्तुं शक्यते तस्मिन् प्रयोजनादियुक्ते पदार्थे "तत्पुनः शास्त्रमारम्भणीयमिति" विवरणोपन्यासः ।

आरम्भवाद पु० आरम्भस्य वादः परीक्षापूर्व्वकः कथाभेदः । वैशेषिकाद्यभिमते परमाणुभ्य एव जगदुत्पत्तिनिर्णायके वादे । स च "द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरमिति"वै०स्तू०दर्शितः "आत्माकाशाणुसूखतः कारणं पूर्व्वमिष्यते । कुलालादिवद्दण्डन्तु घटवज्जन्मनाशभाक् । पृथिव्यम्भोऽग्निवायूनां कर्मसंयोजिताणवः । द्व्यणुकादि क्रमेणाण्डमारभन्ते इदं महदिति" हि तेषां वादः । शा०भाष्ये तु तदेतन्मतमुत्थाप्य निराकृतं यथा "परमाणुकारणवादइदानीं निराकर्त्तव्यः । तत्रादौ तावद्योऽणुकारणवादिना ब्रह्मवादिनि दोष उत्प्रेक्ष्यते स प्रतिसमाधीयते । तत्रायं वैशेषिकाणामभ्युपगमः कारणद्रव्यसमवायिनोगुणाः कार्य्यद्रव्यसमानजातीयं गुणान्तरमारभन्ते शुक्लेभ्यस्तन्तुभ्यः शुक्लस्य पटस्य प्रसवदर्शनात्तद्विपर्य्ययाऽदर्शनाच्च । तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्य्येऽपि जगति चैतन्यं समवेयात् तदद्शनात् । न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणम्भवितुमर्हं-

तीति। इममभ्युपगमन्तदीययैव प्रक्रियया व्यभिचारयति। "महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम्" सू०। "एषा तेषां प्रक्रिया परमाणवः किल किञ्चित्कालमनारब्धकार्य्या यथायोगं रूपादिमन्तः पारिमाण्डल्यपरिमाणास्तिष्ठन्ति। ते च पश्चाददृष्टादिपुरःसराः संयोगसचिवाश्च सन्तो द्व्यणुकादिक्रमेण कृत्स्नं कार्य्यजातमारभन्ते कारणगुणाश्च कार्य्ये गुणान्तरम्। यदा द्वौ परमाणू द्व्यणुकमारभेते तदा परमाणुगता रूपादिगुणविशेषाः शुक्लादयो द्व्यणुके शुक्लादीनारभन्ते। परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमाण्डल्यम् न द्व्यणुके पारिमाण्डल्यमपरमारभते द्व्यणुकस्य परिमाणान्तरयोगाभ्युपगमात्। अणुत्वह्रस्वत्वे हि द्व्यणुकवर्त्तिनी परिमाणे वर्णयन्ति। यदापि द्वे द्व्यणुके चतुरणुकमारभेते तदापि समानं द्व्यणुकसमवायिनां शुक्लादीनामारम्भकत्वम्। अणुत्वह्रस्वत्वे तु द्व्यणुकसमवायिनी अपि नैवारभेते चतुरणुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरिमाणयोगाभ्युपगमात्। यदापि बहवः परमाणवो बहूनि वा द्व्यणुकानि द्व्यणुकसहितो वा परमाणुः कार्य्यमारभन्ते तदापि समानैषा योजना। तदेवं यथा परमाणोः परिमण्डलात्मनोऽणु ह्रस्वञ्च द्व्यणुकं जायते महद्दीर्घञ्च त्र्यणुकादि न परिमण्डलम्। यथा वा द्व्यणुकादणोर्ह्रस्वाच्च सतो महद्दीर्घञ्च त्र्यणुकादि जायते नाणु नोत ह्रस्वम् एवं चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनं जगज्जनिष्यत इत्यभ्युपगमे तव किं छिन्नम्। अथ मन्यसे विरोधिना परिमाणान्तरेणाक्रान्तं कार्य्यद्रव्यं द्व्यणुकादि ततो नारम्भकाणि कारणगतानि पारिमाण्डल्यादीनि इत्यभ्युपगच्छामि न तु चेतनाविरोधिना गुणान्तरेण जगत आक्रान्तत्वमस्ति येन कारणगता चेतना कार्य्ये चेतनान्तरं नारभेत। नह्यचेतनानां चेतनाविरोधी कश्चिद्गुणोऽस्ति चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात्। तस्मात् पारिमाण्डल्यादिवैषम्यात् प्राप्नोति चेतनाया आरम्भकत्वमिति, मैवं मंस्थाः यथा कारणे विद्यमानानामपि पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वमेवं चैतन्यस्यापीत्यस्यांशस्य समानत्वात्। न च परिमाणान्तराक्रान्तत्वं पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वे कारणं प्राक् परिमाणान्तरारम्भात् पारिमाण्डल्यादीनामारम्भकत्वोपपत्तेः आरब्धमपि कार्य्यं द्रव्यं प्रागगुणारम्भात् क्षणमात्रमगुणं तिष्ठतीत्यभ्युपगमात्। न च परिमाणान्तरारम्भे व्यग्राणि पारिमाण्डल्यादीनीत्यतः स्वसमानजातीयं परिमाणान्तरं नारभन्ते परिमाणान्तरस्यान्यहेतुकत्वाभ्युपगमात्। "कारणबहुत्वात् प्रचयविशेषाच्च महत्" "तद्विपरीतमणु"। "एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते" इति हि काणभुजानि सूत्राणि। न च सन्निधानविशेषात् कुतश्चित् कारणबहुत्वादीनि एवारभन्ते न पारिमाण्डल्यादीनीत्युच्यते द्रव्यान्तरे गुणान्तरे वाऽऽरभ्यमाणे सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वाश्रयसमवायाविशेषात्। तस्मात् यथा स्वभावादेव पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वं तथा चेतनाया अपि द्रष्टव्यम् संयोगाच्च द्रव्यादीनां विलक्षणानामुत्पत्तिदर्शनात् समानजातीयोत्पत्तिव्यभिचारः। द्रव्ये प्रकृते गुणोदाहरणमयुक्तमिति चेन्न दृष्टान्तेन विलक्षणारम्भमात्रस्य विवक्षितत्वात्। न च द्रव्यस्य द्रव्यमेवोदाहर्त्तव्यं गुणस्य वा गुण एवेति कश्चिन्नियमे हेतुरस्ति। सूत्रकारोऽपि भवतां द्रव्यस्य गुणमुदाजहार "प्रत्यक्षाणामप्रत्यक्षत्वात् संयोगस्य पञ्चात्मकत्वं न विद्यत" इति। यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भूम्याकाशयोः समवयन् संयोगोऽप्यप्रत्यक्षः एवं प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पञ्चसु भूतेषु समवयत् शरीरमप्रत्यक्षं स्यात् प्रत्यक्षन्तु शरीरं दृश्यते तस्मान्न पाञ्चभौतिकमिति। एतदुक्तं भवति गुणश्च संयोगो द्रव्यं शरीरम्। दृश्यते त्विति चात्रापि विलक्षणोत्पत्तिः प्रपञ्चिता। नन्वेवं सति तेनैवैतद्गतम्, नेति ब्रूमः तत् सांख्यं प्रत्युक्तं एतत्तु वैशेषिकं प्रति। नन्वतिदेशोऽपि समानन्यायतःकृतः "एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः" इति सत्यमेतत् तस्यैव त्वयं वैशेषिकपरीक्षारम्भे तत्प्रक्रियानुगतेन निदर्शनेन प्रपञ्चः कृतः। "उभयथापि न कर्माऽतस्तदभावः" सू०। इदानीं परमाणुकारणवादं निराकरोति। स च वाद इत्थं समुत्तिष्ठति। पटादीनि हि सावयवानि द्रव्याणि स्वानुगतैः संयोगसचिवैस्तन्त्वादिभिर्द्रव्यैरारभ्यमाणानि दृष्टानि तत्सामान्येन यावत्किञ्चित् सावयवं सर्वन्तत् स्वानुगतैरेव संयोगसचिवैस्तैस्तैर्द्रव्यैरारब्धमिति गम्यते। स चायमवयवावयविविभागो यतो निवर्त्तते सोऽपकर्षपर्य्यन्तगतः परमाणुः। सर्वञ्चेदं गिरिसमुद्रादिकं जगत् सावयवं सावयवत्वादाद्यन्तवत् न चाकारणेन कार्य्येण भवितव्यमित्यतः परमाणवो जगतः कारणमिति कणभुगभिप्रायः। तानीमानि चत्वारि भूतानि भूम्यप्तेजःपवनाख्यानि सावयवान्युपलभ्य चतुर्विधाः परमाणवः परिकल्प्यन्ते। तेषाञ्चापकर्षपर्य्यन्तगतत्वेन परतो विभागासम्भवाद्विनश्यताञ्च पृथिव्यादीनां परमाणुपर्य्यन्तविभागो भवति स प्रलयकालः। ततः सर्गकाले च वायवीयेष्वणुष्वदृष्टापेक्षं कर्म्मोत्पद्यते तत्कर्म स्वाश्रयमणुमण्वन्तरेण संयुनक्ति ततो

द्व्यणुकादिक्रमेण वायुरुत्पद्यते एवमग्निः एवमापः एवं पृथिवी एवं शरीरं सेन्द्रियमित्येवं सर्वमिदं जगदणुभ्यः सम्भवति। अणुगतेभ्यश्च रूपादिभ्यो द्व्यणुकादिगतानि रूपादीनि सम्भवन्ति तन्तुपटन्यायेनेति काणादा मन्यन्ते। तत्रेदमभिधीयते वियोगावस्थानां तावदणूनां संयोगः कर्मापेक्षोऽभ्युपगन्तव्यः कर्मवतां तन्त्वादीनां संयोगदर्शनात्। कर्मणश्च कार्य्यत्वान्निमित्तं किमप्यभ्युपगन्तव्यम् अनभ्युपगमे निमित्ताभावान्नाण्वाद्यं कर्म स्यात्। अभ्युपगमेऽपि यदि प्रयत्नोऽभिघातादिर्वा यथादृष्टं किमपि कर्मणोनिमित्तमभ्युपगम्येत तस्यासम्भवान्नैवाण्वाद्यं कर्म स्यात् न हि तस्यामवस्थायामात्मगुणः प्रयत्नः सम्भवति शरीराभावात्। शरीरप्रतिष्ठे हि मनस्यात्ममनःसंयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्नो जायते। एतेनाभिघाताद्यपि दृष्टनिमित्तं प्रत्याख्यातव्यम्। सर्गोत्तरकालं हि तत्सर्वं नाद्यस्य कर्मणो निमित्तं सम्भवति। अथादृष्टमाद्यस्य कर्मणोनिमित्तमित्युच्येत तत्पुनरात्मसमवायि वा स्यादणुसमवायि वा उभयथापि नादृष्टनिमित्तमणुषु कर्मावकल्पेत अदृष्टस्याचेतनत्वात्। नह्यचेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं प्रवर्त्तते प्रवर्त्तयति वेति साङ्ख्यपरीक्षायामभिहितम्। आत्मनश्चानुत्पन्नचैतन्यस्य तस्यामवस्थायामचेतनत्वात्। आत्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च नादृष्टमणुषु कर्मणोनिमित्तं स्यात् असम्बन्धात्। अदृष्टवता पुरुषेणास्त्यणूनां सम्बन्ध इति चेत् सम्बन्धसातत्यात् प्रवृत्तिसातत्यप्रसङ्गः नियामकान्तराभावात्। तदेवं नियतस्य कस्यचित् कर्मनिमित्तस्याभावान्नाण्वाद्यं कर्म स्यात् कर्माभावात् तन्निबन्धनः संयोगोन स्यात् संयोगाभावाच्च तन्निबन्धनं द्व्यणुकादि कार्य्यजातं न स्यात्। संयोगश्चाणोरण्वन्तरेण सर्वात्मना वा स्यादेकदेशेन वा, सर्वात्मना चेदुपचयानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गोदृष्टविपर्य्ययप्रसङ्गश्च प्रदेशवतोद्रव्यस्य प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगस्य दृष्टत्वात्। एकदेशेन चेत् सावयवत्वप्रसङ्गः। परमाणूनां कल्पिताः प्रदेशाः स्युरिति चेत् कल्पितानामवस्तुत्वादवस्त्वेव संयोग इति वस्तुनः कार्य्यस्यासमवायि कारणं न स्यात् असति चासमवायिकारणे द्व्यणुकादि कार्य्यद्रव्यं नोत्पद्येत। यथा चादिसर्गे निमित्ताभावात् संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां सम्भवति एवं महाप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणूनां सम्भवेत्। न हि तत्रापि किञ्चिन्नियतं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति। अदृष्टमपि भोगप्रसिद्ध्यर्थं न प्रलयप्रसिद्ध्यर्थमिति अतोनिमित्ताभावान्न स्यादणूनां संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थञ्च कर्म। अतश्च संयोगविभागायत्तयोः सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत। तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः। "समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः" सू० समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति प्रकृतेनाणुवादनिराकरणेन सम्बध्यते। द्वाभ्याञ्चाणुभ्यां द्व्यणुकमुत्पद्यमानमत्यन्तभिन्नमणुभ्यामखोः समवैतीत्यभ्युपगम्यते भवता न चैवमभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणवादः समर्थयितुम्, कुतः? साम्यादनवस्थितेः। यथैव ह्यणुभ्यामत्यन्तभिन्नं सत् द्व्यणुकं समवायलक्षणेन सम्बन्धेन ताभ्यां सम्बध्यते एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन् समवायलक्षणेनान्येनैव सम्बन्धेन समवायिभिः सम्बध्येत अत्यन्तभेदसाम्यात् ततश्च तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्था प्रसज्येत। नन्विह प्रत्ययग्राह्यः समवायो नित्यसम्बन्धएव समवायिभिर्गृह्यते नासम्बद्धः सम्बन्धान्तरापेक्षो वा ततश्च न तस्यान्यः सम्बन्धः कल्पतयितव्योयेनानवस्था प्रसज्येत। नेत्युच्यते। संयोगोऽप्येवं सति संयोगिभिर्नित्यसम्बन्ध एवेति समवायवन्नान्यं सम्बन्धमपेक्षेत। अर्थान्तरत्वात् संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षते, समवायोऽपि तथार्थान्तरत्वात् सम्बन्धान्तरमपेक्षेत। स च गुणत्वात् संयोगः सम्बन्धान्तरमपेक्षते न समवायोऽगुणत्वादिति युज्यते वक्तुम् अपेक्षाकारणस्य तुल्यत्वात् गुणपरिभाषायाश्चातन्त्रत्वात्। तस्मादर्थान्तरं समवायमभ्युपगच्छतां प्रसज्येतैवानवस्था। प्रसज्यमानायां चानवस्थायामेकासिद्धौ सर्व्वासिद्धेर्द्वाभ्यामणुभ्यां द्व्यणुकं नैवोत्पद्येत तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः। "नित्यमेव च भावात्" सू०। अपि च अणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा निवृत्तिस्वभावा वा उभयस्वभावा वा अनुभयस्वभावा वाऽभ्युपगम्येरन् गत्यन्तराभावात् चतुर्द्धापि नोपपद्यते। प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्यमेव प्रवृत्तेर्भावात् प्रलयाभावप्रसङ्गः। निवृत्तिस्वभावत्वेऽपि नित्यमेव निवृत्तेर्भावात् सर्गाभावप्रसङ्गः। उभयस्वभावत्वञ्च विरोधादसमञ्जसम्। अनुभयस्वभावत्वे तु निमित्तवशात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभ्युपगम्यमानयोरदृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसन्निधानान्नित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः। अतन्त्रत्वेऽप्यदृष्टादेर्नित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः। "रूपादिमत्त्वाच्च विपर्य्ययो दर्शनात्" सू०। नावयवानां द्रव्याणामवयवशोविभज्यमानानां यतः परोविभागो न सम्भवति ते चतुर्विधा रूपादिमन्तः परमाणवश्चतुर्विधस्य रूपा-

दिमतो भूतभौतिकस्यारम्भका नित्याश्चेति यद्वैशेषिका अभ्युपगच्छन्ति स तेषामभ्युपगमो निरालम्बन एव यतोरूपादिमत्त्वात् परमाणूनामणुत्वनित्यत्वविपर्य्ययः प्रसज्येत परमकारणापेक्षया स्थूलत्वमनित्यत्वञ्च तेषामभिप्रेतविपरीतमापद्येतेत्यर्थः। कुतः? एवं लोके दृष्टत्वात्। यद्धि लोके रूपादिमद्वस्तु तत् स्वकारणापेक्षया स्थूलमनित्यञ्च दृष्टं तद्यथा पटस्तन्तूनपेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च भवति तन्तवश्चांशूनपेक्ष्य स्थूला अनित्याश्च भवन्ति। तथा चामी परमाणवोरूपादिमन्तस्तैरभ्युपगम्यन्ते तस्मात्तेऽपि कारणवन्तस्तदपेक्षया स्थूला अनित्याश्च प्राप्नुवन्ति। यच्च नित्यत्वे कारणं तैरुक्तं "सदकारणवन्नित्यमिति"। तदप्येवं सत्यणुषु न सम्भवति उक्तेन प्रकारेण कारणवत्त्वोपपत्तेः यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तम् "अनित्यमिति च विशेषतः प्रतिषेधाभाव"इति। तदपि नावश्यं परमाणूनां नित्यत्वं साधयति असति हि यस्मिन् कस्मिंश्चिन्नित्ये वस्तुनि नित्यशब्देन नञः समासो नोपपद्यते न पुनः परमाणुनित्यत्वमेवापेक्षते तच्चास्त्येव नित्यं परमकारणं ब्रह्म। न च शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्यचिदर्थस्य प्रसिद्धिर्भवति प्रमाणान्तरसिद्धयोः शब्दार्थयोर्व्यवहारावतारात्। यदपि नित्यत्वे तृतीयं कारणमुक्तम्। "अविद्या चेति"। तद्यद्येवं विव्रियेत सतां परिदृश्यमानकार्य्याणां कारणानां प्रत्यक्षेणाग्रहणमविद्येति ततोद्व्यणुकनित्यताप्यापद्येत। अथाद्रव्यवत्त्वे सतीति विशेष्येत तथाप्यकारणवत्त्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत तस्य च प्रागेवोक्तत्वादविद्या चेति पुनरुक्तं स्यात्। अथापि कारणविभागात् कारणविनाशाच्चान्यस्य तृतीयस्य विनाशहेतोरसम्भवोऽविद्या सा परमाणूनां नित्यत्वं ख्यापयतीति व्याख्यायेत। नावश्यं विनश्यद्वस्तु द्वाभ्यामेव हेतुभ्यां विनंष्टुमर्हतीति नियमोऽस्ति संयोगसचिवे ह्यनेकस्मिंश्च द्रव्ये द्रव्यान्तरस्यारम्भकेऽभ्युपगम्यमाने एतदेवं स्यात् यदा त्वपास्तविशेषं सामान्यात्मकं कारणं विशेषवदवस्थान्तरमापद्यमानमारम्भकमभ्युपगम्यते तदा घृतकाठिन्यविलयनवत् मूर्त्त्यवस्थाविलयनेनापि विनाश उपपद्यते। तस्माद्रूपादिमत्त्वात् स्यादभिप्रेतविपर्य्ययः परमाणूनां, तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः।"उभयथा च दोषात्" सू०। गन्धरसरूपस्पर्शगुणा स्थूला पृथ्वी, रसरूपस्पर्शगुणाः सूक्ष्मा आपः, रूपस्पर्शगुणं सूक्ष्मतरं तेजः,स्पर्शगुणः सूक्ष्मतमोवायुरित्येवमेतानि चत्वारि भूतान्युपचितापचितगुणानि स्थूलसूक्ष्मतारतम्योपेतानि च लोके लक्ष्यन्ते तद्वत् परमाणवोऽप्युपचितापचितगुणाः कल्प्येरन् न वा।,उभयथापि तद्दोषानुषङ्गोऽपरिहार्य्य एव स्यात्। कल्प्यमाने तावदुपचितापचितगुणत्वे उपचितगुणानां मूर्त्त्युपचयादपरमाणुत्वप्रसङ्गः। नचान्तरेणापि मूर्त्त्युपचयं गुणोपचयो भवतीत्युच्येत कार्य्येषु भूतेषु गुणोपचये मूर्त्त्युपचयदर्शनात्। अकल्प्यमाने तूपचितापचितगुणत्वे परमाणुत्वसाम्यप्रसिद्धये यदि तावत् सर्व्व एव एकैकगुणाएव कल्प्येरन् ततस्तेजसि स्पर्शस्योपलब्धिर्न स्यात् अप्सु रूपस्पर्शयोः, पृथिव्यां रूपरसस्पर्शानां, कारणगुणपूर्व्वकत्वात् कार्य्यगुणानाम्। अथ सर्वे चतुर्गुणाएव कल्प्येरन् ततोऽप्स्वपि गन्धस्योपलब्धिः स्यात् तेजसि च गन्धरसयोः, वायौ च गन्धरसरूपाणां, न चैवं दृश्यते। तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः"। एतेनादृष्टस्य सातत्येऽपि कालवशात् नियमसमर्थनम् परेषामकिञ्चित्करम्। महाकालस्यैकत्वेन नियामकत्वाभावात् खण्डकालस्य च तदानीं क्रियाद्यभावेन विशेषकत्वासम्भवात् क्रियायाः मूर्त्तद्रव्याधीनत्वान्मूर्त्तस्य चावयवसंयोगाधीनत्वेन सर्गोत्तरमेवोत्पत्तेस्तदाऽसत्त्वात्। यच्च निरवयवस्य परमाणोर्दिगवच्छेदेन संयोगसम्भवसमर्थनं तदप्यकिञ्चित्करं नित्यायादिशस्तदवच्छेदकत्वासम्भवात् दिग्विभागस्यैवावच्छेदकत्वस्य लोके दृष्टत्वात् दिग्विभाजकस्य चावयवभेदस्य परमाणोरसम्भवेन तत्त्वायोगात्। किञ्च "षट्केन युगपद्योगात् परमाणोः षडंशतेत्यापत्तिश्च तथा हि दिगवच्छेदेन संयोगे हि पूर्व्वादिचतुर्द्दिग्भेदेन ऊर्द्ध्वाधोदिग्भेदेन च षट्सु दिक्षु विनिगमनाभावेन युगपद्योगापत्त्या परमाणोः षडंशतापत्तिस्तेन निरवयवत्वं तस्य न सिध्येत्। वस्तुतः प्राच्यादिव्यवहारस्य उदयगिर्य्यादिसम्बन्धाधीनत्वेन तस्य च सर्गोत्तरकालीनतया तदानीं तद्व्यवहारः सर्वथा न सम्भवत्येवेति दिगवच्छेदेन परेषां संयोगकल्पनं सर्व्वथाऽयुक्तमेव। अधिकम् अवयविशब्दे ४२३पृष्ठादौ दृश्यम्

आर(रा)व पु० आ+रु—अप् पक्षे घञ्। समन्तात्शब्दे। "वानराश्चक्रुरारवम्" रामा०। "उच्छ्रायवान् घनारावो वानरं जलदारवम्" भट्टिः।

आरस्य न० अरसस्य भावः चतुरादि० ष्यञ्। रसभिन्नत्वे नास्ति रसोयस्य बहु० तु त्वतलौ न ष्यञ्। अरसत्वमरसता वेत्येव "उच्चैरसति मन्दतामरसतामिति" चन्द्रा०।

आरा स्त्री आ+ऋ—अच्। १चर्म्मभेदकास्त्रभेदे। (टेको) इति

ख्याते २लौहाख्ये । "आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः" श्रुतिः ३प्रतोदे च "या पूषन् ब्रह्मचोदनीमारां बिभर्ष्याघृणे" ऋ० ६,५,८, । "उद्यस्यारामग्रकायोत्थितस्य" माघः । "आरां प्रतोदम्" मल्लिनाथः ।

आराग्र न० आरायाः अग्रम् । १आरायाः अग्रे "आराग्रमात्रोह्यवरोऽपि दृष्टः" श्रुतिः । "अर्द्धचन्द्रक्षुरप्रादिधाराग्रं सुखमुच्यते । आराग्रन्तु सुखं तेषां पुष्पपत्रादिभेदतः" इति हलायुधोक्ते २अर्द्धचन्द्राकारक्षुरप्राद्यस्त्रमुखे च ।

आराज्ञी स्त्री सम्यक् राजते आ+राज–कनिन् ङीप् । देशभेदे धूमा० देशवाचित्वात् वुञ् । आराज्ञकः । तद्देशभवे त्रि० ।

आरात् अव्य० आ+रा बा० आति । १दूरे, २समीपे च । "आदात्त दयितमिवावगाढ़मारात्" माघः । "तमर्च्यमारादभिवर्त्तमानम्" रघुः "विचित्रमुच्चैः प्लवमानमारात्" भट्टिः

आराति पु० आ+रा–क्तिच् । शत्रौ । द्विरूपकोषः ।

आरातीय त्रि० आराद्भवः जातः आगतो वा वृद्धत्वात् छ आराच्छब्दवर्जनात् नाव्ययस्य टिलोपः । १निकटदूरयोर्भवे २तत्र जाते ३ताभ्यामागते च ।

आरात्रिक न० अरात्रावपि निर्वृत्तं ठञ् । (आरति) नीराजनकर्म्मणि । दीपो हि रात्रावेव प्रदर्श्यते इदं दिनेऽपि दर्श्यते इति तस्य तथात्वम् "ततश्च मूलमन्त्रेण दत्त्वा पुष्पाञ्जलित्रयम् । महानीराजनं कुर्य्यात् महावाद्यजयस्वनैः । प्रज्वालयेत्तदर्थञ्च कर्पूरेण घृतेन वा । आरात्रिकं शुभे पात्रे विषमानेकवर्त्तिकम्" हरि० विलासे तल्लक्षणादि । तस्य देहांशभेदे भ्रामणप्रमाणमपि तत्रोक्तं यथा "आदौ चतुः पादतले च विष्णोर्द्वौ नाभिदेशे मुखमण्डलैकम् । सर्वेषु चाङ्गेषु च सप्त वारान् आरात्रिकं भक्तजनस्तु कुर्य्यात्" । "शिरसि निहितभारं पात्रमारात्रिकस्य भ्रमयति मयि भूयस्ते कृपार्द्रः कटाक्षः" चतुःषष्ठ्युपचारे शङ्करा०

आराधन न० आ+राध–ल्युट् । १पाके, २संसिद्धौ णिच्–ल्युट् । ३साधने ४अवाप्तौ ५तोषणे ६सेवने तोषणसेवनयोः संसिद्धिहेतुत्वात् तथात्वम् "साध्वसाराधनमपि रमणीयमस्याः" शकु० । "आराधनायास्य सखी समेताम्" कुमा० । आराध्यतेऽनेन णिच्–करणे ल्युट् । ७सेवासाधने "इदं तु ते भक्तिनम्रं सतामाराधनं वपुः" कुमा० । "सर्व्वत्र दैत्याः ! समतामुपेत समत्वमाराधनमच्युतस्य" भाग० प्रह्लादोक्तिः । [सेवायाम् ।

आराधना स्त्री आ+राध–णिच्–युच् स्त्रीत्वात् टाप् ।

आराधनीय त्रि० आराधयितुम् शक्यः आ+राध–णिच्–शक्यार्थे अनीयर् । आराधनयोग्ये "सोऽहं कथं नाम तवाचरेयमाराधनीयस्य ऋषेर्विघातम्" रघुः ।

आराधय पु० आ+राध–णिच्–बा० श । आराधनकारके ब्राह्म०भावादौ ष्यञ् । आराधय्यम् आराधनकर्तृत्वे न० ।

आराधयितृ त्रि० आ+राध–णिच्–तृच् । १परिचारके । २सेवके "नन्वयमेवाराधयिता जनस्तव समीपे वर्त्तते" शकु० ।

आराधित त्रि० आ+राध–णिच्–क्त । सेविते । "नाराधितोयैः पुरुषः प्रधानः तेषां वृथा जन्म नराधमानाम्" भाग० ।

आराम पु० आरमन्तेऽत्र आ+रम–आधारे घञ् । कृत्रिमवने १उद्याने "आत्मारामाविहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ" वेणी० आत्माआराम इव । घञन्तस्य पुंस्त्वानुशासनात् क्लीवत्वोक्तिः प्रामादिकी । "वाप्यारामतड़ागकूपभवनारम्भप्रतिष्ठाव्रतेत्यादि" मुहू० चि० । "क्षेत्रकूपतड़ागानामारामस्य गृहस्य च" "गृहं तड़ागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन्" "तड़ागारामदाराणामपत्यस्य च विक्रयः" इति च मनुः "जलाशयारामसुरप्रतिष्ठा सौम्यायने जीवशशाङ्कशुक्रे । ऋक्षे मृदुक्षिप्रचरध्रुवे स्यात् पक्षे सिते स्वर्त्तितिथिक्षणे वा रिक्तारवर्ज्ये दिवसेऽतिशस्ता" इत्तर० टी० उक्ते षोड़शभिश्च रगणैरारामः इत्युक्ते २दण्डकभेदे च । आ+रम–भावे घञ् । ३आरतौ "योऽन्तःसुखोऽन्तराराम:" गीता । अन्तरात्मनि आरामोयस्येति विग्रहः "अघायुरिन्द्रियारामोमोघं पार्थ ! स जीवति" गीता । आरामकरणप्रकारः" वृहत् सं० उक्तः यथा "प्रान्तच्छायाविनिर्मुक्ता न मनोज्ञा जलाशयाः । यस्मादतो जलप्रान्तेष्वारामान् विनिवेशयेत् । मृद्वी भूः सर्ववृक्षाणां हिता तस्यां तिलान् वपेत् । पुष्पितांस्तांश्च मृद्नीयात् कर्म्मैतत्प्रथमं भुवि । अरिष्टाशोकपुन्नागशिरीषाः सप्रियङ्गवः । मङ्गल्याः पूर्व्वमारामे रोपणीया गृहेषु वा । पनसाशोककदलीजम्बूलकुचदाडिमाः । द्राक्षापालीवताश्चैव वीजपूरातिमुक्तकाः । एते द्रुमाः काण्डरोप्या गोमयेन प्रलेपिताः । मूलच्छेदेऽथवा स्कन्धे रोपणीयाः प्रयत्नतः । अजातशाखान् शिशिरे जातशाखान् हिमागमे । वर्षागमे च सुस्कन्धान् यथादिक् प्रतिरोपयेत् । घृतोशीरतिलक्षौद्रविड़ङ्गक्षीरगोमयैः । आमूलस्कन्धलिप्तानां कुङ्कुमेन विरोपणम् । शुचिर्भूत्वा तरोः पूजां कृत्वा स्नानानुलेपनैः । रोपयेद्रोपितश्चैव पत्रैस्तैरेव जायते । सायं प्रातश्च

घर्म्मान्ते, शीतकाले दिनान्तरे । वर्षासु च भुवः शोषे सेक्तव्या रोपिता द्रुमाः । जम्बूवेतसवानीरकदम्बोदुम्बरार्जुनाः । बीजपूरकमृद्वीकालकुचाश्च सदाडिमाः । वञ्जुलो नक्तमालश्च तिलकः पनसस्तथा । तिमिरोऽम्रातकश्चैव षोडशानूपजाः स्मृताः । उत्तमं विंशतिर्हस्ता मध्यमं षोडशान्तरम् । स्थानात्, स्थानान्तरं कार्य्यं वृक्षाणां द्वादशान्तरम् । अभ्यासजातास्तरवः संस्पृशन्तः परस्परम् । मिश्रैर्मूलैश्च न फलं सम्यग्यच्छन्ति पीड़िताः । शीतवातातपै रोगो जायते पाण्डुपत्रता । अवृद्धिश्च प्रवालानां शाखाशोषो रसस्रुतिः । चिकित्सितमथैतेषां शस्त्रेणादौ विशोधनम् । विड़ङ्गघृतपङ्काक्तान् सेचयेत् क्षीरवारिणा । फलनाशे कुलत्थैश्च माषैर्मुद्गैस्तिलैर्यवैः । शृतशीतपयःसेकः फलपुष्पाभिवृद्धये । अविकाजशकृच्चूर्णस्याढके द्वे तिलाढकम् । सक्तुप्रस्थो जलद्रोणो गोमांसं तुलया सह । सप्तरात्रोषितैरेतैः सेकः कार्यो वनस्पतेः । वल्लीगुल्मलतानां च फलपुष्पाय सर्वदा । वासराणि दश दुग्धभावितं बीजमाज्ययुतहस्तयोजितम् । गोमयेन बहुशो विरूक्षितं क्रौड़मार्गपिशितैश्च धूपितम् । मत्स्यशूकरवसासमन्वितं रोपितं च परिकर्मितावनौ । क्षीरसंयुतजलावसेचितं जायते कुसुमयुक्तमेव तत् । तिन्तिडीत्यपि करोति वल्लरीं व्रीहिमाषतिलचूर्णसक्तुभिः । पूतिमांससहितैश्च सेचिता धूपिता च सततं हरिद्रया । कपित्थवल्लीकरणाय मूलान्यास्फोतधात्रीधववासकानाम् । पलाशिनीवेतससूर्य्यवल्लीश्यामातिमुक्तैः सहिताष्टमूली । क्षीरे शृते चाप्यनया सुशीते नालाशताख्यं तु कपित्थबीजम् । दिने दिने शोषितमर्कपादैर्मासं विधिस्त्वेष ततोऽधिरोप्यम् । हस्तायतं तद्द्विगुणं गभीरं खात्वाऽवटं प्रोक्तजलावपूर्णम् । शुष्कं प्रदग्धं मधुसर्पिषा तत् प्रलेपयेद्भस्मसमन्वितेन । चूर्णीकृतैर्माषतिलैर्यवैश्च प्रपूरयेन्मृत्तिकयान्तरस्थैः । मत्स्यामिषाम्भःसहितं च हन्याद् यावद्घनत्वं समुपागतं तत् । उप्तं च बीजं चतुरङ्गुलाधो मत्स्याम्भसा मांसजलैश्च सिक्तम् । वल्ली भवत्याशु शुभप्रवाला विस्मापनी मण्डपमावृणोति । शतशोऽङ्कोलसम्भूतफलकल्केन भावितम् । एतत्तैलेन वा बीजं श्लेष्मातकफलेन वा । वापितं करिकोन्मिश्रं मृदि तत्क्षणजन्मकम् । फलभारान्विता शाखा भवतीति किमद्भुतम् । श्लेष्मातकस्य बीजानि निष्कुलीकृत्य भावयेत्प्राज्ञः । अङ्कोलहिज्जलाद्भिश्छायायां सप्त कृत्वैवम् । माहिषगोमयघृष्टान्यस्य करीषे च तानि निक्षिप्य । करकाजलमृद्योगे न्युप्तान्यह्ना फलकराणि । ध्रुवमृदुमूलविशाखा गुरुभं श्रवणस्तथाश्विनी हस्तम् । उक्तानि दिव्यदृग्भिः पादपसंरोपणे भानि" ।

आरामशीतला स्त्री आरामे तन्मध्ये शीतला । सुगन्धिपत्रयुक्ते वृक्षभेदे राजनि० "आरामशीतला तिक्ता शीतला पित्तहारिणी" वैद्य० ।

आरामिक त्रि० आरामे तद्रक्षणे नियुक्तः ठक् । उद्यानपाले

आराल त्रि० ईषदरालम् प्रा०स० । ईषत्कुटिले तारका० इतच् । आरालितः ईषत्कुटिलिते त्रि० ।

आरालिक त्रि० अरालं कुटिलं चरति ठक् । १पाचके २कुटिलचारिणि च । धनलोभेन परप्रेरितोहि पाचको विषादिसंसृष्टं पचतीति तस्य कुटिलचारित्वम् । अतो राज्ञा यथाभूता पाचका नियोज्यास्तद्दर्शितम् सुश्रुते यथा "रिपवो विक्रमाक्रान्ता ये च स्वेऽकृत्यतां गताः । सिसृक्षवः क्रोधविषं विवरं प्राप्य तादृशम् । विषैर्निहन्युर्निपुणं नृपतिं दुष्टचेतसः । स्त्रियो वा विविधान् योगान् कदाचित्सुभगेच्छया । विषकन्योपयोगाद्वा क्षणाज्जह्यादसून्नरः । तस्माद्वैद्येन सततं विषाद्रक्ष्यो नराधिपः । यस्माच्च चेतोऽनित्यत्वमश्ववत् प्रथितं नृणाम् । न विश्वस्यात्ततो राजा कदाचिदपि कस्यचित् । कुलीनं धार्म्मिकं स्निग्धं सुभृतं सततोत्थितम् । अलुब्धमशठं भक्तं कृतज्ञं प्रियदर्शनम् । क्रोधपारुष्यमात्सर्य्यमदालस्यविवर्जितम् । जितेन्द्रियं क्षमावन्तं शुचिं शीलदयान्वितम् । मेधाविनमसंश्रान्तमनुरक्तं हितैषिणम् । पटुं प्रगल्भं निपुणं दक्षं मायाविवर्ज्जितम् । पूर्व्वोक्तैश्च गुणैर्युक्तं नित्यं सन्निहितागदम् । महानसे प्रयुञ्जीत वैद्यं तद्विद्यपूजितम् ।। प्रसन्नदिग्देशकृतं शुचिभाण्डं महच्छुचि । सजालकं गवाक्षाढ्यमाप्तवर्गनिषेवितम् । विकक्षसृष्टसंसृष्टं सवितानं कृतार्च्चनम् । परीक्षितस्त्रीपुरुषं भवेच्चापि महानसम् । तत्राध्यक्षं नियुञ्जीत प्रायोवैद्यगुणान्वितम् । शुचयो दक्षिणा दक्षा विनीताः प्रियदर्शनाः । संविभक्ताः सुमनसो नीचकेशनखाः स्थिराः । स्नाता दृढं संयमिनः कृतोष्णीषाः सुसंयताः । तस्य चाज्ञाविधेयाः स्युर्विविधाः परिकर्म्मिणः । आहारस्थितयश्चापि भवन्ति प्राणिनो यतः । तस्मान्महानसे वैद्यः प्रमादरहितो भवेत् । माहानसिकवोढारः सौपौदनिकपौपिकाः । भवेयुर्वैद्यवशगा ये चाप्यन्ये तु केचन । इङ्गितज्ञो मनुष्याणां

शाकचेष्टासुखवैकृतैः। विद्याद्विषस्य दातारमेभिर्लिङ्गैश्च बुद्धिमान्। न ददात्युत्तरं पृष्टो विवच्चन् मोहमेति च। अपार्थं बहु सङ्कीर्णं भाषते चापि मूढवत्। स्फोटयत्यङ्गुलीर्भूमिमकस्माद्विलिखेद्धसेत्। वेपथुर्जायते तस्य त्रस्तश्चान्योऽन्यमीक्षते। चामो विवर्णवक्त्रश्च नखैः किञ्चिच्छिनत्त्यपि। आलभेतासकृद्दीनः करेण च शिरोरुहान्। निर्यियासुरपद्वारैर्वीक्षते च पुनः पुनः। वर्त्तते विपरीतस्तु विषदाता विचेतनः। केचिद्भयात् पार्थिवस्य त्वरिता वा तदाज्ञया। असतोमपि सन्तोऽपि चेष्टां कुर्व्वन्ति मानवाः। तस्मात् परीक्षणं कार्य्यं भृत्यानामादितो नृपैः। अन्ने पाने दन्तकाष्ठे तथाभ्यङ्गेऽवलेखने। उत्सादने कषाये च परिषेकेऽनुलेपने। स्रक्षु वस्त्रेषु शय्यासु कवचाभरणेषु च। पादुकापादपीठेषु पृष्ठेषु गजवाजिनाम्। विषजुष्टेषु चान्येषु नस्यधूमाञ्जनादिषु। लक्षणानि प्रवक्ष्यामि चिकित्सामप्यनन्तरम्। नृपभक्ताद्बलिं न्यस्तं सविषं भक्षयन्ति ये। तत्रैव ते विनश्यन्ति मक्षिकावायसादयः। हुतभुक् तेन चान्नेन भृशं चटचटायते। मयूरकण्ठप्रतिमो जायते चापि दुःसहः। भिन्नार्च्चिस्तीक्ष्णधूमश्च न चिराच्चोपशाम्यति। चकोरस्याक्षिवैराग्यं जायते क्षिप्रमेव तु। दृष्ट्वान्नं विषसंसृष्टं म्रियन्ते जीवजीवकाः। कोकिलः स्वरवैकल्यं क्रौञ्चस्तु मदमृच्छति। हृष्येन्मयूर उद्विग्नः क्रोशतः शुकसारिके। हंसः क्ष्वेडति चात्यर्थं भृङ्गराजस्तु कूजति। पृषतो विसृजत्यश्रु विष्ठां मुञ्चति मर्कटः। सन्निकृष्टांस्ततः कुर्य्याद्राज्ञस्तान् मृगपक्षिणः"।

आराविन् त्रि० आरौति आ+रु—णिनि। सम्यक्शब्दकारके उच्चैःशब्दकारके स्त्रियां ङीप्।

आरित्रिक त्रि० अरित्रे भवादि काश्या० ठञ् ञिठ् वा। अरित्रभवादौ स्त्रियां ठञि ङीप् ञिठि टाप्।

आरिन्दमिक त्रि०अरिन्दमे भवादि ठञ् ञिठ् वा। अरिन्दमभवादौ स्त्रियां ठञि ङीप् ञिठि टाप्।

आरिष्मीय त्रि० रिष-हिंसे मन् न०त० अरिष्मः अहिंसकः तस्य सन्निकृष्टदेशादौ कृशा० छण्। अहिंसकसन्निकृष्टदेशादौ।

आरीहणक त्रि० अरीहणेन निर्वृत्तं अरीहणादि० वुञ्। शत्रुघातकनिर्वृत्ते अरीहणेति गणपाठे निर्द्देशात् दीर्घः।

आरु पु०ऋ—उण्। १वृक्षभेदे, २कर्कटे, ३शूकरे, च।

आरुज त्रि० आरुजति आ+रुज—क। १सम्यक्पीड़के, २आभिमुख्येन हन्तरि च "विद्मा हित्वा धनञ्जयमिन्द्र दृढ़ा चिदारुजम्" ऋ०८ ४५,१३। "आरुजं शत्रूणामाभिमुख्येन भङ्क्तारम्" भा०। रावणपक्षीये ३राक्षसभेदे पु०। "पर्व्वणः पतनोजम्भः खरः क्रोधवशो हरिः। प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रघसश्चैवमादयः" भा०व० २८४अ०।

आरुणक त्रि० अरुणदेशे भवादि धूमा० वुञ्। अरुणदेशभवादौ।

आरुणि पु०अरुणस्यापत्यम् इञ्। १उद्दालके गौतमे मुनौ "उद्दालकोहारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच" छा०उ०। २वैशम्पायनान्तेवासिभेदे। तस्यान्तेवासिनश्च आलम्ब लङ्ग कमल ऋचाभारुणि ताण्ड्यश्यामायन कठ कलापिनोनवेति बोध्यम्। तेनाधीतं णिनि। ब्राह्मणे तस्य लुक्। आरुणिः। ३सामवेदब्राह्मणभेदे आयोदधौम्यशिष्ये ४मुनिभेदे आयोदशब्दे उदा० ५अरुणमुनेरपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्। "यदारुणीषु तावषीरयुग्ध्वम्" ऋ०१,६४,७। अरुणस्येदम् इञ्। ६अरुणसम्बन्धिनि अरुणस्य सूर्य्यस्यापत्यम् इञ्। ७अरुणतनये अरुणसुतशब्दोक्ते यमादौ। अरुणस्यायमनुजातत्वात् इञ्। अरुणानुजे विनतायाः ८सुतभेदे। "तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च गरुड़श्च महाबलः। अरुणश्चारुणिश्चैव विनतायाः सुताः स्मृताः" हरिवं०२२६ अ० "अरुणश्चारुणिश्चैव तस्य प्राञ्जलयः स्थिताः" हरिवं० २६१अ०। अरुणस्य गरुड़ाग्रजस्यापत्यम् इञ्। ९गरुड़ाग्रजस्यापत्ये पुंस्त्री। स्त्रियां ङीप्।

आरुणिन् पु० ब०व० आरुणिना वैशम्पायनान्तेवासिना प्रोक्तमधीयते णिनि। वैशम्पायनान्तेवासिविशेषेण आरुणिना प्रोक्ताध्यायिषु।

आरुणेय पु०आरुणेरुद्दालकस्यापत्यम् ढक्। उद्दालकपुत्रे श्वेतकेतौ। "उद्दालकोहारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाचेति" छा० उ०"श्वेतकेतोरुद्दालकपुत्रत्वोक्तेस्तथात्वम्" "श्वेतकेतुरारुणेयः कं स्विदेवापरीषु" "श्वेतकेतुरारुणेयोब्रह्मचारी" "श्वेतकेतुनारुणेयेन" इति च शत०ब्रा०।

आरुत न० आ+रु—भावे क्त। आरावे "शकुनं वायसारुतम्" शकुनशा०। कर्त्तरि क्त। २आरावयुक्ते त्रि०।

आरुद्ध त्रि०आ+रुध—क्त। प्रतिरुद्धे निरुद्धे वादिना कृतगति प्रतिरोधे प्रतिवादिनि।

आरुरुक्षु त्रि० आरोढुमिच्छति आ+रुह—सन्—उ। आरोढुमिच्छौ "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म्म कारणमुच्यते" गीता "कैलासगौरं वृषमारुरुक्षोः"। "समारुरुक्षुर्दिवमायुषः क्षये" इति च रघुः।

आरुषी स्त्री मनोः कन्याभेदे च्यवनपत्न्याम्। तत्कथा "तस्मिन्नि-युक्तो विधिना योगक्षेमाय भार्गवे। अन्यसूतपादयामास पुत्रं भृगुरनिन्दितम्। च्यवनं दीप्ततपसं धर्मात्मानं यशस्विनम्। यः सरोषाच्च्युतोगर्भान्मातुर्मोक्षाय भारत!। आरुषी तु मनोः कन्या तस्य पत्नी मनीषिणः। और्व्वस्तस्यां समभवदूरुं भित्त्वा महायशाः" भा०आ०६६अ०।

आरुषीय त्रि० अरुषः व्रणस्य सन्निकृष्टदेशादिः कृशा०छण्। व्रणसन्निकृष्टदेशादौ।

आरुह त्रि० आ+रुह—क। आरोहणकर्त्तरि।

आरू पु० ऋ—ऊ—णिच्च। १पिङ्गलवर्णे २तद्युक्ते त्रि०। आरुशब्दार्थे ३कर्कटम्बूकरादौ च। ततः संज्ञायां कन्। (आडु) हिमाचलप्रसिद्धौषधीभेदे च।

आरूढ़ त्रि० आ+रुह—कर्त्तरि क्त। १आरोहणकर्त्तरि "आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः। प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत् स आत्महा" स्मृतिः "योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते" गीता। "अत्यारूढो हि नारीणामकालज्ञोमनोभवः" रघुः। २उत्पन्ने "तदागमारूढगुरुप्रहर्षः" रघुः "आरूढ उत्पन्नः" मल्लि०। कर्मणि क्त। यत्रारोहणं कृतं तस्मिन् ३कृतारोहणे प्रासादादौ "आरूढकविताशाखं वन्दे वाल्मीकिकोकिलम्" रामा० भावे क्त। ४आरोहणे न० "अत्यारूढं रिपोः सोढं चन्दनेनेव भोगिनः" रघुः।

आरूढ़ि स्त्री आ+रुह—क्तिन्। आरोहणे। "अत्यारूढि-र्भवति महतामप्यपभ्रंशनिष्ठा" शकु०।

आरेक पु० आ+रिच—घञ्। १आकुञ्चने २अतिरेके च।

आरेचित त्रि० आ+रिच—णिच्—क्त। ईषदाकुञ्चिते "आरेचितभ्रूचतुरैः कटाक्षैः" कुमा०।

आरेवत पु० आरेवयति रेचयति मलं आ+रेव—णिच्—अतच्। अत्यन्तसारकफलके (सोन्दाल) १आरग्बधवृक्षे तस्य फलम् अण् तस्य लुक्। २तत्फले न०। तयोर्गुणादि आरग्बधशब्दे ७६४ पृष्ठे उक्तम्।

आरोग्य न० अरोगस्य भावः ष्यञ्। रोगशून्यत्वे "आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्नरणजं फलम्" शा०त०पु० वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव च" मनुः। "धर्मार्थकाममोक्षाणामारग्यं साधनं यतः" वैद्य०।

आरोग्यव्रत न० आरोग्यार्थं व्रतम्। वराहपुराणोक्ते माघशुक्लसप्तमीमारभ्य वत्सरपर्य्यन्तं प्रतिशुक्लसप्तमीतिथि कर्त्तव्ये सूर्य्यव्रतभेदे। यथा "अतःपरं महाराज! व्रतमारोग्यसंज्ञितम्। सितायां माघमासस्य सप्तम्यां समुपोषितः" इत्युपक्रम्य "षष्ट्याञ्चैव कृताहारः सप्तम्यामुपवासकृत्। अष्टम्याञ्चैव भुञ्जीत एष एव विधिर्मतः। अनेन वत्सरं पूर्णं विधिना योऽर्च्चयेद्रविम्। तस्यारोग्यं धनं धान्यमिह जन्मनि जायते" हेमा०अ० वरा०पु० इदमारोग्यसप्तमीव्रतत्वेन तत्रोक्तम्।

आरोग्यशाला स्त्री आरोग्यार्था शाला शा०त०। चिकित्सार्थं राजादिकारिते गृहभेदे तत्करणप्रकारो वैद्यके उक्तो यथा "धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं साधनं यतः। अतस्त्वारोग्यदाता च नरो भवति सर्वदः। आरोग्यशालां कुर्वीत महौषधपरिच्छदाम्। विदग्धवैद्यसंयुक्तां बहुचरसमंयुताम्। वैद्यस्तु शास्त्रवित् प्राज्ञो दृष्टौषधपराक्रमः। ओषधीमूलतत्त्वज्ञः समुद्धरणकालवित्। बलवीर्य्यविपाकज्ञः शालिमांसौषधीगणे। त्यागिवद्दिहिनां तद्वदनुकूलःप्रियंवदः"

आरोग्यस्नान न० आरोग्ये रोगशून्यत्वे तन्निमित्तकं स्नानम्। रोगनिर्मुक्तौ कर्त्तव्ये स्नाने तत्र नक्षत्रादिकमुक्तं ज्यो० त०। "व्यादित्येषु चरेषु शक्रदिनकृत्पुष्योग्रचन्द्रेषु च क्रूराहव्यतिपातविष्टिदिवसेष्विन्द्वावशस्ते तथा। केन्द्रस्थेष्वशुभेषु कामतिथिषु स्नानं गदोन्मुक्तितः शस्तं तत्र न शोभनारविभुजङ्गर्क्षेन्दुसद्वासराः" भुज०भीम० प०।

आरोधन न० आ+रुध—भावे ल्युट्। १अवरोधने २निरोधे "मध्य आरोधनं दिवः" ऋ०१,१०५,११। ल्यु। ३आरोधके त्रि० आरुध्यते कर्मणि ल्युट्। ४आरोधनीये। करणे ल्युट्। ५आरोधनसाधने "विदुष्टरोदित्र आरोधनानि" ऋ०४,७,८। "आरोधनानि आरोधनसाधनानि" भा०।

आरोप पु० आ+रुह—णिच् करणे ल्युट्। अन्यपदार्थे अन्यधर्म्मस्यावभासरूपे मिथ्याज्ञाने। यस्मिन् यो धर्मोनास्ति तादृशधर्मस्य तत्र बुद्ध्या अर्पणाद्बुद्धेस्तथात्वम्। यथा शुक्तौ रजतत्वं तत्तादात्म्यं वा नास्ति बुद्ध्या च तत्र तयोरवगाहनेन तद्धर्म्मस्यारोपणं क्रियते इति तस्या आरोपत्वम्। तथा च अतद्वति तत्प्रकारकज्ञानमारोपः इति नैयायिकाः सचाध्यास इति वेदान्तिनः अध्यासे कारणमेव तत्र कारणम् तच्च अध्यासशब्दे १४०पृष्ठे विवृतम् स च द्विविधः आहार्यः अनाहार्य्यश्च यत्र बाधनिश्चयसत्त्वेऽपि इच्छया तथाज्ञानम् स आहार्य्यः। स च इच्छाप्रयोज्य एव इतरबुद्धेर्बाधनिश्चयप्रतिबध्यत्वात्। स च प्रत्यक्षइव शाब्दोऽपि यथा मुखं चन्द्र इति रूपकयुक्तवाक्यजबोधः तत्र हि मुखे चन्द्रत्वाभावनिश्चयेऽपि चन्द्राभेदेन मुखस्य बोधनादाहार्य्यत्वम्।

"परोक्षज्ञानमनाहार्य्यं निश्चयश्चेति सिद्धान्त" इति प्रवादस्तु शाब्दबोधातिरिक्तपरः। एतदभिप्रायेणैव "रूपकं रूपितारोपादित्यादिकं रूपकलक्षणम्" सारोपात्मकलक्षणा-भेदकथनञ्च सा०दर्पणोक्तं वेदितव्यम् यथा। "विषयस्या-निगीर्णस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् सारोपा स्यात्" इति सा०द०। "विषयस्यारोप्यस्य अनिगीर्णस्य स्फुटतया प्रतिभासमानस्यान्यतादात्म्यस्याभेदस्य प्रतीतिजनकत्वेन लक्षणायाः सारोपात्वम्। "आरोपे सति निमित्तानुसरणं न तु निमित्तमस्तीत्यारोपः इति" चिन्ता०। "एवं वस्तुन्य-वस्त्वारोपः इति" वेदान्तसारः।

आरोपक पु० आ+रुह-णिच्-ण्वुल्। वृक्षादीनां वापके "गृहसंवेशकोदूतो वृक्षारोपक एव च" मनुः।

आरोपण पु० आ+रुह-णिच्-ल्युट्। १आरोपशब्दार्थे २आरोहणसम्पादने च। "आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम्" कुमा० रघुश्च।

आरोपित त्रि० आ+रुह-णिच्-क्त। यस्यारोहणं कारितं १तादृशे पदार्थे। "आरोपितं यद्गिरिशेन पश्चात्" "तं देशमारोपितपुष्पचापः" इति च कुमा० २आसञ्जिते च। "आरोपितपर्य्याणञ्च त्वरिततुरग-परिचारकोपनीतमिन्द्रायुधम्" काद०। [आरोप्ये वस्तुनि

आरोपणीय त्रि० आ+रुह-णिच्-अनीयर्। आरोपार्हे

आरोप्य त्रि० आ+रुह-णिच्-कर्मणि यत्। १आरोपणीये यथा मुखं चन्द्र इत्यादौ मुखे चन्द्रत्वमारोप्यम्। २अध्यास-विषये च इयांस्तु भेदः आरोप्यसन्निकृष्टस्थाने अन्यथा-ख्यातिः यथा जवासन्निकृष्टे स्फटिकादौ लौहित्यस्य भ्रान्तिः तदसन्निकृष्टस्थले तु अध्यासः असत्ख्यातिरेव यथा इदं रजतमित्यादौ वेदान्तिनः। वे०प० विवरणं दृश्यम्। नैयाकास्तु उभयत्रान्यथाख्यातिः।

आरोह पु० आ+रुह-घञ्। १आक्रमणे २नीचस्थानादूर्द्ध-देशगमने ३अङ्कुरादिप्रादुर्भावे शब्दच० ४गजवाजिना सुपरिगमने ५दीर्घत्वे ६उच्चत्वे च ७नितम्बे। "वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी" इत्यमरः "सारमानवरारोहा" उद्भटः। "आरोहैर्निविडबृहन्नित-म्बबिम्बैः" माघः।

आरोहक त्रि० आ+रुह-ण्वुल्। आरोहण कर्त्तरि।

आरोहण न० आ+रुह-ल्युट्। १नीचस्थानादूर्द्धस्थानगमने "आरोहणार्थं नवयौवनेन कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम्" कुमा० २अङ्कुरादिप्रादुर्भावे च आरुह्यतेऽनेन करणे ल्युट्। सोपाने च "आरोहणं स्यात् सोपानम्" अमरः।

आरोहणीय त्रि०। आरोहणं प्रयोजनमस्य अनुप्र० छ। १आरोहणसाधने पदार्थे। आ+रुह-कर्मणि अनीयर्। आरोढुं योग्ये २हयादौ।

आरोहवत् त्रि० आरोहोविशिष्टनितम्बस्थानमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। प्रशस्तनितम्बयुक्ते स्त्रियां ङीप्।

आरोहिन् त्रि० आ+रुह-णिनि। १आरोहणकर्त्तरि नीचा-दूर्द्धस्थानगामिनि स्त्रियां ङीप्। सा च ग्रहाणां १नक्षत्र दशाभेदे। सा च अवरोहिशब्दे ४४२पृष्ठे लक्षितलक्षणा। ग्रहविशेषाणामारोहिण्याः दशायाः फलमुक्तं सर्व्वा० चि० यथा।

सूर्य्यस्य "आरोहिणी वासरनायकस्य दशा महत्त्वं कुरुते च सौख्यम्। परोपकारं सुतदारभूमिं गोवाजिमातङ्गकृषि-क्रियादीन्"।

चन्द्रस्य "आरोहिणी चन्द्रदशा प्रपन्ना स्त्रीपुत्रवित्ताम्बरसौख्य-कान्तिम्। करोति राज्यं सुखभोजनञ्च देवार्चनं भूसुर तर्पणञ्च"।

कुजस्य "आरोहिणी भूमिसुतस्य सौख्यं दशा तनोत्यत्र नरेशपूजाम् प्रधानतां धैर्य्यमनोभिलाषं भाग्योत्तरं गोगजवाजिसंघम्"

बुधस्य "आरोहिणी सौम्यदशा प्रपन्ना यज्ञोत्सवं गोवृषवाजि संघम्। मृद्वन्नभूषाम्बरपानलाभं वाणिज्यभूम्यर्थपरोपकारम्"

गुरोः "आरोहिणी देवगुरोर्महत्त्वं दशा प्रपन्ना कुरुतेऽर्थभूमिम् गानक्रियास्त्रीसुतराजपूजां स्ववीर्य्यतः प्राप्तयशःप्रतापम्"।

शुक्रस्य "आरोहिणी शुक्रदशा प्रपन्ना धामाम्बरालङ्कृतिकान्ति-पूजाम्। प्रवृत्तिसिद्धिं स्वजनैर्विरोधं मातुर्विनाशं पर-दारसङ्गम्"। कुरुते इत्यनुषङ्गः सर्व्वत्र।

शनेः "आरोहिणी वासरनायसूनोर्दशा विपाके नृपलब्धभाग्यम्। वाणिज्यलाभं कृषिभूमिलाभं गोवाजिलाभं सुतदारलाभम्"।

आर्कलूष पु० अर्कलूषस्य ऋषिभेदस्यापत्यम् विदा० अञ्। अर्कलूषापत्ये स्त्रियां ङीप्। ततोयूनि अपत्ये हरिता० फञ्। आर्कलूषायणः। तद्दृषेर्यून्यपत्ये। [र्षेरपत्ये।

आर्कलूषि पुंस्त्री अर्कलूषस्यापत्यं बाह्वा० इञ्। अर्कलूष-

आर्कायण त्रि० अर्कस्य गोत्रम् हरिता० फञ्। अर्कस्य १गोत्रे। ततः चतुरर्थ्यां अश्वा० फिञ्। आर्कायणिः तत्-सन्निकृष्टदेशादौ०त्रि० अर्कस्यायनाय सूर्य्यलोकस्य प्राप्तये हितम् अण् पूर्व्वपदादिति णत्वम्। सूर्य्यलोकगतिसाधने २यज्ञादौ। "आर्कायणैः षोड़शभिश्च यज्ञैस्तेषां फलेनेह च नागतोऽस्मि" भा० आनु० १०४अ०।

आर्कि पु० अर्कस्यापत्यम् इञ्। अर्कपुत्रे १यमे २शनौ, ३वैवस्वतमनौ ४सुग्रीवे ५कर्णे च अर्कसुतशब्दे तत्सुतत्वकथा।

आर्चोद पु० ऋचोदः पर्व्वतोऽभिजनोऽस्य अण्। ऋचोद-पर्व्वतस्थाने पित्रादिक्रमेण वासिनि द्विजभेदे सि०कौ०।

आर्च त्रि०ऋचस्येदम् अण्। नाचत्रदिनादौ स्त्रियां ङीप्।

आर्च्य त्रि० ऋचे भवः गर्गा० यञ्। नचत्रभवे स्त्रियान्तु लोहिता० ष्फः षित्वात् गौरा० ङीष्। आर्च्यायणी

आर्गय(ण)न त्रि० ऋगयनस्य व्याख्यानोग्रन्थः तत्र भवो वा अण् गिरिनद्या० वा णत्वम्। १ऋगयनव्याख्याने ग्रन्थे २तत्रभवे च।

आर्गल स्त्री०न० अर्गलमेव स्वार्थे अण् स्त्रीत्वे ङीप्। अर्गल शब्दार्थे द्वाररोधककाष्ठभेदे द्विरूपकोषः। [शब्दच०।

आर्गवध पु० आरग्वध+पृषो०। आरग्वधवृक्षे (सोन्दाल)

आर्घा स्त्री आ+अर्घ—अच्। पीतवर्णायां दीर्घतुण्डायां षट्पदाभायां मधुमक्षिकायाम् राजनि०आर्घ्यशब्दे विवृतिः।

आर्घ्य न० आर्घया निर्वृत्तं यत्। १आर्घाख्यमक्षिका-निष्पादिते २जरत्काष्ठाश्रममधूकवृक्षनिर्यासरूपे च मधुनि। तद्विवृतिः भाव०प्र० "मधूकवृक्षनिर्यासं जरत्-काष्ठाश्रमोद्भवाः। स्रवन्त्यार्घ्यं तदाख्यातं श्वेतकं मालवे पुनः। तीक्ष्णतुण्डास्तु याः पीता मक्षिकाः षट्पदोपमाः। आर्घास्तास्तत्कृतं यत् स्यादार्घ्यमित्यपरे जगुः। आर्घ्यं मध्वतिचाक्षुष्यं कफपित्तहरं परम्। कषायकटुकं पाके तिक्तञ्च बलपुष्टिदम्"।

आर्च त्रि० अर्चाऽस्त्यस्य "श्रद्धार्चाभ्योणः" पा०ण। अर्चायुक्ते

आर्चभिन् पु०ब०व०ऋचाभेन वैशम्पायनान्तेवासिभेदेन प्रोक्तमधीयते णिनि। ऋचाभेन प्रोक्ताध्यायिषु। "कार्त्त-कौजपादि० आर्चाभिनोमौद्गला इत्यत्र पूर्व्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम्।

आर्चायण त्रि० ऋचिभवः नडा०फक्। ऋचिभवे सामादौ।

आर्चिक त्रि० ऋचि भवः ऋचो व्याख्यानो ग्रन्थो वा ठञ्। ऋचिभवे १सामभेदे २तद्ग्रन्थभेदे च तत्र हि ऋचि योनौ तत्तत् साम गीतमिति तस्य तथात्वम् यथा आर्चिकः उत्तरार्चिकः एष च सामवेदग्रन्थभेदः। ३तद्व्याख्याने ग्रन्थे च।

आर्चीक त्रि० ऋचीके पर्व्वते भवः अण्। १ऋचीकपर्व्वतभवे स्वार्थे अण्। २तत्पर्व्वते च। स च पर्व्वतः पुष्करतीर्थे सन्निकृष्टः यथोक्तं भा०व०१२५ अ०।

"पुष्करेषु महाराज! सर्व्वेषु च जलं स्पृश। स्थाणो र्मन्त्राणि च जपन् सिद्धिं प्राप्स्यसि भारत!। सन्धिर्द्वयोर्नरश्रेष्ठ! त्रेतायां द्वापरस्य च। अयं हि दृश्यते पार्थ! सर्व्वपापप्रणाशनः। अत्रोपस्पृश चैव त्वं सर्व्वपापप्रणाशने। आर्चीकः पर्व्वतश्चैष निवासोऽत्र मनीषिणः। सदाफलः सदास्रोतो मरुतां स्थानमुत्तमम्। चैत्याश्चैते बहुविधास्त्रिदशानां युधिष्ठिर!। एतच्चन्द्रमसस्तीर्थमृषयः पर्युपासते। वैखानसा वालखिल्याः पावका वायुभोजनाः। शृङ्गाणि त्रीणि पुण्यानि त्रीणि प्रस्रवणानि च। सर्व्वाण्यनु परिक्रम्य यथाकाममुपस्पृश। शान्तनुश्चात्र राजेन्द्रः शुनकश्च नराधिपः। नरनारायणौ चोभौ स्थानं प्राप्ताः सनातनम्। इह नित्यशया देवाः पितरश्च महर्षिभिः। आर्चीकपर्व्वते तेपुस्तान् यजस्व युधिष्ठिर!। इह ते वै चरून् प्राश्नन्नृषयश्च विशाम्पते!। यमुना चाक्षयस्रोताः कृष्णश्चेह तपोरतः। यमौ च भीमसेनश्च कृष्णा चामित्रकर्षण!। सर्व्वे चात्र गमिष्यामस्त्वयैव सह पाण्डव!। एतत् प्रस्रवणं पुण्यमिन्द्रस्य मनुजेश्वर!। यत्र धाता विधाता च वरुणश्चोर्द्ध्वमागताः। इह तेऽप्यवसन् राजन्! चान्ताः परमधर्म्मिणः। मैत्राणामृजुबुद्धीनामयं गिरिवरः शुभः। एषा सा यमुना राजन्! महर्षिगणसेविता। नानायज्ञचिता राजन्! पुण्या पापभयापहा"

आर्जव न० ऋजोर्भावः अण्। १सरलतायां "दूरं यात्युदरञ्च रोमलतिका नेत्रार्जवं धावति" सा०द०२परप्रतारणाराहित्ये सारल्यं च दैहिकं मानसञ्च। तत्र दैहिकं कुटिलसंयोग-राहित्यम्। मानसञ्च बाह्याभ्यन्तरे विहितनिषिद्धयो रैकरूपप्रवृत्तिनिवृत्तिमत्त्वम् बाह्ये यथा प्रवृत्तिनिवृत्ती अन्तरेऽपि तथैव न पुनः अन्तरस्थं भावमप्रकाश्य बाह्ये अन्यथापादनम्। तथा स्वाधिगतार्थागोपनेन यथाज्ञातार्थप्रकाशनञ्च मानसं सारल्यं वाचिकमार्जवमपि मनोधीनत्वात् मानसमेव आर्ज्जवं च समचित्तत्वेन लक्षितम् आ०त० भारतवाक्येन। "क्षमा द्वन्द्वसहिष्णुत्वमार्जवं समचित्तता"। आर्जवञ्च महत्त्वसम्पादकोगुणविशेषः यथोक्तं भा० १प्र० १६ अ० "सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्यागः सन्तोषआर्ज्जवम्। शमोदमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम्। ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्य्यं शौर्य्यं तेजोबलं स्मृतिः। स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्तिर्धैर्य्यं मार्द्दवमेव च। प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सहओजोबलं भगः। गाम्भीर्य्यं स्थैर्य्यमास्तिक्यं कीर्त्तिर्मानोऽनहङ्कृतिः। एते चान्ये च भगवन्नित्या यत्र महागुणाः। प्रार्थ्या महत्त्वमिच्छद्भिः"

एतच्च ज्ञानसाधनं यथोक्तं गीतायाम् "अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम्। आचार्य्योपासनं शौचं स्थैर्य्यमात्मविनिग्रहः। इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च। जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम्। असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु। नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु। मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी। विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि। अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्। एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तम्" ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्तेर्ज्ञानसाधनमित्यर्थः स्वार्थे अण्। २सरलेऽपि। "सर्वं जिह्मं मृत्युपदमार्जवं ब्रह्मणः पदम्" "किं व्याजेनार्जवे जने" रामा०।

आर्जीक त्रि० ऋजीकस्येदम् अण्। ऋजीकदेशसम्बन्धिनि "सुषोमे शर्य्यणावत्यार्जीके" ऋ० ८,७,२९।" ऋजीकोदेशभेदस्तत्सम्बन्धिनि" भा०।

आर्ज्जुनायान पुंस्त्री० अर्ज्जुनस्य गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ्। अर्ज्जुनगोत्रापत्ये स्त्रियां टाप्। तस्य विषयो देशः। राजन्या० वुञ्। आर्ज्जुनायनकः। तद्विषये देशे।

आर्ज्जुनावक त्रि० अर्ज्जुनवे देशे भवः धूमा० वुञ्। अर्जुनावनामदेशभवे।

आर्ज्जुनि पु० अर्ज्जुनस्यापत्यं बाह्वा० इञ्। अर्ज्जुनापत्ये अभिमन्यौ। तदुत्पत्तिकथा "ततः सुभद्रा सौभद्रं केशवस्य प्रिया स्वसा। जयन्तमिव पौलोमी ख्यातिमन्तमजीजनत्। दीर्घबाहुं महोरस्कं वृषभाक्षमरिन्दमम्। सुभद्रा सुषुवे वीरमभिमन्युं नरर्षभम्। अभीश्च मन्युमांश्चैव ततस्तमरिमर्द्दनम्। अभिमन्युमिति प्राहुरार्ज्जुनिं पुरुषर्षभम्" भा० आ०प० २२१ अ०। स च वर्चोनामसोमपुत्रस्यावतारः यथोक्तं भा० आ० ६७अ०। "यस्तु वर्च्चा इति ख्यातः सोमपुत्रः प्रतापवान्। सोऽभिमन्युर्बृहत्कीर्त्तिरर्ज्जुनस्य सुतोऽभवत्। यस्यावतरणे राजन्! सुरान् सोमोऽब्रवीदिदम्। नाहं दद्याम्प्रियं पुत्रं मम प्राणैर्गरीयसम्। समयः क्रियतामेष न शक्यमतिवर्त्तितुम्। सुरकार्य्यं हि नः कार्य्यमसुराणां क्षितौ बधः। तत्र यास्यत्ययं वर्च्चा न च स्थास्यति वै चिरम्। ऐन्द्रिर्नरस्तु भविता यस्य नारायणः सखा। सोऽर्ज्जुनेत्यभिविख्यातो पाण्डोः पुत्त्रः प्रतापवान्। तस्यायं भविता पुत्रो बालोभुवि महारथः। ततः षोड़शवर्षाणि स्थास्यत्यमरसत्तमाः!। अस्य षोड़शवर्षस्य स संग्रामो भविष्यति। यत्रांशा वः करिष्यन्ति कर्म वीरनिसूदनम्। नरनारायणाभ्यां तु स संग्रामो विना कृतः। चक्रव्यूहं समास्थाय योधयिष्यन्ति वः सुराः!। विमुखाञ्छात्रवान् सर्वान् कारयिष्यति मे सुतः। बालः प्रविश्य च व्यूहमभेद्यं विचरिष्यति। महारथानां वीराणां कदनञ्च करिष्यति। सर्व्वेषामेव शत्रूणां चतुर्थांशं नयिष्यति। दिनार्द्धेन महाबाहुः प्रेतराजपुरं प्रति। ततो महारथैर्व्वीरैः समेत्य बहुशोरणे। दिनक्षये महाबाहुर्मया भूयः समेष्यति। एकं वंशकरं पुत्त्रं वीरं वै जनयिष्यति। प्रनष्टं भारतं वंशं स भूयोधारयिष्यति। एतत् सोमवचः श्रुत्वा तथाऽस्त्विति दिवौकसः। प्रत्यूचुः सहिताः सर्व्वे ताराधिपमपूजयन्। एवं ते कथितं राजंस्तव जन्म पितुः पितुः" अभिमन्युशब्देऽस्य युद्धचर्य्या २९५ पृष्ठे उक्ता।

आर्ज्जुनेय पु० अर्ज्जुन्या अपत्यं ढक्। अर्ज्जुनीपुत्रे "कौत्से ऋषौ "अहं कुत्समार्ज्जुनेयं न्यृञ्जेऽहम्" ऋ०४,२६,१ "आर्ज्जुनेयमर्ज्जुन्याः पुत्रं कुत्सम्" भा०। आर्ज्जुनी च गाभीः कुत्सस्य गाभ्या प्रतिपालितत्वेन तत्पुत्रत्वात् तथात्वम्।

आर्त्त त्रि० आ+ऋ—क्त। १पीड़िते, २दुःखिते, ३अस्वस्थे च। अप्राप्तलिङ्गसंज्ञकस्यैव धातोर्वृद्धिं वदन् दुर्गादासः आर्त्तपदसिद्धिं कर्त्तुमशक्नुवन् प्रत्याख्येयः। आर्त्तरवः आर्तनादः इत्यादि। "द्वेष्योऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्त्तस्य यथौषधम्" "तुमुलेनार्त्तरवेण वेजिताः"। "बलमार्त्तभयोपशान्तये" "तदीयमाक्रन्दितमार्त्तसाधोः"। "राजापि यद्वियोगार्त्तः" "अभिपेदे निदाघार्त्ता" इति च रघुः। "न दुर्वहश्रोणिपयोधरार्त्ता" कुमा० "विदितवार्त्तावार्त्तौ" दश० अत्र विदित वार्त्तौ आर्त्तौ इत्येव च्छेदः साधुः तद्व्याख्यानेऽस्माभिर्यदन्यथाच्छेदमभिप्रेत्य व्याख्यातं न तत् साधु। "नार्त्तोऽप्यपवदेद्विप्रान्" मनुः। "सुस्थेनार्त्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात्" शु०त०स्मृतिः "आर्त्तार्त्ते मुदिता हृष्टे प्रवासे मलिना कृशा:" शु०त० स्क० पु० "आर्त्तिर्नाशोऽस्त्यस्य अच्"। ४विनाशिनि "अतोऽन्यदार्त्तम्" बृह०उ०। "अतएतस्माद् ब्रह्मणोऽशनायाद्यतीतात्मस्वरूपान्नित्यदृष्टाद्यदन्यदविद्याविषयमेषणालक्षणं वस्त्वन्तरम् तद् आर्त्तं विनाशि, आर्तिपरिगृहीतम्" शाङ्क०भा०।

आर्त्तगल पु० आर्त्त इव गलति गल—अच्। नीलझिण्ट्याम्।

आर्त्तपर्णि पु० ऋतपर्णस्यापत्यम् इञ्। ऋतपर्णनृपस्यापत्ये सुदासे सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे। "भगीरथसुतो राजा श्रुत इत्यभिविश्रुतः। नाभागस्तु श्रुतस्यासीत् पुत्रः परमधार्मिकः। अम्बरीषस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताऽभवत्। अयुताजित्तु दायादः सिन्धुद्वीपस्य वीर्य्यवान्। अयुताजित्सुतादा-

सीट्तपर्णो महायशाः। दिव्याक्षहृदयज्ञोवै राजा नलसखो बली। ऋतपर्णस्य तस्यासीदार्त्तपर्णिर्महीपतिः। सुदासस्तस्य तनयो राजा इन्द्रसखोऽभवत्” हरिवंशे १५ अ०

आर्त्तभाग पुंस्त्री ऋतभागस्य ऋषेर्गोत्रापत्यम् विदा० अञ्। ऋतभागर्षेर्गोत्रापत्ये। स्त्रियां ङीप्।

आर्त्तव त्रि० ऋतुरस्य प्राप्तः अण्। ऋतुभवे १पुष्पादौ “आर्तवान्युपभुञ्जाना पुष्पाणि च फलानि च” रामा० “स्वयमङ्गेषु ममेदमार्त्तवम्” कुमा० स्त्रियां ङीप्। “अभिभूय विभूतिमार्त्तवीम्” रघुः। ऋतुर्मासद्वयात्मकः हेमन्तादिः कालः “ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोड़श स्मृताः” इति मनूक्तः स्त्रीणां मध्यस्थशोणितदर्शनयोग्यः षोड़श रात्रिकः कालश्च। स कालोयस्य प्राप्तः तादृशे स्त्रीणां २रजसि च। “नोपगच्छेत् प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवदर्शने”। तस्मात् युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम्” मनुः। स्त्रीणामार्त्तवं (शोणितविशेषः) पुंसः शुक्रमिव मासेन रसपाकेन जायते यथोक्तं सुश्रुते। “एवं मासेन रसः शुक्रीभवति स्त्रीणामार्त्तवम्”। यथा च रसस्य पाकस्तथाऽसृक्शब्दे ४६२पृष्ठे उक्तम्। बाल्ये तस्य सत्त्वेऽपि बालस्य शुक्रप्रादुर्भावाभाववत् न तस्यामवस्थायामभिव्यक्तिर्यथोक्तं सुश्रुते “यथा हि पुष्पमुकुलस्थोगन्धोन शक्यमिहास्तीति वक्तुं नैव नास्तीत्यथवास्ति सतां भावानामभिव्यक्तिरिति कृत्वा केवलं सौक्ष्म्यान्नाभिव्यज्यते स एव गन्धो विवृतपत्रकेशरैः कालान्तरेणाभिव्यक्तिं गच्छत्येवं बालानामपि वयःपरिणामात् शुक्रप्रादुर्भावो भवति रोमराज्यादयोऽथार्त्तवादयश्च विशेषा नारीणां रजसि चोपचीयमाने शनैः शनैः स्तनगर्भाशययोन्यभिवृद्धिः”

“तदभिव्यक्तिकालादिकं तद्दर्शने दम्पत्योरितिकर्त्तव्यतासहितम्” भाव० प्र० दर्शितं यथा।

“द्वादशाद्वत्सरादूर्द्ध्वमापञ्चाशत्समं स्त्रियः। मासि मासि भगद्वारा प्रकृत्यैवार्त्तवं स्रवेत्। आर्त्तवस्रावदिवसादृतुं षोडश रात्रयः। गर्भग्रहणयोग्यस्तु सएव समयः स्मृतः। सर्वेषामेव वर्णानां स्त्रीणां सर्वादिसंमतः”। स एव पूर्व्वोक्तः समयः। ग्रन्थान्तरे वर्णभेदात् विशेषः। तद्यथा “स्नादिवसादूर्द्ध्वं द्वादशरात्रावधिर्ब्राह्मण्याः दशरात्रावधिः क्षत्रियायाः। अष्टरात्रावधिर्वैश्यायाः षड्रात्रावधिः शूद्रायाः गर्भधारणशक्तिः”। अथ स्त्रीणां नियममाह “आर्त्तवस्रावदिवसात् त्र्यहं सा ब्रह्मचारिणी। शयीत दर्भशय्यायां पश्येदपि पतिं न च। करे शरावे पर्णे वा हविष्यं त्र्यहमाचरेत्। अस्रुपातं नखच्छेदमभ्यङ्गमनुलेपनम्। नेत्रयोरञ्जनं स्नानं दिवास्वापं प्रधावनम्। अत्युच्चशब्दश्रवणं हसनं बहुभाषणम्। आयासं भूमिखननं प्रवातं च विवर्जयेत्। एतस्यानियमाकरणे दोषमाह। “अज्ञानाद्वा प्रमादाद्वा लौल्याद्वा दैवतश्च वा। सा चेत् कुर्य्यान्निषिद्धानि गर्भोदोषांस्तदाप्नुयात्। एतस्यारोदनाद्गर्भो भवेद्विकृतलोचनः। नखच्छेदेन कुनखी कुष्ठी त्वभ्यङ्गतो भवेत्। अनुलेपात्तथास्नानाद्दुःखशीलोऽञ्जनाद्दृक्। स्वापशीलो दिवास्वापात् चञ्चलःस्यात्प्रधावनात्। अत्युच्चशब्दश्रवणाद्बधिरः खलु जायते। तालुदन्तौष्ठजिह्वासु श्यावो हसनतो भवेत्। प्रलापी भूरिकथनादुन्मत्तस्तु परिश्रमात्। खलतिर्भूमिखननादुन्मत्तो वातसेवनात्। अथ रजस्वलाकृत्यम् “ततश्चतुर्थे दिवसे स्नाता सद्वसनादिभिः। भूषिता सुमनाःपश्येद्भर्त्तारं समलङ्कृतम्। पूर्व्वं पश्येदृतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना। तादृशं जनयेत्पुत्रं ततः पश्येत्पतिं प्रियम्। प्रियमिति भर्त्तर्य्यनासन्ने पुत्रादिकमपि पश्येत्। चतुर्थदिवसेऽपि रजोनिवृत्तौ स्त्री पत्या सङ्गच्छेत न तु रजोऽनुवृत्तौ यत आह। “प्रवहत्सलिले क्षिप्तं द्रव्यं गच्छत्यधो यथा। तथा वहति रक्ते तु क्षिप्तं वीर्य्यमधोव्रजेत्। अथ भर्तृकृत्यम्। अथ गर्भाधाने निषिद्धं विहितञ्च कालं तयोः फलञ्चाह। “आयुःक्षयभयाद्भर्त्ता प्रथमे दिवसे तथा। द्वितीयेऽपि दिने भर्त्ता त्यजेदृतुमतीं स्त्रियम्। तत्र यस्याहितो गर्भो जायमानो न जीवति। आहितो यस्तृतीयेऽह्नि स्वल्पायुर्विकलाङ्गकः। अतश्चतुर्थी षष्ठी स्यादष्टमी दशमी तथा। द्वादशी चापि या रात्रिस्तस्यां तां विधिना भजेत्। विधिना गर्भाधानविधिना। अत्रोत्तरोत्तरं विद्यादायुरारोग्यमेव च। प्रजाः सौभाग्यमैश्वर्य्यं बलं चाभिगमात् फलम्। युग्मायुग्मरात्रीणां फलमाह। “युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु”। तत्र दम्पत्योः संभोगे यादृक् पुमान् युक्तस्तादृगुच्यते “स्नातश्चन्दनलिप्ताङ्गः सुगन्धसुमनोऽञ्चितः। भुक्तावृष्यः सुवसनः सुवेषः समलङ्कृतः। ताम्बूलवदनस्तस्यामनुरक्तोऽधिकस्मरः। पुत्रार्थी पुरुषो नारीमुपेयाच्छयने शुभे”। तत्रायोग्यं पुरुषमाह “अत्याशितोऽधृतिः क्षुद्वान् सव्यथाङ्गः पिपासितः। बालो वृद्धोऽन्यवेगार्त्तस्त्यजेद्रोगी च मैथुनम्। तत्र स्त्री यादृशी योग्या तादृश्युच्यते। “पुरुषस्य गुणैर्युक्ता विहितन्यूनभोजना। नारी ऋतुमती पुंसा सङ्गच्छेत सुतार्थिनी। तत्रायोग्यां स्त्रियमाह। “रजस्वला व्याधि-

मती विशेषाद्योनिरोगिणी । वयोऽधिका च निष्कामा मलिना गर्भिणी तथा । एतासां सङ्गमात् पुंसां वैगुण्यानि भवन्ति हि" तत्र रजस्वला दिनत्रयं यावदृतौ निषिद्धा यत उक्तम् । "प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी । तृतीये रजकी प्रोक्ता यथा वर्ज्या तथाङ्गना ॥ व्याधिमती वर्ज्या तत्र स्त्रीणां व्याधयः । प्रदरादयः तदुक्ता निषिद्धा तत्रापि विशेषाद्योनिरोगिणी" भावप्रकाशः।

आर्त्तवदोषाश्च सचिकित्साः सुश्रुते दर्शिता यथा । "आर्त्तवमपि त्रिभिर्दोषैः शोणितचतुर्थैः पृथग्द्वन्द्वैः समस्तैर्वोपसृष्टमवीजं भवति तदपि दोषवर्णवेदनादिभिर्विज्ञेयम् । तेषु कुणपग्रन्थिपूतिपूयक्षीणमूत्रपुरीषप्रकाशमसाध्यं साध्यमन्यद्भवति । भवन्ति चात्र । तेष्वाद्यान् शुक्रदोषांस्त्रीन् स्नेहस्वेदादिभिर्जयेत् । क्रियाविशेषैर्मतिमांस्तथा चोत्तरवस्तिभिः । पाययेत नरं सर्पिर्भिषक् कुणपरेतसि । धातकीपुष्पखदिरदाड़िमार्जुनसाधितम् । पाययेदथ वा सर्पिः शालसारादिसाधितम्। ग्रन्थिभूते शटीसिद्धं पालाशे वापि भस्मनि । परुषकवटादिभ्यां पूयप्रख्ये च साधितम् । प्रागुक्तं वक्ष्यते यच्च तत् कार्य्यं क्षीणरेतसि । विट्प्रभे पाययेत् सिद्धं चित्रकोशीरहिङ्गुभिः । स्निग्धं वान्तं विरिक्तञ्च निरूढमनुवासितम् । योजयेच्छुक्रदोषार्त्तं सम्यगुत्तरवस्तिना । विधिमुत्तरवक्ष्यन्तं कुर्य्यादार्त्तवशुद्धये । स्त्रीणां स्नेहादियुक्तानां चतसृष्वार्त्तवार्त्तिषु । कुर्य्यात् कल्कान् पिचूंश्चापि पथ्यान्याचमनानि च । ग्रन्थिभूते पिबेत् पाठां त्र्यूषणं वृक्षकाणि च । दुर्गन्धे पूयसङ्काशे मज्जतुल्ये तथार्त्तवे । पिबेद्भद्रश्रियः क्वाथञ्चन्दनक्वाथमेव च । शुक्रदोषहराणाञ्च यथास्वमवचारणम् । दोषाणां शुद्धिकरणं शेषास्वप्यार्त्तवार्त्तिषु । अन्नं शालियवं मद्यं हितं मांसञ्च पित्तलम् । स्फटिकाभं द्रवं स्निग्धं मधुरं मधुगन्धि च । शुक्रमिच्छन्ति केचित्तु तैलक्षौद्रनिभन्तथा । शशासृक्प्रतिमं यत्तु यद्वा लाक्षारसोपमम् । तदार्त्तवं प्रशंसन्ति यद्वासो न विरञ्जयेत् । तदेवातिप्रसङ्गेन प्रवृत्तमनृतावपि । असृग्दरं विजानीयादतोऽन्यद्रक्तलक्षणात् । असृग्दरो भवेत् सर्वः साङ्गमर्द्दः सवेदनः । तस्यातिवृत्तौ दौर्बल्यं भ्रमो मूर्च्छा तमस्तृषा । दाहः प्रलापः पाण्डुत्वं तन्द्रा रोगाश्च वातजाः । तरुण्या हितसेविन्यास्तदल्पोपद्रवं भिषक् । रक्तपित्तविधानेन यथावत्समुपाचरेत् । दौर्बैराष्टतमार्गत्वादार्त्तवं नश्यति स्त्रियाः । तत्र मत्स्यकुलत्थाम्लतिलमाषसुरा हिताः । पाने मूत्रमुदश्विच्च दधि शुक्तञ्च भोजने । क्षीणं प्रागीरितं रक्तं सलक्षणचिकित्सितम् । तथाप्यत्र विधातव्यं विधानं नष्टरक्तवत्" ।

इत्थं दोषापसारणेन शुद्धे आर्त्तवे भोजनादिनियमवत्यां दिवसविशेषे स्त्रिया सह संवेशादि कर्त्तव्यं यथोक्तं सुश्रुते । एवमदुष्टशुक्रः शुद्धार्त्तवा ऋतौ प्रथमदिवसात्प्रभृति ब्रह्मचारिणी दिवास्वप्नाञ्जनाश्रुपातस्नानानुलेपनाभ्यङ्गनखच्छेदनप्रधावनहसनकथनातिशब्दश्रवणावलेखनानिलायासान् परिहरेत् । किङ्कारणम्—दिवा स्वपन्त्याः स्वापशीलोऽञ्जनादन्धो रोदनाद्विकृतदृष्टिः । स्नानानुलेपनाद्दुःखशीलस्तैलाभ्यङ्गात् कुष्ठी नखापकर्त्तनात् कुनखी प्रधावनाच्चञ्चलो हसनाच्छ्यावदन्तौष्ठतालुजिह्वः प्रलापी चातिकथनादतिशब्दश्रवणाद्बधिरोऽवलेखनात् खलतिर्मारुतायाससेवनादुन्मत्तो गर्भो भवतीत्येवमेतान् परिहरेत् । दर्भसंस्तरशायिनीं करतलशरावपर्णान्यतमभोजिनीं हविष्यं त्र्यहञ्च भर्त्तुः संरक्षेत् । ततः शुद्धस्नातां चतुर्थेऽहन्यहतवाससमलङ्कृतां कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनां भर्त्तारं दर्शयेत्। तत् कस्य हेतोः? । पूर्व्वं पश्येदृतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना । तादृशं जनयेत् पुत्त्रं भर्त्तारं दर्शयेदतः । ततो विधानं पुत्त्रीयमुपाध्यायः समाचरेत् । कर्म्मान्ते च क्रमं ह्येनमारभेत विचक्षणः। ततोऽपराह्णे पुमान् मासं ब्रह्मचारी सर्पिः स्निग्धः सर्पिः क्षीराभ्यां शाल्योदनं भुक्त्वा मासं ब्रह्मचारिणीं तैलस्निग्धां तैलमाषोत्तराहारां नारीमुपेयाद्रात्रौ सामादिभिरभिविश्वास्य विकल्प्यैवं चतुर्थ्यां षष्ठ्यामष्टम्यां दशम्यां चोपेयादिति पुत्त्रकामः । एषूत्तरोत्तरं विद्यादायुरारोग्यमेव च । प्रजासौभाग्यमैश्वर्य्यं बलञ्च दिवसेषु वै । अतः परं पञ्चम्यां सप्तम्यां नवम्यामेकादश्याञ्च स्त्रीकामः । त्रयोदशीप्रभृतयो निन्द्याः । तत्र प्रथमे दिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसां भवति । यश्च तत्राधीयते गर्भः स प्रसवमानो विमुच्यते । द्वितीयेऽप्येवं सूतिकागृहे वा तृतीयेऽप्येवमसम्पूर्णाङ्गोऽल्पायुर्वा भवति चतुर्थे तु सम्पूर्णाङ्गो दीर्घायुश्च भवति । न च प्रवर्त्तमाने रक्ते वीजं प्रविष्टं गुणकरं भवति यथा नद्यां प्रतिस्रोतःप्लावि द्रव्यं प्रतिक्षिप्तं प्रतिनिवर्त्तते नोर्द्ध्वं गच्छति तद्वदेव द्रष्टव्यम् । तस्मान्नियमवतीं त्रिरात्रं परिहरेत् अतःपरमुपेयात्" ।

दिनविशेषे आर्त्तवकालगमने पुत्त्रादिविशेषजननमुक्तम्" नि०सि० व्यासेन 'रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्त्रःस्यादल्पायुर्बलवर्जितः । पञ्चम्यां पुत्रिणी नारी षष्ठ्यां पुत्त्रस्तु मध्यमः ।

सप्तम्यां सप्रजा योषिदष्टम्यामीश्वरः पुमान् । नवम्यां सुभगा नारी दशम्यां प्रवरः सुतः । एकादश्यामधर्म्मा स्त्री द्वादश्यां पुरुषोत्तमः । त्रयोदश्यां सुता पापा वर्णसङ्करकारिणी । धर्म्मज्ञश्च कृतज्ञश्च आत्मवेदी दृढव्रतः । प्रजायते चतुर्द्दश्यां, पञ्चदश्यां पतिव्रता । आश्रयः सर्व्वभूतानां षोड़श्यां जायते पुमान्" । मनुवचने स्वाभाविक इत्युक्तेः रोगादन्यत्र कालेऽप्यार्त्तवं भवति तेन तत्राशुद्धौ विशेषःनि०सि० व्यवस्थापितो यथा "प्रथमरजोदर्शनात् सप्तदशदिनपर्य्यन्तं पुनारजोदर्शने स्नानमात्रम्, अष्टादशे एकरात्रम्, एकोनविंशे त्र्यहं, विंशतिप्रभृतिदिनेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवति ।"ऊर्द्ध्वं चतुर्दशदिनादशुचित्वं न विद्यते" इति वाक्यन्तु स्नानदिनावधिचतुर्दशदिनमध्ये पुनारजोदर्शनेऽशुचित्वाभावपरम्" "रोगेण यत् रजः स्त्रीणामन्यत्र हि प्रवर्त्तते । नाशुचिस्तु भवेत्तेन यस्माद्वैकारिकं मतमिति" वचनात्। रोगजे रजसि शुद्धावपि धर्म्माधिकारिता रजोनिवृत्तावेव । "साध्वाचारा न तावत् स्यात् स्नातापि स्त्री रजस्वला । यावत् प्रवर्त्तमानं हि रजोनैव निवर्त्तते इति" हेमा० आ०ख० शङ्खोक्तेः ।

आर्त्ति स्त्री आ+ऋ—क्तिन् । १पीड़ायाम् २मनोव्यथायाञ्च । "आर्त्तिं न पश्यसि पुरूरवसस्तदर्थाम्" विक्रमो० । "पार्श्विकद्यूतचौर्य्यार्त्तिप्रतिरूपकसाहसैः" नारदः ।"यदि दीक्षितमार्त्तिर्विन्देत्"शत०ब्रा०।"न विद्यमानेष्वर्थेषु नार्त्त्यामपि यतस्ततः" "नचार्त्तिं स्वच्छति क्षिप्रम्" इति च मनुः "दाहातिसारपित्तासृङ्मूर्च्छामद्यविषार्त्तिषु"सुश्रु० ३विनाशे च ।

आर्त्नि(र्त्नी) स्त्री आ+ऋ—बा० नि आर्त्तभावस्य वा ङीप् । गतिकर्त्र्याम् । "संविदाने आर्त्नी इमे" ऋ०६,७५,४ । "अत्रैव वोऽपिनह्याम्युभे आर्त्नी इव ज्यया"ऋ०१०,१६६,३।

आर्त्विज त्रि० ऋत्विज इदम् अण् । ऋत्विक्सम्बन्धिनि ।

आर्त्विजीन पु० ऋत्विजं तत्कर्माऽर्हति खञ् । स्वयं यजमाने" सि०कौ० । "दक्षिणादिष्ट कृतमार्त्विजीनैः" भट्टिः "वयं वा आर्त्विजीनाःस्मोवयं दक्षिणीयाम्" शत०ब्रा० ।

आर्त्विज्य न० ऋत्विजोभावः कर्म वा ष्यञ् । ऋत्विक्कर्म्मणि याजने "स मा सर्व्वैरार्त्विज्यैर्वृणीते" "सहोवाच भगवन्तं वा सर्व्वैरार्त्विज्यैः" इति च" छा०उ० ।

आर्थ त्रि० अर्थादागतः अण् । अर्थतः प्राप्ते वाक्यार्थमर्य्यादया प्राप्ते"स्त्रियां ङीप् । सा च अलङ्कारोक्तायामर्थसम्भवायां २व्यञ्जनायाम् । तल्लक्षणादि सा०द० । यथा एवं शाब्दीं व्यञ्जनामुक्त्वा आर्थीं व्यञ्जनामाह "वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः । प्रस्तावदेशकालानां काकोश्चेष्टादिकस्य च । वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत्सार्थसम्भवा"।व्यञ्जनेति सम्बध्यते तत्र वक्तृवाक्यप्रस्तावदेशकालवैशिष्ट्ये यथा । "कालोमधुः कुपितएव च पुष्पधन्वा धीरावहन्ति रतिखेदहराः समीराः । केलीवनीयमपि वञ्जुलकुञ्जमञ्जुर्दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य" । अत्रैतं देशं प्रति शीघ्रं प्रच्छन्नकामुकस्त्वया प्रेष्यतामिति सखीं प्रति कयाचित् द्योत्यते । बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा । 'निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्म्मृष्टरागोऽधरोनेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः । मिथ्यावादिनि ! दूति ! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे ! वापीं स्नातुमितोगतासि, न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्" । अत्र तदन्तिकमेव गतासीति विपरीतलक्षणया लक्ष्यं तस्य च रन्तुमिति व्यङ्ग्यं प्रतिपाद्यदूतीवैशिष्ट्याद्बोध्यते । अन्यसन्निधिवैशिष्ट्ये यथा "उअ णिच्चल णिप्पन्दभिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ । णिम्मलमरगअभाअण–परिठिआ संखसुत्ति व्व" । अत्र बलाकाया निस्पन्दत्वेन विश्वस्तत्वं तेनास्य देशस्य विजनत्वमतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयापि सन्निहितप्रच्छन्नकामुकं प्रत्युच्यते । अत्रैव स्थाननिर्जनत्वरूपव्यङ्ग्यार्थवैशिष्ट्यं प्रयोजनम् । भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते । इत्युक्तप्रकारायाः काकोर्भेदाः आकरादिभ्योज्ञातव्याः । एतद्वैशिष्ट्ये यथा । "गुरुपरतन्त्रतया वत दूरतरं देशमुद्यतोगन्तुम् । अलिकुलकोकिललालिते नेष्यति सखि ! सुरभिसमयेऽसौ"। अत्र नेष्यति अपि तर्हि एष्यत्येवेति काक्वा व्यज्यते । चेष्टावैशिष्ट्ये यथा । "सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया । हसन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम्"। अत्र सन्ध्यासङ्केतकाल इति पद्मनिमीलनादिचेष्टया कयाचित् द्योत्यते । एवं वक्त्रादीनां व्यस्तसमस्तानां वैशिष्ट्ये बोद्धव्यम् । त्रैविध्यादियमर्थानां प्रत्येकं त्रिविधा मता । अर्थानां वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यत्वेन त्रिरूपतया सर्व्वा अप्यनन्तरोक्ताव्यञ्जनास्त्रिविधाः तत्र वाच्यार्थस्य व्यञ्जना यथा । कालोमधुरित्यादि । लक्ष्यार्थस्य यथा । निःशेषच्युतचन्दनमित्यादि । व्यङ्ग्यार्थस्य यथा उअ णिच्चलेत्यादि" ।

भाट्टमते ३भावनाभेदे । भावना हि भावयितुर्व्यापारः सा च द्विविधा श्रौती आर्थी च । तत्र प्रयोजनसाधनतया तदिच्छाविषयनिष्पादको व्यापारःआर्थी भावना सा चाख्यातेनोच्यते आख्यातसामान्यस्य व्यापारवाचित्वात् । सा चा-

शवलयवती किं भावयेत्, केन भावयेत् कथं भावयेदित्याकाङ्क्षात्रयोदयात्। तत्रैषांच्चणीयमंशत्रयञ्च साध्यं साधनमितिकर्त्तव्यता चेति। तथा च किं भावयेदिति साध्याकाङ्क्षायां स्वर्गादिफलं साध्यत्वेनान्वेति, साधनाकाङ्क्षायां यागादिः-साधनत्वेन, इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रयाजाद्यङ्गजातमितिकर्त्तव्यतात्वेन। तेन प्रयाजाद्यङ्गजातेतिकर्त्तव्यताकेन यागेन स्वर्गादिफलं साधयेदिति विशिष्टवाक्यार्थबोधः इति भाट्टा मन्यन्ते।

आर्थिक त्रि॰ अर्थं गृह्णाति ठक्। १अर्थग्राहके। अर्थश्चेह अभिधेयं प्रयोजनं धनञ्च। अर्थादागतः ठक्। २अर्थादागते वाक्यार्थमर्यादया प्राप्ते च। [ङीप्।

आर्द्द त्रि॰ आ+अर्द्द—अच्। सम्यक्पीड़के स्त्रियां गौरा॰

आ(अ)र्द्धकंसिक त्रि॰अर्द्धकंसेन क्रीतम् ठक् "अर्द्धात् परिमाणस्येति" पा॰ उत्तरपदस्य वृद्धेः "पूर्व्वपदस्य वेति" च प्राप्तौ नातः पारस्येति" पा॰ निषेधात् नोत्तरपदवृद्धिः "कंसाट्टिठन्"पा॰इति तु न प्रवर्त्तते समासे तदन्तविधिप्रतिषेधात्। अर्द्धकंसक्रीते। एवं आ(अ)र्द्धप्रस्थिकः। अर्द्धप्रस्थक्रीते आ(अ)र्द्धकौड़विकः आ(अ)र्द्धद्रौणिकः इत्यादौ अदन्तत्वाभावात् उत्तरवृद्धिः। अर्द्धकुड़वादिक्रीते त्रि॰।

आर्द्धधातुक न॰ "आर्द्धधातुकं शेषः" पा॰ परिभाषिते तिङ्शिदन्नगोभिन्ने धात्वधिकारविहिते प्रत्ययभेदे "आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः" "सार्व्वधातुकार्द्धधातुकयोः" इति च पा॰।

आर्द्धपुर न॰अर्द्धं पुरस्य एकदेशित॰स्वार्थे अण्। पुरस्य समानेऽर्द्धे प्रतिपूर्व्वस्य तत्पुरुषे अश्वादि॰ नान्तोदात्तता।

आर्द्धरात्रिक त्रि॰ अर्द्धरात्रे भवः ठञ्। अर्द्धरात्रभवे।

आर्द्धवाहनिक त्रि॰ "अर्द्धवाहनेन जीवति वेतना॰ ठक्। अर्द्धवाहनेन जीविनि।

आर्द्धिक पुंस्त्री "वैश्यकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः। आर्द्धिकः स तु विज्ञेयोभोज्योविप्रैर्न संशयः" इति पराशरोक्ते १अम्बष्ठवर्णे स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। अर्द्धं चेतनशस्यार्द्धमर्हति ठक्। चेतनशस्यार्द्धस्य वेतनरूपतया स्वामिसकाशात् ग्राहके २कृषकभेदे पु॰। "आर्द्धिकः कुलमित्रं च गोपालोदासनापितौ। एते शूद्रेषु भोज्यान्नायश्चात्मानं निवेदयेदिति"मनुनाऽऽर्द्धिकस्य शूद्रत्वेन कीर्त्तनात् अम्बष्ठस्य च शूद्रभिन्नत्वेनास्य पराशरोक्तार्द्धिकाद्भिन्नत्वं प्रतीयते। एतदभिप्रायेणैव" मिता॰कृता अर्द्धसीरिशब्दे दर्शित याज्ञवल्क्यस्मृतिव्याख्याने कृषिफलशस्यार्द्धहारिण एव शूद्रेषु भोज्यान्नतोक्ता।

आर्द्र त्रि॰ अर्द्द—रक् दीर्घश्च। १क्लिन्ने २सरसे ३सजले वस्तुनि तद्भेदाश्च वैद्य॰दर्शिताः। "आर्द्रं द्रव्यं द्विधा प्रोक्तं सरसं नीरसं तथा। सदुग्धं गुप्तरसकं द्विधा नीरसमुच्यते। वास्तूकं सार्षपं शाकं निर्गुण्ड्रेरण्डमार्षकम्। धत्तूराद्यमिदं सर्व्वमार्द्रं सरसमुच्यते। वटाश्वत्थकरीराद्यमार्द्रं द्रव्यं तु नीरसम्। सदुग्धं तु द्विधा प्रोक्तं मृदु तीक्ष्णमिति क्रमात्। शातलावज्रसीहुण्डसौरिण्याद्यास्तु तीक्ष्णकाः। दुग्धिकाचीरिण्याद्याश्च मृदुदुग्धाः प्रकीर्त्तिताः"। आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम्"कुमा॰रघुश्च। "तेषां गुर्वी स्वादु शीता पिप्पल्यार्द्रा कफावहा" आर्द्रा कुस्तुम्बरी कुर्यात् स्वादुसौगन्ध्यहृद्यताम्"सुश्रु॰ "धूपोष्मणा त्याजितमार्द्रभावम्" कुमा॰ "४काठिन्यशून्ये आनुकूल्ययुक्ते च "धनुर्भूतोऽप्यस्य दयार्द्रभावम्"रघुः। अश्विन्यवधिके राशिचक्रस्थे मिथुनराशिघटके ५षष्ठे नक्षत्रे स्त्री न॰। "कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वार्द्रभे दिवा। नवम्यां बोधयेद्देवीं यथाविभव विस्तरैः" दु॰त॰ लिङ्ग पु॰। "इषे मासि सिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगतः" बोधनमन्त्रः। "आर्द्रादादि विशाखान्तं रविचारेण वर्षति" ज्यो॰ मृगशिरसोऽर्द्धं चार्द्रा पुनर्वसुत्रिपादं मिथुनम्" ज्यो॰ आर्द्रास्वरूपयोगतारादिकम् अश्लेषाशब्दे ४९७ पृष्ठे उक्तम् अस्याधिष्ठाता शिवः।

आर्द्रक न॰ अर्द्दयति रोगान् अर्द्द—अन्तर्भूतण्यर्थे रक् दीर्घश्च संज्ञायां कन् आर्द्रायां भूमौ जातं वा वुन् आर्द्रयति जिह्वां आर्द्र+णिच्—क्वुन् वा। (आदा) मूलप्रधाने क्षुपभेदे आर्द्रिकाप्यत्र स्त्री। "आर्द्रिका भेदिनी गुर्व्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी च सा। कटुका मधुरा पाके रूक्षा वातकफापहा, ये गुणाः कथिताः शुण्ठ्यास्तेऽपि सन्त्यार्द्रकेऽखिलाः। भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणम्। अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम्। कुष्ठे पाण्ड्वामये कृच्छ्रे रक्तपित्ते कफज्वरे। दाहे निदाघे शरदि नैव पूजितमार्द्रकम्" भा॰प्र॰। "चक्षुष्यं रोचनं स्वर्थ्यं विकाशि विशदं सरम्। स्तम्भाटोपानिलघ्नञ्च लवणार्द्रकभक्षणम्। गुड़ार्द्रकं वातहरं चक्षुष्यं पित्तनाशनम्। ज्वरघ्नं चातिदृष्यञ्च वर्चोभेदिकफापहम्। कृत्त्वचारहितमङ्कुरतः शतं त्वालितं विमलकैर्बहुतोयैः। मिश्रितं लवणनिम्बपयोभिर्बालमार्द्रकमुपैति योग्यताम्। तैलासुरीरजनिसिक्थुजपङ्कसङ्गिप्रस्यन्दमाननवनिम्बुरसप्रसक्तम्। स्वादूत्तरं शिशिरवासरभोजनेषु कस्यैति वस्तु नपथ्यं खलु शृङ्गवेरम्"। दृषोष्णं दीपनं हृद्यं सस्नेहं

लघु पाचनम्। रोचनं तर्पणं बल्यं चार्द्रकं परिकीर्त्तितम्। वातपित्तकफेभानां शरीरवनचारिणाम्। एक एव निहन्तास्ति लवणार्द्रककेशरी" वैद्य०।

आर्द्रपदी स्त्री आर्द्रौ पादौ यस्याः कुम्भपद्या० नि०पाद्भावः ङीप् च पदादेशः। आर्द्रचरणायां स्त्रियाम्। [राजनि०।

आर्द्रमाषा स्त्री० नित्यकर्म०। (माषाणी) माषपर्ण्याम्

आर्द्रम् अव्य० आ+अर्द्र–बा० रस्य सात्वादादिगणपाठात् नि० मान्तत्वं वा। सरसत्वे। आर्द्रङ्कृत्य आर्द्रं कृत्वा।

आर्द्रशाक न० आर्द्रं शाकमस्य। आर्द्रके।

आर्द्रवृक्ष पु० कर्मधा०। सरसवृक्षे ततः उत्करा० चतुरर्थ्यां छ। आर्द्रवृक्षीयः तद्वृक्षसन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

आर्द्रालुब्धक पु० आर्द्रानक्षत्रे तत्सन्निकृष्टस्थाने लुब्धकइव। केतुभेदे हलायुधः।

आर्भव पु० ऋभुणा दृष्टं साम ऋभुर्देवतास्य वा अण्। तृतीयसवने गेये पञ्चसूक्तात्मके सप्तसामात्मके पवमानभेदे। "आग्नीगवशब्दे ७२२ पृष्ठे विवृतमेतत्। "अथ तृतीयसवने आर्भवे पवमान उद्गातारमन्वारभमाणाः ऋभुरसि जगच्छन्दाः" शत०ब्रा०। "पञ्चच्छन्दा आवाप आर्भवः पवमानः सप्तसामा" सा०सं० भा० धृता श्रुतिः।

आर्य्य पु० ऋ–ण्यत्। १स्वामिनि, २गुरौ, ३सुहृदि च। ४श्रेष्ठकुलोत्पन्ने ५पूज्ये, ६श्रेष्ठे, ७सङ्गते,नाट्योक्तौ ८मान्ये, ९उदारचरिते, १०शान्तचित्ते "कर्त्तव्यमाचरन् काय्यमकर्त्तव्यमनाचरन्। तिष्ठति प्रकृताचारे स वा आर्य्य इति स्मृतः" इत्युक्तलक्षणे ११जने च त्रि०। "यद्वीतमार्य्यान् परिचर्य्य या सुहृः" माघः। "त्यजेदकस्मात् पतिरार्य्यवृत्तः" "वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम्। आर्यरूपमिवानार्यं कर्मभिः स्वैर्विभावयेत्" "जातो नार्य्यामनार्य्यायामार्य्यादार्य्यो भवेद्गुणैः। जातोऽप्यनार्य्यादार्य्यायामनार्य्यइति निश्चयः"। "अनार्य्यमार्य्यकर्माणमार्य्यं चानार्य्यकर्मिणम्। संप्रधार्य्याब्रवीद्धाता न समौ नासमाविति" इति च मनुः।

आर्य्यत्वेन सम्भाषणे नाटके नियमविशेषाः सा०द० उक्ता यथा "राजन्निहृषिभिर्वाच्यः सोऽपत्यप्रत्ययेन च। स्वेच्छया नामभिर्विप्रैर्विप्र आर्य्येति चेतरैः" विप्रेतरैर्विप्रः आर्य्येति वाच्यः "वाच्यौ नटीसूत्रधारावार्य्यनाम्ना परस्परम्"। नव्या सूत्रधारः आर्य्येति वाच्यः सूत्रधारेण च नटी आर्य्या इति वाच्या। "वयस्येत्युत्तमैर्वाच्योमध्यैरार्य्येति चाग्रजः"। "आर्य्य बालचरितप्रस्तावनाडिण्डिम" इति वीरच०रामचरितवर्णने लवणोक्तिः। "वत्स ! पुत्रक तातेति संज्ञागोत्रेण वा सुतः। शिष्योऽनुजश्च वक्तव्योऽमात्य आर्य्येति चेतरैः" इतरैरमात्य आर्य्येति वक्तव्यः "वृत्तेन हि भवत्यार्य्यो न धनेन न विद्यया" भा० उ० ८९ अ० उक्तेः सदाचारेणैव नराणामार्य्यत्वम्। "आर्य्याऽप्यरुन्धती तत्र व्यापारं कर्त्तुमर्हति" कुमा० १२प्राकृतभाषायां स्त्री "मुखबाहूरुपज्जानां या लोके जातयो बहिः। म्लेच्छवाचश्चार्य्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः" मनुः। १३श्वशुरे पु०। आर्य्यपुत्रः पतिः "आर्य्यौ ब्राह्मणकुमारयोः" पा० उक्तेः कर्मधारये ब्राह्मणकुमारयोः परतः प्रकृतिस्वरः।

आर्य्यक त्रि०आर्य्य+स्वार्थे कन्। आर्य्यशब्दार्थे स्त्रियां टापि वा अत इत्त्वम् आर्य्यका–आर्यिका। संज्ञायां कन्। २पितामहे पु०। "बालां मामार्य्यकस्तुभ्यं क्रीड़न्तीं कन्दुहस्तिकाम्। अदात् कुन्तिभोजाय सखा सख्ये महात्मने" भा०उ०प०८९अ०। तुभ्यमार्य्यकः तवार्य्यकः पितामह इत्यर्थः। कृष्णं प्रति तत्पितृष्वसुः कुन्त्या वाक्यमिदम्।

आर्य्यगृह्य त्रि० आर्य्यस्य गृह्यः पक्ष्यः। आर्य्यपक्षीये। "तमार्य्यगृह्यं निगृहीतधेनुः" रघुः।

आर्य्यदेश पु० आर्य्याणां वासार्होदेशः। आर्य्यावर्त्तादौ देशे

आर्य्यधर्म पु० आर्य्यस्य धर्मः। सदाचारे।

आर्य्यपथ पु० आर्य्याणां पन्थाः अच् समा०। सदाचारे आर्य्यमार्गादयोऽप्यत्र। [पुत्रे च।

आर्य्यपुत्र पु० आर्य्यस्य श्वशुरस्य पुत्रः। १भर्त्तरि २मान्यस्य

आर्य्यप्राय पु० आर्य्यः प्रायो बहुलोऽत्र। आर्य्यावर्त्तादौ देशे "जाङ्गलं शस्यसम्पन्नमार्य्यप्रायमनाविलम्। वश्यमात्तसामन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत्" मनुः।

आर्य्यभट्ट पु० ज्योतिषग्रन्थविशेषकारके विद्वद्भेदे सहि "प्रणिपत्यैकमनेकं सत्यां देवतां परं ब्रह्म। आर्य्यभट्टस्त्रीणि वदति गणितं कालक्रियां गोलम्" इत्युपक्रम्य गणितकालक्रियाभूगोलं निर्णीतवान्। भूगोलखगोलशब्दयोः तन्मतमुदाहरिष्यते। तस्य च जन्मकालः स्वग्रन्थेएव तेनोक्तः"षष्ठ्यब्दानां षष्टिर्यदा व्यतीतास्त्रयश्च युगपादाः। अधिका विंशतिरब्दास्तदिह मम जन्मनोऽतीताः"। तेन कलेः ३६२० वर्षेषु गतेषु तस्य जन्म। तन्मतमुत्थाप्य च सि०शि० क्वचित् क्वचित् दूषितमिति तस्य भास्कराचार्य्यात् प्राचीनत्वम्। [पत्य विज्ञापयामि" प्रबो०।

आर्य्यमिश्र पु० कर्म०। गौरवान्विते "एवमार्य्यमिश्रान् प्रणि-

आर्य्यवृत्त न० आर्य्यस्य वृत्तम्। १सदाचारे "सत्यधर्मार्य्यवृत्ते

च शौचे चैवारमेत् सदा" मनुः । आर्य्यं श्रेष्ठं वृत्तमस्य । २सदाचारयुते त्रि० "रक्षणादार्य्यवृत्तानां कण्टकानाञ्च शोधनात्" मनुः । [वेशोऽस्य । २आर्य्यलिङ्गधारिणि त्रि०

आर्य्यवेश पु० आर्य्यस्य वेशः । १साधूनां वेशे । आर्य्यस्येव

आर्य्यव्रत न० आर्य्यस्य व्रतं नियमः । आर्य्यस्य कर्त्तव्ये १नियमभेदे । आर्य्यस्येव व्रतमस्य । २श्रेष्ठव्रतधारिणि "आर्य्यव्रतश्च पाञ्चाल्यो न स राजा धनप्रियः" भा० आ० २०१अ० ।

आर्य्यश्वेत पु० आर्य्यं श्रेष्ठं श्वेतं चरितं यस्य । श्रेष्ठचरिते ततः शिवादि० अपत्ये अण् । आर्य्यश्वेतस्तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।

आर्य्यहलम् अव्य० आर्य्यं हन्ति हन—ड तस्मिन् लीयते ली—बा० डस् । बलात्कारे बलात्कारस्य आर्य्यहन्तरि समाश्रयनियमात् तथात्वम् स्वरा० अव्ययत्वम् ।

आर्य्या स्त्री ऋ—ण्यत् । पार्वत्याम् आर्य्याशतकम् । २श्वश्र्वां श्रेष्ठायां ३स्त्रियाञ्च ४मात्रावृत्तभेदे "लक्ष्मैतत् सप्तगणा गोपेता नेह भवति विषमे जः । षष्ठोजश्च नलघू वा प्रथमेऽर्द्धे नियतमार्य्यायाः । षष्ठे द्वितीयलात् परके न्ले मुखलाच्च सयति पदनियमः । चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठोलः" वृत्त० र० उक्ते ५ छन्दोभेदे स्त्री । साचार्या नवविधा यथा "पथ्या विपुला चपला मुखचपला जघनचपला च । गीत्युपगीत्युद्गीतय आर्यागीतिश्च नवधा चार्या" इति । तासां लक्षणम् वृत्तर० । "त्रिष्वंशकेषु पादो दलयोराद्येषु दृश्यते यस्याः । पथ्येति १नाम तस्याः प्रकीर्त्तितं नागराजेन । उल्लङ्घ्य गणत्रयमादिमं शकलयोर्द्वयोर्भवति पादः । यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति २ समाख्याति । उभयार्द्धयोर्जकारौ द्वितीयतुर्यौ गमध्यगौ यस्याः । चपलेति ३नाम तस्याः प्रकीर्त्तितं नागराजेन । आद्यं दलं समस्तं भजेत लक्ष्म चपलागतं यस्याः । शेषे पूर्वजलक्ष्मा मुखचपला ४सोदिता मुनिना । प्राक्प्रतिपादितमर्द्धे प्रथमे प्रथमेतरे तु चपलायाः । लक्ष्माश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभिर्जघनचपला ५सा । आर्या प्रथमदलोक्तं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः । दलयोः कृतयतिशोभां तां गीतिं६ गीतवान् भुजङ्गेशः । आर्याद्वितीयकेऽर्द्धे यद्गदितं लक्षणं तत् स्यात् । उभयोरपि दलयोरुपगीतिं७ तां मुनिर्ब्रूते । आर्याशकलद्वितयं व्यत्ययरचितं भवेद् यस्याः । सोद्गीतिः८ किल गदिता तद्वद्दशभेदसंयुक्ता । आर्यापूर्व्वार्द्धं यदि गुरुणैकेनाधिकेन निधने युक्तम् । इतरत्तद्वन्निखिलं यदीयमुदितेयमार्यागीतिः" ९ । "पादे द्वादश विषमे मात्राष्टादश द्वितीये हि । पञ्चदश चेत् तुरीये कथिता गाथा तथैवार्य्या" ग्रन्थान्तरे यथाकथञ्चिद्द्वादशाष्टादशाक्षरादिमात्रात्मकपादत्वोक्तावपि वृत्तरत्नाकरोक्तगणनियमोऽस्त्येव सामान्यशास्त्रऽतोऽपवादशास्त्रस्य प्रबलत्वात् । तेन यथाकथञ्चित्तथामात्रानिवेशोऽनुचितएव । "शिष्यपरम्परयागतमीश्वरकृष्णेन चैतदार्य्याभिः । संक्षिप्तमार्य्यमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम्" सां० का० "क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिद्वक्त्रापवक्त्रके" सा० द० कथालक्षणम् । "आर्यावक्त्रापवक्त्राणां छन्दसा येन केनचित्" सा० द० । "अतिस्पष्टवर्णस्वरसंस्कारवत्या गिरा राजानमुद्दिश्यार्यामिमां पपाठ" काद० । [भेदे आर्याशब्दे तल्लक्षणमुक्तम् ।

आर्य्यागीति स्त्री आर्या गीतिरिव । वृत्तर० उक्ते मात्रावृत्त-

आर्य्यावर्त्त पु० आर्या आवर्त्तन्ते अत्र आ+वृत—आधारे घञ् । देशभेदे स च देशो मनुना दर्शितः । "आ समुद्रात्तु वै पूर्व्वादा समुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्त्तं विदुर्बुधाः" इति तयोः विन्ध्यहिमाचलयोः" कैवर्तमिति यं प्राहुरार्यावर्तनिवासिनः" मनुः ।

आर्य्याविलास पु० आर्याणां प्राकृतभाषायुतमात्रावृत्तानां विलासो बाहुल्यम् यत्र । प्राकृतभाषया रचिते "भाषाविभाषानियमात् काव्यं सर्गसमुज्झितम् । एकार्थप्रवणैः पद्यैः सन्धिसामग्र्यवर्ज्जितमिति" सा० दर्पणोक्तलक्षणयुक्ते प्राकृतकाव्यभेदे । ईत० । आर्य्यायादुर्गायाविलासे च ।

आर्ष त्रि० ऋषेरिदम् अण् । १ऋषिसम्बन्धिनि तत्कृतपुराणकाव्यादौ । "धर्म्मो यस्याभिशङ्क्यः स्यादार्षं वा दुर्बलात्मनः । वेदात् शूद्र इवापेयात् स लोकादजरामरात्" भा० व० प० २१अ० । आर्षं मन्वादिमतं यस्याभिशङ्क्यमित्यर्थः "अस्मिन्नार्षे पुनःसंज्ञा भवेदाख्यानसंज्ञका" सा० द० । "इत्यार्षे रामायणे" इत्येवं रामायणसर्गसमाप्तौ भूरिप्रयोगः । ऋषिणा जुष्टम् । २ऋषिसेविते वेदे पु० । "आर्षं धर्म्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः" मनुः । ऋषिर्वेदस्तस्येदम् अण् । ३वैदिके । "सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे" पा० "अनार्षे अवैदिके" सि० कौ० । "आर्षं प्रमाणमुत्क्रम्य धर्मं न प्रतिपालयन्" भा० व० प० २१अ० । ऋषेरयं वाचकः अण् । ५ऋष्यभिधायिनि "ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च" इत्यत्र "गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ्" इत्यस्य...

व्याकरणोक्तानुशासनमुल्लङ्घ्य ऋषिणा प्रयुक्ते असाध्वन्यपि साधुत्वेनाभिमते ५ शब्दभेदे । आर्षः प्रयोगः । ऋषीणां समूहः प्रवरगणभेदः अण् । गोत्रप्रवर्त्तकमुनीनां ७व्यावर्त्तकप्रवरर्षिसमूहे न० "अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम्" या० । मिता० तु ऋषेरिदमार्षं नाम प्रवर इति व्याख्यातम् ऋषिर्वेदस्तत्र विहितः अण् । ७विवाहभेदे "यज्ञस्थायर्त्विजे दैव आर्ष आदाय गोयुगम् । चतुर्द्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट्" या० "अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान् निबोधत । ब्राह्मोदैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः । गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमः स्मृतः" इत्युपक्रम्य "एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः । कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्म्मः स उच्यते" मनुस्मृतौ धर्म्म इत्युपादानात् कन्यान्टशंसार्थं गोयुगग्रहणेऽपि न दोषः । अतएव मनुना तादृशस्य गोमिथुनग्रहणस्य स्वभोगसाधनत्वाभावेन शुल्कत्वमेव निराकृतम् "आर्षे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तदिति" "आर्षोढाजः सुतस्त्रीन् त्रीन्" मनुः ।

गोत्रभेदे प्रवरभेदाश्च विश्वादर्शे दर्शिता यथा । "अत्र गोत्रप्रवराणां स्वरूपं महाप्रवरपाठादवगन्तव्यम् । तत्र महान्तः प्रवरा एकद्वित्रिपञ्चार्षेया ऊनपञ्चाशदेव ते च सप्तानां गोत्राणां गणश उच्यन्ते । तावतैवापेक्षितसिद्धेः । यथा वत्सानां भार्गवच्यवनाप्नुवानौर्वजामदग्न्येति १ विदानां भार्गवच्यवनाप्नुवानवौर्वविदेति २ । आर्ष्टिषेणानां भार्गवच्यवनाप्नुवानौर्वार्ष्टिषेणेति ३ । जामदग्न्यानां भार्गवच्यवनाप्नुवानौर्वजामदग्न्येति ४ । एते समानप्रवराः । अर्धाधिकर्षितुल्यत्वात् । यास्कानां भार्गववीतहव्यसावेदसेति ५ । मित्रयुवाणां भार्गववाध्र्यश्वदैवोदासेति ६ । वैण्यानां भार्गववैण्यपार्थेति ७ । एते भार्गवानुवृत्तावपि न मिथः समानप्रवराः भृगुं मुक्त्वेति वचनात् । शुनकानां शौनकेति वा गार्त्समदेति वा । अत्र गोत्रप्रवरभेदोपयोगित्वेन पक्षे प्रवरैक्यादविवाहः । एते सप्त भृगवः । अथाङ्गिरसा गौतमा भारद्वाजाः शुद्धाश्चेति त्रिविधाः । तेषु गौतमास्तावत् । आयास्यानामाङ्गिरसायास्यगौतमेति १ । शारद्वतानामाङ्गिरसशारद्वतगौतमेति २ । कौमण्डकानामाङ्गिरसौदक्यकाक्षीवत गौतमकौमण्डेति ३ । दीर्घतमानामाङ्गिरसौदक्यकाक्षीवतगौतमदैर्घ्यतमेति ४ । कारेणुपालानामाङ्गिरस गौतमकारेणुपालेति ५ । वामदेवानामाङ्गिरसगौतमवामदेवेति ६ । औशसानानामाङ्गिरसौशसनगौतमेति ७ । एते सप्त गौतमाङ्गिरसाः समानप्रवराः अर्द्धाधिकर्षितुल्यत्वात् । भारद्वाजानामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति १ । रौक्षायणानामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजवान्दनमातवचसेति । गर्गाणामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजगार्ग्यशैन्येति । आङ्गिरसगार्ग्यशैन्येति वा २ । त्रय एते भरद्वाजाङ्गिरसाः समानप्रवराः अर्वाधिकर्षितुल्यत्वात् । गार्ग्याणां त्र्यार्षेयपक्षेऽर्द्धाधिकर्षितुल्यत्वाभावेऽपि पक्षे समानप्रवरत्वाद्भारद्वाजैरविवाहः । विष्णुवृद्धानामाङ्गिरसपौरुकुत्सजामदग्न्येति १ । काण्वानामाङ्गिरसाजमीढकाण्वेति २ । हरितानामाङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति ३ । सांकृतीनामाङ्गिरससांकृत्यगौरवीतेति ४ । रथीतराणामाङ्गिरसवैरूप्यरथीतरेति ५ । मुद्गलानामाङ्गिरसभार्म्याश्वमौद्गलेति ६ । कपीनामाङ्गिरसामहय्यवार्च्छ्येति ७ । एते सप्त शुद्धाङ्गिरसाः भिन्नप्रवराः आङ्गिरसानुवृत्तावपि आङ्गिरसम्मुक्त्वेति वचनात् । अत्रीणामात्रेयार्चनानसश्यावाश्वेति १ । गविष्ठिराणामात्रेयार्चनानसगविष्ठिरेति २ । बभ्रूदकानाम् आत्रेयार्चनानसबभ्रूदकेति ३ । मुद्गलानामात्रेयार्चनानसपौर्वतिथेति" ४ । एते चत्वारः समानप्रवराः तुल्यर्षित्वात् । काश्यपानां काश्यपावत्सारनैध्रुवेति १ । रेभाणां काश्यपावत्साररैभेति २ । शाण्डिल्यानां काश्यपावत्सारशाण्डिल्येति ३ । काश्यपावत्सारदैवेति वा काश्यपावत्सारासितेति वा शाण्डिल्यासितदेवलेति वा इति चतुर्धा प्रवराः । लौगाक्षीणां काश्यपावत्सारवासिष्ठेति ५ । एते समानप्रवराः । काश्यपानुवृत्तेः चतुर्थप्रवरे काश्यपानुवृत्त्यभावेऽपि त्रिभिः प्रवरैः समानप्रवरत्वात् काश्यपैरविवाहः । लौगाक्षीणां वासिष्ठपदानुवृत्त्या द्व्यामुष्यायणत्वाद्वसिष्ठैरविवाहः । वसिष्ठानां वासिष्ठेति १ । कुण्डिनानां वासिष्ठमैत्रावरुण कौण्डिन्येति २ । उपमन्यूनां वासिष्ठेन्द्रप्रमदभारद्वस्विति ३ । पराशराणां वसिष्ठशक्तिपराशरेति ४ । एते वासिष्ठाश्चत्वारः समानप्रवराः वसिष्ठानुवृत्तेः । कुशिकानां वैश्वामित्रदैवरातौदलेति १ । रौहितानां वैश्वामित्राष्टकरौहितेति २ । रौक्षकानां विश्वामित्ररौक्षकरैवतेति ३ । विश्वामित्राणां वैश्वामित्रारसदेवतरसेति ४ । मौञ्जायनानां विश्वामित्रमधुच्छन्दमौञ्जेति ५ । धनञ्जयानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधनञ्जयेति ६ । कतकानां वैश्वामित्रकात्याक्षीलेति ७ । इन्द्रकौशिकानां विश्वामित्रेन्द्रकौशिकेति ८ । अघमर्षणानां वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति ९ । पौराणां

वैश्वामित्रपौराणेति १०। एतेषां दशानां कुशिकानां विश्वामित्रपदानुवृत्तेर्मिथः समानप्रवरत्वम्। अगस्तीनामगस्तिदार्ढ्यच्युतेध्मवाहेति। दार्भवाहानामगस्त्यागस्त्यदार्ढ्यच्युतदार्भवाहेति१। साम्भवाहानामागस्त्यदार्ढ्यच्युतसाम्भवाहेति२। सोमवाहनानामागस्त्यदार्ढ्यच्युत सोमवाहेति ३। यज्ञवाहानामागस्त्यदार्ढ्यच्युतयज्ञवाहेति४। चतुर्णामगस्तीनामागस्त्यपदानुवृत्त्या मिथः समानप्रवरत्वमिति प्रवरनिर्णयः। अत्र संग्रहश्लोकाः। "एकोऽपि च मुनिर्येषां प्रवरेष्वनुवर्त्तते। सगोत्रास्ते मिथोज्ञेया भृगुमङ्गिरसं विना। शुनकाः सुर्ष्टत्समदैः काश्यपैः शाण्डिला अपि। भारद्वाजास्तथा गर्गाः पञ्चे तुल्यर्षिदर्शनात्"। यद्वा। "च्यवनो गोतमोऽगस्त्योभरद्वाजोऽत्रिकश्यपौ। विश्वामित्रोवशिष्ठश्च यज्ञप्रवरेष्वमी। वर्त्तन्ते ते सगोत्राः स्युः कश्यपैः शाण्डिलास्तथा। शुनकाःसुर्ष्टत्समदैर्भारद्वाजैश्च गर्गका" इति। अत्र प्रमादेन समानगणगोत्रप्रवरकन्योद्वाहे ज्ञानोत्तरकालं मातृवदेनाम्बिभृयात्। गर्भश्चेदुत्पन्नः स न दुष्यति। काश्यपो भवति गोत्रेण। ज्ञात्वा गच्छन् गुरुतल्पगः। तदुत्पन्नश्चण्डालवद्भवति। श्राद्धमपि सगोत्रप्रवराय न देयमित्याहुः। प्रवरविज्ञानात् विहीनो भवति एतत्समस्तं संप्रधार्य निश्चितं दास्यामीति तेषामुक्तं ते गृहं गच्छन्ति"।

तत्रैव अथ मतान्तरम्। "सर्वे समानगोत्राःस्युरिति गाणगारिः। कथं ह्याग्नेस्सूक्तानि भवेयुः। कथं प्रयाजा इत्यपि। नानागोत्राःस्युरिति शौनकः। तन्त्राणां व्यापित्वात् गृहपतिगोत्रान्वयाविशेषात्। तस्य राङ्गिरनुराङ्गिः। सर्वेषां प्रवरास्त्वावर्त्तेरन् आवापधर्मित्वात्। जामदग्न्या वत्सादयः पञ्चार्षेयाः। यथा भार्गवाप्नवानौर्वजामदग्न्येति। वत्सश्रीवत्सयोश्च तथैव। आर्ष्टिषेणानां भार्गवच्यवनाप्नवानौर्वार्ष्टिषेणेति। विदानां भार्गवच्यवनाप्नवानौर्वविदेति। यास्कवाधूलमौलमौकशार्कराक्षिसार्ष्टिसावर्णिशालङ्कायनदैवन्त्यायनानां भार्गववैतहव्यसावेदेति। शैन्यानां भार्गवशैन्यपार्थेति। मित्रयूनां भार्गवदैवोदासवाध्र्यश्वेति। शुनकानां भार्गवशौनकगार्त्समदेति। गौतमानामाङ्गिरसायास्यगौतमेति उतथ्यानामाङ्गिरसौतथ्यगौतमेति। राहूगणानामाङ्गिरसराहूगणगौतमेति। सोमराजिकीनामाङ्गिरससौमराजिगौतमेति। वामदेवानामाङ्गिरसवामदेवगौतमेति। बृहदुक्थानामाङ्गिरसबार्हदुक्थगौतमेति। पार्षदश्वानामाङ्गिरसपार्षदश्ववैरूपेति। अष्टादंष्ट्रा इत्येके ब्रुवते अतीत्याङ्गिरसम्। अष्टादंष्ट्रपौरुकुत्सत्रासदस्यवेति। कण्वानामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभरद्वाजवान्दनमातवचसेति। कक्षीवतामाङ्गिरसगौतमौशिजकाक्षीवतेति। दीर्घतमसामाङ्गिरसौतथ्यदैर्घतमसेति। भारद्वाजाग्निवेश्यानामाङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति। मुद्गलानामाङ्गिरसभार्म्यश्वमौद्गल्येति। तार्क्ष्यं हैके ब्रुवते अतीत्याङ्गिरसं तार्क्ष्यभार्म्यश्वमौद्गलेति। विष्णुवृद्धानामाङ्गिरसपौरुकुत्सत्रासदस्यवेति। गर्गाणामाङ्गिरस बार्हस्पत्यभारद्वाजगर्गशैन्येति। आङ्गिरसशैन्यगार्ग्येति वा। हरितकुत्सपिङ्गशाङ्खदर्भभैमगवानाम् आङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति सङ्कृतिपूतिमाषतण्डिशम्बुभैमगवानाम् आङ्गिरसगौरुवीतसांकृत्येति। शाक्तिगौरुवीत सांकृत्येति वा। काण्वानामाङ्गिरसाजमीढकाण्वेति। घोरमिहैके ब्रुवते अतीत्याजमीढम्। आङ्गिरसघोरकाण्वेति। कपीनामाङ्गिरसामहय्यवार्चय्येति। अथ शौङ्गशैशिरयः। भरद्वाजाः स्युः शुङ्गाः कताः शैशिरयः। तेषामुभयतः प्रवृणीते एकमितरोद्वावितरः त्रीनितरः। न हि चतुर्णां प्रवरोऽस्ति न पञ्चानाम्। आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेत्यादि। कपी प्रसिद्धावुदितावि‍ह द्वौ स्वतन्त्र एकस्त्वपरोऽस्वतन्त्रः। तत्र स्वतन्त्रस्य कपेर्विवाहं मिथो भरभाजकुलेन चाहुः। अथात्रीणामात्रेयार्चनानसश्यावाश्वेति। गविष्ठिराणामात्रेयगाविष्ठिरपौर्वातिथेति। विकितगालवकालवमनुतन्तुकुशिकानां वैश्वामित्रदेवरातौदलेति। श्रौमतकामकायनानां वैश्वामित्रदैवश्रवसदैवोदासेति। धनञ्जयानानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति। अजानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसरौहिणेति। पूरणवारिधापयन्तानां वैश्वामित्रदेवरातपौराणेति। कतानां वैश्वामित्रकात्याक्षीलेति। अघमर्षणानां वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति। रेणूनां वैश्वामित्रगाथिनरैणवेति। वेणूनां वैश्वामित्रगाथिनवैणवेति। शालङ्कायनशालाक्षलोहिताक्षलोहितजह्नूनां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति शालङ्कायनकौशिकेति वा। काश्यपानां काश्यपावत्सारासितेति। निध्रुवाणां काश्यपावत्सारनैध्रुवेति। रेभाणां काश्यपावत्साररैभ्येति। शाण्डिलानां काश्यपावत्सारदैवलेति शाण्डिलासितदैवलेति वा। वासिष्ठवसिष्ठानां योऽन्यउपमन्युपराशरकुण्डिनेभ्यः। उपमन्यूनां वासिष्ठाभरद्वस्विन्द्रप्रमदेति। पराशराणां वासिष्ठशक्तिपराशरेति। कुण्डिनानां वासिष्ठमैत्रावरुण-

कौण्डिन्येति। अगस्तीनामागस्त्यदार्ढ्यच्युतेध्मवाहेति। सोमवाहानामागस्त्यदार्ढ्यच्युतसौमवाहेति। पुरोहितप्रवरो राज्ञाम्। अथ यदि सार्ष्यं प्रवृणीरन्। मानवैड़पौरूरवःकुत्सेति शस्त्राणि। तान्यदक्षिणानि। तेषामन्ते ज्योतिष्टोमः पृष्ठ्यशमनीयसहस्रदक्षिणः। अन्यो वा प्रजातदक्षिणः। दक्षिणावता पृष्ठ्या शमनीयेरक्षिति विज्ञायते। स एव हेतुः प्रकृतिभावे। "भृगूणां न विवाहोऽस्ति चतुर्णामादितोमिथः। शुनादयस्त्रयस्तेषां विवाहो मिथ इष्यते। यस्मात् वै गौतमादीनां विवाहोनेष्यते मिथः। दीर्घतमस्तथौतथ्यः कक्षीवांश्चैव गोत्रजः। भरद्वाजाग्निवैश्यर्क्षाः शौङ्गाः कात्याश्च शैशिराः। एते समानगोत्राः स्युर्गर्गानेके वदन्ति वै। पृषदश्वामुद्गला विष्णुवृद्धाः काण्वोऽगस्त्यो हारितः सङ्कृतिश्च। यस्मात्त्वेषां मिथ दृष्टोविवाहः सर्वैरन्यैर्जामदग्न्यादिभिश्च। द्व्यार्षेयाणां त्र्यार्षेयसन्निपाते न विवाहः। त्र्यार्षेयाणां पञ्चार्षेयसन्निपाते न विवाहः। "एते समानगोत्राः स्युर्विश्वामित्रोऽनुवर्त्तते। अत्रयश्च वसिष्ठाश्च कश्यपाश्च पृथक् पृथक्। जमदग्निर्गौतमश्च भरद्वाजोऽत्रयस्तथा। विश्वामित्रः कश्यपश्च वसिष्ठोऽगस्तयोऽष्टमाः"। सप्तानामृषीणामगस्त्यष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रमित्याचक्षते "एकएव ऋषिर्यावत् प्रवरेष्वनुवर्त्तते। तावत् समानगोत्राः स्युर्भृगुमङ्गिरसं विना। वसिष्ठौ द्वौ च विज्ञेयौ ब्रह्मपुत्रोऽथ शापतः। मैत्रावरुणिरित्येव वासिष्ठोविग्रहान्तरात्। ब्रह्मात्मजाच्छक्तिपराशरव्यासशुकादयः। ज्ञेयो विवेकस्त्वनयोर्द्वितीयात् कुण्डिनादयः। अतएव भिन्नशरीरत्वात् भिन्नगोत्रप्रवरत्वाच्च वसिष्ठवासिष्ठगणयोर्विवाहः। जामदग्न्यविश्वामित्राणां देवरातवर्जं सर्वत्र विवाहः। अत्रिविश्वामित्राणां धनञ्जयवर्जं सर्व्वत्र विवाहः इति" प्रवरनिर्णयः।

अथ सौत्रप्रवराः तत्रैव "जामदग्न्यावीतहव्यागार्त्समदा वाध्र्यश्वावैन्या गौतमाः भरद्वाजाः कपयोहारीताः कांण्वा विरूपा मौद्गला विष्णुवृद्धा आत्रेया विश्वामित्राः कश्यपा वासिष्ठा आगस्त्या इत्यष्टादश गणाः स्युः। आदितः पञ्चगणा भृगवो भवन्ति। भृगुजामदग्न्या वत्सश्रीवत्सच्यवनाप्नवानाः। और्व्वसावर्णिजीवन्तिजावाल्यतिशाङ्घायनवैरोहित्यावटमण्डुप्राचीनयोग्यार्ष्टिषेणानां भृगवो न मिथो विवाह्याः। वीतहव्ययास्कवाधूलमौनमौकसावेदसा भृगवो न मिथो विवाह्याः। गार्त्समदशौनकौ भार्गवौ न मिथो विवाह्यौ। वाध्र्यश्वमित्रयवौ भार्गवौ न मिथो विवाह्यौ। वैण्यपार्थौ भार्गवौ न मिथो विवाह्यौ। आङ्गिरसायास्यौतथ्यौशिजकाक्षीवतवामदेववृहदुक्थ्यान्ता गौतमा न मिथो विवाह्याः। आङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजकुक्कुटाग्निवेश्यौज्जापनसवेस्तम्बस्तम्बशुङ्गकतशैशिरिपक्षिक्रक्षवान्दनमातवचसस्वतन्त्रकपिगार्ग्यकपिशैन्यान्ता भरद्वाजा न मिथो विवाह्याः। आङ्गिरसकण्वमहायोत्राजः कथवंश्या न मिथो विवाह्याः। आङ्गिरसमौहपिताम्बरीषयौवनाश्वमान्धातृशङ्खपिङ्गदर्भकुत्सहारिताः न मिथो विवाह्याः। आङ्गिरसाजमीढकण्वा न मिथो विवाह्याः। आङ्गिरसविरूपपृषदश्वरथीतराष्टादंष्ट्रा विरूपाः न मिथो विवाह्याः। आङ्गिरसमौद्गल्यक्षत्रवोमुद्गला न मिथो विवाह्याः। आङ्गिरसविष्णुवर्धनत्रासदस्यवाघमर्षणभद्रणमद्रणवादरायणौपमित्यौपगविसात्यकिसात्यकाम्यारुणिनित्युन्द्याविष्णुवर्धा न मिथो विवाह्याः आत्रेयार्चनानसश्यावाश्वगविष्ठिरधनञ्जयातिथिसुमङ्गलवामरथ्यवीजवाप्यमुद्गलान्ता आत्रेया न मिथो विवाह्याः। विश्वामित्रदेवरातचिकितमनुदन्त्वौलकिबालकियज्ञवल्कोलूकलवृहदग्निबभ्रुशालङ्ख्यालायनश्यालङ्कायनकात्रव वौदरश्चौमतकामकायनदैवस्रवसाज्यसाधुच्छन्दसधनञ्जयाष्टकलोहितपूरणपारिधायाघमर्षणकौशिककतस्तनुपनसधूम्रजठरवावलौकहव्याग्निदैव्यन्ता विश्वामित्रा न मिथो विवाह्याः। काश्यपावत्सारनैध्रवरैभरैभशाण्डिल्यशाण्डिल्यदैवरातासितान्ताः काश्यपा न मिथो विवाह्याः। वसिष्ठशक्तिपराशरवासिष्ठा न मिथो विवाह्याः। आगस्त्यदार्ढ्यच्युतेध्मवाहदार्भवाहसाम्भवाहसोमवाहयज्ञवाहान्ता अगस्त्यो न मिथो विवाह्याः"। एवं प्रवरज्ञानस्य विवाहोपयोगितोक्ता। अस्य होमविशेषोपयोगिताऽपि आर्षेयशब्दे वक्ष्यते। निर्णयसिन्धौ अत्र कश्चिद्विशेष उक्तो यथा। "अथ गोत्राणि प्रवराश्चोच्यन्ते। तत्र बौधायनः गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ऊनपञ्चाशदेवैषां प्रवरा ऋषिदर्शनात्"।

"तत्र सप्त भृगवः वत्सा विदा आर्ष्टिषेणा यस्का मित्रयवावैन्याः शुनका इति ७। वत्सानां भार्गवच्यवनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति १। भार्गवौर्वजामदग्न्येति वा भार्गवच्यवनाप्नवानेति वा। विदानां पञ्च भार्गवच्यवनाप्नवानौर्ववैदेति २। भार्गवौर्वजामदग्न्येति वा एतौ

द्वौ जामदग्न्यसंज्ञौ। आर्ष्टिषेणानाम् भार्गवच्यवनाप्नवानार्ष्टिषेणानूपेति। भार्गवार्ष्टिषेणानूपेति वा। एषान्त्रयाणां परस्परमविवाहः। वात्स्यानाम् भार्गवच्यवनाप्नवानेति वत्सपुरोधसयोः पञ्च भार्गवच्यवनाप्नवानवात्स्यपौरोधसेति। वैजवननिमतिथयोः पञ्च भार्गवच्यवनाप्नवानवैजवननैमतिथेति। एते त्रयः क्वचित् एषामपि पूर्वैरविवाहः। अत्र तत्तद्गणस्थाकृषयोऽन्येऽस्य विशेषस्तत्कृते प्रवरदर्पणे ज्ञेयः। यस्कानाम् भार्गववैतहव्यसावेदसेति। मित्रयूनाम् भार्गववाध्र्यश्वदिवोदासेति। भार्गवच्यवनदिवोदासेति वा वाध्र्यश्वेत्येको वा। वैन्यानां भार्गववैन्यपार्थेति। एतएव श्यैताः। शुनकानां शुनकेति वा गार्त्समदेति वा भार्गवगार्त्समदेति द्वौ वा भार्गवशौनहोत्रगार्त्समदेति त्रयो वा। वेदविश्वज्योतिषां भार्गववेदवैश्वज्योतिषेति। शाठरमाठराणां भार्गवशाठरमाठरेति एतौ द्वौ क्वचित् यस्कादीनां स्वगणान्यत्वा सर्वैर्विवाहः। तदुक्तं स्मृत्यर्थसारे "यस्कामित्रयवावैन्याः शुनकाः प्रवरैक्यत; । स्वं स्वं हित्वा गणं सर्वे विवहेयुः परावरैरिति"।

'अथाङ्गिरसः ते गौतमाः भरद्वाजाः केवलाङ्गिरसश्चेति त्रिधा। अत्र गोतमा दश आयास्याः शरद्वन्तः कौमण्डा दीर्घतमसः औशनसः कारेणुपालाः राहूगणाः सोमराजकाः वामदेवाः बृहदुक्थाश्चेति तत्रायास्यानाम् आङ्गिरसायास्यगौतमेति शरद्वताम् आङ्गिरसगौतमशारद्वतेति। कौमण्डानां आङ्गिरसौतथ्यकाक्षीवदिति गौतमकौमाण्डेति वा। आङ्गिरसानामायास्यौशिजगौतमकाक्षीवदिति वा आङ्गिरसौतथ्यगोतमौशिजकाक्षीवदिति वा। आङ्गिरसौशिजकाक्षीवदिति त्रयो वा। दीर्घतमसाम् आङ्गिरसौतथ्यकाक्षीवतगौतमदैर्घतमसेति आङ्गिरसौतथ्यदैर्घतमसेति त्रयो वा। औशनसानाम् आङ्गिरसगौतमौशनसेति त्रयः। कारेणुपालानाम् आङ्गिरसगौतमकारेणुपालेति त्रयः राहूगणानां आङ्गिरसराहूगणगौतमेति। सोमराजकानाम् आङ्गिरससोमराजकगौतमेति। वामदेवानाम् आङ्गिरसवामदेव्यगौतमेति बृहदुक्थानाम् आङ्गिरसवार्हदुक्थगौतमेति। आङ्गिरसवामदेववार्हदुक्थेति वा। उतथ्यानामाङ्गिरसौतथ्यगौतमेति। औशिजानामाङ्गिरसौशिजकाक्षीवदित्यापस्तम्बः। आङ्गिरसायास्यौशिजगौतमकाक्षीवदिति कात्यायनः। एतौ द्वौ क्वचित् रथ्वाणाम्। आङ्गिरसराथुवन

गौतमेति केचित्। तत्र मूलं चिन्त्यम्। एषां सर्वेषां गौतमानामविवाहः।

अथ भरद्वाजाः ते चत्वारः। भरद्वाजा गर्गाऋक्षाःकपय इति भरद्वाजानामाङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजेति त्रयः। गर्गाणामाङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजशैन्यगार्ग्येति पञ्च। आङ्गिरसशैन्यगार्ग्येति वा अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा। भारद्वाजगार्ग्यशैन्येति वा। गर्गभेदानाम् आङ्गिरसतैत्तिरकापिभुवेति ऋक्षाणां कपिलानां चाङ्गिरसवार्हस्पत्यभरद्वाजवान्दनमात्वचसेति पञ्च। आङ्गिरसवान्दनमात्वचसेति त्रयो वा। कपित्वानामाङ्गिरसामहीयवऋक्षयसेति। आत्मभुवाम् आङ्गिरसभारद्वाजवार्हस्पत्यमन्त्रवरात्मभुवेति पञ्च। अयं क्वचित् भरद्वाजानां सर्वेषामविवाहः।

अथ केवलाङ्गिरसः हरितानाम् आङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति। आद्योमान्धाता वा। कुत्सानाम् आङ्गिरसमान्धात्टकौत्सेति। कण्वानामाङ्गिरसाजमीढकाण्वेति आङ्गिरसघोरकाण्वेति वा। रथीतराणामाङ्गिरसवैरूपराथीतरेति आङ्गिरसवैरूपपार्षदश्वेति वा। अष्टादंष्ट्रपार्षदश्ववैरूपेति वा। अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा। मुद्गलानामाङ्गिरसभार्म्यश्वमौद्गल्येति आद्यस्तार्क्ष्यो वा आङ्गिरसतार्क्ष्यमौद्गल्येति वा। विष्णुवृद्धानामाङ्गिरसपौरुकुत्सत्रासदस्यवेति। एषां स्वगणं विहाय सर्वैर्विवाहो भवति। हरितकुत्सयोस्तु न भवति।

अथात्रयः ते चत्वारः आत्रेयाः वाद्भुतकाः गविष्ठिराः मुद्गला इति। आद्यानामात्रेयार्चनानसश्यावाश्वेति। वाद्भुतकानाम् आत्रेयार्चनानसवाद्भुतकेति। धनञ्जयानाम् आत्रेयार्चनानसधानञ्जयेति क्वचित्। गविष्ठिराणामात्रेयार्चनानसगविष्ठिरेति। आत्रेयगाविष्ठिरपौर्वातिथेति वा। मुद्गलानामात्रेयार्चनानसपौर्वातिथेति। वामरथ्यसुमङ्गलवैजवापानामात्रेयार्चनानसतिथेति आत्रेयार्चनानसगाविष्ठिरेति वा। सुमङ्गलानाम् अत्रिसुमङ्गलश्यावाश्वेति केचित्। अत्रेः पुत्रिकापुत्राणाम् आत्रेयवामरथ्यपौत्रिकेति। अत्रीणां सर्वेषामविवाहः।

अथ विश्वामित्राः ते दश कुशिकाः लौहिताः रौक्षकाः कामकायनाः कताः धनञ्जयाः अघमर्षणाः पूरणाः इन्द्रकौशिका इति कुशिकानां विश्वामित्रदेवरातौदलेति। लौहितानां विश्वामित्राष्टकलौहितेति। अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसाष्टकेति वा। विश्वा-

मित्राष्टकेति द्वौ वा । रौक्षकाणां वैश्वामित्रगाथिनरैवणेति वैश्वामित्ररौक्षकरैवणेति वा । कामकायनानां वैश्वामित्रदेवश्रवसदैवतरसेति वा । अजानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसाजेति वैश्वामित्राश्मरथवाधूलेति वा अघमर्षणानां वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति । पूरणानां वैश्वामित्रपौरणेति द्वौ वा । वैश्वामित्रदेवरातपूरणेति वा इन्द्रकौशिकानां विश्वामित्रेन्द्रकौशिकेति द्वौ । धनञ्जयानां विश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति । वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसाघमर्षणेति वा कतानां वैश्वामित्रकात्याक्षीलेति एते बौधायनोक्ताः । रौहिणानां वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसरौहिणेति । रेणूनां वैश्वामित्रगाथिनरैणवेति । जन्हूनां वैश्वामित्रशालङ्कायनकौशिकेति । आश्मरथ्यानां वैश्वामित्राश्मरथ्यवाधूलेति । वेणूनां वैश्वामित्रगाथिनवैणवेति एते आश्वलायनामात्योक्ताः अन्यैस्त्वन्येऽपि षड्गणा उक्ताः तेऽन्यत्र तत्कृतौ ज्ञेयाः एषां विश्वामित्राणामविवाहः ।

अथ कश्यपाः ते पञ्च निध्रुवाः कश्यपाः शण्डिलाः रेभाः लौगाक्षयश्च । निध्रुवाणां काश्यपावत्सारनैध्रुवेति । कश्यपानां काश्यपावत्सारासितेति । रेभाणां काश्यपावत्सारैभेति । शण्डिलानां काश्यपावत्सरशाण्डिल्येति । अन्त्यस्थाने देवलोवासितो वा । शाण्डिलासितदेवलेति वा । कश्यपासितदेवलेति वा । अन्त्ययोर्व्यत्ययो वा देवलासितेति द्वौ वा । लौगाक्षीन् वत्सग्रामः । एषां कश्यपानामविवाहः ।

अथ वसिष्ठाः ते पञ्च वसिष्ठाः कुण्डिनाः उपमन्यवः पराशराः जातूकर्ण्याश्चेति । वासिष्ठेन्द्रप्रमदाभरद्वस्विति वासिष्ठेत्येक वा । कुण्डिनानां वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति । उपमन्यूनां वासिष्ठेन्द्रप्रमदाभरद्वस्विति । वासिष्ठाभरद्वस्विन्द्रप्रमदेति वा । आद्ययोर्व्यत्ययो वा पराशराणां वासिष्ठशात्त्यपाराशर्येति । जातूकर्ण्यानां वासिष्ठानां सर्वेषामविवाहः । अन्त्यस्याऽत्रिभिश्च ।

अथागस्त्याः ते चत्वारः इध्मवाहाः साम्भवाहाः सोमवाहाः यज्ञवाहाश्चेति आद्यानाम् आगस्त्यदार्ढ्यच्युतैध्मवाहेति आगस्त्येको वा । सोमवाहानाम् आगस्त्यदार्ढ्यच्युतसोमवाहेति । सांभवाहानां साभवाहोऽन्त्यः आद्यौ पूर्वकावेव सोमवाहानां तदन्तास्त्रयः दर्भवाहानां तदन्तास्त्रयः ।

अगस्तीनामागस्त्यमाहेन्द्रमायोभुवेति पूर्णमासानाम् आगस्त्यपौर्णमासपारणेति । हिमोदकानाम् आगस्त्यहैमवर्चिहैमोदकेति । पाणिकानामागस्त्यपैनायक पाणिकेति । एते षट् क्वचित् । अगस्तीनां सर्व्वेषामविवाहः ।

अथ द्विगोत्राः शौङ्गशैशिरीणाम् आङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजकात्याक्षीलेति पञ्च कात्याक्षीलयोः स्थाने शौङ्गशैशिरी वा आङ्गिरसकात्याक्षीलेति त्रयो वा एषां भरद्वाजैर्व्विश्वामित्रैश्चाविवाहः । एवं कपिलानां कतानाञ्च संकृतिपूतिमाषादीनाम् आङ्गिरसगौरुवीतसांकृत्येति शाक्त्यगौरुवीतसांकृत्येति वा एषां स्वगणस्यैर्वसिष्ठैः शौङ्गशैशिरैर्लौगाक्षिभिश्चाविवाहः । कश्यपैरपीति प्रयोगपारिजाते । लौगाक्षीणां काश्यपावत्सारवासिष्ठेति काश्यपावत्सारासितेति वा एतेऽह्वर्वसिष्ठा नक्तं कश्यपाः एषां वसिष्ठैः कश्यपैः संकृताद्यैश्चाविवाहः । देवरातस्य जामदग्न्यैर्विश्वामित्रैश्चाविवाह इति प्रयोगपारिजाते यदुक्तं बह्वृचश्रुतौ "यथैवाङ्गिरसः सन्नुपेयात्तव पुत्रताम् । आङ्गिरसोजन्मनाश्याजीगर्तिः श्रुतःकविरित्यङ्गिरसगणस्यत्वेन भार्गवजामदग्न्यत्वस्मृतेर्बाधात् । तेन प्रत्यक्षश्रुत्या हरिवंशादिस्मृतेश्च बाधात् तेन द्वौ देवरातौ एक आङ्गिरसः श्रुत्युक्तः अन्यो भार्गवः तयोः कल्पभेदेऽप्याङ्गिरसेन देवरातेन जामदग्न्यैर्भवत्येव विवाहः भार्गवेण तु नेति तत्त्वम् । धनञ्जयानां विश्वामित्रैरत्रिभिश्चाविवाहः जातूकर्ण्यानां वसिष्ठैरत्रिभिश्चाविवाहः एवं दत्तक्रीतकृत्रिमस्वयंदत्तपुत्रिकापुत्रादीनाम् उत्पादकपालकयोः पित्रोर्गोत्रप्रवरा वर्ज्या इति प्रवरमञ्जरी नारायणवृत्तिप्रयोगपारिजातादयः। अत्र सर्वत्रोपपत्तयः मूलं च तत्कृते प्रवरदर्पणे ज्ञेयमिति दिक् । क्षत्रियवैश्ययोस्तु पुरोहितगोत्रप्रवरावेवेति सर्व्वसिद्धान्तः यद्यपि बह्वृचपरिशिष्टे कपिभरद्वाजयोर्विवाह उक्तस्तथापि "भरद्वाजाश्चकपयोगर्गारौक्षायणा इमे। चत्वारोऽपि भरद्वाजगोत्रैक्यान्नान्वियुर्मिथः । कपिगर्गभरद्वाजामिथोरौक्षायणा द्विजाः। नोद्वहेयुः सगोत्रत्वात् प्रवरैक्याञ्च कुत्रचिदिति" स्मृत्यर्थसाराद्युक्तेरविवाह एव तयोरिति प्रवरमञ्जर्यां यद्यपीदमुक्तम् तथापि भृग्वङ्गिरोगणेषु तु भवत्येव यथा बह्वृचपरिशिष्टे बौधायनः "एक एवऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्त्तते । तावत्समानगोत्रत्वमृते भृग्वङ्गिरोगणात्" माधवीये स्मृत्यन्तरं "पञ्चानां त्रिषु सामान्यादविवाहस्त्रिषु द्वयोः । भृग्वङ्गिरोगणेष्वेवं शेषेष्वेकोऽपि वारयेदिति" एवं विश्वादर्शप्रयोगपारिजाताचारमाधवीय-

निर्णयसिन्धु प्रभृतिषु भृग्वङ्गिरोगणेषु पञ्च प्रवराणां मध्ये त्रिषु साम्ये । त्रिषु प्रवरेषु द्वयोः साम्येऽपि शेषगोत्राणामेकर्षिसाम्येऽपि समानप्रवरत्वाद्विवाह्यत्वं सिद्धमेतेन अन्ग्नानतिरिक्तसंख्यार्ष स्याकत्वेन समानार्षत्वं यत् रघुनन्दनेनोक्तं तन्निर्मूलत्वादग्राह्यं बौधायनादिस्मृति विरुद्धत्वात्तद्दर्शनविजृम्भितत्वाच्च एवं वत्ससावर्णिगोत्रप्रवरेषु आप्नुवत्प्रवरत्वकथनमपि प्रवरध्यायाज्ञानविलसितम् । अधिकमार्षेयशब्दे वक्ष्यते । ऋषेरयं अण् । ऋषिकृतस्मरणे । वेदे यन्मन्त्रं येन ऋषिणा कल्पादौ स्मृतं तन्मन्त्रस्य तदार्षत्वम् । "आर्षं छन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः" योगिया० । [शब्दे २उक्तआर्षविवाहे च ।

आर्षधर्म्म पु० न० कर्म्म० । १मन्वादिप्रोक्ते धर्म्मे । आर्ष-

आर्षभ त्रि० ऋषभस्य वृषस्येदम् अण् । वृषसम्बन्धिनि । "यद्न्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् । गोमिनामेव तत् सर्वं मोघं स्कन्दितमार्षभम्" मनुः ऋषभदेव चरिते न० । [न्टपभेदे ।

आर्षभि पु० ऋषभस्यापत्यम् इञ् । ऋषभदेवपुत्रे चक्रवर्त्तिनि

आर्षभी पु० ऋषभस्येयं प्रिया अण् ङीप् । १कपिकच्छाम् राजनि० । ऋषभस्येयम् तत्याकारत्वात् अण् ङीप् । वायुपुराणोक्ते मध्यमार्गस्थवीथीत्रयमध्येवीथीभेदे ऐरावतीशब्दे विवृतिः

आर्षभ्य पु० ऋषभस्य प्रकृतिः ञ्य । वृषभतायोग्ये वत्से वत्सो हि वयःक्रमेण वृषभतां प्राप्नोतीति तस्य वृषभ प्रकृतित्वात् तथात्वम् [यक् । ऋषिधर्म्मे

आर्षिक्य न० ऋषिरेव ऋषिकः ऋषिकस्य भावः पुरो०

आर्षिषेण पु० स्त्री ऋषिषेणस्य गोत्रापत्यम् विदा० अञ् । ऋषिषेण ऋषगोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप् । ऋष्टिषेण इति वा गणे पाठे आर्ष्टिषेणस्तदपत्ये आर्षशब्दे प्रवरनिर्णये उदा० ।

आर्षेय न० ऋषीणां समूहः ढक् । ऋषिगणरूपे प्रवर भेदे तज्ज्ञानस्य विवाहोपयोगिता आर्षशब्दे उक्ता । होमभेदोपयोगिताऽपि प्रवराध्याये दर्शिता यथा । "प्रवरान् व्याख्यास्याम आर्षेयं वृणीते बन्धोरेव नैत्यथो सन्तत्या इति विज्ञायते तदुवै न मनुष्यैरार्षेयं वृणीत ऋषिभिरेवार्षेयं वृणीत इति विज्ञायत आर्षेयमन्वाचष्ट ऋषिणा हि देवाः पुरुषमनुबुध्यन्त" इत्यु क्रम्य । "योवा अन्यःसन्नथान्यस्यार्षेयं प्रवृणीते स वा अस्तत ऋषिरिष्टं वीतं हव्यमिति विज्ञायते । त्रीन् वृणीते मन्त्रकृतो वृणीते यथर्षिमन्त्रकृतो वृणीत इति विज्ञायतेऽथैकेषामेकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन् वृणीते न चतुरो-वृणीते न पञ्चातिप्रवृणीत इति विज्ञायते । तत ऊर्द्ध्वं मध्वर्युर्वृणीते सुतरेवांचोहोतेति विज्ञायते । पुरोहितस्य प्रवरेण राजा प्रवृणीत इति विज्ञायते । भृगूणामेवाग्रे-व्याख्यास्यामो जामदग्न्यावत्सास्तेषां पञ्चार्षेयः प्रवरो-भार्गवच्यवनाप्नवानौर्वजामदग्न्येति जमदग्निवदूर्ववदाप्न-वानवच्च्यवनवद्भृगुवदिति त्र्यार्षेयस्त्वेके भार्गवौर्वजाम-दग्न्येति जमदग्निवदूर्ववद्भृगुवदित्येष वा विकृतः । सावर्णिजीवन्तिजाबालैतिशासनवैरोहित्यावटमण्डुप्राचीन-योग्यानामथार्ष्टिषेणानां पञ्चार्षेयो भार्गवच्यवनाप्न-वानार्ष्टिषेणानूपेति । अनूपवदष्टिषेणवदाप्नुवानवच्च्यव-नवद्भृगुवदिति त्र्यार्षेयस्त्वेके भार्गवार्ष्टिषेणानूपेति अनूपवदष्टिषेणवद्भृगुवदिति । अथ वीतहव्या यास्कवा-धूलमौनमौकास्तेषां त्र्यार्षेयो भार्गववीतहव्यसावेदसेति सवेदोवद्वीतहव्यवद्भृगुवदिति । गात्सँमदाः शुनकास्ते-षामेकार्षेयो गार्त्समदेति होता वदति गृत्समदवत् इत्य-ध्वर्युः अथ वाध्र्यश्वामित्रयवस्तेषामेकार्षेयो वाध्र्यश्वेति होता वदति वध्र्यश्ववदित्यध्वर्युः । अथ वैन्याः पार्थास्तेषां त्र्यार्षेयो भार्गववैन्यपार्थिव्येति । पृथिवीवद्वेनवद्भृगुवदिति । इमे भृगवोव्याख्याताः । अथातोऽङ्गिरसामायास्यगोतमा-स्तेषां त्र्यार्षेयआङ्गिरसायास्यगोतमेति । गोतमवदयास्य वदङ्गिरोवदिति । अथौ तथ्यागौतमास्तेषां त्र्यार्षेय आङ्गि-रसौतथ्यगौतमेति गोतमवदुतथ्यवदङ्गिरोवदिति । अथौशिजागोतमास्तेषां त्र्यार्षेयः आङ्गिरसौशिजकाक्षी-वदिति कक्षीवदुशिजवदङ्गिरोवदिति । अथ वामदेवा गौ-तमास्तेषां त्र्यार्षेयः आङ्गिरसवामदेववार्हदुक्थेति वृह-दुक्थवद्वामदेववदङ्गिरोवदिति । अथ भरद्वाजानां त्र्यार्षेय आङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजेति भरद्वाजवद्वृहस्पतिवदङ्गि-रोवदित्येष वा विकृतः । कुक्कुटाग्निवेश्योज्जायनानां सर्वेषां च स्तम्बस्तम्भशब्दानामथ द्व्यामुष्यायणानां कुलानाम् । यथा शुङ्गशैशिरयोः भारद्वाजाः शुङ्गाः कताः शैशि-रयस्तेषां पञ्चार्षेयआङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजकात्या-क्षीवदिति अक्षीवत्कतवद्भरद्वाजवद्वृहस्पतिवदङ्गिरोवदिति त्र्यार्षेयस्त्वेके आङ्गिरसकात्याक्षीवदिति अक्षीवत्कतवद-ङ्गिरोवदिति । अथ रूक्षाणां पञ्चार्षेय आङ्गिरसवार्हस्पत्य-भारद्वाजवान्दनमातवचसेति । मातवचोवद्वन्दनवद्भरद्वा-जवद्वृहस्पतिवदङ्गिरोवदिति त्र्यार्षेयस्त्वेके आङ्गिरस-वान्दनमातवचसेति मातवचोवद्वन्दनवदङ्गिरोवदिति । अथ

कपोनां त्र्यार्षेय आङ्गिरसामहीयवौरुक्षयेति उरुक्षयवदमहीयुवदङ्गिरोवदिति। अथ गर्गाणां त्र्यार्षेय आङ्गिरसगार्ग्यशैन्येति शिनिवद्गर्गवदङ्गिरोवदिति । भरद्वाजसहैकेऽङ्गिरसःस्थाने भरद्वाजगार्ग्यशैन्येति शिनिवद्गर्गवद्भरद्वाजवदिति। अथ हरितानां त्र्यार्षेय आङ्गिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति युवनाश्ववदम्बरीषवदङ्गिरोवदिति । मान्धातारसहैकेऽङ्गिरसःस्थाने मान्धात्राम्बरीषयौवनाश्वेति । युवनाश्ववदम्बरीषवन्मान्धातृवदिति । अथ कुत्सानां त्र्यार्षेय आङ्गिरसमान्धात्रकौत्सेति। कुत्सवन्मान्धातृवदङ्गिरोवदिति। अथाजमीढाः काण्वास्तेषां त्र्यार्षेय आङ्गिरसाजमीढकाण्वेति कण्ववदजमीढवदङ्गिरोवदिति। अथ विरूपा रथीतरास्तेषां त्र्यार्षेय आङ्गिरसवैरूपपार्षदश्वेति पृषदश्ववद्विरूपवदङ्गिरोवदिति अष्टादंष्ट्रसहैकेऽङ्गिरसःस्थान आष्टादंष्ट्र वैरूपपार्षदश्वेति पृषदश्ववद्विरूपवदष्टादंष्ट्रवदिति। अथ मुद्गलानां त्र्यार्षेय आङ्गिरसभार्म्यश्वमौद्गल्येति मुद्गलवद्भर्म्यश्ववदङ्गिरोवदिति । तार्क्ष्यसहैकेऽङ्गिरसःस्थाने तार्क्ष्यभार्म्यश्वमौद्गल्येति मुद्गलवद्भर्म्यश्ववत्तृक्षवदिति। अथ विष्णु वृद्धानां त्र्यार्षेय आङ्गिरसपौरुकुत्सत्रासदस्यवेति । त्रसदस्युवत्पुरुकुत्सवदङ्गिरोवदित्येष एव विकृतः । अघमर्षणभद्रणमद्रणवादरायणौपमित्यौपगविसात्यकिसात्यकाम्यारुणिनित्न्दोनामथात्रीणां त्र्यार्षेयआत्रेयार्चनानसश्यावाश्वेति श्यावाश्ववदर्चनानसवदत्रिवदिति । अथ गविष्ठिराणां त्र्यार्षेयआत्रेयार्चनानसगाविष्ठिरेति गविष्ठिरवदर्चनानसवदत्रिवदिति । अथातिथीनां त्र्यार्षेय आत्रेयार्चनानसातिथेति अतिथिवदर्चनानसवदत्रिवदित्येष एव वा विकृतो वामरथ्यसुमङ्गलबीजवापी नाम् । अथ विश्वामित्राणां देवराताऽश्विकितमनुतन्त्वौलकिबालखिल्ययज्ञवल्कौलूकदृषद्ग्निबभ्रुशालङ्कियालावतशालङ्कायनकालवास्तेषां त्र्यार्षेयो वैश्वामित्रदैवरातौदलेति । उदलवद्देवरातवद्विश्वामित्रवदिति । अथ श्रौमन्तकामकायनानां त्र्यार्षेयो वैश्वामित्रदैवश्रवसदैवतरसेति देवतरसवद्देवश्रवोवद्विश्वामित्रवदिति । अथाजानां त्र्यार्षेयो वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसाज्येति । अजवन्मधुच्छन्दोवद्विश्वामित्रवदिति । अथ धानञ्जयानां त्र्यार्षेयो वैश्वामित्रमाधुच्छन्दसधानञ्जयेति धनञ्जयवन्मधुच्छन्दोवद्विश्वामित्रवदिति । अथाष्टकालोहितास्तेषां द्व्यार्षेयो वैश्वामित्राष्टकेति । अष्टकवद्विश्वामित्रवदिति । अथ पूरणवारिधापयन्तास्तेषां द्व्यार्षेयो वैश्वामित्रपौरणेति पूरणवद्विश्वामित्रवदिति । अथ कतानां त्र्यार्षेयो वैश्वामित्र कात्यात्कीलेतिअत्कीलवत्कतवद्विश्वामित्रवदिति । अथाघमर्षणाः कुशिकास्तेषां त्र्यार्षेयो वैश्वामित्राघमर्षणकौशिकेति कुशिकवदघमर्षणवद्विश्वामित्रवदिति । अथ कश्यपानां त्र्यार्षेयः काश्यपावत्सारनैध्रुवेति निध्रुववदवत्सारवत्कश्यपवदिति। अथ रैभास्तेषां त्र्यार्षेयः काश्यपावत्साररैभेति । रेभवदवत्सारवत्कश्यपवदिति । अथ शाण्डिलानां द्व्यार्षेयो दैवलासितेति । असितवद्देवलवदिति । त्र्यार्षेयसहैके काश्यपदैवलासितेति असितवद्देवलवत्कश्यपवदिति द्व्यार्षेयास्त्वेवं न्यायेनैकार्षेया वसिष्ठा अन्यत्र पराशरेभ्यो वासिष्ठेति होता वसिष्ठवदित्यध्वर्युस्त्र्यार्षेयसहैके वासिष्ठेन्द्रप्रमदाभरद्वस्वेति अभरद्वसुवदिन्द्रप्रमदवद्वसिष्ठवदिति । अथ पराशराणां त्र्यार्षेयो वासिष्ठशाक्त्यपाराशर्येति पराशरवच्छक्तिवद्वसिष्ठवदिति अथ कुण्डिनानां त्र्यार्षेयो वासिष्ठमैत्रावरुणकौण्डिन्येति । कुण्डिनवन्मित्रावरुणवद्वसिष्ठवदिति। अथ संकृतिपूतिमाषाणां त्र्यार्षेयःशाक्त्यसांकृत्यगौरुवीतेति । गुरुवीतवत्संकृतिवच्छक्तिवदिति । अथागस्तीनाम् एकार्षेय आगस्त्येति होताऽगस्त्यवदित्यध्वर्युस्त्र्यार्षेयसहैके आगस्त्यदार्ढच्युतैध्मवाहेति इध्मवाहवत् दृढच्युतवदगस्तिवदिति । अथ क्षत्रियाणां यद्यब्राह्मणार्षं प्रवृणीरन्नेष एवैषां प्रवरो मानवैडपौरूरवसेति पुरूरवोवदिड्वन्मनुवदिति अथ येषामुह मन्त्रकृतो न स्युः पुरोहितप्रवरास्ते प्रवृणीरन् अथ येषां स्युः पुरोहितप्रवरास्ते पुरोहितप्रवरार्षे यास्तेषां न्यायेनैकार्षेया एव विशां वात्सप्रेति होता । वत्सप्रीवदध्वर्युः । अथाप्रज्ञातबन्धु राचार्यसुप्रायणमनु प्रब्रवीताचार्यप्रवरं प्रवृणीतास्य हू तांश्चन एकार्षेयं सार्ववर्णिकं समामनन्ति मानवेति होता मनुवदित्यध्वर्युर्मानव्यो हि प्रजा इति हि ब्राह्मणम्" । एवं प्रवरभेदं निर्णीय होमविशेषोपयोगिता तदुत्तरग्रन्थे नोक्ता । "आर्षेयाणि गृहपतेः प्रवरित्वाऽऽत्मादीनां मुख्यानाम्" आश्व०श्रौ० "आर्षेयवरणे गृहपतेः प्रथमं वरित्वा आत्मादीनां मुख्यानां प्रवृणीते" इति वृत्तिः । ऋषिं कुटस्थमृषिमारभ्य अयं प्रवरइत्यर्थे ठकि मूलपुरुषावधिप्रवरर्षिभेदर्षेया एवाय: यथोक्तं "अथार्षेयं प्रवृणीते ऋषिभ्यश्चैवैनमेतद्देवेभ्यश्च निवेदयत्ययं महावीर्य्यो यो यज्ञं प्रापदिति। तस्मादार्षेयं प्रवृणीते परस्तादर्वाक् प्रवृणीते । परस्ताद्ध्यर्वाच्यः प्रजाः प्रजायन्ते ज्यायसस्तत उ चैवैतं निह्नुत-इदं हि पितैवाग्रेऽथपुत्रोऽथ पौत्रस्तस्मात्परस्तादर्वाक् प्रवृणीते । स आर्षेयमुक्त्वाह" शत०ब्रा० । "होतृकर्त्तृ

प्रवरो विधीयते । तत्र धर्म्मविशेषमाह परस्तादिति तस्मिन्नार्षेयप्रवरणे कूटस्थऋषिमारभ्य तत्पुत्रपौत्रादि क्रमेणार्वाचीनं वरणं कर्त्तव्यम् । यथा आङ्गिरसवार्हस्पत्यभारद्वाजेत्यादि । तथा च ज्येष्ठस्य पतये एवैतं निह्नुते अनेन प्रवरणेन निवेदयति भा०" । "असमानार्षेयां कन्यां वरयेत्" विष्णुः । "प्रवरस्तु गोत्रप्रवर्त्तक मुनेर्व्यावर्तको मुनिगणः" इति माधवाचार्य्यः । ऋषिरेव स्वार्थेढक् । ३मन्त्रद्रष्टरि ऋषौ "प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत् प्रजापतिरेव तस्या आर्षेयं,देवा द्वितीयां चितिमपश्यन्देवा एव तस्या आर्षेयम्, इन्द्राग्नी च विश्वकर्म्मा च तृतीयां चितिमपश्यंस्त एव तस्या आर्षेयम् ऋषयश्चतुर्थीं चितिमपश्यन्नृषय एव तस्या आर्षेयं परमेष्ठी-पञ्चमीं चितिमपश्यत् परमेष्ठ्येव तस्या आर्षेयं स यो हैतदेवं चितीनामार्षेयं वेदार्षेयवत्यो हास्य बन्धुमत्यश्चितयो भवन्ति" इति शत०ब्रा०

आर्ष्टिषेण पु० १चन्द्रवंश्ये शलन्ध्यपात्मजे नृपभेदे "क्षत्रवृद्धात्मजस्तत्र सुनहोत्रो महायशाः । सुनहोत्रस्य दायादास्त्रयः परमधार्म्मिकाः । काशः शलश्च द्वावेतौ तथा गृत्समदः प्रभुः । पुत्रो गृत्समदस्याथ शुनको यस्य शौनकः । ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव वैश्याः शूद्रास्तथैव च । शलात्मजआर्ष्टिषेणस्तनयस्तस्य काश्यपः" । हरि०वं०२०१अ० । "आर्ष्टिषेणोदिलीपश्च महात्मा चाप्युशीनरः" सभा०प० । २गोत्रप्रवरभेदे आर्षशब्दे उदा० ।

आर्ष्टिषेणाश्रम न० ६त० । तीर्थभेदे तच्च व०प० १५५अध्याये दर्शितं यथा । "अनेनैव पथा राजन्! प्रतिगच्छ यथागतम् । नरनारायणस्थानं वदरीत्यभिविश्रुतम् । तस्माद्द्रक्ष्यसि कौन्तेय! सिद्धचारणसेवितम् । बहुपुष्पफलं रम्यमाश्रमं वृषपर्वणः । अतिक्रम्य च तं पार्थ! चार्ष्टिषेणाश्रमे वसेः" ।

आर्हत त्रि० अर्हत इदम् अण् । १जैनसम्बन्धिनि । २तन्मते न० तन्मतञ्चार्हच्छब्दे ३८२ पृष्ठे दर्शितम् ।

आर्हन्ती स्त्री न०अर्हतो भावः ब्राह्म०ष्यञ् नुम् च षित्त्वात् ङीष् यलोपः । योग्यतायाम् । "श्रौत्राहन्तीचणगुणैर्महर्षिभिरर्हणीयम्" सि० कौ० । स्त्रीत्वाभावपक्षे । आर्हन्त्यमित्यपि तत्रार्थे न० ।

आर्हायण स्त्री अर्हस्यापत्यम् अश्वा० फञ् । अर्हन्नामकर्षिगोत्रापत्ये । स्त्रियां ङीप् ।

आर्हीय पु० अर्हमभिव्याप्य आर्हम् तत्र विहितः तस्येदम् वा छइत्वात् छ । "आर्हात्" इत्यारभ्य "तदर्हति" इत्यन्तसूत्रजातेन तत्तदर्थेषु पाणिनिविहिते १प्रत्ययभेदे । २तद्बोध्ये तत्तदर्थे च । "आर्हीयेष्वर्थेषु" सि०कौ०

आल न० आलाति भूषयति आ+अल–भूषादौ अच् । १हरिताले तद्धि वर्णोत्कर्षेण स्वयुक्तपदार्थं भूषयतीति तस्य तथात्वम् । "ततो हरिद्राग्रहधूमरोध्रपत्राङ्गचूर्णैः समनःशिलालैः" । "मनःशिलालमधुकुष्ठचन्दनपद्मकैः" "रसाञ्जनं चन्दनसैन्धवञ्च मनःशिलाले लशुनञ्च तुल्यम्" सुश्रु० । हरितालभेदगुणाद्युक्तम् भा० प्र० । "हरितालं तु तालं स्यादालं तालकमित्यपि । हरितालं द्विधा प्रोक्तं पत्राख्यं पिण्डसंज्ञितम् । तयोराद्यं गुणश्रेष्ठं ततोहीनगुणं परम् । स्वर्णवर्णं गुरु स्निग्धं सपत्रं चाभ्रपत्रवत् । पत्राख्यं तालकं विद्याद् गुणाढ्यं तद्रसायनम् । निष्पत्रं पिण्डसदृशं स्वल्पसत्त्वं तथा गुरु । स्त्रीपुष्पहारकं स्वल्पगुणं तत् पिण्डतालकम् । हरितालं कटु स्निग्धं कषायोष्णं हरेद्विषम् । कण्डूकुष्ठास्यरोगास्रकफपित्तकचव्रणान् । हरति च हरितालं चारुतां देहजातां सृजति च बहुतापानङ्गसङ्कोचपीडाः । वितरति कफवातौ कुष्ठरोगं विदध्यादिदमशितमशुद्धं मारितं चाप्यसम्यक्" । आ+अल–पर्याप्तौ अच् । २अनल्पे ३श्रेष्ठे च त्रि० ।

आलक्षि त्रि०आ+लक्ष–इन् । ज्ञातरि स्त्रियां गौरा०ङीष् ।

आलक्षित त्रि०आ+लक्ष–क्त । १सम्यग्ज्ञाते, २लिङ्गेन ज्ञाते च

आलक्ष्य त्रि० आ+लक्ष-यत् । १सम्यग्ज्ञेये २लक्षणेन वेद्ये च "आलक्ष्यपारिप्लवसारसानि" रघुः । आलक्ष्याश्चैव पुरुषाः कुले जाता महागुणाः भा०व०२०७ । ल्यप् । ३सम्यक् ज्ञात्वेत्यर्थे अव्य० ।

आलगर्द्द पु० अलगर्द्द एव स्वार्थे अण् । जलसर्पे । [ङीष्

आलजि त्रि० आ+लज-इन् । आभाषके स्त्रियां गौरा०

आलब्ध त्रि० आ+लभ-क्त । १संस्पृष्टे २संयुक्ते "चन्दनेन समालब्धे कुङ्कुमेन विलिपिते" दुर्गार्चामन्त्रः ! ३स्पृष्टे ४हिंसिते च । [क्तिन्नन्तत्वेऽपि गौरा० वा ङीष् ।

आलब्धि स्त्री आ+लभ-क्तिन् । स्पर्शे २हिंसायां च

आलभन न० आ+लभ–ल्युट् । १हिंसायां २स्पर्शे । पक्षे नुम् ३मर्द्दने च । 'तिला भक्षयितव्याश्च सदा त्वालम्भनञ्च तैः" भा०आ० प०६८अ० । तत्रार्थे "आलम्भनम्" कात्या०६,२,१८ ।

आलभनीय त्रि० आ+लभ-अनीयर् । १स्पृश्ये २हिंसनीये च नुम् । ३मर्द्दनीये "मङ्गलालम्भनीयानि प्राशनीया-

न्युपस्कारान्" । यागादौ आलम्भनीयः पशुः ।

आलभ्य त्रि० आ+लभ–यत् । १स्पृश्ये २हिंस्ये अ+लभ–ल्यप् । ३स्पृष्ट्वेत्यर्थे ४हिंसित्वेत्यर्थे च अव्य०।

आलम्ब पु० आ+लबि–कर्म्मणि घञ् । आश्रयणीये, "निरालम्बोलम्बोदरजननि ! कं यामि शरणम्" जगन्नाथः "इह हि पततां नास्त्यालम्बो न चापि निवर्त्तनम्" शान्ति०श "रामे सलक्ष्मणे याते सीतां शून्ये यथासुखम् । निरालम्बां हरिष्यामि" रामा० । २वैशम्पायनान्तेवासिभेदे आरुणिशब्दे ८०२पृष्ठे विवृतिः । भावे घञ् । ४आश्रयणे

आलम्बन न० आ+लबि–कर्म्मणि–ल्युट् । १आश्रयणीये "यस्मादेष विभावादिसमूहालम्बनात्मकः" सा०द० उक्ते २रसालम्बने नायकादौ । "आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात्" इति तस्यालम्बनशब्दार्थत्वे कारणमुक्तं तत्रैव । रसभेदे आलम्बनभेदाश्च सा०द०उक्तायथा शृङ्गारे "परोढां वर्जयित्वा तु वेश्याञ्चाननुरागिणीम् । आलम्बनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः" । रौद्रे "आलम्बनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्" । हास्ये "विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेज्जनः । तदत्रालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्" । करुणे । "शोच्यमालम्बनं मतम्" । वीरे "आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयोमताः" भयानके । "यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदेवालम्बनं मतम्" । जुगुप्सायाम् । "दुर्गन्धमांसपिशितन्तदेवालम्बनं मतम्" । विस्मये । "विस्मये च वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम्" शान्ते "अनित्यत्वादिनाऽशेषवस्तुनोऽसारता तु या । परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते" । ४बौद्धमतसिद्धे प्रत्ययभेदे च "चत्वारः प्रत्ययाः प्रसिद्धा आलम्बनसमनन्तरसहकार्य्याधिपतिरूपा" इति विभज्य "तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य नीलाद्यवभासस्य चित्तस्य नीलोल्लेखिप्रत्ययात् नीलाकारता भवतीति" सर्वदर्श० । अधिकमालयविज्ञानशब्दे वक्ष्यते ।

आलम्बि स्त्री आलम्बस्य ऋषिभेदस्यापत्यम् इञ् । वैशम्पायनान्तेवासिन आलम्बर्षेरपत्ये स्त्रियां गौ० ङीष् । सा च शुक्लयजुर्वेदशाखान्तर्गतर्षेर्माता "आलम्बीपुत्रात् आलम्बीपुत्रः" शत०ब्रा०। इञन्तात् यूनि फञ् । आलम्बायनः तस्य यून्यपत्ये स्त्रियां ङीष् । सा च शुक्लयजुर्वेदशाखान्तर्गतर्षिभेदमाता । "आलम्बायनीपुत्रादालम्बायनीपुत्रः" शत०ब्रा०

आलम्बित त्रि० आ+लबि–क्त । १धृते २गृहीते च ।

आलम्बिन् त्रि० आ+लबि–णिनि । आश्रयिणि । "गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा" कुमा० "देवस्ततभुजालम्बीजैत्रमध्यास्त राघवः" रघुः । "आलम्बिभिश्चन्द्रकिणां कलापैः" माघः स्त्रियां ङीप् । आलम्बेन वैशम्पायनान्तेवासिभेदेन प्रोक्तमधीयते णिनि । आलम्बप्रोक्ताध्यायिषु ब०व०।

आलम्भ पु० आ+लभ–घञ् नुम् । संस्पर्शे । वर्ज्जयेदित्यनुषङ्गे "स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च" मनुः २हिंसने च । "अश्वालम्भं गवालम्भं संन्यासं पलपैतृकम्" आदिपु० । "कृष्टजानामोषधीनां जातानाञ्च स्वयं वने । वृथालम्भेऽनुगच्छेद्गां दिनमेकं पयोव्रतम्" मनुः" । "राज्ञे प्रीतान्यमालम्भायानुमन्यते तयानुमतमालभते" शत०ब्रा० । "आलम्भसमये तस्मिन् गृहीतेषु पशुष्वथ । महर्षयो महाभाग ! बभूवुः कृपयान्विताः" भा०आ०९१ अध्याये । [गौः" शि०कौ"

आलम्भ्य त्रि० आ+लभ–नुम् ण्यत् । हिंस्ये । "आलम्भ्यो

आलय पु० आलीयतेऽस्मिन् आ+ली–आधारे अच् । "गृहे २आधारे च "हिमालयोनाम नगाधिराजः" कुमा० "तत्रामरालयमरालमरालकेशी" नैष० । "न हि दुष्टात्मनामार्य्या निवसत्यालये चिरम्" रामा० "आलयं देवशत्रूणां सुघोरं खाण्डवं वनम्" भा० आ० २२३ अ० । भावे घञ् । ३संश्लेषे मर्य्यादायामव्ययी० । ४लयपर्य्यन्ते अव्य०। "पिबत भागवतं रसमालयम्" भाग०।

आलयविज्ञान न० आलयं लयपर्य्यन्तस्थायि विज्ञानम् । बौद्धमतसिद्धे अहमास्पदे विज्ञानभेदे । "तत् स्यादालयविज्ञानं यद्भवेदहमास्पदम् । तत् स्यात् प्रवृत्तिविज्ञानं यन्नीलादिक मुल्लिखेत्" तेषां मते हि विज्ञानातिरिक्तो बाह्यपदार्थो नास्ति, ज्ञानस्यैवाकारविशेषः अर्थोल्लेखी । आलयविज्ञानस्य सदातनत्वेऽपि कदाचित् नीलाद्युल्लेखिता तथा हि विवादाध्यासिताः प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यप्यालयविज्ञाने कदाचिदेव नीलाद्युल्लखनाः काचित्कत्वात् इति विज्ञानस्य कादाचित्कत्व सिद्धिः "तस्मादालयविज्ञानसन्तानातिरिक्तः कादाचित्कः प्रवृत्तिविज्ञानहेतुर्बाह्योऽर्थो ग्राह्य एव न, वासनापरिपाकप्रत्ययस्य कादाचित्कत्वात् कदाचिदुत्पाद इति वेदितव्यम् । विज्ञानवादिनये हि वासनानामेकसन्तानवर्त्तिनामालयविज्ञानानां तत्तत्प्रवृत्तिजननशक्तिः तस्याश्च स्वकार्य्योत्पादं प्रत्याभिमुख्यं परिपाकः तस्य च प्रत्ययः कारणं स्वसन्तानवर्त्ति पूर्व्वक्षणः कश्चीक्रियते सन्तानान्तरनिबन्धनत्वानङ्गीकारात् । ततश्च प्रवृत्तिज्ञानजननालयविज्ञानवर्त्तिवासनापरिपाकं प्रति सर्व्वेऽप्यालयविज्ञानवर्त्तिनः

च्छणाः समर्था एवेति वक्तव्यम्। न चेदेवं कोऽपि न समर्थः स्यादालयविज्ञानसन्तानवर्त्तित्वाविशेषात्। सर्व्वे समर्था इति पक्षे कार्य्यस्यैपानुपपत्तिः ततश्च कादाचित्कत्वनिर्व्वाहाय शब्दस्पर्शरूपरसगन्धविषयाः सुखादिविषयाः षड्पि प्रत्ययाश्चतुरः प्रत्ययान् प्रतीत्योत्पद्यन्ते इति चतुरेणानिच्छताप्यच्छमतिना स्यानुभवमनाच्छाद्य परिच्छेत्तव्यम्। ते चत्वारः प्रत्ययाः प्रसिद्धाः आलम्बनसमनन्तरसहकार्य्यधिपतिरूपाः। तत्र ज्ञानपदवेदनीयस्य नीलाद्यवभासस्य चित्तस्य नीलालम्बनप्रत्ययात् नीलाकारता भवति, समनन्तरप्रत्ययात् प्राचीनज्ञानाद्बोधरूपता, सहकारिप्रत्ययादालोकात्, चक्षुषोऽधिपतिप्रत्ययाद्विषयग्रहणप्रतिनियमः। विदितस्य ज्ञानस्य रसादिसाधारण्यप्राप्ते र्नियामकं चक्षुरधिपतिर्भवितुमर्हति लोके नियामकस्याधिपत्योपलम्भात्। एवं चित्तचैत्तात्मकानां सुखादीनां चत्वारि कारणानि द्रष्टव्यानि। एवं चित्तचैत्तात्मकस्कन्धः पञ्चविधः रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकः। तत्र रूप्यन्त एभिर्विषया इति रूप्यन्त इति च व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः। आलयविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानप्रवाहो विज्ञानस्कन्धः। प्रागुक्तस्कन्धद्वयसम्बन्धजन्यः सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदनास्कन्धः। गौरित्यादिशब्दोल्लेखिविज्ञानप्रवाहः संज्ञास्कन्धः वेदनास्कन्धनिबन्धना रागद्वेषादयः क्लेशा उपक्लेशाश्च मदमानादयो धर्म्माधर्म्मौ च संस्कारस्कन्धः" सर्वद० विज्ञानानां क्षणिकत्वेऽपि पूर्व्वपूर्व्वक्षणिकविज्ञानसंस्काराणामुत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रमः तत्संक्रमाच्च स्मरणं, सुषुप्तौ च आलयविज्ञानस्य सत्त्वात् तत्रैव सर्व्वसंस्काराणामवस्थितेः सुप्तोत्थितस्य स्मरणसम्भव इत्यतो बौद्धैः आलयपर्य्यन्तं क्षणिकविज्ञानव्यक्तिधाराणां स्थायित्वमङ्गीक्रियते।

आलर्क न० अलर्कस्येदम् अण्। क्षिप्तकुक्कुरविषे। "निहन्ति विषमालर्कं मेघवृन्दमिवानिलः" सुश्रु०।

आलवण्य न० न लवणं त०न० अलवणस्य भावः ष्यञ्। लवणरसभिन्नत्वे। नास्ति लवणं यत्र बहु० तत्त्व वा न ष्यञ्। अलवणता स्त्री अलवणत्वं तु न० लवणशून्यत्वे

आलवाल न० समन्तात् लवं जललवमालाति आ+ला—क। वृक्षमूले सेकार्थं रुद्रादिनिर्म्मिते जलाधारे सेतौ। "विश्वासाय विहङ्गानामालवालाम्बुपायिनाम्" रघुः। "विपुलालबालम्भतवारिदर्पणः" माघः। पु० वक्षवः वर्ग्यमध्योऽपि 'जरद्रुमैरहसुनिभिरिव जटालबालकमण्डलुधरैः' (पादपैः) काद०

आलस त्रि० आलसति ईषत् व्याप्रियते अच्। १क्रियामन्दे अलसस्यापत्यम् विदा० अञ्। २अलसापत्ये पुंस्त्री० यून्यपत्ये हरिता० फञ्। आलसायनः तस्य यून्यपत्ये पुंस्त्री०।

आलस्य न० अलसस्य भावः ष्यञ्। विहितक्रियाकरणायानुद्योगे आलस्यञ्च "किमालस्यं च कः शोकः" इति यक्षप्रश्ने "धर्म्मनिष्क्रियतालस्यं शोकस्त्वज्ञानमुच्यते" भा० व० ३१२ अ० युधिष्ठिरेण लक्षितम्। "शक्तस्य चाप्यनुत्साहः कर्म्मस्वालस्यमुच्यते" सुश्रुतेन लक्षितञ्च बोध्यम्" सा० द० उक्ते व्यभिचारिभावभेदे च "आलस्यं श्रमगर्भाद्यैर्जाड्यं जृम्भासितादिकृत्" यथा "न तथा भूषयत्यङ्गं न तथा भाषते सखीम्। जृम्भते मुहुरासीना बाला गर्भभरालसा" सा० द० "आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति" मनुः। भारतोक्तधर्म्मक्रियाशून्यत्वरूपम् अत्रालस्यम्।

आलात न० अलातमेव स्वार्थेऽण्। अलाते वह्निदीप्ताङ्गारे।

आलान न० आलीयतेऽत्र आ—ली—ल्युट्। १गजबन्धनस्तम्भे करणे ल्युट्। २तद्बन्धनरज्ज्वाम् भावे ल्युट्। ३बन्धनमात्रे च। तत्र स्तम्भे। "अरुन्तुदमिवालानमनिर्वाणस्य दन्तिनः" रघुः। "दृप्तमदमलिनमालानस्तम्भयुगलमुपहसन्तमिवोरुदण्डद्वयेन" काद० "तज्जालानतां प्राप्तैः सह कालागुरुद्रुमैः" बन्धने "गजालानपरिक्लिष्टैराक्षोटैः सार्द्रमानताः" रघुः।

आलानिक त्रि० आलानमिव स्वार्थे विनयादि० ठक्। १आलाने। आलानं बन्धनं प्रयोजनमस्य ठञ्। गजबन्धनसाधने काष्ठादौ "आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्रः" रघुः

आलाप पु० आ+लप—करणे—घञ्। स्वरसाधनाचारे सारिगमादौ (आलापचारी) "आलापैरिव गान्धर्व्वमदीप्यत पदातिभिः" माघः "आलापैः स्वरसाधनैरन्तरविशेषैः" मल्लि०। भावे घञ्। २कथनमात्रे च" "काव्यालापाश्च ये केचित् गीतकान्यखिलानि च" विष्णुपु० आ+लप—णिच्—अच्। ३परस्परकथने। "अये दक्षिणेन पुष्पवाटिकामालापइव श्रूयते" शकु०। एकस्य कञ्चित् प्रति कथने तेन तत्कथनप्रेरणात् तं प्रति कथ्यते इति परस्परकथनस्य इतरेतरकथनप्रयोज्यत्वात्तथात्वम्।

आलापन न० आ+लप—णिच्—करणे ल्युट्। १परस्परकथोपकथने आभाषणे आलापशब्देऽस्य प्रवृत्तिहेतुत्वमुक्तम् "स्यादालापनमाभाषः इत्यमरः २स्वस्तिवाचने च "मङ्गलालापनैर्होमैः" रामा०। [२आभाष्ये

आलाप्य त्रि० आ+लप—कर्म्मणि ण्यत्। १कथनीये णिच्—यत्।

आलाबु(बू) स्त्री अलाबु पु० पूर्व्वपदोदर्घः वा उङ्। (लाउ) तुम्बाम् शब्दरत्नावली।

आलावर्त्त न० आलं पर्य्याप्तमावर्त्तयति आ+वृत–णिच् कर्मणि–अच्। वस्त्रनिर्म्मिते व्यजने हेम०।[सम्यगन्त्ये न०

आलास्य पु० आलं पर्य्याप्तमास्यं यस्य। कुम्भीरे। प्रा०स०।

आलि पु०आलति दंशे समर्थो भवति आ+अल–पर्य्याप्तौ इन्। १वृश्चिके २भ्रमरे ३तज्जातिस्त्रियां स्त्री ङीप्। आलयति भूषयति अलभूषणे–णिच्+इन्। ४सख्यां वयस्यायाम् "असम्भवद्घनरसा शतालिपरिषेविता। कथं न सहते राजन्! भूमिर्नववधूरिव" उद्भटः वा ङीप्। आलोल्यपत्र। "आलीव यस्य प्रतिषेधतीयं कपोतहुङ्कारगिरा वनाली" नैष०। "तत्कालमालीभिरहस्यतालम्" नैष० "ममालि! प्राचीनैः प्रचुरसुकृतैरद्य फलितम्" उद्भटः। "निवार्य्यतामालि! किमप्ययं वटुः" कुमा० "स्मितमुपगतामालीं दृष्ट्वा सलज्जमवाञ्चितम्" सा०द०। "आलति वारयति जलम् आ+अल–इन् वा ङीप्। आगन्तकस्य जलस्य च जलस्य निवारके ५सेतौ"। "शतालिपरिषेवितेति" आ+अल–पर्य्याप्तौ इन् वा ङीप्। ६सन्ततौ ७श्रेणौ च बनाली नैष० "तोयान्तर्भास्कराालीव रेजे मुनिपरम्परा" कुमा० लीनामालीमिव तरवोविभ्राणाः" माघः। ७रेखायाञ्च स्त्री वा ङीप् "विषमहरिचन्द्रनालिना" माघः। ८शुद्धान्तःकरणे ९अनर्थे च त्रि० मेदि०।

आलिगव्य पुंस्त्री अलिगोरपत्यं गर्गा० यञ्। अलिगुसुनेरपत्ये स्त्रियां यञन्तत्वात् ष्फः षित्त्वात् गौरा० ङीष्। आलिगव्यायनी।

आलिङ्गन न० आ+लिगि–ल्युट्। आश्लेषणे अङ्गेनाङ्गसंयोजनभेदे। "आलिङ्गनान्यधिकृताः स्फुटमापुरेव" माघः "प्रियालिङ्गननिर्वृतिम्" रघुः। तच्च सप्तधा। आमोदालिङ्गनं मुदितालिङ्गनं प्रेमालिङ्गनं मानसालिङ्गनं रूच्यालिङ्गनम् मदनालिङ्गनम् विनोदालिङ्गनमिति भेदात्।

आलिङ्गित त्रि०आ+लिगि–कर्म्मणि क्त। १आश्लिष्टे "तरुणालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थानमाश्रितः" सा०द० टीकाधृतप्रहेलिका "योगेनाभ्यसितोव्रतं न चरितम्–नालिङ्गिता कामिनी इत्थं जन्म निरर्थकं क्षितितलेऽरण्ये यथा मालती" सा०द०। "विंशत्यशीत्रिंशदष्टौयः स्यादालिङ्गितो ह्यसौ" तन्त्रसारोक्ते विंशत्यक्षरावधि त्रिंशदक्षरके २मन्त्रे भेदे पु०

आलिङ्गिन् त्रि० अ–लिगि–णिनि। आलिङ्गनकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

आलिङ्ग्य पु० आ+लिग–र्ण्यत्। आलिङ्गनीये प्रियादौ २आलिङ्ग्य वादनीये मृदङ्गभेदे पु० स च "चतुरङ्गुलहीनोऽङ्कान्मुखे चैकाङ्गुलेन यः। यवाकृतिःस आलिङ्ग्य आलिङ्ग्य स हि वाद्यते" इति शब्दार्णवोक्तलक्षणः। आ+लिगि–ल्यप्। ३आश्लिष्येत्यर्थे अव्य०

आलिङ्ग्यायन पु० आलिङ्ग्यस्य मृदङ्गभेदस्यायनं यत्र। १ग्रामभेदे तस्यादूरभवं नगरम् अण् वरणा० तस्य लुप्। तद्ग्रामस्यादूरभवे नगरे। "लुपि व्यक्तिवचने" पाणिन्युक्तेः नगरेऽपि पुंस्त्वम्। [इहत्पार्श्वे त्रिका०।

आलिञ्जर पु० अलिञ्जर एव स्वार्थे अण्। (जाला) मृण्मये

आलिन्द पु० अलिन्द एव स्वार्थे अण्। १बहिर्द्वारप्रकोष्ठे २गृहाभ्यन्तरशय्यार्थवेद्याञ्च शब्दर०३गृहैकदेशे अमरमा०। स्वार्थे कन्। आलिन्दकः तेष्वर्थेषु पु०।

आलिप त्रि० आ+लिप–क। आलेपनकारके।

आलिप्त त्रि० आ+लिप–क्त। १कृतालेपने २दग्धादीपने च

आलिम्पन न० आ+लिप–ल्युट् ष्ट०मुम्। तण्डुलचूर्णमिश्रितोदकेन मङ्गलार्थं दीयमाने आलेपने आदीपने। (आलिपना) त्रिका०।

आलीढ त्रि० आ+लिह–क्त। १आस्वादिते २क्षते "सैन्यान्यमालीढमिवासुरास्त्रैः" रघुः। "स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्रियाम्। त्रिवितस्त्यन्तरौ पादौ मण्डलं तोरणाकृति। अन्वर्थं स्यात् समपदमालीढं तु ततोऽग्रतः। दक्षिणे वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढं विपर्य्ययः" इत्युक्तलक्षणे अग्रतो दक्षिणं पादं व्यवस्थाप्य वामपादाकुञ्चनेन स्थितिरूपे ३युद्धार्थे धन्विनां स्थानभेदे न०। "अतिष्ठदालीढविशेषशोभिना" रघुः। "पायान्नीलोत्पलाभा रविशशिविलसत्कुण्डलालीढपादा" तन्त्रसा० रक्षाकालीध्या० अग्निपुराणे तु समपदादीन्यन्यथा निरुक्तानि यथा "अङ्गुष्ठगुल्फपार्ष्णयङ्घ्रि श्लिष्टाःस्युः संहिता यदि। दृष्टं समपदं स्थीतमेतल्लक्षणतस्तथा। बाह्याङ्गुलिस्थितौ पादौ स्तब्धजानुकमायतौ। त्रिवितस्त्यन्तरे स्थानमेतद्वैशाखमुच्यते। हंसपङ्क्त्याकृतिसमे दृश्येते यत्र जानुनी। चतुर्वितस्त्या विच्छिन्ने तदिदं मण्डलं स्मृतम्। भुग्नवामपदं पश्चात् स्तब्धजानूरुदक्षिणम्। वितस्त्यः पञ्च विस्तारे तदालीढं प्रकीर्त्तितम्। एतदेव विपर्य्यस्तं प्रत्यालीढं प्रकीर्त्तितम्" विकटादिस्थानं धन्विस्थानशब्दे वक्ष्यते।

"नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम्" कुमा० टी० मल्लिनाथेन आकुञ्चितसव्यपादत्वेन आलीढस्थानके स्थितमिति व्याख्यातम्। स्वार्थे कन् तत्रैव। शुभ्रा० पाठात् ढक्। आलीढेयः तद्भवे त्रि०। संज्ञायां कन्। आलीढकम्। वत्सानां स्थलेषु क्रीडनभेदे न०

आलीन त्रि० आ+ली–कर्त्तरि क्त। १आश्लिष्टे भावे क्त। २संश्लेषे न०। तत्र साधु अण्। ३वङ्गे धातुभेदे तस्य धात्वन्तरसंश्लेषकारकत्वात् तथात्वम् संज्ञायां कन्। तत्रैव। तद्गुणादि रङ्गशब्दे वक्ष्यते।

आलु पु० आलाति आ+ला–मित० डु। रस्य लः वा। १पेचके २भेलके शब्दरत्ना० स्वल्पवारिधानिकायां सनाले ३जलपात्रभेदे (झारी)स्त्री०। ४कन्दभेदे न०राजनि०। तस्य भेदा नानाविधाः "कन्दो बहुविधो लोके आलुशब्देन भण्यते। कच्चालु चैव घण्टालु पिण्डालु शर्करादिकम् काष्ठालु चैवमाद्यं स्यात् तस्य भेदा अनेकशः" | इत्युक्तेः। आलुकशब्दे विवृतिः।

आलुक पु० आ+लाति इर्ष्यां कासरोगं वा आ+ला–मित०डु संज्ञायां कन्। १शेषनागे २कालालौ च। आलु+स्वार्थे कन् कन्दभेदे न० तद्भेदगुणादि भा०प्र० उक्तं यथा। "आलुकमथ्यालूकं तत् कथितं वीरसेनस्य। काष्ठालुकशङ्खालुकहस्त्यालुकानि कथयन्ते। पिण्डालुकमध्वालुकरक्तालुकानि कथितानि" तत्र काष्ठालुकं काठिन्ययुक्तं(कठारु)शङ्खालुकं श्वेततायुक्तं शङ्खाकारम् (शांखआलु) हस्त्यालुकं दीर्घतायुक्तं महाशरीरम् (चुवड़ीआलु)पिण्डालुकं वर्त्तुलाकारं (सुथनी) मध्वालुकं माधुर्य्ययुतं दीर्घसुखं शर्करालु(शकरन्द)रक्तालुकं रक्ततायुक्तं(रतालु)तेषां गुणास्तत्रोक्ताः "आलुकं शीतलं सर्वं विष्टम्भि मधुरं गुरु। सृष्टमूत्रमलं रूक्षं दुर्जरम् रक्तपित्तनुत्। कफानिलकरं बल्यं वृष्यं स्तन्यविवर्द्धनम्"। गौरा० ङीष्। दीर्घाकारशुक्लयुक्तरक्तालुके स्त्री। "रक्तालुभेदो वा दीर्घा तन्वी च प्रथितालुकी। आलुकीवलकृत् स्निग्धा गुर्व्वी हृत्कफनाशिनी। विष्टम्भकारिणी-तैले तलिताऽतिरुचिप्रदा" भावप्र०

आलुञ्चन न० आ+लुचि ल्युट्। उत्पाटने। केशादेः बन्धराहित्ये च। [आलुञ्चितमूर्द्धजा"।

आलुञ्चित त्रि०आ+लुचि–क्त। उत्पाटिते असंयते केशादौ

आलुण्टन आ+लुटि–ल्युट्। बलादपहरणे (लुट्)।

आलुल त्रि० आ+लुल-क। उन्मुक्ते चलीभूते। भृशा०च्व्यर्थे क्यङन्त–आलुलायितः असंयते त्रि०।

आलू पु० आलूनाति आ+लू–क्विप्। आलुशब्दार्थे स्वार्थे कन् तत्रैव। "आलुकमथ्यालूकमिति" भाव०प्र०। "आलूकं शीतलं सर्व्वमिति" भाव०प्र० पाठान्तरम्।

आलून त्रि० आ+लू–क्त। १ईषच्छिन्ने २सम्यक्छिन्ने च "तेनामरवधूहस्तैः सदयालूनपल्लवाः" कुमा०। [लेखपत्रे।

आलेख पु०आ+लिख–घञ्। १सम्यक्लेखने। आधारे घञ्।

आलेखन न० आ+लिख–भावे ल्युट्। १सम्यग्लेखे। आलिखति ल्यु। २आलेखनकर्त्तरि त्रि०। ३ आचार्य्ये पु० तस्योपदेशकर्त्तृत्वात्तथात्वम्। "संस्थिते ऽप्यायतीम्बवश्यं गमयेयुरित्यालेखनः"। आश्व०श्रौ०। आलेखन आचार्य्यः"वृत्तिः। करणे ल्युट् लेखनसाधने स्त्रियांङीप्

आलेख्य त्रि० आ+लिख–ण्यत्। चित्रादौ लेख्यदेवादिप्रतिविम्बे "विधातुमालेख्यमशक्नुवन्तः" माघः "इति संरम्भिणो वाणीर्बलस्यालेख्यदेवताः" माघः। "अहोरूपमालेख्यस्य" शकु०। २लेखनीये त्रि०। आधारे ण्यत्। ३चित्रे।

आलेख्यशेष त्रि० आलेख्यं चित्रमेव शेषो यस्य बहु०। मृते, हेम०। मृतस्य हि चित्रे एव प्रकृतिरूपेण अवस्थानात् तथात्वम्। "आलेख्यशेषस्य पितुर्विवेश"। रघुः।

आलेप पु० आ+लिप–घञ्। १उपलेपे २आलिम्पने च। (आलिपना) ल्युट् तत्रैवार्थे न०। "जातातङ्कारचयति चिरं चन्दनालेपनानि" सा०द०। आलिप्यते कर्म्मणि ल्युट्। २आलिप्यमाने च।

आलोक पु० आलोक्यतेऽनेन आ+लुक–लोक–वा करणे घञ्। (आलो) १सूर्यादिप्रकाशे, "गृह्णाति चक्षुः सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः" भाषा० उक्तेः आलोकसंयोगस्य द्रव्यचाक्षुषप्रत्यक्षे कारणत्वम् इति नैयायिकाः अन्धकारस्य द्रव्यत्ववादिनां मते तद्भिन्नद्रव्यप्रत्यक्षे कारणत्वमिति भेदः। तथाहि पेचकादिचाक्षुषस्य आलोकसंयोगमन्तरेणैव उत्पत्तिदर्शनात् आलोकसंयोगस्य न सर्व्वत्र कारणत्वमित्यतोऽन्धकारेऽपि तथा कल्पनमिति। एतदभिप्रायेणैव"दिवान्धाः प्राणिनः केचिद्रात्रावन्धास्तथा परे। केचिद्दिवा तथा रात्रौ प्राणिनस्तुल्यदृष्टय इति"देवीमा०केषांचिद्दिवान्धत्वोक्तिः। "आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या" कुमा० रघुश्च। भावे घञ्। २दर्शने। "आलोकमात्रेण सुरानशेषान्"कुमा०। "वत्सालोकप्रवर्त्तिना" रघुः। "वैवस्वं कम्पवैरस्यपार्श्वालोकास्यशोषकृत्" सा०द०। "स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेशः"कुमा०। "मलिनो हि यथादर्शो रूपालोकस्य

च त्वम:" या० स्म० "यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलताम्" शकु०।"जनास्तदालोकपथात् प्रतीयु:"रघु:।

आलोकन न० आ+लुक–लोक–वा भावे ल्युट्। दर्शने "ततस्तदालोकनतत्पराणाम्"। "भुवनालोकनप्रीतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते" कुमा० "व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन" माघः।

आलोकनीय त्रि०आ+लुक–लोक–वा अनीयर्। दर्शनीये द्रष्टुं योग्ये "चित्रन्यस्तादिव गताः प्रकामालोकनीयताम्" कुमा०।

आलोकित त्रि० आ+लोक–क्त। दृष्टे। [ङीप्।

आलोकिन् त्रि० आ+लुक्–लोक–वा–णिनि। दर्शके स्त्रियां

आलोक्य त्रि०आ+लोक–ण्यत्। दर्शनीये।ल्यप्। दृष्ट्वेत्यर्थे अव्य०

आलोचक त्रि० आ+लुच–णिच् ण्वुल्। आलोचनाकारके।

आलोचन न०आ+लुच–णिच्–भावे ल्युट्। १विशेषधर्म्मादिना १विवेचने नैया० सामान्यविशेषशून्यतया इन्द्रियजन्ये निर्विकल्पकस्थानीये सांख्यमतसिद्धे २अन्तःकरणवृत्तिभेदे। यथोक्तं सां०कौ० आलोचितमिन्द्रियेण भवति इदमिति सम्मुग्धम्। इदंनैवमिति एवं कल्पनया विशेष्यविशेषणभावेन विवेचयतीति यथाहुः। "सम्मुग्धं वस्तुमात्रन्तु प्राक्गृह्णन्त्यविकल्पितम्। तत्सामान्यविशेषाभ्यां कल्पयन्ति मनीषिणः"। तथा हि "अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम्। बालमूकादिविज्ञानसदृशं मुग्धवस्तुकमिति। ततःपरं पुनर्वस्तु धर्म्मैर्जात्यादिभिर्यया। बुद्ध्यावसीयते सा हि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता"। तच्च विशेष्यविशेषणसंसर्गानवगाहि ज्ञानम् "शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः" सां०का० णिच्–युच्। आलोचनाप्यत्र स्त्री ३दर्शने च।"पश्चार्थैश्चानालोचने" दृशेरनालोचने कञ् च" पा०। ४लोचनपर्य्यन्ते अव्य० "आलोचनान्तं श्रवणं वितत्य" रघुः।

आलोचित त्रि० आ+लुच्–णिच्–क्त। आलोचनाविषयीभूते विशेषदर्शनादिना कृतालोचने "आलोचितमिन्द्रियेणेति" सां०कौ०। इतिकर्त्तव्यतया २अवधारिते च

आलोच्य त्रि० आ+लुच्–ण्यत्। आलोचनार्हे आलोचनाविषयीकार्य्ये। आ+लुच्–णिच्–ल्यप्। आलोचनं कृत्वेत्यर्थे अव्य०।

आलोडन न० आ+लुड–मन्थे–ल्युट्। १विलोडने २मर्द्दने मन्थने "भावनालोडने चास्य कर्त्तव्ये भेषजैर्हितैः" सुश्रु०।

आलोडित त्रि०आ+लोड़–क्त। १मथिते २मर्द्दिते ३चूर्णीकृते च "आलोडितः काञ्चनभूपरागः" इति माघः।

आलोल त्रि० ईषत् लोलः प्रा०स०। ईषच्चञ्चले "आलोलपुष्करमुखोल्लसितैरभीक्ष्णम्" माघः। "क्रीडालोलाः श्रवणपरुषैर्गर्जितैर्भीषयन्त्यः मेघदूतम्।

आलोलित त्रि० आ+लुल–णिच्–क्त। ईषच्चञ्चलीकृते

आलोष्टी अव्य० ईषत् लोष्टमिव करोत्यनेन आलोष्ट+णिच्–बा०ई उर्य्यादि। हिंसायां गण्र०।

आलोहायन त्रि० अलोहे भवः नड़ा० फक्। अलोहभवे

आवक त्रि० अवति अव–ण्वुल्। रक्षके।

आवट्य पुंस्त्री अवटस्य ऋषेर्गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ्। अवटर्षेर्गोत्रापत्ये स्त्रियाम् "आवट्याच्चाप्" पा० चाप्। आवट्या।अवटस्य प्रवरभेदः आर्षशब्दे दृश्यः।

आवनतीय त्रि० अवनतस्य सन्निकृष्टदेशादिः कृशा० छण्। अवनतसन्निकृष्टदेशादौ।

आवनेय पु० अवन्या अपत्यं ढक्। मङ्गलग्रहे तस्य महीत उत्पत्तिकथा काशी०१७अ०। "उत्पत्तिं चास्य वक्ष्यामो भूसुतोऽयं यथाऽभवत्। पुरा तपस्यतः शम्भोर्दाक्षायण्या वियोगतः। भालस्थलात् पपातैकः स्वेदविन्दुर्महीतले। ततः कुमारः संजज्ञे लोहिताङ्गो महीतलात्। स्नेहसंवर्द्धितः सोऽथ धात्र्या धात्रीस्वरूपया। माहेय इत्यतः ख्यातिं परामयं गतस्ततः" अतएव तस्य कुजभौमेत्यादिसंज्ञा

आवन्त पु० अवन्तेरयं राजाअण्। अवन्तिदेशाधिपे चन्द्रवंश्ये नृपभेदे। "कुन्तेर्वृष्टःसुतोजज्ञे रणवृष्टः परान् प्रति। वृष्टस्य जज्ञिरे शूरास्त्रयः परमधार्म्मिकाः। आवन्तश्च दशार्हश्च बली विषहरश्च यः" हरि०३७अ०। "वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्" पा० ञ्यङ्विधानात् आवन्त्य एवेति पाठः उचितः आवन्त इति तु लिपिकरप्रमादात्।

आवन्त्य त्रि० अवन्तिषु भवः तस्य राजा वा इदन्तत्वात् ञ्य। १अवन्तिदेशभवे २तन्नृपे च बहुषु लुक् अवन्तयः। विन्द्यानुविन्द्यावावन्त्यौ सैन्येन महतावृतौ" भा० व० प० २०अ०। "विन्द्यानुविन्द्यावावन्त्यौ दन्तवक्रश्च वीर्य्यवान्" हरि०व० ८२अ०। व्रात्याद्ब्राह्मणात् सवर्णायामुत्पन्ने ३वर्णभेदे व्रात्यात् तु जायते विप्रात् पापात्मा भूर्जकण्टकः "आवन्त्यवाटधानौ च पुष्पधःशैख एव च" मनुः।

आवपन न० ओप्यते स्थाप्यतेऽत्र आ+वप–आधारे ल्युट्। १धान्यस्थापनपात्रे (वल्या)इति ख्याते। "गोणी आवपनपात्रे" सि०कौ०आ+वप–भावे ल्युट्।२भूमौ वीजादेर्निधाने (बोना) "अथात आहुतीनामेवावपनस्य" कात्या०।

प्रभुरग्निः प्रपचने भूमिरावपने प्रभुः" भा०आ०८८अ०। करणे ल्युट्। ४वपनसाधने त्रि० "भूतानामावपनं सर्व्वेषाम्" शत०ब्रा०। स्त्रियां ङीप्। त्वमस्यावपनी जनानाम्" अथ० १२,१,६१। अन्तर्भूतण्यर्थे ल्युट्। ५केशादेः सर्व्वतुण्डने।

आवपनिष्किरा स्त्री आवप निष्किर इत्युच्यते यस्यां क्रियायां मयूर० स०। आवपननिष्किरणार्थनिर्देशक्रियायाम्।

आवय पु० आ+अज-अच् वीभावः। १आगतौ। कर्त्तरि अच्। २आगन्तरि ३देशभेदे पु०। धूमा०वुञ् आवयकः। आवयदेशभवे त्रि०। [आच्छादके वस्त्रादौ।

आवरक न० आ+वृ-करणे अप् संज्ञायां वुन्। अपवरके,

आवरण न० आव्रियते देहः चैतन्यं वाऽनेन आ+वृ-करणे ल्युट्। (ढाल) १चर्म्मफलके। वेदान्तिमतसिद्धे चैतन्यावरणे २अज्ञाने आवरणशक्तिशब्दे विवृतिः। ३आच्छादनसाधनमात्रे "तमस्तु नेवावरणं प्रसज्य" रघुः "स्फुटमिवावरणं हिममारुतैः" माघः "लब्धान्तरा सावरणेऽपि गेहे" रघुः पुरादिषु आच्छादनसाधने ४प्राचीरादौ च यथा काश्यां सप्तावरणानि। वेड़ा) ५वेष्टने भावे ल्युट्। ६आवृतौ" "हृदयावरणं नित्यं कुर्याच्च मित मध्यगः" सुश्रु०। "स्रोतसां भेदकोयश्च तेषां चावरणे रतः" मनुः। "सूर्य्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः" "तस्य सावरण दृष्टसन्धयः" रघुः "नलिनीदलकल्पितं स्तनावरणम्" शकु०

आवरणशक्ति स्त्री आवरणे शक्तिः आवृणोति संज्ञायां कर्त्तरि ल्युट् कर्म्म धा०वा। वेदान्तिमतसिद्धे अज्ञानस्य चैतन्यापिधानशक्तिभेदे यथोक्तं वेदा०सा० आवरणशक्तिस्तावदल्पोऽपि मेघोऽनेकयोजनायतमादित्यमण्डलमवलोकयितृनयनपथपिधायकतया यथाच्छादयतीव तथाऽज्ञानं परिच्छिन्नमप्यात्मानमपरिच्छिन्नमसंसारिणमवलोकयितृबुद्धिपिधायकतयाच्छादयतीव तादृशं सामर्थ्यम्। तदुक्तं "घनच्छन्नदृष्टिर्घनाच्छन्नमर्कं यथा निष्प्रभं मन्यते चातिमूढ़ः। तथा बद्धवद्भाति यो मूढदृष्टेः स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा" अनयावृतस्यात्मनः कर्त्तृत्वभोक्तृत्वसुखित्वदुःखित्वादिसंसारसंभावनाऽपि भवति यथा स्वाज्ञानावृतायां रज्ज्वां सर्पत्वसम्भावना"।

आवरसमक न० अवरं समानाम् एक० त० "ग्रीष्मावरसमात् वुञ्" पा०नि० ह्रस्वः अवरसमे वर्षस्याद्यकाले देयऋणम् वुञ्। वर्षस्याद्यसमये देये ऋणे।

आवर्जित त्रि०आ+वृज-णिच्-क्त। १दत्ते २त्यक्ते "न हि तेन पथा तनुत्यजस्तनयावर्ज्जितपिण्डकाङ्क्षिणः" नूनमावर्जितं मया" "हविरावर्ज्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निषु" इति च रघुः। ३निम्नीकृते च "अधःप्रस्थापिताश्वेन समावर्ज्जितकेतुना" "आवर्ज्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः" कुमा०।

आवर्त्त पु० आ+वृत-भावादौ घञ्। चक्राकारेण जलस्य स्वयं १भ्रमणे, (घुरणी) प्रवाल्ये घोटकचिह्ने २रोमसंस्थानभेदे राजावर्त्तनामके ३मणौ ४आवर्त्तने, । ५मेघाधिपभेदे च ६माक्षिकधातौ न०। "त्वया तमावर्त्तमनोज्ञनाभिः" रघुः "तथापि समतावर्त्ते मोहगर्त्ते निपातिताः" देवीमा० "नियुते, शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात्। आवर्त्तं विद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम्। आवर्त्तो निर्जलोमेघः संवर्त्तश्च बहूदकः। पुष्करोदुष्करजलो द्रोणः सस्यक्प्रपूरकः" ज्यो०त०। "आवर्त्तिनः शुभफलप्रदशुक्तियुक्ता आपन्नदेवमणयोभ्यतरम्भभागाः। अश्वाःप्यपुर्वसुमतीमतिरोचमानास्तूर्णं पयोधय इवोर्मिभिरापतन्तः" माघः। "आवर्त्तिनः दशावर्त्तयुक्ताः प्रशंसायां णिनि। ते च "द्वावुरस्यौ शिरस्यौ द्वौ द्वौ द्वौ रन्ध्रोपरन्ध्रयोः। एकोभाले ह्यपाने च दशावर्त्ता ध्रुवाः स्मृताः" पयोधिपक्षे जलभ्रमः" मल्लि० आश्वावर्त्तश्च अश्वशब्दे ५०३पृष्ठे उक्तः। ७आवर्त्ताकारे देहिनां रोमसंस्थानभेदे पु० अश्वानामपि उक्तप्रवरूपावर्त्तोरोमसंस्थानविशेष एवेति बोध्यम्। णिच्-भावे अच्। ८पुनः पुनश्चालने ६परिघट्टने (आओटान) १० धातूनां द्रावणे (गलान) ११चिन्तायाञ्च चिन्तया हि चित्तं स्वविषयेषु पुनःपुनश्चाल्यते इति तस्याः तथात्वम्। आवर्त्तते समन्तात् अनेककोटिषु आ+वृत-णिच्-कर्म्मणि अच्। अनेककोटिस्पर्शिनि १२ संशये "भ्रमं संमोहमावर्त्तमभ्यासाद्विनिवर्त्तयेत्" भा०शा०२७२ अ० आवर्त्तमनेककोटिस्पर्शेन संशयम् अभ्यासात् तत्त्वाभ्यासात्" नीलक०। आवर्त्तते कर्त्तरि अच्। १३आवर्त्तमाने त्रि० "दक्षिणावर्त्तशङ्खोऽयं हन्त चूर्णीकृतोमया" सा०द०१४ संसारे पु० तस्यानिशमावर्त्तमानत्वात्तथात्वम्। "इममावर्त्तं नावर्त्तन्ते" इति श्रुतिः "शङ्खनाभ्याकृतिर्योनिस्त्र्यावर्त्ता सा प्रकीर्त्तिता। तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता" "शङ्खावर्त्तनिभास्तापि उपर्य्युपरि संस्थिताः। गजतालुनिभास्तापि वर्णतः संप्रकीर्त्तिताः" इति सुश्रुतोक्ते देहान्तर्वर्त्तिनि आवर्त्ताकारे १३ नाडीसन्निवेशभेदे च।

आवर्त्तक पु० आवर्त्तएव स्वार्थे कन्। १मेघाधिपभेदे "रजनिकरविम्बचुम्बितावर्त्तकाम्बुदविडम्बकेन" काद०। तदीयास्तोयदेष्वद्य पुष्करावर्त्तकादिषु" कुमा०। "जातं वंशे भुवनविदिते पुष्करावर्त्तकानाम्" मेघदू०। आवर्त्त इव कायति कै–क। २आवर्त्ताकारे आवर्त्त शब्दोक्ते अश्वरोमचिह्नभेदे आवर्त्तयति आ–वृत-णिच्-ण्वुल्। ३पुनः पुनराघट्टकेत्रि०

आवर्त्तकी स्त्री आवर्त्त इव कायति प्रकाशते कै–क–गौ० ङीप्। कोङ्कणे (भगतवल्ली) प्रसिद्धे लताभेदे सा तु विषाणाकारा रक्तपुष्पी रङ्गाकारा पीतकीलकयुक्ता चर्म्मरञ्जनकारिणी "कषायाम्ला शीतवीर्य्यकारिणी पित्तनाशिनी" वैद्य०। २भद्रदन्तिकायां च राजनि०।

आवर्त्तन न० आ+वृत–आधारे ल्युट्। सूर्य्यस्य पश्चिमदिगवस्थितच्छायायाः १पूर्व्वदिग्गमनसमये मध्याह्नकाले "आवर्त्तनात् पूर्व्वाह्णोऽपराह्णस्तु ततःपरम्" स्मृतिः। "आवर्त्तनसमीपे वा वृद्धिश्राद्धमुपक्रमेत्" स्मृतिः आ+वृत–णिच्-भावे ल्युट् (आओटान) २आलोडने ३गुणने च धातूनां ४द्रावणे(गलान)। आवर्त्तयति संसारचक्रम् आ+वृत-णिच्-कर्त्तरि ल्यु। ५विष्णौ "आवर्त्तनोनिवृत्तात्मा" विष्णु सह०। ६जम्बुद्वीपोपद्वीपभेदे च। आवर्त्त्यतेऽनया ल्युट् ङीप्। ७दर्व्व्याम् स्त्री आधारे ल्युट् ङीप्। (मुचि) धातुद्रव्यद्रावणाधारे ८मूषायाम् स्त्री करणे ल्युट्। ६वेष्टने प्राचीरादौ न०।

आवर्त्तनीय त्रि० आ+वृत–णिच्–अनीयर्। १द्रावणीये धात्वादौ २आलोड्ये दुग्धादौ गुण्ये ३अङ्कादौ च। पुनः पुनः४पाठ्ये पदादौ च।"लिङ्गिपदमावर्त्तनीयम्" सा०कौ०

आवर्त्तमणि पु० आवर्त्ताकारोमणिः। राजावर्त्तमणौ।

आवर्त्तिक त्रि०आवर्त्तः प्रयोजनमस्य ठक्। आवर्त्ताकारधूमसाधने धूपादौ "आवर्त्तिकैर्गुग्गुलुभिर्धूपैरामोदिमन्दिरे" काशी०।

आवर्त्तित त्रि० आ+वृत–णिच्–क्त। १कृतावर्त्तने दुग्धादौ द्राविते २धात्वादौ, ३गुणिते ४अभ्यस्ते च। आवर्त्तो जातोऽस्य तार० इतच्। ५जातावर्त्ते जलादौ।

आवर्त्तिन् त्रि०आ+वृत-णिनि। १पुनःपुनर्वर्त्तनशीले"आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्त्तिनोऽर्जुन" गीता "कालान्तरावर्त्तिशुभाशुभानि" हितो०। णिच्–णिनि। आवर्त्तके २द्रावके ३दुग्धादेरावर्त्तनकारके स्त्रियामुभयतो ङीप्।

आवर्त्तिनी स्त्री आवर्त्तः मेषशृङ्गाकारवेष्टनमस्त्यस्याः इनि ङीप्। अजशृङ्गीवृक्षे राजनि०।

आव(ब)र्हित त्रि० आ+वृह–उद्यमे णिच्–क्त आ+बर्ह–हिंसायां क्त वा। उत्पाटिते उन्मूलिते।

आव(लि)ली स्त्री आ+वल–इन् वा ङीप्। १श्रेणौ सजातीयसमुदायेन कृतपङ्क्तौ "इत्यावलिः धनावलिरिति। "के वा न सन्ति भुवि तामरसावतंसा हंसावलीवलयिनो जलसन्निवेशाः" उद्भटः। "द्विजावलीबालनिशाकरांशुभिः" माघः। "व्यलोकयच्चम्पककोरकावलीः" नैष० २परम्परायाञ्च। [च।

आवलित आ+वल–चलने क्त। ईषच्चलिते सम्यक्चलिते

आवशीर पु० अवशीरदेशे भवः तस्य राजा वा अञ्। १अवशीरदेशभवे जने २तन्नृपे च।"आवशीरांश्च योधांश्च अहिच्छत्रं च योधयन्" भा० व० २५३। स च देशः वत्सभूमेः पूर्व्वदिग्वर्त्ती "पूर्व्वां दिशं विनिर्ज्जित्य वत्सभूमिं तथागमत्" इत्यनन्तरश्लोके पूर्व्वां दिशमित्यभिधानात्।

आवश्यक न० अवश्यं भावः मनोज्ञा० वुञ्। १अवश्यभावे नैयत्ये "स्य आवश्यके" पा० अवश्यं भवः बा० २वुञ् २नियते त्रि० "एतेष्वावश्यकस्त्वसौ" भाषा०" ३अवश्यकर्त्तव्ये नियमात् कर्त्तव्ये "उत्थायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः" मनुः। कालप्रतीक्षाराहित्येन ४निरवकाशे च "नेहैतान विशेषेज्यामन्यत्रावश्यकाद्विधेः" पु० "आवश्यकात् निरवकाशात्" मल०त०रघु०।

आवश्यपुत्रक न०न वश्यः अवश्यः पुत्रः तस्य भावः मनोज्ञा० वुञ्। पुत्रस्य वश्यत्वाभावे।

आवसति स्त्री वसन्त्यत्र गृहे वसतिः रात्रिः सम्यक्वसतिः प्रा० स०। निशीथे वसतेः सम्यक्त्वञ्चावश्यगृहवासयोग्यत्वं तच्चार्द्धरात्रेऽवश्यं भवतीति तस्य तथात्वम्।

आवसथ पु० आवसन्त्यत्र आ+वस–अथच्। १वसतिस्थाने, २विश्रामस्थाने ३ग्रामे ४व्रतभेदे च। तत्र वासस्थाने "दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम्" मनुः विश्रामस्थाने। "आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनाम्" मनुः विश्रामस्थाने "स किलाश्रममन्त्यमाश्रितो निवसन्नावसथे पुराद्बहिः" रघुः। ग्रामे "सहसर्व्वेत आवसथान् मापयाञ्चक्रे" छा०उ०। ५आर्य्याच्छन्दोरचिते कोषभेदे। [गृहस्थे।

आवसथिक त्रि० आवसथे गृहे वसति ठण् स्त्रियां ङीप्।

आवसथ्य पु० अवसथस्यायं अञ्। १गृहसम्बन्धिनि लौकिकेऽग्नौ "आवसथ्यं द्विजाः प्राहुर्दीप्तमग्निं महाप्रभम्" भा०व० २१अ०। "आवसथ्यस्तथाधाने" इत्युक्ते

अग्न्याधानकर्म्माङ्गे २वह्नौ च। "आवसथ्याहवनीयौ दक्षिणाग्निस्तथैव च। अन्वाहार्य्योगार्हपत्य इत्येते पञ्च वह्नयः इत्युक्ते यज्ञाङ्गवह्निपञ्चकान्तर्गते३वह्निभेदे च। स च गृह्याग्निः अवसथशब्दार्थगृहसम्बन्धाच्च तस्य गृह्यत्वम्। [सीमान्तवासिनि स्त्रियां ङीप्।

आवसान त्रि० अवसानमभिजनोऽस्य तस्य० अञ्। ग्राम-

आवसानिक त्रि० अवसाने तत्काले भवः ठञ्। अवसानकाले (शेषकाले) भवे स्त्रियां ङीप्।

आवसित न० आ+अव+सो–क्त। १पक्वधान्ये, मर्द्दनानन्तरमपनीततृणे राशीकृते २धान्ये च। ३निर्णीते ४अवधारिते ५समाप्ते च त्रि०।

आवस्थिक त्रि० अवस्थायां भवः ठञ्। कालकृतावस्थाभवे "आवस्थिकं क्रमञ्चापि मत्वा कार्य्यं निरूहणम्" सुश्रु०।

आवह पु० आवहति आभिमुख्येन गच्छति आ+वह–अच्। सप्तस्कन्धापन्नवायोः प्रथमे स्कन्धे १भूवायौ। "भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्द्धम्" सि०शि०। अनिलशब्दे १६४ पृष्ठे विवृतिः "आवहः प्रवहश्चैव विवहश्च समीरणः। परावहः संवहश्च उद्वहश्च महाबलः। तथा परिवहः श्रीमान्" हरिवं० २२६ अ०। आवहति प्रापयति आ+वह–अच्। २प्रापके त्रि० "क्लेशावहा भर्त्तुरलक्षणाहम्" रघुः। फलैर्धःकुसुमस्तोयमधैर्य्यञ्च मलावहम्" मनुः। "समुत्सृजेत् साहसिकान् सर्वभूतभयावहान्" मनुः।

आवहमान त्रि० आ+वह–शानच्। क्रमागते।

आवाप पु०आ+वप–आधारे वा घञ्। १आलवाले तत्र हि जलसेकेन वृक्षान् आवपन्तीति तस्य तथात्वम् २धान्यादेः पात्रभेदे,(थल्या) भावे घञ्। ३समन्तात् वपने। "शस्यावापे कृषीवलाः" भार०४धान्यादिस्थापने ५शत्रुचिन्तने ६परराष्ट्रचिन्तने, "तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठिता" माघः। ७प्रधानहोमे च। ८आक्षेपे, "आवापो द्वापाभ्याम्" सा० द०। आक्षेपोत्क्षेपाभ्यामित्यर्थः आ+वप–कर्म्मणि घञ्। ६आवपनीये प्रक्षेपणीये "पञ्चच्छन्दा आवाप चार्ववःपवमान" इति ताण्ड्य०ब्रा० अवापः आवनीयः आवापश्च स्तोमद्वये साम्न आक्षेप इति भा० १०वलये च"। ईषद्वृह्यतेऽत्र आधारे घञ्। ११निम्नोन्नतभूमौ तत्र हि शस्यादिकं न सम्यक् वप्तुं शक्यते इति तस्यास्तथात्वम्।

आवापक पु०आ+वप–कर्म्मणि घञ् संज्ञायां कन्। १प्रकोष्ठाभरणे वलयादौ। कर्त्तरि ण्वुल्। २आवपनकर्त्तरि त्रि०।

आवापन न०आ+वप–णिच्-करणे ल्युट्। (ताँत) १सूत्रयन्त्रे। भावे ल्युट्। २केशादेः सम्यग् मुण्डने च।

आवापिक न० आवापाय साधु ठक्। आवापे साधौ।

आवारि न०समन्तात् व्रियते आच्छाद्यते आ+वृ–बा० इण्। १समन्तादाच्छाद्ये हट्टस्थाने शब्दचि०। २सम्यग्जलयुक्ते त्रि०।

आवाल न० आवाल्यते जलमनेन आ+वल सञ्चरणे णिच् करणे अच्। १आलवाले वृक्षादेरधोभागे मृदादिनिर्म्मिते जलाधारे सेतुभेदे। आ+वल–भावे घञ्। २सञ्चारे।

आवास पु० आ+वस–आधारे घञ्। १वासस्थाने गृहादौ "आवासोन्मुखबर्हिणान्" रघुः। आवासमेवोपशमाय गीग्मम्" भा०आ०११६ अ०। भावे घञ्। २सम्यग्वासे

आवाहन न० आ+वह-णिच् ल्युट्। सान्निध्याय देवानामाह्वाने। "चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदैवतम्" पुरा० "प्रतिमास्थानेष्वप्सु नो नावाहनविसर्ज्जने" ति०त०पुरा०।

आवाहनी स्त्री आवाह्यतेऽनया आ+वह–णिच्–करणे ल्युट् ङीप्। देवाह्वानार्थे "हस्ताभ्यामञ्जलिं बद्ध्वाऽनामिका मूलपर्व्वणोः। अङ्गुष्ठौ निक्षिपेद्यत्र मुद्रा सावहनी स्मृता" तन्त्रोक्तलक्षणे मुद्राभेदे।

आविक न० अविना तल्लोम्ना निर्म्मितं ठक्। १कम्बले। "सर्वञ्च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च" मनुः अवेर्मेषस्य २सम्बन्धिनि त्रि० "आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गोः पयः"। "वस्त्रोवन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च" मनुः। कौशेयाविकयोरूषैः कुतपानामरिष्टकैः" मनुः।

आविकसौत्रिक न० सूत्रमेव सौत्रं कर्म्म० आविकसूत्रेण निर्म्मितम् टक्। मेषलोमनिर्म्मिते। "वैश्यस्याविकसौत्रिकम्" मनुः।

आविक्य न०आविकानां भावः पुरो०यक्। आविकसम्बन्धित्वे

आविग्न पु० आ+विज–कर्त्तरि क्त। उद्विग्ने (पाणिआमला) वृक्षे पु०।

आविज्ञान्य न० अविज्ञानमेव चातु० स्वार्थे ष्यञ्। विज्ञानहीने "तदाविज्ञान्यमिव हवींषि" शत०ब्रा० "आविज्ञान्यं विज्ञानविहीनमिव" भा०। [विदूर्य्यं" पा०।

आविदूर्य्य न० अविदूरस्य भावः ष्यञ्। सन्निकर्षे। "अभेस्रा-

आविद्ध त्रि० आ+व्यध–क्त। १ताडिते २विद्धे ३छिद्रिते ४क्षिप्ते च "नश्यतीषुर्यथाऽऽविद्धः" मनुः। [पाठायाम्।

आविद्धकर्णी स्त्री आविद्धौ कर्णाविव पत्रमस्याः गौ० ङीष्।

आविध पु० आविध्यतेऽनेन आ+व्यध– घञर्थे क । काष्ठादि-वेधनसाधने (भमर) (तुरपिन) सूच्याकाराग्रे अस्त्रे ।

आविर्भाव पु० आविस्+भू–घञ् । १प्रकाशे सांख्यमतसिद्धे उत्पत्तिस्थानीयेऽभिव्यक्तिस्वरूपे २भावधर्मभेदे तथा हि नैयायिकादयः क्रियानिरोधबुद्धिव्यपदेशार्थक्रियाव्यवस्था-भेदात् कार्य्यस्य कारणात् भिन्नतया कारणादुत्पत्तिरित्य-ङ्गीचक्रुः तदेतन्मतमनूद्य सां०त०कौ० दूषयित्वा सतामेव कार्य्याणामाविर्भावः इति स्थिरीकरणेन कार्य्यकारणयो-रभिन्नत्वं समर्थितम् यथा स्वात्मनि क्रियानिरोधबुद्धि-व्यपदेशार्थक्रियाव्यवस्थाभेदाश्च नैकान्तिकं भेदं साधयितु मर्हन्ति एकस्मिन्नपि तत्तद्विशेषाविर्भावतिरोभावाभ्यामेतेषा मविरोधात् यथा हि कूर्मस्याङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि-तिरोभवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति न तु कूर्मतस्तदङ्गा न्युत्पद्यन्ते प्रध्वंसन्ते वा एवमेकस्या मृदः सुवर्णस्य वा-घटमुकुटादयोविशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते न पुनरसतामुत्पादः सतां वा निरोधः।यथाह भगवान् कृष्णद्वैपायनः "नासतोविद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति"। यथा कूर्मः स्वावयवेभ्यः सङ्कोचिविकाशिभ्योन भिन्नः एवं घटमुकुटादयोऽपि मृत्सुवर्णादिभ्योन भिन्नाः । एवञ्चेत् तन्तुषु पटइति व्यपदेशो यथेह वने तिलका इत्यु पपन्नः । न चार्थक्रियाभेदोऽपि भेदमापादयति एकस्यापि नानार्थक्रियादर्शनात् यथैक एव वह्निर्दाहकः प्रका-शकः पाचकश्चेति । नाप्यर्थक्रियाव्यवस्था वस्तुभेदे हेतुः तेषामेव समस्तव्यस्तानामर्थक्रियाव्यवस्थादर्शनात् यथा प्रत्येकं विष्टयो वर्त्मदर्शनलक्षणामर्थक्रियां कुर्व्वन्ति न तु शिबिकावहनं, मिलितास्तु शिबिकां वहन्ति एवं तन्तवः प्रत्येकं प्रावरणमकुर्व्वाणा अपि मिलिताः आवि-र्भूतपटभावाः प्रावरिष्यन्ति । स्यादेतत् । आविर्भावः पटस्य कारणव्यापारात् प्राक् सन्नसन् वा असंश्चेत् प्राप्तं तर्ह्यसत उत्पादनम् ।अथ सन्, कृतं तर्हि कारणव्यापारेण, न हि सति कार्य्ये कारणव्यापारप्रयोजनं पश्यामः । आवि-र्भावे चाविर्भावान्तरकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गः । तस्मादाविर्भू-तपटभावास्तन्तवः क्रियन्त इति रिक्तं वचः। अथासदुत्पद्यत इत्यत्रापि मते कोयमसदुत्पत्तिः सती असती वा, सती चेत् कृतं तर्हि कारणैः, असती चेत्तस्या अप्युत्पत्त्यन्तरमित्यनवस्था । अथोत्पत्तिः पटान्नार्थान्तरम् अपि तु पटएवासौ तथापि यावदुक्तं भवति पटइति तावदुक्तं भवत्युत्पद्यतइति । ततश्च पटइत्युक्ते उत्पद्यतइति न वाच्यं पौनरुक्त्यात् विनश्यतीत्य-पि न वाच्यं उत्पत्तिविनाशयोर्युगपदेकत्र विरोधात् तस्मादियं पटोत्पत्तिः स्वकारणसमवायो वा स्वसत्तासम-वायोवा उभयथापि नोत्पद्यते अथ च तदर्थानि कारणानि व्यापार्य्यन्ते एवं पटादेराविर्भावेऽपि कारणापेक्षेत्युपपन्नम् । न च पटरूपेण कारणानां सम्बन्धः, तद्रूपस्याक्रिय-त्वात् क्रियासम्बन्धित्वाच्च कारकाणाम् अन्यथा कारणत्वा-भावात् । तस्मात् सत्कार्य्यमिति पुष्कलम्" सा०कौ० । प्रपञ्चस्तु अभिव्यक्तिशब्दे ३०० पृष्ठादौ दृश्यः । बाह्य-मेयविमुखतापादकः कश्चनान्तरो धर्मः सत्त्वं तस्योद्रेकः रजस्तमसी अभिभूयाविर्भावः" सा०द० । देवादीनां मनुष्याद्याकारग्रहणरूपे ३अवतारे च । "तदा मे मनसा-ध्यातो दयासिन्धुर्जनार्दनः । भक्तानामनुकम्पार्थं यस्या-विर्भावमिच्छति जैमि०भा० ।

आविर्भूत त्रि०आविस्+भू–कर्त्तरि क्त ।१प्रकटिते २अभिव्यक्ते "आविर्भूता महाघोरा योगिनीकोटिभिः सह" योगि०त० आविर्भूतप्रथममुकुलाः कन्दलीश्चानुकच्छम्" मेघदू० "आविर्भूतपटभावाः" सा०कौ० ।

आविल त्रि० आविलति दृष्टिं स्तृणाति विल–स्तृतौ क । १कलुषे अयं बिल भेदने बिलप्रकृतिकत्वात् वर्ग्यबमध्य-इतिरायमु० "समलक्ष्यत बिभ्रदावि(वि)लाम्" "तस्याबि-(वि)लाम्भःपरिशुद्धिहेतोः" । "ननन्दुरानन्दजलावि(बि)लाक्षाः,"रघुः "यथा त्वदीयैश्चरितैरनावि(बि)लैः"कुमा० ।

आविष्करण न०आविस्+कृ–भावे ल्युट् षत्वम् । १प्रकाशने "असूयया गुणेषु दोषाविष्करणम्"सि०कौ०करणे ल्युट् । २प्रकाशसाधने स्त्रियां ङीप् । घञ् । आविष्कारोऽप्युभयत्र पु० आविष्कारातिशयस्याभिधेयवत्प्रतीयते"सा०द० ।

आविष्कर्त्तृ त्रि० आविस्+कृ–तृच् । प्रकाशके स्त्रियां ङीप् ।

आविष्कृत त्रि० आविस्+कृ–कर्मणि क्त । प्रकाशिते । "कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रियः" माघः"बाल्या-दनाविष्कृतलाञ्छनेन" कुमा० "आविष्कृतमुदन्वता"रघुः

आविष्ट त्रि० आ+विश–क्त । १भूतादिग्रस्ते, २आवेशयुक्ते, ३निविष्टे ४व्याप्ते च ।

आविस् अव्य० आ+अव–इसुन् । प्रकाशे । कृभ्वस्तियोगेऽस्य गतित्वम् । एतेन सह भूधातुः प्रकाशार्थे यथा आवि-र्भावः, कृञ्धातुः प्रकाशकरणेऽर्थे यथा आविष्कारः । "स्वरादिपाठात् अव्ययत्वम् "तेषामाविरभूत् ब्रह्मा परि-म्लानमुखश्रियाम्" कुमा० देवानां कार्य्यसिद्ध्यर्थमावि-र्भवति सा यदा" देवीमा०। "आचार्य्यकं विजय मान्म-

श्यमाविरासीत्” “सरसनखमण्डितमाविष्कुरुते भुजामूलम्” सा॰द॰ ।

आविस्तराम् अव्य॰ आविस्+तरप् आमु । अतिशय प्रकाशे “आविस्तरां वा अग्निः कर्म्मणा” श॰ब्रा॰। तमप् आमु आविस्तमाम् । अत्यन्तप्रकाशे ।

आवी स्त्री अवीरेव स्वार्थे अण् ङीप् । रजस्वलायां १नार्य्यां २गर्भवत्याञ्च। “गर्भस्पन्दनमावीनां प्रणाशः श्यावपाण्डुता” सुश्रु॰ ।

आवीत त्रि॰ आ+व्ये–क्त । १समन्तात्स्यूते उत्क्षिप्य २धृते च । भावे क्त । ३सम्यक् स्यूतौ ४उत्क्षिप्य धारणे च न॰।

आवीतिन् पु॰ आवीतमनेन इष्टा॰ इनि । “उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते बुधैः । सव्ये प्राचीन आवीती निवीती कण्ठलम्बिते” मनूक्ते सव्यपाणिं बहिष्कृत्य दक्षिणस्कन्धोपरिधृतयज्ञसूत्रे प्राचीनावीतिनि । [नाट्योक्तौ जनके ।

आवुक पु॰ अवति रक्षति अव–वा॰ उण् संज्ञायां कन् ।

आवीरचूर्ण पु॰ आ समन्तात् विशेषेण ईर्य्यते क्षिप्यते आ+वि+ईर–घञ् कर्म्मधा॰।(आवीर) इति ख्याते फल्गुनि “आवीरचूर्णं रुचिरं गृह्यतां परमेश्वर” ! पुरा॰

आवृत् स्त्री आ+वृत–सम्प॰ क्विप्। १आवर्त्तने २भ्रामणे ३पुनःपुनश्चालने “सूर्य्यस्यावृतमन्वावर्त्ते दक्षिणामन्वावृतम्” अथ॰ १०,५,२७, ४पुनःपुनरेकजातीयक्रियाकरणे । आधारे क्विप् । ५परिपाट्याम् अनुक्रमे ६इतिकर्त्तव्यताप्रकारे ।“अनयैवावृता कार्य्यं पिण्डनिर्व्वपणं बुधैः” मनुः। “आवृते सोमपीतये” ऋ॰ ३,४२,२, ७संस्कारे च । “अ “मन्त्रिका तु कार्य्या वै स्त्रीणामावृदशेषतः । संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम्” मनुः । ८तूष्णीम्भावे च । “आवृतैव पर्य्यग्नि कृत्वोदकं नयन्ति” आश्व॰गृ॰ । “आवृतैव तूष्णीमेवेत्यर्थः” वृत्तिः । कर्त्तरि क्विप् । ९आवर्त्तमाने त्रि॰ ।

आवृत त्रि॰ आ+वृ–क्त । १कृतावरणे अप्रकाशीकृते आच्छादिते “अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः” गीता एतज्ज्ञानावृतक्षेत्रविषयम् आवृते तु पुनर्मार्गक्षेत्रेऽपि दोष एवेति” मिता॰ “ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतो नाम जायते” मनूक्ते २संकीर्णवर्णभेदे पुंस्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

आवृति स्त्री आ+वृ–क्तिन् । आवरणशब्दार्थे ।

आवृत्त त्रि॰आ+वृत–क्त । १पुनःपुनरभ्यस्ते २आवर्त्यमाने च ३परावृत्ते ४प्रतिनिवृत्ते च“आवृत्तानां गुरुकुलात् विप्राणां पूजकोभवेत्” मनुः । “कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्” कठोप॰ “आवृत्तं व्यावृत्तं चक्षुः श्रोत्रादिकमिन्द्रियजातं विषयाद्यस्य” भा॰।

आवृत्ति स्त्री आ+वृत–क्तिन् । १पुनः पुनरभ्यासे २भूयएकजातीयक्रियाकरणे “आवृत्तिः सर्व्वशास्त्राणां बोधादपि गरीयसी” उद्भटः ।“उदयावृत्तिपथेन नारदः” रघुः।“एकद्रव्ये कर्म्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनम्” कात्या॰ १,७,८।“आवृत्तिरसकृदुपदेशात्” शा॰सू॰। ३प्रत्यावृत्तौ ४“पुनरागतौ “अनावृत्तिः शब्दात्” शा॰सू॰ “तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिः” सां॰सू॰ ।“यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः” गीता । “गुर्व्वीं कामापदं हन्तुं कृतमावृत्तिसाहसम्” किरा॰ । “तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम्” रघुः ।

आवृत्तिदीपक न॰ आवृत्त्या दीपकम् । दीपकावृत्तिरूपे अर्थालङ्कारभेदे तल्लक्षणं २०० उक्तम् ।

आवृष्टि स्त्री आ+वृष–क्तिन् । सम्यग्वर्षणे “भूयश्च शतवार्षिक्यामनावृष्ट्यावनम्भसि” देवीमा॰ ।

आवेग पु॰ आ+विज–घञ् । उत्कण्ठाजनके त्वरान्विते च मानसे वेगे । वेगश्च क्रियाजन्यः गुणविशेषः मानसवेगस्योत्कण्ठादिसाधनत्वे आवेगत्वम् । “सावेगमग्राङ्गुलिरस्य तूणौ” किरा॰ । २व्यभिचारिभावभेदे । व्यभिचारिणस्तु सा॰द॰ दर्शिता यथा निर्वेदावेगदैन्यश्रममदजड़ता औग्र्यमोहौ विबोधः” इत्यादयः । तत्र आवेगः सम्भ्रमस्तत्र वर्षजे पीड़िताङ्गता । उत्पातजे स्रस्तताङ्गे धूमाद्याकुलताग्निजे । राजविद्रवजादेस्तु शस्त्रनागादियोजनम् । गजादेः स्तम्भकम्पादिः पांश्वाद्याकुलतानिलात् । इष्टाद्धर्षाः शुचोऽनिष्टाज्ज्ञेयाश्चान्ये यथायथम्” ।

आवेगी स्त्री आवेगोऽस्त्यस्याः अर्श आद्यच् गौरा॰ङीष् । वृद्धदारकवृक्षे ।

आवेदक त्रि॰ आ+विद–णिच्–ण्वुल् । १विज्ञापके “स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः । आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तदिति” स्मृत्युक्ते व्यवहारोत्थापके २वादिनि च

आवेदन न॰ आ+विद–णिच्–ल्युट् । १विज्ञापने व्यवहा-२रोत्थापने (नालिशकरा) “राज्ञे कुर्य्यात् पूर्व्वमावेदनं यः” इति नारदः । आवेद्यते अनेन करणे ल्युट् । व्यावहारोत्थापके ३भाषापत्रे (आरजी) तल्लक्षणादि स्मृतौ दर्शितं यथा “प्रत्यर्थिनोऽग्रतोलेख्यं यथाऽऽवेदितमर्थिना । समामासतदर्द्धाहर्नामजात्यादि-

चिह्नितम्” या०स्मृ०। “निवेश्य कालं वर्षञ्च मासं पक्षं तिथिं तथा। वेलां प्रदेशं विषयं स्थानं जात्याकृती वयः। साध्यं प्रमाणं द्रव्यञ्च संख्यां नाम तथात्मनः। राज्ञां च क्रमशोनाम निवासं साध्यनाम च। क्रमात् पितॄणां नामानि पीड़ामाहर्त्तृदायकौ। क्षमालिङ्गानि चान्यानि पक्षं संकल्प्य कीर्त्तयेत्” कात्या०। “अर्थवत्-क्रमसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम्। साध्यवद्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धि च। प्रसिद्धमविरुद्धञ्च निश्चितं साधनक्षमम्। संक्षिप्तं निखिलार्थञ्च देशकालाविरोधि च। वर्षर्त्तुमासपक्षाहर्वेलादेशप्रदेशवत्। स्थानावसथसाध्याख्याजात्याकारवयोयुतम्। साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनाम च। परात्मपूर्व्वजानेकराजनामभिरङ्कितम्। क्षमालिङ्गात्मपीड़ावत् कथिताहर्त्तृदायकम्। यदावेदयते राज्ञे तद्भाषेत्यभिधीयते” नार०अत्र विशेषः वीरमि०। ‘देशश्चैव तथा स्थानं सन्निवेशस्तथैव च। जातिः संज्ञा निवासश्च प्रमाणं क्षेत्रनाम च। पितृपैतामहञ्चैव पूर्व्वराजानुकीर्त्तनम्। स्थावरेषु विवादेषु दशैतानि निवेशयेत्” कात्या० संख्याविशेषनिर्द्दे शे “आसनं शयनं यानं ताम्रं कांस्यमयोमयम्। धान्यमश्ममयं यच्च द्विपदञ्च चतुष्पदम्। मणिमुक्ताप्रबालानि हीरकं रूप्यकाञ्चनम्। यदि द्रव्यसमूहः स्यात् संख्या कार्य्या तदैव तु। यस्मिन् देशे च यद्द्रव्यं येन मानेन मीयते। तेन तस्मिंस्तदा संख्या कर्त्तव्या व्यवहारिभिः” हारी०। “देशकालविहीनश्च द्रव्यसंख्या विवर्ज्जितः। क्रियामानविहीनश्च पक्षोनादेय उच्यते” कात्या०। क्रिया प्रमाणं, मानं साध्यपरिमाणम्। भाषादोषाश्च नारदोक्ता यथा। “अन्यार्थमर्थहीनञ्च प्रमाणागमवर्ज्जितम्। लेख्यहीनाधिकं भ्रष्टं भाषादोषा उदाहृताः” इति विभज्य तेषां लक्षणान्याह स एव। “अर्थे साधारणेऽप्येकोऽसम्बन्धोऽप्यानियुक्तवाः। लेखयेत् यन्तु भाषार्थमन्यार्थं तं विदुर्बुधाः। ब्रह्महार्यमिति द्वेषात् क्रोधाद्वापि वदेत्तु यः। साध्यञ्च मोचयेत् पश्चादर्थहीनन्तु तं विदुः। गणिते लिखिते मेये तथा क्षेत्रगृहादिषु। यत्र संख्या न निर्दिष्टा सा प्रमाणविवर्ज्जिता। विद्यया प्राप्तमर्थार्थं लब्धं क्रीतं क्रमागतम्। न त्वेवं लिख्यते यत्र सा भाषा स्यादनागमा। समा मासस्तथा पक्षस्तिथिर्वारस्तथैव च। यत्रैतानि न लिख्यन्ते लेख्यहीनां तु तां विदुः” लेखयित्वा तु तां भाषामनिर्दिष्टे तयोत्तरे। निर्दिशेत् साक्षिणः पूर्व्वमधिकां तां विनिर्दिशेत्। यत्र स्यात्तु यथापूर्व्वं निर्दिष्टं पूर्व्ववादिना। सन्दिग्धमेव लेख्येन भ्रष्टां भाषां तु तां विदुः”। भाषादोषान्तरमाह” कात्या०। अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निःप्रयोजनम्। असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्ज्जयेत्”। तत्र अप्रसिद्धमाह वृह० “न केनचित् कृतोयस्तु सोऽप्रसिद्ध उदाहृतः”। यथा हलसहस्र कृष्टं क्षेत्रमपहृतम्”वीरमि० “मदीयं शशविषाणं गृहीत्वा न प्रयच्छति”मिता०‘स्वल्पापराधः स्वल्पार्थो निरर्थक इति स्मृतः” वृह० “यथाहमनेन सस्मितमीक्षित इति” स्मृतिचन्द्रिका। “कार्य्यबाधाविहीनस्तु विज्ञेयोनिष्प्रयोजनः” वृह०। “यथाऽयं देवदत्तोमदीयगृहसन्निधौ सुस्वरमधीते इत्यादि” मिता० निरर्थकनिष्प्रयोजनौ अन्यथाऽपि वृह० लक्षितौ यथा “कुसीदाद्यैः पदैर्हीनोव्यवहारोनिरर्थकः। वाक्पारुष्यादिभिश्चैव विज्ञेयोनिष्प्रयोजनः”। ‘कुसीदमृणदानं तत्प्रभृतिभिस्त्वष्टदशभिरर्थविषयव्यवहारैः हीनो निरर्थकः, पारुष्यादिभिर्हिंसात्मकैश्चतुर्भिर्हीनोनिष्प्रयोजनः” वीरमि०। असाध्यविरुद्धावाह वृह०। “ममानेन प्रदातव्यं शशशृङ्गकृतं धनुः। असम्भाव्यमसाध्यं तं पक्षमाहुर्मनीषिणः। यस्मिन्नावेदिते पक्षे प्राड्विवेकेऽथ राजनि। पुरे राष्ट्रे विरोधः स्याद्विरुद्धः सोऽभिधीयते” अन्येऽपि पक्षाभासाः स्मृतिचन्द्रिकायामुक्ता यथा “भिन्नक्रमोव्युत्क्रमार्थः प्रकीर्णार्थो निरर्थकः। अतीतकालोवा श्लिष्टःपक्षोनादेय इष्यते। यथास्थानानिवेशेन नैव पक्षार्थकल्पना। गम्यते तेन पक्षः स भिन्नक्रम उदाहृतः”। व्यत्यस्ताक्षरसन्निवेशोभिन्नक्रम इत्यर्थः। व्युत्क्रमार्थो व्यवहितान्वयेनार्थबोधकः। प्रकीर्णार्थोऽसङ्कलितार्थः। “मूलमर्थं परित्यज्य तद्गुणोयत्र लिख्यते। निरर्थकः स वै पक्षो भूतसाधनवर्ज्जितः। भूतकालमतिक्रान्तं द्रव्यं यत्र हि लिख्यते। अतीतकालः पक्षोऽसौ प्रमाणे सत्यविस्तृतः। यस्मिन् पक्षे द्विधा साध्यं भिन्नकालविमर्षणम्। विश्लिष्यते क्रियाभेदात् श्लिष्टः स इह चोच्यते”। अन्ये च भाषाया दोषास्तत्रैवोक्ताः।“अन्याक्षरनिवेशेन अन्यथागमनेन च। आकुलं तु भवेल्लेख्यं क्रिया चैवाकुला भवेत्। साधनं सह साध्येन निर्द्दिष्टं यत्र लेखयेत्। उक्तिक्रमविहीनत्वात् सोऽपि पक्षो न सिद्ध्यति। विरुद्धश्चाविरुद्धश्च द्वावप्यर्थौ निवेशितौ। एकस्मिन् यत्र दृश्येते तं पक्षं दूरतस्त्यजेत्। परापरविरुद्धानि यः पदानि

निवेशयेत् । विरुद्धपदसंकीर्णा भाषा तस्य न सिध्यति" अनेकपदसंकीर्णस्य दुष्यत्वं च युगपत्तत्साधनायोग्यत्वे एव । क्रमेण तु तत्साधनयोग्यत्वे तदपि ग्राह्यमेव "बहु प्रतिज्ञं यत् कार्य्यं व्यवहारेषु निश्चितम् । कामं तदपि गृह्णीयाद्राजा तत्त्वबुभुत्सयेति" कात्या० उक्तेः भाषापत्रञ्च संस्कृतदेशभाषान्यतरेण यथाबोधं लेख्यम् मूर्खाणामपि वादिप्रतिवादितादर्शनात् अतएव अध्यापनेऽपि तथात्वं विष्णु ध० उक्तम् । "संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैर्यः शिष्यमनुरूपतः । देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः" इति । येन सर्वेषामवबोधस्तथा लेख्यम् व्य०त० रघु० । तच्च यावदुत्तरं पाण्डुलेखं कृत्वा शोधनीयम् यथोक्तं पूर्व्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवेकोऽभिलेखयेत् । पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे निवेशयेत्" बृह० । "पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् । ऊनाधिकं तु संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत् । शोधयेत् पूर्व्वशादन्तु यावन्नोत्तरदर्शनम् । अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत्" नार० ।

आवेदनीय त्रि० आ+विद–णिच्–अनीयर् । १विज्ञापनीये यं प्रति ज्ञानाय आवेदनं क्रियते तस्मिन्, यस्य पदार्थस्यावेदनं क्रियते तस्मिंश्च । व्यवहारे २आवेद्ये ऋणादानादौ च ।

आवेदित त्रि० आ+विद+णिच्–कर्म्मणि क्त । १विज्ञापिते यं प्रति विज्ञापनं कृतं तस्मिन्, यस्य पदार्थस्य वेदनं कृतं तस्मिंश्च । व्यवहारे आवेदनकाले २निवेदिते पदार्थे च । "लिखितं साक्षिणो वापि पूर्व्वमावेदितं न चेत्" नारदः "यथावेदितमर्थिना" या०स्मृतिः ।

आवेदिन् त्रि०आ+विद–णिच्–णिनि । १विज्ञापके । व्यवहारे २वादिनि च । "अनिष्टावेदिनं स्वप्नं दृष्ट्वा" रामा० स्त्रियां ङीप् । आ+विद–णिनि । २आज्ञातरि त्रि०स्त्रियां ङीप्

आवेद्य त्रि०आ+विद–णिच्–यत् । १विज्ञाप्ये २आवेदनीयार्थे आ+विद–णिच्–ल्यप् । ३विज्ञाप्येत्यर्थे अव्य० ।

आवेध्य त्रि० आ+विध–ण्यत् । आवेधार्हे मुक्तादिमणौ ।

आवेश पु०आ+विश–घञ् । १अहङ्कारभेदे, २संरम्भे, ३अभिनिवेशे, ४आसङ्गे, ५अनुप्रवेशे, यथा भूतावेशः । ६ग्रहभये, ७भूताद्यावेशरोगे च । "तस्मै स्वयावेशविवर्ज्जिताय" रघुः "तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेशोऽन्यचेष्टितम्" सा०द० । "आवेशमोहौ क्रोधस्य गान्धारीधृतराष्ट्रयोः" भा० आ० प० १अ० "पञ्चानामिन्द्रियार्थानां शोकावेशद्दवातुलः" भा०व० ११अ०

आवेशन न० आ+विश–आधारे ल्युट् । १शिल्पशालायाम् तत्र हि मनोऽभिनिवेशेनैव कार्य्यकरणात्तस्यास्तथात्वम् २भूतावेशादिरोगे ३सूर्य्येन्दुपरिधौ च । "मनःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहाद्यावेशनादिजः" सा०द० । "जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च" मनुः आवेशशब्दार्थे ४कोपादौ च आधारे ल्युट् । ५गृहे च । आ+विश–णिच्+ल्युट् । ६प्रवेशसम्पादने व्यापारे

आवेशिक त्रि० आवेशे गृहे भवः आगतो वा ठञ् तत । १अतिथौ २असाधारणे ३बान्धवादौ च । [२वेष्टके (वेड़ा)

आवेशित त्रि० आ+विश–णिच्–क्त । निवेशिते, "न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते" भाग० । "मय्यावेशित चेतसः" गीता ।

आवेष्टक पु० आवेष्टयति ण्वुल् । आवरणकारके प्राचीरादौ

आवेष्टन न० आ+वेष्ट–भावे ल्युट् । १आवरणे करणे ल्युट् । आवरणसाधने २प्राचीरादौ । (वेड़ा)इति ३पदार्थे च

आब्दिक त्रि० अब्दे भवः ठक् । वर्षभवे श्राद्धादौ "आब्दिके पितृकृत्ये च चान्द्रं मासं विनिर्दिशेत्" स्मृतिः "तथा ल्पाल्पोग्रहीतव्योराष्ट्राद्राज्ञाब्दिकः करः" मनुः षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यम्" मनुः असंक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः" लघुहा० । "एकाहः पुनराब्दिके" स्मृतिः । [मादौ

आव्य त्रि०अवेर्मेषस्य विकारः ष्यञ् । मेषसम्बन्धिनि दुग्धलो-

आव्याध पु०आ+व्यध–घञ् उपसृष्टत्वात् न अप् । सम्यक्पीड़ने

आव्याधिन् त्रि० आ+व्यध–णिनि । सम्यक्पीडके । स्त्रियां ङीप् । सा च २चोरसेनायाम् "नक्तीकाः पुरुषव्याघ्राः परिमोषिण आव्याधिन्यस्तस्करा अरण्येष्वाजायेरन्" शत०ब्रा० "आव्याधिन्यः चोरसेनाः" भा० ।

आव्रश्चन न० ईषत् व्रश्चनं छेदनम् प्रा०स० । १ईषच्छेदने, "आव्रश्चनाद्वनस्पतयोऽनुप्रजायन्ते" शत०ब्रा० । आधारे ल्युट् । २छेद्यवृक्षप्रदेशे त्रि० आकृत्या हि यो यूपः संस्कर्त्तव्यःतस्याणुः आव्रश्चनशब्देनउच्यते "अतस्त्वमित्याव्रश्चने जुहोति" कात्या०६,१,२० । आवृश्च्यते यूपोऽस्मादाव्रश्चनः स्थाणौ छेदनप्रदेशः" वृत्तिः "आव्रश्चनमभिजुहोति" शत०ब्रा० ।

आव्रस्क पु० आ+व्रश्च–घञ् कुत्वम् । ईषच्छेदने । "आत्मनोऽनाव्रस्काय" तैत्ति०श्रुतिः । [वुञ् । निर्लज्जदेशे ।

आव्रीडक पु० अव्रीडस्य निर्लज्जस्य विषयो देशः राजन्या०

आश पु०अश–भोजने घञ् । भोजने । प्रातराशः, मायमाशः, कर्मणि उपपदे कर्त्तरि अण् उपपदस० । तत्तद्वस्तुभक्षके

यथा छुताशः आम्रयाशः मांसाशः पलाशः हविष्याशः।

आशंसा स्त्री आ+शंस–अ। अप्राप्तस्य १प्राप्तीच्छायाम्, २इष्टार्थाशंसने च। "निदधे विजयाशंसां चापे सीतां च लक्ष्मणे" रघुः "आशंसायां भूतवच्च" "आशंसावचने लिङ्" पा०। ल्युट् आशंसनमप्यत्र न० "इष्टार्थाशंसन माशीः" रघु०। [भूते। भावे क्त २आशंसायाम् न०।

आशंसित त्रि० आ+शन्स-क्त। १कथिते २इच्छाविषयी-

आशंसितृ त्रि० आ+शंस–तृच्। भाविशुभेच्छावति। स्त्रियां ङीप्। [कर्त्तरि स्त्रियां ङीप्।

आशंसिन् त्रि० आ+शन्स-णिनि। आशंसी आशंसा

आशंसु त्रि० आ+शन्स–उ। इच्छाकारके भाविशुभाशंसावति "लक्ष्मीः पुंयोगमाशंसुः कुलटेव कुतूहलात्" भट्टिः

आशक त्रि० अश्नाति अश-ण्वुल्। १भक्षके २भोगयुक्ते। णिच्–ण्वुल्। ३भोगसम्पादके। "तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति–तपसाऽनाशकेन" श्रुतिः।

आशक्त त्रि० सम्यक् शक्तः प्रा०स०। सम्यक्शक्तियुक्ते

आशङ्कनीय त्रि० आ+शकि–अनीयर्। १शङ्कया विषयीकार्य्ये २अनिष्टतया चिन्तनीये च।

आशङ्का स्त्री आ+शकि–अ। १भये त्रासे अनिष्टतया २चिन्तने "समुद्धृताशङ्कमनीचकाशे" माघः। "रत्या च साशङ्कमनुप्रयातः"कुमा०।"गुदपरिकर्त्तनमाशङ्का पाण्डुरोगग्रहणीदोषशोषाणाम्" सुश्रु०सम्यक्शङ्कायां ३सन्देहे इत्याशङ्कायामाह इति भूरिशः जगदीशः गदाधरस्य प्रायुङ्क्त।

आशङ्कित त्रि० आ+शकि–कर्त्तरि क्त। १भीते कर्मणि क्त अनिष्टतया २चिन्तिते ३सन्दिग्धे च। भावे क्त। ३भये ४सन्देहे ५अनिष्टतया चिन्तने च न०।

आशङ्किन् त्रि० आ+शकि-णिनि। आशङ्कायुक्ते "रघोरभिभवाशङ्कि चुक्षुभे द्विषतां मनः" रघुः। अशुभाशङ्कि हृदयम्" रामा० कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः" रत्ना०। स्त्रियां ङीप्।

आशङ्क्य त्रि० आ+शकि–कर्मणि ण्यत्। १सन्देहविषयीकार्य्ये २अनिष्टतया चिन्त्ये ल्यप्। ३संदिह्येत्यर्थे ४अनिष्टतया ज्ञात्वेत्यर्थे च अव्य० अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेताव व्याप्तिमाशङ्क्याह" दीधितिः।

आशन पु० अशनएव स्वार्थे अण्। १अशनवृक्षे द्विरूपकोषः अश–णिच् ल्यु। २भोजयितरि त्रि०। अशनिः अशनिजीवी स्वार्थे पर्श्वा०अण्। ३वज्रजीविनि त्रि०आशनः आशनौ बहुषु तस्य लुक् अशनय इत्येव। अशनिरेव प्रज्ञा० अण्। ४वज्रे स्वार्थिकप्रत्ययस्य प्रकृतिलिङ्गत्वात् पुंस्त्री०।

आशय पु०आ–शी–अच्। १अभिप्राये, २आधारे, ३विभवे, ४पनसवृक्षे वैद्यकोक्ते ५स्थानभेदे च। आ फलविपाकात् चित्तभूमौ शेते इति कर्त्तरि अच् कर्मजन्ये ६वासनारूपे संस्कारे, "क्लेशजन्मकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः"पात०सू०धर्माधर्मरूपे ७अदृष्टे च। अधारे अच्। आशयवति ८चित्ते। "अहमात्मा गुडाकेश। सर्व्वभूताशयस्थितः"गीता०। भावे अच्। १०शयने ११स्थाने च "यो वक्त्रा नेदृशाशयः" किरा० "यदृच्छया कामदरिणाशयेन" नैष०। विषमोऽपि विगाह्यते नयः कृततीर्थः पयसामिवाशयः" किरा० "गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात्" वैद्यकोक्ताः देहान्तर्वर्त्तिन आशयास्तु सप्त यथा ह" सुश्रुते "त्वचः सप्त, कलाः सप्त, आशयाः सप्त" इति विभज्य आशयास्तु वाताशयः पित्ताशयः श्लेष्माशयः रक्ताशयः आमाशयः पक्वाशयः मूत्राशयः, स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टम" इति। एषां स्थानानि भावप्र०। "उरोरक्ताशयस्तस्मादधःश्लेष्माशयः स्मृतः। आमाशयस्तु तदधः तज्ज्ञिं चरकोऽवदत्" नाभिस्तनान्तरं जन्तोराहुरामाशयं बुधाः। आमाशयादधः पक्वाशयादूर्द्ध्वं तु या कला। ग्रहणीनामिका सैव कथितः पावकाशयः। ऊर्द्ध्वमग्न्याशयो नाभेर्मध्यभागे व्यवस्थितः। तस्योपरि तिलं ज्ञेयं तदधः पवनाशयः। पक्वाशयस्तु तदधः सएव च मलाशयः। तदधः कथिता वस्तिः सा हि मूत्राशयो मतः। पुरुषेभ्योऽधिकाश्चान्ये नारीणामाशयास्त्रयः। एको गर्भाशयः प्रोक्तः पित्तपक्वाशयान्तरे। स्तनौ प्रसिद्धौ तावेव बुधैः स्तन्याशयौ स्मृतौ"। १२कोष्ठागारे १३बौद्धमतसिद्धे आलयविज्ञानरूपे विज्ञानसन्ताने १४आश्रये १५किम्पचाने पशुधारणार्थगर्त्तरूपे १६खातभेदे च। "अयञ्च पार्थो बीभत्सुर्वरिष्ठोज्याविकर्षणे। आस्ते परमसन्तप्तो नूनं सिंह इवाशये" भा०व० ३५अ०।

आशयाश पु० आशयमाश्रयमश्नाति अश–अण् उप०स०। वह्नौ क्षीरस्वामी तस्य स्वाश्रयकाष्ठादेर्भक्षकत्वेन तथात्वम्

आशर पु० आशृणाति आ+शॄ–अच्। १अग्नौ,२राक्षसे च।

आशव न० आशोर्भावः पृथ्वा० वा अण्। शीघ्रत्वे पक्षे इमनिच् आशिमा पु०। त्व आशुत्वम् न०तल् आशुता स्त्री तत्रार्थे।

आशस् त्रि०आ+शन्स-क्विप्। १आशंसनकर्त्तरि। भावे क्विप्

आशंसने "नमसा घृच्छ्यमानस्तवाशसा जातवेदोयदीदम्" ऋ० ४,५,११, 'तवाशसा त्वत्स्तुत्या' भा०।

आशसन न० आ शनुस-बा क्युन्। १कथने २आशंसायाञ्च। "तस्या आहननं क्षया मेनिराशसनम्" अथ० १२, ५,३९, "चिप्रे ऽस्याशसनं जनिष्यते" शत०ब्रा०।

आशस्त त्रि० आ+शनुस-क्त। स्तुते। "यच्चिद्धि सत्य सोमपा अनाशस्ता इव स्मसि" ऋ० १,२,९१।

आशा स्त्री समन्तात् अश्नुते आ+अश-अच्। दिशि, "अगस्त्याचरितामाशामनाशास्यजयोययौ" रघुः "करभकरठकडारमाशाः" माघः। "गच्छतस्तस्य चित्ररथतनया न केवलमन्तर्बहिरपि सैव सर्व्वाशानिबन्धनमासीत्" काद०। दिक् च नैयायिकादिमते संख्यापरमितिपृथक्त्वसंयोगविभागाश्रयेद्रव्यभेदः दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया तत्सिद्धिः तस्या एकत्वे ऽपि उपाधिभेदात् प्राच्यादिव्यवहारः तथा च यत्पुरुषस्य उदयगिरिसन्निहिता या दिक् सा तस्य प्राची, उदयगिरिव्यवहिता प्रतीची तत्पुरुषीयमेरुसन्निहिता दिगुदीची "सर्वेषाञ्चैव वर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थितः" इत्युक्तेस्तस्यास्तथात्वम्। तद्व्यवहिता दिक् अवाची। इयञ्च दिक् ईश्वर एवेति रघुनाथः "दिक्कालावीश्वरान्नातिरिच्यते" इति पदार्थखण्डने तस्योक्तेः सां०कौ० मते यदुपाधिना पूर्व्वापरत्वव्यवहारस्तदुपाधेरेव दिक्शब्दवाच्यत्वं न तदाश्रयत्वेनातिरिक्तादिक्कल्पनम् तथा च गगनात्मकत्वमेव दिशः "दिक्कालावाकाशादिभ्यः" सां०सू० आकाशोपाधिभ्यामेव दिक्कालयोर्नाथान्तरत्वमिति व्यवस्थापितम्।

२अशक्योपायार्थविषयायाम् तीव्राकाङ्क्षायाम् ३अप्राप्तप्राप्तीच्छायां तृष्णायां च। "आशा बलवती राजन्! शल्योजेष्यति पाण्डवान्" "तामाशां हृदये कृत्वा" भा० शल्यप०। "आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम्। यथा संछिद्य कान्ताशां सुखं सुष्वाप पिङ्गला" पुरा० "मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम्"। "राघवोरथमप्राप्तां तामाशाञ्च सुरद्विषाम्" रघुः आशायाश्च ब्रह्मरूपेणोपासनं श्रुतौ विहितं यथा "स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति" प्रश्ने "आशावाव स्मराद्भूयस्याशेद्धोवै स्मरोमन्त्रानधीते कर्म्माणि कुरुते पुत्रांश्च पशूंश्चेच्छत इमं च लोकममुञ्चेच्छत आशामुपास्वेति। स य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते आशयास्य सर्व्वे कामाः समृध्यन्त्यमोघाः हास्याशिषो भवन्ति यावदाशाया गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते" छा०उ० व्याख्यातं च भा०। यथा "आशा वाव स्मराद्भूयसी। अप्राप्तवस्त्वाकाङ्क्षा आशा तृष्णा काम इति यामाङ्कः पर्य्यायैः। सा च स्मरात् भूयसी। कथम्? आशया ह्यन्तःकरणस्थया स्मरति स्मर्त्तव्यम्। आशाविषयरूपं स्मरन्नसौ स्मरो भवति आशेद्ध आशयाभिवर्द्धितः स्मरभूतः स्मरन् ऋगादीन्मन्त्रानधीतेऽधीत्य च तदर्थं ब्राह्मणेभ्यो विधींश्च स्रुत्वा कर्म्माणि कुरुते तत्फलाशयैव। पुत्रांश्च पशूंश्च कर्म्मफलभूतानिच्छतेऽभिवाञ्छति आशयैव तत्साधनान्यनुतिष्ठन् इमञ्च लोकमाशेद्धएव स्मरन् लोकसंग्रहसेतुभिरिच्छत्यमुञ्च लोकमाशेद्धः स्मरन् स्मराकाशादिनामपर्य्यन्तं जगच्चक्रीभूतं प्रतिप्राणि, अत आशायाः स्मरादपि भूयस्त्वमित्यत आशामुपास्व। यस्त्वाशां ब्रह्मेत्युपास्ते शृणु तस्य फलम् आशया सदोपासितयास्योपासकस्य सर्वे कामाः समृध्यन्ति समृद्धिं गच्छन्त्यमोघाहास्याशिषः प्रार्थनाः सर्व्वा भवन्ति यत् प्रार्थितं सर्व्वं तदवश्यं भवतीत्यर्थः"। ईषच्चेदमादायैव आशाकामतृष्णादेर्भेदः तदभिप्रायेणैव "आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरङ्गाकुला" इत्यादौ आशादीनां भेदेन वर्णनम्।

आशा(ड)ढ पु० आषाढ़+पृ०। आषाढ़शब्दार्थे द्विरूपकोषः

आशाढा(डा) स्त्री पृ० आषाढ़ानक्षत्रे "मार्गे च फाल्गुने चैव आशा(डे)ढे कार्त्तिके तथा। पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्ज्जयेत्" मल० त० पु०। आशाढ़ा प्रयोजनमस्य अण्। २ब्रह्मचारिधार्य्ये पालाशे दण्डे। आशाढानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अण् ङीप्। आशाढी चान्द्राशाढपौर्णमास्याम् स्त्री सा यत्र मासे अण्। चान्द्राशाढे पु०।

आशादामन् न० आशा दामेव उपमि० स०। आशारूप बन्धनसाधने दामनि आशारूपशृङ्खले।

आशापाल पु० आशां दिशं पालयति पा-णिच्-अण् उप०स०। १दिक्पाले इन्द्रादौ ते च "इन्द्रोवह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतोवरुणोमरुत्। कुवेरईशः पतयः पूर्व्वादीनां दिशां क्रमात्" इत्यमरोक्ता अष्टौ ऊर्द्धाधोदिशोश्च ब्रह्मानन्तौ चेति दश। २अश्वमेधीयपशुरक्षके राजकुमारभेदे च। तेषां स्वरूपादिकमुक्तं शत०ब्रा०। "आदित्यानेवैनं गमयति देवा आशापाला एतं देवेभ्योऽश्वं मेधाय प्रोक्षितं रक्षतेति शतं वै तल्पग्रा राजपुत्रा आशापालास्तेभ्य एवैनं परिददातीह रन्तिरिह रमतामिह धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहेति संवत्सरमाहुतीर्जुहोति

षोडश नवतीरेता वा अश्वस्य बन्धनं ताभिरेवैनं बध्नाति तस्मादश्वः प्रमुक्तोबन्धनमागच्छति षोडश नवतीरेता वा-अश्वस्य बन्धनं ताभिरेवैनं बध्नाति तस्मादश्वः प्रमुक्तोबन्धनं जहाति। राष्ट्रं वा अश्वमेधः राष्ट्रएते व्यायच्छन्ते येऽश्वं रक्षन्ति तेषां य उदृचं गच्छन्ति राष्ट्रेणैव ते राष्ट्रं यन्ति अथ ये नोदृचं गच्छन्ति राष्ट्रात्ते व्यवच्छिद्यन्ते तस्मा-द्राष्ट्रियोऽश्वमेधेन यजेत परा वा एष सिच्यते योऽबलोऽश्व-मेधेन यजते यद्यमित्रो अश्वं विन्देत यज्ञोऽस्य विच्छिद्येत पापीयान् तस्माच्छतं कवचिनो रक्षन्ति यज्ञस्य संतत्या अ-व्यवच्छेदाय न पापीयान् भवत्यथान्यमानीय प्रोक्षेयुः, सैव तत्र प्रायश्चित्तिः" शत० ब्रा० । अधिकमश्वमेधशब्दे दृश्यम्-

आशापुर न० पुरभेदे यत्र प्रशस्तगुग्गुलसम्भवस्तादृशे नगरे ।

आशापुरसम्भव न० आशापुरे सम्भवति सम्+भू अच् । गुग्गुलुभेदे ।

आशाबन्ध पु० आशां दिशं बध्नाति अच् । १मर्कटजाले,-बन्ध-घञ् ३त० । २तृष्णाबन्धे ६त० । ३दिशां बन्धे च । ४समाश्वासे । आशा बन्धइव । ५आशारूपे बन्धे । "आ-शाबन्धः कुसुमसदृशं प्रायशोह्यङ्गनानाम्" मेघदू० ।

आशावह त्रि० वह-अच् ६त० । १आशाधायके आशासं-पादके । २नृपतिभेदे "आशावहो निरुद्धश्चसमीकः सारि-मेजय" भा० आ० १८६अ० ३दिवः पुत्रभेदे च पु० "दिवः पुत्रो बृहद्भानुश्चक्षुरात्मा विभावसुः । सविता स ऋचीको-ऽर्कः भानुराशावहो रविः" भा० आ० १अ० ।

आशास्य त्रि० आ+शास-ण्यत् । आशीःसाध्ये, आशं-सनीये "आशास्यमन्यत् पुनरुक्तमेव" रघुः । "अना-शास्यजयोययौ" रघुः ।

आशित त्रि० आश्नाति आ+अश-क्त । १सम्यग्भुक्ते, अन्नादौ भावे क्त । २सम्यग्भक्षणे न० । आशितमस्त्यस्य अर्श० अच् । ३अशनेन तृप्ते त्रि० "नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः" मनुः ।

आशितङ्गवीन त्रि० आशिता अशनेन तृप्तागावो यत्र खञ् नि० मुम् । यत्र स्थले घासादिभक्षणेन गावस्तृप्तिमाप्तास्ता-दृशे प्रचुरघासे स्थले "हित्वाशितङ्गवीनानि" भट्टिः ।

आशितम्भव त्रि० आशितोऽशनेन तृप्तो भवत्यनेन आशित+भू-करणे खच् मुम् उ० स० । १यस्य भोजनेन प्राणिनस्तृप्ता भवन्ति २तादृशेऽन्नादौ । भावे खच् । ३अशनेन तृप्तभवने न० । "फलैर्येष्वाशितम्भवम्" भट्टिः । [ङीप् ।

आशितृ त्रि० आ+अश-तृच् । तृप्ता भक्षके हेम० । स्त्रियां

आशिन् त्रि० अश-भोजने णिनि । भक्षके "श्मशानवासी मांसाशी खर्पराशी मखान्तकृत्" वटुकस्तोत्रम् । "नायन्त्रित-स्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी" "भोजनार्थन्तु ते शंसन् वान्ताशीत्युच्यते बुधैः" "आगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी" "विघसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वाऽमृतभोजनः" इति च मनुः । "द्विवोपवासी तु निशामिषाशी" हारा० "एवं कृत्वा हविष्याशी जपेल्लक्षमनन्यधीः" तन्त्रम् ।

आशिन त्रि० आशिन्+स्वार्थे अण् वेदे नि० न टिलोपः । भक्षके "नमोयुवभ्योनम आशिनेभ्यः" ऋ० १,२७,१३ ।

आशिमन् पु० आशोर्भावः पृथ्वा० इमनिच् डिद्वत् । शीघ्रत्वे ।

आशिर् त्रि० आश्रीयते पच्यते आ+श्री-क्विप् नि० । पच्यमाने क्षीरादौ "शुक्रा आशिरं याचन्ते" ऋ० ८,२,१० । "आशिरं क्षीरादिकं श्रपणद्रव्यम्" भा० । "ताँ आशिरं पुरोडाशमिन्द्रियम्" ऋ० ८,२,१० । "इन्द्रा य गाव आशिरं दुदुह्रे वज्रिणे मधु" ऋ० ८,५८,६ ।

आशिर त्रि० आशीरेव स्वार्थे अण् । श्रपणीये क्षीरादौ । "अथ यद्धेतुर्भवति साशिरमेवैतत् क्रीणाति" शत० ब्रा० ३,३,१ । आ+अश-व्याप्तौ भोजने वा इरच् । २अग्नौ ३सूर्य्ये ४राक्षसे च पु० सि०कौ० । अग्निराक्षसयोः सर्वभक्षकत्वात्, सूर्य्यस्य च दीप्त्या सर्वव्यापित्वात्तथात्वम् ।

आशिषिक त्रि० आशिषा चरति ठक् "इसुसुक्तान्तात्" पा० सूत्रे प्रतिपादोक्तस्यैव इसो ग्रहणात् न कः किन्तु इक एव । आशीर्वादेन चारित्रि आशीरभिरते ।

आशिष्ट त्रि० आ+शास-क्त । कृताशीर्वादे ।

आशिष्ठ त्रि० अतिशयेन आशु इष्ठन् डिद्वत् । अत्यन्तशीघ्रे ।

आशिस् स्त्री आ+शास् क्विप् आङ्पूर्ब्बकत्वात् अतइत्त्वम् । १इष्टार्थाविष्करणे । "यां वै काञ्च यज्ञ ऋत्विज आशि-षमाशासते यजमानस्यैव सा" शत० ब्रा० १,३,१,२६ । "आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशोवाऽपि तन्मुखे" सा०द० । "जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः" कुमा० "अमोघाः प्रति-गृह्णन्तावर्घानुपदमाशिषः" रघुः । २प्रार्थनायाञ्च तस्य कामाः समृध्यन्त्यमोघाह्यास्याशिषो भवन्ति" छा० उ० । "आशिषः प्रार्थनाः" भा० "वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिषश्चैव कर्मणाम्" मनुः । आशीश्च "वात्सल्याद्यत्र मान्येन कनिष्ठ-स्याभिधीयते । इष्टावधारकं वाक्यमाशीः सा परिकी-र्त्तिता" इत्येवं लक्षणा प्रार्थना वाक् अत्र कनिष्ठस्येत्युपलक्ष-णम् । "तस्मै जयाशीः ससृजे पुरस्तात् सप्तर्षिभिस्तान् स्मितपूर्व्वमाह" कुमा० सप्तर्षिकृतशिवाशीर्व्वादश्रवणानन्तरं

आशी स्त्री आशीर्य्यतेऽनया आ+शॄ क्विप् ष्ट० । "१सर्प-दंष्ट्रायाम् । आशीविषः । "विषमाशीभिरनारतं वमन्तः माघः । "आशीमिव कलामिन्दोः" राजेश्वरः "आशी उरगदंष्ट्रायाम्" वैद्य० । "आशी तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति" आशिस् ष्ट० । २आशीर्वादे द्विरूपकोषः ३वृद्धिनामौषधौ च । स्त्रियां ङीप् ।

आशीयस् त्रि० अतिशयेनाशुः इयसुन् टिलोप् । अत्यन्तशीघ्रे

आशीर्त्त त्रि० आ+श्री-क्त वेदे नि० । आश्रयणे पक्वे दुग्धादौ "मध्यत आशीर्त्तः" सि०कौ० धृता श्रुतिः ।

आशीर्वत् त्रि० आशीरस्त्यस्य मतुप् वेदे मस्य वः । आशीर्वादयुक्ते "सवनान्याशीर्व्वन्ति" कात्या० २,८,८ लोके तु आशीर्मानित्येव स्त्रियां ङीप् ।

आशीर्वाद पु० आशिषो वादः वचनम् । इष्टार्थाविष्करणवाक्ये "मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत्" मनुः "संजानन्त्यतुलं वीर्य्यमाशीर्वादपरायणाः" भा० आ०प० ८अ० । आशीर्वचनादयोऽप्यत्र । "आशीर्वचनसंयुक्तां नित्यं यस्मात् प्रकुर्व्वते" सा०द० ।

आशीविष पु० आश्यां विषमस्य । १सर्पे तच्छब्दे दाशाहिशब्दे ५८१ पृष्ठे उक्ताः । "गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः" रघुः २दर्वीकरसर्पभेदे च अहिशब्दे सुश्रुते उदा० "आशीविषैः कृष्णसर्पैर्भीमसेनमदंशयत् । सर्व्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा" भा०व०१२अ० । "तैर्थिकं भुञ्जते यस्तु मणिनागस्य भारत ! । दृष्टस्याशीविषेणापि न तस्य क्रमते विषम्" भा०व० ८४अ० । "रुद्रान् सतः सत्यशीलान् सत्यधर्म्मानुपालिनः । आशीविषानिव क्रुद्धान् पतीन् परिचराम्यहम्" भा०व०२३२अ० ।

आशु त्रि० अश-व्याप्तौ उण् । १शीघ्रे "यदाशुभिः पतति योजना पुरः" ऋ०२,१६,३,गुणवचनत्वात् स्त्रियां वा ङीप् । वर्षाभवे २धान्यभेदे पु० (आउस) । तस्य षष्टिदिवसमध्ये पच्यमानतयाऽऽशुपाकात् आशुत्वम् तद्गुणलक्षणानि भावप्र० । "वार्षिकाः काण्डिताः शुक्लाव्रीहयश्चिरपाकिणः । कृष्णव्रीहिः पाटलश्च कुक्कुटाण्डक इत्यपि । शालीमुखोजतुमुख इत्याद्याव्रीहयः स्मृताः । कृष्णव्रीहिः स विज्ञेयो यः कृष्णतुषतण्डुलः (कोद्रव) । पाटलः पाटलापुष्पवर्णको व्रीहिरुच्यते (राङ्गिधान्य) कुक्कुटाण्डाकृतिर्व्रीहिः कुक्कुटाण्ड इहोच्यते । शालीमुखः कृष्णशुकः कृष्णतण्डुल उच्यते । लाक्षावर्णं मुखं यस्य स ज्ञेयोजतुमुखस्तु सः । व्रीहयः कथिताः पाके मधुरा वीर्य्यतो हिमाः । अल्पाभिष्यन्दिनोबद्धवर्चस्काः षष्टिकैः समाः" "कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे" ३ पाटले व्रीहौ न० । ४क्रियाविशेषणत्वे न० । "प्रत्युद्यातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्येत्" शान्तिं नेयं प्रणयिभिरतोवर्त्म भानोस्त्यजाशु" मेघदूतम् "स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः" "कुलान्येव नयन्त्याशु समस्तानि च शूद्रताम्" मनुः

आशुकारिन् त्रि० आशु शीघ्रं करोति कृ-णिनि स्त्रियां ङीप् । १शीघ्रकरे "आशुकारी तथाशुत्वाद्धावत्यम्भसि तैलवत्" सुश्रुतोक्ते २द्रवभेदे च । क्विप् । आशुकृदप्यत्र त्रि० ।

आशुक्रिया स्त्री आशु यथा तथा क्रिया । शीघ्रकरणे "अष्टाङ्गायुर्वेदतन्त्रेषु एतदेवाधिकमभिमतमाशुक्रियेति" सुश्रु० ।

आशुग पु० आशु+गम-ड । १वायौ, २सूर्य्ये च । एतयोः शीघ्रगामित्वात् तथात्वम् । "वायुर्वै क्षिपिष्ठा देवतेति" श्रुतौ क्षिप्रगामित्वोक्तेः शीघ्र गतित्वप्रसिद्धत्वाच्च वायोस्तथात्वम् सूर्य्यस्याशुगत्वमनुपदं वक्ष्यते ३वाणे "पपावनास्वादितपूर्व्वमाशुगः" "रावणस्यापि रामास्तोभित्त्वा हृदयमाशुगः" रघुः ४शीघ्रगामिनि त्रि० विनीतैस्तु व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणान्वितैः" मनुः । "दिशां गजन्तु श्वेताख्यं (ऐरावतम्) श्वेताऽजनयताशुगम्" भा०आ०प०६६अ० । "जवनानाशुगांश्चैव कराधैं समुपानयत्" भा०स०प्र०२६३अ० "शोभमाना रथेयुक्तास्तरिष्यन्तइवाशुगाः" भा०व०प०१६१अ० । आशुगत्वं च अल्पकालमध्ये गन्तव्यदेशगमनात् भवति कालाल्पत्वञ्च आपेक्षिकं ततश्च "शीघ्रोऽल्पभागे बहुभागमन्दे" इत्यादौ नील०ता० ग्रहाणां शीघ्रमन्दत्वमापेक्षिकमिति बोध्यम् तथा च स्वस्वकक्षायां ग्रहाणां तुल्यगतित्वेऽपि कक्षाणामल्पत्वबृहत्त्वाभ्यां गन्तव्यदेशाल्पत्वाधिकत्वभेदात् गतिभेदः ग्रहाणां कक्षामानं च ग्रहकक्षाशब्दे वक्ष्यते । तथा च स्वल्पकक्षस्यग्रहस्य बृहत्कक्षास्यग्रहापेक्षया शीघ्रगत्वम् तच्च स्वाभाविकम् । अत्र प्रसङ्गात् ग्रहाणां शीघ्रमन्दगतित्वे कारणमुच्यते तथा हि सर्वेषां ग्रहाणां राशिचक्रस्यस्वस्वकक्षासु तुल्यप्राग्गतित्वेऽपि स्वस्वकक्षाणामल्पत्वबृहत्त्वाभ्याम् अल्पाधिककालाभ्यामेव स्वस्वकक्षास्थराशिचक्रस्यस्यानभोगः इत्यतो यस्य कक्षा लघ्वी स शीघ्रगः यस्य च बृहती स मन्दग इत्युच्यते एतदभिप्रायेणैव ग्रहाणां राशिभोगे कालभेदो दर्शितः यथा "रविर्मासं निशानाथः सपाददिवसद्वयम् । पक्षत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादश वासरान् । वर्षमेकं सुराचार्य्यस्त्वष्टाविंशं दिनं भृगुः ।

शनिः सार्द्धद्वयं वर्षं राहुः सार्द्धसमां तथा" ज्यो० सूर्य्यस्य यद्यपि चन्द्रबुधशुक्रापेक्षया मन्दगतित्वम् तथापि कुजगुरुराहुशन्यपेक्षया शीघ्रगतित्वात् आशुगत्वम्। स्वस्वकक्षायां सूर्य्ययोगेन च ग्रहाणां पुनःशीघ्रगत्वं "सूर्य्ययुक्ता ग्रहाः शीघ्रा इत्युक्तेः। ग्रहाणां शीघ्रकेन्द्रशीघ्रफलादिकम्"सि०शि० दर्शितं विस्तरभयान्नोक्तं तत एवावसेयम्। किञ्च सर्व्वग्रहापेक्षया राशिचक्रस्य शीघ्रगतित्वात् प्रतिदिनं स्वगत्यनुसारेण ग्रहाणां प्रागगतित्वेऽपि राशिचक्रस्य प्रवहवायुना पश्चात् नीयमानतया तदारूढरव्यादेः पश्चाद्गतित्वभ्रमात् तदनुरूपशीघ्रगत्वमारोप्यते। ग्रहाणां राशिचक्रभोगार्थं स्वस्वकक्षासु या प्रागगतिस्तस्या अल्पकालसाध्यत्वे शीघ्रत्वमिति बोध्यम्। एवं ग्रहाणां स्वाभाविक्यां स्वस्वकक्षासु गतौ स्थितायामपि प्रवहानिलेन पश्चाद्भ्राम्यमाणस्य राशिचक्रस्य प्रतिदिनं पृथिवीभ्रमणात् तद्गतेश्च सर्व्वग्रहापेक्षयाऽतिशीघ्रत्वात् तत्र च वंभ्रम्यमाणराशिचक्रस्य गतौ तत्स्थग्रहगतित्वारोपेण नौकागतौ तत्स्थवस्तुगतित्वारोपवत् ग्रहाणां राशिचक्रतुल्यशीघ्रगतित्वं पुराणादावुक्तम् यथा "योजनानां सहस्रे द्वे द्वे शते द्वे च योजने। एकेन निमिषार्द्धेन क्रममाण! नमोऽस्तु ते। नवतिर्योजनानाञ्च सहस्राणि च सप्ततिः। यावद्घटिकमात्रेण तावच्चलति भास्करः" आदित्यहृ०। "यदा चेन्द्राः पुर्य्याः प्रचलति पञ्चदशभिर्घटिकाभिर्याम्यां सपादकोटिद्वयं योजनानां सार्द्धद्वादशलक्षाणि साधिकानि चोपयाति" भाग०५स्क०२०अ० "साधिकानि पञ्चविंशतिसहस्राधिकानि" श्रीधरः। तेन पञ्चदशभिर्घटिकाभिर्यदि २३७७५००० योजनानि तदा ६० दण्डात्मके दिने कानीति चतुर्भिर्गुणितानि तानि प्रत्यहं राशिचक्रगतिमानं तदारोपाच्च सूर्य्यादीनां तथागतित्वमिति बोध्यम्। एतदपि पुराणाश्रितं वस्तुतोराशिचक्रस्य प्रत्यहं पृथ्वीभ्रमणात् राशिचक्रपरिधिमानमेव अहोरात्रे गन्तव्ययोजनमानमेतच्च खगोलशब्दे वक्ष्यते। तथा च अल्पकालेन गन्तव्यस्थानगामित्वमाशुगत्वमिति सिद्धम्।

आशुगामिन् स्त्री आशु गच्छति गम–णिनि। १शीघ्रगामिनि स्त्रियां ङीप्। २सूर्य्ये पु० "आशुगामी तमोघ्नश्च हरिताश्वश्च कीर्त्त्यते" भा०व०प० ३अ० सूर्य्यस्तवः।

आशुङ्ग त्रि०आशु गच्छति वेदे नि० खच् मुम्। शीघ्रगामिनि "निर्व्वलासेतः प्रपताशुङ्गः शिशुको यथा" अथ०६,१४,३

आशुतोष पु० आशु शीघ्रं तोषो यस्य। १शिवे स्वल्पकालाचनेनैव तस्य तुष्टत्वात् तथात्वम्। २शीघ्रतोषिणि त्रि०।

आशुपत्री स्त्री आशु पत्रं यस्याः गौ०ङीष्। शल्लकीलतायाम्

आशुपत्वन् पु० आशु पतति पत–वनिप्। १शीघ्रगामिनि "श्येनःश्येनेभ्य आशुपत्वा" ऋ० ४,६,४। स्त्रियां ङीप् रश्च। आशुपत्वरी।

आशुमत् त्रि०आशु शैघ्र्यं विद्यतेऽस्य मतुप्। शीघ्रतायुक्ते "यथा सूर्य्यस्य रश्मयः परापतन्त्याशुमत्"अथ०६,१०५,२

आशुव्रीहि पु० कर्म्म०। वार्षिके धान्यभेदे (आउस) आशुशब्दे विवृतिः।

आशुशुक्षणि पु०आ+शुष–सन्+अनि।१अग्नौ, २वायौ च। अस्य च वेदएव प्रयोगः लोकेऽपि क्वचित्तेन "मन्त्रपूतानि हवींषि प्रतिग्टह्णात्वेतत्प्रीत्याशुशुक्षणिः" काद० "अन्तरात्मा ह्ययं साक्षान्निश्चितोह्याशुशुक्षणिः" काशी०।

आशुषाण त्रि० आ+शुष–बा० कानच्। सम्यक् शुष्यमाणे

आशुहेषस् त्रि० आशु+हेष–शब्दे–असुन्। शीघ्रं शब्दायमाने।"इन्द्राविष्णू अश्विनी वाशुहेषसा"ऋ०८,१०,२, "आशुहेषसा शीघ्रं शब्दायमानौ" भा०।

आशू त्रि० आशु+वेदे पृ०दीर्घः। शीघ्रे। "इन्द्रः प्राशूभवा सचा" यजु०३४,५६, "आशुशब्दो दीर्घश्छान्दसः" वेददीपः। [कुटति–णिनि। पर्व्वतभेदे शब्दमाला।

आशैकुटिन् पु० आशेतेऽस्मिन् आ+शी+विच् स इव

आशोकेय त्रि० अशोक+चतुरर्थ्यां सख्या० ढञ्। अशोकवृक्षसन्निकृष्टदेशादौ। अशोका+शुभ्रा० ढक्। अशोकाया अपत्ये। स्त्रियां तु शार्ङ्गरवा० ङीन्। आशोकेयी।

आशौच न० अशुचेर्भावः अण् "नञः शुचीत्या०" पा० पूर्व्वपदस्य वा वृद्धिरुत्तरपदस्य नित्यम्। अशौचशब्दार्थे ४८६ पृष्ठे विवृतिः। "दशाहं शावमाशौचं ब्राह्मणस्य विधीयते" "सर्व्वेषां शावमाशौचं मातापित्रोस्तु सूतकम्" "त्रिरात्रमाहुराशौचमाचार्य्ये संस्थिते सति" मनुः ष्यञ्। आशौच्यमप्यत्र न० "आशौच्यात् विप्रमुच्येत ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च" शु०त०स्मृतिः।

आश्चर्य्य न० आ+चर–यत् "आश्चर्य्यमनित्ये" पा० सुट्। १अद्भुते २विस्मयरसे ३तद्वति त्रि०। "शेषाः स्थिरत्वमिच्छन्ति किमाश्चर्य्यमतः परम्" भा०व०। "आश्चर्य्यवत् पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्य्यवत् वदति तथैव चान्यः।–आश्चर्य्यवच्चैनमन्यः शृणोति" गीता। "पुष्पमाश्चर्य्य मेघाः" रघुः।"किमाश्चर्य्यं चारदेशे प्राणदा यमदूतिकाः" उद्भटः।

आश्चो(श्यो)तन त्रि० आ+श्चु(श्यु)त-ल्यु । १सम्यक्क्षरणशीले भावे ल्युट् । २सम्यक्क्षरणे न० । "तर्पणैः पुटपाकैश्च धूमैराश्च्योतनैस्तथा" । "हितमश्वोदकं सेके तथाश्च्योतनमेव" च । "क्षौमावद्ध पथ्यमाश्च्योतने वा सर्पिर्दिष्ट यष्टिकाह्व सरोध्रम्" इति च सुश्रु० ।

आश्म पु० अश्मनोविकारः अण् वा टिलोपः । प्रस्तरविकारे

आश्मक पु० अश्मना कायति कै-क । साल्वदेशावयव ग्रामभेदे 'साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्' पा० । तत्र भवः इञ् । आश्मकिः तद्ग्रामभवे त्रि० ।

आश्मन पु० अश्मनोविकार अण् वा टिलोपाभावः । पाषाणविकारे "यश्चापमाश्मनमख्यं सेषुं धत्तेऽन्यदुर्वहम्" भट्टिः । अश्मनः सूर्य्यसारथेरपत्यम् अण् तदपत्ये पुंस्त्री

आश्मन्य त्रि० अश्मन्+चतुरर्थ्याम् संकाश्या० ण्यः । प्रस्तरसन्निकृष्टदेशादौ ।

आश्मभारक त्रि० अश्मभारं हरति वहति आवहति वा वंशा० ठण् । प्रस्तरस्य १हारके २वाहके ३तदावाहके च ।

आश्मरथ्य पु० अश्मरथस्य मुनेरपत्यम् गर्गा० यञ् । अश्मरथर्षेरपत्ये "अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः" शा०सू० । गोत्रापत्ये तु कण्वा०अण् । आश्मरथ इत्येव स्त्रियां ङीप् ।

आश्मरिक पु० अश्मर्य्येव स्वार्थे बा० ठञ् । अश्मरीरोगे "भिन्नवस्तिराश्मरिको न सिध्यति" सुश्रुतः ।

आश्मायन पुंस्त्री अश्मनोगोत्रापत्यम् अश्वा०फञ् । अश्मनामकर्षेर्गोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

आश्मिक त्रि०भारभूतमश्मानं हरति वहति आवहति वा वंशा० ठण् । भारभूतप्रस्तरस्य १हारके २वाहके ३आवाहके च ।

आश्मेय पुंस्त्री अश्मन्+शुभ्रा०ढक् । अश्मनामकर्षेरपत्ये ।

आश्यान त्रि० आ+श्यै-क्त । घनीभूते शुष्कप्राये "पथश्चाश्यानकर्दमान्" रघुः । "अन्तरालग्नाश्यानहरिणरुधिरविन्दुना" काद० ।

आश्र त्रि०अश्रमेव स्वार्थेऽण् । चक्षुर्ज्जले ।

आश्रपण न० आ+श्रा-णिच् पुक् ह्रस्वे ल्युट् । पाके ।

आश्रम पुंन० आ+श्रम--आधारे घञ् अवृद्धिः । ब्रह्मचर्य्यादिके शास्त्रोक्ते १धर्मभेदे, "विनाश्रमं न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विजः । आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते द्विजः" दक्षः । अत्र द्विजपदस्योपलक्षणपरता यत् रघुनन्दनेन स्थापितं तदाश्रमशब्दे निराकृतम् ७५२ पृष्ठे दृश्यम् । मुनीनां २वासस्थाने, ३मठे ४तपोवने "प्रत्युद्ययावाश्रममश्रमेण" "तौ दम्पती वसिष्ठस्य गुरोजग्मतुराश्रमम्" । "स किलाश्रममन्त्यमाश्रितः" "स दुष्प्रापयशाः प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः" 'अभ्युत्थिताग्निपिशुनैः-अतिथीनाश्रमोन्मुखान्" इति च रघुः । "कमलासनमिवाश्रमगुरुम्" इति काद० । "भूया देवं तव सहचरो रामगिर्य्याश्रमस्थः" मेघदू० । सर्व्वलोकग्रहानेन विश्रामस्थाने ५परमेश्वरे च । "आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः" विष्णुसह० "आश्रमवत् सर्वेषां संसारारण्ये भ्रमतां विश्रामस्थानत्वादाश्रमः" इति भा० तत्र आश्रमेषु कुत्र कस्याधिकार इति तावन्निर्णीयते । "चत्वार आश्रमाश्चैव ब्राह्मणस्य प्रकीर्त्तिताः । गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च वानप्रस्थं तु भिक्षुकम् । क्षत्रिये चापि कथिता आश्रमास्त्रयएव हि । ब्रह्मचर्य्यञ्च गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विशः । गार्हस्थ्यमुचितं त्वेकं शूद्रस्य क्षणमावहेत्" माघ० ष्टतवामनपु० । "चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिनोदिताः । क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेकोवैश्यशूद्रयोः" नि०सि०कूर्मपु० वर्णक्रमेण चातुराश्रम्यादयः इति । तत्र कलौ दीर्घकालब्रह्मचर्य्यवानप्रस्थाश्रमौ न स्तःगृहस्थभिक्षुकाश्रमावेव । "गृहस्थो भिक्षुकश्चैव आश्रमौ द्वौ कलौ युगे" इति स्मरणात् । तत्र संन्यासे 'विप्रस्यैवाधिकारः ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति जावालश्रुतेः"आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेत् गृहादिति" या०स्मृतेरिति" वहवः । "ब्राह्मणःक्षत्रियोवाथ वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहादिति" कौर्मवाक्यात् क्षत्रियादीनामपि तत्राधिकारः पूर्व्ववचनन्तु कषायादिवस्त्रत्रिदण्डधारणविषयम् "मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् राजन्यवैश्ययोर्नैव दत्तात्रेयमुनेर्मतम्" बौधा० स्मृतेः । अयमेव पक्षो मल्लिनाथेन समर्थितः यथा अत्र यद्यपि "ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति" इति श्रुतेः "आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणाः प्रव्रजेद्गृहात्" इति मनुस्मरणात् 'मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजातानामयं धर्मो न विद्यते" इति निषेधाच्च ब्राह्मणस्यैव प्रव्रज्या न क्षत्रियादेरिति तथापि "यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्" इत्यादिश्रुतेस्त्रैवर्णिकसाधारण्यात् "त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमाः" इति सूत्रकारवचनात् "ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृहात्" इति स्मरणात् 'मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजातानां त्रिदण्डं न विधीयते" इति निषेधस्य त्रिदण्डविषयत्वदर्शनाच्च कुत्रचिद् ब्राह्मणपदस्योपलक्षणमाचक्षाणाः केचित्

त्रैवर्णिकाधिकारं प्रपेदिरे। तथा सति "स किलाश्रममन्त्यमाश्रितः" इति अत्रापि कविनाप्ययमेव पक्षो विवक्षित इति प्रतीमः। अन्यथा वानप्रस्थाश्रमतया व्याख्याने "विदधे विधिमस्य नैष्ठिकं यतिभिः साईमनग्निमग्निचित्" इति वक्ष्यमाणेनानग्निसंस्कारेण विरोधः स्यात् अग्निसंस्काररहितस्य वानप्रस्थस्यैवाभावात्"। अतएव मनुना "अनेन क्रमयोगेण परिव्रजति यो द्विजः इति द्विजमात्रस्य परिव्रज्याधिकार उक्तः। एवञ्च महता प्रयत्नेन शङ्कराचार्य्येण ब्राह्मणस्यैव संन्यासेऽधिकारस्य समर्थनं त्रिदण्डविषयमिति। एतेषु आश्रमेषु ब्रह्मचर्य्यस्य नित्यत्वम् इतराश्रमाणां "यमिच्छेत्तु तमावसेत्" इति मिता० धृतवचनात् इच्छाधीनतया काम्यत्वम्। तत्राश्रमाणां समुच्चयपक्षः कामनावतएव, विकल्पस्तु अकामनावतो विरक्तस्य,। अधिकारिभेदाच्च आश्रम समुच्चयविकल्पपक्षौ मिता०समर्थितौ यथा

'वनात् गृहाद्वा कृत्वेष्टिं सार्ववेदसदक्षिणाम्। प्राजापत्यान्तदन्ते तानग्नीनारोप्य चात्मनि। अधीतवेदो जपकृत् पुत्रवानन्नदोऽग्निमान्। शक्त्या च यज्ञकृन्मोक्षे मनः कुर्य्यात्तु नान्यथा" या०। यावता कालेन तीव्रतपःशोषितवपुषोविषय कषायपरिपाको भवति। पुनश्च मदोद्भवाशङ्कानोद्भाव्यते। तावत्कालं वनवासं कृत्वा तत्समनन्तरं मोक्षे मनः कुर्य्यात्। वनगृहशब्दाभ्यान्तत्सम्बन्ध्याश्रमोलक्ष्यते। मोक्षशब्देन च मोक्षैकफलकश्चतुर्थाश्रमः। अथ वा गृहात् गार्हस्थ्यादनन्तरं मोक्षे मनः कुर्य्यादनेन च पूर्वोक्तश्चतुराश्रमसमुच्चयपक्षःपाक्षिक इति द्योतयति। तथा च विकल्पो जाबालश्रुतौ श्रूयते। "ब्रह्मचर्य्यम्परिसमाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेत् यदि वेतरथा-ब्रह्मचर्य्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वेति"। तथा गार्हस्थ्येतराश्रमबाधश्च गौतमेन दर्शितः। "एकाश्रमन्त्वाचार्य्याः प्रत्यक्षविधानात् गार्हस्थ्यस्येति"। एषाञ्च समुच्चयविकल्पबाधपक्षाणां सर्वेषां श्रुतिमूलत्वादिच्छया विकल्पः। अतो यत्कैश्चित् पण्डितंमन्यैरुक्तम्। स्मार्त्तत्वान्नैष्ठिकत्वादीनाङ्गार्हस्थ्येन श्रौतेन बाधः। गार्हस्थ्यानधिकृतान्धक्लीवादिविषयता वेति। तत्स्वाध्यायाध्ययनवैधुर्य्यनिबन्धनमित्युपेक्षणीयम्। किञ्च। यथा विष्णुक्रमणाज्यावेक्षणाद्यक्षमतया पङ्ग्वादीनां श्रौतेष्वनधिकारस्तथा स्मार्त्तेष्वप्युदकुम्भाहरणभिक्षाचर्य्याद्यक्षमत्वात् कथं पङ्ग्वादिविषयतया नैष्ठिकत्वाद्याश्रमनिर्वाहः। अस्मिंश्चाश्रमे ब्राह्मणस्यैवाधिकारः। "आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्र-"व्रजेद्गृहात्"। तथा "एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः" इत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां मनुना ब्राह्मणस्याधिकारप्रतिपादनात्। "ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति" श्रुतेश्चाग्रजन्मन एवाधिकारो न द्विजातिमात्रस्य। अन्ये तु त्रैवर्णिकानाम् प्रकृतत्वात् "तेषामेषाम् वर्णानाम् वेदमधीत्य चत्वार आश्रमा" इति सूत्रकारवचनाच्च द्विजातिमात्रस्याधिकारमाहुः। यदा वनात् गृहाद्वा प्रव्रजति तदा सार्ववेदसदक्षिणाम् सार्ववेदसी सर्वधनसम्बन्धिनी दक्षिणा यस्याः सा तथोक्ता ताम् प्रजापतिदेवताकामिष्टिं कृत्वा तदन्ते तान्वैतानानग्नीन् आत्मनि श्रुत्युक्तविधानेन समारोप्य चशब्दात् "उदगयने पौर्णमास्याम् पुरश्चरणमादौ कृत्वा शुद्धेन कायेन अष्टौ श्राद्धानि निर्वपेत् द्वादश वा" इति बौधायनाद्युक्तं पुरश्चरणादिकञ्च कृत्वा। तथाऽधीतवेदो जपपरायणोजातपुत्रोदीनान्धकृपणार्थिसार्थाय यथाशक्त्यन्नदश्च भूत्वा अनाहिताग्निर्ज्येष्ठत्वादिना प्रतिबन्धाभावे कृताधानो नित्यनैमित्तिकान् यज्ञान् कृत्वा मोक्षे मनः कुर्य्यात् चतुर्थाश्रमं प्रविशेत् नान्यथा। अनेनानपाकृतर्णत्रयस्य गृहस्थस्य प्रव्रज्यायामनधिकारन्दर्शयति। तथाह मनुः। "ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनोमोक्षे निवेशयेत्। अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो व्रजत्यध इति"। यदा तु ब्रह्मचर्य्यात् प्रव्रजति तदा न प्रजोत्पादनादिनियमः। अकृतदारपरिग्रहस्य तत्रानधिकाराद्रागप्रयुक्तत्वाच्च विवाहस्य। न च ऋणत्रयापाकरणविधिरेव दारानाक्षिपतीति शङ्कनीयम्। विद्याधनार्जननियमवदन्यप्रयुक्तदारसम्भवे-तस्यानाक्षेपकत्वात्। ननु "जायमानोवै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवान् जायते ब्रह्मचर्य्येण ऋषिभ्यो, यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्यः" इति जातमात्रस्यैव प्रजोत्पादनादीन्यावश्यकानीति दर्शयति, मैवम् न हि जातमात्रोऽकृतदाराग्निपरिग्रहो यज्ञादिष्वधिक्रियते। तस्मादधिकारी जायमानो ब्राह्मणादिर्यज्ञादीननुतिष्ठेदिति तस्यार्थः। ततश्चोपनीतस्य वेदाध्ययनमेवावश्यकम्। कृत दारपरिग्रहस्य प्रजोत्पादनमपीति" ततश्च ब्रह्मचर्य्याश्रमस्यैव नित्यत्वमितरेषां तु "यमिच्छेत्तु तमावशेत्" इति मिताक्षराधृतवचनात् काम्यत्वमेव। ऋणत्रयापाकरणावश्यकता तु कृतविवाहस्यैवेति सिद्धम्।

आश्रमाश्च चतुर्विधाः। ब्रह्मचर्य्यगार्हस्थ्यवानप्रस्थभिक्षुकभेदात्। "ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थोय-

तिस्तथा। एते गृहस्थप्रभवास्त्वारः पृथगाश्रमाः" मनूक्तेः तत्र ब्रह्मचारी द्विविधः। नैष्ठिक उपकुर्व्वाणश्च मरणान्तं गुरुकुलवासितया कृतब्रह्मचर्य्यः नैष्ठिकः। षट्त्रिंशदब्दादिकं गुरौ वसित्वा गार्हस्थ्यार्थं कृतसमावर्त्तन उपकुर्व्वाणः। गृहस्थोऽपि द्विविधः। अकृतदारः स्नातकः कृतदारश्च। तत्र कृतसमावर्त्तनोऽपि कन्यालाभात् पूर्व्वं धृतस्मार्त्तधर्म्मभेदः स्नातकः। तद्धर्माश्च आप्लुतशब्दे ७५२ पृष्ठेऽभिहिताः। कृतदारोऽपि द्विविधः साग्निर्निरग्निश्च साग्निरपि द्विविधः श्रौताग्नियुक्तः स्मार्त्ताग्नियुक्तश्च। वानप्रस्थोऽपि द्विविधः सदारोऽदारश्च "पुत्रेषु दारान् निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा" मनूक्तेः सदारादारत्वपक्षयोः समधिगमात्। तत्र अदारस्य अपचमानाश्मकुट्टकदन्तोलूखलादिसंज्ञा। सदारस्य पचमानसंज्ञा। भिक्षुरपि चतुर्विधः कुटीचक बहूदक हंस-परहंसेतिभेदात्। भिक्षुकोऽपि प्रकारान्तरेण द्विविधः विविदिषासन्यासी विद्वत्संन्यासी च तदेतत् जीवन्मुक्तौ विद्यारण्येन निरूपितं यथा "वक्ष्ये विविदिषान्यासं विद्वन्न्यासञ्च भेदतः। हेतू विदेहमुक्तेश्च जीवन्मुक्तेश्च तौ क्रमात्॥ संन्यासहेतुर्वैराग्यं यदहर्विरजेत्तदा। प्रव्रजेदिति वेदोक्तेस्तद्भेदस्तु पुराणतः। विरक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता तीव्रतीव्रतरेति च। सत्यामेव तु तीव्रायां न्यसेद्योगी कुटीचके॥ शक्तोवहूदके तीव्रतरायां हंससंज्ञिते। मुमुक्षुः परमे हंसे साक्षाद्विज्ञानसाधने। पुत्रदारधनादीनां नाशे तात्कालिकी मतिः। धिक् संसारमितीदृक् स्याद्विरक्तेर्मन्दता हि सा॥ अस्मिन् जन्मनि मा भूवन् पुत्रदारादयो मम। इति या सुस्थिरा बुद्धिः सा वैराग्यस्य तीव्रता॥ पुनरावृत्तिसहितो लोको मे मास्तु कश्चन। इति तीव्रतरत्वं स्यान्मन्दे न्यासोन कोऽपि हि॥ यात्राद्यशक्तिशक्तिभ्यां तीव्रे न्यासद्वयं भवेत्। कुटीचको-बहूदश्चेत्युभावेतौ विदण्डिनौ। इयं तीव्रतरे ब्रह्म-लोकमोक्षविभेदतः। तल्लोके तत्त्वविद्भूत्वा लोकेऽस्मिन् परहंसकः॥ एतेषान्तु समाचाराः प्रोक्ताः पाराशरस्मृतेः। व्याख्यानेऽस्माभिरत्रायं परहंसो विविच्यते। जिज्ञासुर्ज्ञानवांश्चेति परहंसो द्विधा मतः। प्राहुर्ज्ञानाय जिज्ञासोर्न्यासं वाजसनेयिनः। "प्रव्राजिनोलोकमेतमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति हि"। एतस्यार्थन्तु गद्येन वक्ष्ये-मन्दविबुद्धये॥ लोको हि द्विविधः आत्मलोकोऽनात्मलोकश्चेति। तत्रानात्मलोकस्य त्रैविध्यं वृहदारण्यके तृतीयाध्याये श्रूयते। "अथ त्रयोवाव लोकाः मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक" इति। सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्योनान्येन कर्मणा। कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक" इति। आत्मलोकस्य तत्रैव श्रूयते। "योहवा अस्मा-ल्लोकात् स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति सएनमविदितो न भुनक्तीति"। "आत्मानमेव लोकमुपासीत" "सय आत्मानमेव लोकमुपास्ते नहास्य कर्म क्षीयत" इति च। षष्ठाध्यायेऽपि "किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयञ्च लोक" इति। एवञ्च सति एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति" इत्यत्रात्मलोको-विवक्षित इति गम्यते "सवा एष महानज आत्मेति" प्रक्रान्तस्यात्मन एव एतच्छब्देन परामृष्टत्वात्। लोक्यते अनुभूयत इति लोकः। तथा चात्मानुभवमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति श्रुतेस्तात्पर्य्यार्थः सम्पद्यते। स्मृतिश्च "ब्रह्मविज्ञानलाभाय परहंससमाह्वयः। शान्तिदान्त्यादिभिः सर्वैः साधनैः सहितो-भवेदिति"। इह जन्मनि जन्मान्तरे वा सम्यगनुष्ठितैर्वेदानुवचनादिभिरुत्पन्नया विविदिषया सम्पादितत्वादयं विविदिषा सन्यासो द्विविधः जन्मापादककर्म्मादित्यागमात्रात्मकः प्रैषोच्चारणपूर्व्वकदण्डधारणाद्याश्रमरूपश्चेति। त्यागश्च तैत्तिरीयादौ श्रूयते "न कर्म्मणा न प्रजया न धनेन, त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरिति"। अस्मिंश्च त्यागे स्त्रियोऽप्यधि-क्रियन्ते। अतएव मैत्रेयीवाक्यमाम्नायते "येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्य्याम् यदेव भगवन्! वेद तदेव मे ब्रूहीति"। ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थानां केनचिन्निमित्तेन सन्न्यासाश्रमस्वीकारे प्रतिबद्धे सति स्वाश्रमधर्म्मेष्वनुष्ठीयमानेष्वपि वेदनार्थो मानसकर्म्मादित्यागो न विरुध्यते श्रुति स्मृतीतिहासपुराणेषु लोके च तादृशानान्तत्त्वविदां बहूनामुपलम्भात्। यस्तु दण्डधारणादिरूपो वेदनहेतुः परमहंसाश्रमः स पूर्व्वैराचार्य्यैर्बहुधा प्रपञ्चित इत्यस्माभिरुपरम्यते। इति विविदिषासंन्यासः।

"अथ विद्वत्संन्यासं निरूपयामः॥ सम्यगनुष्ठितैः श्रवणमननिदिध्यासनैः परतत्त्वं विदितवद्भिः सम्पाद्यमानोविद्वत्संन्यासः। तञ्च याज्ञवल्क्यः सम्पादयामास। तथाहि विद्वच्छिरोमणिर्भगवान् याज्ञवल्क्योविजिगीषुकथायां बहुविधेन तत्त्वनिरूपणेनाश्वलायनप्रभृतीन्मुनीन् विजित्य वीतराग कथायां संक्षेपविस्ताराभ्यामनेकधा जनकं बोधयित्वा मैत्रेयीं बुबोधयिषुस्तस्यास्त्वरया तत्त्वाभिमुख्याय स्वकर्त्तव्यं संन्यासं प्रतिजज्ञे ततस्तां बोधयित्वा संन्यासञ्चकार। तदुभयं मैत्रेयीब्राह्मणस्याद्यन्तयोराम्नायते" "अथ ह

याज्ञवल्क्योऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन् मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः, प्रव्रजिष्यन् वा अरे अहमस्मात् स्थानादस्मीति, एतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेति"॥ कहोले ब्राह्मणेऽपि विद्वत्संन्यास आम्नायते "एतं वैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यञ्चरन्तीति"। नचैतद्वाक्यं विविदिषासंन्यासपरमिति शङ्कनीयं" पूर्व्वकालवाचिनोविदित्वेति क्त्वाप्रत्ययस्य ब्राह्मणशब्दस्य च बाधप्रसङ्गात्। नचात्र ब्राह्मणशब्दोजातिवाचकः वाक्यशेषे पाण्डित्यबाल्यमौनशब्दाभिधेयैः श्रवणमननिदिध्यासनैः साध्यं ब्रह्मसाक्षात्कारमभिप्रेत्याथ ब्राह्मण इत्यभिहितत्वात्। ननु तत्र विविदिषासंन्यासोपेतः पाण्डित्यादौ प्रवर्त्तमानोऽपि ब्राह्मणशब्देन परामृष्टः तस्मात् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्व्विद्य बाल्येन तिष्ठासेदिति" मैवं भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य तत्र ब्राह्मणशब्दस्य प्रयुक्तत्वात्। अन्यथा कथमथ ब्राह्मण इति साधनानुष्ठानोत्तरकालवाचिनमथशब्दं प्रयुञ्जीत। शारीरब्राह्मणेऽपि विद्वत्संन्यासविविदिषासंन्यासौ स्पष्टं निर्दिष्टौ "एतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येवमेव प्रव्रजिनोलोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति"। मुनित्वं मननशीलत्वम्। तच्चासति कर्त्तव्यान्तरे सम्भवतीत्यर्थात् संन्यास एवाभिधीयते। एतच्च वाक्यशेषे स्पष्टीकृतम् "एतद्ध स्म वैतत् पूर्व्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामोयेषां नोऽयमात्मायं लोक इति" "ते ह पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यं चरन्तीति"। अयं लोक इत्यापरोक्ष्येणानुभूयत इत्यर्थः। नन्वत्र मुनित्वेन फलेन प्रलोभ्य विविदिषासंन्यासं विधाय वाक्यशेषे स एव प्रपञ्चितः अतोन संन्यासान्तरं कल्पनीयं मैवं वेदनस्यैव विविदिषासंन्यासफलत्वात्। न च वेदनमुनित्वयोरेकत्वं शङ्कनीयं विदित्वा मुनिर्भवतीति पूर्व्वोत्तरकालीनयोस्तयोः साध्यसाधनत्वप्रतीतेः। ननु वेदनस्यैव परिपाकातिशयरूपमवस्थान्तरम् मुनित्वम् अतोवेदनद्वारा पूर्व्वसंन्यासस्यैवैतत् फलमितिचेत् वाढम् अतएव साधनरूपात् संन्यासादन्यं फलरूपमेनं संन्यासं ब्रूमः। यथा विविदिषासंन्यासिना तत्त्वज्ञानाय श्रवणादीनि सम्पादनीयानि तथा विद्वत्संन्यासिनापि जीवन्मुक्त्यै मनोनाशवासनाक्षयौ सम्पादनीयौ। एतच्चोपरिष्टात् प्रपञ्चयिष्यामः। सत्यप्यनयोः संन्यासयोरवान्तरभेदे परमहंसत्वाकारेणैकीकृत्य चतुर्व्विधा भिक्षव इति स्मृतिषु चतुःसंख्योक्ता। पूर्व्वोक्तयोः संन्यासयोः परमहंसत्वं जावालश्रुतावगम्यते। तत्र हि जनकेन संन्यासे पृष्टे सति याज्ञवल्क्योऽधिकारिविशेषविधानेनोत्तरकालानुष्ठेयेन च सहितं विविदिषासंन्यासमभिधाय पश्चादत्रिणा यज्ञोपवीतरहितस्याक्षिप्तेऽब्राह्मण्ये पश्चादात्मज्ञानमेव यज्ञोपवीतमिति समादधौ अतोबाह्ययज्ञोपवीताभावात् परमहंसत्वं निश्चीयते। तथान्यस्यां कण्डिकायां तत्र परमहंसोनामेत्युपक्रम्य संवर्त्तकादीन् बहुविधान् ब्रह्मविदोजीवन्मुक्तानुदाहृत्य "अव्यक्तलिङ्गा अव्यक्ताचारा अनुन्मत्ता उन्मत्तवदाचरन्तः" इतिविद्वत्संन्यासिनोदर्शिताः। तथा "त्रिदण्डं कमण्डलुं शिक्यं पात्रं जलपवित्रं शिखां यज्ञोपवीतञ्चेत्येतत्सर्वं भूःस्वाहेत्यप्सु परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदिति" त्रिदण्डिनः सत एकदण्डलक्षणं विविदिषासंन्यासं विधाय तत्फलरूपं विद्वत्संन्यासमेवमुदाजहार। "यथा जातरूपधरोनिर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहस्तत्त्वब्रह्ममार्गे सम्यक् सम्पन्नः शुद्धमानसः प्राणसन्धारणार्थं यथोक्तकाले विमुक्तो भैक्षमाचरन्नुदपात्रेण लाभालाभौ समौ कृत्वा शून्यागारे देवगृहतृणकूटवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रनदीपुलिनगिरिकुहरकन्दरकोटरनिर्झरस्थण्डिलेष्वनिकेतनवास्यप्रयत्नोनिर्म्ममः शुक्लध्यानपरायणोऽध्यात्मनिष्ठः शुभाशुभकर्म्मनिर्म्मूलनपरः संन्यासेन देहत्यागं करोति स परमहंसोनामेति"। तस्मादनयोरुभयोः परमहंसत्वं सिद्धम्। समानेऽपि परमहंसत्वे सिद्धे विरुद्धधर्म्माक्रान्तत्वादवान्तरभेदोऽप्यभ्युपगन्तव्यः। विरुद्धधर्म्मत्वञ्चारुण्युपनिषत्परमहंसोपनिषदोः पर्य्यालोचनायामवगम्यते।"केन भगवन्! कर्म्माण्यशेषतोविसृजामीति" शिखायज्ञोपवीतस्वाध्यायगायत्रीजपाद्यशेषकर्म्मत्यागरूपे विविदिषासंन्यासे शिष्येणारुणिना पृष्टेसति गुरुः प्रजापतिः "शिखां यज्ञोपवीतम्"इत्यादिना सर्वत्यागमभिधाय"दण्डमाच्छादनं कौपीनञ्च परिग्रहेदिति"दण्डादिस्वीकारं विधाय "त्रिसन्ध्यादौ स्नानमाचरेत्। सन्धिं समाधावात्मन्याचरेदिति" "सर्व्वेषु वेदेष्वारण्यमावर्त्तयेदुपनिषदमावर्त्तयेदुपनिषदमावर्त्तयेदिति"वेदनहेतुनाश्रमधर्म्मानिनुष्ठेयतया विधत्ते। "अथ योगिनां परमहंसानां कोऽयं मार्गः" इति विद्वत्संन्यासे नारदेन पृष्टे सति गुरुर्भगवान् स्वपुत्रमित्रेत्यादिना पूर्व्ववत् संन्यासमभिधाय "कौपीनं दण्डमा-

च्छादनञ्च स्वशरीरोपभोगार्थाय लोकस्योपकारार्थाय च परिग्रहेदिति" दण्डादिस्वीकारस्य लौकिकत्वमभिधाय "तच्च मुख्ये नास्तीति" शास्त्रीयत्वं प्रतिषिध्य "कोऽयं मुख्य इति चेदयं मुख्योन दण्डं न शिखां न यज्ञोपवीतं नाच्छादनञ्चरति परमहंसः"इति दण्डादिलिङ्गराहित्यस्य शास्त्रीयतामुक्त्वा 'न शीतं न चोष्ण'मित्यादिना वाक्येन "आशाम्बरो निर्नमस्कार" इत्यादिवाक्येन च लोकव्यवहारातीतत्वमभिधायान्ते "यत्पूर्णानन्दैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवति" इत्यन्तेन ग्रन्थेन ब्रह्मात्मानुभवमात्रपर्य्यवसानमाचष्टे । अतोविरुद्धधर्म्मोपेतत्वादस्त्वेवानयोर्महान् भेदः । स्मृतिष्वप्ययं भेद उक्तदिशा-द्रष्टव्यः । "संसारमेवं निःसारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया । प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिताः । प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञानं संन्यासलक्षणम् । तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यस्येदिह बुद्धिमान्" इत्यादिविविदिषासंन्यासः । "यदा तु विदितं तत्स्यात् परं ब्रह्म सनातनम् । तदैकदण्डं संगृह्य सोपवीतां शिखां त्यजेत् । ज्ञात्वा सम्यक्परं ब्रह्म सर्व्वं त्यक्त्वा परिव्रजेदिति" विद्वत्संन्यासः । ननु कलाविद्यादाविव कदाचिदौत्सुक्यमात्रेणापि वेदितुमिच्छा सम्भवत्येव विद्वत्ताप्यापातदर्शिनः पण्डितं मन्यमानस्याप्यवलोक्यते । न च तौ प्रव्रजन्तौ दृष्टौ अतोविविदिषाविद्वत्ते कीदृश्यौ विवक्षिते इति चेदुच्यते । यथा तीव्रायां बुभुक्षायामुत्पन्नायां भोजनादन्यो व्यापारो न रोचते । भोजने च विलम्बोन सोढुं शक्यते । तथा यदा जन्महेतुषु कर्म्मस्वत्यन्तमरुचिः वेदनसाधनश्रवणादिषु च त्वरा महती सम्पद्यते तादृशी विविदिषा संन्यासहेतुः । विद्वत्ताया अवधिरुपदेश साहस्र्यामभिहितः । 'देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञान-बाधकम् । आत्मन्येव भवेद्यस्य स नेच्छन्नपि मुच्यते" इति । श्रुतावपि "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्व्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे इति" । परमपि हैरण्यगर्भादिपदमवरं यस्मादसौ परावरः । हृदये बुद्धौ साक्षिणस्तदात्म्याध्यासोऽनाद्यविद्यानिमित्तत्वेन ग्रन्थिवद्दृढसंश्लेषरूपत्वाद्ग्रन्थिरित्युच्यते । आत्मा साक्षी-कर्त्ता वा, साक्षित्वेऽप्यस्य ब्रह्मत्वमस्ति न वा, ब्रह्मत्वेऽपि तद्बुद्ध्या वेदितुं शक्यते न वा, शक्यत्वेऽपि तद्वेदनमात्रेण मुक्तिरस्ति नवेत्यादयः संशयाः । कर्माण्यनारब्धानि आगामिजन्मकारणानि । तदेतत् ग्रन्थ्यादित्रयमविद्यानिमित्त-त्वादात्मदर्शनेन निवर्त्तते । स्मृतावप्ययमर्थ उपलभ्यते "यस्य नाहंकृतोभावोबुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यत" इति । यस्य ब्रह्मविदो,भावः सत्ता स्वभाव आत्मा, नाहं कृतोनाहङ्कारेण तदात्म्याध्यासादाविर्भावितः, बुद्धिलेपः संशयः । तदभावे त्रैलोक्यबधेनापि न निबध्यते किमुतान्येन कर्म्मणेत्यर्थः । नन्वेवं सति विविदिषाफलेन तत्त्वज्ञानेनैवागामिजन्मनां निवारितत्वाद्वर्त्तमानजन्मशेषस्य भोगमन्तरेण निवारयितुमशक्यत्वादलमनेन विद्वत्संन्यासप्रयासेनेति चेन्मैवं विद्वत्संन्यासस्य जीवन्मुक्तिहेतुत्वात् । तस्माद्वेदनाय यथा विविदिषासंन्यासः एवं जीवन्मुक्तये विद्वत्संन्यासः सम्पादनीयः इति विद्वत्संन्यासः" ।

"दीर्घकालं ब्रह्मचर्य्यम् इत्यादित्यपुराणे यद् कलिवर्ज्ये दीर्घकालब्रह्मचर्य्यसंन्यासाश्रमयोरुत्कीर्त्तनम् तत् नैष्ठिक-ब्रह्मचर्य्यषट्त्रिंशदब्दादिब्रह्मचर्य्ययोर्निषेधपरम् न पुनर्ग्रहणान्तिकब्रह्मचर्य्यमात्रस्य निषेधः दीर्घकालेतिविशेषण-सामार्थ्यात् तेन 'षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् । तदर्द्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा" इति मनुनोक्तपक्षचतुष्टयमध्ये अल्पकालिकस्यैव कलौ कर्त्तव्यता । "तथाऽग्निहोत्रं गवालम्भं संन्यासं पलपैतृकमिति" निगमवाक्यमपि त्रिदण्डविषयम् "यावद्वर्णविभागोऽस्ति यावद्वेदः प्रवर्त्तते । संन्यासञ्चाग्निहोत्रञ्च तावत् कुर्य्यात् कलौ युगे"देवलस्मरणात् । "चत्वार्य्यब्दसहस्राणि चत्वार्य्यब्दशतानि च । कलेर्यदा गमिष्यन्ति तदा त्रेतापरिग्रहः । संन्यासश्च न कर्त्तव्यो ब्राह्मणेन विशेषत" इति व्यासवचनन्तु त्रिदण्डविषयम् । महानिर्वाण-तन्त्रे तु । "पुरैव कथितं तावत् कलिधर्म्मविचेष्टितम् । तपःस्वाध्यायहीनानां नृणामल्पायुषामपि । क्लेश-प्रयासाशक्तानां कुतोदेहपरिश्रमः । ब्रह्मचर्य्याश्रमोनास्ति वानप्रस्थोऽपि न प्रिये । गार्हस्थ्यभैक्षुकौ चैव आश्रमौ द्वौ कलौ युगे । गृहस्थस्य क्रियाः सर्व्वा आगमोक्ता कलौ शिवे । नान्यमार्गैः क्रियासिद्धिः कदापि गृहमेधिनाम् । भैक्षुकेऽप्याश्रमे वापि वेदोक्तं दण्डधारणम् । कलौ नास्त्येव तत्त्वज्ञे ! यतस्तच्छ्रौतसंस्कृतिः । शैवसंस्कारविधिनाऽवधूताश्रमधारणम् । तदेव कथितं भद्रे ! संन्यासग्रहणं कलौ । विप्राणामितरेषाञ्च वर्णानां प्रबले कलौ । उभये आश्रमे देवि ! सर्व्वेषामधिकारिता । सर्वेषामेव संस्कारकर्म्मणी शैववर्त्मना । विप्राणामितरेषाञ्च

कर्म्म लिङ्गं पृथक् पृथक्” । उभावेवाश्रमौ विहितौ एतन्नागमाधिकारिणः पतितब्राह्मणादेरकृतप्रायश्चित्तस्यैव बोध्यम् । आगमविधावधिकारिणश्च आगमशब्दे ६१४ पृष्ठे उक्ताः इतरेषान्तु न श्रौतदण्डादिधारणनिषेधः तेषां श्रौत एवाधिकारात् । वस्तुतः आगमवाक्येऽपि प्रबले कलाविति विशेषोक्तेः प्रबले कलौ सर्व्वेषामेव पतित प्रायत्वस्यावश्यम्भावादागमधर्म्मस्यैवावलम्बनीयतया तेषामेव तदानीमागमोक्ताश्रयद्वयेऽधिकार इति भेद इति दिक् ।

आश्रमगुरु पु० आश्रमाणां ब्रह्मचर्य्यादीनां गुरुर्नियन्ता । आश्रमनियन्तरि नृपे । “कर्त्तुमाश्रमगुरुः स नाश्रमत्” माघः ।

आश्रमधर्म्म पु० आश्रमविहितोधर्म्मः । ब्रह्मचर्य्यादिविहिते धर्म्मे धर्म्मो हि षड्विधः वर्णधर्म आश्रमधर्मो वर्णाश्रमधर्मो गुणधर्मो निमित्तधर्मस्साधारणधर्मश्चेति । तत्र वर्णधर्मो ब्राह्मणो नित्यं मद्यं वर्ज्जयेदित्यादिः । आश्रमधर्म्मोऽग्नीन्धनभैक्ष्यब्रह्मचर्य्यादिः वर्णाश्रमधर्मो ब्राह्मणादि क्रमेण पालाशादिदण्डधारणादि”नैमित्तिकधर्म्मोविहिताकरणनिषिद्धसेवननिमित्तं प्रायश्चित्तम्, साधारणधर्मोऽहिंसादि माहिंस्यात् सर्व्वाभूतानीत्याचाण्डालं साधारणधर्मः अत्युक्तः इति” मिता० । अन्यत्र चान्ये आश्रमधर्माः दर्शिताः । “ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायः, गृहस्थस्य दानं दमो यज्ञश्च, वानप्रस्थस्य तपः, भिक्षुकस्य “अभयं सत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः” इत्यादिकः तथा च “यस्त्वाश्रमं समाश्रित्य अधिकारः प्रवर्त्तते । स खल्वाश्रमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिकं यथा । यतीनां तु शमो धर्मोनियमोवनवासिनाम् । दानमेव गृहस्थानां शुश्रूषा ब्रह्मचारिणामिति”श्रुत्या स्मृत्या च येये धर्मा यत्र यत्राश्रमे विहितास्तेते आश्रमधर्म्मशब्देनोच्यन्ते ते च धर्म्मास्तत्तच्छब्दे प्रपञ्चेन वक्ष्यन्ते । [वनादौ आश्रमस्थानादयोऽप्यत्र ।

आश्रमपद न० आश्रमस्य पदम् । मुन्यादेर्विश्रामस्थाने तपो-

आश्रमवास पु० आश्रमे वासः । मुन्यादीनां १तपोवनादौ वासे आश्रमवासमधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण् । धृतराष्ट्रादीनामाश्रमवासाधिकारेण व्यासनिर्म्मिते भारतान्तर्गते २पर्व्वभेदे । “एतदाश्रमवासाख्यम्” भा०आ० १अ० ।

आश्रमवासिक न० आश्रमवासः प्रतिपाद्यतयास्त्यस्य ठन् । भारतान्तर्गते धृतराष्ट्रादेराश्रमवासप्रतिपादके पर्व्वभेदे ।

आश्रमसद् त्रि० आश्रमे सीदति सद–क्विप् । आश्रमवासिनि तपोवनवासनिरते वानप्रस्थादौ ।

आश्रमिक त्रि० आश्रमोऽस्त्यस्य ठन् । आश्रमयुक्ते ।

आश्रमिन् त्रि०आश्रमोऽस्त्यस्य इनि ।आश्रमयुक्ते स्त्रियां ङीप् । “तथैवाश्रमिणः सर्व्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम्” “चतुर्भिरपि चैवैतैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः” मनुः ।

आश्रय न० आश्रीयतेऽसौ आ+श्रि–कर्म्मणि अच् । १आश्रयणीये “वर्द्धिष्णुमाश्रयमनागतमभ्युपैति” “द्रव्याश्रयेष्वपि गुणेषु रराज नीलः” माघः । ‘चित्रं यथाश्रय मृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथाच्छाया । तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम्” सां०का० २आधारे “आसत्तिराश्रयणान्तु सामान्यज्ञानमिष्यते” ‘हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता “जन्यानां जनकःकालो जगतामाश्रयो मतः” भाषा० “तमाश्रयं दुष्प्रसहस्य तेजसः” रघुः ३गृहे । “पितृमातृश्रये गच्छ” ४अवलम्बने “विनाश्रयं न तिष्ठन्ति पण्डिता वनिता लता” उद्भटः “निराश्रयं मां जगदीश ! रक्ष” पुरा० ५विषये “बभूव यत् प्रेमपरस्पराश्रयम्” रघुः अरिभिःपीड्यमानेन बलवदाश्रयणरूपे षड्गुणान्तर्गते राज्ञां ६गुणभेदे यथाश्रयः कर्त्तव्यस्तथोक्तमग्निपुराणे “बलिनोद्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन तिष्ठेत काकाक्षिवदलक्षितः । उभयोरपि संघाते सेवेत बलवत्तरम् । यदा द्वावपि नेच्छेतां संश्लेषं जातसंविदौ । तदोपसर्पेत्तच्छत्रुमधिकं वा स्वयं व्रजेत् । उच्छिद्यमानो बलिना निरुपायप्रतिक्रियः । कुलोत्पन्नं सत्यमार्य्यमासेवेत बलोत्कटम् । तद्दर्शनोपास्तिकता नित्यं तद्भावभाविता । तत्कारितप्रश्रयिता वृत्तं संश्रयिणः स्मृतम्” । भावे अच् । ७अवलम्बने । “योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयेण च” मनुः । ८आश्रयणे “गुणवदाश्रयलब्धगुणोदये” माघः । त्व । आश्रयत्वम् आधारत्वे न० । “आश्रयत्वविषयत्वभागिनी” सं०शा० तल् । आश्रयता । तत्रार्थे स्त्री आधारशब्दे विवृतिः ।

आश्रयण न०आ+श्रि–ल्युट् ।१आसेवायाम् २अवलम्बने च । कर्त्तरि ल्युट् । ३आश्रयकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् । “अहमेत्य पतङ्गवर्त्मना पुनरङ्काश्रयणी भवामि ते”कुमा० ।

आश्रयणीय त्रि० आ+श्रि–कर्म्मणि अनीयर् । यस्याश्रयः क्रियते १तस्मिन् २अवलम्बने च ।

आश्रयवत् त्रि०आश्रयोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः स्त्रियांङीप् । आश्रययुक्ते सावलम्बे साधारे पदार्थे ।

आश्रयाश पु० आश्रयमश्नाति अश–अण् उप०स० ।

१वह्नौ तस्य आश्रयस्य काष्ठादेर्दाहकत्वात्तथात्वम्। "दुर्वृत्तः क्रियते धूर्त्तैः श्रीमानात्मविवृद्धये। किं नाम खलसंसर्गः कुरुते नाश्रयाशवत्" उद्भटः २चित्रकवृक्षे ३कृत्तिकानक्षत्रे च। ४आश्रयनाशके त्रि०।

आश्रयासिद्ध पु० आश्रयोऽसिद्धोऽस्य। न्यायोक्ते हेत्वाभासभेदे यथा गगनपद्मं सुरभि पद्मत्वात् सरोजपद्मवदित्यादौ गगनपद्मरूपस्य हेतोराश्रयस्याप्रसिद्धत्वात् हेतोर्दुष्टत्वम्।

आश्रयासिद्धि स्त्री आश्रयस्य सिद्धिः अप्रसिद्धिः न्यायोक्ते हेतोर्दोषभेदे असिद्धिशब्दे ५५४पृष्ठे विवृतिः।

आश्रयिन् त्रि० आश्रयति आ+श्रि-इनि। आश्रयकारके आश्रिते। "मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन" रघुः "पर्य्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतम्" रत्ना०।

आश्रव त्रि० आशृणोति वाक्यम् आ+श्रु-अच्। वाक्यस्थिते वाचि प्रवणे वाक्यं श्रुत्वा तदर्थानुष्ठायिनि। "संगवस्तु भिषजामनाश्रवः" रघुः। भावे+अप्। २अङ्गीकारे ३क्लेशे च।

आश्राव त्रि० आ+श्रु-णिच्-अच्। १श्रावणे २अङ्गीकारणे च

आश्रि स्त्री सम्यक् अश्रिः प्रा०स०। सम्यक्कोणे शब्दच०

आश्रित त्रि० आ+श्रि-क्त। आश्रयप्राप्ते, शरणागते, आधेये "प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु" कुमा० "अथ द्रव्याश्रिता गुणाः"। "अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहेष्यते इति" च भाषा०।

आश्रित्य अव्य० आ+श्रि-ल्यप्। अवलम्ब्येत्यर्थे।

आश्रिन् त्रि० आस्रं चक्षुर्जलमस्त्यस्य सुखा० इनि। चक्षुर्जलयुक्ते स्त्रियां ङीप्। [क्विप्। २अङ्गीकर्त्तरि त्रि०।

आश्रुत् स्त्री आ+श्रु-भावे क्विप्। १अङ्गीकारे। कर्त्तरि

आश्रुत त्रि० आ+श्रु-क्त। १अङ्गीकृते, २आकर्णिते च। "एवं सर्व्वत्राश्रुतेषु" कात्या० ३,२,६।

आश्रुति स्त्री आ+श्रु-क्तिन्। १अङ्गीकारे २श्रवणे च।

आश्रेय त्रि० आ+श्रि-यत्। १आश्रयणीये २अवलम्ब्ये च।

आश्लिष्ट त्रि० आ+श्लिष-क्त। १आलिङ्गिते २संबद्धे "शिखाभिराश्लिष्टइवाम्भसांनिधिः" "आश्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैः" इति च माघः।

आश्लेष पु० ईषदेकदेशेन श्लेषः संबन्धः आ+श्लिष-घञ्। १एकदेशसंबन्धे। "सामीप्याश्लेषविषयैर्व्याप्त्याधारस्त्रिविधः" मुग्धबो०। २आलिङ्गने च। "आश्लेषलोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम्" माघः वेदे नि० क्वचित् लस्य रः। आश्रेषोऽप्यत्रार्थे पु० अश्लेषैव स्वार्थे अण्। अश्लेषानक्षत्रे स्त्री। "आश्लेषा नक्षत्रं सर्पा देवताः" तैत्ति०

आश्व न० अश्वानां समूहः अण्। १अश्वसमूहे अश्वे इत्यते शैषिकः अण् अश्वस्येदं वाह्यम् अञ् वा। २अश्ववाह्ये त्रि० सि०कौ०। अश्वस्य भावः कर्म्म वा प्राणभृज्जातित्वात् अञ्। ३अश्वभावे ४तत्कर्म्मणि च न०। अश्वस्येदम् अण्। ५अश्वसंबन्धिनि त्रि०। "आश्वं कफहरं मूत्रं क्रमिदद्रुषु शस्यते" सुश्रुतः।

आश्वतराश्वि पु० अश्वतराश्वस्यापत्यम् इञ्। वुड़िलमुनौ।

आश्वत्थ न० अश्वत्थस्य फलमण् प्लक्षा० तस्य न लुक्। १अश्वत्थफले। अश्वत्थस्येदम् अण्। २अश्वत्थसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां गौ० ङीष्। आश्वत्थी शाखा समिद्वा। "सर्पिरासिच्याश्वत्थीस्तिस्रः समिधः" शत०ब्रा०। "तस्मादाश्वत्थे ऋतुपात्रे स्याताम्" शत०ब्रा० अश्वत्थेन युक्ता अण्। अश्वत्थनक्षत्रयुक्तायां ३रात्रौ स्त्री। गहा०छ। आश्वत्थीयः आश्वत्थसम्बन्धिनि त्रि०।

आश्वत्थिक च० अश्वत्थशब्दे ५०७ पृष्ठे विग्रहादि। चान्द्राश्विने मासि। [सम्बन्धिनि।

आश्वपत त्रि० अश्वपतेरिदम् अश्वपत्या० अण्। अश्वपति

आश्वपस् त्रि० आशु आप्नोति असुन् ह्रस्वः। शीघ्रप्राप्तरि।

आश्वपालिक पुंस्त्री अश्वपाल्याः अपत्यं रेवत्या० ठक्। अश्वपाल्या अपत्ये। [णिनि। अश्वपेजर्षिप्रोक्ताध्यायिषु।

आश्वपेजिन् त्रि० ब०व०। अश्वपेजेन प्रोक्तमधीयते शौनका०

आश्वबाल त्रि० अश्वबालाया ओषधेरयम् अण्। अश्वबालौषधेः संबन्धिनि। "आश्वबालः प्रस्तरः, यज्ञोह देवेभ्योऽपचक्राम सोऽश्वोभूत्वा पराङावर्त्त तस्य देवा अनुहाय बालानभिपेदुस्तानालुलुपुस्तानालुप्य सार्द्धं संन्यासुस्तत एता ओषधयः समभवन् यदश्वबालाः शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं जघनार्धौ बाला उभयतएवैतद्यज्ञं परिगृह्णाति यदाश्वबालः प्रस्तरोभवति" शत०ब्रा०।

आश्वभारिक त्रि० अश्वबाह्यं भारमश्वभूतं भारं वा हरति वहति आवहति वा वंशा० ठञ्। अश्वबाह्यस्य अश्वभूतस्य वा भारस्य १हारके २वाहके ३आवाहके च।

आश्वमेधिक त्रि० अश्वमेधाय हितं ठञ्। अश्वमेधसाधने द्रव्यादौ अश्वमेधद्रव्याणि च अश्वमेधशब्दे ५११ पृष्ठे उक्तानि अश्वमेधमधिकृत्य कृतः ग्रन्थः ठण्। शतपथब्राह्मणान्तर्गते १३ प्रपाठके पञ्चाध्यायीरूपे ग्रन्थभेदे तत्र पञ्चस्वध्यायेषु अश्वमेधस्योत्पत्तिः फलञ्च। तस्य धर्मविधयः आध्वर्य्यवौद्गात्रब्रह्मत्वयाजमानविषयाः तत्र प्रथमाध्यायत्रयेण मन्त्रव्याख्यानेन सह विशेषधर्म्मा

अनुक्रान्ताः। शेषाध्यायद्वयेन च तएव धर्म्मान्तरसहिता अनुक्रान्ता इति भेदः। अश्वमेधमधिकृत्य कृतोग्रन्थः ठण्। युधिष्ठिराश्वमेधाधिकारेण व्यासकृते भारतान्तर्गते २पर्व्वभेदे न०। "इत्याश्वमेधिकं पर्व्व प्रोक्तमेतन्महाद्भुतम्" भा०आ० प० १ अ०। अश्वमेधः प्रतिपाद्यतयाऽस्त्यस्य ठन्। आश्वमेधिकमप्यत्र न०। "ततोऽश्वमेधिकं नाम पर्व्व प्रोक्तं चतुर्द्दशम्" भा०आ०प०१अ०।

आश्वयुज पु० आश्वयुजी अश्विनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन् मासेऽण्। शुक्लप्रतिपदादिके दर्शान्ते चान्द्रे आश्विने मासे। "त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्नं पूर्व्वसञ्चितम्" मनुः "भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षा" "गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायशोवर्षति" इति च सुश्रु०।

आश्वयुजक त्रि० आश्वयुज्यामुप्तो माषः वुञ्। चान्द्राश्विनपौर्णमास्यामुप्ते माषे स हि तस्यामेव तिथौ उप्तः सन् प्ररोहति बर्द्धते च इति लोकप्रसिद्धिः।

आश्वयुजी स्त्री अश्वयुजा अश्विनीनक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी "नक्षत्रेण युक्तः कालः" पा० अण्। आश्विनमासीयपौर्णमास्याम् "आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां निकुम्भो वालुकार्णवात्" ब्रह्मपु०। "तेन यक्ष्यमाणः पञ्चवर्षाण्याश्वयुजीशुक्लेषु चतुस्त्रिंशतं पशूनालभते मारुतान्" कात्या० २३,२,४। "आश्वयुज्या वुञ्" पा०।

आश्वरथ त्रि० अश्वयुक्तो रथः अश्वरथस्तस्येदम् पत्रपूर्व्वकत्वात् अञ्। अश्ववाह्यरथसम्बन्धिनि।

आश्वलक्षणिक त्रि० अश्वलक्षणं वेत्ति तज्ज्ञापकशास्त्रमधीते वा ठक्। १अश्वलक्षणाभिज्ञे २तद्बोधकशास्त्राध्येतरि च

आश्वलायन पु० अश्वल+अश्वग्राहकः मुनिभेदस्तस्यापत्यं नडा० फक्। ऋग्वेदीयश्रौतगृह्यसूत्रकारके ऋषिभेदे "सहस्रकाण्डं स्वकृतं सूत्रं ब्राह्मणसन्निभम् शिष्याश्वलायनप्रीत्यै शौनकेन विपाठितम्" इत्युक्तेः शौनकोपदिष्टेन तेन च "अथैतस्य समाम्ना यस्य वितान योगापत्तिं वक्ष्यामः" इत्युपक्रम्य "नमः शौनकाय" इत्यन्तम् अध्यायचतुष्टयात्मकं वैतानिककर्मोपयोगि श्रौतसूत्रम् "उक्तानि वैतानिकानि गृह्याणि वक्ष्यामः" इत्युपक्रम्य "नमः शौनकाय" इत्यन्तम् अध्यायचतुष्टयात्मकं गृह्यकर्मोपयोगि गृह्यसूत्रं, तत् परिशिष्टञ्चाध्यायचतुष्टयात्मकं सूत्रं शौनकाचार्य्यप्रसादात् रचितम्। तदीयसूत्रोपरि देवस्वामिना भाष्यं कृतं तन्मूलकतया गर्गगोत्रेण नरसिंहपुत्रेण नारायणोपाध्यायेन वृत्तिः रचिता तत्र श्रौतसूत्रे प्रतिपाद्यविषयास्तावदभिधीयन्ते।

तत्र प्रथमाध्याये प्रधानस्याङ्गसंहतिज्ञानाय सर्वादौ दर्शपूर्णमासयोर्व्याख्यानम्। १अग्निहोत्रादिषु ऋक्समाम्नायस्य प्रयोगस्वरूपकथनप्रतिज्ञा। २ऋक्समाम्नातकर्मसु आहिताग्नेरधिकारकथनम्। ३अङ्गसङ्घरूपविध्यन्तरज्ञानायादौ दर्शपूर्णमासयोर्व्याख्यान प्रतिज्ञा। ४दर्शपूर्णमासयोर्व्याख्यारम्भः। ५अनोषधिहविष्करूपेऽग्नौणीते कर्मणि अपरेणेध्मप्रपदनम्। ६ अवटरूपचात्वालवत्सु पशुसोमादिषु अपरेण चात्वालप्रपदनम्। ७ चात्वालरूपस्याध्वनो वैदिकी तीर्थसंज्ञा। ८ होतुः प्राङ्मुखत्वस्य मनोवाक्काययन्त्रणादीनाञ्च चेष्टाया नित्यता। इति परिभाषा संग्रहः। ९ उरूपस्थीकरणरूपाया अङ्कधारणाया नित्यत्वम्। १० यज्ञोपवीतग्रहणनियमस्यान्तर्विहारे शौचनियमस्य च नित्यत्वम्। ११ विहारे कर्म कुर्वतस्तत्पृष्ठतः करणनिषेधः। १२ एकाङ्गोल्लेखे दक्षिणप्रतीतिः। १३ सर्व्वदक्षिणानुल्लेखेऽपि दक्षिणप्रतीतिः। १४ कर्तृरहिते क्रियाविधौ होतर्य्येव कर्तृज्ञानम्। १५ दानविधौ यजमाने कर्तृज्ञानम्। १६ जुहोति जपतीति प्रायश्चित्ते ब्रह्मणि कर्तृज्ञानम्। १७ ऋचो मूलग्रहणे ऋत्विग्वेदनम्। १८ सूक्तादौ गायत्र्यादिभागरूपे पादे हीने गृह्यमाणे सूक्तज्ञानम्। १९ सूक्तादावसूक्तादौ चाधिकपादग्रहणे तृचज्ञानम्। २० अस्मिन् शास्त्रे जपादीनामुपांशुप्रयोक्तव्यत्वम्। २१ मन्त्राणां कर्मकरणानाञ्चोपांशुत्वकथनम्। २२ सामान्यविशेषयोर्विशेषविधेर्बलीयस्त्वम्। २३-२४ होतुरवस्थानकथनम्। २५ कर्तुरासनकथनम्। २६ वचनादतिरिक्तस्य कर्त्तव्यत्वम्। २७ सामिधेन्यर्थं प्रेषितस्य होतुर्जपविधानम्। २७सूत्राणि प्रथम कण्डिकायाम्। १सामिधेन्यर्थजपः। २तज्जपानन्तरं सामिधेनीनाम् ऋचामनुवचनम्। ३ हिङ्करणपूर्वकप्रणवान्तव्याहृतित्रयजपविधानम्। ४सजपहिङ्कारस्याभिहिङ्कारसंज्ञाकथनम्। ५ कौत्समते निरोङ्कारव्याहृतित्रयजपानन्तरहिङ्करणदर्शनम्। ६कौत्समते सामिधेन्यर्थोक्तजपस्याकरणम्। ७ऋचामेव सामिधेनीत्वप्रदर्शनम्। ८सामीधेनीनाम् ऋचामैकश्रुत्येन सान्तत्येन चानुवचनम्। ९ऐकश्रुत्यलक्षणम् १०सन्ततलक्षणम् ११सन्ततस्यावसानत्वकथनम्। १२पूर्वोच्छ्रासाविश्लेषे उत्तरोच्छ्रासारम्भः। १३प्रणवेनावसानकथनम्। १४ विहिते एवावसाने प्रणवस्य चतुर्मात्रत्वेनोच्चारणम्। १५ प्रणवान्तमकारस्य वर्णान्तरापत्तिकथनप्रतिज्ञा। १६ प्रणवान्तमकारेण स्वस्मात् परस्य यस्य कस्यचित् स्पर्शवर्णस्य तद्वर्गी-

यान्तवर्णापादनम् । १७ प्रणवान्तमकारेण यवलान्तस्थासु परान्तस्थानामनुनासिकत्वापादनम् । १८ रेफोष्मसु वर्णेषु प्रणवान्तमकारस्यानुस्वारत्वापत्तिः । १९ प्रथमोत्तमे ऋचौ निरध्यर्धीकृत्य तयोरनुवचनम् । २० अध्यर्धयो ऋचोर्वचनावसानेऽध्यर्धचतुष्कात्मिकयोर्द्वयोर्ऋचोर्वचनम् । २१ उत्तमायामृचि आदौ इ पश्चात् अध्यर्धा । २२ एकादशानामृचां द्वयोस्त्रिरभ्यासयोगेन पञ्चदशसंख्यापूरणनिदर्शनम् । २३यस्ययाज्यादिषु सामिधेनीनां कतिपयधर्मातिदेशः । २४सामीधेनीभ्योऽन्यत्वाध्यर्धकरणप्रतिषेधादयः २५ विहितेऽवसानेऽभिहिङ्काराभ्यासनिषेधः । २६ यस्येच्छेव होतकाणामभिहिङ्कारविधानात् यावस्तुतस्तन्निषेधसाधनम् । २७ प्रणवेन निगदसन्धानानन्तरं तेनैव तदवसानविधानम् ।२७सू०१अ० २क०। १यजमानस्यार्षेयप्रवरणम् । २ अन्यक्षेत्रजातद्वयामुष्यायणार्षमार्षेयप्रवरणप्रकारः । ३ राजन्यविशां त्रैवर्णिकानुलोमस्त्रीजातानाञ्च पुरोहितार्षेयभागित्वम् ।४राज्ञां राजर्षिप्रवरणं पौरोहित्यप्रवरणं वा ५ प्रवराज्ञाने तत्संशये च वर्णत्रयस्य मानवप्रवरः ।६चतुर्दशनिवित्पदकथनम् आवाहननिगदकथनं, सामिधेन्यादीनां चावाहनीयाभिधायित्वम् । ७अग्निरूपप्रथमदेवतावाहनम् । ८ अग्नीषोमदैवताजग्रभागयागयोराख्या । ९ अग्नेरग्नीषोमयोश्च पौर्णमास्यां प्रधानदेवतात्वम् । १०अमावास्यायां दधिपयोभ्यां यागमकुर्वतोऽग्नीषोमयोः स्थाने इन्द्राग्न्योः प्रधानदेवतात्वम् । ११तद्दिने उक्तयागरूपसन्नयनकारिणोऽग्नीषोमस्थाने इन्द्रमहेन्द्रयोरन्यतरावाहनम् ।१२उभयोरपि पर्वणोरैतरेयिणाम् विष्णुदेवताकोपांशुयागकरणम् । १३ शाखान्तरीयाणाम् उभयोरपि पक्षयोरुपांशुयागभिन्नयागाभावः।१४पित्र्याद्यङ्गोपांशुयागानाम् आवाहनादिनिगदचतुष्टये आवाहनादीनां षण्णां पदानाम् उच्चैरितिसंज्ञाविधानम् । १५उपांशुयाजवचनानामन्येषाम् परोक्षाणाम् उपांशुत्वानुवादः, विकल्पेनोच्चैः संज्ञाविधानं च । १६विहितदेवतानामरूपस्य प्रत्यक्षस्योपांशुत्वम् । १७ प्रतिनोदितदेवतमावाहनभेदः । १८ एकप्रदानानां सर्वासां देवतानामावाहने सकृदेवावहशब्दप्रयोगः । १९ उत्तरनिगमेषु एकदेवतात्वेन संस्तवः । २० एकप्रयोजनार्थाया देवतायाः कारणवशात् एकवचनेनैव समानता । २१अपराव्यवहिताया देवताया निगमेषु सकृदेकवचनभाक्त्वम् ।२२ आवापोद्धारयोग्यासु प्रधानदेवतासु कृतावाहनासु देवाज्यपाश्विष्टकृतामावाहनप्रक्रिया । २३ आश्रावयिष्यतेऽध्वर्यवेऽनुमन्त्रणं तदनन्तरकरणीयञ्च । २४ उत्थानपूर्वकं षडितिसेतिमन्त्रपाठः । २५ अंसे पार्श्वस्थेन पाणिनाध्वर्युन्वारम्भणम् । २६ सव्येन पाणिनाङ्केनोरुणा वाऽऽग्नीध्रकर्तृकमन्वारम्भणम् । २७ उक्तोभयान्वारम्भणे साधारणमन्त्रः । २८ इध्मसन्नहनरूपैस्तृणैरात्मसुखसंमार्जनम् । २९ संस्कारकर्माष्टत्तिमात्रे सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीं संस्करणम् । ३० उदकस्पर्शानन्तरं होतृषदनाभिमन्त्रणम् । ३१ दक्षिणोत्तरिणोपस्थेनोपवेशनं होतृषदनात् तृणनिरसनञ्च । ३२ उक्तयोरेतयोर्निरसनोपवेशनयोः सर्वासनेषु प्रथमप्रयोग एव समानत्वम् । ३३ गौतमाचार्यमते द्वितीयेऽपि प्रयोगे तादृशनिरसनोपवेशनयोः सद्भावः । ३३सू० १अ०३क० । १अग्न्याधेये ब्रह्मौदनप्राशनकाले ब्रह्मणो द्विनिरसनोपवेशनकरणम् । २ सर्वेषु सोमेषु बहिष्पवमानात् प्रत्येत्य ब्रह्मणः पूर्वासने पुनः करणम् । ३ आसने पश्चार्धसुपविष्टस्य होतुः सदःप्रसर्पणानन्तरं तत्रैव पुनः करणम् । ४ पश्वौ स्वाहाकृत्यर्थयोः स्रुगवदापनयोः पुनः करणम् । ५ पत्नीसंयाजार्थोपवेशनाकरणम् । ६ कौत्समते होतृभिन्नानामेतयोर्निरशनोपवेशनयोरकरणम् । ७उपविश्यानन्तरं देवेत्यादिमन्त्रपाठः । ८ जान्वग्रेण बर्हिरुपस्पृश्य अभिहिषेत्यादिमन्त्रजपः । ९ इध्मप्रदीप्ते उक्तजपानन्तरं भूपतये नम इति निगदेनाध्वर्यवे स्रुगावदापनम् । १० अग्निर्होतेति निगदमवसाय होतारमद्य इति मन्त्रजपः ११ अग्निर्होतेत्यादिना सह घृतवतीत्यादिकमेकनिगदं विधाय तत्समापनम् । १२ उक्तनिगदे समाप्ते अध्वर्युकर्तृकमाश्रावणम् । १३ उत्करदेशे तिष्ठत आग्नीध्रं प्रत्याश्रावणप्रकारः । १३सू०१अ०४क०। १ याज्यालक्षणप्रयाजैर्यजनम् । २ तनूनपान्नराशंसयोरन्यतरेण प्रयाजानां पञ्चसङ्ख्याकत्वम् । ३ सकृत्प्रेषितस्य न सर्वयजनम् । ४ अनुयाजानां सर्वासां याज्यानामादिरागूर्भवतीति । ५ये यजामहे इति आगूः स्वरूपं,वषट्कारस्वरूपञ्च । ६ याज्याया एव उच्चैस्तरत्वबलीयस्त्वोभयधर्मवत्त्वम् । ७ आगूर्वषट्कारयोराद्योः प्लुतिकरणम् । ८ याज्यान्तस्य प्लावनम् । ९ विविक्तयोः सन्धिजात योरेकारैकारयोरोकारौकारयो आ इ, इति आउ इत्येवं, व्यञ्जनान्तानां सन्ध्यक्षराणां सर्वदा स्वरूपेणैव च प्लावनम् । १० अनवर्णोपधस्य विसर्जनीयस्य रेफिभावः । ११ रेफिसंज्ञिनोऽवर्णोपधस्य विसर्जनीयस्य रेफिभावः । १२ वषट्-

कारसन्धौ अरेफसंज्ञस्यावर्णोपधस्य विसर्जनीयस्य लोपः।
१३ वर्गाणां प्रथमस्य स्ववर्गीयतृतीयवर्णापादनम्। १४म-
कारे सानुनासिकभावस्य नित्यत्वम्। १५ वौषट्शब्दस्य
वषट्कारस्वरूपत्वम्। १६इत्येवंरूपः प्रथमप्रयाजः। १७
वषट्कारोच्चारणपूर्व्वकोऽनुमन्त्रणप्रकारः। १८वषट्कारस्य
द्विवाकीर्त्तनीयत्वम्। १९ अनुमन्त्रणस्यापि द्विवाकीर्त्त-
नीयत्वम्। २० इत्येवं याज्यास्वरूपम्। २१वशिष्ठादि-
भिन्नानां तनूनपादित्यादिः द्वितीयप्रयाजः।२२वशिष्ठादीनां
नरांश स इत्यादिः द्वितीयप्रयाजः।२३इडो अग्न इत्यादिः
सर्वेषां तृतीयप्रयाजः।२४बर्हिरग्ने इत्यादिः चतुर्थः स्वाहा-
सुमित्यादि पञ्चमप्रयाजः।२५अग्निमन्थनादौ मन्द्रस्वरप्र-
याजः।२६शंयुवाकादूर्ध्वं मन्द्रस्वरेण प्रयोगः।२७प्रयाजेभ्य
ऊर्द्धमास्विष्टकृतो मध्यमेन प्रयोगः। २८ इडादिशंयु-
वाकान्तरूपस्य शेषस्योत्तमेन प्रयोगः। २९ पूर्व्वोत्तरयो-
राज्यभागनामकयागयोरागोरणदेवतादेशयाज्यासन्धानपूर्बको
यागः। ३० अनुवाक्यावतीनामप्रैषाणां चान्याया-
त्याभ्योऽन्यासां देवतानाम् आदेशपूर्व्वकयागः। ३१ अङ्ग-
प्रधानरूपे सोमकर्म्मणि वैश्वानरीयपत्नीसंयाजशब्दबोधि-
तयोः पदार्थयोर्मध्ये तत्रोत्पन्नाभ्यो देवताभ्योऽन्यासाम्
आदेशपूर्व्वको यागः। ३२ पौर्णमास्यामाज्यभागयोः
सनिमित्ता वार्त्रघ्नसंज्ञा। ३३ अनुवाक्यातएवविचारा-
वगमादि। ३४याजग्रयोरानुवाक्यादेवतानन्यत्वम्। ३५
आदित आरभ्याजग्रभागपर्य्यन्तं वाग्यमनम्।३६याज्या-
दिभ्योऽन्यदप्यारभ्यासमाप्तेर्वाग्यमनम्। ३७ यज्ञसाधन-
वचसोऽन्यत्र वाग्यमननियमः। ३८ वाग्यमननिय-
मातिक्रमे अतो देवा अवन्तु न इति वैष्णव्या ऋचो
जपः। ३९उक्तातिक्रमेऽन्यस्या अपि वैष्णव्या ऋचो जप-
विधानम्।३९स्व०१अ०५क०।१विधिक्रमप्राप्तानां देवतानां
वक्ष्यमाणलिङ्गक्रमाभ्यां याज्यानुवाक्यायोजना। २प्रधा-
नानन्तरं स्विष्टकृतो यागः सर्वत्र च पूर्व्वमनुवाक्यायाः
पश्चाद्याज्याया प्रयोगः। ३ ये याजमहे इत्युक्ता षष्ठ्या
विभक्त्या देवतामादिश्य प्रिया धामान्ययाडिति मन्त्रपाठः।
४प्रथमदेवतायाः पुरस्तादयाडग्निशब्दन्त्यक्त्वा उत्तरासाम-
याट्शब्दस्यैव सर्व्वासामुपरिष्टात् प्रिया धामानिशब्दस्य च
सन्ततप्रयोगः। ५ याज्याविशेषेऽनुच्छासस्य कर्त्तव्यत्वम्।
६याज्यापाठे अर्धर्चे वोच्छासकर्त्तव्यता।६स्व०१अ०६क०
१ अध्वर्युणा प्रदेशिनीपर्वाञ्जनपूर्वकौष्ठापवर्गशोधने। २
ओष्ठाधरशोधनस्य मन्त्रविशेषः। ३ अध्वर्युणा इड़ा-

ग्रहणपूर्वकावान्तरेडावदापनप्रकारः। ४ स्वयं यजमानेन
इड़ाया अवान्तरेडाग्रहणप्रकारः। ५ अध्वर्युकर्तृकं वा
तद्ग्रहणम्। ६ इडोपह्वानप्रकारः। ७ सह दिवेत्यादिना
तस्मिन्नुपहूत इत्यन्तेन मन्त्रेण इडोपह्वानम्। ८होतृय-
जमानपञ्चमानां वा सर्व्वेषामवान्तरेडाभक्षणपूर्व्वकेडाभक्ष-
णम्। ८स्व०अ०७क०। १इडाभोक्तृमार्जनपूर्व्वकमनु-
याजचरणम्। २मार्जनप्रकारः। ३अनुयाजलक्षणम्।
४ प्रयाजानुयाजयोर्गुणकथनम्। ५अनुयाजानां त्रित्व-
व्यवस्थापनम्। ६ एकैकं प्रेषितस्य यजनविधानम्।
७ अनुयाजमन्त्राणां स्थलविशेषे क्वचिदवसानपूर्व्वकं क्वचि-
च्चानवसानपूर्त्तकं यजनविधानम्। ७स्व०अ०८क०।१सूक्त-
वाकाय सम्प्रेषितस्य देवतादेशानन्तरम् इदं हविरित्युपस-
न्ननम्। २उत्तरा अपि देवता आदिश्येदं हविरित्येव-
मुपसन्ननम्। ३ द्विदैवतबहुदैवतयोरर्थवशेनाकृतेत्यस्य
स्थाने अक्रातामक्रतेत्यूहस्य कर्त्तव्यता। ४आवह स्वाहेति-
निगदस्य पशुयागेऽपि प्रयोगः।५आवापिकदेवताक्रमप्राप्त्य-
र्थम् आवापिकान्तमित्येतदादिकथनम्। ५स्व०१अ०९क०।
१शंयुवाकाय प्रेषितस्य तच्छंयोरिति मन्त्रपाठे प्रणवनिषेधः।
२ तादृशप्रेषितायाध्वर्युणा वेददानम्। ३ वेदग्रहणे
वेदोऽसीति मन्त्रपाठः। ४प्रकृतिविकारभावेऽपि कृत्स्नमन्त्र-
प्राप्तिः, आज्येन सोमयाग एव याज्यानुवाक्याव्यवस्थापनं
यागएव केवलं देवताविशेषाणामनुवृत्तिकथनं च। ५मन्त्र-
भेदानां पत्नीसंयाजसंज्ञाविधानम्। ६ प्रजाकामस्य यज-
मानस्य यागभेदः। ७यजमाने सन्निहितेऽपि होतुरेव कर्तृत्वं
याज्यानुवाक्ययोर्हौतृकर्तृत्वस्यान्यतः प्रसिद्धिः, कुहूमह-
मिति मन्त्रपाठे यजमानस्य स्वयंकर्तृत्वं च। ८पाणि-
तलस्याज्यरूपेडोपह्वानानन्तरं तद्भक्षणविधिः। ९ आज्ये-
डाया ऊर्द्ध्वं शंयुवाको भवति न वेति संशये इतिकर्त्तव्यता-
विधानम्। ९स्व०१अ०१०क०।१होत्राऽध्वर्युणा वा पत्न्यै
वेदं प्रदाय वेदोऽसीत्यादि-कामायेत्येवमन्तमन्त्रवाचनम्।
२प्रजाकामायाः पत्न्या वेदशिरसा स्तनाभ्यालम्भनम्।
३कामनाभावे वाचनानन्तरं योक्त्रविमोकः। ४ द्विगुणितं
योक्त्रं निधाय तस्योपरिष्टात् वेदतृणानां निधानम्।
५तृणेभ्यः पुरस्तात् वेदतृणसंश्लिष्टस्य पूर्णपात्रस्य निधानम्।
६आत्मानमभिमृशतीं पत्नीमभिशक्तः पूर्णमसीति मन्त्रवाच-
नम्। ७पूर्णपात्रादुदकं गृहीत्वा तदुदुच्चन् तां चैवं कुर्वतीं
वाचयतीत्युक्तिः। ८योक्त्रस्याधस्तात् पत्न्यञ्जलिमुत्तानमात्मनश्च
सव्यं पाणिमुत्तानं निधाय पूर्णपात्रं निनयन् माहं प्रजा-

मिति तां वाचयतीत्युक्तिः ।९वेदतृणानि गृहीत्वा गार्हपत्यादारभ्य तन्तुं तन्वन्नित्यादिना सन्ततं स्तृणन् आहवनीयं गच्छतीत्युक्तिः । १०सर्व्वाणि वेदतृणानि न स्तरितव्यानि नियमेन शेषितव्यान्युत्तरक्रियार्थमित्युक्तिः । ११ श्रौतातिरिक्तेषु गार्ह्येष्वपि मन्त्रसाध्येषु कर्म्मसु स्वाहाकारस्यैव कर्त्तव्यत्वं न वषट्कारस्येत्युक्तिः । १२ अविहितविशेषाणां होमाभ्याधानोपस्थानानां, तत्तदितिकर्त्तव्यताप्रकारस्य च विधानम् । १३ एकमन्त्राणि कर्म्माणीति न्यायेन व्याहृतिभिरिति बहुवचननिर्द्देशात् चतुर्णां कर्म्मणां क्रमेणैव करणम् । १४ प्रयोगमध्ये मार्गान्तरेण निष्क्रान्तस्यापि नियमा भवन्त्येवेत्यस्य व्यतिरेकमुखेण व्यवस्थापनम् । १५ संस्थाजपः तस्य च सोमेष्टिषु निषेधः ।१६होतुरेव केवलमेतावत्त्वम् अग्नीध्रस्यान्यदपीत्युक्तिः ।१६सू० १अ०११क०। १ ब्रह्माधिकारे विधयः । २ व्याख्यातानां होत्राचमनयज्ञोपवीतशौचानां ब्रह्माधिकारेऽतिदेशनम् ।३तत्र कर्म्मसु कश्चिद्गच्छति कश्चित्तिष्ठति तत्र भूयसामेव धर्म्मस्याचरणं ब्रह्मणः इति व्यवस्थापनम्।४बहिर्वेदि ऋत्विजामभिमुखायादिशः प्राचीत्वोक्तिः । ५एकस्मिन्नपि प्रयोगे कचिदासनस्य क्वचित् स्थानस्य च लाभोक्तिः । ६ तिष्ठतां होमेषु अवषट्कारेषु च स्थानासनयोर्विकल्पः ।७अनन्तरसूत्रद्वयविषयादन्यत्रासनकथनम् । ८ समस्तपाण्यङ्गुष्ठस्याग्रेणाहवनीयं परीत्य तस्य दक्षिणतः कुशेषूपवेशनम् । ९ उक्तोपवेशनानन्तरं मन्त्रभेदजपः । उक्तजपस्य ब्रह्मजपत्वम् । ११अध्वर्य्युकर्त्तृकम् उपविष्टातिसर्जनम् । १२ ओं प्रणयेत्येताद्दृशातिसर्जनरूपानुज्ञाप्रकारः । १३ कर्म्मानुरूपाणाम् आदेशानां कर्त्तव्यतोक्तिः । १४ उत्तरविवक्षार्थम् उच्चैः प्रणवादिकथनम् । १५ प्रणवादूर्द्ध्वं वा उच्चैर्भावोक्तिः । १६ प्रणीताप्रणयनकालादूर्द्ध्वं हविष्कृन्मन्त्रोच्चारणपर्यन्तं वाग्यमनपूर्व्वकमासनम् । १७ पशुयागे चात्वालमार्जनपर्य्यन्तं वाक्यसंयमः । १८ सर्व्वसोमेषु घर्म्माभिप्रैषारम्भपूर्व्वकं सुब्रह्मण्यापर्य्यन्तं वाङ्नियमः । १९ प्रातरनुवाककालात् परम् अन्तर्यामग्रहयागपर्य्यन्तं वाग्यमनोक्तिः । २०सवनत्रयेऽपि पुरोडाशप्रचारादि, तदिडापर्य्यन्तं वाग्यमनोक्तिश्च । २१स्तोत्रादौ स्तुध्वमित्यादिशस्त्रयाज्यावषट्कारपर्य्यन्तं वाग्यमनोक्तिः । २२ पवमानस्तोत्रेषु उपाकरणादि समाप्तिपर्य्यन्तं वाग्यमनोक्तिः २३ सर्व्वत्र मन्त्रवति कर्म्मणि वाग्यमनोक्तिः । २४ उक्तादन्यत्रापि विषये होतृतुल्यवाग्यमनभावः । २५ वाग्यमनभ्रंशे प्रायश्चित्तविधानम् । २६ अग्नीषोमीयप्रणयनावधिवाग्यमनम् । २७ दक्षिणतो अजत एवायुःशिशान इति सूक्तजपः । २८गमनापरिसमाप्तावपि उपवेशनादिकरणं, ब्रह्मजपविधानञ्च । २९ सोमयागे अग्निप्रणयनान्ते ब्रह्मजपनिषेधः । ३० विसृष्टवाक्यस्यापि यज्ञमनस्त्वोक्तिः । ३१ विपर्य्यासान्तरितयोः प्रायश्चित्तविशेषोक्तिः । ३२ वेदभेदेन भेषेऽग्निभेदे प्रायश्चित्तभेदः । ३३ सर्व्वेभ्यो वेदेभ्यो युगपद्भ्रेषापाते समस्ताभिर्व्याहृतिभिरेकाङ्कतिरूपप्रायश्चित्तम् । ३४ स्रुगादापनात् प्रागङ्गारस्य बहिःपरिधि पाते कर्म्मभेदः । ३५ तत्र दिग्भेदेन निर्गतौ होमभेदः कर्म्मणि स्वाहाकारान्तत्वभावः । ३६ अध्वर्य्वनुप्रहरणोक्तिः ३७ । सहस्रशृङ्ग इत्यादिना प्रकृताङ्गारहोमोक्तिः । ३७ सू० १अ० १२ क० । १प्राशित्रहरणनिधानपूर्व्वकं तत्प्राशनम् । २ इडाभक्षणमार्जनपूर्व्वकं चतुर्धाकरणे कृते प्राशित्रहरणे ब्रह्मण आनीतब्रह्मभागस्य निधानम् । ३ प्राशित्रहरणदेशस्य पश्चात् कुशेषु यजमानभागनिधानम् । ४ प्रजापतेरित्यादि मन्त्रेणान्वाहार्य्यावेक्षणम् । ५अन्येनाङ्गेनान्वाहार्य्यावप्राणविधानं ब्रह्मभागे शिष्टभागविधानञ्च । ६ प्रस्थास्याम इति अध्वर्युमन्त्रपाठानन्तरं प्रतिष्ठेत्येवानुज्ञोक्तिः । ७ समिदनुज्ञानं, जघन्यीभवतः सर्व्वप्रायश्चित्तहोमः, आग्नीध्रस्य ब्रह्मान्वारम्भणं च । ८ इतरेषां होत्रारम्भणविधिः । ९ उक्तयोरेतयोर्होम एव कार्य्ये अन्वारम्भस्य परस्परभावः । १० सर्वेषां होमकर्त्तृणामन्वारम्भकर्त्तृणां च संस्थाजपेन उपासनविधानम् । १०सू० १ अध्याये १२ क० ।

१ पौर्णमासेनेष्टिपशुसोमानामुपदिष्टत्वम् । २ उपदिष्टैरिष्टिपशुसोमैरमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यागस्य कर्त्तव्यत्वोक्तिः । ३ क्षत्रियवैश्ययोः पर्व्वणोरेवाग्निहोत्रहोमकर्त्तव्यताविधानम् । ४ राजन्यवैश्ययोः पर्व्वेतरेषु कालेषु तपस्विब्राह्मणायौदनदानम् । ५कृतसत्यस्वभावस्य सोमयाजिनस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य वा सदा होमविधानं न केवलं पर्व्वणोरित्युक्तिः । ६बहूनां समानानां पश्चाद्विधाने सति क्रमेण सम्बन्धोक्तिः । ७ एकस्या एकस्या देवताया द्वे द्वे ऋचौ याज्यानुवाक्ये । ८ देवताविशेषस्य तल्लिङ्गयाज्यानुवाक्यानादेशे नित्ययोस्तयोर्ग्रहीतव्यत्वोक्तिः । ९ कर्म्मानुष्ठानभूतानामग्न्याधेयप्रभृतीनां मध्ये गार्हपत्याद्यग्न्युत्पत्त्यर्थमङ्गार-

निधानरूपाग्न्याधानम् । १० कृत्तिकादीनां सप्तानां नक्षत्राणामन्यतमेऽग्न्याधानविधानम् । ११ उक्तानां सप्तानां कस्मिंश्चित् नक्षत्रे पर्व्वणि वाऽग्न्याधानस्य कर्त्तव्यत्वम् । १२ वसन्ते ब्राह्मणगुणकाधानविधिः । १३ ग्रीष्मे क्षत्रियगुणकं वर्षासु वैश्यगुणकं शरदि उपक्रुष्टगुणकं चेति आधानत्रयविधानम् । १४ आपदि आधानपक्षे कालनियमाभावः । १५ कृतसोमयागसङ्कल्पस्य आधानमिच्छत आधानकालानवेक्षणम् । १६ आधानार्थमध्वर्युयजमानयोःशमीगर्भादश्वत्थादरण्याहरणविधिः । १७ अग्न्याधेयस्य पूर्णाहुत्यन्तस्य कर्त्तव्यत्वम् । १८ इष्टीनामग्निसाधनत्वोक्तिः । १९ प्रथमायामिष्टौ केवलाग्निपवमानाग्निनामके द्वे देवते । २० पवमानगुणकस्य द्वितीयस्याग्नेर्याज्यानुवाक्योक्तिः । २१ स्विष्टकृत्सम्बन्धिन्योर्याज्यानुवाक्ययोर्ऋचोः संयाज्यात्वसंज्ञा । २२ सर्वत्र देवतागमे प्राकृतीनां सर्वासां देवतानामुद्धारोक्तिः । २३ आज्यभागौ स्विष्टकृतं चान्तरा यष्टव्यानां देवतानामुद्धर्त्तव्यत्वं विकृतौ पुनर्विहितानां तद्धर्मिकत्वञ्चेति । २४ देवताभ्योऽन्यत्रापि अतिदिष्टस्य विधेरेककार्य्यत्वोक्तिः । २५ द्वितीयायामिष्टौ पावकाग्निशुच्यग्निनामिके द्वे देवते । २६ साह्वानित्यादेर्ऋग्द्वयस्य संयाज्यात्वकथनं, तृतीयायामिष्टौ अधिकसामिधेनीद्वयोक्तिः । २७ अग्नीषोमाविन्द्राग्नी विष्णुरित्यस्य वैकल्पिकत्वम् । २८ अदितिनामिका इष्टिः । २९ अदितीष्टेर्याज्योक्तिः । ३० प्रेद्धो अग्न इमो अग्न इत्यनयोः संयाज्यात्वोक्तिः विराजौ धाय्ये इत्युक्तिश्च । ३१ आद्योत्तमे इष्टी । ३२ आद्या वा इष्टिः। ३३ आद्यायां धाय्याविराजौ । ३४ वैराजतन्त्रया इष्टेर्ज्ञापनम् । ३५ आधानेनेष्टिभिश्च सिद्धा अग्नयो द्वादशाहोरात्रं सर्वैः स्वरूपेणैव धार्यन्ते इत्येतदजस्रधारणोक्तिः । ३६ गतश्रियामग्नयो यावज्जीवमजस्रा भवन्ति न द्वादशाहमेवेत्युक्तिः । ३६सू० २अ० १क० । १ गार्हपत्यात् ज्वलदाहवनीयोद्धरणम् । २ देवं त्वेति मन्त्रेणाग्निहोत्रार्थमुद्धरणम् । ३ आहवनीयं प्रति मन्त्रपूर्व्वकाग्निप्रणयनमन्त्रः। ४ आहवनीयायतनेऽग्निनिधानमन्त्रः। ५ सायं प्रातरुषःकालेषु निधानान्तकर्म्मकरणम् । ६ रात्रिं यदेन इति मन्त्रेणाग्निप्रणयनम् । ७ आहिताग्नेर्व्रतचारित्वोक्तिः । ८ अनुदितहोमिन औदयाद्व्रतचारित्वोक्तिः । ९ अस्तमनसमये होमविधानम् । १० आचमनस्य नित्यत्वम् । ११ अग्निपर्य्युक्षणमन्त्रोदकादानविधिः पर्य्युक्षणे अग्नीनामुत्पत्तिक्रमस्य होमक्रमस्य वा विधानम् । १२ दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयपर्य्युक्षणे क्रमोक्तिः । १४ गार्हपत्याद्विच्छिन्नोदकधाराहरणम् । १५ अधिश्रयणार्थं गार्हपत्यात् कतिपयाङ्गारपृथक्करणविधिः। १६ होमसाधनभूताग्निहोत्राधिश्रयणम् । १७ अधिश्रयणे मन्त्रविकल्पः । १८ दध्यधिश्रयणानधिश्रयणविकल्पः १८सू० २अ० २क० । १ अकामकर्तृकस्य नित्याग्निहोत्रहोमस्य पयसा कार्य्यता । २ ग्रामान्नाद्येन्द्रियतेजस्कामानां यवाग्वोदनदधिसर्पींषि यथासङ्ख्यमग्निहोत्रद्रव्याणि भवन्तीत्युक्तिः । ३ कालविक्षेपं विना अधिश्रितमात्र एवावज्वलनविधानम् । ४ अपक्वद्रव्यदध्यादीनामधिश्रितानामप्यवज्वलनविधिः । ५ पयसा होमे समन्त्रकं दोहनपात्रप्रक्षालनपूर्वं स्रुवेण प्रतिषेकविकल्पः। ६ एकस्मिन् पुरुषे प्रतिषेकाप्रतिषेकयोरसङ्करत्वोक्तिः । ७ अवज्वलनार्थं मन्त्रपूर्वकं गार्हपत्यात् गृहीतेनोल्मुकेन पुनः परिहरणविधानम् । ८ पच्यमानपयोऽवतारणमन्त्रः । ९ गार्हपत्येऽङ्गाराणां प्रक्षेपमन्त्रः । १० आहिताग्नेरतिसर्ज्जनमन्त्रः । ११ आहिताग्नेः पत्न्याश्च इतिकर्त्तव्यताकलापः । १२ अतिसृष्टस्योन्नयनविधिः । १३ पुत्राणां तारतम्यमिच्छतः सपुत्रस्य यजमानस्य काम्यकल्पः । १४ एकपुत्रस्यापि काम्यकल्पः । १५ समिद्धरणानन्तरं समन्त्रकं तदाधानविधानम् । १६ समिदाधानानन्तरम् आचमनपूर्वकं तदवधिहोमविधानम् । १७ पूर्वाहुत्यनन्तरं कुशेषु स्रुक्सादनपूर्वकं गार्हपत्यावेक्षणम् । १८ पूर्व्वाहुतेः प्रागुदक् उत्तरतो वा उत्तराहुत्यर्थं द्रव्योत्पादनविधानम् । १९ होमेषु सर्व्वत्र प्रजापतिध्यानविधानम् । २० भूयिष्ठद्रव्यपूर्णस्रुक्कम्पनानन्तरं तद्गतलेपवमर्जनं पाणितलगतलेपमार्जनञ्च । २१ लेपनिमार्जनकुशमूलानां दक्षिणत उत्तानाङ्गुलिनिधानम् । २२ कुशमूलानां दक्षिणतो जलावनिनयनविधानम् । २३ स्रुङ्निधानानन्तरं जलोपस्पर्शनम् । २४ आहिताग्निकर्तृकानुमन्त्रणविधानम् । २५ समन्त्रकमाधीयमानसमिदनुमन्त्रणम् । २६ ता अस्येत्यृचा पूर्वाहुत्यनुमन्त्रणम् । २७ समीपस्थेन शकटाक्षमीक्षित्वाहुत्यनुमन्त्रणम् । २८ याभिः काभिश्च त्र्यवराभिराग्नेयीभिर्ऋग्भिरुत्तराहुत्यनुमन्त्रणम् । २९ पूर्वस्त्रोक्तस्य ऋचां त्रयस्य निरूपणम् २९सू० २अ० ३क०। १ पूर्णे पूर्णे संवत्सरेऽधिकाभिर्ऋग्भिः सकृदनुमन्त्रणम् । २ पर्वविहितयवाग्वादिना सायम्प्रातर्होमेषु यजमानस्य स्वयं

कर्त्तृत्वम् । ३ पूर्णसंवत्सरेतरकाले येन केनापि ऋत्विजाग्निहोत्रहोमः । ४ पुत्रशिष्ययोरन्यतरेणान्तेवासिना होमस्तद्गतविशेषश्च । ५ होमकर्त्तुः स्रुग्गतशेषभक्षणप्रकारः । ६ अपरर्त्विजोहोमपूर्वकं स्रुग्गतशेषभक्षणम् । ७ प्रथमोत्तरभक्षणद्वये मन्त्रभेदौ । ८ समिदाधानपूर्वको गार्हपत्ये होमविधिः । ९ उत्तराहुतेर्नित्यत्वोक्तिः । १० समिदाधानपूर्वकं दक्षिणाग्निहोमप्रकारः । ११ उत्तराहुतेः पूर्ववत् नित्यत्वोक्तिः । १२ उक्तशेषभक्षणानन्तरं स्रुचाऽपां निनयनम् । १३ स्रुक्प्रक्षालनानन्तरं प्रागुदीच्योः चतसॄणां पूर्णानां स्रुचां निनयनीयत्वम् । १४ कुशदेशे पञ्चमी स्रुक् गार्हपत्यस्य पश्चात् षष्ठीत्युक्तिः । १५ आहवनीये प्रतापितायाः स्रुचोऽन्तर्वेदिदेशे निधानम् । १६ परिचारकरूपाय परिकर्म्मिणे वा तादृश्याः स्रुचोदानम् । १७ उदङ्मुखेन समित्त्रयस्याधानं पर्य्युक्षणादिकरणञ्च । १८ तिसृणां समिधां प्रथमायाः समन्त्रकाधानम् । १९ आवहनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निषु दीदिहि दीदाय दीदिदायेति मन्त्राणां क्रमेण स्वाहान्तानां पाठ्यत्वम् । २० उक्तकार्य्ये पूर्ववत् पर्य्युक्षणविधानम् । २१ पर्य्युक्षणद्वयधर्म्मस्य परिसमूहनद्वयेऽतिदेशः । २२ पर्य्युक्षणाभ्यां परिसमूहनयोः पूर्व्वभावोक्तिः । २३ सायंप्रातरुभयत्राग्निहोत्रहोमयोरेकाकारत्वम् । २४ सूर्य्योदयसमीपकालशेषकालादित्योदयकालानां प्रातर्होमस्य प्रधानकालत्वम् । २५ प्रातर्होमे विशेषोक्तिः २अ०४क० । १ प्रवत्स्यत आहिताग्नेरग्निप्रज्वालनाचमनाभिक्रमानन्तरं तदुपस्थानम् । २ दक्षिणाग्न्युपासनानन्तरं समन्त्रकं गार्हपत्याहवनीयेक्षणविधानम् । ३ आहवनीयदक्षिणाग्न्युपासनपूर्वकं गार्हपत्याहवनीयेक्षणं कृत्वाहवनीयसमीपं गत्वा तदुपस्थानम् । ४ पृष्ठतोऽग्नीननवेक्षमाणस्याहिताग्नेर्यथेष्टगमनम् । ५ अग्निसमीपं गत्वा वाग्विसर्गविधानम्, इतः प्राक् वाग्यमविधानञ्च । ६ अभिलषितदेशगामिनं पन्थानं प्राप्य सदा सुगः पितुरिति मन्त्रपाठः । ७ यदि दैवात् मानुषाद्वा निमित्तात् अनुपस्थिताग्नेः प्रोषितस्य इहैवेति मन्त्रपूर्व्वकं प्रतिदिशमग्न्युपस्थानम् । ८ प्रोष्य स्वग्रामसमीपं प्राप्य अपि पन्थामिति मन्त्रपाठः । ९ समित्पाणेर्वाग्यतस्याहिताग्निज्वलनज्ञानाभिक्रमपूर्वकम् आहवनीयेक्षणम् । १० नानाग्निषु समिध उपनिधायाहवनीयोपस्थानम् । ११ उपनिहितानां समिधामभ्याधानम् । १२ दक्षिणाग्निसमीपे स्थितस्याहिताग्नेः गार्हपत्याहवनीयेक्षणविधानम् । १३ वाग्विसर्गस्य प्रकारभेदः । १४ दशरात्रादूर्द्ध्वं प्रोष्य चतुर्गृहीतेनाज्येन प्रायश्चित्तहोमः । १५ एकानेकाग्निहोत्रविच्छेदे पूर्वोक्तयाहुत्या होमविधानम् । १६ उक्ताहुतिहोमानन्तरं प्रतिहोमविधानम् । १७ अनाहिताग्नेरपि ईक्षणप्रपदनयोः कर्त्तव्यत्वविधानं न केवलमाहिताग्नेस्तदित्युक्तिः । १८ प्रवासादागतस्य तदहनि विदितस्याप्यलीकस्य न निवेदनीयत्वम् । १९ प्रवासादागतस्याहरहरग्निहोत्रहोमोपस्थानं तत्स्थानं तत्प्रयोगक्रमश्च २अ०५क० । १ अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञविधानम् । २ दक्षिणाग्नेरेकोल्मुकं गृहीत्वा तस्मादेव प्राग्दक्षिणायां दिशि मन्त्रपूर्वकं तत्प्रणयनम् । ३ अविशिष्टदिक्कानां सर्व्वेषां कर्म्मणां प्राग्दक्षिणां दिशमभिकर्त्तव्यत्वम् । ४ उभयोरपि अग्न्योरुपसमाधानपरिस्तरणपूर्व्वकं दक्षिणाग्नेः प्रागुदक् प्रत्यगुदग् वा एकैकशः चरुस्थालीप्रभृतीनां यज्ञपात्राणां सादनम् । ५ अग्निसमीपस्थितं शकटं दक्षिणत आरुह्य शूर्पोपरि व्रीहिपूर्णस्थालीनिमार्जनरूपतदास्यदेशाद्व्रीहिपातनम् । ६ स्थाल्यास्यदेशात् शूर्पोपरि पातितानां व्रीहीणां शकटे निधानम् । ७ कृष्णाजिननिहिते उलूखले स्थाल्यन्तर्गतावशिष्टान् व्रीहीन् कृत्वा यजमानपत्नीकर्त्तृकस्तदवघातः । ८ अवहतानां व्रीहीणां दक्षिणाग्नौ श्रपणम् । ९ दक्षिणाग्न्यतिप्रणीतयोरन्तराले रेखोल्लेखनम् । १० सकृदाच्छिन्नावस्तीर्णाभ्युक्षितरेखायां ध्रुवास्थितमाज्यं दक्षिणतो दक्षिणाग्नेर्निधाय तेनाज्येन अभिघारितस्य स्थालीपाकस्य दक्षिणाग्नेः पश्चादासादनम् । ११ आञ्जनादीनां दक्षिणाग्नेर्दक्षिणतो निधानम् । १२ प्राचीनावीतिनो यजमानस्य उपसमाहितैरिध्मैर्म्मेक्षणेन गृहीतैरवदानसम्पदा होमः । १३ स्वधानमःशब्दस्य स्थाने स्वाहाकारं कृत्वा होमः । १४ अग्नौ मेक्षणानुप्रहरणपूर्व्वकं पिण्डस्थानेषु लेखायां त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिर्निनयनम् । १५ रेखायां पिण्डनिपरणम् (दानम्) । १६ गाणगारिमते पित्रादीनां त्रयाणां ये मृताः स्युस्तेषां पिण्डदानं जीवतां प्रत्यक्षार्चनम् । १७ तौल्वलिमते पित्रादिभ्यस्त्रिभ्यः प्रेतेभ्यो जीवद्भ्यश्च सर्वेभ्यो निपरणम् । १८ गौतममते त्रयाणामेकस्मिन् द्वयोः सर्वेषु वा जीवत्सु यावदर्थं परान् पितॄन् गृहीत्वा त्रिभ्यः प्रेतेभ्यः पिण्डनिपरणम् । १९ पित्रादीनां जीवितानां

स्मृतानाञ्च पिण्डदाने उपायविशेषकथनप्रतिज्ञा ।२०क्रमेण गौतमगाणगारितौल्वलीनां मतदूषणानि । २१जीवव्यवहितेभ्यः पितृभ्यो न निपरणम् । २२ जीवेभ्यो होमः मृतेभ्यो निपरणम् । २३ सर्व्वजीविनः सर्वहुतविधाने तत्र पिण्डहोमस्य निपरणमन्त्रेण स्वाहाकारेण कर्त्तव्यत्वम्, अन्येषामपि प्रयोजनानां चिन्तनीयत्वञ्च । २४ पित्रादीनां नामाज्ञाने ततपितामहप्रपितामहशब्दानां नामस्थाने प्रयोगः । २अ० ६क० । १निपृत्तानां पिण्डानामनुमन्त्रणम् ।२उक्तानुमन्त्रणप्रयोगे नियमोक्तिः । ३तूष्णीमेव चरोः प्राशनस्य कार्यत्वम् । ४उदकोपनयननिनयनस्य नित्यकर्तव्यत्वम् ।५पिण्डेषु अभ्यञ्जनाञ्जनदानम् ।६पिण्डेषु वासोदानं तत्र विशेषोक्तिः । ७यजमानस्य पितृपासनं तत्र मन्त्रश्च । ८ तिसृभिर्ऋग्भिः पितृपस्थानम् । ९ पिण्डस्थानां पितृणां प्रवाहणम् । १० यजमानस्य दक्षिणाग्निं प्रति गतिः । ११ दक्षिणाग्निप्रतिगत्यनन्तरं यजमानस्य गार्हपत्याग्निं प्रति गतिः । १२यजमानकर्तृकं पिण्डानां मध्यमादानम् । १३ पत्नीकर्तृकं तादृशगृहीतमध्यमपिण्डप्राशनम् । १४ अवशिष्टपिण्डद्वयस्याप्सु प्रक्षेपः । १५ अतिप्रणीते वाऽग्नौ प्रक्षिप्य तादृशपिण्डद्वयदाहः । १६ यस्यान्नेच्छाभावोनिर्निमित्तः तादृशेन पिण्डस्य प्राशनम् । १७ क्षयकुष्ठादिमहारोगवतः तादृशपिण्डाशने सद्य एवारोगित्वमरणयोरन्यतरगतिलाभोक्तिः । १८ अनाहिताग्नेरर्थे पिण्डपितृयज्ञकरणम् । १९ चरुश्रपणानन्तरं तदतिप्रणयनं ततस्तदुपसमाधानतत्परिस्तरणे कृत्वा होमकरणम् । २० द्विशः चरुपूर्णपात्राणामुत्सर्गः । २१ एकस्यातिरिक्तस्य तृणेन द्वित्वं सम्पाद्य तदुत्सर्गकरणविधानम् । २अ० ७मक० । १ दर्शपूर्णमासावारम्भमानस्यान्वारम्भणीयेष्टिकरणम् । २ अग्नेर्भगीतिगुणोक्तिः । ३ इष्टेर्याज्यानुवाक्योक्तिः । ४ आधानानन्तरं तत्संवत्सरे रोगार्थहानिरूपनिमित्तसद्भावे पुनराधेयस्य, पुनराधेये च वसुमन्ताया इष्टेः कर्त्तव्यत्वम् ।५ उक्तायामिष्टौ विभक्तिभिः सहिताभ्यां प्रयाजानुयाजाभ्यां यजनम् । ६ नराशंसिनां नराशंसः । ७ आग्नेययोराज्यभागयोरुक्तिः । ८ आज्यभागयोर्गुणद्वयोक्तिः । ९ निगमेषु सगुणयोरेवानुवृत्त्युक्तिः । १० याज्यायां देवतादेशरूपाया इज्यायाः कथनम् । ११ अनुब्राह्मणिनामाचार्याणां मते पूर्व्वस्य केवलस्याग्नेः, अग्निष्टोमाणीत्यनुवाक्यायाश्च नित्यत्वम् । १२उक्तमते उत्तरस्यापि केवलस्याग्नेरुक्तानुवाक्याया नित्यत्वविधानम् । १३ उत्तरे याज्यामन्त्रे हविःशब्दस्य नित्यत्वोक्तिः । १४ संयाज्यामन्त्रभेदः । २अ० ८ क० । १ व्रीहिश्यामाकयवैः संवत्सरे प्रथमनिष्पन्नैः आग्रयणकर्मकरणम् । २ आग्रयणेनानिष्ट्वा नवनिष्पन्नस्य भोजननिषेधः । ३ वर्षर्त्तुप्रस्य लोकस्य आग्रयणेन यागविधानं व्रीह्याग्रयणे शरत्कालस्य प्राधान्यम् । ४ आग्रयणाख्या इष्टिः प्रथमः कल्पः, तदसम्भवेऽग्निहोत्रीयां धेनुं व्रीहिश्यामाकयवानामन्यतममाशयित्वा तत्पयसा सायंप्रातरग्निहोत्रहोम इति द्वितीय इति कल्पद्वयम् । ५ यवैराग्रयणस्य क्रियाऽक्रिया वा इति विकल्पः । ६ अविशेषेण वर्णत्रयाणां कल्पद्वये प्राप्ते राज्ञ इष्टिरेव नान्य इति विशेषोक्तिः । ७ एकेषां मते सर्वेषां इष्टिरेवेति व्यवस्थापनम् । ८ वर्षीयां श्यामाकाग्रयणेष्टौ सोमदैवत्यचरुव्यवस्थापनम् । ९ अवान्तरेडाजपानन्तरम् सव्ये पाणौ कृत्वा तदभिमर्शनम् । १० इडाप्राशनानन्तरम् आचमनपूर्वको नाभ्यालम्भः । ११उक्तेन विधिना सर्वभक्षेषु सर्व्वेषां भक्षिणां सर्वभक्षणम् । १२व्रीहीणां यवानां चाग्रयणेष्टौकालादि तत्र यवाग्रयणस्य वसन्तकालविधानम् ध्याय्याविराजग्रहणञ्च । १३श्यामाकाग्रयणस्य समानतन्त्रेण करणे सोमस्य तृतीयत्वव्यवस्थापनम् । १४ तत्र इन्द्राग्न्योः सोमस्य च याज्यानुवाक्याः । २अ० ९क० । १चातुर्मास्येभ्यः पूर्वं काम्या इष्टयः । २आयुष्कामेष्ट्यां जीवातुमत्यौ द्वे देवते अग्निरिन्द्रश्च । ३ उक्तयोर्दैवतयोरग्नेरायुष्मत्त्वं गुणः, इन्द्रस्य च त्रातृत्वं गुणः । ४ आयुष्कामेष्ट्याम् अग्नीन्द्रयोर्दैवतयोः संयाज्ये ।५स्वस्त्ययनीयेष्ट्यां रक्षितवन्तौ देवौ अग्निः सोमश्च । ६उक्तयोरग्नीषोमयोः संयाज्ये । ८ पुत्रकामेष्टौ अग्निः पुत्री देवता । ९उक्तायामिष्टौ द्वे संयाज्ये । १० वसुमत्योरिष्ट्योरग्निदेवतात्वम् । ११मूर्द्धन्वतोऽग्नेर्निर्वे संयाज्ये । १२ कामगुणकस्याग्नेर्याज्यानुवाक्ये । १३ उत्तरयोरिष्ट्योर्वैमृध्यत्वं, तयोर्याज्यानुवाक्यायुगलयोर्वसुमन्ताणयोरिन्द्रदेवतात्वं, तस्य चेन्द्रस्य विमृधत्वगुणकत्वं वैमृध्यगुणकत्वं वा, अतस्तयोर्वैमृध्यसंज्ञाभाक्त्वञ्च । १४पुष्टिकामस्य याज्यानुवाक्ये । १५ इन्द्रो दाता स पुनर्दाता वा देवता भवति । १६ उभयथापि इन्द्रस्य याज्यानुवाक्ये । १७ आशानामाशापालानां वा देवता-

त्वम् । १८ आग्नापार्वाणां याज्यानुवाक्यासाम्यम् । १९दृष्टिविशेषस्य लोकेष्टिसंज्ञोक्तिः ।२०पृथिव्यादीनां पृथग्देवतात्वकथनम् ।२१त्रयाणां हविषां याज्यानुवाक्याद्वयास्तिस्र ऋचः। २२ त्रयाणां हविषां तिसृणाम् ऋचां विनिवेशनम् २अ०१०ख०।१ मित्रलब्धिहेतुभूता मह्रावैराजी नामेष्टिः । २मह्रावैराज्यामग्न्यादीनां दशानां देवतात्वम् एकप्रदानत्वञ्च । ३ उक्तानां दशानां देवतानामनुवाक्योक्तिः । ४ प्रतिलोममादिष्टानामुक्तानां दशानां यजनम् । ५ अष्टौ वैराजतन्त्रा इष्टयः । ६ तासां प्रथमाः षड्विष्ट्य एकहविषः । ७ स्नुषाश्वशुरीया नाम आभिचारिकी इष्टिः । ८ स्नुषाश्वशुरीयेष्टौ याज्यावाक्यालिङ्गात् देवतायाः कल्पनीयत्वं, सा चेन्द्रः, इन्द्रः स्हरगुणो वेति । ९ पूर्वोक्ताया देवतायाः संयाज्ये । १० स्वामिभृत्ययोः सम्मतिकामानां संज्ञानी नाम इष्टिः। १ संज्ञान्यां चतसृणां गुणानां देवतानाम् एकप्रदानत्वम् । १२ अग्निसोमेन्द्रादित्यानां सगुणानां देवतानां प्रतिपादनम् । १३ भेदकामानाम् ऐन्द्रामारुती इष्टिः । १४ इन्द्रस्य नित्ये याज्यानुवाक्ये । १५ इन्द्रमरुतोर्विकल्पविधानम् । १६ मारुतायागादूर्द्ध्वम् ऐन्द्रो यागः । १७ राजविशोरसम्मतिकामानाम् आहिताग्नीनां च प्रकृत्यैव संज्ञानी नामेष्टिः । १८ शत्रुभिः प्रष्ठ्यमाणानाम् एन्द्रावार्हस्पत्या नाम इष्टिः । १९ अध्वर्यवश्चेत् ऐन्द्रावार्हस्पत्यं निरुप्य इन्द्राय नोदयेयुः यद्वा वार्हस्पत्यं निरुप्य इन्द्राय नोदयेयुः तदा उभयोरपि पक्षयोः याज्यानुवाक्यासाम्यम् १९ ख० । २अ० ११ क० । १ संवत्सरमतिप्रवसतः शुद्धिकामस्य पवित्रेष्टिविधानम् । २पवित्रेष्टौ पावकवत्यौ धाय्ये। ३ पवित्रेष्टौ न याज्ये। ४ पवित्रेष्टौ संयाज्ये। २अ०१२क० वर्षकामाणां कारीरी नामेष्टिः । २ कारीर्यां धाय्याद्वयम् । ३वर्षकामेष्टिमात्रेऽप्सुमन्तौ गायत्रौ देवौ । ४ वर्षकामेष्टिमात्रेऽग्नेः सोमस्य च मन्त्रभेदः । ५ उक्तेष्टिमात्रे धामच्छद्गुणकोऽग्निः। ६ उत्तरास्तिस्रो मरुद्देवत्यादृष्टयः पिण्डीसंज्ञकाः। ७ धामच्छद्गुणकस्याग्नेर्याज्यानुवाक्याद्वयस्य व्यवस्थया योजनीयत्वम् । ८ पिण्डीयागस्य करणम् ९ संस्थितायामिष्टौ सर्वासां दिशाम् उपासनम् २अ० १३क० । १ इष्ट्ययनसंज्ञकानि कर्म्माणि । २ एकानेकसंवत्सरसाध्यानि सांवत्सरिकाणि कर्माणि । ३ सांवत्सरिकाणां कर्म्मणां फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा प्रयोग ।४तुरायणं नाम इष्ट्ययनम् ।५ अहन्यहनि अग्निदेवत्या इन्द्रदेवत्या विश्वदेवदेवत्या चैतास्तिस्र इष्टयः त्रिषु सवनेषु यथासङ्ख्यम् एकैकेष्टेः कार्य्यत्वञ्च। ६ त्रिहविष्काया एकस्या एवेष्टेरुक्ताभिर्देवताभिर्युक्तायाः प्रतिदिनम् प्रातःसवन एव कर्त्तव्यत्वम् । ७ दाक्षायणयज्ञे पौर्णमास्यामावास्ययागद्वयम् । ८ आद्यन्तयोः पूर्व्वे ये ते नित्ये न विकृते । ९ उत्तरयोस्तु एष विकारो यत् पौर्णमास्यां द्वितीयं हविस्तस्य ऐन्द्रत्वम् । १०अमावस्यायां द्वितीयस्य हविषो मैत्रावरुणत्वम् । ११ प्रतिपर्व्वकर्त्तव्यं प्राजापत्यम् इडादधो नामेष्ट्ययनम् । १२ द्यावापृथिव्योरयनं नामेष्ठ्ययनम् । १३ उक्तस्य इष्ठ्ययनस्य कालविधानम् ।१४ एतच्छाखानाम्नातास्विष्टिषु पौर्णमासात् तन्त्रान्यत्वविधानम् । १५ यजुर्वेद एव प्रक्तं तन्त्रं नान्यदपरमिति । १६ अग्निमन्थनसंयुक्तायामिष्टौ वैराजमेव तन्त्रम् । १७ अग्निमन्थने सत्यपि धाय्ये एव केवले तन्त्रं न तदन्यत् । १८ याज्यानुवाक्यास्वरूपोक्तिः । १९ अनुवाक्यालक्षणोक्तिः । २० असम्भवे विहितच्छन्दसोऽन्यस्य वा याज्यानुवाक्यानां कर्त्तव्यत्वम् । २१ सर्वथाऽनुवाक्यापेक्षया याज्याया न न्यूनीयस्त्वम् । २२उष्णिगष्टहत्योर्न याज्यात्वम् ।२३वामनष्टहतदग्धवतीनां वर्जनम् । २४देवतापदसत्त्वे न लक्षणान्तरान्वेषणम् ।२५ देवतापदेऽव्यक्ते लक्षणस्य गायत्र्यादेराश्रयणीयत्वम् ।२६ देवतानामानधिगमे शाखान्तरादाहर्त्तव्यत्वोक्तिः । २७ सर्व्वथाऽनधिगमे याभ्यां काभ्याञ्चिदृग्भ्यां यागोऽनुवचनञ्च। २८ व्याहृतिभिर्वा यागानुवचने। २९ द्वितीयया विभक्त्या देवतामादिश्य प्रणवनं यजनञ्च । ३० नमःसंज्ञाभ्याम् ऋग्भ्यां वा प्रणवनयजने ।३१ नमःसंज्ञके ऋचौ । ३२ देवतापदरहिते ऋचौ भवत इति । २अ० १४क०। १ अग्निदैवत्ये चातुर्भास्याख्येष्ठ्ययनस्यारम्भार्थं पूर्वेद्युर्वैश्वानरपार्जन्याया इष्टेः कर्त्तव्यत्वम्। २ अग्न्याधेयादीनां उपांशुप्रधानत्वोक्तिः । ३ सोमोत्पन्ना इष्टयः । ४ प्रायश्चित्तप्रकरणोत्पन्ना इष्टयः ।५ अन्वायात्यानाम् एककपालानाञ्च यागानां उपांशुप्रयोक्तव्यत्वम् । ६ सर्वत्र वा वारुणवर्जम् उपांशुत्वम् । ७चातुर्मास्येषु सावित्रयागस्य उपांशुत्वम् । ८वैश्वदेववरुणप्रघाससाकमेधेन्द्रशुनासीरीयेष्ठ्याम् उपांशुत्वम् । ९ तन्त्रयुक्तानां पित्र्योदसन्नामकानामिष्टीनामुपांशुत्वम् । १० उत्तमादनुयाजात् प्राक् पुनराधेयेष्टेः स्वतन्त्रोपांशुत्वम् । ११ स्वतन्त्रोपांशुत्वविशिष्टानां सर्वेषाम-

धेनोष्टीनां सुमन्द्रतन्त्रत्वम् ।१२आगूःप्रणववषट्काराणां सर्वत्र उच्चैर्भावोक्तिः । १३ आग्रयणेष्टौ आग्नेन्द्रस्य ऐन्द्राग्नस्य वा प्रथमस्य हविष उच्चैर्भावकथनम् । १४ उच्चविहितस्य पुरोऽनुवाक्याप्रणवस्य प्राणसन्ततत्वम् ।१५याज्याया आगूर्वषट्कारयोः प्राणसन्ततत्वम् ।१६उपांशोस्तन्त्रस्वराणाम् उच्चत्वम् । १७ उपांशुतन्त्राणां तानि उच्चानि मन्द्रस्वराणि भवन्तीत्युक्तिः । २अ०१५क० । १ प्रातर्वैश्वदेव्यां प्रोषितस्याग्निमन्थनीयानुवचनाभिहिङ्कृतिकरणे । २ संप्रैषश्रवणपर्य्यन्तं पूर्वऋगवसाने आरामो नोत्तरादानम् । ३ मध्ये ऋगवसाने यत्रारामविधिः तत्राप्यासम्प्रैषान्नोत्तरारम्भः । ४ मथ्यमानोऽग्निश्चेन्न जायते तदाऽग्नेराजन्मनः पुनः पुनः अग्ने हंसीति सूक्तावापनम् । ५ अग्निजन्मश्रवणानन्तरम् उक्तसूक्तीयप्रणवेन शिष्टार्धर्चोपसन्तननम् । ६अनावापपक्षे जातश्रवणानन्तरं शिष्टेनार्द्धर्चेन उत्तराया ऋच उपसन्तननम् । ७ यज्ञेनेत्यनया ऋचा समापनम् । ८ सर्वत्र शस्त्रादिषु उत्तमाया ऋचः समापनीयत्वम् । ९बर्हिरग्न इति प्रयाजानन्तरं प्रयाजान्तरादीनामावपनम् १० देवताष्टकोल्लेखः मरुतां स्वतवस्त्वेति गुणकथनञ्च । ११ प्रकरणपठितानां निर्गुणानां मरुतां धाय्याद्वयकथनम् । १२ अनुयाजानां देशकथनम् । १३अनुयाजाद्यन्यतमे काले वाजिभ्यो यागः । १४ ऊर्द्ध्वजानुनाऽनवानयाज्याप्रयोगः । १५ यत्र क्वच विषये एकस्मिन्नेवाध्वर्युसंप्रैषे तुल्यरूपयोरतुल्यरूपयोर्द्वयोर्वषट्कारयोः समस्तयोर्द्विरनुमन्त्रणम् ।१६याज्याधर्मस्तु इतरेषु अनुवषट्कारादिषु आगुरः प्रतिषेधः ।१७इष्टशिष्टं वाजिनम् इडामिव भक्षार्थं अञ्जलौ निधाय उपह्वयाचनम् ।१८अध्वर्य्युब्रह्माग्नीध्राणां समीपे उपह्वयाचनम्। १९ उक्तवाजिनस्य किञ्चिदादाय सूत्रोक्तमन्त्रेणावघ्राणम्। २०होतुर्भक्षणानन्तरम् अध्वर्य्युब्रह्माग्नीध्राणां क्रमेण वाजिनभक्षणम् । २१यजमानादितरेषां सर्वेषां दीक्षितानां गृहपतेरन्येषाञ्च प्रत्यक्षमेव तद्भक्षणम् । २२ वैश्वदेवीष्टिदिवसादपरस्मिन् दिने पौर्णमासेनेष्ट्वा तदानीमेव वक्ष्यमाणानां चातुर्मास्यव्रतानां केशनिवर्त्तनमध्वादिवर्जनरूपाणाम् आचरणारम्भः । २३केशनिवर्त्तनम् । २४ श्मश्रुवापनाधःशय्ये कार्य्ये मधुमांसलवणस्त्र्यवलेखनानि वर्ज्यानि। २५ कालविशेषे प्रतिषिद्धस्य प्रतिप्रसवार्थम् ऋतौ भार्य्योपगमनविधानम् । २६ उत्तरविवक्षार्थानुवादरूपं सर्वपर्वसु वापनम् । २७ आद्योत्तमयोर्वा पर्वणोर्वापनं न मध्यमयोरिति ।

२अ०१६क०।१प्रकृतवैश्वदेवेष्टिकायां पौर्णमासीमारभ्य पञ्चम्यां पौर्णमास्यां वरुणप्रघासैर्यागविधानम् । २प्रणीयमानस्याग्नेः पश्चादुपविश्य प्रोषितस्याग्निप्रणयनीया प्रतिपत्तिः । ३ आसीनस्य सप्रणवायाः प्रथमाया उपांश्वनुवचनम् । ४ उपांशुस्वरस्थानां स्वरान्तरस्थानसङ्क्रमणे प्रणवेनावसाय अनुच्चस्य उत्तरस्या ऋच आरम्भः । ५ उक्तावसानानुच्चासपूर्व्वकम् उत्तरारम्भस्य प्राणसन्ततभावित्वम् । ६ प्रणीयमानयोर्द्वयोरुत्तरमग्निमनुव्रजत उत्तरासामृचामनुवचनम् । ७ राजन्यवैश्ययोराद्ये ऋचौ । ८ उत्तरस्या वेदेः पश्चादवस्थाय शेषसमापनम् । ९ सोमेषु उत्तरवेदेः पश्चादवस्थाय समापनम् । १० यस्मिन्नेवासने पूर्व्वोक्तमनुवचनमारब्धं तस्मिन्नुपविश्य व्याहृतित्रयरूपवाग्विसर्जनम् । ११ अन्यत्रापि अनुवचनानुव्रजनयोर्वाग्विसर्गः । १२ तिष्ठतः संप्रैषेषु तिष्ठत एव वाग्विसर्गः । १३ वैश्वदेव्या समानाऽग्निमन्थना नाम इष्टिः । १४षष्ठ्यादीनां तिसृणां हविषाम् ऐन्द्राग्न्यादीनां कर्त्तव्यत्वम् । १५ तत्सूत्रगतमन्त्रस्य उपह्वयाचने तृतीयत्वम्। भक्षणे चतुर्थत्वम्। उपह्वयाजनभक्षणयोश्च विशेषकथनम् । वैश्वदेव्यामपि एवम्भावश्च। १६इष्टौ संस्थितायामवभृतकर्म्म निमित्तं अध्वर्यूणाम् उदग्देशगमनम् । १७अवभृथशस्यानित्यत्वात् इष्ट्यभावेऽन्येषामपि अव-धानादीनां सम्भवश्च । १८चातुर्मास्याङ्गत्वेन द्वयोर्मासयोरैन्द्राग्ननामकपश्वन्तरविधानम् । २अ० १८क० ।

१ वरुणप्रघासेभ्यः परम् ऐन्द्राग्नवत्परं अनीकवदाद्यादित्यान्तकर्म्मरूपाणां साकमेधानां यजनम् । २ साकमेधीयपौर्णमास्याः पूर्व्वेद्युः सवने सवने एकैका इष्टिः । ३ उक्तानुसवनीयानामिष्टीनां प्रथमायामनीकवान् अग्निः एतदुत्तरस्यां इधन्वन्तौ, मरुतः सान्तपनाः तदुत्तरा आज्यभागप्रभृतीडान्ता इष्टिः । ४ गृहमेधेभ्यो मरुद्भ्यो देवताभ्य आम्नातयोर्ऋचोरुल्लेखः । ५ पुष्टिमतोर्विराजयोर्निगदरहितसंयाज्यात्वम् । ६ गृहमेधीयादन्यत्रापि आवहनरहिते स्थले अनिगदयोः संयाज्ययोः सम्भवः । ७ पितृयायां पशौ चेतीष्टिद्वये आवाहने सत्यपि अनिगदं संयाज्याद्वयम् । । ८समापितेष्टिकायां रात्रौ बहूनां याज्ञिकानाम् अन्नदानम् । ९ रात्रेः पश्चाद्भागे पौर्णदर्वनामकस्य होमकर्म्मणः कर्त्तव्यत्वम् । १०वृषभरवे श्रूयमाणे उक्तहोमकालः । ११ मेघध्वनौ श्रूयमाणे तद्धोमकालः । १२ तस्योक्तद्वयस्याप्यभावे ब्रह्मपुत्रशब्देनाग्नीध्रं सम्बोध्य कैश्चित् रवप्रावर्त्तनम् ।

१२पूर्वाद्वयीयादिमन्त्रयोरध्वर्यु णा होतृप्रेरणे याज्यानुवाक्यात्वम् । १४ क्रीडिभ्यो मरुद्भ्य उत्तरा इष्टिः ।१५ क्रीडिनां मरुतां परोक्षवात्तन्नावाज्यभागौ । १६अक्रीडिनां मरुतां याज्यानुवाक्ये । १७ माहेन्द्री इष्टिः । १८ माहेन्द्र्यामिष्टौ अष्टदेवतोक्तिः । १९माहेन्द्र्यां याज्याकथनम् । १९सू०२अ० १८क० । १ दक्षिणाग्नेरग्निमानीय तमन्यत्र स्थापयित्वा तत्र पितृयाख्यकर्मकरणम् । २ पितृयाया इष्टेर्लुप्तजपानुमन्त्रणादित्वम् । ३तस्यां पितृयायामिष्टौ कर्मणां प्राङ्मुखत्वम् । ४ अन्यस्यामिष्टौ दक्षिणामुखत्वम् । ५ इतरदिङ्मुखानि प्रकृतौ यथान्वयं करणीयानि । ६ अनुच्छ्वसता उत्तमस्यैतस्या ऋचस्त्रिरनुवचनं तत्र च तासामेव सामिधेनीनां न पुनरभ्यासः । ७ तासां सामिधेनीनामुत्तमेन प्रणवेन प्रतिपत्तिः । ८ आज्यपान्तदेवतावाहनानन्तरं प्राकृतात् स्विष्टकृतावाहनात् परं कव्यवाहनाख्याग्निसमावाहनम् । ९ उत्तमे च प्रयाजे आज्यपेभ्यः पूर्वं कव्यवाहनाख्याग्निनिगमनम् । १०सूक्तवाके विशेषोल्लेखः । ११कार्यार्थमन्त्रलोपेऽपि कार्यलोपप्राप्तौ कार्यस्य लोपप्रतिषेधः । १२पितृयायामिष्टौ अवान्तरेडाभक्षणेडाभक्षणयोरभावः । १३ इडाभक्षणे मार्जनाभावः । १४ सूक्तवाके यजमाननामादेशाभावः ।१५ईडितः सीद होतरिति वोक्तस्योपवेशनम् ।१६सव्योपर्युपस्थानां प्राचीनावीतिनां हविर्भिर्जीवातुमदुच्चारणम् । १७ पितृयायामाग्नीध्रस्य दक्षिणत्वम् अध्वर्योरुत्तरत्वम्, अनुवाक्याद्वयम्, अध्यर्द्धायामनवानम् । १८आश्रावणप्रत्याश्रावणसम्प्रैषेषु ओँ स्वधेत्यादीनां दीर्घान्तानां प्रयोक्तव्यत्वम् । २०सु तीनां नित्यत्वव्यवस्थापनम् । २१ पितृणां सोमवता सोमस्य पितृमता बर्हिषदः अग्निष्वात्ताचेतिगुणोक्तिः । २२पञ्चानां पितृणां तिसृस्तिस्र ऋच इत्युक्तिः । २३ वैवस्वतस्य चेद्देवतात्वं तदा उत्तमे त्रिके मध्यमाया याज्यात्वं प्रथमोत्तरयोरनुवाक्यात्वम् । २४ स्विष्टकृतो याज्योक्तिः । २५ स्विष्टकृतोऽग्नेः कव्यवाहनसंज्ञा । २६ स्विष्टकृत ऊर्द्ध्वं प्रकृतिभावः । २७ मन्त्रलोपादिभिन्नानां सव्योपर्युपस्थतादीनामभावाय प्रकृतिभावविधानम् । २८ प्रकृतिभावादेवानुवाक्याया एकैकत्वम् । २९ वषट्कारक्रियायामेव संयाज्याद्वयम् । ३० विशेषनियमार्थं दक्षिणाहृतो दक्षिणाग्नेरुपस्थानम् । ३१पितृयायामिष्टौ आवर्त्तनविरहेणोपस्थानम् । ३२दक्षिणाग्नेरुपह्वानमन्त्रः । ३३गार्हपत्याहवनीययोरुपस्थानम् । ३४ आहवनीयोपस्थानमन्त्रः । ३५ तन्मन्त्र इत्येकयर्चा गार्हपत्योपस्थानम् ।३६प्रादक्षिण्येन गार्हपत्यमभितः समागमने मन्त्रः । ३७गार्हपत्यानन्तरं सव्याहृद्भिस्त्र्यम्बकरूपकर्मभेदार्थगमनम् । ३८अध्वर्यूक्तस्य यजमानैरपि कर्त्तव्यत्वम् । ३९ प्रत्येत्य अदितिदेवताकया ऋचा चरणम् । ४०पुष्टिमत्यौ धाय्ये विराजौ । ४० सू० ३अ० १९क० । १ साकमेधकालमारभ्य पञ्चम्यां पौर्णमास्यां शुनासीरीया नामेष्टिः । २ पञ्चम्याः पौर्णमास्या अर्वागपि वा शुनासीरीयारम्भः । ३ नियुत्वानिति वायोर्गुणः शुनासीरीयः शुनश्चेति इन्द्रस्य गुण इत्युक्तिः । ४एतत्प्रकरणगतानां शास्त्रान्तरीयाणाञ्च देवतानां एतत्प्रकरणाम्नाता एव याज्यानुवाक्या इत्युक्तिः । ५ज्योतिष्टोमप्रकृतिकौ चातुर्मास्याङ्गभूतौ पशुसोमौ ताभ्यां शक्तिभेदेन व्यस्तसमस्ताभ्यां यागः । ६ चातुर्मास्यानां समाप्तौ पुनरभ्यासः ६सू० ३अ०२०क० ।

३अध्याये पशुकर्माधिकारः । १प्रायश्चित्तात् पूर्वं पशुगुणकं कर्म । २पशोरुभयतोऽन्यतरतो वा इष्टिकरणम् । ३ पशुयागसम्बन्धिन्या इष्टेरग्निर्देवत्वधिकल्पः । ४ पशुयागसम्बन्धिन्या इष्टेः करणपक्षे देवताविकल्पः । ५ एकस्मिन् पशुप्रयोगे आग्नेयी चाग्नावैष्णवी चेति इष्टिद्वयम् । ६ उभयेष्टिकरणपक्षे एकस्याः पुरस्तात् अपरस्या उपरिष्टात् कर्त्तव्यत्वम् । ७ सविधिकस्य वारुणप्राघासिकस्योक्तस्याग्निप्रणयनस्य पुनरुल्लेखः । ८ पशुबन्धयागसम्बन्धिन्या वेदेः पश्चादुपविष्टस्यानुवचनार्थं प्रेषितस्य यूपमज्यमानमभिधातुम् ऋग्विशेषानुवचनम् । ९ अज्यमानयूपानुवचनपरिधानयोर्मन्त्रभेदौ । १० सपशुकयूपबहुत्वे एकपशुतन्त्रके कर्मणि अन्त्ययूपानुवचनं परिधायान्ययूपसंस्तवनञ्च । ११प्रथमोत्तमयोरनभ्यासविधानम् । १२ पशुदेवताभ्योऽनन्तरं वनस्पत्यावाहनम् । १३ संमार्गैः संमार्जनानन्तरं प्रहुताहुतिभिर्होमः । सकृदुपहृणपूर्वकैकाहुतिहवनानन्तरं पुनः सकृदुपहृणपूर्वकपञ्चाहुतिहोमः, मन्त्रविप्रहृणञ्च । १५ सौम्ये एवाहनि पूर्वोक्तहोमः । १६ तीर्थेनैव लब्धविहारप्रपदनाय प्रशास्त्रे समन्त्रकदण्डदानम् । १७ प्रशास्तुर्दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां समन्त्रकदण्डप्रतिग्रहणम् । १८ यावत् प्रैषवचनं नास्ति तावत् उक्तेन दण्डेन स्वपरयोः संस्पर्शननिषेधनियमः । १९ उपद्रुताानामन्येषामपि यज्ञाङ्गानां विहारेण व्यवायनिषेधः ।

२० प्रेषितस्य मैत्रावरुणस्य प्रैषानुवचनप्रकारः । २१मैत्रावरुणस्यानुवाक्यानुवचनम् । २२मैत्रावरुणस्य पर्य्यग्नि स्तोकमनीयतोद्धीमानसूक्तपाठः । २३आसीनेनैव मैत्रावरुणस्य सोमाधिकरणककर्मान्तरस्य करणम् ।२३सू० ३अ० १क० । १ पशुयागे एकादशप्रयाजनियमः । २ तत्र तेषां प्रयाजानां प्रैषा अपि एकादशसंख्याः । ३ प्रकृताबृत्तमप्राकृतेष्वपि प्रैषेषु स्वादित्येवमर्थं पूर्वोक्तस्य प्रैषसूक्तस्य पुनरुपदेशः । ४अध्वर्य्युप्रैषस्य होतुरनाकाङ्क्षणीयत्वम् । ५ प्रैषलिङ्गाभिराप्रीभिर्होत्रयजनम् । ६ शुनकानां, वसिष्ठानां, सर्वेषाञ्चाप्रीसूक्तभेदकथनम् । ७ ऋषिनामधेयस्यानुगुणानामाप्रीणां ग्राह्यत्वम् । ८ प्राजापत्ये तु वसिष्ठगुणकसहितानां सर्वासामाप्रीणां जामदग्न्यत्वम् । ९ दशसु सूक्तेषु प्रेषितस्य मैत्रावरुणस्य प्रैषवचनम् । १० उक्तप्रैषवचनस्य होतुरन्तर्वेदि दण्डनिधानम् । ११ अध्रिगुशब्दवाच्ये दैव्याः शमितार इत्यादिके मन्त्रेऽङ्गादिशब्दानामूहः । १२स्त्रीपुंसयोः समाहारे पुंलिङ्गेनैवोहः । १३स्त्रीदेवतायामभिधेयायां मेधपतिशब्दस्य पुंवद्वचनम् । १४ स्त्रीपशौ मेधशब्दस्य पुंवद्वा स्त्रीवद्वा वचनविकल्पः । १५ अध्रिगोरूर्द्धम् अङ्गादिशब्दानामितरेषाञ्चोहनं, स्त्रीपुंसमाहारेषु सर्व्वत्र पुंवदेवाभिधानञ्च । १६न केवलमस्योहविधेः पशुकर्मार्थत्वं किन्तर्हि सर्वेषु यजुःषु निगदेषु चार्थवशेन कार्य्यत्वम् । १७प्रकृतौ समर्थनिगमेषूहनम् ।१८मन्त्रगतानां शब्दानां प्राकृतत्वेन ऊहनम् । १९प्रतिनिधिष्वपि प्राकृतानां शब्दानामूहनम् । २० उपमार्थानां श्येनादीनां शब्दानामूहनम् । २० सू० ३अ०२क० । १ अध्रिगुनामकमन्त्रविशेषकथनं तत्रस्थानां पदानामूहश्च । २अस्नेत्यादीनां त्रयाणां शब्दानां स्वे स्वे स्थाने उपांशुप्रयोक्तव्यत्वम् । ३षट्विंशतिशब्दस्याभ्यासनियमः । ४मन्त्रविशेषजपानन्तरं विहारादावृत्य दक्षिणावृत आवर्त्तनम् पृष्ठतः कृत्वा आसनञ्च । ५ मैत्रावरुणस्यावृत्य पृष्ठतः करणम् । ६पुनरावर्तनकाले पराचामेवासनम् ६सू०३अ० ३क० । १वपायां श्रप्यमाणायां तत्संस्कारार्थं प्रेषितस्य स्तोकेभ्योऽनुवचनम् । २स्वाहाकृत्यर्थं स्रुगादापनस्य कर्तव्यत्वम् । ३ उत्तमा आप्रीयाज्या । ४ वपा पुरोडाशोहविरिति पशोर्यागाः । ५ नानादैवतेषु पशुषु याज्यानुवाक्याभेदादेव वपायागवत् पृथग्भावः । ६ प्रतिपशु मनोतामन्त्रस्यावर्त्तनम् । ७एकेषां मते मनोताया अनावर्त्तनम् । ८ उक्तप्रदानगतप्रैषाणां समानलिङ्गत्वोक्तिः । ९ प्रदानप्रैषेषु विकृतिषु च या देवतास्तासामेकैकस्या देवताया अग्नीषोमस्थाने निर्दिश्य यष्टव्यत्वम् । १० गोमेषहयानामेकैकस्या जातेर्द्वयोर्द्वयोः शब्दयोर्नियमनस्य वैकल्पिकत्वम् । ११ वनस्पतिस्विष्टकृत्सूक्तवाकप्रैषेषु प्रदानप्रैषीयप्रयोगवत् प्रयोगः । १२ सूक्तवाकप्रैषेषु पुरोडाशेन पशुदेवतावर्द्धनम् । १३ हविषां नानारूपत्वात् स्वेन स्वेनैव शब्देन निगमने प्राप्ते पुरोडाशशब्देनैव चर्वादीनां निगमनविधानम् ।१४मेधोरभीयानित्येतयोः पदयोः पश्वभिधायकत्वम् । १५ आम्नायसिद्धानां द्विवचनान्तानाम् एकवचनबहुवचनयोरिष्टत्वकारपरिग्रहार्थं पाठविशेषः १५सू० ३अ० ४क० । १वपाहोमानन्तरं सब्रह्मकानां बह्वृचानां सर्वेषां सह मार्जनम् । २इदमाप इत्यनयर्चा यजुषा च उभाभ्यां मार्जनम् । ३ प्रत्यङ्गभूतायामिष्टौ आतिदेशिकमार्जनस्य प्रवृत्त्यर्थम्पशौ मार्जनस्य एतावत्त्वोक्तिः । ४ पुरोडाशश्रपणपर्य्यन्तं तीर्थेन निष्क्रम्यासनविधिः । ५ प्रधानस्विष्टकृतोर्भेदप्रतिपत्त्यर्थं प्रधानेन चरित्वा स्विष्टकृता चरणविधिः । ६ स्विष्टकृच्चरणावसरे आगन्तुकैर्यागैरग्रे पशुपुरोडाशस्विष्टकृतां चरणम् ।७अन्वायत्तदेवतानां हविषां चावाहनादिषु निगमेषु अनुवृत्त्यभावः ।८पुरोडाशानामिति हविर्भेदे प्रैषस्योह्यत्वम् ।१०इडाया ऊर्द्धम् उक्तप्रैषस्योह्यता १०सू० ३अ०४क० । १इडोपधानानन्तरं मनोतानुचरणम् ।२हविषा चरणम् प्रैषाणां तत्सलिङ्गत्वञ्च । ३हविःप्रैषे कतर एवाग्नीषोमाविवेत्यत्र ऐतरेयाणां सम्मतिः । ४ द्विदैवतादन्यत्र एकदैवते बहुदैवते पशौ मैत्रावरुणयोर्दैवतात्वम् । ५एकदैवतेषु बहुदैवतेषु च प्रैषेषु तथादृष्टत्वम् । ६ प्रकृतिभावे गाणगारिमतोल्लेखः । ७ अर्थभेदरहिते आम्नाये विकारस्य निरर्थकत्वम् । ८वपाहोमे कृते अर्द्धर्चयोर्मध्ये याजप्रायाः समापनम् । ९ प्रैषसमाम्नायपठितं वनस्पतिप्रैषमभितो ये ऋचौ तयोर्वनस्पतियाज्यानुवाक्यात्वम् । १० आज्यभागयोः करणे प्रैषे प्रधानदेवताङ्गदेवतयोर्निगमनम् । ११ स्विष्टकृति इडोपह्वानानन्तरम् अनुयाजैश्चरणम् । १२ उक्तस्थलेऽनुयाजानामेकादशसङ्ख्याविधानम् । १३प्रकृतिभ्योऽन्यासां वैश्वदेव्यानामाहर्त्तव्यत्वम् । १४प्रैषाधिकारनिवृत्त्यर्थम् अनवानशब्दस्य पुनरावृत्तिः । १५ पुनरनवानस्य व्याख्यानार्थोल्लेखः । १६ सूक्तवाकप्रैषे आज्यभागयोर्ग्रहणम् । १७पशुतन्त्रे पदत्रयस्याभ्यासत्वाभावाय पठितस्यापि पुनरभ्यासः । १८ देवताना-

मेकजातीयपशुकत्वकथनम् । १९ पशुशब्दानामेवावर्त्तनं नान्ययोर्देवयोः ।२० उत्तरे पूर्व्वेणोक्तस्योल्लेखः । २१अनवभृथे कर्म्मणि सूक्तवाकप्रैषसमापनानन्तरम् आहवनीये दण्डानुप्रहरणम् । २२ सावभृथे कर्म्मणि अवभृथानुप्रहरणम् । २३ वेदस्तरणोत्तरकल्पः संस्थाजपात् प्राक् निष्क्रम्य उदस्यमानस्य हृदयशूलस्यानुमन्त्रणे मन्त्रश्च । २४ उदस्यमानस्य हृदयशूलस्य उपरिष्टात् अपामुपस्पर्शनमन्त्रः ।२५ अस्पृष्टादृष्टहृदयशूलानाम् अन्योन्यसंस्पर्शविवेचनमन्तरेणैव सर्व्वेषामेकैकेन समित्त्रयस्य ग्रहणम् । २६ मन्त्रविशेषपूर्व्वकं प्रथमायाः द्वितीयायाः तृतीयायाश्च समिधोऽभ्याधानम् । २७पूर्व्वग्रहीतुरेव पूर्व्वमाभ्याधानं न सर्व्वेषां युगपत्” । २८संस्थाजपान्तं पशुतन्त्रम् । २८सू० ३अ०६क० । १ प्रदानाख्यकर्म्मोक्तप्रैषा एव सर्व्वत्र भवन्ति नान्ये इत्युक्तिः । २ येषां पशूनां यानि प्रदानानि तेषां पशूनां याज्यानुवाक्याकथनप्रतिज्ञा ।३सर्व्वत्र पूर्व्वसूक्ता अनुवाक्याः उत्तरा याज्या इति ज्ञापनम् । ४ याज्यानुवाक्यालिङ्गितदैवतेन वक्ष्यमाणानां पशूनां नानात्वोक्तिः। ५ अग्नेर्याज्यानुवाक्याः । ६सरस्वत्या याज्यानुवाक्याः । ७सोमदेवतायाः याज्यानुवाक्याः । ८ पूष्णो याज्यानुवाक्याः । ९ बृहस्पतेर्याज्यानुवाक्याः। १० विश्वेषां देवानां याज्यानुवाक्याः । ११ इन्द्रस्य याज्यानुवाक्याः । १२ मरुतां याज्यानुवाक्याः । १३इन्द्राग्न्योर्याज्यानुवाक्याः । १४सवितुर्याज्यानुवाक्याः ।१५वरुणस्य याज्यानुवाक्याः । १५सू०३अ० ७क० । १ अष्टादशभिरृग्भिः पशुकर्म्मविधानम्, तासाञ्चर्चां प्रजापतिदेवताकत्वम् । २ याज्यानुवाक्यालिङ्गकल्पितदैवत्याना मिष्टिरूपाणां पशूनां विधानं, साकल्येनैतदध्यायगणितानां तासां त्रिंशत्सङ्ख्यकत्वोक्तिः । ३ खण्डद्वये समाम्नातानां पशूनां मध्ये केषाञ्चित् सोमाङ्गत्वं केषाञ्चित् स्वतन्त्रत्वञ्च । ४ पशूनां प्रकृतिभूतस्य ऐन्द्राग्न्यस्य निरूढनामकस्य पशोः कर्त्तव्यत्वम् । ५ निरूढस्य पशोः षट्सु षट्सु मासेषु वत्सरे वत्सरे वा कार्य्यता ।६प्राजापत्योपांशुसावित्रसौर्य्यवैष्णववैश्वकर्म्मणरूपपाशुकतन्त्रेषु उपांशुजपविकारोक्तिः । ७प्रैषादेरपि आशुरः स्थानभाजित्वम् । ८ आददादीनां सप्तानां यथास्थानमुपांशुत्वम् । ८सू० ३अ०८क०।१सौत्रामण्याख्य कर्म्माधिकारः। २तत्राश्विनसारस्वतैन्द्राःपशवःवार्हस्पत्यस्तुर्थः ऐन्द्रसावित्रवारुणाः पशुपुरोडाशाः यथासङ्ख्येन भवन्तीत्युक्तिः।३वालावमार्जनानन्तरम् आश्विनसारस्वतैर्ग्रहैः प्रचरणं तेषाञ्चानुवाक्या प्रैषयाजत्रानां कथनम् । ४कुम्भीस्थसुरावेक्षणमन्त्रः ग्रहपात्रस्थसुरावेक्षणप्रकारश्च । ५ सुराग्रहपयोग्रहयोर्भक्षजपविधानम् । ६ सुराग्रहेष्वेव प्राणभक्षविधानम् । ६सू० ३अ०९क०। १विधानान्यथाभावे प्रायश्चित्ताधिकारः । २ विहितस्याभावे प्रतिनिध्युपादानम् । ३ इष्टिमध्यरूपस्यान्वाहिताग्नेः प्रयाणोपपत्तौ अग्नीनां पृथगुन्नयनम् । ४ समन्त्रकं साज्याहुतिहोमकं समारोपणं कृत्वा गमनविधानम् । ५ समारोपस्वरूपम् । ६ यजमानकर्त्तृकं गार्हपत्ये पाणिद्वयस्य सकृत्प्रतपनम् । ७उक्तप्रकारेणाहिताग्नेः समारोपणानन्तरमहुत्वागमनविधानम् । ८ यजमानकर्त्तृकं समन्त्रकमरणीमन्थनविधानम् । ९अवदीप्यमानस्याहवनीयस्य शम्यापरासादर्व्वाक् संवपनम् । १० यदि त्वतीयाद्यद्यमावास्यां पौर्णमासीं वातीयाद्यदि वाऽन्यस्याग्निषु यजेत यदि वास्यान्योऽग्निषु यजेत यदि वास्यान्योऽग्निरग्नीन् व्यवेयाद्यदि वा साग्निहोत्र उपसन्ने हविषि वा निरुप्ते चक्रीवच्छ्रा पुरुषोवाऽविविहारमन्तरियाद्यदि वाध्वे प्रमीयेत इत्येवं निमित्ते इष्टिविधानम् । ११ उक्ताया इष्टेः पथिकृद्गुणकाग्निदेवताकत्वम् । १२ उक्तायामिष्टौ अनड्वान् दक्षिणा । १३पूर्व्वोक्ताया इष्टेः अग्निभिन्नव्यवधाननिमित्तकत्वे विधानभेदः । १४शुना व्यवाये श्वपदानां भस्मना परिपूरणम् । १५ भस्मराजयोदकराजया च सन्तनने प्रतिराजि मन्त्रावृत्तिः । १६उक्तराजिभ्यां समानं कृत्वाऽऽहवनीयानुगमनानन्तरं ततः प्रणीय तदुपस्थानम् । १७ पथि मृतस्य अन्यवत्सेन दोहनीयाया गोः पयसाग्निहोत्रान्तरं प्रातरादौ प्राक् देहाग्निसंस्कारात् कृत्वा दाह इत्युक्तिः। १८ अपरपक्षे आहिताग्नेर्म्मरणशङ्कायां तत्पक्षावशिष्टाहुतिभिः एतत्पूर्व्वपक्षनयनम् ।१९आवाहनानन्तरं प्रधानयागादर्व्वाक् हविर्व्यापत्तौ तस्य प्रधानयागादेः सर्व्वस्याज्येनेष्टिं समाप्य पुनरिजया न भवतीत्युक्तिः । २० च्युतकेशनखादिभिरन्यैर्वा बीभत्सैर्हविःषु दुष्टेषु नान्यः स्त्रुत्युक्तःशुद्धप्रायः । २१ कठिनानां भेदने द्रवाणां क्षरणे हविषां दुष्टत्वम् । २२ दुष्टानां हविषां अप्सु प्रक्षेपः । २३सान्नाय्यस्य दुष्टस्य मध्यमेन पलाशपर्णेन वल्मीकद्वारे प्रतिषेचनम् अप्सु वा तूष्णीमिति विकल्पः । २४ अन्तःपरिधिदेशे विष्यन्दमानस्य हविषो निर्व्वपणम् । २५प्रातर्दोहे अदुष्टे द्वयोः पात्रयोः कृत्वाऽन्यतरत्

दधिभावाय आतञ्च ताभ्यां दधिपयोभ्यां प्रचरणम् । २६ पयसि दुष्टे तत्स्थाने पुरोडाशव्यवस्था । २७ दधिपयोरूपे साम्नाय्यद्वये दुष्टे इन्द्राग्निदैवत्योदनसिद्ध्यर्थं पञ्चशरावपरिमितव्रीहिनिर्वपणम् । २८ इन्द्राग्न्योः पृथक् चरणम् । २९ एकेषां मते केवलमित्रदेवताकपञ्चशरावोत्पादनानन्तरम् इन्द्राग्न्योः पृथक्चरणम् । ३० साम्नाय्यार्थमपाकृतानां वत्सानां पाने वायुदेवत्यया यवाग्वा यजनम् । ३१ गर्भमिति मन्त्रेण स्कन्तोऽधिश्रितस्याग्निहोत्रस्याभिमन्त्रणम् । ३१सू०३अ० १०क० । १ उपावसृष्टाया दुह्यमानायाश्च अग्निहोत्र्या गोरभिमन्त्रणम् । २ उक्ताया गोरुत्थापनम् । ३उक्ताया गोरूधसि मुखे चोदपात्रमुपोदृह्य दुग्ध्वा ब्राह्मणाय पानार्थन्तत्प्रदानम् । ४शब्दायमानायै उक्तायै गवे यवसदानम् ।५दुग्धस्य शोणिताकारत्वे निरवशेषस्य गार्हपत्येदाहविधानमन्येन द्रव्येण च होमकरणम् । ६ दोहनोत्तरं पात्रस्य भेदने पात्रात् पतने वा विच्छिन्नपतितत्यागेनान्यस्यादुष्टस्याभिमन्त्रणम् ।७दोहनावस्थायां पयसः स्कन्दने स्कन्नांशाभिमन्त्रणम् । ८परिशिष्टेन स्थालीस्थेन होमः । ९ होमस्यापर्याप्तौ अप्यानीयान्येन होमः । १०पयसि स्कन्ने प्रायश्चित्तम् । ११स्कन्ने स्कन्नाभिमर्शनम् । १२ पयःशेषेण होमविधिः । १३ स्रुग्गतस्याऽशेषे पुनरुन्नीय होमकरणम् । १४स्थालीपात्रे शेषाभावे संस्कृतेनाज्येनोन्नीय होमः । १५ प्रधानहोमद्वयपर्य्यन्तम् उक्तरूपा प्रायश्चित्तिः । १६ पूर्व्वोक्तहोमे प्राकृतस्य मन्त्रस्यापवादरूपया वारुण्या ऋचा होमः वारुणीजपश्च । १७ वारुणीजपो वारुणीहोमः अनशनमिति त्रयस्य शेषेण होमे मात्रापचारहोमे पुनरुन्नीय होमे च कर्त्तव्यता । १८ गाणगारिमते उक्तपक्षत्रये पुनर्होमः। १९ सरसरेति शब्दायमानस्याग्निहोत्रद्रव्यस्य अभिमन्त्रणम् । २० उद्वासिते विष्यन्दिते च प्रायश्चित्तान्तरम् । २१ बीभत्से मध्यमेन पलाशपर्णेन होमः । २२ अभिदृष्टेऽधिकसमिदाधानम् । २३ उत्तरस्या आहुतेः स्कन्दने समिदाधानम् । २३सू० ३अ० ११क० । १ सायं होमस्य प्रदोषान्तकालविधानम् । २ सङ्गवान्तस्य प्रातर्होमकालत्वम् । ३ सायं प्रातर्होमेऽतीते चतुर्गृहीतेनाज्येन होमः । ४ कस्मिन् काले केन मन्त्रेण होमस्तदुक्तिः । ५ अग्निहोत्रे समाप्ते वारुणीष्टिः कार्य्या । ६होमोत्तरकाले प्रातः इष्ट्यन्ते वरदानम् । ७अग्निहोत्रसमाप्तौ आहवनीयस्याऽनुगमनं ज्ञात्वा पुनस्तदुद्धरणम् । ८ तन्निमित्ता मित्रसूर्य्योभयदेवताका इष्टिः । ९ इष्टिसमाप्तौ यतवाचोः पत्नीयजमानयोरग्नीन् ज्वलयतोरनस्तंगतोरहःशेषमुपोषणम् । १० द्वयोर्गवोर्दुग्धेन रात्रेः पूर्व्वचतुर्थभागे सायमग्निहोत्रहोमः । ११ एकस्मिन् पयस्यधिश्रिते द्वितीयमवनीय तेन होमकरणम् ।१२प्रातःकालातिपातनिमित्ता प्रातरिष्टिः । १३ उक्तायामिष्टौ व्रतभृद्गुणकस्याग्नेर्दैवतात्वम् । १४स्वकाले एव प्रणीतेष्वग्निषु होमकालातिपत्तौ प्रायश्चित्तोक्तिः । १५ दुःखेनाश्रुपाते प्रायश्चित्तिः । १६ अग्निहोत्रार्थं विधिनानुद्धृते आहवनीये यद्यस्तमियादर्कस्तदा बहुविद्ब्राह्मणेन तस्य निधानान्तं कारयेदित्युक्तिः ।१७पूर्व्ववत् अनुद्धृतेऽभ्युदितो यद्यर्को बहुविद्ब्राह्मणेन तत्प्रणयनम् ।१८आज्यस्य हेमरजतायनयनरूपकार्य्यान्तरोक्तिः ।१९कालात्ययेन प्रायश्चित्तविशेषोक्तिः ।२०उक्तविषये प्रातःकाले विशेषोक्तिः ।२१विद्यमाने आहवनीये गार्हपत्यानुगमने इतिकर्त्तव्यताविधानम् । २२ मथनसमर्थत्वाभावे भस्मनाऽरणी लेपयित्वा तन्मन्थनम् । २३ मन्थनविषये इतिकर्त्तव्यताकलापः । २४ उक्तमन्थनविषये द्वितीयः कल्पः । २५ पुनर्मन्थनविषये कल्पान्तरम् । २६ त्रिगुणयुक्तोऽग्निरेवात्र मन्थनविषये एका देवता । २७ अग्निहोत्रार्थं प्रणीते आहवनीयेऽनुगतप्रायश्चित्तत्वेन इष्टिविशेषोक्तिः । २८ ज्योतिष्मद्गुणकाग्निवरुणयोः प्रकृते देवतात्वोक्तिः । २९ सर्व्वेष्वग्निष्वनुगतेषु आदित्येऽस्तमिते उदिते वाऽस्याग्नेः पुनराधानरूपप्रायश्चित्तोक्तिः । ३० अरण्योः समारूढेषु अग्निषु अरण्योर्नाशे अग्न्याधेयस्य पुनराधेयस्य वा कर्त्तव्यत्वम् ।३०सू०३अ०१२क०।१अतःपरं भाविनीनामिष्टीनाम् आग्नेयत्वोक्तिः।२व्रतातिपाते आग्नेयीष्टिः ।३व्रतेऽग्निकर्म्मच्छिद्रोत्पत्तौ नेष्टिः किन्तु व्याहृतिहोमः । ४ आगारदाहे क्षामायाग्नये, शवाग्निसंसर्जने च शुचयेऽग्नये, इष्टिः । ५ सर्व्वेषां द्वयोर्वा अग्न्योः परस्परं संसर्गे विविचयेऽग्नये उक्तेष्टिः । ६गार्हपत्याहवनीययोः संसर्गे वीतयेऽग्नये इष्टिः ७ पचनाग्निना संसर्गे संवर्गायाग्नये इष्टिः । ८ वैद्युतेऽग्नौ अप्सुमद्गुणकाय, शत्रूणामन्नभोजने वैश्वानरनामकायाग्नये चेष्टिकरणम् । ९ पुरोडाशकपाले नष्टेऽनुद्वासिते पूर्व्वोक्तैवेष्टिः । १० अभ्याश्राविते उक्ताया इष्टेः कर्त्तव्यत्वम् । ११ जीवत्येवाहिताग्नौ मृतशब्दोक्ते स्वे सुभतयेऽग्नये इष्टिः । १२ तत्रेष्टौ मरुतोदेवता ।

१३ आमावास्याख्ये कर्मण्यारब्धे चन्द्रमसः पुरस्तादभ्युदये जाते मरुद्देवताका उक्तेष्टिः । १४ प्रायश्चित्तप्रकरणोक्तानां ब्राह्मणोक्तानाञ्चेष्टीनां वैकल्पिकत्वकथनम् । १५ हविषां स्कन्नानामभिमर्शनम् । १६ बहिष्परिधि स्कन्नया आहुत्या आग्नीध्रकर्त्तृको होमः । १७हुतवते आग्नीध्राय पूर्णपात्रदानम् । १८ देवताविपर्य्यासरूपव्युत्क्रमे महाव्याहृतिहोमः प्रायश्चित्तं हिरण्यदानञ्च । १९कस्मिंश्चित् कर्मणि यष्टव्यदेवतावाहनमकृत्वा उत्तरकर्म्मप्रवृत्तौ यदा स्मरणम् भवति तदैवोत्थाय तदावाहनं कर्त्तव्यम् । २०मनसा वा तदावाहनमित्यन्यमतम् । अस्थानिन्याः देवताया स्मरणक्रमेण यागः । २०सू० ३अ०१३क० ।

१ अपक्वहविषा होमे कृते चतुःशरावौदनेन चतुर्ब्राह्मणभोजनरूपा प्रायश्चित्तिः । २अदग्धं किञ्चिद्धविरवदानेभ्यो न पर्य्याप्तञ्चेत्तदा पूर्व्वोक्तप्रायश्चित्तम् । ३ हविष्यशेषे दग्धे पुनरावृत्तिः कार्य्या । ४ आवाहनात् प्राक् हविर्दोषे पुनरावृत्तिरेव । ५ गुणभूतानां पुनरावृत्तिकथनम् । ६ स्विष्टकृतः प्राक् प्रधानभूतानां पुनरावृत्तिकथनम् । ७ अवदानदोषे पुनरायतनादवदानोक्तिः । ८क्षामे शेषेणेष्ट्वा द्वेष्ट्रे दक्षिणादानं न ऋत्विग्भ्य इत्युक्तिः । ९सर्व्वेषु कर्मसु विहितदक्षिणादाने शस्यसम्पन्नभूमिदानम् । १० पुरोडाशश्रपणादूर्द्ध्वं प्रायश्चित्ताभावः । ११ श्वादिभिरवलीढ़ानां तद्दर्शनादिभिरभिक्षिप्तानाम् अन्यया वाऽशुचिसम्बन्धानां कपालानामभिन्नानाम् अपामभ्यवहरणम् । १२कपालेभ्योऽन्येषां मृण्मयानां भिन्नानामभिन्नानाञ्च अपामभ्यवहरणम् । १३स्फुटितोत्पतितपुरोडाशानां निधानाभिमन्त्रणे । १४अग्निहोत्रहोमायाग्निप्रणयनकाले मथ्यमानेऽग्नौ न जाते लौकिकमग्निं प्रणीय तत्र होमकरणम् । १५अग्न्यादीनुक्त्वा तेषां पूर्वपूर्व्वालाभे उत्तरोत्तरग्रहणम् । १६ब्राह्मणपाण्यादिषु पञ्चसु आहुतिधारणार्था समिद्भवति इन्धनार्थाः समिधो न भवन्त्येवेति । १७होमानन्तरं मन्थनमपि भवतीत्युक्तिः । १८ यदि पाणौ जुहुयात् तदा वासार्थिनो ब्राह्मणस्य नावरोधः करणीय इत्युक्तिः । १९ यद्यजकर्णे जुहुयात् तदा छागमांसवर्जनम् । २० स्तम्बे चेत् दर्भाणामनधिशयनम् । २१अप्सु चेत् भोजनीयाभोजनीयरूपविवेकाभावः । २२सांवत्सरिकयावज्जीविकयोर्व्रतयोर्विवेकोक्तिः । २३ आहुत्योरन्तराऽन्वग्नुगमने सति निहिते हिरण्ये द्वितीयाहुतिहोमः । ३अ० १४क०

चतुर्थाध्याये सोमयागेतिकर्त्तव्यताकलापः ।

१ आधानानन्तरमारब्धयोर्दर्शपूर्णमासयोरनन्तरम् इष्टिपशुचातुर्मास्यैरिष्ट्वा सोमेन यजनम् । २ एकेषां मते दर्शपूर्णमासानन्तरम्, अन्येषां मते ताभ्यां पूर्व्वमपि सोमेन यजनम् । ३ सोमयागकर्त्तॄणामृत्विजां संख्यानिरूपणाय प्रतिज्ञा । ४ते च त्रिपुरुषवन्तश्चत्वारस्तेन तत्र षोड़शर्त्विजः । ५ वक्ष्यमाणसूत्रे षोड़शर्त्विजां मध्ये स्वस्वापेक्षया उत्तरे त्रयः स्वस्वगणभूता इति चतुर्णामेव मुख्यत्वमित्युक्तिः । ६ होता मैत्रावरुणोऽच्छावाको ग्रावस्तुत् इत्येकोगणः । अध्वर्य्युः प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेता इत्येकोगणः । ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंसी आग्नीध्रः पोता" इत्येको गणः उद्गाता प्रस्तोता प्रतिहर्त्ता सुब्रह्मण्य इत्येको गण इत्येवं चतुर्षु ऋत्विग्गणेष्वाद्याश्चत्वारोमुख्याः ।७एतेषामेव ऋत्विजाम् अहीनैकाहैर्याजनं न सदस्यशमितृचमसाध्वर्य्यूणां कर्तृत्वमिति ज्ञापनम् । ८गृहपतिसप्तदशानामुक्तानां षोड़शानाम् ऋत्विजां सत्रैर्यजनम् । ९ ऐष्टिके तन्त्रे सत्रिणां पुरुषाणां समावापादिकर्म्मणि यथार्थमूहस्य कर्त्तव्यत्वम् । १० अनग्नीनां दीक्षणात् प्रभृत्येव यथार्थमभिधानमैष्टिके तन्त्रे इत्युक्तिः । ११ याजयानुवाक्ययोः अग्निर्मुखमित्यूहः । १२ दण्डप्रदाने ऊहविधानम् । १३ प्रैषेषु निवित्सु अप्राप्तस्य ऊहस्य विधानम् । १४ अनैष्टिकत्वात् ऋक्त्वाच्च घृतयाज्यायामप्राप्तोहविधानम् । १५ऋक्त्वाद प्राप्तौ कुह्वाञ्चोहविधिः ।१६अच्छावाकस्य निगदे उपह्वे प्रत्युपह्वे चोहः ।१७आर्षेयप्रवरणे गृहपतिप्रवरणानन्तरम् आत्मादीनां मुख्यानां प्रवरणम् । १८ सर्व्वात्मवर्गादित्वं सूत्रोक्तक्रमश्च । १९ समानार्षेयाणां समानगोत्राणां तन्त्रता । २० द्रव्यान्वयानां संस्काराणाम् आवर्त्तनम् । २१ एकेषां मते अग्निचित्यावत्सु क्रतुषु उखासम्भरणीयम् ऐष्टिकं कर्म्म । २२ ब्रह्मण्वत्क्षत्रवत्क्षत्रभृद्गुणकानां त्रयाणामग्नीनां देवतात्वोक्तिः । २३इदम्प्रभृतिकर्म्मणाम् उत्तरोत्तरं शनैस्तरां भवितव्यत्वम् । २४ उक्तस्योखासम्भरणीयस्य पौर्णमासात् शनैस्तरत्वोक्तिः । २५ सोमप्रवहणस्य प्रायणीयातुल्यतोक्तिः । २६ औपवसथ्येऽग्निप्रणयनस्य प्रथमाया ऊर्द्ध्वं स्वरेषु नियमाभावः । २७घर्मे मध्यमोत्तमयोर्नियमाभावोक्तिः । २७सू० ४अ० १क० ।

१दीक्षणीयायामिष्टौ विराजौ धाय्ये । २ दीक्षणीयायामग्नाविष्णू देवते । ३ साग्निचित्ये त्रीण्यन्यानि हवींषि । ४ अन्त्ययोरुभयोराग्नावैष्णवादधिकानि ह-

वीमि । ५भुवद्वद्भ्र आदित्येभ्यः भुवनपतिभ्यो वा आदित्येभ्यो याजप्रानुवाक्ये । ६ इदमादिषु उदयनीयायाः प्राक् मार्जनाभावोक्तिः । ७ इडायां सूक्तवाके च स्थितानामाशिषां स्थाने आगूर्नामकमन्त्रस्य प्रयोगः । ८इडानिगदकथनम् । ९सूक्तवाकनिगदोक्तिः । १० नामादेशाभावोक्तिः । ११ सवनीयपश्विडायाः कथनम् । १२ अग्निप्रणयनोत्तरकालं गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये दीक्षितानामासनशयनरूपसञ्चारदेशः ।१३सत्रिणां दीक्षाविधानम् । १४महाव्रतसहिते सत्रे विशेषोक्तिः १५ द्वादशाहतापश्चितेषु यत्संख्याः सुत्यास्तत्संख्याएवोपसदो दीक्षाश्च भवन्तीति । १६ विकृत्येकाहानां कर्माचारः । १७ दीक्षाकालएव विधातव्ये दीक्षोपसत्सहितानामेकाहःप्रयोगकालविधानम् ।१८दीक्षाहःसु परिसमाप्तेषु अनन्तरं यदहस्तस्मिन्नहनि सोमक्रयविधानम् । १८सू० ४अ० २क०।१ सोमक्रयदिवसे प्रायणीयेष्टिकरणम् । २प्रायणीयेष्टेः शंय्वन्तत्वम्, नोदयनीयान्तत्वमिति । ३ उक्ताया इष्टेरनाजप्रभागत्वं नोदयनीयत्वमिति । ४ अहर्गणेषु सोमक्रयस्य सकृदेव कर्त्तव्यत्वम् । ४ सू० ४अ० ३क० । १ सोमक्रयरूपं कर्म । २ क्रीतं सोमं प्राग्वंशसमीपं नेष्यत्सु अध्वर्य्युषु अनसः पश्चात् त्रिपदमात्रेऽतीते चक्रवर्त्मनोर्मध्यभागस्य सरलदेशे प्रेषितस्य सतः पाष्णींअचालयतः प्रपदेन दक्षिणस्यां दिशि त्रिःपांसूद्वपनम् । ३ अन्तरेणैव वर्त्मनी अनुव्रजतएव उत्तराअनुवचनम् न व्रजनविक्षेपे इत्युक्तिः।४अवस्थितस्यानसो दक्षिणपार्श्वेन सोमसमीपं गत्वा तमीक्षमाणस्य तत्रैवावस्थानम् । ५ अवस्थितेऽनसि दक्षिणात् पश्चादभिक्रान्तस्य सोमाभिमुखे अवस्थानम् ।आहवनीयस्याग्रतोनुव्रजनञ्च । ६सोमे निहिते तिष्ठतएव परिधानोक्तिः । ७ उपस्पर्शनविषयस्य विकल्पोक्तिः । ७सू० ४ अ० ४ क० ।

१ इडान्ता आतिथ्या नाम इष्टिः । २ आतिथ्यैरग्निमन्थनरूपाङ्गकथनम् । ३ आतिथ्येष्टौ धाय्याद्वयं, संयाज्याद्वयम्, आर्त्विज्यं करिष्यतां स्वयमभिमर्शनम् । ४उदकस्पर्शानन्तरं सोमाप्यायनम् । ५ उपसत्सु उदकस्पर्शे उष्णोदकग्रहणम् । ६ आप्यायनमन्त्रः । ७उदकस्पर्शानन्तरं नमस्काराञ्जलिरूपेण पाणिनिधानस्य कर्त्तव्यत्वम् । ७सू० ४अ० ५क० । १ उदकस्पर्शनानाम् आप्यायननिह्नवप्रवर्ग्याङ्गत्वोक्तिः । २ प्रत्यृचमनवानमुक्त्वा प्रणवेन तदवसानम् । ३पूर्व्वस्याभिष्टवनस्य एतावत्त्वकथनम् २सू० ४अ० ६क० । १ याजप्राव्यवधाने सत्यप्येकमेवाभिष्टवनम् । २ होत्रादिषु उपविष्टेषु अध्वर्य्युकर्तृकघर्मदुघाह्वानस्य उत्तरारम्भे हेतुत्वोक्तिः । ३ अभिहिङ्कारवर्जम् उत्तराभिष्टवनविधानम् । ४ उत्तरपटलस्य समष्टिप्रयोजनानि । ५ उत्तमयोः प्रवर्ग्ययोः स्वरूपकथनम् । ५ सू० ४अ० ७क० । १प्रवर्ग्योपसदोः सम्बन्धाय प्रवर्ग्यार्थं प्रपन्नस्य उपसत्करणविधानम् । २ उपसदि पित्र्याया जपलोपः । ३पित्र्यैव प्रवेशोपवेशनयोर्व्याख्यानम् ।४ पित्र्याया उपवेशनातिदेशात् दक्षिणोपर्य्युपस्यताविधानम् । ५ उपसद्यायमीढवे इत्याद्याः तिस्रः सामिधेन्यः ।६तासामुत्तमेन प्रणवेनाग्निं सोमं विष्णुमावाह्योपवेशनम् । ७ एकेषां मते देवतानाम् नावाहनम् अनावाहनेऽपि उक्ता एव देवताः इत्युक्तिः। ८ स्विष्टकृदादिप्रयाजाजप्रभागलोपकथनम् । ९ आप्यायननिह्नवयोर्नित्यत्वकथनम् । १०अपराह्णेऽपि कर्त्तव्यायामुपसदि विशेषादिकथनम् ।११तत्र पूर्व्वापराह्णिककर्म्माणि। १२पौर्व्वाह्णिकीनामुपसदां सुपूर्व्वाह्णे, आपराह्णिकीनाञ्च स्वपराह्णे कार्य्यतोक्तिः । १३पूर्व्वाह्णिक्यापराह्णिक्यावुपसदौ एकीकृत्य एकोपसद्व्यवहारः, तादृश्या उपसदस्त्रिष्वहःसु कर्त्तव्यत्वम् । १४षट्सु वेति व्यवस्थाविकल्पः । १५अहीनादीनाम् अध्वर्य्युप्रत्ययादुपसन्निश्चयः ।१६ एकेषां शाखिनां ज्योतिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगे धर्म्मेच्छाभावोक्तिः । १७ औपवसथ्येऽहनि वर्त्तमानयोरुपसदोः पूर्वाह्णएव कर्त्तव्यत्वम् । १८होता दीक्षितश्चेत् तदा औपवसथ्येऽहनि प्रथमोपसदि समाप्तायां प्रेषितः पुरीष्यचित्यर्थमनुवचनम् । १९होतरि अदीक्षिते यजमानस्यानुवचनम् । २० पश्चात् पदमात्रे स्थित्वाऽभिहिङ्कृत्य पुरीष्यासोऽग्नयः इति सप्रणवाया ऋचस्त्रिरनुवचनम् । २१ सुमन्द्रेणैवानुवचनं नोपांश्विति । २२ व्रजत्सु अध्वर्य्युषु अनुव्रुवतोऽनुव्रजनम् । २३ तिष्ठत्सु अध्वर्य्युषु अनुवचनारम्भस्थाने स्थित्वा भूर्भुवः स्वरिति वाचं विसृजय प्रणयतेति सम्प्रैषानुवचनम् । २४ होता दीक्षितश्चेत् प्रस्तोत्कर्त्तृ सञ्चितस्य अग्नेः अनुगीतस्याशंसनरूपसंस्कृतिः । २५ त्रिमध्यमया वाचा पूर्वोक्तमग्न्यनुशंसनम् । २६ अग्निपुच्छस्य पश्चात् वैश्वानरीययजनम् ॥ साग्निचित्येषु क्रतुषु पुरीष्यचितिः, अनुशंसनं, वैश्वानरीयमित्येतत् त्रयं भवतीत्युक्तिः । २८ ब्रह्मणो नियमभेदः । २९ उक्तस्याग्निप्रणयनस्य कर्त्तव्यत्वम् । ३० दीक्षितश्चेद्ब्रह्मा तदा तस्य

वसोर्धाराहोमकाले तत्प्रतिगमनविधानम् ३ ० सू० ४अ० ८क०। १हविर्धानयोः शकटयोः अध्वर्य्युकर्तृकं प्रवर्त्तनम् । २उक्तप्रवर्त्तने सोमप्रवहणेन कार्य्यतोक्तिः। ३ पूर्व्वोक्तानुवचने विशेषकथनम् ।४रराट्यामबद्धायाम् अधिद्वयोरित्यस्या ऋच अर्द्धर्चेऽवसानम् । ५बद्धां रराटीमोक्षमाणस्य ऋग्विशेषानुवचनम् । ६ उपनिहतयोर्मेथ्योः ऋग्विशेषेण परिधानम् ६सू०४अ०६क०। १प्रेषितानुवचने इतिकर्त्तव्यताकलापः । २ अनुव्रजत उत्तरानुवचनम् । ३ ऋग्विशेषसमाप्तौ प्रणवेनोपरमः । ४ आग्निध्रीयमभिव्रजतस्तु अध्वर्य्युषु उत्तरेण तमतिव्रज्य ऋग्विशेषस्यानुवचनम् ऋग्विशेषस्य चार्द्धर्चे आरामः । ५प्रपद्यमानस्य सोमस्याऽनुप्रपदनप्रकारः । ६ शालामुखे अन्तोपवेशनप्रकारः ।७ब्रह्मकर्तृकस्य सोमप्रणयनस्य पाक्षिकत्वकथनम् । ८ सोममप्रणयतो ब्रह्मणः कर्त्तव्यभेदः । ६ आहवनीयस्य दक्षिणतः ब्रह्मोपवेशने नियमः । १० अग्निचित्यासहितायां सोमयागक्रियायाम् अग्निपुच्छस्य दक्षिणत उपवेशनम् । ११ अग्निषोमीये पशौ उक्तब्रह्मासनातिदेशः ।१२सौत्ये चाहनि वपाहोमपर्य्यन्तमाहवनीयस्य दक्षिणत आसनम् । १३गृहपतये सोमं प्रदाय हविर्धाने चाग्रेण यदि गतः स्यात्तदा प्रपद्यमाने सोमे आसादनार्थं पुनः प्रत्येयादित्युक्तिः । १२सू० ४अ०१०क० । १ अग्निषोमीयेण पशुना चरणम् । २ प्रणयनपर्य्यन्तमुत्तरवेदिसमीपे आदण्डप्रदानञ्च कार्य्यभेदाः। ३होतुः स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादुपवेशने कार्य्यभेदः। ४मैत्रावरुणस्य स्वधिष्ण्यस्य पश्चादवस्थानम् । ५ देवसूनां हवींषीति संज्ञाकथनम्, तत्र सर्व्वासामष्टानां देवतानां सगुणत्वम्, रुद्रस्य गुणविकल्पश्च । ६उक्तदेवतानां याजयानुवाक्याकथनम् । ६सू० ४अ०११ क० । १ सर्व्वपृष्ठानीतिवक्ष्यमाणानां हविषां संज्ञा, तासाञ्चान्वायात्यत्वं तद्दैवतोपदेशस्य ध्यानार्थत्वं तासामष्टौ संख्याः तत्रादितः षस्मामेकैकस्यास्त्वारस्त्वारो गुणशब्दाः ततोविष्णुपत्नी अदितिरित्येका, ततश्चानुमतिरिति द्वे । उक्तानामष्टानां देवतानां याज्यानुवाक्याकथनम्,। वैश्वानरीयस्य नवमत्वं, कायस्य दशमत्वञ्च । ३ औपयाजैरङ्गारैर्व्यवायपरिहारे यत्नस्य कार्य्यता । ४ आग्नीध्रस्योत्तरेण होतुर्नयनं दक्षिणे होत्रीये निधानम् ।५शामित्रोदाहरणे दक्षिणेन मैत्रावरुणं, होत्रीय एव निधानम् । ६उपोत्थाननिष्क्रमणे कृत्वा वेदग्रहणम् । ७हृदयशूलोद्वासनप्रकारः । ८वसतीवरीणां परिहारे क्रियमाणे दीक्षितानामन्तर्भावः, अदीक्षितानां बहिर्भावश्च । ४अ०१२क० । १ यस्यां रात्रौ पशोः समाप्तिस्तस्याश्चतुर्थ्ये भागे पक्षिप्रवादनात् प्राक् प्रातरनुवाकायामन्त्रितस्य विधिपूर्व्वकः आहुतिहोमः । २ उक्तविषये द्वितीयाहुतिहोमः । ३ ब्रह्मणश्च होतुश्चायं विधिः समान इति । ४ हविर्धाने प्राप्य रराट्यभिमर्शनम् । ५ दक्षिणेन पाणिना पर्य्यायेण रराट्यभिमर्शनम् । ६ मन्द्रस्वरेण प्रातरनुवाकानुवचनम् । ७ प्रातरनुवाकार्थमाम्नानविशेषः । ८ अग्निदेवताकक्रतुः ४अ०१३क० । १औषस्यक्रतुः ॥ २तत्रेतिकर्त्तव्यताकलापः ४अ०१४क०। १आश्विनः क्रतुः । २तत्र प्रातरनुवाकः । ३पूर्व्वोक्तादन्यः प्रातरनुवाकः । ४अन्यैश्छन्दोभिराग्नेयस्य गायत्रस्य च्छन्दसोनात्यावपनम् । ५ राजन्यस्य न त्रैष्टुभं, वैश्यस्य न जागतमिति । ६ अध्यासवत् एकपदद्विपदानां संहितानामन्ते प्रणवकरणम् । ७माङ्गलादीनां यथाक्रमं वक्तव्यता ।८ प्रैष्यतः स्वर्गकामस्य माङ्गलकथनम् । ६ तमसोपघातपर्य्यन्तं इडेद्यावीयसूक्तावर्त्तनम् । १० तमसोपघातकाले ईडेद्यावीयस्य उत्तमयर्चा प्रतिप्रियतममिति सूक्तस्योपसन्ननम् । ११ उत्सर्पणस्वरूपकथनम् । ११सू० ४अ० १५क० ।

५ अध्याये । १परिधानोत्तरानुवचनप्रकारः । २ तत्र निगदादि । ३ अपोनप्त्रीयाणां प्रयोगमन्त्रौ । ४ प्रातःसवनस्य मन्द्रस्वरेण प्रयोगः । ५ अध्यर्द्धकारस्यानुच्छ्वासेन वचनम् । ६ इष्टिकामस्य सामधेनीवत् प्रकृत्यावचनम् । ७ प्रकृतिभावे यथर्चमर्द्धर्चे लिङ्गाकाङ्क्षा । ८ दशमीग्रहणे ब्रह्मणानुवादः । ९ एकधनासु अप्सु आवर्त्तनीयर्चकथनम् । १० दृष्टिपथमागतासु तासु जप्यमन्त्रः । ११ समीपागतासु तासु जप्यमन्त्रः । १२वसतीवरीषु समायातासु ब्राह्मणोक्तकार्य्यचरणम् । १०तीर्थदेशे होतृचमसे अपां पूर्य्यमाणे आपोनदेवीःइति मन्त्रं समाप्य प्रणवेनोपरमः। १४ निगदकथनेन निष्क्रमणविधिः । १५ आसामेकधनानामागच्छन्तीनां सुखतो गत्वा ता । अपरेणातीत्य उत्तरतः स्थितिविधिः । १६ तास्वदूरेणातीतास्वन्वावर्त्तनम् । १७ अन्वावृत्य मन्त्रक्रमेण व्रजनम् ऋगवानपक्षे प्रणवेनसन्तानक्रिया ।१८तिसृणाम् उत्तमयानुप्रपदनम् ।१९तृणानिरसनेन होमाभिमुखे उपवेशनप्रकारः । १९सू० ५अ० १क० । १ उपांशुनामग्रहे हूयमाने तदभिमुखीभूय प्राणवायोर्नासिकाद्वारेण बहिष्करणम् । २बहिःस्थस्य वायो-

र्नासिकया दक्षे प्रवेशनप्रकारमन्त्रौ । ३ उपांशुग्रहार्थसोमस्यवनसाधनपाषाणं व्यानाय त्वेत्यभिमृश्य वाग्विसर्गः । ४ मैत्रावरुणब्रह्मणोः कार्य्यभेदः । ५ ताभ्यामितरेषां दीक्षितानां कार्य्यभेदः । ६ विप्रुड्ढोमौ कृत्वा अध्वर्युमुखा अन्योन्यं स्पृशन्त आतीर्थदेशात् सर्पन्तीत्युक्तिः । ७ बहिष्पवमानस्तुत्यर्थमुद्गातारमभिमुखीकृत्य ऋत्विजामुपवेशनम् । ८ तत्रैवासीनेन होत्रा तेषामुपविष्टानामनुमन्त्रणे मन्त्रः । ९ होतुर्दीक्षितत्वेऽनुमन्त्र याजमानार्थं गमनम् । १० दीक्षितस्य होतुरुत्तरसवनयोः सर्पणमपि । ११ ब्रह्ममैत्रावरुणयोर्विधानभेदः । १२ प्रातःसवने ब्रह्मणः कार्य्यभेदः । १३ तस्यैव द्वितीयतृतीयसवनयोः कार्य्यभेदः । १४ मन्त्रभेदं जपत्वा मैत्रावरुणं प्रति स्तुध्वमित्युच्चैस्त्वेन नियोजनम् । १४ खं० ५ अ० २ क० । १ सवनीयेन पशुना चरणम् । २ शाखान्तरे या देवता पाणोरुक्ता तद्दैवतः पशुः कार्य्यः । ३।४ क्रतुभेदे देवताभेदः । ५ अग्नीषोमीयपशुधर्म्मा विशेषातिदेशः । ६ परिव्ययणप्रकारः । ७ ऐष्टिकेषु निगमेषु आवाहनप्रकारः । ८हारियोजने विशेषः । ९ विषयभेदे प्राशित्रादिनिषेधः । १० अनिर्दिष्टदेवताकसोमानां देवताः सवनदेवता एवेति तासामावाहनम् । ११ सूक्तवाकेऽपि तासामनुवर्त्तनम् । १२ अच्छावाकं विनाऽन्येषां वषट्कर्त्तॄणाम् प्रहुताहुति होमः । १३ चात्वालमार्ज्जनप्रभृति पाशुकं कर्म्म कृत्वा सौमिककर्म्मकरणम् आदित्याद्युपस्थानञ्च । १४ आदित्याद्युपस्थानप्रकारः । १५ निष्क्रम्यदेशे यूपादिभिः सह आदित्यादीनामुपस्थानम् । १६ शामित्रोवध्यगोहचात्वालोत्करास्तावानां सव्याहृतामुपस्थानम् (आस्तावोबहिष्पवमानस्तुतिदेशः) । १७आग्नीध्राच्छावाकसदनस्थानदक्षिणमार्जालीयग्रहचमससादनदेशहुपखराणां दक्षिणाहृताद्युक्तप्रकारेण उपस्थानम् । १८ आग्नीध्रमुत्तरेण परिव्रज्य सदोद्वारं प्राप्य सदोऽभिमर्शनमन्त्रः १९द्वारिभित्रे स्थूणे अभिमृश्य शालामुखीयादीनामुपस्थानम् । २०उपस्थितानुपस्थितयोर्दर्शनपूर्व्वकं सर्व्वतोऽप्सु सदसः पूर्व्वद्वारस्थेनोपस्थानं कार्य्यम् । २१ उदन्न इत्यृचं सह जपन्तः होता मैत्रावरुणः ब्राह्मणाच्छंसी पोता नेष्टेत्येते पञ्च पूर्व्वद्वारेण सदः प्रविश्योपतिष्ठेरन्नित्युक्तिः । २२ तेषामुक्तक्रमेण सदःप्रवेशः, व्युत्क्रमेण उपवेशनं ततो मन्त्रविशेषजपः । २३ प्रसर्पकाणामृत्विजामुपस्थानादिजपान्तधर्म्मस्य ब्रह्मण्यतिदेशः । २४ स्वस्वभक्ष्यचमससमीपे तेषामुपवेशनम् । २५ उक्तरूपेणाग्नीध्रस्य सुप्रकाशम् आग्नीध्रीयस्थानप्रवेशः । २६प्रसर्पिणां तेषां दक्षिणादय उदक् संस्थानानीत्युक्तिः । २७ आद्ययोर्होतृमैत्रावरुणयोर्वैपरीत्यं ततश्च मैत्रावरुणदक्षिणतः स्वस्थानतश्चोत्तरतोहोतुः स्थानम् । २८तेषां यथास्थानमुपविष्टानां स्वस्वस्थानस्योत्तरदेशस्य विसंस्थितसंचारसंज्ञा । २९ अनुक्तस्थानानामृत्विजां दक्षिणधिष्ण्यमुत्तरेण विसंस्थितसञ्चारइत्युक्तिः । २९ खं० ५ अ० ३ क० । १ प्रतिसवनमिन्द्रदैवतैः पुरोडाशैश्चरणम् । २ प्रातःसवने धानावन्तं करम्भिणमित्यनुवाक्या । ३ माध्यन्दिनतृतीय सवनयोः प्रैषभेदः । ४आदेशपदमुद्धृत्य तेनैव पदेन यागः । ५ यत्र क्वचित् कर्म्मणि प्रैषेण यागे कर्त्तव्ये यज योऽस्तु इत्युद्धृत्य तयोः स्थाने आगूर्वषट्कारौ कृत्वा यागइत्युक्तिः । ६ अनुसवनमनुवाक्याभेदः । ७ अनुवाक्यास्थपुरोडाशस्य बहुवचनान्ततोक्तिः । ८ ऋग्भेदे जहनिषेधः । ८खं० ५अ०४क० । १ द्विदैवत्ययाज्याप्रैषानुवाक्याभिस्चरणम् । २द्विदैवत्ययोरनुवाक्ययोरुक्तिः,तेऽप्यपृथक्सप्रणवे प्रयोज्ये ते च सहानवानम् । ३प्रैषाणामनवाननिर्णयः । ४ऋग्भेदे द्वे याज्ये ते च सहानवानम् एकागुरे पृथक् वषट्कारे च वक्तव्ये इत्युक्तिः । ५प्रातःसवने इदमादि अनवानं याज्यानुवाक्ययोरिति निर्णयः । ६प्रैषौ याज्यानुवाक्ये च उत्तरयोर्म्महयोरनवानं भवतीत्युक्तिः । ७ सोमग्रहणपात्रमकृत्वा अध्वर्युणा तद्ग्राह्यम् । ८तत्र च मन्त्रः । ९ तद्गृहीत्वा दक्षिणोरुच्छादनेन तत्र स्थापयित्वा आकाशवतीभिरङ्गुलीभिरपिधानम् । १० एवमुत्तरपात्रयोर्ग्रहणासादनपिधानानि । ११ प्रतिग्रहभक्षणकाले सव्येन पिधानम् । १२मैत्रावरुणस्यासादने विशेषः । १३अनुवचनयाज्यासंप्रैषाः नित्यमध्वर्युणा कार्य्याः । १४ अनुसवनं चमसेपूद्गीयमानेभ्यः सोमेभ्य एकैकसूक्तजपः । १५ अनुसवनं प्रेषितस्य होतुःस्वाभिः प्रस्थितयाज्याभिर्यजनम् । १६ प्रशास्त्रादीनां नामादेशं प्रेषितानामेव यजनम् । १७ प्रशास्त्रादिग्राह्यकथनम् । १८ प्रातःसवनीयप्रस्थितयाज्योक्तिः । १९ तृतीयसवनीयानुवषट्कारः । २० मारुततीये हारियोजने प्रस्थितयाज्यादिभेदः आश्विने याज्याशून्यत्वञ्च । २१ यज्ञगाथा । २२ प्रतिवषट्कारं भक्षणम् । २३ तूष्णीमेवोत्तरभक्षणम् । २४ अध्वर्योराहवनीयदेशात् सदसोगतिः । २५ अगच्छन्तमध्वर्युं प्रति अयमिन्नीदिति होतुः प्रश्नः । २६पृष्टस्य तस्य होतारं प्रति अयाड़ित्युत्तरोक्तिः ।

२७ ततो होतृजप्यमन्त्रः। २७सू० ५अ० ५क०। १इतरपात्रद्वयं सव्येनापिधाय ऐन्द्रावायव पात्रं दक्षिणहस्तेनोत्तरभागे गृहीत्वा अध्वर्युणापि तस्य ग्रहणाय एष वसुरिति मन्त्रेण होत्रा प्रणयनम्। २ नासिकाभ्यामवघ्राय होत्रा सोमस्य भक्षणे मन्त्रः।३ होत्रा भक्षितमध्वर्युणा च प्रतिभक्षितं होतृचमसे किञ्चिदवनीय अनाचम्यैवोपह्वानादि कृत्वा पुनः सह भुक्त्वा शेषं होतृचमसे आनीय तत्पात्रोत्सर्गः। ४ उत्तरग्रहपात्रे उक्तधर्मातिदेशः। ५ उत्तरग्रहपात्रयोर्न पुनर्भक्षणम्। ६ द्विदैवत्यानां मध्ये कस्यचित् ग्रहस्य होतृचमसे अनवनीतस्य नोत्सर्गः। ७ होत्रा मैत्रावरुणस्य ग्रहपात्रस्याध्वर्यवे पूर्ववत् प्रणयनम्। ८ तस्य दक्षसव्याभ्यां नेत्राभ्यां क्रमेणेक्षणम्। ९ मैत्रावरुणस्योत्सर्गान्तं कर्म्म कृत्वा दक्षहस्तेनाश्विनमपिधाय सव्येन होतृचमसादानेमन्त्रोक्तिः। १० सव्यस्यारत्निना सव्योरुवसनमाच्छाद्य तत्र निधायाष्टताङ्गुलीभिरपिधानम्। ११ होतृचमसं सव्येनापिधाय दक्षिणेनाश्विनं गृहीत्वा पूर्व्ववत् प्रणामनम्। १२ आश्विनमुत्सृज्य दक्षहस्तेन होतृचमसं निधाय जलं स्पृष्ट्वा इडोपह्वानम्। १३ इडोपह्वानकाले चमसिनः स्वस्वचमसस्येडासमीपे उद्यमनम्। १४ अत्रान्तरेडां प्राश्याचम्य होतृचमसभक्षणम्। १५ दीक्षितस्य होतुः दीक्षिता उपह्वयध्वमित्युक्त्वा चमसभक्षणम्। १६यजमाना उपह्वयध्वमित्युक्त्वा वा होतुश्चमसभक्षणम्।१७मुख्यान् प्रति पृथक् तत्तन्नामोत्कीर्त्तनेन इतरानमुख्यान् प्रति होत्रका उपह्वयध्वमिति कीर्त्तनेन च चमसभक्षणम्। १८ उक्तरूपेण दीक्षितादीक्षितानां मैत्रावरुणादीनां स्वस्वचमसभक्षणम्। अदीक्षितानां समान भक्षं प्रति पूर्व्ववत् उपह्वानं कृत्वा चमसभक्षणमिति भेदः २० अचमसानां मुख्यचमसाद्भक्षणम्। २१ द्रोणकलशादुद्धृत्याचमसानां सोमभक्षणम्। २२ सर्व्वत्र सोमभक्षणे वाग्देवीत्यादिमन्त्रजपः। २३ होतुर्वषट्कर्त्तृत्वात् प्रथमभक्षणं पश्चादुद्गात्रादीनां भक्षणमिति गौतममतम्। २४ तौल्वलिमते इतरेषामभक्षणम्। २५ गाणगारिमते सर्वेषां भक्षणम्। २६ सोमभक्षोत्तरं मुखहृदयस्पर्शे मन्त्रः २७ प्रथमद्वितीययोः सवनयोराद्यानां द्वितीयानाञ्च चमसानां जलेनाभिमर्शने मन्त्रद्वयम्। २८तृतीयसवने आद्यानामेव तथाभिमर्शनम्। २९ ऊर्द्ध्वपात्राणि विना सर्व्वपात्राणां मुखहृदयाभिमर्शनम्। ३० इत्यमाप्यायनेन सादितानां चमसानां नाराशंससंज्ञा ३०सू०५अ०६क०। १अस्मिन्काले अच्छावाकस्याग्नीध्रस्योत्तरं सदोगत्वा स्वस्थाने उपवेशनम्। २अध्वर्य्युणा दत्तं पुरोडाशखण्डमिडामिवोद्यम्य प्रेषितस्याच्छावाकस्य जप्यं तृचम्। ३ यजमानेत्यादिना अन्त्येन प्रणवेनोपसन्तननरूपनिगदः। ४उक्तनिगदसमाप्तौ अध्वर्युणा होतुरुपह्वाकाङ्क्षा।५उपह्वाने प्रकारः।६उन्नीयमानाय प्रत्यस्मा इति सूक्तस्याच्छावाकेनानुवचनपूर्व्वकं यजनम्। ७पुरोडाशखण्डं निधाय जलं स्पृष्ट्वा चमसभक्षणम्। ८अस्पृष्टोदकानां सोमेतरहविषां स्पर्शनिषेधः। ९पुरोडाशखण्डप्राशनप्रकारः।१०यदाच्छावाक उपविष्टस्तदा ब्रह्मा तीर्थेन निष्क्रम्य बहिर्वेद्यामाग्नीध्रीयं प्राप्नोति अच्छावाकश्च इगलरूपं पुरोडाशखण्डं प्राश्य तीर्थेन निष्क्रम्याचम्य तं देशं प्राप्नुयात् इतरे होत्रादयोऽप्यनुपविष्टएवाच्छावाके तं देशं प्राप्नुयुरित्युक्तिः। ११ अस्मिन् काले क्षुन्निवृत्त्यर्थमन्यदपि प्राश्य प्रतिसृप्य उत्तरकाण्डकोक्तं कर्म्म कार्य्यम् ११सू० ५अ०७क०। १ सर्व्वेषु प्रतिसृप्तेषु ऋतुयाजैश्चरणम्। २ तत्र प्रैषाः। ३ प्रैषसमाम्नाये पञ्चमसूक्तस्य ऋतुयाजानां प्रैषत्वम्। ४स्वस्वप्रैषेण प्रेषितस्य यजनम्। ५ अध्वर्युगृहपतिभ्यां प्रेषितस्य होतुर्यजनम्। ६ पार्ष्ठिके षष्ठेऽहनि अध्वर्युगृहपतिभ्यां स्वयंयजनम्। ७ तयोर्यजनप्रकारः। ८ वषट्कर्तृणामानान्तर्य्येण ऋतुपात्रभक्षणम्। ९तत्र अध्वर्य्योः पृथक्भक्षणम्। १०तत्रैव काले प्रतिभक्षकस्योपहानम् ५अ०८क०। १ ऋतुपात्रभक्षोत्तरमध्वर्य्योः कार्य्यप्रकारः। २प्रातःसवने शस्त्रादिषु पूर्वोक्तप्रकारातिदेशः,पर्य्यायप्रभृतीनां सर्व्वत्रान्तःशस्त्रत्वम्। ३ उक्तेनोपाह्वानेनोत्तरयोरुपसन्तननम्। ४ओथामोदैवेत्यस्य प्रतिगरसंज्ञा सच शस्त्रस्वरतुल्यस्वरः इत्युक्तिः। ५ आह्वावे शोंसामोदैवेत्यादेः प्रतिगरसंज्ञा ६प्रणवे प्लुतादि अवसाने अप्लुतादिरिति परिभाषितम्। ७ आह्वावोत्तरे प्रणवे प्रणवत्वं न प्लुतादित्वम्। ८अवसाने प्रणवस्य प्रतिगरसंज्ञा। ९ प्रणवान्तस्य उक्तविषयद्वय विकल्पः। १०अन्तःशस्त्रप्रणवावसाने प्रतिगरसंज्ञा शस्त्रान्ते तु प्रणवत्वं न प्लुतादित्वम्। ११ त्रिपदषट्पदादौ शंसनावसानविशेषः। १२ निविदो यथापठितमवसानं कर्त्तव्यं तत्रैकश्रुत्यञ्च। १३ निविदां आह्वानाभावः। १४ तस्या उपसन्तननाभावश्च। १५ निविदामुत्तमेन पदेनाज्यसूक्तस्योपसन्तननम्। १६ उक्तप्रकारेण सर्व्वा

निविदः शंसव्या इत्युक्तिः। १७ पदसमाम्नायानामपि निविदां तुल्यशंसव्यत्वम्। १८अस्या निविदोऽन्यासु निवित्सु पदसमाम्नायेषु च उपसन्तननम्। १९ अन्यासु निवित्सु आह्वानञ्च भवतीत्युक्तिः। २० यत्र द्वे सूक्ते त्रीणि वा आज्यकार्य्ये विहितानि तत्राद्यस्यैवाद्ययाः त्रिःशंसनं नोत्तरस्येति नियमनम् अर्द्धर्चशोविग्रहश्च तथात्वम्। २१ विग्रहे प्राणसन्तानस्य कार्य्यता। २२प्रतिपदामाद्याया ऋचः पूर्वोक्तप्रकारेण गन्तव्यता। ऋगावानस्य तथात्वञ्च। २३ ब्राह्मणविहितस्य आनुपूर्व्ये विकल्पः।२४याज्यान्तानां शस्त्रत्वमुत्तमाया आह्वानपूर्व्वकपरिधानीयत्वञ्च।२५सर्व्वासु शस्त्रपरिधानीयासु उक्तधर्म्मातिदेशः। २६उक्थं वाचीत्यादि शस्त्रा जपः तत्र याज्या, उक्थपात्रस्याग्रे भक्षणञ्च २७ सर्व्वशस्त्रयाज्यान्तेषु चमसिनश्चमसभक्षणम्। २८आदित्यसावित्रग्रहयोर्वषट्कर्त्तुर्भक्षणाभावः। ५अ०६क०। १शस्त्रात् परं स्तोत्रं भवतीत्युक्तिः। २एषेति प्रोक्ते प्रस्तोत्रा उद्गातुर्हिङ्कार काले प्रातः सवने शस्त्रायाह्वयीरन् इत्युक्तिः। ३ उत्तरयोः सवनयोः प्रतिहारकाले तथाह्वानम्। ४ वायुरग्रेगा यज्ञप्रीरित्यादीनां सप्तानामृचां पुरोरुक्संज्ञा तस्यास्तस्या उपरिष्टात् तृचं तृचं तत्र शंसेदित्युक्तिः। वायवायाहि दर्शतेति सप्तानां तृचसंज्ञा ६शस्त्रस्य प्रउगसंज्ञा। तत्र द्वितीयायास्त्रिःपाठत्वम्। ७ पुरोरुक्संज्ञकानां सप्तानामृचां मध्ये विश्वान् देवानित्येतस्या षष्ठ्याः अर्द्धर्चे अर्द्धर्चे विरवसानेनाह्वानम्। ८ पुरोरुचा उत्तमया न शंसेत् तस्या अशंसनेऽपि तृचे आह्वानं कर्त्तव्यम्। ९प्रउगस्य भाषच्छन्दआर्षत्वम्। १०उक्थं वाचि स्तोकायत्वेति शस्त्रा जपः। तत्र विश्वेभिः सोम्यं मध्विति याज्या। प्रशस्ता ब्राह्मणाच्छंसी अच्छावाक इत्येते त्रयः शस्त्रिणोहोत्राकाश्च इत्युक्तिः। ११उक्तानां त्रयाणां प्रातः सवने चतुराह्वानानि शस्त्राणि। तृतीयसवने पर्य्यायेषु अतिरिक्तेषु भवन्तीत्युक्तिः। १२माध्यन्दिने पञ्चाह्वानानि। १३स्तोत्रियानुरूपेभ्यः प्रतिपदनुचरेभ्यः प्रगाथेभ्यःधाय्याभ्यश्च पृथगाह्वानं कार्य्यम्। १४होतरग्येतानि उपह्वावस्य निमित्तानि। १५ तेभ्योऽन्यदप्यनन्तरम्। होत्रा कर्त्तव्यम्। १६आदौ निविद्धानीयानां सूक्तानामनेकञ्चेत् प्रथमेष्वाह्वावः। १७आपोहि ष्ठा इत्यादि तृचे आहावः कार्य्यः। १८ तेषां शस्त्रादिषु ये तृचास्ते स्तोत्रियानुरूपास्तेषु आहावः कार्य्यः। १९ माध्यन्दिने तेषामेव शस्त्रेषु तृतीया आदेशास्ते प्रगाथाः ज्ञेयाः। २०प्रगाथ इत्युक्ते स्तोत्रियोभवति नान्यथेत्युक्तिः। २१ याज्यान्तानि शस्त्राणि। उक्थं वाचीत्यादि शस्त्रा प्रातः सवने जपः। २३ षोड़शिन ऊर्द्ध्वं यानि शस्त्राणि तेष्वपि अयमेव शस्त्रा जपः कार्य्यः। २४ सषोडशिनि उक्थे उक्थं वाचीत्यादे र्माध्यन्दिने विशेषः। २५ अनन्तरस्य पूर्व्वेण तुल्यविधत्वोक्तिः। २६ छन्दःप्रमाणलिङ्गदैवतैः स्तोत्रियाणां तुल्यता। २८ आर्षेणापि तुल्यतेत्येकेआहुः।२८आनोमित्रावरुण इत्यादयोयाजप्राभेदाः तासां मध्ये कासाञ्चित् स्तोत्रीयानुरूपत्वम्। तासां मध्ये यासुकासुचिद्यदि छन्दोगाः स्तुवीरन् तदा तिसृभिरेव स्तोत्रियां कृत्वा शिष्टाभिरनुरूपः कर्त्तव्य इत्युक्तिः ५अ०१०क०। १,२,३,४,५ अतिरात्रषोड़शिनि होत्रादीनां निष्क्रमणप्रवेशादिप्रकारः। ६ यजमानस्य पूर्व्वद्वारेण प्रतिसर्पणम् ५अ०११क०।१उक्तकाले ग्रावस्तुतः प्रपदनम्।२तस्य उपसर्पणमपि तदैव।३तस्य हविर्द्धानशकटस्य उत्तरशिरोरूपाक्षशिरोदेशे तृणनिरसनं कृत्वा सोमाभिमुखं स्थितिः। ४तत्रोपवेशने मन्त्राभावः। ५उपविष्टस्य यो अद्य सौम्येति मन्त्रजपः। ६ अध्वर्य्युणा तस्मै उष्णीषदानम्। ७तस्याञ्जलिना ग्रहणेन तेन संसृते शिरसोवेष्टनोत्तरं सोमाभिषवाय ग्रावाभिष्टवनम्।८इदमादि मध्यमसवनं तत्र मध्यमस्वरेण प्रयोगश्च। ९ अर्वुदनामधेयसूक्तोक्तिः। १० तस्य प्रागुत्तमायाः आ व ऋञ्जसे इति सूक्तपाठः। ११ उक्तसूक्तयोरुपरिष्टात् शिष्टयाऽर्वुदस्योत्तमया परिधाय वेद्यं यजमानस्योष्णीषं तस्मै देयम्।१२अन्येषु दिनेषु आदाय पुनर्यजमानाय दानम्। १३ अन्यदिनेषु येन तद्दत्तं तस्मै एव तद्दानम्। १४ गाणगारिमते अपराभिरूपकरणम्। १५आप्यायस्व समेतु ते इत्यादयः द्वादश ऋचस्तासु चत्वारस्तृचा भवन्ति अर्वुदस्य चतुर्थी उद्धर्त्तव्या तत्र उत्तमा परिधानीया शिष्टा द्वादश ता अपि चत्वारस्तृचा एताः पावमान्यः। १६,१७,१८,१९, एषां चतुर्णां तृचानां क्रमेण कर्म्मभेदे विनियोगज्ञापनम् यथा उदकसेकरूपे आप्यायने प्रथमम् मार्जने द्वितीयम् दोहने तृतीयं अभिषवेण द्रवीकृतस्याधवनीये सम्भरणरूपे आसेचने चतुर्थम्। १०प्रतिष्टुप्छन्दः चतुर्थ्यां विनियोगः।११ शब्दने मा चिदन्यद्वीति ऋचो विनियोगः।१२अर्वुदपावमानीभ्योऽन्यत् सर्वं समानम्। १४ केषाञ्चिन्मते अर्वुदस्यैव समता १५ अन्यमते प्र वो ग्रावाण इत्यस्य समता १६,१७ स्तुते

माध्यन्दिने पावमाने विहृत्याङ्गारान् उपसर्पणम् । ५अ० १२क०। १प्रवर्ग्यवति क्रतौ दधिघर्मेण चरणम् । (दधिघर्मः कर्मभेदः) । २ कृगावानस्य तद्धर्मत्वम् । ३ भक्षिण इज्या । ४होतर्वदस्वेत्युक्तस्य उत्तिष्ठतोऽवपश्यतेत्युक्तिः । ५ शृतं हविरित्युक्तौ शृतं हविरित्यनुवचनम् द्वयमनुवाक्याः । ६ परि त्वाग्ने इत्यादि मन्त्रजपे निमित्तभेदोक्तिः । ७ दीक्षितस्यैव अनिष्ठा जपः । ८सवनीयानां पुरस्तादुपरिष्टाद्वा पशुपुरोडाशेन चरणम् । ९ एकमते तेन नाचरणम् ।१०आश्मरथ्यमते तेनाचरणम् । ११ अहीनैकाहेषु नाराशंसासादनात् परं दक्षिणानयनम् १२अहीनैकाहेषु दीक्षितस्य जप्यमन्त्रोक्तिः । १३ आग्नीध्रेण उन्नेष्यमानानां दक्षिणाहुतीनां हवनम् ।१४आहुतिमन्त्रप्रकारौ १५विहारदेशाभिक्रमेण नीतेषु दक्षिणाद्रव्येषु मध्ये प्राणिरूपदक्षिणाद्रव्यप्रतिग्रहे मन्त्रभेदः ।१६अप्राणिद्रव्यस्याभिमर्शनमात्रम् । १७ कन्याया दैवविवाहविधिना दत्ताया आदानेऽभिमर्शनमात्रम् न पाणिग्रहणम् । १८ एवं प्रतिग्रहनियमः सर्वत्र । १९ प्रतिग्रहाग्नीध्रीयं प्राप्य उच्छिष्टहविषः सर्वैः प्राशनम् । ५अ० १३क० ।

१ मरुत्वतीयेन ग्रहेण चरणम् । २ तत्पात्रभक्षणे मन्त्रः। मरुत्वतीयशस्त्रशंसनम् । ३ माध्यन्दिनसवने शस्त्रादिषु अध्वर्योराहावप्रकारः । ४ मरुत्वतौ प्रतिपदनुचरसंज्ञौ तृचौ । इन्द्रनिहवः प्रगाथः । ६ ब्राह्मणस्पत्यप्रगाथः । ७तृचाः प्रतिपदनुचराः, द्व्यृचाः प्रगाथाः । आज्यमारभ्य ब्राह्मणस्पत्यपर्य्यन्तं सर्व्वमर्द्धर्चस् । ८ स्तोत्रियानुचराः प्रतिपदनुचराः सर्व्वत्र प्रगाथाः । ९ गायत्रादीनि पङ्क्त्यन्तानि अर्द्धर्चशः शस्यानि भवन्तीत्युक्तिः । १०पङ्क्त्या उत्तरेषु त्रिषु या अचतुष्पदास्तासामर्द्धर्चशः शंसनम् । ११ पञ्चपदासु पङ्क्तिषु द्वयोर्द्वयोः पादयोर्व्विरवसानम् । १२ आश्विनशस्त्रे याः पङ्क्तयस्तासामर्द्धर्चशः शंसनम् । पङ्क्तिशंसनं वेति विकल्पः । १३स्रक्तगताया: पङ्क्तेः पच्छः शंसनकथनम् । १४ पङ्क्तेः पच्छः शंसने ये उत्तमे पदे अतिरिच्येते तयोः समं कृत्वा शंसनम् । १५ उक्तादन्यत्र पच्छः शंसनम् । १६अर्द्धर्चान्ते प्रणवं कृत्वा सन्तननम् । १७ तत्र धाय्याभेदाः । १८ मरुत्वतः प्रगाथः । १९ जनिष्ठा उग्र इति स्रक्तोक्तिः । १० उक्तस्रक्तस्यार्द्धा एकाधिकाः शस्त्वा तदन्तराले इन्द्रोमरुत्वान् इत्येतस्या निविदोधानम् । ११ माध्यन्दिने अयुग्मासु तथा धानम् । १२तृचे एकां शस्त्वा युग्मासु च अर्द्धां शस्त्वा निविद्धानम् । १३ तृतीयसवने एकां शस्त्वा निविद्धानम् । १४त्रिष्वपि सवनेषु नेत्रे स्रजतात्मनः पापं ध्यायता च निविद्धेया । १५सर्व्वत्र तथैव परिधानातिदेशः । १६शस्त्वा जप्यमन्त्रः याज्यामन्त्रश्च । ५अ०१४क० । १निष्केवल्येति शस्त्रनाम । २यदि पृष्ठकार्य्ये रथन्तरं सामसामगाः कुर्वीरन् अभि त्वा शूर ! नोनुमः" अभि त्वा पूर्व्वपीतय इत्येतौ प्रगाथौ स्तोत्रियानुचरौ स्याताम् पृष्ठशब्देनात्र ज्योतिष्टोमाङ्गभूतं सामाभिव्यक्तस्तवन्तर सम्पाद्य स्तुतिजन्यं शास्त्रैकसमधिगम्यं कार्यमुच्यते । ३ अन्ययोरपि प्रगाथयोः स्तोत्रियानुरूपत्वोक्तिः । ४ उक्तानां सर्वेषां प्रगाथत्वम् सामगैर्द्विपदोत्तरं तृचाकारतया गानेऽपि बहृचैर्द्व्यृचत्वेन शंसनम् कार्य्यम् । अनभ्यासेन तृचाकारस्तवनेऽपि ता द्व्यृचा एव न तृचाः कार्य्याः ताभिश्च शंसनं कार्य्यम् । ६बृहतीच्छन्दस्के द्व्यृचे प्रगाथे चतुर्थषष्ठौ पादौ पुनरभ्यस्य पञ्चमसप्तमयोः पादयोरवसानकरणविधिः । ७ यदि तिस्रोबृहत्य एव चिकीर्षितास्तदा चतुर्थषष्ठौ पादौ द्विरभ्यस्यावसानं कार्य्यम् । ककुभेषु प्रगाथेषु तृतीयपञ्चमौ अभ्यस्यावसानं कार्य्यम् ९ प्रत्यादानेन उत्तरा ऋग्रूपा भवति । १० येष्वहःसु-बृहद्रथन्तरं वा तयोः संहतिर्वा पृष्ठकार्य्यं भवति तत्र बृहद्रथन्तरस्तोत्रियानुरूपयोः शंसनं यथा भवति तथा इन्द्रनिहवब्राह्मणस्पत्यानां शंसनम् । ११ इतरपृष्ठेषु तेषां बृहतीं कृत्वा शंसनम् । १२ यदा बृहद्रथन्तरे गायत्र्यादिषु अभ्यस्तासु तिसृषु ऋक्षु स्तुवते स्वयोनिषु वा द्विपदोत्तराकारं तदापीन्द्रनिहवब्राह्मणास्पत्यानां बृहतीं कृत्वा शंसनम् । १३येषां होत्रकाणां प्रगाथाः स्तोत्रियानुरूपाःतेऽपीन्द्रनिहवब्राह्मणस्पत्यवच्छस्याः । १४ उक्तभिन्नस्य सर्वस्य यथाश्रुतं शंसनम् । । १५ एकस्मिन् दिने सर्वधर्म्मभागितया उपदिश्यमानोज्योतिष्टोम एकाहशब्दवाच्यः परिमितशस्त्रः परिपूर्णशंसनयुक्तः । १६स एकाहः यद्युभयसामा बृहद्रथन्तरसाममध्यः तस्य पवमाने योनिरनुरूपा भवतीति । १७ज्योतिष्टोमभिन्नः यःकश्चिदुभयसामा एकाहः स्यात् तत्र पवमाने यत् कृतं तस्य योनिरनुरूपा शस्या । १८निष्केवल्ये धाय्याया ऊर्द्ध्वं स्थानं योनिस्थानं तदेव शंसनस्थानम् । १९ अनेकासां सामयोनीनां सह शंसने प्राप्ते आदावेव सर्वासामाहावं सकृत् पृथक् वा कार्य्यम् । २० ब्राह्मणस्पत्यमरुत्वतीयसामप्रगाथानामनेकेषां सहपातेषु इन्द्रनिहवादूर्द्ध्वमाहावः कार्य्यः । २१ तत्र

धाय्यासामप्रगाथयोः प्रदर्शनम्। २२ ऋग्विशेषे ऐन्द्री निविद् धेयेत्युक्तिः। २३ अनुब्राह्मणं स्वरः उक्थं वाचीत्यस्य शस्त्वा जपः। पिबा सोममित्यादि याज्या। ५अ० १५क०।१होतकाणां स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ याज्या चेति-निर्णयः। १ तत्रैव याज्यान्तरं तत्काले सवनसंस्था निमित्तकर्मकार्यता ५अ० १६क०। १ उत्तमस्वरेण तृतीयसवनम् २ आदित्यग्रहेण चरणम्। ३ हूयमान ग्रहाणामीक्षणे जप्यमन्त्रः। ४स्तुते आर्भवे पवमाने विहृ-त्याङ्गारान् मनोतादिपश्विड़ान्तं पशुकर्म कृत्वा नारा-शंससादनपर्यन्तं पुरोडाशादिकर्म कार्य्यम्।५नाराशंसेषु सादितेषु पुरोडाशस्य स्वदुतमात् प्रदेशात् गृहीत्वा सर्व्वे चमसिनः पुरोडाशं तिस्रःतिस्रः पिण्डीकृत्य स्वात् स्वा-च्चमसात् दक्षिणतः स्वान् स्वान् पितॄनुद्दिश्य चमसान्तिके अत्र पितर इति मन्त्रे स्व स्व पित्रुपस्तेत्युक्तिः ६ सव्याहतः आग्न्योध्रीयं प्राप्य हविरुच्छिष्टं सर्व्वे प्राश्नीयुः। ५अ० १७क०। १सावित्रेण ग्रहेण चरणम्। २तत्र मन्त्रभेदः। ३वषट्कृते होतुः शस्त्रवैश्वदेवशस्त्रोक्तिः। संशता तेन द्वेष्यदिशं विहाय सर्व्वदिग्ध्यानञ्च। ४ माध्यन्दिनसव-ने शस्त्रादिषु आहावमन्त्रः। ५ तत् सवितुरित्यादि नवर्चा वैश्वदेवतोक्तिः तत्र उत्तमायाः परिधानीय त्वम्। ६ वैश्वदेवाग्निमारुतयोः सूक्तेषु सावित्रादिनि विदोधानम्। ७ तत्र चतस्रोवैश्वदेवशस्त्रे प्रयोज्याः ८ आग्निमारुते शस्त्रे उत्तरास्तिस्रऋचः पाद्याः। ९ सूक्तानां दैवतस्यैव निविद्देवतात्वम्। १० दैवतेन सूक्तान्तनानात्वम् तथाच यावतां सूक्तानामेकं दैवतं तावदेक एव सूक्तान्त इत्युक्तिः। ११ वैश्वदेवाग्निमारु-तयोरेकपातिन्य एव धाय्याः। १२ सर्व्वत्र प्रकृतौ विकृतौ च वैश्वदेवशस्त्रे द्विः पच्छः अर्द्धर्चशः सकृद् भूम्युपस्पर्शने परिधाने च मन्त्रः १३उकथं वाचीत्यादि शस्त्वा जपः। विश्वे देवाः शृणुतेत्यादियाज्याः। ५अ०१८क०।

१ सौम्यस्य चरुहविष्ककर्मभेदस्य याज्या। २ तस्योभय पार्श्वे घृतयाजाभ्यामुपांशुयागः। ३ तत्रैव विशेषोक्तिः। ४अध्वर्युणाऽऽहृतस्य उद्गातृभ्यः पूर्व्वं गृहीतेक्षणस्य मन्त्रः। ५ तस्मिंश्चरौ घृतयुते स्वस्वच्छायाऽदर्शने नैमित्तिकः मन्त्र-द्वयजपः तौ च मन्त्रौ। ६ अङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यामाज्येन नेत्रे अभ्यज्य छन्दोगेभ्यः प्रदानार्थमध्वर्य्यवे दानम्। ७ दर्भेषीकाभवाग्निषु विहृतेषु पात्नीवतस्य आग्नीध्रस्य उपांशुजप्यमन्त्रः। ८ नेष्टुर्विसंस्थितसञ्चारेण तमनु प्रपद्य तस्यान्तिक उपविश्य पात्नीवतस्य भक्षणम्। ५अ० १९क०। १ सदसोनिष्क्रमस्य आग्नीध्रं प्रति गतिः। २ आग्निमारुतं शस्त्रं द्रुतयाष्टत्त्या प्रयोक्तव्यम्। ३ तस्याद्यामृचं पच्छः ऋगावानं शंसेत् यदि सा पच्छः शस्या भवेत् तदा पादेपादेऽनुच्छ्वसन्नेव शंसेत्। ४ यदि सा अर्द्धर्चशःशस्या तदार्द्धर्चेऽवसायानवानम्। ५ उत्तमेन वच-नेन द्वितीयायाः सन्तननं कर्त्तव्यम्। ६ स्तोत्रारम्भे प्राप्तशिरस्कत्वादिभूमिस्पर्शान्तगुणोक्तिः। ७ परि-धानीयाया उत्तमेन वचनेन भुवयस्तावसेचनं होतृच मसे कार्य्यम्। ८ आग्निमारुते याज्याकथनम्। एत-दन्तसोमयागस्याग्निष्टोमसंज्ञा ५अ० २०क०।

६अध्याये। १ तृतीयसवने होतकाणामपि शस्त्राणि भवन्ति। २ तत्र याज्याङ्गशस्त्राणां प्रदर्शनम्। ३ तदन्तस्य उक्थ्यक्रतुत्वम्। ३सू०६अ० १क०। १यदि षोड़शी क्रतुःस्यात् तदा तृतीयसवने होतकशस्त्रानन्तरं तस्य कार्य्यता। अथ शस्त्रनाम षोड़शी तस्य विधाना-धिकारः। २ तत्र स्तोत्रियानुरूपौ तत्र च षड्चः। ३ तत्र तिस्रोगायत्र्यः। ४ एका द्व्यृचा पङ्क्ती। ५ तृचौ उष्णिह्वार्हतौ। आधूर्ष्वस्वा इति द्विपदा साच पच्छः शस्या। ६ अन्येषां तृचानां त्रिष्टुबादीनामुक्तिः। ७ तत्र पूर्वं तृचं द्वेधा कृत्वा शंसेत् एकैकामृचं द्वे द्वे कृत्वा शंसेत्। अस्य तृचस्य सप्तपदात्मकत्वात् एकैका मृचमेकैकामनुष्टभमेकैकां गायत्रीञ्च सम्पादयेत् तथा च आद्यैश्चतुर्भिश्चतुर्भिः पादैरनुष्टुभः शिष्टैस्त्रिभिस्त्रिभिः गायत्र्यः। अनेन प्रकारेण तृचा अपि षड्भवन्तीति। ९ निविदतिपत्तौ अच्छिन्नपयानुष्टुभे तृचे निविद्धेयेति परिधानीयानुष्टुभतृचदर्शनम्। १० उत्तरमस्योत्तमां-शिष्ट्वा उत्तमां निविदं दध्यात्। ११निविद्विशेषस्य लिङ्ग-प्रदर्शनम्। १२ परिधानीया ऋक्। तां जप्त्वा यागः ६ अ० २क०। १ विहृतस्य षोडशिनः इन्द्रा जुषस्वेत्याद्याः स्तुते पठिताः षड्चः स्तोत्रियानु-रूपौ भवतः। २ स्तोत्रियानुरूपाभ्यामूर्द्धं विहृते यच्छस्यं तदेव गन्तव्यम्। ३ द्वाभ्यां पादाभ्यामनर्द्ध-र्चान्तेऽवसानम् अनृगन्ते प्रणव इत्यमर्द्धर्चशः शंसनम्। ४ पूर्वासां पूर्वपदानां शंसनम्। ५ गायत्रीणां पङ्क्ति-भिर्विहरणम्। ६ पङ्क्तीनां द्वे द्वे शिष्येते ताभ्यां प्रणव-नम्। ७ उष्णिहोटहतीभिर्विहरणम् उष्णिहामुत्त-मान् पादान् द्वौ कुर्य्यात्। ८ चतुरोभागान् कृत्वा

बृहतीपादैर्विहरणम् तेन अष्टाक्षरमन्त्यमाद्यं चतुरक्षरं यथा भवति तथा विहरणम् । ९ द्विपदाश्च तत्र ताः सर्वाश्चतुर्द्धा कर्त्तव्याः । प्रथमायां सर्वे भागा व्यूहेनाव्यूहेन च पञ्चाक्षराः उत्तरास्तु चतुरक्षराः । तत्र च प्रथमां त्रिष्टुभा विहरेत् । उत्तरास्तिस्रोजगतीभिः । १० उत्तमायाद्विपदाया यच्चतुर्थमक्षरं तत् प्रथमस्य भागस्यान्त्यं तदेव द्वितीयस्याद्यम् । ११ तत्र विहरणप्रकारः । १२उत्तरासु इतरान् पादान् पश्चान् कृत्वाऽनुष्टुभं च कृत्वा शंसनम् । १३ स्तोत्रियानुरूपाभ्यामूर्द्ध्वं प्रोष्ठ्या इत्येतदन्तस्य शस्त्रावयवस्य विहृतसंज्ञा । १४ यत्र यत्र विहृतो भवति तत्र तत्र यौ प्रतिगरौ तयोरुदाहृतिः । १५याज्यायाजपेन मिश्रणम् । १६ मिश्रणप्रकारः। १७ विहृतस्य विशेषस्ततोऽन्यत्र सर्वमविहृतेन समानम् । १८ विहृतस्यैव विशेषः । १९ आहुतं षोड़शिपात्रं ससुपहावं भक्षयेत् । २० धर्म्मे ये भक्षिणस्तेऽपि भक्षयन्तीत्यतिदेशः । २१ सुब्रह्मण्यवर्ज्जितमैत्रावरुणादयस्त्रयश्छन्दोगाः । २२ षोड़शिभक्षमन्त्रः । ६अ० २क० । १ अतिरात्राधिकारः । २ प्रथमे पर्य्याये ये स्तोत्रियानुरूपास्तेषामाद्यस्याद्यामृचं विना अन्यासु सर्वासु ऋक्षु प्रथमानि पदानि द्विरुक्त्वा तत्रावसानम् । ३ शिष्टयोः पादयोः समस्य प्रणवनम् । ४ होतुराद्यां विना मध्यमानि सर्वासां पदानि सकृदुक्त्वाऽवसाय तान्येव प्रत्यादाय तैरुर्गन्तानि सन्धाय प्रणवनम् । ५उत्तमे पर्य्याये स्तोत्रियानुरूपेषु सर्वांमामृचामुत्तमानि पदानि मध्ये सर्वे शाच्छावाकाः द्विरुक्त्वा तैः प्रणुयुः । ६ उत्तमे पर्य्याये अच्छावाकः अन्तश्चतुरक्षराणि द्विरुक्त्वा प्रणुयात् । ७ शस्त्राणां चतुःपर्य्यायत्वम् । ८तत्राद्यं शस्त्रं होतुः।९याज्याभ्यः पूर्व्वप्रतीकानि पर्य्याससंज्ञा ।१०पर्य्यासोदाहरणम् । तेषां पर्य्यासंज्ञापि ।११पर्य्यासभिन्नानां गायत्राणामावापत्वम् ६अ० १अतिरात्रे पर्य्यायेषु समाप्तेषु छन्दोगा आश्विनशस्त्रेण स्तुवते । २ शंसिष्यन् विसंस्थितसञ्चरेण निष्क्रम्याग्नीध्रीये जानुभङ्गेन षड़ाहुतीर्जुहुयात् तत्र मन्त्राः तत-आज्यशेषप्राशनं तुष्णीमेव कुर्य्यात् । ३ होमार्थं पृथक्, कृतस्याज्यस्य शिष्टमाज्यं प्राश्य अप उपस्पृशेन्नाचामेत् अनाचमनेऽपि नाशुद्धिरित्यत्र देवरथ इत्यादिश्रुतिनिदर्शनम् । ४प्राश्य प्रतिप्रसृप्य पश्चात् स्वस्वस्थानस्य, समस्तजङ्घोरुररत्निभ्याम् उपस्थं कृत्वा (पादाङ्गुलीभिर्भूमिमाश्रित्य) उत्पतिष्यन् पक्षीव उपविशेत् । ५कृतोपस्थोपवेशनस्यैव आश्विनशंसनम् । ६ एकपातिन्याः प्रतिपदः पच्छः शंषनम् । ७ प्रतिपदा गायत्रस्याग्नेयस्योपसन्तननम् । ८स्तोत्रशंसने प्रातरनुवाकधर्म्मातिदेशः । ९त्रयो वार्हतास्तृचा स्तोत्रियाः प्रगाथा वा तान् यथादैवतं यथाश्रुतं शंसेत् । १० अन्येषु च्छन्दःसु यथादैवतं शंसेत् । ११ द्विपदाः पच्छः शंसेत् । १२ एकपदाः प्रणवेनोपसन्तनुयात् । १३ एकपदाभ्यो याउत्तराः ताः एकपदान्तगैः प्रणवैरुपसन्तनुयात् । १४ अर्द्धर्चशस्येषु पच्छः शस्याः पच्छः शस्येषु चार्द्धर्चशस्या यास्ता उद्धरेत् । १५ सूक्तन्यायेन वा शंसनम् नोद्धार इति विकल्पः । त्रिष्टुब्जगतीभ्योऽन्यत्र विशेषः । १७ उदिते सूर्य्ये प्रतिप्रियतममित्यस्योत्तमेन प्रणवेन सूर्य्योनोदिव इत्येतत् सन्धाय तदादीनि सौर्य्याणि सूक्तानि शंसेत् । १८ सौर्य्यसूक्तानि सूर्य्योनोदिव इत्यादीनि दर्शितानि । १९ बृहस्पते अति यदर्य्य इत्यादि परिधानीया। २०प्रतिपदे परिधानीयाया आहावत्वविधानम् । २१ यदि बृहत्साम कुर्य्यात् तस्य योनिम् त्वामिद्धि हवामह इति तृचम् । एतेषु प्रगाथेषु द्वितीयाम् इन्द्रक्रतुमित्यस्योपरिष्टात्, तृतीयाम् अभि त्वेत्यस्योपरिष्टात् शंसेत् । २२तत्र विकल्पः । २३आश्विनग्रहेण पुरोडाशेन चरणम् । तत्र अनुवाक्या प्रैषः याज्याद्वयम् अध्वर्य्वा आनवानञ्च क्रमेणोक्तानि । २५आश्विनपुरोडाशस्य स्विष्टकृताचरणे संयाज्याद्वयम् इत्यन्तोऽतिरात्रः क्रतुः । ६अ० ५क० । १ नैमित्तिककार्य्यभेदकथनायोत्तरग्रन्थः यदि सर्वे पर्य्यायाः प्रयुक्ता न भवन्ति इत्येवमाशङ्का स्यात् अतिक्रान्तप्राया रात्रिः सा पर्य्यायाणामाश्विनस्य चापर्य्याप्तेति तदा सर्वेभ्यःपर्य्यायेभ्यः एकं पर्य्यायं समुद्धृत्य कुर्य्युः । २ तत्र करणप्रकारः । प्रथमात् पर्य्यात् होता स्वं शस्त्रमाददीत । मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिनौ द्वितीयात् पर्य्यायात् स्वे शस्त्रे, उत्तमादच्छवाकः स्वमेव शस्त्रमित्येवं प्रकारः । ३ यदा तु प्रथमः पर्य्यायः प्रयुक्तः मध्यमोत्तमावप्रयुक्तौ तयोराश्विनस्य चापर्य्याप्ता रात्रिरित्याशङ्का स्यात् तदैवं कुर्य्युः । द्वौ होतृमैत्रावरुणौ प्रथमात्, ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकौ तु उत्तमात् शस्त्रमाददीत । ४ सर्वेषां वा स्तोमनिर्ह्रासः । ५ स्तोमनिर्ह्रासे शस्त्रनिर्ह्रासप्रकारः । ६ स्तोमनिर्ह्रास सम्भरणयोर्निर्ह्रासविधानम् । ७ एके शाखिनः होतृवर्ज्जं स्तोमनिर्ह्रासं कुर्व्वन्ति । ८ अग्ने ! विवस्वदूषस इत्येतत् आश्विनीय एकस्तोत्रियः । ९ आग्नेये क्रतौ तस्य एकस्तोत्रियस्य बृहतीच्छन्दः । १०त्रीणि षट्शतानि

आश्विने पुरस्तात् सकृच्छंसनम् यथाश्रुतमनुदैवतं ११ । १२ द्विषामद्विषां वा नद्यादिभिरव्यवधाने सुत्यासन्निपाते सम्भवो दोषः । १३ तथा दोषसम्भावनायाम् आ सवनदेवतावाहनात् सम्यक्त्वरां कृत्वा कर्म्म कार्य्यम् । १४ सम्भवे दोषे सति मरुत्वतीये शस्त्रं यस्मिन् सूक्ते निविद्धीयते तस्य सूक्तस्य पुरस्तादिदं सूक्तं शंसेत् । १५ निष्केवल्ये योजात इवेति सूक्तशंसनम् । १६ वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवसूक्तस्य पुरस्तात् शंसनम् । १७ एतेषु आगन्तुषु निविदादध्यात् यस्य पुरस्तात् शस्यानि सूक्तानि विहितानि तान्युद्धारेत् । १८ निविदः स्थानं यद्यतिहरेत् तदा यस्मिन् सूक्ते निविदतिपन्ना तत्पूर्व्वापरभूतं समाप्य आगन्तुकात् दैवतात् पुरस्तात् "मा प्रगामेति" सूक्तमखण्डितं शस्त्वाऽन्यस्मिन्नागन्तुके तद्दैवतानां निविदं दध्यात् । ६अ० ६क० । १ सवनार्थस्य सोमस्य सवने समाप्ते अतिरेके सोमातिरेकसंज्ञा । स च स्तुतशस्त्रोपजननो भवति तत्र छन्दोगैः स्तोतव्यं, बह्वृचैः शस्तव्यम् । २ तत्र प्रातःसवने स्तोत्रियानुरूपयाज्याकथनम् । ३ गायत्र्या वैष्णव्या यजनं वेति विकल्पः । ४ गाणगारिमते इन्द्रावैष्णव्या यजनम् । ५ "ऐन्द्रावैष्णवी" च सं वां कर्म्मणेत्यादि" त्रिष्टुप्छन्दस्त्वात् यजने ग्राह्या । ६ माध्यन्दिनसवने स्तोत्रियानुरूपयोः याज्यायाश्च उक्तिः । ७ तृतीयसवने यद्यग्निष्टोमे सोमातिरेकः तदा उकथ्यं कुर्य्यात् । यद्युकथ्ये सोमातिरेकस्तदा षोड़शिनं कुर्य्यात् यदि षोड़शिनि तथा स्यात् तदाऽतिरात्रं कुर्य्यात् इत्युक्तिः । ८ अतिरात्राच्चेत् सोमातिरेकस्तदा प्रतत्त इत्यादि स्तोत्रियानुरूपौ कृत्वा माध्यन्दिनसवनवत् शेषकरणम् । ९ माध्यंदिनीययाज्यात्रयम् ६अ० ७क० । १ क्रीते सोमे नष्टे दग्धे वा प्रायश्चित्तविधिः । २ सदोऽपिधानानि हविर्धानानि अमन्त्रकं कुर्युरिति पूर्व्वपक्षः । ३ समन्त्रकं वा तदाचरणमिति सिद्धान्तः । ४ सोमेन यागसिद्धिरित्यतोऽन्यसोमविधानेन सोमाभिषवः । ५ सोमान्तरालाभे पूतिका फाल्गुनानि वा संसृष्टान्यभिषुणुयुः । (पूतिका सोमसदृशी लतारूपा फाल्गुनानि च स्तम्बरूपा ओषधिभेदाः अभियुक्तोपदेशेन स्वरूपतोज्ञेयाः) । ६ फाल्गुनालाभे दूर्व्वादिसंसृष्टपूतिकाग्रहणम् । ७ दीक्षास्वकृतासु क्रीतसोमनाशे आ सोमनाशात् दीक्षाकालवर्द्धनम् उपसत्सु जातासु सोमनाशे उपसत्कालवर्द्धनम् । तत्र सर्व्वत्र प्रधानकालानुरोधेन कालवर्द्धनम् । कालवर्द्धनेऽपि सोमालाभे प्रतिनिधिना प्रधानकालमध्ये यागसमापनम् इत्येकः पक्षः । भूः स्वाहेति प्रायश्चित्तं कृत्वारब्धं प्रयोगं विसृज्य सोमं सम्पाद्य पुनर्यागकरणमिति सिद्धान्तपक्षः । ८ सुत्यासु नष्टे सोमे तदलाभे प्रतिनिधिप्रयोगकरणमेव न तत्राहर्वृद्धिः प्रयोगत्यागो वेति सिद्धान्तः । प्रातःसवने सोमे नष्टे प्रतिनिधिद्रव्यमभिषुत्य तद्रसेन प्रतिदुहोमिश्रणम् (सद्योदुग्धं पयः प्रतिधुक्) । १० माध्यन्दिने तत्र पक्वपयोमिश्रणम् । ११ तृतीयसवने पूर्व्ववत् दधिमिश्रणम् । १२ फाल्गुनानां प्रतिनिधित्वेन ग्रहणे श्रायन्तीयं साम ब्रह्मसाम भवति वारवन्तीयञ्च यज्ञायज्ञीयस्थाने । १३ ब्रह्मसाम तु तत्रविषये श्रायन्तीयं साम यज्ञायज्ञीयं तु यथोक्तमेवेति एकमतम् । १४ प्रतिनिधिना उदवसानीयान्तं यज्ञं समाप्य तस्माद्देशादुदवसाय सोमं सम्पाद्य पुनर्यागः कार्य्यः । १५ पुनः प्रयोगे पुनर्दक्षिणा । १६ यद्युपात्तेऽपि प्रतिनिधौ यागात् प्राक् सोमलाभः तदा प्रतिनिधिद्रव्यत्यागेन यथोक्तमेव सोमेन यजनम् प्रतिनिधिनिमित्तानि सोमश्रपणादीनि न भवन्ति । यदा पुनरहर्गणेषु सुत्यासम्भवात् प्रतिनिधिनैवैकमहः क्रियते तदा सत्रप्रयोगं समाप्य उदवसाय तदेवाहः पुनः प्रयुञ्जीरन् तथा च आरब्धं फलसाधनं यज्ञं प्रयुज्य समाप्यैतत् कर्त्तव्यं नावान्तरमेकस्याह्नः प्रयोगः एकाहेषु प्रतिनिधावुपात्ते प्रतिनिधिनैवेष्ट्वा पुनर्यागः । १६ सू० ६अ० ८क० । १ दीक्षितानां मध्ये कस्यचित् व्याध्युपतापे प्रायश्चित्तविधानम् । २ जीवानामस्यता इत्यादि मन्त्रचतुष्टयेन या ओषधीरिति सूक्तेन च पीड़ितं स्नपयित्वानुमार्जनं कार्य्यम् एतत्सर्व्वं ब्रह्मणा कार्य्यम् । ३ अनुमार्जने मन्त्रभेदाः । ४ एवमुपतप्तस्य कर्म्मणि कृते सर्व्वेषां यथास्थानं गतिः । ५ तस्मिन्निमित्ते त्रातारमिन्द्रमित्याद्या ऋक् नाज्यं कार्य्यं स्याद्या भवति । ६ तस्मिन् वैश्वदेवसूक्तादिजपः कार्य्यान्तरञ्च । ७ रोगनिवृत्तौ यथोपदिष्टतया प्रकृत्यैव सर्व्वं कार्य्यम् । ७ सू० ६अ० ९क० । १ मृते तस्मिन् अतीर्थेन निर्गमय्य अवभृतार्थं सङ्कल्पिते देशे मृतस्य प्रेतालङ्कारादिकरणम् । २ मृतस्य केशश्मश्रुलोमनखवापनम् । ३ उशीरेणानुलेपनम् । ४ नलदमालापरिधापनम् । ५ प्रेतस्य देहस्यान्त्राणि निःपुरीषाणि कृत्वा पृषदाज्येन पूरयित्वा पुनर्देहे बन्धनीयानीत्येकमतम् । ६ मृतस्य वाससा वेष्टनप्रकारः । ७ तस्यैव

वस्त्रस्यैकदेशस्य प्रेतक्रियाधिकारिणा ग्रहणम् । ८प्रेतस्याग्नीन् द्वयोररण्योः समारोप्य देवयजनस्य बहिर्वेदि प्रेतमानीयाग्निं मथित्वा विहृत्य तत्रैव दहेयुः।९अनाहिताग्नेरौपासनरूपेणाऽऽहार्येण दाहः । १०दीक्षितस्य पत्नीमरणेऽपि लौकिकाग्निना दाहः । आहिताग्नेरपि सर्वाधाने लौकिकाग्निनैव पत्न्या दाहः । औपसनाग्निसत्त्वे तु तेन दाह इति भेदः । ११प्रेतदाहदेशादागत्य पूर्वापरीभूताहःसमापनं यथाविहितं कुर्य्युः । १२ दीक्षितदहनोत्तरं शास्त्रानुवचनाभिष्टवनसंस्तवनेषु विशेषोक्तिः । १३ श्मशानायतने परितः कर्त्तव्यभेदः । १४ होतुःस्वस्थानात् पश्चादुपवेशनम् । १५तत्र अध्वर्य्योरुपवेशनप्रकारः । १६ तत्र आयं गौरित्यादिषु ऋक्षु उपांशुस्तुतिप्रदर्शनम् । १७ स्तवनोत्तरं होतुः कर्त्तव्यम् । १८ । १९ । तत्र यमदृष्टान्ततया प्रेहिप्रेहीत्यादि सूक्तजपः । २० अनुद्रवणास्थिसञ्चने कृत्वा यथासनमृत्विजामासादनम् । २१ तेषां भक्षणप्रकारादि । २२ दीक्षितस्य मृत्युदिने उक्तप्रकारं कर्म्म समाप्य सप्तदशस्तोमं त्रिवृत्पवमानकं रथन्तरपृष्ठमग्निष्टोमसंस्थं बृहद्रथन्तरं दीक्षितमरणनिमित्तं सत्रमध्ये सत्रिणः कुर्य्युः । २३उक्ते अह्नि समाप्ते एतान्यस्थीनि अवभृतकाले अवभृतार्थं संक्लिप्तास्वप्सु कुम्भेन सह क्षिपेयुः एतस्य मृतस्य तदहरिति वदन्तः सर्वे सत्रिणः कुर्य्युः। २४मृतस्य दाहादारभ्य कार्य्यान्तरोपदेशः ।२५शेषसमापने मृतस्य संख्यापूरणाय तत्सन्निकृष्टं दीक्षयित्वा सत्रसमापनं कुर्य्युः २६ गृहपतौ मृते तदहःप्रवृत्तं समाप्यावभृथं कृत्वा सदोदग्ध्वा च सत्रादुत्थानं भवति न पुनः शेषसमापनम् ।२७गृहपतेरपि अस्थिसञ्चयनादयः पूर्व्वेण तुल्याः कार्य्याः । २८ एकाहेषु यजमानस्य पूर्व्वासने तस्य तस्य शयनम् । २९ मृतस्य गृहपतेः वहन्तीषु अप्सु अवभृथकर्म्म कृत्वा प्रेतस्य तत्र निक्षेपः एवमालेखनस्य आचार्य्यस्योक्तिः । ३० आश्मरथ्यमते तस्य यज्ञपात्रैः सहदाहः । ३१ एतत्पक्षे अयमेव अवभृथोनान्यः । ६अ० १०क० । १ सोमयागस्य अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति सप्त संस्थाः । २तासां मध्ये यासुपयन्ति तस्यान्ते यज्ञपुच्छं नाम कर्म्म कर्त्तव्यम् । ३यज्ञपुच्छस्य प्रकारः । तत्र सूक्तवाकप्रैषस्य उत्तमत्वम् । ५तत्र पुरोडाशकरणं तद्देवता च । ६सवनीयस्य पशोःपशुपुरोडाशपक्षे अनीष्टधेतां पुरोडाशैरिति वचनमित्युक्तिः । ७ सवनीयैः कार्म्मभिः इन्द्रवद्भिः पशुपुरोडाशेन पशुदेवतावद्भिः । ८ शंयुवाकादूर्द्ध्वं हारियोजनं कार्य्यम् ।९हारियोजनस्य अनुवाक्याप्रैषयाज्याः । १०अहर्गणेषु अन्त्येष्वहःसु उक्ते एव याज्यानुवाक्ये । ११अहर्गणेष्वन्येभ्योऽन्यानि, तेषां च प्रतीकोक्तिः । १२ सारस्वतसत्रादिषु यानि सुत्यानि सौत्याहोभिरुत्तरवन्ति तेष्वन्त्येष्वनुवाक्या । १३ हारियोजने मैत्रावरुणस्य अनुवषट्कारात् प्राक्अतिप्रैषनामकप्रैषकथनम् । १४ अतिरात्रे तेऽश्वः इत्यत्र तेऽद्येति प्रयोगः । १५ वक्ष्यमाणे श्वःसुत्यामित्यत्र अद्य सुत्यामिति प्रयोगः । १६ आग्नीध्रः अतिप्रैषस्यान्तं स्तुत्वा यज्ञः श्वः सुत्यामित्यादि मन्त्रं वदेत् ६ अ० ११क० । १ उन्नेत्राहृतं द्रोणकलशमिडामिव प्रतिगृह्योपहवमिष्ट्वा द्रोणकलशस्थसोममवपश्येत् । २शस्तुः प्राणभक्ष मन्त्रः हरिवत इत्यादि । द्रोणकलशस्थसोमं गृहीत्वा मन्त्राभ्यां मुखहृदयमभिमृश्य येन पथा सदोहविर्धानं वा गतः तेन पथा तत्र प्रतिनिवृत्तिः । विनिसृप्ताहुतिनामकौ होमौ कुर्य्यात् तत्र होममन्त्रौ च । ३ षड्भिर्मन्त्रैः आहवनीये षट्षट्शकलाभ्याधानम् । ते च देवकृतस्यैनसइत्यादयः सूत्रोक्ताः षट् । ४ द्रोणकलशाद्धानागृहीत्वा पश्येयुः तत्र मन्त्रः आपूर्य्या इत्युक्तिः ४ तुष्णीमवघ्राय ता धानाः अन्तःपरिधिदेशे निवपेयुः। आहवनीयदेशात् सर्वे दक्षिणावृतः प्रत्येत्याग्नीध्रीयं गच्छेयुः विनिसृप्ताहुतिपर्य्यन्तमेतत् सर्वं सर्वे कुर्युः । ७ तांश्चमसान् गत्वा आर्द्रदूर्वाजातीयानि निष्पीड्य स्वेस्वे चमसेऽन्तरा प्रक्षिप्य सर्वे चमसिनः स्वान् स्वान् चमसान् दूर्वादिरसयुक्तान् गृहीत्वा प्रोक्षिताभिरद्भिः स्वं स्वमात्मानं दक्षिणैः पाणिभिरप्रदक्षिणं पर्युक्षेरन् । ८सव्यैर्वा पाणिभिः प्रदक्षिणं पर्युक्षेरन् । ९तत्र पर्युक्षणे गाथामन्त्रः । १०पित्रादित्रयजीवने नैता गाथा पाठ्याः नापि पर्युक्षणं कुर्य्युः तद्वर्जं सर्वं सर्वे कुर्युः । ११ अवघ्राणाभिमर्शनमन्त्राः । १२ सयजमानर्त्विजां परस्परस्य हस्तग्रहणे मन्त्राः ६अ० १२क० । १पत्नीसंयाजैश्चरित्वा पत्न्यै वेदप्रदानादि पूर्णपात्रनिनयनान्तं कर्म्म कृत्वा वेदस्तरणं कृत्वाऽकृत्वा वा प्रायश्चित्तानि जुहूयात् ।

२ पञ्चभक्तिकस्य साम्नोनिधनरूपामन्त्यां भक्तिं कृत्वा सत्रेऽवभृथं कुर्युः । ३ जले क्रियमाणा इष्टिरवभृथेष्टिः । तया चरणम् । ४ ५ अत्र विशेषाः । अस्याभिष्टौ मया-

जाद्यनुयाजान्ता नाखामिडा न बर्हिष्मन्तौ प्रयाजानुयाजावप्मन्तौ तौ च गायत्रौ । ६ तत्र वारुणं हविः हविर्दोषे सति यागावसरे हविरेवोत्पाद्य यष्टव्यम् । ७ स्विष्टिकृद्यागे अग्नीवरुणौ देवते अव ते हेडोवरुण नमोभिरिति द्वे ऋचौ तत्र साधनम् । अत्र च निगदाभावात् अग्नीवरुणावादिश्य स त्वं न इत्यृचा यष्टव्यम् । ८अस्नामिष्टौ नमोवरुणाय इति मन्त्रेण दक्षिणानुपादानुदके निदध्युः । ९ तत्र आचमने मन्त्रत्रयम् । १० आचमनप्रकारः । ११ शौचाङ्गमाचमनं कृत्वा स्नानाङ्गमाचमनं कृत्वा आस्नायुः तत्र मन्त्राः । १२अदीक्षितानामुक्तमन्त्रैराप्लावनं वाऽभ्युक्षणं वा । १३ उन्नेता स्वशाखोक्तविधिना सर्व्वानुदकादुत्तारयेत् । १४ उन्नेत्रा उन्नीयमानाः उन्नेतरित्यादि मन्त्रं जपेयुः । १५उदकादुत्तीर्य उद्वयं तमस इत्यादि मन्त्रं जपेयुः । १६ इत ऊर्द्धं संस्थाजपपर्य्यन्तं हृदयस्थूलेन समानं तथा च अनवेक्षमाणाः इत्यादयः समिदाधानान्ताः सर्व्वैः कार्य्याः । १७ अपहृतकर्म्माणः संस्थाजपं कुर्य्युः । १७सू० ६अ० १३क० । १ गार्हपत्ये उदयनीयया चरणम् । २ सा च प्रायणीयया तुल्या । ३सर्व्वसाम्येऽपि अयं विशेषः । तत्र चतस्र आज्यहविषोदेवता अदितिः पञ्चमी चरुहविः पथ्या स्वस्तिस्तत्र प्रथमा इह चतुर्थी भवतीति । ४ याज्यानुवाक्ये च विपरीते तत्र या याज्या सा इह अनुवाक्या । तत्रानुवाक्या इह याज्या । ५ प्रायणीयायाः कर्त्तार एवात्र कर्त्तारः । ६ संयाज्याया ऐकरूप्यं न याज्यात्वेन वैपरीत्यम् । ७उदयनीयायां समाप्तायां मैत्रावरुणदैवतोऽनूबन्ध्यः पशुः । ८ सदसि आसीनैर्होत्रादिभिः पशुः कार्य्यः स च वारुणीय इत्येके ९ उत्तरवेदिसमीपे आसीनैस्तैः कार्य्य इत्येके । १०तत्र नैमित्तिकः कर्म्मभेदः । अनूबन्ध्यापशोर्वपायां हुतायां यद्येकादशिन्यपशतः कृता तदाऽग्निषोमीयेण सञ्चरेण गत्वा गार्हपत्ये त्वाष्ट्रेण पशुना चरणम् । ११ त्वाष्ट्रपशुकरणप्रकारः । त्वाष्ट्रं पशुं यूपाञ्जनादि कृत्वा उत्सृजेत् इत्येकः पक्षः । १२यदि अध्वर्य्यव आज्येन तं पशुयागं समापयेयुः तदा होतापि तथा कुर्य्यात् १३ आज्येन समापने अनेके पक्षाः । ब्राह्मणोक्तदिशा वेद्याः ।१४ आज्येन करणपक्षे पशुवत् शब्दप्रयोगः । १५ यद्यत्र देविका हवींषि अनुनिर्वपेयुः धाताऽनुमतिः राका सिनीवाली कुहूरिति पञ्च देवताः।१६तत्र धातृरूपस्थाने मन्त्रभेदः ।१७एषाञ्च पञ्चानां देव्य इति संज्ञा । देवीत्वपक्षे सूर्य्यः द्यौः उषा गौः पृथिवीति पञ्च देवताः।१८तत्र सूर्य्यस्य चातुर्मास्येभ्यो याज्यानुवाक्ये ग्राह्ये ।१९अनुबन्ध्यपशुद्रव्यस्यालाभे मैत्रावरुणीया पयस्या कर्त्तव्याः। २०सा च आज्यभागादिः वाजिनान्ता कार्य्या ।२१ कर्म्मिणो वाजिनं भक्षयेयुः ।सत्रविषये सर्वे भक्षयेयुः । २३ उदवसनीयया चरणं तत्करणप्रकारः । २४ प्रकृतेन ज्योतिष्टोमाख्येन सोमेन यजमानदक्षिणीयया दीक्षां प्रविष्टः स सोमेनेष्ट्वा अवभृथेष्टौ दीक्षोन्मोचनं कृत्वा तस्मादुत्थित एवानूबन्ध्यान्तं प्रयोगं समाप्य तदन्तेऽग्नीनरण्योः समारोप्य उदग्देवयजनात् यो देशस्तस्मिन्नग्नीन्मथित्वोदवसानीयया यजते इत्येकोऽर्थः । अपरस्तु यदि सर्वे दीक्षिताः स्युः सत्रञ्चेति दीक्षिता उषिता इति पाठः कर्त्तव्यः समासपाठेऽर्थस्य दुर्गमत्वात् यदि सर्वे दीक्षिताः स्युस्तदा पूर्ववदेवानूबन्ध्यान्तं कर्म कृत्वा सर्वे स्वान् स्वानग्नीन् स्वे स्वे चारणीषु पृथक् पृथक् समारोप्य पूर्ववन्मथित्वा पृथगेवोदवसानीयया यजेरन्निति विशेषतोऽर्थः । सेयमुदवसानीया एवंरूपा भवति । पुनराधाने याम्नाता इष्टिस्तद्रूपा । सा च अविकृता अविभक्ताज्यभागविकारा उपांशुत्वरहिता केवलमग्निदेवता । ६अ० २४क०

इत्थं पूर्वार्द्धस्य षष्ठाध्यायीरूपस्य प्रतिसूत्रमभिधेयार्था दर्शिताः उत्तरार्द्धमपि षड्ध्यायीरूपम् बाहुल्यभयात् तत्रत्यप्रतिसूत्रप्रतिपाद्यार्था न दर्शिता मूलग्रन्थे द्रष्टव्याः। संक्षेपेणायमर्थस्तत्रत्यः । सप्तमाष्टमाध्याययोः सत्राधिकारेण इतिकर्त्तव्यतादिदर्शनम् ।नवमे अहीनैकाहाधिकारेण इतिकर्त्तव्यताकलापः। दशमे रात्रिसत्रविवरणम्। एकादशे कामनाविशेषेण तदाचरणम् गवामयनचरणञ्च। द्वादशे गवामयनस्यैव दिनसङ्कलनादि। प्रागस्य चतुरध्यायात्मकत्वोक्तिः प्रामादिकी।

तदीयगृह्यसूत्रे प्रतिपाद्यविषया स्तावदभिधीयन्ते । तत्र प्रथमाध्याये।स्थालीपाकाद्युपाकर्म्मान्तानि कर्म्माणि । १ गृह्यव्याख्यानप्रतिज्ञा । २ पाकयज्ञप्रकारः । ३ पाकयज्ञप्रकारस्य त्रैविध्योपदेशः । ४ एतान्यपि कर्म्माणि नित्यानि श्रौतैस्तुल्यानि आहिताग्नेरपीत्युक्तिः । ५ पाकयज्ञानामर्थवादरूपं ब्राह्मणम् । १अ० १क० । १ सायम्प्रातःपक्वहविष्यहोमः । २ देवयज्ञः । ३ स्वाहाकारेण बलिहरणम् । ४ बलिप्रदानार्हदेवतानिर्णयः । ५ दिक्षु देवताभ्यो देवतापुरुषेभ्यो बलिहरणम् । ६ मध्ये ब्रह्मणे ब्रह्मपुरुषेभ्यश्च बलिहरणम् । ७ मध्ये विश्वेभ्यो

देवेभ्यो बलिहरणम् । ८ मध्ये, दिवसे, दिवाचारिभ्यो भूतेभ्यो बलिहरणम् । ९ रात्रौ, नक्तञ्चारिभ्यो भूतेभ्यो बलिहरणम् । १० सर्व्वशेषे रक्षोभ्यो बलिहरणम् । ११ पितृयज्ञे प्राचीनावीती अन्यत्र निनयादिषु दक्षिणावीतीत्युक्तिः । १अ० २क० । १वक्ष्यमाणकर्म्मणां होमविधिः । २ पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनम् । ३पवित्रलक्षणोत्पवनयोर्निर्णयः । आज्यहोमेषु परिस्तरणं कार्य्यं वा न वेति निर्णयः । ५ पाकयज्ञेषु आज्यभागौ कार्य्यौ वा न वेति निर्णयः । ६ धन्वन्तरियज्ञं शूलगवञ्च वर्ज्जयित्वा सर्वेषु पाकयज्ञेषु ब्रह्मा कार्य्यो वा नवेति निर्णयः । ७ अनादेशे नामधेयेन होमः । ८ अनादेशे देवतानिर्णयः । ९ एकबर्हिरादियज्ञाः समानकालिकाः । १० पूर्वोक्तस्य प्रमाणार्थं यज्ञगाथोदाहरणम् । १अ० ३क० । १चौलकर्म्मादीनां कालविधिः । २एके आचार्य्याः सर्व्वस्मिन् काले विवाहमिच्छन्ति । ३ आज्यहोमः । ४ ऋगाहुतयो व्याहृत्याहुतयश्च । ५ उभयाहुतिसमुच्चयपक्षः । एके अनादेशाहुतिमिच्छन्तीत्युक्तिः । ७तेषामाहुतयः । १अ०४क० ।१ वंशपरीक्षा । २ वरगुणकथनम् । ३कन्यागुणकथनम् ।४ परीक्षान्तरम् । ५ क्षेत्राद्यष्टमृत्पिण्डैः परीक्षा । ६ पिण्डानां मृद्विशेषकथनम् । १अ०५क० ।१ ब्राह्माद्यष्टविधविवाहोक्तिः । १अ० ६क० । १ विवाहे देशधर्म्मग्रामधर्म्मकुलधर्म्माणां कर्त्तव्यता । २ जनपदादिधर्म्मस्य सर्व्वत्र समानत्वमित्युक्तिः । ३ पाणिग्रहणविधिः । पुत्रकामिना अङ्गुष्ठस्य ग्रहणम् । दुहितृकामिना अङ्गुलेर्ग्रहणम् । ५ उभयकामिना अङ्गुष्ठाङ्गुलिसहितहस्तस्य ग्रहणम् । ६ अग्न्युदककुम्भप्रदक्षिणे वधूजप्यमन्त्रः । ७अश्मारोहणे आचार्य्यजप्यमन्त्रः । ८लाजहोमप्रकारः । भ्रात्रादिर्व्वा लाजानावपतीत्युक्तिः । ९ वरो जामदग्न्यश्चेत् त्रिर्लाजानावपति । १० लाजेषु हविरवधारणम् । ११ वरकर्त्तृकमवदानम् । १२अवदानस्य सर्व्वत्रातिदेशः । १३ वरकर्त्तृकहोममन्त्राः । १४ अमन्त्रकं शूर्पपुटेन वधूकर्त्तृकं लाजदानम् । १५ एके लाजानोप्य पश्चात्परिणयमाहुरित्युक्तिः । १६ शिखाविमोचनम् । १७दक्षिणशिखाविमोचनम् । १८ उत्तरशिखाविमोचनम् । १९ सप्तपदीगमनम् । २० उभयोः शिरसि उदकुम्भसेचनम् । २१ग्रामान्तरगमने अन्तरा वसतिः ।१२ ध्रुवारुन्धत्यादिं दृष्ट्वा वाग्विसर्ज्जनम् । १अ० ७क० ।१ यानारोहणमन्त्रः । २नावारोहणमन्त्रः । ३उदकादुत्तारणमन्त्रः । ४वधूर्यदि रोदिति तदा ऋग्विशेषं जपेत् । ५विवाहाग्निं गृहीत्वा गन्तव्यम् । ६ देशवृक्षचतुष्पथादौ जप्यमन्त्रः । ७पथिका ईक्षकाः सन्ति चेत् तदीक्षणमन्त्रः । ८ गृहप्रवेशमन्त्रः । ९ उपवेशनदधिप्राशनहृदयाञ्जनादयः । १०विवाहावधि ब्रह्मचर्य्यधारणादिः । ११ त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा ब्रह्मचर्य्यधारणम् । १२ संवत्सरं वा ब्रह्मचर्य्यधारणम् । १३व्रतानन्तरं वधूवस्त्रदानम् । १४ब्राह्मणेभ्योऽन्नदानम् । १५ स्वस्तिवाचनम् । १अ० ८क० । १ पाणिग्रहणप्रभृतिगृह्याग्निपरिचरणम् । २ अग्नौ नष्टे प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनरग्निपरिग्रहणम् । ३ एके अग्न्युपशान्तौ पत्न्या उपवासं वदन्तीत्युक्तिः । ४तदग्निपरिग्रहणं अग्निहोत्रविधानेनेत्युक्तिः । ५होमादिकालव्यवस्था ।६होमद्रव्याणि । ७ उक्तद्रव्याभावे द्रव्यान्तरप्रतिनिधिः। ८सायम्प्रातर्होमः । १अ० ९क०। पार्व्वणस्थालीपाकः । २भोजननियमः । ३ इध्मबर्हिषोर्व्वन्धनम् । ४ तद्देवता । ५ काम्यदेवता । ६ शूर्पमुष्टिनिर्व्वपणम् । ७ शूर्पमुष्टिप्रोक्षणम् । ८ अवघातप्रक्षालनेनानेकत्र श्रपणानि । ९ एकत्र श्रपणं वा ।१०नानाश्रपणप्रकारः । ११ एकत्र श्रपणप्रकारः । १२ आज्योत्पवनादिः । १३ आघाराज्यभागौ स्विष्टकृद्धोमश्च । १४ आग्नेयादिहोमः । १५ आज्यभागयोर्यज्ञचक्षुरूपत्वम् । १६ यज्ञपुरुषस्य उपवेशननियमः । १७ अग्नेरुत्तरपूर्व्वदेशे होमः।१८हविःस्थापनदेशः ।१९पश्चाद्वर्त्तिहोमनिर्णयः । २०स्विष्टकृद्धोमनियमः । २१स्विष्टकृद्धोमे हविःशेषाभावः ।२२स्विष्टकृद्धोममन्त्रः ।२३पूर्णपात्रनिनयनम् । २४ पूर्णपात्रनिनयनकालः ।२५पाकयज्ञतन्त्रम् । २६दक्षिणादानम् । १अ० १०क० । १ पशुकल्पः ।२पशूपस्पर्शनम् । ३ पशुप्रोक्षणम् । ४पशुनिनयनम् । ५ मन्त्रवर्ज्जम् पशुनिनयनम् । ६ उल्मूकाहरणम् । ७ शामित्रोक्तिः । ८ पश्वन्वारम्भणम् । अन्वारम्भे कर्त्तृकथनम् । १० वपाहोमः । ११स्थालीपाकश्रपणम् । १२ पश्ववदानं स्थालीपाकहोमश्च । १३अवदानसहितहोमो वा । १४ प्रत्येकावदाने द्विर्द्विरवदानम् । १५ तूष्णीं हृदयशूलाचरणम् । १अ० ११ क० । १ चैत्ययज्ञे स्विष्टिकृतः प्राक् बलिहरणम् । २ विदेशस्थचैत्यपक्षे पलाशदूतेन बलिहरणम् । ३ भयसम्भावनायां दूताय शस्त्रदानम् । ४ नद्यन्तरा चेत् प्लवदानम् । ५ धन्वन्तरि-

चैत्यस्येतत्पुरोहिताय बलिहरणम् । १अ० १२क० । १ पुंसवनम्, अनवलोभनञ्च । २ तृतीयमासे पुष्यनक्षत्रे उपोष्य तुल्यवर्णावत्सायागोर्दधिमात्रया प्राशनम् ।३प्रश्न-वचनम् । ४ त्रिःप्राशनम् । ५ दूर्वारसस्य नासिकायां सेचनम् । ६ नस्तस्तद्धरणम् । ७ हृदयस्पर्शमन्त्रः। १अ० १३क० ।१ सीमन्तोन्नयनं कर्म्म। २ तस्य कालनिर्णयः। ३ होममन्त्रः ।४सीमन्तव्यूहनम् । ५ चतुर्धा व्यूहनम् । ६ वीणागाथकप्रेषणम् । ७गेयगाथाकथनम् ।८ब्राह्मण्यो यद्ब्रूयुस्तदाचरणम् । ९दक्षिणादानम् । १अ०१४क० । १ जातकर्म । २ मेधाजननजपः । ३ अंसस्पर्शनम् । ४ नामकरणम् । ५ नामलक्षणम् । ६ चतुरक्षरं वा नाम । ७नाम्नि कामनाभेदेनाक्षरनिर्णयः।८पुंनामधेयानि युग्माक्षराणि । ९ स्त्रीनामधेयानि अयुग्माक्षराणि । १०येन नाम्ना उपनीतः तेनाभिवादनं कुर्य्यात् । ११ मूर्द्धावघ्राणे मन्त्रजपः । १२ कुमार्य्या अमन्त्रकं कर्म्म ।१अ०१५क०। १ अन्नप्राशनम् । २ अजमांसान्नाशनम् । ३तित्तिरिमांसान्नाशनम् । ४ घृतौदनान्नाशनम् । ५ अन्नाशनमन्त्रः। ६ कुमार्य्या अमन्त्रकम् । १अ०१६क०१ चौलं कर्म । २पूर्णपात्राधानम् । ३ कुमारावस्थानं द्रव्यासादनञ्च । ४ कुशपिञ्जूलहस्तकुमारपितृवस्थानम् । ५ब्रह्मा वा कुशपिञ्जूलानि धारयेत् । ६ अपां निनयनमन्त्रः । ७ शिरउन्दनमन्त्रः । ८ कुशपिञ्जूलनिधानमन्त्रः । ९ तेषु ताम्रक्षुरस्थापनमन्त्रः । १० केशच्छेदनमन्त्रः । ११ केशस्थापनम् । १२ द्वितीयस्य तृतीयस्य मन्त्रौ । १३चतुर्थस्य मन्त्रः । १४ एवमुत्तरतस्त्रिर्वारम् । १५क्षुरधारशोधनमन्त्रः । १६ नापितानुशासनम् । १७ केशसन्निवेशकरणम् । १८ कुमार्य्या अमन्त्रकम् । १अ०१७ १ गोदानं कर्म्म । २ तत्र कालनिर्णयः । ३ मन्त्रे केशशब्देषु श्मश्रुशब्दकरणम् । ४ श्मश्रुवपनम् । ५क्षुरधारशोधने विशेषमन्त्रः । ६ नापितानुशासनम् । ७ आचार्याय दानप्रार्थना । ८ गोमिथुनदक्षिणादानम् । ९ संवत्सरव्रताचरणादेशः । १अ० १८क० । १ उपनयनम् । अष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्य । २ गर्भाष्टमे वर्षे वा । ३ एकादशे वर्षे क्षत्रियस्य। ४ द्वादशे वैश्यस्य । ५ आ षोड़शात् ब्राह्मणस्य नातीतः कालः । ६आ द्वाविंशात् क्षत्रियस्य, आ चतुर्विंशात् वैश्यस्य ।७अत ऊर्द्ध्वम् अचीर्णप्रायश्चित्तान् नाध्यापयेत् । ८ संवीतचर्मनिर्णयः। ९ परिधेयवासोनिर्णयः । १० मेखलाधिकारः । ११ जातिभेदे मेखलानिर्णयः । १२ दण्डाधिकारः । १३ जातिभेदे दण्डनिर्णयो दण्डपरिमाणञ्च । १अ०१९क०। १ सर्वे दण्डाः सर्वेषां वा भवन्ति । २आचार्य्यान्तिके उपवेशननिर्णयः ।३ब्रह्मचारिण उपवेशननिर्णयः। ५ साङ्गुष्ठपाणिग्रहणम् । ५पाणिग्रहणमन्त्रः । ६आदित्यावेक्षणम् । ७ तत्र जप्यमन्त्रः । ८प्रदक्षिणावर्त्तनम् । हृदयस्पर्शनम् । १० अमन्त्रकं समिदाधानम् । १अ० २०क० । १ एकमते मन्त्रेण समिदाधानम् । २ मुखमार्ज्जनम् । ३तेजसा मार्जनम् ।४ सावित्र्युपदेशप्रार्थना । ५सावित्र्युपदेशः । ६सावित्रीवाचनम् । ७ ब्रह्मचारिणो हृदयदेशे ऊर्द्ध्वाङ्गुलिस्थापनं मन्त्रश्च ।१अ०२१क०। १ब्रह्मचर्य्यादेशः । २ ब्रह्मचर्य्यादेशमन्त्रः । ३ वेदब्रह्मचर्यकालनिर्णयः । ५ वेदग्रहणान्तं वा ब्रह्मचर्य्यं भवति । ५ भिक्षाकालनिर्णयः । ६ समिदाधानकालनिर्णयः । ७प्रथमभिक्षानिर्णयः । ८भिक्षामन्त्रः । ९भैक्ष्यमाहृत्याचार्य्याय निवेदनम् । १० पाकयज्ञः । ११ आघाराज्यभागान्तहोममन्त्रः। १२ सावित्र्या द्वितीयम्। १३ महानाम्न्यादिहोमः । १४ऋषिभ्यस्तृतीयम् । १५सौविष्टिकृतं चतुर्थम् । १६ वेदसमाप्तिवाचनम् । १७ ब्रह्मचर्य्यव्रतधारणम् । १८ मेधाजननम् । १९ उदकुम्भाभिषेकवाचनम् । २० व्रतादेशशेषः । २१ अनुपेतस्य विधिविशेषः । २२ उपेतस्य विधिः । २ ३कृतमकृतञ्च । २४ गोदानमनूक्तम् । २५ कालोऽनिरुक्तः । २६ प्रायश्चित्तार्थं सावित्र्यन्तरम् । १अ० २२क० । १ ऋत्विग्लक्षणम् । २ एके युवानं वदन्ति । ३ वरणनिर्णयः । ४ वरणविशेषनिर्णयः । ५ सदस्यवरणम् । ६ वरणविशेषः । ७ होतृवरणमन्त्रः । ८ ब्रह्मवरणमन्त्रः । ९ अध्वर्य्वादिवरणमन्त्रः । १० होतृप्रतिज्ञा । ११ब्रह्मप्रतिज्ञा ।१२अपरप्रतिज्ञा जप्यमन्त्रश्च ।१३याज्यलक्षणम् ।१४ । १५ । १६ । १७। १८ आयाज्यनिर्णयः।१९सोमप्रवाकप्रश्नः।२०कल्याणैः सह संप्रयोगः । २१तत्र निषिद्धानि । २२ आज्याहुतिहोमः । २३अनाहिताग्निगृह्यशेषः । १अ० २३क० १ऋत्विजे मधुपर्काहरणम् । २ एवं गृहागताय स्नातकाय, विवाहार्थिने । ३ राज्ञे उपस्थिताय । ४ आचार्य्यश्वशुरपितृव्यमातुलेभ्यः । ५ मधुपर्कस्वरूपनिर्णयः । ६ मध्वलाभे घृतद्रव्यप्रतिनिधिः । ७ आसनपाद्यार्घाचमनीयानि गाञ्च त्रिस्त्रिर्वेदयेत् । ८ आसनग्रहणे मन्त्रप्रकारौ ।

९ पादप्रक्षालननिर्णयः । १० वामपादादिप्रक्षालनम् । ११ अर्घ्यग्रहणम् । १२ अर्घ्यग्रहणमन्त्रः । १३ मधुपर्केक्षणमन्त्रः । १४ मधुपर्कग्रहणादिमन्त्राः । १५ विलोड़नम् । १६ मधुपर्कभोजनम् । १७ सर्व्व-भक्षणनिषेधः । १८ तृप्तिनिषेधः । १९ अवशिष्टमधुपर्क-प्रक्षेपः । २० सर्व्वभक्षणं वा । २१ आचमनम् । २२द्वि-तीयाचमनम् । २३ आचान्तोदकाय गोदानम् । २४आ-लम्भनपक्षे जपोऽनुज्ञा च । २५ उत्सर्गपक्षे उत्स-र्गमन्त्रः । २६ मधुपर्काङ्गं भोजनममांसं न भवति । १अ०२४क० ।

२ अध्याये । १ श्रवणाकर्म्मकालः । २ सक्तुकलश-दर्व्वीस्थापनम् । ३ दिवाक्षतदानादि । ४ अस्तमिते स्थालीपाकहोमः । ५ अवस्थाननिर्णयः । ६ पुरोडाशो-परिहोमः । ७धानाञ्जलिहोमः । ८हुतशेषस्य प्रतिपत्तिः ९ सर्पबलिहरणम् । १० प्रदक्षिणोपवेशने परिदान-मन्त्रश्च । ११ अमात्याय परिदानम् । १२ परिदानान्त-रम् । १३ बलिमात्मानं चान्तरा न व्यवेयुरन्ये ।१४साय-म्प्रातर्बलिहरणम् । १५ प्रकारान्तरबलिहरणम् । २अ० १क०आश्वयुज्याम् आश्वयुजीकर्म्म । २ स्थालीपाक-होमः । ३ पृषातकहोमः । ४ आहिताग्नेः आग्रहय-ण्यन्वेतायां स्थालीपाकश्च । ५ अनाहिताग्नेर्लौकिकेऽग्नौ-२अ० २क० । मार्गशीर्ष्यां चतुर्द्दश्याम् प्रत्यवरोहण-कर्म्म । २ पौर्णमास्यां वा । ३ पायसहोममन्त्रौ । ४ स्विष्टकृन्निषेधः । ५ ध्यानं तन्मन्त्रश्च । ६ पुनर्जप्य-मन्त्रः । ७अमात्यप्रवेशः । ज्येष्ठज्येष्ठतर प्रवेशः । ९ मन्त्र-विदो मन्त्रजपः ।१०उत्थाय विजप्यमन्त्रः । ११विदिग्भु-खानां जपब्राह्मणभोजनस्वस्त्ययनानि, चतुर्थजप्यमन्त्रश्च १२स्वस्त्ययनवाचनम् । २अ० ३क०। १अष्टकाकर्म्मकालः। २ एकस्याम् अष्टम्यां वा । ३ पूर्व्वदिवसे सप्तम्यां पितृभ्यो दानम् । ४ तत्र ओदनकृषरपायसानां श्रपणम् । ५ चतुःशरावपरिमितधान्यं पिष्ट्वा पूपश्रपणम् । ६ मन्त्रा ष्टकैर्होमः, यावद्भिः कामयेत तावद्भिर्व्वा । ७ परदिने अष्टम्याम् अष्टका, पशुना स्थालीपाकेन वा । ८ अनु-डुहो यवसमाहरेद्वा । ९ त्रयाणामप्यसम्भवे अग्नि-ना कक्षं दहेत् । १० यवसदाने कक्षदाहे मनसा ध्यानम् । ११चतुर्णामेकस्याप्यनुष्ठाने नानष्टकः स्यात् । १२ देवताविकल्पप्रदर्शनम् । १३ वपाहोममन्त्रः । १४ सप्त होममन्त्राः । १५ स्विष्टकृति अष्टमहोमः ।

१६ ब्राह्मणभोजनोत्तरं स्वस्त्ययनवाचनम् । २अ० ४क०। १अन्वष्टक्यं तदुत्तरनवम्यां कार्य्यम् । २मांसकल्पादि ।३ पिण्डपितृयज्ञकल्पत्वप्रदर्शनम् । ४ पितृभ्यः मधुमन्थवर्जं पिण्डनिपरणम् । ५मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यः सुराच-मेन पिण्डनिपरणम् । ६अवटसंख्यानिर्णयः । ७पित्रा-दिपिण्डस्थानम् ।८मात्रादिपिण्डस्थानम् ।९श्राद्धप्रपरप-क्षीयसप्तम्यादिदिनत्रये कर्त्तव्ये साध्यावशे उक्तधर्म्मा ति देशः । १० कृष्णपक्षे अयुग्मासु तिथिषु अन्वष्टक्यवत् । मासि मासि पितृभ्य एव श्राद्धं कर्त्तव्यं न मात्रादिभ्यः । ११ अन्वष्टक्ये नवावरान् भोजयेत् ।१२अशक्तौ सप्त पञ्च त्रीन् एकं वा । १३ वृद्धिकर्म्मणि पूर्त्तकर्म्मणि च युग्मान् भोजयेत् । १४इतरत्र युग्मब्राह्मणभोजनम् तिलस्थाने यव-दानञ्च । २अ० ५क० । १ रथारोहणात् पूर्व्वं तत्-स्पर्शनमन्त्रः । २ अक्षस्पर्शनमन्त्रः । ३ आरोहणक्रमस्त-न्मन्त्रश्च । ४ रश्मिस्पर्शनमन्त्रः । ५ गमनप्रवर्त्तमानेषु रथेषु जप्यमन्त्रः । ६ शकटाद्यारोहणेऽपि तस्य जपः ।७ शकटाद्यङ्गस्पर्शनमन्त्रः । ८ नावारोहणमन्त्रः । ९ नवरथे विशेषः ।१०कुटुम्बोपयोगिद्रव्याहरणम् ।११गृहसमीपाग-मनम् ।१२रथावरोहणमन्त्रः।१३नवरथावरोहणमन्त्रः । १४तत्र जप्यमन्त्रः । १५तत्र पुनर्जप्यमन्त्रः । २अ०६क०। १ वास्तुपरीक्षा । २ भूमिलक्षणम् । ३ भूमेरपरलक्षणम् । ४भूमेरन्यलक्षणञ्च ।५ विरूढ़दुष्टवृक्षोत्पाटनम्। ६भूमेरुच्च-निम्नतानिर्णयः । ७ भोजनगृहस्थाननिर्णयः । ८तत्-फलम् । ९ सभागृहस्थाननिर्णयः । १० तत्फलम् । ११ तदपरस्थाननिर्णयः २अ०७क०। १ वास्तुपरीक्षण क्रमः । २तत्र खातखननं तत्पूरणञ्च । ३प्रशस्तमध्य-मगर्हितवास्तुनिर्णयः । ४अस्तमितेऽर्के जलैस्तत्पूरणम् । प्रशस्तमध्यमगर्हितनिर्णयः । ६ ब्राह्मणवास्तुनिर्णयः । ७क्षत्रियवास्तुनिर्णयः । ८ वैश्यवास्तुनिर्णयः । ९ बहु-फलैः वास्तुकर्षणम् । १० समचतुष्कोणं दीर्घं वा । ११ वास्तुप्रोक्षणम् । १२ अविच्छिन्नधारया प्रोक्षणे मन्त्रः । १३अवान्तरगृहप्रभेदनिर्णयः। १४स्थूणानां गर्त्तेषु विशे-षविधिः ।१५मध्यमस्थूणागर्त्ते विशेषः। १६मध्यमस्थूणा-गर्त्ते मन्त्रः।२अ०८क०।१वंशाधानानुमन्त्रणम्। २वंशा-धानमन्त्रः।३मणिकप्रतिष्ठापनम्। ४तन्मन्त्रान्तरविधानम् । ५मणिकसेचनमन्त्रः । ६ वास्तुदोषशमनम् । ७ तत्प्रो-क्षणम् । ८ अविच्छिन्नजलधारादानम् । ९ स्थालीपा-कश्रपणादि शिववाचनञ्च ।२अ०९क०। १गृहप्रपदनम् ।

२वीजवदुग्टहप्रपदनम् ।३तत्कालनिर्णयः । ४ तत्र होमकर्म्म । ५अनुमन्त्रणम् । ६आयतीनां गवामनुमन्त्रणे मन्त्रः । ७एके अन्यसूक्तमिच्छन्ति । ८अयातीनां गवामनुमन्त्रणे । २अ०१०क०

तृतीयाध्याये पञ्चयज्ञादिसन्नाहान्तानि कर्माणि । १ पञ्चयज्ञप्रतिज्ञा ।२ पञ्चानां नामकथनम् । ३पञ्चानां स्वरूपकथनम् । ४तेषामहरहःकर्त्तव्यता । ३अ०१क०। १ स्वाध्यायविधिः। २ स्वाध्यायाध्ययननियमः । ३ ओं-पूर्व्वा व्याहृतीः समस्ता ब्रूयात् । ४ सावित्र्यध्ययननियमः । ३अ० २क० । १ स्वाध्यायक्रमः । २ अध्ययने दैवाहुतिनिर्णयः । ३ अध्ययने पैत्राहुतिनिर्णयः । ४ अध्ययने कालावधिनिर्णयः । ३अ० ३क० । १ देवतर्पणम् । २ ऋषितर्पणम् । ३ प्राचीनावीती । ४ आचार्य्यतर्पणम् । ५ पितृतर्पणम् । दक्षिणावीती । ६तिथिविशेषादौ निषेधवचनं नित्यस्वाध्यायस्यैव, न ब्रह्मयज्ञस्य । ७ब्रह्मयज्ञानध्यायः ३अ०४क०। १ अध्ययनप्रारम्भः । २ अध्ययनकालनिर्णयः । ३तत्र कालाऽन्तरम् । ४ आज्यभागाहुतिः । ५ दधिसक्तुहोमः । ७होममन्त्रः ।७तत्रान्ये द्व्यृचा मन्त्राः । ८ एकोमन्त्रः । ६ तत्रापरोमन्त्रः । १० देवताहोमादिमार्जनम् । ११ जपनियमः । १२ व्याहृतिसावित्रीजपोवेदारम्भश्च । १३उत्सर्गविधिः । १४अध्ययनकालनिर्देशः । १५ ब्रह्मचारिधर्म्मयुक्तोऽधीयीत । १६ ब्रह्मचारिणामपि अध्ययनम् । १७ समावृत्तोजायां गच्छेदित्येके । १८प्रजोत्पत्त्यर्थं जायागमनमपरे । १९ उपाकरणकर्म्म । २० माघ्यां पौर्णमास्यां तत्करणम् । २१ तत्र सावित्र्यादितर्पणम् । १२आचार्य्यादितर्पणम् । २३ ततः षण्मासोत्तरमुत्सर्जनकर्म्म । ३अ० ५क० । १काम्यकर्म्मस्थाने पाकयज्ञः । पुरोडाशस्थाने चरुः । ३ कामप्राप्तिफलम् । ४ नैमित्तिकहोमः । ५ होममन्त्रः । ६अशुभस्वप्नदर्शने उपस्थानमन्त्रः । ७ तत्र मन्त्रान्तरम् । ८ जृम्भणादौ जप्यमन्त्रः । ९ अगमनीयगमनादौ आज्यहोमः । १० तत्र समिदाधानं वा । ११ तत्र मन्त्रजपो वा। ३अ०६क०। १अभ्युदितेऽर्के स्वपतःप्रायश्चित्तम् २ तत्र मन्त्रचतुष्टयम् । अभिनिर्म्मुक्तस्य प्रायश्चित्तहोमः । ३ सन्ध्योपासनम् । ४ तत्र सायङ्काले कर्त्तव्यभेदः । ५ तत्र प्रातर्नियमभेदः । ६ तत्र कालनिर्णयः । ७ कपोतपाते होमजपौ । ८ अर्थार्थं गच्छतो होमजपौ । ९ नष्टं वस्तु लब्धुमिच्छतो होमजपौ । १० महान्तमध्वानं गमिष्यतो होमजपौ । ३अ०७क० । १ समावर्त्तनम् । तत्र आचार्य्याय आत्मने वा एकादशद्रव्याहरणम् । २उभयोर्द्देश्यद्रव्यालाभे आचार्य्यायैव दानम् । ३ समिदाहरणनियमः । ४ कामनाविशेषे समिन्निर्णयः । ५उभयकामस्यार्द्रशुष्का समित् । ६ समिदाधानादि गोदानम् ।७मन्त्रान् आत्मवाचकान् कुर्य्यात् ।८करञ्चोन्मर्द्दनम् । ९ स्नानाञ्जनविधिः । १० कुण्डलबन्धनम् । ११ अनुलेपनविधिः । १२ स्रग्बन्धनम् । १३ तान्यविधिः । १४ छत्रादानम् । १५ वैणवदण्डादानम् । १६मण्युष्णीषसमिधादानम् । ३अ०८क० ।

तृतीये १ उपदेशमन्त्रः । २ प्रत्यृचं समिदाधानम् । ३ मधुपर्केण पूजनम् । ४ अनुज्ञाते समावर्त्तनस्नानम् । ५ व्रतविशेषः । ६ निषेधविशेषः । ७ निषेधान्तरम् । ८ स्नातकस्य माहात्म्यम् । ३अ०९क० । १ गुरवे नामकथनम् । २ उपवेशनानुज्ञा । ३ उच्चैर्नामकथनम् । ४ उपांशुकथने मन्त्रः । ५ शिष्यस्य उपांशुकथने मन्त्रः । ६आचार्य्य जप्यमन्त्रः । ७जपान्तरम् अनुमन्त्रणञ्च । ८ तत्प्रशंसा । ९ पक्षिणाम् अमनोज्ञा वाचः श्रुत्वा जप्यमन्त्रः । १० मृगस्यामनोज्ञा वाचः श्रुत्वा जप्यमन्त्रः । ११ भयप्राप्तौ जप्यमन्त्रः । ३अ०१०क० । १ सर्व्वाभ्योदिग्भ्यो भयप्राप्तौ जप्यमन्त्रो-होमश्च । २तत्र जप्यमन्त्रः सूक्तविशेषश्च । ३अ०११क०। १ राजसन्नाहनम् । २तत्र जप्यमन्त्रः। ३राज्ञे कवचदानेमन्त्रः । ३ धनुर्दाने मन्त्रः । ५ राज्ञोजप्यमन्त्रः । ६ स्वीयजप्यमन्त्रः । ७इषुधिदाने मन्त्रः । ८रथगमने जप्यमन्त्रः। ९अश्वानुमन्त्रणम् । १०दूषूनवेक्षमाणस्य जप्यमन्त्रः। ११संनह्यमानराजजप्यमन्त्रः । १२सारथिनारोप्यमाणे नृपे जप्यमन्त्रः। १३राजेक्षणमन्त्रः । १४सौपर्णमन्त्रः । १५अनुक्रमेण रथगमनम् । १६युद्धप्रदेशनिर्णयः । १७दुन्दुभिवादने मन्त्रः ।१८वाणत्यागमन्त्रः । १९युध्यमाने राजनि पुरोहितजप्यमन्त्रः ।२०तत्रपुनर्म्मन्त्रः।३अ०१२क०

चतुर्थाध्याये । आहिताग्नेः पीड़ाप्रशमनादिशन्तातीयजपान्तानि कर्माणि ।१ व्याधिपीडितस्याहिताग्नेः कर्त्तव्यम् ।२ग्रामकामत्वे प्रमाणम् ।३ग्रामे वास्तव्यत्वे प्रमाणम् । ४अगदः सोमादिभिरिष्ट्वा ग्रामं प्रविशेत् । ५ अनिष्ट्वा वा ग्रामं प्रविशेत् । ६मृतस्याहिताग्नेश्चिताभूमिखननम् । ७खातस्य निम्नोच्चतानिर्णयः। ८खातस्य आयामनिर्णयः ।

९ खातस्य विस्तृतिनियमः। १० खातस्य अधोनिर्णयः। ११ श्मशानदेशनिरूपणम्। १२ तत्स्थानस्य बह्वौषधिकत्वम्। १३ कण्टकिवृक्षाद्युद्वासनम्। १४ दहनलक्षणश्मशानस्य विशेषविधिः। १५ प्रेतस्य केशादिवपनम्। १६ बर्हिराज्यादिसंस्थापनम्। १७ पृषदाज्यनयनम्। ४अ०१क०। १ अग्नियज्ञपात्रादिनयनम्। २ प्रेतनयनकर्त्तृनिर्णयः। ३ शकटादिना प्रेतनयनमित्येके। ४ अनुस्तरणीपशुस्त्रीनयनम्। ५ अनुस्तरणीं गामाहुरेके कृष्णाम् एकवर्णामजामित्यपरे ८ पशोः सव्यबाहुबन्धनं कृत्वा आनयनम्। ९ तदनु अमात्यादीनामागमनम्। १० दाहकर्त्तुः कर्त्तव्यभेदः। ११ दक्षिणपूर्वदेशे आहवनीयनिधानम्। १२ उत्तरपश्चिमे गार्हपत्यनिधानम्। १३ दक्षिण पश्चिमे दक्षिणाग्निनिधानम्। १४ चिताग्निचयनम्। १५ चितायां प्रेतसंवेशनम्। १६ प्रेतपत्नीसंवेशनम्। १७ क्षत्रियप्रेतस्य धनुःसंवेशनम्। १८ देवरादिना पत्न्या उत्थापनम्। १९ तत्र वृषले उत्थापके कर्त्ता, देवरे तेनैव मन्त्रस्य जपः। २० धनुरपनयने मन्त्रः। २१ पुनः कर्त्रुत्थापकयोर्मन्त्रजपः। २२ धनुर्भङ्क्त्वा क्षेपः। ४अ०२क०। १ पात्रयोजनम्। २ दक्षहस्ते जुहूयोजनम्। ३ सव्ये उपभृतानयनम्। दक्षे पार्श्वे स्फ्यस्य सव्येऽग्निहोत्रहवन्या योजनम्। ५ उरः प्रभृतिषु ध्रुवादिनिधानम्। ६ नासिकयोः स्रुवाधानम्। ७ एकां स्रुवं भित्त्वा नासिकाद्वये योजनम्। ८ कर्णयोः प्राशित्राधानम्। ९ एकञ्चेत् भित्त्वोभयत्र तन्निधानम्। १० उदरे हविः पात्रीनिधानम्। ११ तत्र समवत्तधानचमससंयोजनम्। १२ उपस्थे शम्यानिधानम्। १३ अरणीमूर्वोः, उदूखलमुषले जङ्घयोर्निदध्यात्। १४ पादद्वये शूर्पनिधानम्। १५ एकञ्चेत् छित्वा निधानम् पूर्ववत्। १६ आसेचनपात्रे पृषदाज्यपूरणम्। १७ दृषदुपलाद्युपयोगद्रव्यनिधानम्। १८ लौहकृष्णायसादिनिधानम्। १९ अनुस्तरण्या वपामुत्खिद्य तत्र प्रेतस्य शिरोमुखाच्छादनं तन्मन्त्रश्च। २० प्रेतपाण्योर्वृक्कयोर्निधानम्। २१ हृदये हृदयाधानम्। २२ प्रेतपाण्योः पिण्डाधानमित्येके। २३ वृक्काभावे पिण्डाधानमित्यन्ये। २४ प्रणीताप्रणयनानुमन्त्रणे। २५ दक्षिणजानुपातेन दक्षिणाग्नौ चतुराज्याहुतिहोमः। २६ प्रेतस्योरसि पञ्चमाहुतिहोममन्त्रः। ४अ०३क०। १ युगपदग्निप्रज्वालने प्रेषणम्। आहवनीयस्य प्राक् प्रेतदेहप्राप्तौ प्रेतस्य स्वर्गलोकगतिः पुत्रविशिष्टवृद्धिश्च फलम्। गार्हपत्यस्य तथात्वे प्रेतस्यान्तरिक्षलोकप्राप्तिः पुत्रस्य वृद्धिश्च फलम्। दक्षिणाग्नेस्तथात्वे प्रेतस्य मनुष्यलोकप्राप्तिः पुत्रस्य वृद्धिश्च फलम्। ५ युगपत्प्राप्तौ सर्वसमृद्धिः फलम्। ६ दहनमन्त्रः। ७ दहनप्रशंसा। ८ जानुमात्रे गर्त्तेऽवस्थाय दाहोत्तरमातिवाहिकशरीरमास्थाय धूमेन सह स्वर्गलोकगमनम्। ९ दाहकर्त्तृजप्यमन्त्रः पृष्ठतोऽनीक्षित्वा सर्वेषां गमनञ्च। १० सकृत्स्नात्वा प्रेताय जलाञ्जलिं दत्त्वान्यानि वासांसि परिधाय दिवा आनक्षत्रदर्शनात् तत्रावस्थानम्। ११ रात्रौ आदित्यमण्डलं दृष्ट्वा गृहं प्रविशेत्। १२ गृहप्रवेशे वृद्धादिपूर्व्वापरनिर्णयः १३ गृहमागत्य अश्मादीनामुपस्पर्शः। १४ तस्मिन् दिने अन्नं न पचेरन्। १५ क्रीताद्यन्नेन वर्त्तेरन्। १६ सपिण्डानां त्रिरात्रमक्षारलवणान्नाशनम्। १७ महागुरुमृतौ द्वादशरात्रं तथाशनं दानाध्ययनवर्जनञ्च १८ सपिण्डेषु दशाहं दानाध्ययनवर्ज्जनम्। १९ उपनेतृगुरौ असपिण्डेऽपि दशाहं द्वादशाहं वाऽशौचम्। २० अदत्तासु स्त्रीषु मृतासु दशाहम्। २१ एकदेशाध्यापकेषु त्रिरात्रम्। २२ असपिण्डज्ञातौ त्रिरात्रम्। २३ दत्तासु स्त्रीषु त्रिरात्रम्। २४ अदन्तजाते त्रिरात्रम्। २५ असम्पूर्णगर्भे त्रिरात्रम्। २६ सहाध्यायिषु मृतेषु एकाहम्। २७ समानग्रामीये श्रोत्रिये एकाहम्। १ अस्थिसञ्चयनम्। २ स्त्रीपुरुषभेदेन कुम्भनियमः। ३ प्रोक्षणमन्त्रः। ४ सञ्चयने पूर्व्वापरनिर्णयः। ५ सञ्चयनानन्तरमवधाननिर्णयः। ६ पांशुप्रक्षेपः। ७ पांशुप्रक्षेपानन्तरम् उत्तरामृचं जपेत्। ८ मृत्कपालेन कुम्भं पिधाय पृष्ठतोऽनवेक्ष्य प्रत्यागत्याप उपस्पृश्य प्रेताय श्राद्धदानम्। ४अ०५क०। १ मृतगुरुकस्यान्यतो वाऽपक्षीयमाणपश्वादिकस्यामावस्यायां शान्तिकर्म। २ क्रव्यादाग्निहरणम्। ३ चतुष्पथे तदग्निपरित्यागः। ४ पृष्ठतोऽनवेक्षणादि कृत्वा प्रत्यागत्याप उपस्पृश्य केशादीन् वापयित्वा नवघटादिकुशपिञ्जूलान्तकल्पनम्। ५ पचननामाग्निजननम्। ६ अग्निदीपनम्। ७ अग्निसेचनम्। ८ अनडुच्चर्म्मण्यमात्यारोहणम् (कटे भिन्नाः सर्व्वे पुमांसः स्त्रियश्चामात्याः)। ९ परिधिपरिधानम्। १० आहुतिचतुष्टयमन्त्रः। ११ अमात्याः स्त्रियः तरुणदर्भैर्नवनीतं गृहीत्वा तेनाङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यां चक्षुषी आञ्जीरन्। १२ अज्यमानानां स्त्रीणां कर्त्रा वीक्षणम्। १३ कर्त्तुः अश्माभिमर्शनम्

।१४परिक्रमणजपः । १५स्विष्टिकृदादिसमापनम् । १६ अहतवाससाच्छाद्योपवेशनम् । १७ आ उदयादस्वपन्त आसीरन् ।१८होमसमापनम् । ४अ०६क०।१ श्राद्धाधिकारः । २पार्व्वणकाम्यवृद्धिश्राद्धैकोद्दिष्टरूपश्राद्धे पात्रविप्रलक्षणसंख्ये ।३सपिण्डीकरणभिन्ने यथेष्टं विप्रसंख्या तत्र तु त्रयाणां त्रय एव कार्य्या इति भेदः। ४पिण्डपितृयज्ञोक्तानां पिण्डनिपरणादीनां श्राद्धेऽतिदेशः। ५ ब्राह्मणाय जलदानम् ।६दर्भासनदानम् ।७पुनर्जलदानम् । ८अर्घपात्रे तिलावपनं तन्मन्त्रश्च। ९ पित्र्यं कर्म्म अप्रदक्षिणं कार्य्यम् । १०अर्घदानम् । ११ अर्घदानात् पूर्व्वं जलदानम्। १२अर्घस्यजलनिवेदनम् । १३ अर्घानुमन्त्रणं तन्मन्त्रश्च । १४अर्घ्या आपो यस्मिन् पात्रे एकीकृताः तत् प्रथमपात्रं नोद्धरेत् । ४अ०७क० । १ गन्धादिदानम् । २ अग्नौ करणानुज्ञा । ३ प्रत्यनुज्ञा । ४ अग्नौ करणहोमः । ५ पाणिष्वेव वा होमः । ६ देवपितॄणां क्रमेणाग्निमुखपाणिमुखत्वे । ७ भोजनपात्रेऽन्नदानविधानम् । ८ हुतशेषान्नदानम्। ९ भोजनपात्रे अधिकान्नदानम् ।१०भोजनात् तृप्तेषु पाठ्यमन्त्रः ।११पिण्डार्थमन्नमुद्धृत्य शेषनिवेदनम्। १२ अनाचान्तेषु पिण्डनिपरणम् । १३आचान्तेषु तदित्येके। १४ब्राह्मणानुज्ञानविकिरदानम् । १५अस्तु स्वधेति प्रत्यनुज्ञानम् विसर्जनञ्च ।४अ०८क० । १ अथ शूलगवः । २ तस्य कालादिनिर्णयः । ३ पशुनिरूपणम् । ४पशुलक्षणम् । ५कृष्णविन्दुयुक्तः पशुरित्येके । ६ जम्बुसदृशं कृष्णं कामं गृह्णीयात् । ७ पश्वभिषेकः ।८शिर आरभ्य पुच्छदेशपर्य्यन्तमभिषेकः ।९पशूत्सर्गः । १० पशोर्वृद्धिपर्य्यन्तं पालनम् । ११ तत्र दिग्निर्णयः । १२ग्रामदर्शनायोग्यदेशे पालनम् । १३अर्द्धरात्रादूर्द्ध्वमुदितेऽर्के वा काले शूलगवः कार्य्यः । १४यूपनिखननं तत्र पशुबन्धनञ्च । १५प्रोक्षणादि पशुकल्पेन समानम् । १६ विशेषस्त्वयं पात्र्या पलाशेन वा वपाहोमः । १७हरादिद्वादशनामकः होममन्त्रः । १८ उग्रादिषड्नामको वा मन्त्रः । १९रुद्रनामको वा मन्त्रः । २०बलिहरणम् । २१चतुर्भिः सूक्तैश्चतुर्दिशमुपस्थानम् ।२२ सर्व्वरुद्रयज्ञे तस्यातिदेशः । २३स्थालीपाकव्रीहीणां तुषफलीकरणानां पुच्छचर्म्मशिरःपादानामग्नावनुहरणम् । (सूक्ष्मकणाः फलीकरणाः)२४शांबात्यमते विशेषः । २५ अङ्गावदनसमये शोणितनिनयनम् । २६ संज्ञपनदेशे भूमौ निपतितं रुधिरं सर्पेभ्य उद्दिशेत् । २७ सर्व्वशब्दानां रुद्रनामधेयत्वोक्त्या तस्य सर्वात्मत्वम् । २८ अस्यैव सर्व्वा सेनाः । २९ सर्व्वाण्युत्कृष्टान्यस्यैवांशभूतानि । ३० इत्येवं विद्वं यजमानं रुद्रः प्रीणाति ।३१अस्य कर्म्मणो वक्तारञ्च रुद्रो न हिनस्ति । ३२अस्य हुतशेषं न प्राश्नीयादेकमतम् । ३३अस्य द्रव्याणि ग्रामं नाहरेयुः । ३४ नात्रागन्तव्यमिति पुत्त्रादीन् प्रतिषेधयेत् । ३५ नियमेन हुतशेषं प्राश्नीयाति सिद्धान्तः। ३६शूलगवस्य फलानि ३७ शूलगवेनेष्ट्वा अन्यं पशुमुत्सृजेत्। ३८सर्व्वथानुत्सृष्टपशुर्नैव स्यात् ३९शूलगवनामकेन पशुकर्म्मणा रहितो न भवेत् तेन शूलगवस्य नित्यता । ४० शन्तातीयं जपित्वा गृहप्रवेशः । ४१पशूपतापे गोष्ठे अस्यैव रुद्रस्य यजनम् । ४२ स्थालीपाकं निधाय सर्वहुतं कुर्य्यात् । ४३ प्रतिधूमं गवानयनम् । ४४ शन्तातीयं जपन् पशूनां मध्यमियात् । ४५समाप्तिज्ञापनार्थं आचार्य्यनमस्कारः । ४अ०४५क०

आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टप्रतिपाद्यार्थाः । १ आचमनादि सामान्याङ्गम् । २ सन्ध्योपासनाङ्गाचमनादि । ३ मार्ज्जनम् । ४ पापशोधनम् । ५ गायत्रीस्वरूपादि । ६तस्या ध्यानादि । ७ आचमनमन्त्रादि । ८ मन्त्राणामृषिदैवतच्छन्दांसि । ९ स्नानविधिः । १० माध्यन्दिनस्नानविधानम् । ११ मन्त्रस्नानम् । १२ वैश्वदेवः । १३ स्वस्तिवाचनादि । १४होमे स्थण्डिलादि । १५स्रुक्स्रुवादिसम्मार्गः । १६ ब्रह्मणः पञ्चकर्म्माणि । १७पार्व्वणस्थालीपाकः । १८ नित्यमौपासनम् । १९ पुनराधानम् । २० अनेकभार्य्यस्य परतन्त्राया धर्म्मभागित्वम् । २१ कन्यावरणम् । २२ उपयमनादि । २३ अन्योन्यावलोकनम् । २४ आर्द्राक्षतारोपणादि । २५ ऋतुमतीकृत्यादि । २६ जातकर्म्मादि । इत्येते १अ० गताः

२अध्याये १ गृहयज्ञादि । २ गृहयज्ञसम्भारादि । ३ अर्च्चनाङ्गानि । ४अर्च्चनविधिः । ५आवाहनमन्त्राः । ६ ग्रहाणामधिदेवतादि । ७ गणपत्यादिदेवतावाहनम् । ८ अग्न्युपधानादि । ९ यजमानाभिषेकः । १० होमविधानादि । ११ भोजनविधिः । १२ शयनादिविधिः । १३ श्राद्धानि । १४ ब्राह्मणनियमः । १५ गन्धादिदानादिपिण्डपितृयज्ञान्तं कर्म । १६ अग्नौ करणादिकर्म । १७ पिण्डदानादिश्राद्धशेषसमापनान्तं कर्म । १८ अग्निदग्धपिण्डदानादि । १९ आभ्युदयिके विशेषः । इत्येते २अ०गताः पदार्थाः।

तृतीयाध्याये १पितृमेधः । २ अग्निदानानियमः ।

३ अग्निकार्य्यसमापनम् । ४कर्त्तृदृढकविधिः । ५ पिण्ड-क्रिया । ६ नवश्राद्धानि । ७ सञ्चयनम् । ८ दशाहकृत्यम् ९ एकोद्दिष्टम् । १० एकोद्दिष्टविधिः । ११ सपिण्डीकरणम् । १२ आमश्राद्धम् । १३ अतीतसंस्कारः । १४पाला-शविधिः । १५ नारायणवलिः । १६ नागवलिः । १७ पुराणमेकोद्दिष्टम् । १८वृषोत्सर्गः । ३अ० पदार्थाः ।

४अध्याये १पूर्त्तकर्म्मादीनि अग्निकार्य्यान्तानि कर्म्माणि । १पूर्त्तानि । २ मण्डलादिविधिः । ३प्रतिमाद्रव्याणि । ४ प्रासादप्रतिष्ठादि । ५तदनुष्ठानादि । ६अग्निस्थापनादि । ७देवाभिषेकादि । ८शान्तिप्रतिष्ठादि । ९ वाप्यादिविधिः १०आरामादिविधिः । ११ होमविशेषः । १२प्राचीं दिशमन्वावर्त्तते । १३ दक्षिणां दिशमन्वावर्त्तते । १४ प्रतीचीं दिशमन्वावर्त्तते । १५ उदीचीं दिशमन्वावर्त्तते १६ पृथिवीमन्वावर्त्तते । १७ अन्तरिक्षमन्वावर्त्तते १८ दिवमन्वावर्त्तते । १९ रात्रिमन्वावर्त्तते । २० परमन्वावर्त्तते । २१ सर्व्वा दिशोऽन्वावर्त्तते । २२ अग्निकार्य्यफलम् । ४अ० गताः एते पदार्थाः ।

आश्वायन पुंस्त्री अश्व+गोत्रे अश्वा०फञ् । अश्वर्षेर्गोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप् । [अश्वावतानर्षेरपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

आश्वावतान पुंस्त्री०अश्वावताननामर्षेरपत्यम् विदा०अञ् ।

आश्वास पु०आ+श्वस--घञ् ।१निर्वृतौ २आश्रयदाने ३भीतस्य भयनिवारणार्थे व्यापारे ४सान्त्वने च "धारणमाश्वास-जननं श्रमघ्नञ्च" सुश्रु० । [२सान्त्वनासम्पादके ।

आश्वासक त्रि० आ+श्वस-णिच्-ण्वुल् । १आश्वासकारके

आश्वासन न० आ—श्वस—णिच्—ल्युट् । १सान्त्वने ।"आश्वा-सनञ्च कृष्णेन दुःखार्त्तायाः प्रकीर्त्तितम्" भा०आ० १अ० कर्त्तरि ल्यु । २आश्वासकारके "तदिदं द्वितीयं हृदया-श्वासनम्" शकु० । [लङ्घावदर्शनाश्वासि" शकु० ।

आश्वासिन् त्रि० आ+श्वस—णिनि । प्रत्याशायुक्ते । "मनस्तु

आश्वास्य त्रि०आ+श्वस-णिच्-यत् । १सान्त्वनीये । ल्यप् । २सान्त्वयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

आश्विक त्रि० अश्वान् भारभूतान् हरति वहति आवहति वा ठञ् । भारभूतस्याश्वस्य १हारके २वाहके ३आवाहके च । अश्वस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा ठक् । अश्वलाभसूचके ४संयोगे ५उत्पाते ६निमित्ते च ।

आश्विन पु० आश्विनी पूर्णिमा यस्मिन् मासे अण् । स्वनाम ख्याते चान्द्रे मासभेदे"अहमप्याश्विने तद्वत् सायाह्ने बोध-यास्यहम्" दुर्गाबोधनमन्त्रः । १अश्विमातुपधान आश्वि-मिष्टकानाम् अण् मतोर्लुक् । २इष्टकाभेदे स्त्री ङीप् । "ये हैता आश्विनीरुपदधाति" शत०ब्रा०८,२,१,११। आश्विनौ देवते अस्य अण् ।३चितिभेदे च"प्र त आश्विनीः पवमान !" ऋ०९,८६,४, पञ्चाश्विन्योह ऋतव्ये पञ्च वैश्वदेव्यः पञ्च-प्राणभृतः पञ्चायस्या एकया न विंशतिर्वयस्यास्ता एकचत्वा-रिंशद्द्वितीया चितिः" शत०ब्रा० । ४यज्ञियकपालभेदे पु० "सौम्येन सहाश्विनो द्विकपालः सर्वत्र" कात्या० १२,६,३, "मैत्रावरुणश्च म आश्विनश्च मे इति" यजु० १८,१९, अ-श्विन्यां भवः अण् ।५अश्विनीकुमारयोः द्वि०व०। अश्विनौ देवते अस्य अण् । अश्विनीकुमारदेवताके ६ यज्ञे ७शस्त्रे च । आश्वलायनशब्दे उदा० ।

आश्विनी स्त्री अश्विना अश्वाकारवता नक्षत्रेण युक्ता पूर्णिमा नक्षत्राण् ।१आश्वनपौर्णमास्याम् २आश्विनशब्दोक्तार्थे च ।

आश्विनेय पु० द्विव० अश्विन्याः घोटकाकारवत्याः संज्ञायाः अपत्यं ढक् । १अश्विनीकुमारयोः तयोः तस्या उत्पत्ति-कथा अरुणात्मजशब्दे ३२९पृष्ठे दृश्या । तस्यापत्यं विदा० अञ् ।२नकुले ३सहदेवे च पु० तयोर्माद्र्यामश्विनीकुमारा-भ्यामुत्पादितत्वात् तथात्वम् । "जिगाय समरे वीराना-श्विनेयः प्रतापवान्"भा०स०प०३अ० । अश्वस्यैकाहगमः पन्थाः ढक् । ३अश्वस्यैकाहगम्ये अध्वनि ।

आश्वीन पु० अश्वस्यैकाहगमः पन्थाः वा खञ् । अश्वस्यैकाह-गम्ये देशे "सहस्राश्वीने वा इतः स्वर्गो लोकः" ऐत० ब्रा० । चतुश्चत्वारिंशाश्वीनानि" श्रुतिः ।

आश्वेय त्रि० अश्वा देवता अस्य ढक् । १ तद्देवताके हविरादौ अश्वाया अपत्यम् शुभ्रा०ढक् । २अश्वाभवे ।

आषाढ पु० आषाढी पूर्णिमाऽस्मिन् मासेऽण् । स्वनाम ख्याते चान्द्रे १मासभेदे "आषाढस्य प्रथमदिवसे" मेघदू० "शेते विष्णुः सदाषाढे कार्त्तिके प्रतिबुध्यते" इति पुरा० । आषाढी पूर्णिमा प्रयोजनमस्य अण् । व्रतिनां धार्य्ये पालाशे २दण्डे "उपहिताषाढम्" काद० "तत्पुत्रेण च गृहीतव्रतेनाषाढिना" काद० । "अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाक्"कुमा० । ३मलयपर्व्वते पु०मेदि०पृ०ढस्य डः । आषाडोऽप्युक्तार्थेषु । स्वार्थे कन् आषाढकोऽप्युक्तार्थेषु ।

आषाढा स्त्री आ+सह-क्त "अवणाषाढेति" पा० निर्द्दे-शात् नि० षत्वमोत्त्वाभावश्च । राशिचक्रस्थे १विंशतितमे २एकविंशे च नक्षत्रे "मूलं पूर्व्वाषाढा प्रथमश्चाप्युत्तरांश-कोधन्वी । मकरस्तत्परिशेषं श्रवणा चार्द्धं धनिष्ठायाः" इत्युक्तेः सा च पूर्व्वा उत्तरा च । तत्र पूर्व्वस्याः प्रथमपादस्य

धनूराशिघटकत्वमुत्तरायाश्च शेषपादत्रिकस्य मकरराशि-घटकत्वम् तत्रार्थे न० च आषाढभूः” मङ्गलग्रहः तस्य तत्र जातत्वात्तथात्वम् ।

आषाढाभव पु० आषाढायां नक्षत्रे भवति भू—अच् । मङ्गल-ग्रहे आषाढाजातोऽप्यत्र क्विप् । आषाढाभूरप्यत्र ।

आषाढि स्त्री आ+सह—क्तिन् नि०न ओत् षत्वञ्च । १सम्यक् सहने “तयाषाढेः सौश्रमतेयस्योपदधुः” शत०ब्रा०६,२,१, ३७ । २रतिदेव्याः स्थाने च शब्दार्थर० ।

आषाढी स्त्री आषाढया नक्षत्रेण युक्ता पूर्णिमा “नक्षत्रेण युक्तः कालः” पा०इत्यण् । १आषाढमासीयपौर्णमास्याम् । २यज्ञियेष्टकाभेदे च ।

आषाढीय त्रि० आषाढायां भवः “श्रविष्ठाषाढाभ्यामिति” पा० तस्येदम् इत्यर्थत्वात् वा छ । १आषाढानक्षत्रे भवे २आषा-ढसम्बन्धिनि च ।

आष्टम पु० अष्टमोभागः अण् । अष्टमे भागे ।

आष्ट्र अश—व्याप्तौ ष्ट्रन् वृद्धिश्च । आकाशे उज्ज्व० ।

आस उपवेशनेऽदादि० आ० अक० सेट् । आस्ते आस्ताम् आसते आसीत आस्ताम् आस्व आद्धम् आस्त आसत आसिष्ट आसांबभूव आसामास आसाञ्चक्रे आसिता आसिष्यते । आसीनः आसितम् आसितवान् आसितुम् आसिता आस्तिः आसः आसनम् आसना “य आस्ते मनसा स्मरन्” गीता “दिवि देवास आसते” ऋ०१,२०,२ । “आसीतामरणात् क्षान्ता” “नासीत गुरुणा सार्द्धं शिला-फलकनौषु च” इति च मनुः । “सुखितमास्व ततः शरदां शतम्” सा०द० । “निबद्धमाध्वं पिबतात्त शेध्वम्” भट्टिः । “जगन्ति यस्यां सविकाशमासत” माघः । “आसिष्ट नैकत्र शुचा व्यरंसीत्” भट्टिः भावे आस्यते “आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः” मनुः । “इच्छामि नित्य-मेवाहं त्वया पुत्र ! सहासितुम्” भा०व० । अ० “जन-कोह वैदेह आसाञ्चक्रे” शत० ब्रा० १४,६,१,१ । तूष्णींभूय भयादासाञ्चक्रिरे व्रजपक्षिणः” भट्टिः “कैलास-शिखरासीनम्” तन्त्रम् “आसीनानां सुरभितशिलं नाभि-गन्धैर्मृगाणाम्” मेघदू० । “आसितं भाषितं चैव मतं यच्चाप्यनुष्ठितम्” रामा० । “जृम्भासितादिकृत्” सा०द० ।

अधि—अध्यारोहणे सक० । गगनमध्यमध्यास्ते दिवाकरः काद० “छायामध्यास्य सैनिकाः “ययौ मृगाध्यासित-शाद्वलानि” इति च रघुः । जम्बूविटपमध्यास्ते परभृता” विक्रमो० । “आचख्यौ दिवमध्यासख्य शासनात् परमेष्ठिनः” रघुः । अत्राधारस्य कर्म्मता ।

अनु—पश्चादुपवेशनेन सेवने सक० । “अन्वासितमरुन्धत्या स्वाहयेव हविर्भुजम्” रघुः । “इतः सखायमन्वास्ते सदैव धनदं नृपः” भा० स० १० अ० ।

अभि—आभिमुख्येन स्थितौ नैकट्ये च अक० अभ्यासः अ-भ्यासोयत्ते कपूययोनिमापद्येरन्” छा०उ० ।

उद्—औदास्ये प्रकृतकर्म्मणि उपरमे अक० “विधाय वैरं सामर्षे नरोऽरौ य उदासते” माघः । “उदासीनवदासीनः” गीता

उप—सेवने सक० । “नोपास्ते यश्च पश्चिमाम्” मनुः । “उपासाते हरिहरौ लकारोदश्यते यतः” वाक्यप० । “वायुवच्चानुगच्छन्ति तथा दीनानुपासते” मनुः । “ऋतवस्त-मुपासते” कुमा० ।

परि—उप—उपासनस्य प्रकर्षार्थे “यथैव क्षुधिता बाला मातरं पर्य्युपासते” “पितामहं च के तस्यां सभायां पर्य्युपासते” भा०स० १अ० । (एनम्) “भुजङ्गाः पर्य्युपासते” कुमा० ।

सम्—उप—सम्यगुपासने सक० । “समुपास्यत पुत्रभोग्यया” रघुः

परि—परितः स्थितौ अक० सम्यक् सेवने सक० । तामेतद्वाश्च पर्य्यासते ये चेमे ब्राह्मणाः” शत०ब्रा० ।

सम्—सम्यक् स्थितौ उपवेशने च । “भोगिभोगसमासीनम्” “पश्चिमां तु समासीनः” मनुः ।

आस् अव्य० आ+अस्—क्विप्—आस+क्विप् वा । १ स्मरणे, २आक्षेपे “आः क एष मयि जीवतीति” मुद्राराः० । “आदुरात्मन् वृथामङ्गलपाठक !” वेणी० । ३कोपे, ४सन्तापे, ५पीडायां सगर्वगर्जने च । “आः किमेतदिति क्रोधादाभाष्य महिषासुरः” देवीमा० । ६खेदे “विद्या-मातरमाः प्रदर्श्य न्टपम्पूर्न् भिक्षामहे निष्त्रपाः” उद्भटः ।

आस पु० आस—घञ् । १आसने २स्थितौ ३उपवेशने आस्यतेऽ-नेन करणे घञ् । ४उपवेशनस्थाने गुह्यपार्श्वभागे “यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी” छा०उ० छान्दसं न० । अस्यते क्षिप्यतेऽनेन अस—करणे घञ् । ५धनुषि “स सासिः सासुसूः सासः” किरा० “सासः सचापः” मल्लि० । इष्वासः अस क्षेपे भावे घञ् । ६ विक्षेपे निरासः ।

आसक्त त्रि० आ+सन्ज—क्त । १आसङ्गयुक्ते विषयान्तरपरि-हारेण तदेकतानतयाभिनिष्टे २अनवरते न०जटा० ३त-द्वति ४सम्यक्संवद्धे च त्रि० आसक्तचित्तः आसक्तचेताः ।

आसक्ति स्त्री० आ+सन्ज—क्तिन् । विषयान्तरपरिहारेणै-कविषयावलम्बने “ते देवा आसक्तिमन्त वदन्तः” “आस-क्त्यन्तं वदन्तः इति च” शत०ब्रा०६,२,१,११,१२ । “नील-

लोहितं भवति ऌथ्यासक्तिर्व्यज्यते'' ऋ० १०, ८५, २८ ।

आसङ्ग पु० आ+सन्ज–घञ् । १अभिनिवेशे, प्राप्तस्योपस्थितस्य वा नश्यतो वस्तुनः २रक्षणाभिलाषे, ३भोगाभिलाषे, ४ कर्त्तृत्वाभिमाने ५ विषयान्तरपरिहारेण चेतस एकत्वाभिनिवेशे च । ''नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः'' सा० द० । ''तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्विभयाञ्चक्रुः'' शत० ब्रा० १, १, २, २ ''तथो हैनं स्तूयमानमासङ्गो न विन्दति'' शत० ब्रा० ५, २, ३, ५, ''त्यक्त्वा कर्म्मफलासङ्गम्'' गीता । ६सम्यक् सम्बन्धे ''सर्वैर्बलासङ्गमपि प्रकाशते'' कुमा० । आसज्यते कर्म्मणि घञ् । ७आसञ्जनीये उत्तरासङ्गः ''त्वगुत्तरासङ्गवतीं निवीतिनीम्'' कुमा० । ८सौराष्ट्रमृत्तिकायां राजनि० ९अनवरते न० १० तद्वति त्रि० जटा० । सौराष्ट्रमृत्तिकाया गात्रे आसञ्जनीयत्वात्तथात्वम् । अनवरतस्य च सततसम्बन्धात् आसङ्गत्वम् ।

आसङ्गत्य न० न सङ्गतः तस्य भावः ष्यञ् चतुरादिषु पर्य्युदासात् नोत्तरपदवृद्धिः । साङ्गत्याभावे असम्बन्धे ।

आसङ्गिनी स्त्री आसङ्गः सातत्यमस्त्यस्य इनि ङीप् । १वात्यायां त्रिकाण्ड० । २आसङ्गयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आसङ्गिम पु० आसङ्गे भवः डिमच् । सुश्रुतोक्ते कर्णवेधाङ्गकर्णबन्धनाकृतिभेदे । ''तत्र समासेन पञ्चदश कर्णबन्धनाकृतयो भवन्ति वक्रस्य वल्लूरक आसङ्गिम'' इत्यादिना विभज्य ''अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरासङ्गिमः'' इति सुश्रुते लक्षितः ।

आसञ्जन न० आ+सन्ज–ल्युट् । १आसङ्गे २सम्यक्सम्बन्धे ''व्रततिवलयासञ्जनात्'' शकु० । णिच्–ल्युट् । ३योजने

आसञ्जित त्रि० आ+सन्ज–णिच्–क्त । संयोजिते

आसत्ति स्त्री आ+सद–क्तिन् । १नैकट्यसंबन्धे २प्राप्तौ न्यायमते ३प्रत्यक्षजनकसन्निकर्षे ''आसत्तिराश्रयाणां तु सामान्यज्ञानमिष्यते'' भाषा० । ४शाब्दबोधोपयोगिन्यामव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितौ । ''आसत्तियोग्यताकाङ्क्षातात्पर्य्यज्ञानमिष्यते । कारणं सन्निधानन्तु पदस्यासत्तिरुच्यते, भाषा० ''यत्पदार्थस्य यत्पदार्थेनान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः कारणम् । तेन गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादौ न शाब्दबोधः । नीलो घटो द्रव्यं पट इत्यादावासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोधः । आसत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रमाभावेऽपि न क्षतिः । ननु यत्र दण्डी कुण्डली वासस्वी देवदत्त इत्युक्तं तत्रोत्तरपदस्मरणकाले पूर्वपदस्मरणस्य नाशात् अव्यवधानेन उत्तरपदस्मरणासम्भव इति चेन्न प्रत्येकपदसंस्कारै श्चरमतावद्विषयकस्मरणस्याव्यवधानेनोत्पत्तेः नानासन्निकर्षै रेकप्रत्यक्षस्येव नानासंस्कारैरेकस्मरणोत्पत्तेरपि सम्भवात् । तावत्पदसंस्कारसहितचरमवर्णज्ञानस्योद्बोधकत्वात् । कथमन्यथा नानावर्णकपदस्मरणम् । परन्तु तावत्पदार्थानां स्मरणादेकदैव खलेकपोतन्यायात् तावत्पदार्थानां क्रियाकर्म्मभावेनान्वयबोधरूपः शब्दबोधो भवतीति केचित्'' मुक्ता० ।

शाब्दबोधहेतुः आसत्तिश्च शब्दचिन्तामणौ निरूपिता यथा । ''आसत्तिश्चाव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिः सा च स्मृतिर्नानुभवोऽतोनान्योन्याश्रयः अथ नानाविशेषणकर्म्मकर्त्तृकरणाधिकरणक्रियादिपदज्ञानजन्यक्रमिकपदार्थस्मृतीनां न यौगपद्यं सम्भवति आशुतरविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकानुपपत्तेरिति कथन्तावत्पदार्थान्वयबोधः विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्येति चेत् श्रौतप्रत्येकवर्णानुभवजन्यसंस्कारमेलकादेव तावत्पदस्मृतिः तत एकदैव तावत्पदार्थस्मृतौ सत्यां वाक्यार्थानुभवः न चान्यविषयसंस्कारेणान्यस्य न स्मरणमिति वाच्यं वाक्यार्थानुभवानुपपत्त्या फलबलेन संस्काराणां परस्परसहकारेण तत्रैकस्मरणकल्पनात् प्रत्येकवर्णसंस्काराणामिवानन्यगतिकतया पदस्मरणे । अथ ''यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते । तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते'', नन्वेवमन्वयान्तराभिधानं न स्यात् विरम्य व्यापाराभावादिति वाच्यं एवमपि प्रथममन्वये हेत्वनुपन्यासात् उत्तरस्य हीदं सामग्रीवैकल्यं न पूर्व्वस्येति चेत् अस्तु तावदेवं तथापि चरमन्तावत्पदार्थघटितवाक्यार्थानुभवे उक्तैव गतिरनन्यगतिकत्वात् । अत्र वदन्ति । सन्निधानंपदजन्यैवान्वयबोधहेतुः द्वारमित्याद्यध्याहृतेनापि पिधानादिनान्वयबोधदर्शनात् न च द्वारं पिधेहीतिशब्द एवाध्याह्रियते अनुपयोगात् अर्थस्यैवान्वयप्रतियोगित्वादावश्यकत्वाच्च अर्थापत्तेरुपपादकविषयकत्वात् न च शब्दमात्रमुपपादकमपि तु तदर्थः । अवश्यं कल्प्यार्थस्याहृचर्य्येण दैववशसम्पन्नशब्दस्मृतेरन्यथासिद्धेः अन्यथा पदबोधितस्यैवार्थस्यान्वयबोधकत्वमिति नियमशक्तिकल्पनापत्तिः स्वार्थान्वयपरत्वाच्छब्दानां द्वारमिति न पिधानान्वयबोधकमिति तदन्वयबोधार्थमवश्यं शब्दकल्पनमिति चेत् लक्षणायां व्यभिचारात् तत्राक्षेपाक्षिप्तेन कर्त्राऽन्वयबोधाच्च अथ द्वारपदसहभावमात्रं पिधेहि शब्दस्य कल्प्यते लाघवात् न च पिधानाभिधायकानेकशब्दोपस्थितौ विनिगमकविरहः संस्कारतारतम्यात्-

पदविशेषस्मृतेरिति चेत् न आकाङ्क्षादिमत्प्रतियोग्यन्वितस्वार्थपरत्वस्य क्लृप्तत्वाल्लाघवेनार्थाध्याहारात् न च श्रुतपदानि लब्धप्रयोजनानीति कथमध्याहृते तेषां तात्पर्य्यमिति वाच्यं श्रुतार्थान्वयानुपपत्त्याध्याहृते तात्पर्य्यात् कथन्तर्ह्योदनं पचतीत्यत्र समभिव्याहृतमात्रादन्वयबोधः कलायादेरपि स्मृतत्वादिति चेत् न तात्पर्य्यनियमादित्यवेहि "यत्परः शब्दः सशब्दार्थः" इति न्यायात् अन्यथा तत्रापि दैवशात् स्मृतकलायपदोपस्थानेनान्वयबोधः स्यात् अथ देवदत्त ओदनमित्यादिवाक्ये क्रियापदाध्याहाराभावेन कर्त्तुरनभिधानात् तृतीया स्यादिति चेत् न अध्याहृतेनापि पचतिपदेन कर्त्तुरनभिधानात्। कर्तृसंख्याभिहितेति चेत् न, देवदत्तस्य पाकइत्यत्र तृतीयापत्तेः तात्पर्य्यतस्तत्र व्यवस्थेति चेत् तुल्यं ननु द्वारं पिधेहीत्यादौ पिधानशाब्दानुभवे पिधानोपस्थापकपदत्वेनान्वयबधोजनकत्वमिति चेत् न अन्वयप्रतियोग्युपस्थापकपदत्वेनजनकत्वात् न तु तदुपस्थापकयावत्पदत्वेन गौरवात् एवं पिधानान्वयबोधेऽपि अन्यथा गौणलाक्षणिकयोरन्वयबोधोन स्यात् तयोरननुभावकत्वादिति उच्यते क्रियापदोपस्थापिता क्रिया कारकपदोपस्थापितं च कारकं परस्परमाकाङ्क्षति न तूपस्थितिमात्रम् अन्यथा द्वारं कर्मता पिधेहि द्वारं पिधानङ्कृतिरित्यत्रापि क्रियाकर्माध्याहार इवान्वयबोधप्रसङ्गः क्रियाकर्मणोरुपस्थितेस्तुल्यत्वात् एवंविधपदोपस्थापिते परस्परमाकाङ्क्षा नास्तीति चेत् तर्ह्याकाङ्क्षायां पदविशेषोपस्थापितत्वं तन्त्रं नतूपस्थितिमात्रम्। अर्थविशेषेऽसाधुत्वात् न तत्रान्वयबोध इति चेत् न पिधेहीति पदं विना द्वारमित्यस्याप्यसाधुत्वात् तदर्थप्रयोगे साधुत्वस्य तुल्यत्वात् साधुत्वज्ञानस्यान्वयबोधेऽप्रयोजकत्वाच्च गोणीत्याद्यपभ्रंशादावप्यन्वयबोधाच्च न चात्रासंसर्गाग्रहोबाधकाभावात्। तस्मात् क्रियापदस्य कारकपदेन, कारकपदस्य च क्रियापदेन सहान्वयबोधकत्वं नत्वेकं विनापरस्य। अपि च सकर्मकक्रियापदप्रयोगं विना द्वितीयानुपपत्तिः क्रियापदार्थयोगे द्वितीया चेत् घटः आनयनं कृतिरित्यत्रापि द्वितीयापत्तेः तथा पुष्पेभ्य इत्यत्र स्पृहयतिपदाध्याहारं विना चतुर्थ्यनुपपत्तिः यदि च स्पृहयतिपदार्थयोगे चतुर्थी तदा पुष्पमिच्छतीत्यत्रापि स्यात् स्पृहयतीच्छति पदयोरेकार्थत्वात्। अथ साधुत्वार्थं द्वारं पुष्पेभ्य इत्यत्र पिधेहि स्पृहयति पदाध्याहारोऽनुमन्यते नत्वन्वयबोधार्थं तस्यान्वयप्रतियोगिज्ञानादेवोत्पत्तेरिति चेत् तर्हि क्रियापदप्रयोगं विना न कारकविभक्तिः कारकपदप्रयोगं विना न तदन्वययोग्यं क्रियापदमिति केवलकारके क्रियापदाध्याहारः केवलक्रियायाञ्च कारकपदाध्याहारः साधुत्वार्थमावश्यक इति तज्जन्यैवोपस्थितिरन्वयबोधौपयिकी। तस्मात् क्रियाकारकपदोपस्थापितयोरेव क्रियाकारकयोः परस्परान्वय इति शब्दाध्याहारएव कर्त्राक्षेपे वक्तव्यम्ः"।

व्याख्यातं चैतत् मथुरानाथेन दिङ्मात्रमत्रोदाह्रियते "आसत्तिं निरूपयति आसत्तिश्चेति अन्वयप्रतियोगिनोःपदार्थयोरव्यवधानेनोपस्थितिरासत्तिरित्यर्थः स्वाव्यवहितत्वसम्बन्धेन तत्पदार्थोपस्थितिमती तत्पदार्थोपस्थितिस्तत्पदार्थे तत्पदार्थस्यासत्तिरिति फलितार्थः नचैवमासन्नानासन्नविभागव्याघातः समूहालम्बनरूपपदार्थोपस्थितेरेव सर्वत्र शाब्दाबोधोपयोगितया गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादावपि शाब्दानुभवाव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिसमूहालम्बनोपस्थितिमादायैवाव्यवधानेनोपस्थिति सत्त्वात् उपस्थितेरैक्येन व्यवधानासम्भवादिति वाच्यं भेदगर्भाव्यवधानस्य पूर्वोक्तलक्षणसाधरणस्यात्र प्रवेशात् तच्च स्वध्वंसाधिकरणभिन्नत्वे सति यः स्वप्रागभावाधिकरणसमयप्रागभावानधिकरणक्षणस्तदवच्छेदेन स्वसमवायिदेशोत्पत्तिकत्वे सति स्वभिन्नत्वम्। इत्थञ्च प्रथमं या प्रत्येकपदेभ्यः प्रत्येकपदार्थानां क्रमिका स्मृतिः सैवासत्तिरन्वयबोधाव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिसमूहालम्बनरूपोपस्थितिः। अतएवासत्तिज्ञानं हेतुः प्रत्येकपदजन्यपदार्थोपस्थितीनामाशुविनाशिनीनां युगपच्छाब्दबोधात् पूर्व्वमसम्भवेन स्वरूपसद्भूतत्वासम्भवात् नचैवं दण्डी कुण्डली खड्गी देवदत्तइत्यादावेकविशेष्यकनानाविशेषणकान्वयबोधस्थले आसत्त्यभावप्रसङ्गः तत्र विशेषणोपस्थितेर्विशेषणान्तरोपस्थित्या व्यवधानादिति वाच्यं प्रकृतान्वयबोधाननुगुणोयः स्वध्वंसाधिकरणक्षणस्तद्भिन्नत्वस्याव्यवधानघटकीभूतसत्यन्तदलार्थत्वात् विशेषणान्तरोपस्थितिक्षणश्च न प्रकृतान्वयबुद्ध्यननुगुणः अननुगुणत्वञ्च फलबलकल्प्यं यादृशयादृशक्षणेन व्यवधानेऽप्यन्वयबोधोऽनुभवसिद्धस्तत्क्षणभिन्नत्वस्यैवाननुगुणत्वरूपत्वात्। अतएव गिरिर्भुक्तमित्यादौ भुक्तादिपदार्थोपस्थितिक्षणोयत्रैकपदोच्चारणानन्तरं चिरतरं विलम्ब्यान्यपदमुच्चारितं तत्र व्यवधायकक्षणोऽपिचाननुगुणस्तत्रान्वयबोधानुत्पत्तेरिति तदुभयत्र नासत्तिः। नचैवं यत्र पदोपस्थितिर्व्यवधानेन, पदार्थोपस्थितिश्चाव्यवधानेन, तत्राप्यासत्त्यापत्तिरिति वाच्यं तत्पदोपस्थित्यव्यवहिततत्पदोपस्थितिजन्या तत्पदार्थो

पस्थितेरव्यवधानेन तत्पदार्थोपस्थितिस्तत्पदद्वयजन्यतत्पदार्थयोरन्वयबोधे आसत्तिरिति विवक्षितत्वात् । एवञ्च यत्र पदोपस्थितिरव्यवधानेन, पदार्थोपस्थितिश्च व्यवधानेन, यत्र वा पदार्थोपस्थितिरव्यधानेन, पदोपस्थितिश्च व्यवधानेन, तत्रोभयत्रापि नासत्तिः किन्त्वेकपदोपस्थितिजन्यपदार्थोपस्थितिरपरपदोपस्तितिश्च समूहालम्बनरूपा ततोऽपरपदार्थोपस्थितिः पदान्तरोपस्थितिश्च समूहालम्बनरूपेत्यादिक्रमेण पदार्थोपस्थितिस्तत्रैवासत्तिः पदोपस्थितेरव्यवधानमपि पूर्वोत्तरक्षणसाधारणं प्रकृतान्वयबोधाननुगुणलक्षणघटितं बोध्यम् ननु आसत्तिभ्रमादन्वबोध इति सर्वैर्गीयते स कुत्रेति वाच्यं यत्र व्यवहितपदोपस्थितावव्यवहितत्वधीर्व्यवहितायां पदार्थोपस्थितौ अव्यवहितत्वधीर्वा तत्र तत्सम्भवात् । अथैवमासत्तिज्ञानस्य शाब्दकोधहेतुत्वे रूपसत्याः पदजन्यपदार्थोपस्थितेः पृथक्कारणत्वे किं मानं, न च विशेषणज्ञानसाध्यं विशिष्टज्ञानमिति विशेषणज्ञानत्वेन कारणमिति वाच्यम् आसत्तिज्ञानस्यैव पदार्थविषयकत्वेन विशेषणज्ञानत्वादिति चेन्न तद्विलम्बेनापि शाब्दधीविलम्बात् तस्यापि पृथक्कारणत्वात् न च तद्व्यतिरेकस्थाने आसत्तिविलम्बादेव शाब्दधीविलम्ब इति वाच्यं नह्यासत्तिः स्वरूपसती हेतुः किन्तु तज्ज्ञानमेव तद्व्यतिरेकस्थानेऽपि सम्भवादिति निर्णयकृतस्तदसत् एकलडुपस्थाप्यकृतिवर्त्तमानत्वयोरन्वयबोधस्थानेऽव्याप्तेर्यत्रानुमित्यादिना एकदैव पदजातमनुमितं स्मृतं वा ततश्च समूहालम्बनपदार्थस्मरणं जातं तत्राव्याप्तेश्च तत्र प्रत्येकपदार्थोपस्थितेरभावात् नच तत्रापि क्रमिकप्रत्येकपदार्थोपस्थितिः कल्पनीयेति वाच्यम् अनुभवविरोधात् प्रत्येकपदार्थोपस्थितिमन्तरेणापि तत्र शाब्दबोधस्यानुभविकत्वात् किञ्चैतस्याः स्वरूपसद्धेतुत्वं स्वयमेव निराकृतं क्रमिकप्रत्येकपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधात् पूर्व्वं विनष्टत्वात् नाप्येतज्ज्ञानं कारणं मानाभावात् नह्युपस्थितिज्ञानविलम्बात् शाब्दबोधविलम्बश्चानुभविकः न च दैवाददृष्टादिना पदार्थोपस्थितौ पदजन्यत्वभ्रमेण शाब्दबोधानुदयात् तज्ज्ञानस्यापि हेतुत्वमिति वाच्यं इच्छया पदजन्यपदार्थोपस्थितेः स्वरूपसतोहेतुत्वात्तद्भ्रमे शाब्दबोधाभावात् अव्यवधानांशवैयर्थ्याच्च न चैतद्भ्रमानन्तरं शाब्दानुभवदर्शनादेतज्ज्ञानं हेतुरिति वाच्यं नहि यत्सत्त्वे यदुत्पद्यते तदेव तत्कारणं, घटाव्यवहितपूर्व्ववर्त्तियावत्पदार्थानामेव घटहेतुत्वापत्तेः न च पदजन्यपदार्थोपस्थितौ अव्यवहितत्वाव्यवहितपदजन्यत्वयोः संशये व्यवहितत्वव्यवहितपदजन्यत्वनिश्चये च शाब्दबोधानुत्पत्तेस्तन्निश्चयोहेतुः तयोः प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवादिति वाच्यं तात्पर्य्यज्ञानसत्त्वे व्यवहितत्वव्यवहितपदजन्यत्वग्रहेऽपि शाब्दबोधदर्शनादनुत्पत्तेरेवासिद्धेः नचैवं व्यवहितपदकदम्बात्मकश्लोकादौ योजनायां कारितायामेवान्वयबोधोनत्वन्यथा इत्यत्र किं वीजमिति वाच्यं योजनायास्तात्पर्य्यग्राहकत्वात् । अतएव यस्य योजनां विनैव तात्पर्य्यग्रहस्तस्य न योजनापेक्षा । एतेन अन्वयप्रतियोगिपदं तदुपस्थापकपरं तथा च तदुपस्थापकपदोपस्थित्यव्यवधानेन तदुपस्थापकपदोपस्थितिस्तयोरासत्तिः न तु पदार्थोपस्थितीनामव्यवधानमपेक्षितमिति केषाञ्चिन्मतमप्यपास्तं वक्ष्यमाणान्योन्यश्रयाशङ्कानुत्थितेः समूहालम्बनोपस्थितिमादाय सर्व्वत्रास्याः सत्त्वेन आसन्नानासन्नार्थविभागव्याघातापत्तेः । न च भेदगर्भमव्यवधानं विवक्षणीयं पूर्व्वोक्तदोषाणामपि वृत्तेः । एतज्ज्ञानस्य कारणत्वे उक्तरूपेण मानाभावाच्च । केचित्तु अव्यवधानेनेति विशेषणे तृतीया अन्वयप्रतियोगिपदञ्च अन्वप्रतियोगिन उपस्थिति र्यस्मात् इति व्युत्पत्त्या अन्वयप्रतियोग्युपस्थापकपरं तथा च तत्पदार्थान्विततत्पदार्थशाब्दबुद्धौ तत्पदे तत्पदाव्यवधानमासत्तिः नतूपस्थितीनामव्यवधानं विवक्षितं मौनिश्लोकादौ लिप्यादिरूपदोषविशेषात् अव्यवधानभ्रमेणान्वयबोधः । न चैवं श्लोकादौ योजनायामप्यन्वयबोधो न स्यात् वक्त्रा इदं व्यवधानेनोच्चारितमिति विशेषदर्शनेन भ्रमासम्भवात् इति वाच्यं योजनयोपस्थितवाक्यान्तरादेव तत्रान्वयबोधात् न तु श्लोकादितः । अव्यवधानञ्चाननुगुणक्षणभेदाभेदसाधारणं स्वपरसाधारणञ्च वाच्यं तेनैकपदाद्युपस्थितयोः कृतिवर्त्तमानत्वयोरन्वयबोधेऽपि न काप्यनुपपत्तिरित्याहुः तदप्यसत् वक्ष्यमाणान्योन्याश्रयशङ्कानुत्थितेस्तात्पर्य्यादिज्ञानसत्त्वे अव्यवधानज्ञानाभावेऽपि शाब्दबुद्धेरानुभविकत्वाच्च नव्यास्तु इच्छया पदधीजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिरियञ्च स्वरूपसत्येव हेतुः अतएव त्रिसूत्र्याम् आसत्तिस्तु यद्यपि स्वरूपसत्येव प्रयोजिका इत्यादिप्रभाकरोपाध्यायेनोक्तं न च एतस्या अपि कारणत्वे मानाभाव इति वाच्यं तथासति आनयेति वाक्यमाकर्ण्यतः प्रत्यक्षेण घटं पश्यतोघटस्य शाब्दबोधापत्तेः घटमानयेति वाक्यमाकर्ण्यतः कारणतया घटपदकारणा

काशस्मरणवत आकाशस्य शाब्दबोधापत्तेः नचैवं गिरि-भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादितोगिरिरग्निमान् भुक्तं देवदत्तेनेत्यन्वयबोधापत्तिरिति वाच्यं तथा तात्पर्य्य-ग्रहसत्त्वे इष्टापत्तेः कदाचित् तत्र तथान्वयबोधस्य सर्वैरेव दृष्टत्वात् नचैवं क्वचिद्योजनायाः कथमुपयोग-इतिवाच्य तात्पर्य्यग्रहार्थं तदुपयोगितेत्युक्तत्वादिति प्राहुः अव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिरासत्तिरुक्ता सा च शाब्दबोधादेव तथा च तस्यापि आसत्तिः कारणं सा च शाब्दबुद्धिरूपा तस्याञ्च यद्यपरासत्तिः कारणं तदा अन-वस्था फलीभूता चेत् अन्योन्याश्रय इत्यतआह सा चेति प्रसङ्गादन्वयबोधनिर्वाहकपदजन्यपदार्थोपस्थितिपरिपाटीं प्रदर्शयितुमाशङ्कते अथेति नव्यास्तु ननु इत्त्रा पद जन्यप-दार्थोपस्थितिश्चेदासत्तिस्तदा नानाविशेषणकस्थाने कथमन्वय-बोधः ? सर्व्वासां पदार्थोपस्थितीनाम् एकदाऽसम्भवादि-त्याशङ्कते अथेति इत्याहुः। मेलकं मेलनम् । विशेषणज्ञान-साध्यत्वादिति विशेषणं पदार्थस्तदुपस्थितिसाध्यत्वात् इत्यर्थः इत्त्रा पदथोजन्येत्यादिः । विशिष्टज्ञानस्य शाब्दबोधानुभ-वस्य । मेलकात् समूहात् एकदैव तावत्पदस्मृतिः न च सक-लपदगोचरस्मरणाभावेऽपि प्रत्येकपदानुभवजनितप्रत्येकपदार्थ-स्मरणाहितसंस्कारेभ्य एव सकलपदार्थगोचरमनेकं स्मरणं सम्भवति तथा च सकलपदगोचरैकस्मरणपर्य्यन्तानुधा-वनं विफलमिति वाच्यं प्रकारान्तरेण पदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधाहेतुत्वात् पदज्ञानजन्यत्वोपपत्तये तदनुधावनात् ननु श्रोत्रेण प्रत्येकपदानुभवोऽपि न सम्भवति तथाहि आदौ घोत्पत्तिस्ततो द्वितीयकाले घत्वनिर्विकल्पकोत्पत्तिः अकारोत्पत्तिश्च अथ तृतीयकाले अकारतत्त्व निर्विकल्पक-घत्वविशिष्टधीटोत्पत्तिघनाशाः ततश्चतुर्थकाले अत्वविशिष्टधी टटत्वनिर्विकल्पकाकारनाशचरमाकारोत्पत्तयः इदानीञ्च घकारभानं न सम्भवति प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य हेतुत्वात् ततः पञ्चमकाले टत्वविशिष्टबोधाकारतत्त्वनिर्विकल्पकटकारनाशाः इदानीं प्राथमिकाकारभानं न सम्भवति तदभावात् ततः षष्ठक्षणे अत्वविशिष्टबोधाकारनाशे इदानीं टकारभानं न सम्भवति तदभावात् तथा च कथं वर्णसमूहात्मकपद-गोचरश्रौत्रानुभवः न च पूर्व्वपूर्व्ववर्णोपनयसहितान्त्य-वर्णसन्निकर्षात् श्रौत्रानुभवसम्भव इति वाच्यं बहि-रिन्द्रियजप्रत्यक्षे उपनीतं विशेषणतयैव भासते इति नियमात् प्रत्येकवर्णसमूहस्यविशेष्यकपदप्रत्यक्षस्योपनय-मर्य्यादया श्रवणसम्भवात् पदप्रत्यक्षे प्रत्येकं सर्वस्य वर्णस्य मुख्यविशेष्यत्वात् न च पूर्व्ववर्णोऽन्त्यवर्णविशेषणतया भासत इति वाच्यं पूर्व्ववर्णेऽन्त्यवर्णविशेषणत्वनियामकस्य तत्सम्बन्धस्याभावात् इति चेत् मैवं घादिसमुदायमात्रं न घटादिपदं टघादेरपि घटपदत्वापत्तेरपि तु अव्यवहितो-त्तरत्वसम्बन्धेन पूर्वपूर्ववर्णवदुत्तरोत्तरवर्ण एव पदं तच्च श्रव-सा न दुर्ग्रहं पूर्व्वपूर्ववर्णोपनयसहकारेणाव्यवहितोत्तरत्व-सम्बन्धेन उत्तरोत्तरवर्णविशेषणतया पूर्वपूर्ववर्णग्रहसम्भवात्" वैयाकरणास्तु पूर्व्ववर्णज्ञानरूपाया उपनयसामग्र्याः सत्त्वे-ऽपि पूर्ववर्णस्यैवोत्तरवर्णे विशेषणत्वेन भाने नियाम-काभात् विनिगमनाभावेन अव्यवहितपूर्व्वत्वसम्बन्धेनैव उत्तरोत्तरवर्णस्यापि विशेषणतया भानस्य दुर्वारतया श्रतुतशब्दयोस्तुल्यपदत्वापत्तेः तथा च अतुपदोच्चारणे तपदस्य श्रवणा याद्यत्वापत्तिरित्यतोवर्णसमुदायादन्यः स्फोट-एव पदमित्याहुः तद्विशेषश्च स्फोटशब्दे वक्ष्यते ।

अत्रायं विशेषः । चिन्तामणिमते शब्दाध्याहारएव मथु-रानाथेन तु आसत्तिग्रन्थशेषे आर्थाध्याहारोऽपीति व्यवस्थापितम् । यथा "अस्तु वा शब्दाध्याहार एवावश्यक तथापि तज्जन्यपदार्थोपस्थितित्वेन कुतोहेतुत्वं लाघ-वात् पदार्थोपस्थितित्वेन हेतुत्वस्योचितत्वात् तथा च ओदनं पचतीत्यादौ सति तात्पर्य्यग्रहे यथाकथञ्चिदुप-स्थितकलायादेरप्यन्वयबोध इत्यर्थाध्याहारपक्ष एव सम्यक्" "वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः" सा०द० । "आसत्तिक्रमेणान्वयः" रघु० ।

आसदन न० आ+सद–ल्युट् । १प्राप्तौ २नैकव्यसम्बन्धे च ।

आसन न० आस–ल्युट् । १स्थितौ "एकत्रासनभोजनैः" स्मृतिः। २स्वस्थानस्थितिरूपे राज्ञां षड्गुणान्तर्वर्त्तिगुण-भेदे च । तद्विवृतिराग्नेये । "परस्परस्य सामर्थ्य-विघातादासनं स्मृतम् । अरेश्च विजिगीषोश्च यानवत् पञ्चधा स्मृतम्" । यानस्य पञ्चविधत्वञ्च । "विगृह्य सन्धाय तथा सम्भूयाथ प्रसङ्गतः । उपेक्षया च निपुणैर्यानं पञ्चविधं स्मृतमिति" तत्रैवोक्तम् । "परस्य स्वस्य सैन्यानां साम्यं ज्ञात्वा विचक्षणः । आसनं स्वामिने ब्रूयात् मन्त्री स्वामिहिते रतः" इत्युक्ते ३विजिगीषोर्यात्रानि-वर्त्तकव्यापारे च । आस्यतेऽत्र आधारे ल्युट् । ४उपवेशना-धारे कम्बलाद्यासने । "आसनं वसनं शय्या दारामत्रं कमण्डलुः । आत्मनस्तु शुचि प्रोक्तं न परेषां कदाचन" आ०त०पु० । "प्रयत्नमुक्तासनया गृहागतः" रघुः । "स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनिः" माघः "कुप्रासनं कौतुके-

दिमध्यम्" कुमा० "शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः" गीता "स्थापयेदासने तस्मिन् खिन्नः कार्यं चणे न्टणाम्" मनुः। "स वासवेनासनसन्निकृष्टम्" "प्राञ्जलिर्जलजासनम्" कुमा०। ५ देवतापूजाङ्गे उपचारभेदे तद्भेदादि कालि० पु०। "आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारुजमेव वा। वास्त्रं वा चार्म्मणं कौशं मण्डलस्योत्तरे सृजेत्। पौष्पासनं यद्विद्धितं यस्य तद्यदि गर्भकम्। निवेदयेत्तदा पद्मे विपुलं द्वारि चोत्सृजेत्। पौष्पं पुष्पौघरचितं कुशस्तूलादिसंयुतम्। अतिप्रीतिकरं देव्या ममाप्यन्यस्य भैरव!। यज्ञदारुसमुद्भूतमासनं सस्टणं शुभम्। नोच्छ्रायं नातिविस्तीर्णमासनं विनियोजयेत्। अन्यदारुद्भवञ्चापि दद्यादासनमुत्तमम्। सकण्टकं चीरयुक्तं दारु सारविवर्जितम्। चैत्यश्मशान संभूतं वर्जयित्वा विभीतकम्। वाल्कलं कौषजं फालं वस्त्रमेतत्त्रयं मतम्। रोमजं कम्बलञ्चैव तदनेन चतुष्टयम्। अनेन रचितं दद्यादासनं चेष्टभूतये। सिंहव्याघ्रतरचूणां छागस्य महिषस्य च। गजानां तुरगाणाञ्च कृष्णसारस्य चर्म्मणा। स्टमरस्याथ रामस्य स्टगाणां नवभेदिनाम्। चर्म्मभिः सर्व्वदेवानामासनं प्रीतिदं स्मृतम्। वास्त्रेषु कम्बलं शस्तमासनं देवतुष्टये। राङ्कवं चार्म्मणं श्रेष्ठं दारवं चन्दनोद्भवम्। यच्चासनं कुशमयं तदासनमनुत्तमम्। सर्वेषामपि देवानामृषीणाञ्च यतात्मनाम्। योगपीठस्य सदृश आसनं स्यात्समुच्यते। आसनस्य प्रदानेन सौभाग्यं भुक्तिमाप्नुयात्। स्टमरो रोहितो न्यङ्कुः शंवरो बभ्रुणो रुरुः। शशेणहरिणाश्चेति स्टगा नवविधा मताः। हरिणश्चापि विज्ञेयः पञ्चभेदोऽत्र भैरव!। कृष्णः खड्गो रुरुश्चैव पृषतश्च स्टगस्तथा। एते वलिप्रदानेषु चर्म्मदाने च कीर्त्तिताः। सर्व्वेषां तैजसानाञ्च आसनं ज्येष्ठमुच्यते। आयसं वर्ज्जयित्वा तु कांस्यं सीसकमेव च। शिलामयं मणिमयं तथा रत्नमयं मतम्। आसनं देवताभ्यस्तु भुक्त्यै मुक्त्यै समुत्सृजेत्। अत्रैव साधकानाञ्च आसनं शृणु भैरव!। यत्रासीनः पूजकस्तु सर्व्वसिद्धिमवाप्नुयात्। ऐणञ्च चार्म्मणं वास्त्रं तैजसञ्च चतुष्टयम्। आसनं साधकानाञ्च सततं परिकीर्त्तितम्। पूर्व्वोक्तं यच्च देवेभ्य आसनं परिकीर्त्तितम्। तत् सर्व्वमासनं शस्तं पूजाकर्म्मणि साधके। न यथेष्टासनो भूयात् पूजाकर्म्मणि साधकः। काष्ठादिकासनं कुर्य्यात् मितमेवं सदा बुधः। चतुर्व्विंशत्यङ्गुलेन दीर्घं काष्ठासनं मतम्। षोडशाङ्गुलविस्तीर्णमुत्सेधे चतुरङ्गुलम्। पञ्चाङ्गुलं वा कुर्य्यात्तु नोच्छ्रितं चात्र कारयेत्। पूर्व्वोक्तं वर्ज्जयेद्वर्ज्ज्यमासनं पूजनेष्वपि। वास्त्रं द्विहस्तान्नो दीर्घं सार्द्धहस्तान्न विस्तृतम्। त्र्यङ्गुलान्न तथोच्छ्रायं पूजाकर्म्मणि संश्रयेत्। यथेष्टं चार्म्मणं कुर्य्यात् पूर्व्वोक्तं सिद्धिदायकम्। षडङ्गुलाधिकं कुर्य्यान्नोच्छ्रये तु कदाचन। काम्बलं चार्म्मणं चैलं महामायाप्रपूजने। प्रशस्तमासनं प्रोक्तं कामाख्यायास्तथैव च। त्रिपुरायाश्च सततं विष्णोश्चापि कुशासनम्। बहूच्छ्रायं न चैव स्यात् तथैव बहुविस्तृतम्। दारु भूमिसनं प्रोक्तमन्यत्रापि सर्व्वकर्म्मणि। पृथक् पृथक् कल्पयेच्च शोभनं तादृशासनम्। न पत्रमासनं कुर्य्यात् कदाचिदपि पूजने। न प्राग्यज्ञ-न मदूभूतमस्थिजं द्विरदादृते। मातङ्गदन्तसञ्जातमासनं कामिके चरेत्। चर्म्म पूर्व्वोदितं ग्राह्यं तथा गन्धस्टगस्य च। सलिले यदि कुर्व्वीत देवतानां प्रपूजनम्। तत्राप्यासनमासीनो नोत्थितस्तु समाचरेत। तोये शिलामयं कुर्य्यादासनं कौशमेव वा। दारवं तैजसं वापि नान्यदासनमाचरेत्। आसनारोपसंस्थानस्थानाभावे तु पूजकः। आसनं कल्पयित्वा तु मनसा पूजयेज्जले। यद्यासनस्य संस्थानं तोयमध्ये न विद्यते। अन्यत्र वा तदा स्थित्वा देवपूजां समाचरेत्। इत्येतत् कथितं पुत्र! पूज्यपूजकसङ्गतम्" । आस्यतेऽनेन करणे ल्युट्। ६ देहस्थैर्य्यसाधने करचरणादिवन्धभेदरूपे योगाङ्गभेदे "यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधयोऽष्टावङ्गानि" विभज्य "स्थिरसुखमासनम्" पात०सू० लक्षितं तस्य इक्तिः यथा "निश्चलं सुखावहं च यदासनं तद्योगाङ्गम्। आस्यतेऽनेनेत्यासनं तच्च द्विविधम् बाह्यं शारीरं च तत्र चैलाजिनकुशोत्तरं बाह्यं, शारीरं पद्मस्वस्तिकादि। तत्र पद्मासनं प्रसिद्धम्। सव्यमाकुञ्चितचरणम् दक्षिणजङ्घोर्व्वन्तरे, दक्षिणं च सव्यजङ्घोर्व्वन्तरे, निक्षिपेदिति स्वस्तिकासनम्। द्वे पादतले वृषणसमीपे संपुटीकृत्य संपुटोपरिपाणिकच्छपिकां न्यसेदिति भद्रासनम्। योगपट्टेन सोपाश्रयासनम्। जानुप्रसारितवाह्वोः शयनं पर्य्यङ्कासनं क्रौञ्चोष्ट्रगजादिवदुपवेशनं क्रौञ्चाद्यासनं द्रष्टव्यम्। आसनस्थैर्य्योपायमाह। "प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम्" पात०सू०। "स्वाभाविकः प्रयत्नचलत्वादासनविघातकः तस्योपरमेणासनं सिध्यति अनन्ते नागनायके स्थिरतरफणासहस्रविधृतविश्वम्भरमण्डले चित्तस्य समापत्त्या देहाभिमानाभावेनासनदुःखास्फूर्त्तेरासनं सिध्यति। तत्सिद्धिलिङ्गमाह। "ततो द्वन्द्वानभिघातः" पात०सू०। "आसन-

जयाच्छीतोष्णादिभिरनभिघातो बाधाभावो भवति” इत्तिः इदञ्च राजयोगाङ्गं हटयोगाङ्गानि पुनरन्येऽपि बन्धाः- काशी० उक्ताः यथा “महामुद्रां नभोमुद्रामुड्डीयानं जलन्धरम्। मूलबन्धन्तु योवेत्ति स योगी योगसिद्धिभाक्। शोधनं नाड़िजालस्य घटनञ्चन्द्रसूर्य्ययोः। रसानां शोषणं सम्यक् महामुद्राभिधीयते। योनिं वामाङ्घ्रिणापीड्य कृत्वा वक्षःस्थले हनुम्। हस्ताभ्यां प्रसृतं पादं धारयेद्दक्षिणञ्चिरम्। प्राणान् कुक्षौ समापूर्य्य चिरं सञ्चारयेच्छनैः। एषा प्रोक्ता महामुद्रा महारोगविनाशिनी। चन्द्राङ्गे तु समभ्यस्य सूर्य्याङ्गे पुनरभ्यसेत्। या वङ्खल्या भवेत् संख्या ततोमुद्रां विसर्जयेत्। न हि पथ्यमपथ्यं वा रसाः सर्व्वेऽपि नीरसाः। अपि घोरं विषं पीतं पीयूषमिव जीर्य्यति। क्षयकुष्ठगुदावर्त्तगुल्माजीर्णपुरोगमाः। तस्य दोषाः क्षयं यान्ति महामुद्राञ्च योऽभ्यसेत्। कपालकुहरे जिह्वा प्रविष्टा विपरीतगा। भ्रुवोरन्तर्गता दृष्टिर्मुद्रा भवति खेचरी। न पीड्यते स रोगेण न च लिप्येत कर्म्मणा। बाध्यते न स कालेन योमुद्रां वेत्ति खेचरीम्। चित्तञ्चरति खे यस्माज्जिह्वा चरति खेगता। तेनैषा खेचरी नाम मुद्रा सिद्धैर्निषेविता। यावद्बिन्दुः स्थितोदेहे तावन्मृत्युभयं कुतः। यावद्बद्धा नभोमुद्रा तावद्बिन्दुर्न गच्छति। उड्डीनङ्कुरुते यस्मादहोरात्रं महाखगः। उड्डीयानं ततः प्रोक्तं तत्र बन्धोऽभिधीयते। जठरे पश्चिमं जानुनाभेरूर्द्ध्वञ्च धारयेत्। उड्डीयानं ह्ययं बन्धोमृत्योरपि भयं जयेत्। बध्नाति हि शिराजालमधोगामि न भोजनम्। एष जलन्धरो बन्धः कण्ठे दुःखौघनाशनः। जलन्धरे कृते बन्धे कण्ठसङ्कोचलक्षणे। न पीयूषं पतत्यग्नौ न च वायुः प्रधावति। पार्ष्णिभागेन संपीड्य योनिमाकुञ्चयेद्गुदम्। अपानमूर्द्ध्वमाकृष्य मूलबन्धोऽभिधीयते। अपानप्राणयोरैक्यं क्षयं मूत्रपुरीषयोः। युवा भवति वृद्धोऽपि सततं मूलबन्धनात्”।

रुद्रयामलेऽनेकविधान्यासनानि दर्शितानि यथा। “अथासनप्रभेदञ्च शृणुष्व सिद्धिकाङ्क्षिणाम्। यत्र तत्र पूजकानां सिद्धिरत्र महीतले। अधोमुखासनं नाथ! सर्वेषां प्राणिनां सुखम्। ऊर्द्ध्वमार्गेण देवेश! धारयेत् मारुतं सुधीः। सर्व्वासनानां श्रेष्ठं हि ऊर्द्ध्वपादो हि यत्चरेत्। तदैव महितां सिद्धिं ददाति वायवी कला। पद्मासनं तथा कुर्य्यात्प्राणवायुषु सिद्धये। शुभासनं सदा ध्यायेत् पूरयित्वा पुनःपुनः। ऊरुमूले वामपादं पुनस्तद्दक्षिणं पदम्। वामोरौ स्थापयित्वा च पद्मासनमिति स्मृतम्। सव्यापसव्ययोगेन आसनं परिकल्पयेत्। तदैकासनकाले तु द्वितीयासनमारभेत्। पृष्ठे पादद्वयं सीमन्तिवृद्धाङ्गुष्ठद्वयं सुधीः। कायसङ्कोचमाकृत्य धृत्वा बद्धासनं भवेत्। इति बद्धासनं बद्ध्वा वायुबद्धः पुनःपुनः। चिबुके स्थापयेद्यत्नाद्धृदि तेजश्च भास्करे। इत्यासनं हि सर्व्वेषां प्राणिनां सिद्धिकारणम्। वायुं वशे तु कुर्य्याद्यः स योगी नात्र संशयः। भावसिद्धिकरं नाथ! सर्वेषां दृष्टिकारणम्। वामपादतले कुर्य्यात् पादं दक्षिणमेव तत्। सव्यापसव्ययोगेन आसनद्वयमेव च। सर्व्वत्रैवंप्रकारञ्च कृत्वा नातीव साधयेत्। शृणुष्वान्यान्यासनानि द्वात्रिंशत्संख्यकानि च। सव्यापसव्ययोगेन द्विगुणं प्रभवेदिह। चतुःषष्ठ्यासनानीह वदामि वायुशोधनात्। द्वात्रिंशद्ग्रन्थिभेदेन कल्पयेत् वायुवृद्धये। कार्म्मुकासनमाकृत्य उदरे पूरयेत् सुखम्। तदा वायुर्वशं याति कालेन सूक्ष्मवायुना। बद्धपद्मासनं मन्त्री वेष्टयित्वा प्रधारयेत्। करेण दक्षिणेनैव वामपादाङ्गुलीतटम्। सव्यापसव्यद्विगुणं कार्म्मुकासनमेव च। कार्म्मुकद्वययोगेन शरवद्वायुना नयेत्। कुक्कटासनमावक्ष्ये नाड़ीनिर्म्मलहेतुतः। सत्कुलागममार्गेण कुर्य्यात् वायुनिवेशनम्। निजहस्तद्वयं भूमौ पातयित्वा जितेन्द्रियः। पद्मग्रं बद्ध्वा करौ देव! कर्परद्वयमध्यतः। सव्यापसव्ययुगलं कुक्कुटं ब्रह्मणाकृतम्। बद्धं कृत्वा अधःशीर्षं यः करोति खगासनम्। खगासनप्रसादेन श्रमलोपोभवेद्द्रुतम्। पुनःपुनः श्रमादेव विषयश्रमलोपकृत्। लोलासनं सदा कुर्य्यात् वायुलौल्यापघातनात्। स्थिरवायुप्रसादेन स्थिरचेता भवेद्द्रुतम्। पद्मासनं समाकृत्य पादयोः सन्धिगह्वरे। हस्तद्वयमधोदेशे नियोज्य कुक्कुटाकृति। निजहस्तद्वयं लग्नं निपात्य हस्तनिर्भरम्। तस्मात् शरीरमुत्थाप्य स्थिरपद्मासनेऽनिलम्। स्थित्वैतदासने मन्त्री अधःशीर्षं करोति चेत्। उत्तमं त्वासनं ज्ञेयं योगिनामतिदुर्लभम्। एतदागनमात्रेण शरीरं शीतलं भवेत्। पुनःपुनः शोधनेन चेतना कुण्डली भवेत्। सव्यापसव्ययोगेन यः करोति पुनःपुनः। पूरयित्वा मूलपद्मे सूक्ष्मवायुं विकुम्भयेत्। कृत्वा कुम्भकमेवं हि सूक्ष्मवायौ लसद्विधौ। मूलादिब्रह्मरन्ध्रान्ते स्थापयेत् गगने पदे। एतत् शुभासनं कृत्वा सूक्ष्मरन्ध्रेष्वशेषतः। सूचीरन्ध्रे यथा सूत्रं पूरयेत् सूक्ष्मवायुना। एवं क्रमेण मन्मासात् पूरकस्यापि

लक्षणम्। महासुखं समाप्नोति योगाष्टाङ्गनिषेवणात्। अथ वक्ष्ये महादेव! पर्वतासनमुत्तमम्। यत् कृत्वा स्थिररूपः स्यात् षट्चक्रादिविलोड़नः। योन्यासनं सर्व्वयोगे योगिनामवलम्बनम्। तत्कालं सकलं तावत् खेचरोयावदेव हि। पादगोष्ठेन चाक्रम्य लिङ्गाग्रं योनियोजयेत्। अन्यं पादगुरौ दत्त्वा तत्र योन्यासनं भुवि। एतन्मध्ये महादेव! बद्धयोन्यासनं शृणु। यत् कृत्वा विचरेत् योगी पृथिव्यामीश्वरो यथा। कृत्वा योन्यासनं नाथ! लिङ्गगुह्यादिबन्धनम्। मुखनासानेत्रकर्णं कनिष्ठाङ्गुलिभिस्तथा। ओष्ठाधरं कनिष्ठाभ्यामनामाभ्याञ्च नासिके। मध्यमाभ्यां नेत्रयुग्मं तर्जनीभ्यामथ श्रुती। एतत् सिद्धासनं नाम योगिनामतिदुर्लभम्। कृत्वा वायुस्तम्भनं च मूलमारभ्य स्तम्भयेत्। सव्यापसव्ययोगेन सिद्धो भवति साधकः। शनैःशनैः समारुध्य कुम्भयेच्च प्रपूरयेत्। अरुणोदयकालाच्च वसुदण्डेन भैरव!। सव्यापसव्ययोगेन गृहीत्वा बाह्यगानिलम्। द्वितीयप्रहरे कुर्य्यात् बाह्यपूजां मनोरमाम्। एतदासनमाकृत्य सिद्धो भवति साधकः। अथान्यदासनं वक्ष्ये यत् कृत्वा चामरोभवेत्। मत्साधकः शुचिः श्रीमान् कुर्य्याद्भावाभिभावितः। भेकनामासनं योग्यं नाथ! वक्ष्यामि तद्गुणम्। निधाय पादयुगलं स्कन्धे बाहौ पदोपरि। ध्याये दिष्टपदं श्रीमान् आसनस्थः सुखाय च। यदि सर्व्वाङ्गमुत्तोल्य गगने खेचरासनम्। महाभेकासनं प्रोक्तं सर्व्वसिद्धिप्रदायकम्। महाविद्या—महामन्त्रं प्राप्नोति जपतीह यः। एतत् प्रभेदं वक्ष्यामि यः करोति सचाऽमरः। एकं पादगुरौ बद्ध्वा स्कन्धेऽन्यपादरक्षणम्। एतत् प्राणासनं नाम सर्वसिद्धिप्रदायकम्। वायुं मूले समारोप्य प्रत्याकुञ्च्य प्रसारयेत्। केवलं पादमेकञ्च स्कन्धे चारोप्य यत्नतः। एकपादेन गगने तिष्ठेत् स दण्डवत् प्रभो!। अपानासनमेतद्धि सर्वेषां पूरकाश्रयम्। कृत्वा सूक्ष्मशीर्षपद्मे समारोप्य च वायुभिः। तदा सिद्धो भवेन्मर्त्यो नात्र कार्य्या विचारणा। प्राणापानासने कृत्वा मन्त्री योगेश्वरो भुवि। समानासनमावक्ष्ये सिद्धिमन्त्रादिसाधनम्। एकं पादगुरौ दत्त्वा गुह्येऽन्यं लिङ्गवल्कके। एतद्वीरासनं नाथ! समानासनसंज्ञकम्। इत्याकृत्य जपेन्मन्त्रं धृत्वा वायुं चतुर्दले। कुण्डलीं भावयेन्मन्त्री कोटिविद्युल्लताकृतिम्। आत्मचन्द्रामृतरसैराप्लुतां योगिनीं सदा। वीरासनं तु वीराणां योगवायुप्रसाधनम्। योजानाति महावीरः स योगी भवति ध्रुवम्। अथ वक्ष्ये महाकाल! समानासनसाधनम्। भेदक्रमेण यज्ज्ञात्वा वीराणामधिपोभवेत्। समानासनमाकृत्य बद्धाङ्गुष्ठं करेण च। एतेन साधुकारी स्यात् सर्वयोगादिसाधने। आसनं योहि जानाति वायुना हरणं तथा। कालादीनां निर्णयन्तु स कदाचित् न नश्यति। कालेन लभ्यते सिद्धिः कालरूपोमहोज्ज्वलः। साधकैर्योगिभिर्ध्येयः सिद्धवीरासनात्मना। अथ वक्ष्ये नीलकण्ठ! ग्रन्थिभद्रासनं शुभम्। ज्ञात्वा रुद्रो भवेत् क्षिप्रं सूक्ष्मवायुनिषेवणात्। कृत्वा-पद्मासनं मन्त्री जङ्घायाः कुहरे करौ। कर्परस्थलपर्य्यन्तं विभिद्य स्कन्धधारणम्। भित्त्वा पद्मासनं मन्त्री हस्तार्द्धेन विपाटयन्। येन शीर्षं भवेन्नम्रं सर्वाङ्गुलिभिराश्रितम्। ग्रन्थिभेदासनं कुर्य्यात् खेचरादिप्रदर्शनम्। कृत्वा सूक्ष्मवायुलयं परमात्मनि कारयेत्। अथान्यासनमावक्ष्ये योगपूर्वकरक्षणात्। कृत्वा पद्मासनं पादाङ्गुष्ठं जङ्घां हि संस्थितम्। हस्तमेकन्तु जङ्घायां कार्म्मुकं कर्परोर्द्ध्वकम्। पद्मासने समाधाय अङ्गुष्ठं परिधारयेत्। कार्म्मुकासनमेतद्धि सव्यापसव्ययोगतः। पद्मासनं वेष्टयित्वा अङ्गुष्ठं च प्रधारयेत्। यः करोति सदा नाथ! कार्म्मुकासनमुत्तमम्। रोगादिनाशं शत्रूणां क्षयं नीत्वा सुखी भवेत्। अथ वक्ष्येऽत्र संक्षेपात् सर्वाङ्गासनमुत्तमम्। यत् कृत्वा निपुणो योगी विद्याभिः पण्डितो भवेत्। अधो निधाय शीर्षञ्च ऊर्द्ध्वपादद्वयञ्चरेत्। पद्मासनं तु तत्रैव भूमौ कर्परयुग्मकम्। दण्डे दण्डे तु यः कुर्य्यात् श्वासशान्तिपरः सुधीः!। नित्यं सर्वासनं हित्वा न कुर्य्याद्वायुधारणम्। मासेन तस्य सिद्धिः स्यात् सर्व्वरोगविनाशनम्"। अन्यान्यप्यासनानि तत्रोक्तानि विस्तरान्न दर्शितानि। निर्वाणतन्त्रे जन्तुसंख्यया चतुरशीतिलक्षसंख्यकान्यासनान्युक्तानि किन्तु तेषां लक्षणविशेषास्तत्र नोक्ताः तेषां मध्ये द्वयोरेव प्राधान्यमित्यपि तत्रैवोक्तम्। यथा "आसनानि कुलेशानि! यावन्तोजीवजन्तवः। चतुरशीतिलक्षाणि चैकैकं समुदाहृतम्। आसनेभ्यः समस्तेभ्यः साम्प्रतं द्वयमुच्यते। एकं सिद्धासनं नाम द्वितीयं कमलासनम्"। एषां बहुविधानामासनानां मध्ये "सुखेनैव भवेद्यस्मिन्नासने ब्रह्मचिन्तनम्। आसनं तद्विजानीयादितरत् सुखनाशनम्" इत्यभियुक्तोक्तेः पातञ्जलोक्तस्य स्थिरसुखस्यैवासनस्य ब्रह्मचिन्तने ग्राह्यतेत्येवसेयम्। तन्त्रसारे योगाङ्गासनानि पञ्च सलक्षणान्यु-

ङ्गानि यथा "पद्मासनं स्वस्तिकाख्यं भद्रं वज्रासनन्तथा । वीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासनपञ्चकम् । उर्व्वोरुपरि विन्यस्य सम्यक् पादतले उभे । अङ्गुष्ठौ च निवध्नीयाद्धस्ताभ्यां व्युत्क्रमात्ततः । पद्मासनमिदं प्रोक्तं योगिनां हृदयङ्गमम् । जानूर्व्वोरन्तरे सम्यक् कृत्वा पादतले उभे । ऋजुकायो विशेद्योगी स्वस्तिकन्तत् प्रचक्षते । सीमनि पार्श्वयोर्न्यस्य गुल्फयुग्मं सुनिश्चलम् । वृषणाधः पार्श्वपादौ पाणिभ्यां परिरक्षयेत् । भद्रासनं समुद्दिष्टं योगिभिः परिकल्पितम् । उर्व्वोः पादौ क्रमान्न्यस्य जान्वोः प्रत्यङ्मुखाङ्गुली । करौ निदध्यादाख्यातं वज्रासनमनुत्तमम् । एकस्मादमधः कृत्वा विन्यस्योरौ तथेतरम् । ऋजुकायो विशेन्मन्त्री वीरासनमितीरितम्" यत्र महामात्यो वसति तस्मिन् ६गजस्कन्धदेशे आस्यतेऽनेन आ+अस–कर्म्मणि ल्युट् । ७सम्यग् विक्षेपणसाधने । असनएव अण् ।८असनवृक्षे पु०६जीवकवृक्षे पु० । आसनशब्दस्थाने शसादौ तद्धितयाजादौ च परे आसन्नादेशः इति काशिकादयः मनोरमायान्तु तत् दूषयित्वा आस्यशब्दस्थाने एव तदादेश इत्युक्तं यथा "यत्तु आसनशब्दस्य आसन्नादेश इति काशिकायामुक्तन्तत् प्रामादिकम् "आस्नोष्टकस्य वह्निकामभीके" इति मन्त्रे सुखादित्यर्थस्यौचित्यात् "ष्टकस्य चित् वह्निकामन्तरास्यादिति" मन्त्रान्तरसंवादाच्च वाख्यातञ्च तथैव वेदभाष्ये इति । ["निषेदुषीमासनवन्धधीरः" रघुः ।

आसनबन्ध पु०आसनार्थो बन्धः । करचरणादीनामन्योन्यबन्धे

आसनमन्त्र पु० आसनस्य शुद्ध्यर्थो दानार्थो वा मन्त्रः । तन्त्रोक्ते "आधारशक्तिकमलासनाय नमः"इत्यादिके तत्तत्प्रकरणोक्ते १मन्त्रभेदे २देवेभ्य आसनदानार्थे मन्त्रभेदे च । स च मन्त्रः "पुरुष एवेदं सर्व्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् । उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनाभिरोहति" श्रौतः । "शेषमञ्च महादिव्यं फणामणिसहस्रकम् । कोटिसूर्य्यप्रतीकाशं गृहाणासनमीश्वर !" इति पौराणिकस्य । एवमन्योऽपि तत्तत्कल्पोक्तो ज्ञेयः । आसनपरिग्रहार्थे ३मन्त्रे च "आसनमन्त्रस्य मेरुपृष्ठ ऋषिः सुतलं छन्दः कूर्म्मोदेवता आसनपरिग्रहे विनियोगः" तन्त्रसा० ।

आसना स्त्री आस–युच् ।१स्थितौ २उपवेशने ।

आसनादि पु० आसनमादिर्यस्य । मन्त्रोक्ते पूजाङ्गे आसनप्रभृतौ उपचारगणे "आसनं स्वागतं पाद्यमर्घमाचमनीयकम्" उपचारशब्दे निवृतिः ।

आसनी स्त्री आस–आधारे ल्युट् ङीप् । १ विपणौ २मर्य्यादायाञ्च मेदि० । [नि० । वासुदेवे मेदि० ।

आसन्द पु० आसीदत्यस्मिन् प्रलयकाले आ+सद्–अब्दादि०

आसन्दी स्त्री आसद्यतेऽस्याम् आ+सद–अब्दादि०नि०गौरा० ङीष् । १ उपवेशनयोग्ये आसनयन्त्रे (केदारा) २ क्षुद्रखट्टायाम् (कौँच) । ३सभामध्यवेदिकायाम् "औदुम्बरीमासन्दीं नाभिदघ्नामरत्निमात्रासुताहरन्ति" कात्या०७,२७। ४उत्तलक्षणायां पीठिकायाञ्च । आसन्दीशब्दस्य निरुक्तिरपि शत० ब्रा० दर्शिता । "इयं वा आसन्दी अस्यां हीदं सर्व्वमासन्नम् तस्मादस्या आसन्दीमाहरन्ति" इति । स्वल्पार्थे कन् । क्षुद्रासनयन्त्रभेदे स्त्री । "जाम्बूनदमयीमासन्दिकाम्" काद० । आसन्दी+अस्त्यर्थे मतुप् मध्वा० मस्य वः । आसन्दीयुक्ते त्रि०स्त्रियां ङीप् । "आसन्दीवान् ग्रामभेदः"सि०कौ० ।

आसन्न त्रि० आ+सद–क्त । १निकटस्थे, २उपस्थिते च । "आसन्नपतने कूले कूलं पिपतिषतीति" शा० भा० । ३सन्निधानयुक्ते ४सम्यक्स्थिते च "सर्व्वमत्रासन्नमिति" शत०ब्रा० । ६शाब्दबोधसाधनासत्तियुक्ते वाक्ये "आसन्नासन्नविभागव्याघातः" शब्दचिन्ता० । ५ृत्युसूर्यौ च ।

आसन्नकाल पु० आसीदत्यस्मिन् काले आ+सद्–आधारे क्त कर्म्म० । मृत्युकाले ।

आसन्य पु० आस्ये भवः यत् आसन्नादेशः । सुखभवे मुखान्तर्विलस्थे मुख्ये प्राणे "अथ हैनमासन्यं प्राणमूचुः" शत०ब्रा० ।

आसन्वत् त्रि० आस्यसमानार्थकः आसन्शब्दोऽस्ति ततः अस्त्यर्थे मतुप् । आस्ययुक्ते समुखे । "यद्भूतं यच्च भाव्यमासन्वत्तेन ते चारये विषम्" अथ० ६,१२,२ ।

आसमञ्ज पु० असमञ्ज एव स्वार्थे अण् । सूर्य्यवंश्ये सगरपुत्रे क्षत्रियभेदे ।

आसम्बाध त्रि० समन्तात् संबाधा यत्र । सङ्कीर्णस्थाने परस्परसंघर्षणेन क्लिष्टे । "आसम्बाधा भविष्यन्ति पन्थानः शरवृष्टिभिः" रामा० ।

आसव पु० आसूयते आ+सू–कर्म्मणि अप् । १ अभिषवणीये मद्ये (चोयानमद) तल्लक्षणादि भावप्र० । "यच्च पक्वौषधाम्बुभ्यां सिद्धं मद्यं स आसवः । आसवस्य वीजद्रव्यगुणैस्तुल्या गुणाः स्मृताः" नवपुराणमद्ययोर्गुणास्तत्रैव । "मद्यं नवमभिष्यन्दि त्रिदोषजनकं परम् । अहृद्यं बृंहणं ग्राहि दुर्गन्धं विशदं गुरु । जीर्णं तदेव रोचिष्णु क्रमिश्लेष्मानिलापहम् । हृद्यं सुगन्धि गुणवल्लघु स्रम-

विशोधनम्”। सात्त्विकादिपानकर्त्तृभेदेन चेष्टाविशेषाश्च तत्रोक्ताः “सात्त्विको गीतिहास्यादि राजसो साहसादिकम्। तामसो निन्द्यकर्म्माणि निद्रां च मदिरां चरन्”। चरन् पिबन् कुर्य्यादिति शेषः। “विधिना मात्रया काले हितैरन्नैर्यथाबलम्। प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतं यथा। किन्तु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतम्” सुश्रुते तु मद्यभेदेन गुणविशेषादिकमुक्तं यथा

“सर्व्वं पित्तकरं मद्यमम्लं दीपनरोचनम्। भेदनं कफवातघ्नं हृद्यं वस्तिविशोधनम्। पाके लघु विदाह्युष्णं तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनम्। विकाशि सृष्टविण्मूत्रं शृणु तस्य विशेषकम्। मार्द्वीकमविदाहित्वान्मधुरान्वयतस्तथा। रक्तपित्तेऽपि सततं बुधैर्न प्रतिषिध्यते। मधुरं तद्धि रूक्षञ्च कषायानुरसं लघु। लघुपाकि सरं शोथविषमज्वरनाशनम्। मार्द्वीकाल्पान्तरं किञ्चित् खार्जूरं वातकोपनम्। तदेव विशदं रुच्यं कफघ्नं कर्षणं लघु। कषायमधुरं हृद्यं सुगन्धीन्द्रियबोधनम्। कासार्शोग्रहणीदोषमूत्राघातानिलापहा। स्तन्यरक्तक्षयहिता सुरा बृंहणदीपनी। कासार्शोग्रहणीश्वासप्रतिश्यायविनाशिनी। श्वेता मूत्रकफस्तन्यरक्तमांसकरी सुरा। छर्द्यरोचकहृत्कुक्षितोदशूलप्रमर्द्दनी। प्रसन्ना कफवातार्शोविबन्धानाहनाशिनी। पित्तलाल्पकफा रूक्षा यवैर्व्वातप्रकोपणी। विष्टम्भिनी सुरा गुर्वी श्लेष्मला तु मधूलिका। रूक्षा नातिकफा वृष्या पाचनी चाक्षिकी स्मृता। त्रिदोषो भेद्यहृष्यश्च कोहलो वदनप्रियः। ग्राह्युष्णोऽजगलः पक्ता रूक्षस्तृट्कफशोफहृत्। हृद्यः प्रवाहिकाटोपदुर्नामानिलशोषहृत्। वक्कसो हृतसारत्वाद्विष्टम्भी वातकोपनः। दीपनः सृष्टविण्मूत्रो विशदोऽल्पमदो गुरुः। कषायो मधुरः शीधुर्गौडः पाचनदीपनः। शार्करो मधुरो रुच्यो दीपनो वस्तिशोधनः। वातघ्नो मधुरः पाके हृद्य इन्द्रियबोधनः। तद्वत् पक्वरसः शीधुर्बलवर्णकरः सरः। शोफघ्नो दीपनो हृद्यो रुच्यः श्लेष्मार्शसां हितः। कर्षणः शीतरसिकः श्वयथूदरनाशनः। वर्णकृज्जरणः स्वर्य्यो विबन्धघ्नोऽर्शसां हितः। आक्षिकः पाण्डुरोगघ्नो व्रण्यः संग्राहको लघुः। कषायमधुरः शीधुः पित्तघ्नोऽसृक्प्रसादनः। जाम्बवो बद्धनिस्यन्दस्तुवरो वातकोपनः। तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रलः कफवातनुत्। मुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽनिलनाशनः। लघुर्मध्वासवश्छेदी मेहकुष्ठविषापहः। तिक्तः कषायः शोफघ्नस्तीक्ष्णः स्वादुरवातकृत्। तीक्ष्णः कषायो मदकृद्दुर्नामकफगुल्महृत्। कृमिमेदोऽनिलहरो मैरेयो मधुरो गुरुः। बल्यः पित्तहरो वर्ण्यो मृद्वीकेक्षुरसासवः। शीधुर्मधूकपुष्पोत्थो विदाह्यग्निबलप्रदः। रूक्षः कषायकफहृद्वातपित्तप्रकोपणः। निर्दिशेद्रसतश्चान्यान् कन्दमूलफलासवान्। नवं मद्यमभिष्यन्दि गुरु वातादिकोपनम्। अनिष्टगन्धं विरसमहृद्यञ्च विदाहि च। सुगन्धि दीपनं हृद्यं रोचिष्णु कृमिनाशनम्। स्फुटस्रोतस्करं जीर्णं लघु वातकफापहम्। अरिष्टो द्रव्यसंयोगसंस्कारादधिको गुणैः। बहुदोषहरश्चैव दोषाणां शमनश्च सः। दीपनः कफवातघ्नः सरः पित्तविशोधनः। शूलाध्मानोदरप्लीहज्वराजीर्णार्शसां हितः। पिप्पल्यादिकृतो गुल्मकफरोगहरः स्मृतः। चिकित्सितेषु वक्ष्यन्तेऽरिष्टा रोगहराः पृथक्। अरिष्टासवशीधूनां गुणान् कर्म्माणि चादिशेत्। बुद्ध्वा यथास्वं संस्कारमवेक्ष्य कुशलो भिषक्। सान्द्रं विदाहि दुर्गन्धं विरसं कृमिलं गुरु। अहृद्यं तरुणं तीक्ष्णमुष्णं दुर्भाजनस्थितम्। अल्पौषधं पर्य्युषितमत्यच्छं पिच्छिलञ्च यत्। तद्वर्ज्यं सर्व्वदा मद्यं किञ्चिच्छेषन्तु यद्भवेत्। तत्र यत् स्तोकसम्भारं तरुणं पिच्छिलं गुरु। कफप्रकोपि तन्मद्यं दुर्जरञ्च विशेषतः। पित्तप्रकोपि बहुलं तीक्ष्णमुष्णं विदाहि च। अहृद्यं फेनिलं पूति कृमिलं विरसं गुरु। तथा पर्य्युषितञ्चापि विद्यादनिलकोपनम्। सर्व्वदोषैरुपेतन्तु सर्व्वदोषप्रकोपणम्। चिरस्थितं जातरसं दीपनं कफवातजित्। रुच्यं प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेव्यं मदावहम्। तस्यानेकप्रकारस्य मद्यस्य रसवीर्य्यतः। सौक्ष्म्यादौष्ण्याच्च तैक्ष्ण्याच्च विकाशित्वाच्च वह्निना। समेत्य हृदयं प्राप्य धमनीरूर्द्ध्वमागतम्। विक्षोभ्येन्द्रियचेतांसि वीर्य्यं मदयतेऽचिरात्। चिरेण श्लैष्मिके पुंसि पानतो जायते मदः। अचिराद्वातिके दृष्टः पैत्तिके शीघ्रमेव तु। सात्त्विके शौचदाक्षिण्यहर्षमण्डनलालसः। गीताध्ययनसौभाग्यसुरतोत्साहकृन्मदः। राजसे दुःखशीलत्वमात्मत्यागं ससाहसम्। कलहं सानुबन्धन्तु करोति पुरुषे मदः। अशौचनिद्रामात्सर्य्यागम्यागमनलोलताः। असत्यभाषणञ्चापि कुर्य्याद्धि तामसे मदः। रक्तपित्तकरं शुक्तं छेदि भक्तविपाचनम्। वैस्वर्य्यं जरणं श्लेष्मपाण्डुक्रिमिहरं लघु। तीक्ष्णोष्णं मूत्रलं हृद्यं कफघ्नं कटुपाकि च। तद्वत्तदासुतं सर्वं रोचनञ्च विशेषतः। गौडानि

रसशुक्तानि मधुशुक्तानि यानि च । यथापूर्वं गुरुतराण्यभिष्यन्दकराणि च । तेषां तु दीपनं हृद्यं हृत्पाण्डुक्रमिरोगनुत् । ग्रहण्यर्शोविकारघ्नं भेदि सौवीरकं तथा । धान्याम्लं धान्ययोनित्वाद्दीपनं दाहनाशनम् । स्पर्शात्पानात्तु पवनकफतृष्णाहरं लघु । तीक्ष्णत्वाच्च निर्हरेदाशु कफं गण्डूषधारणात् । मुखवैरस्यदौर्गन्ध्यमलशोषक्लमापहम् । दीपनं जरणं भेदि हितमास्थापनेषु च । समुद्रमाश्रितानाञ्च जनानां सात्म्यमुच्यते ।"

स्मृतौ तु जातिभेदेन मद्यविशेषपाननिषेधाय मद्यविभागादि दर्शितं यथा प्रा० वि० मनुहारीतयमैः । "सुरा वै मलमन्नानां पाप्मा च मलमुच्यते । तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत्" । तथा च श्रुतिः "सुरा वै मलमन्नानामन्नं पाप्मतम सुरेति" । यद्यप्यन्नशब्दः स्रुकधान्यतण्डुलविकारविशेष ओदने प्रसिद्धस्तथापि बहुतर वचनात् पिष्टयवान्नादिविकारमपि लक्षयति । तेनान्नविकारविशेषो मदहेतुः सुरा इत्युच्यते । अत्रिः । "गौड़ीपैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैरिति" त्रिविधैव सुरेति पनसादिविकारव्यावृत्तस्य त्रितयस्यानुगतस्यैकस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्याभावात् न पानक्रियाव्याप्यत्वम् इतरव्यावर्त्तकधर्मस्य महापातकहेतुपानकर्मत्वमुपाधिः सुराज्ञानाधीनं महापातकं तज्ज्ञानाधीनञ्च सुराज्ञानम् इतरेतराश्रयापत्तेः-पुलस्त्यवचनविरोधाच्च यथा पुलस्त्यः । "पानसं द्राक्षं माधूकं खार्ज्जूरं तालमैक्षवम् । माक्षिकं टाङ्कं माध्वीकमैरेयं नारिकेलजम् । समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु । द्वादशन्तु सुरा मद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम्" । अनेनैकादशानां सुरात्वं निषेधति । मद्यशब्दस्तु मदहेतुद्रवद्रव्यमात्रवचनः अस्मादेव वचनात् न तु मद्यमात्रं सुराशब्दस्यार्थः तथा च बृहस्पतिः । "गौड़ीं माध्वीं सुरां पैष्टीं पीत्वाविप्रः समाचरेत् । तप्तकृच्छ्रं पराकञ्च चान्द्रायणमनुक्रमात्" । त्रयाणां सुरात्वे क्रमेण प्रायश्चित्तत्रयं न स्यात् । तथा भविष्ये "सुरा पैष्टी तु मुख्योक्ता न तस्यास्त्वितरे समे" । पैष्टीति तण्डुलविकारमात्रोपलक्षणम् । इतरे गौड़ीमाध्व्यौ । अतो अन्नविकार एव सुराशब्दस्य मुख्यत्वात् त्रिविधा सुरेति गौड़ीमाध्व्योर्गौणसुरात्वज्ञापनार्थम् तेनैतत्पानेऽपि महापातकत्वमतिदिशति यथैवैका तथा सर्वेति पैष्ट्याः पूर्व्वप्रसिद्धिं दर्शयति यथा पैष्टी सुरा तथा सर्वा गौड़ी माध्वी च । पूर्ववचनोक्तापि पैष्टी दृष्टान्तत्वेनात्रदर्शिता । न पातव्या द्विजोत्तमैर्ब्राह्मणैरित्यर्थः । त्रैवर्णिकपरत्वे उत्तमपदानर्थक्यात् । न तु बहुवचनानर्थक्यपरीहारार्थं सत्तमप्रातिपदिकानर्थक्यं युक्तं बहुवचनस्य सजातीयोपस्थापकत्वेन चरितार्थत्वात् । अतो ब्राह्मणस्य त्रिविधसुरापानं महापातकम् । "क्षत्रियवैश्ययोस्तु" सुरा वै मलमन्नानामिति वचनेन पैष्ट्येवेति स्थितम् गोविन्दराजविश्वरूपवीरेश्वराणामयमनुमतोऽर्थः । अत एव "एवं माध्वी च गौड़ी च पैष्टी च त्रिविधा सुरा । द्विजातिभिर्न पातव्या कदाचिदपि कर्हिचित्" इतिमनुवचनेऽपि द्विजातिपदं ब्राह्मणपरमेव । अतएव त्रिविधसुरापाने क्षत्रियादीनां महापातकं तावदस्तु दोषाभावमेवाह वृद्धयाज्ञवल्क्यः।"कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि कथञ्चन । मद्यमेवासुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते" तदेवं पैष्टी निषेधस्त्रैवर्णिकानाम् गौड़ीमाध्वीनिषेधस्तु ब्राह्मणस्यैव ननु ब्राह्मणराजन्यावितिकर्तृविशेषणं पुंलिङ्गं तत्र विवक्षितम् अतः कथं ब्राह्मण्याः सुरापानं महापातकम् उच्यते निषिध्यमानक्रियायाविधेयत्वेन तत्कर्त्तुरनुपादेयत्वाच्च द्विशेषणं लिङ्गमविवक्षितम् हविरुभयत्ववत् । अतस्तज्जातिस्त्रीणामपि पाननिषेधः । तथा च भविष्ये "तस्माच्च पेयं विप्रेण सुरामद्यं कथञ्चन । ब्राह्मण्यापि न पेया वै सुरा पापभयावहा"।"यद्ब्राह्मणी सुरापी स्यान्न तां देवाः पतिलोकं नयन्तीति" श्रुतिः । "पतत्यर्द्धशरीरेण भार्य्या यस्य सुरां पिबेत् । पतितार्द्धशरीरस्य निष्कृतिर्नोपपद्यते" । न चैवं क्षत्रियवैश्यस्त्रीणामनिषेधः ब्राह्मणीपदस्य निषिद्धसुरापानकर्त्तृभार्य्योपलक्षकत्वात् "भार्य्या यस्य सुरां पिबेदिति सामान्यश्रवणाच्च ।

वेदविहितः मद्यसवनप्रकारस्तु सौत्रामणीशब्दे वक्ष्यते । "यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता हविः" मनुः । "अनासवाख्यं करणं मदस्य" कुमा० । "नानासवपात्रसङ्कुलम्" काद० । "मुखं लालाक्लिन्नं पिबति चषकं सासवमिव" शान्तिश० । "संविदासवयोर्मध्ये संविदेव गरीयसी" तन्त्र० । भावे घञ् । २मद्यादेरभिषवे (मदचोयान) आसूयतेऽत्र आधारे घञ् । ३अभिषवपात्रे । आ+सु—प्रसवे अच् । ४प्रसवकर्त्तरि त्रि० । "देवस्य सवितुर्मतिमासवं विश्वदेव्यम्" श्रुतिः । [त० । तालवृक्षे ।

आसवद्रु पु० आसवस्य (ताड़ी) मद्यभेदस्य कारणं द्रुः शाक०

आसवनीय त्रि० आ+सु—कर्मणि अनीयर् । अभिषवणीये-

आसा स्त्री आ+सो-अङ्। अन्तिके निरु० "पितुर्न यस्यासया" ऋ०१,१२७,८, "आसया अन्तिकेन" भा०। तस्य क्लीवत्वमपि। "आ न इन्द्रो दूरादासात्" ऋ०४,२०,१, "आसादन्तिकादिति" भा०।

आसादन न०आ+सद-णिच्-ल्युट्। १सन्निधापने, २स्थापने "कलोत्तरपरिग्रहादि करोत्याज्यासादनात्" कात्या०६,२,५, आश्वला० शब्दे उदा० ३आसन्नतासम्पादने ४मर्द्दने च "वयमासादने तस्य दर्पमद्य हरेमहि" भा०स०२०अ०।

आसादित त्रि०आ+सद-णिच्-क्त। १निकटीकृते २प्राप्ते च "आसादितप्रकटनिर्म्मलचन्द्रहासः" सा०द० ३आयोजिते ४सन्निधापिते ५सम्पादिते ६कामकेलिपरे च।

आसाद्य त्रि० आ+सद-णिच्-यत्। प्राप्ये "अभूदनासाद्यमधिज्यधन्वनः" रघुः। २निकटीकार्य्ये ३अवसादं प्रापणीये आ+सद-णिच्-ल्यप्। ४प्राप्येत्यर्थे अव्य०।

आसार पु०आ+सृ-घञ्। १धारासम्पाते२वेगवृष्टौ, "त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्द्ध्ना"। "पुष्पासारैः स्नपयतु भवान् व्योमगङ्गाजलार्द्रैः" मेघदू० "आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगात्" रघुः। ३प्रसरणे, ४सैन्यानां सर्व्वतो व्याप्तौ च। ५करणे घञ्। सुहृद्बले। ६द्वादशराजमण्डलमध्ये नृपभेदे। द्वादशराजमण्डलञ्चाग्नेये दर्शितम् यथा "आत्ममण्डलमेवात्र प्रथमं मण्डलं भवेत्। समन्तात्तस्य विज्ञेया रिपवो मण्डलस्य तु। उपेतस्तु सुहृत् ज्ञेयः शत्रुमित्रमतः परम्। मित्रमित्रमतो ज्ञेयं मित्रमित्ररिपुस्ततः। एतत् पुरस्तात् कथितं पश्चादपि निबोध मे। पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चात् तत आक्रन्द उच्यते। आसारस्तु ततोऽन्यः स्यादाक्रन्दासार उच्यते। जिगीषोः शत्रुयुक्तस्य विमुक्तस्य तथा द्विज!। तत्रापि निश्चयः शक्योवक्तुं मनुजपुङ्गव! निग्रहानुग्रहे शक्तोमध्यस्थः परिकीर्त्तितः। निग्रहानुग्रहे शक्तः सर्वेषामपि यो भवेत्। उदासीनः स कथितो बलवान् पृथिवीपतिः। मण्डलं तव संप्रोक्तमेतत् द्वादशराजकम्"। ६षड्विंशरगणैः रचिते दण्डकच्छन्दोभेदे च।

आसाव्य त्रि० आ+सु-ण्यत्। अभिषवणीये मद्यादौ।

आसिक पु० असिः प्रहरणमस्य ठक्। खड्गेन युद्धकारके।

आसिका स्त्री पर्य्यायेणासनम् आस-पर्य्याये ण्वुल्। पर्य्यायेण उपवेशने। "भद्रासिका: सुप्यन्ते" पात०भा०।

आसिक्त त्रि०ईषत् सम्यक् वा सिक्तः आ+सिच-क्त। १ईषत् सिक्ते २सम्यक्सिक्ते च।

आसित न० आस+भावे-क्त। १उपवेशने। आसधातौ उदा०। आधारे क्त। उपवेशनाधारे स्थाने। असितस्य मुनेरपत्यं शिवा० अण्। असितमुनेरपत्ये स च शाण्डिल्यगोत्रे प्रवरः।

आसिधार न० असिधारा इवास्त्यत्र अण्। "युवा युवत्या सार्द्धं यत् मुग्धभर्त्तृवदाचरेत्। अन्तर्निवृत्तसङ्गः स्यात् आसिधारव्रतं हि तत्" इति यादवोक्ते व्रतभेदे "अभ्यस्यतीव व्रतमासिधारम्" रघुः।

आसिद्ध त्रि० आ+सिध-क्त। राजाज्ञया वादिना कृतावरोधे प्रतिवादिनि "नासिद्धस्तं विलङ्घयेत्" नार०।

आसिनासि पुंस्त्री असिरिव तीक्ष्णाग्रा नासा यस्य असिनासः मुनिभेदस्तस्यापत्यम् इञ्। तदपत्ये ततः युवापत्ये फक् तौल्व० न लुक्। आसिनासायनः तत्पौत्रे।

आसिबन्धकि पु० असिबन्धकस्यापत्यम् इञ्। असिबन्धकापत्ये ततः युवापत्ये फक् तस्य तौल्व० न लुक्। आसिबन्धकायनः तत्पौत्रे।

आसीन त्रि०आस+शानच्। उपविष्टे आसधातौ उदा०

आसीनप्रचलायित न० आसीनेन उपविष्टेनैव प्रचलवत् आचरितम् प्रचल-क्यच् भावे क्त। उपविश्य निद्रावशेन प्रचलनरूपे (वसेढोला) दोलने।

आसुत् त्रि० आ+सु-क्विप्। कृताभिषवे। तस्येदम् गहा० छ। आसुतीयः। तत्सम्बन्धिनि त्रि०।

आसुति स्त्री आ+सु-क्तिन्। सोमादिनिष्पीड़ने १अभिषवे, २मद्यनिष्पादने(चोयान)इति ख्याते मद्यपाके च। "परिष्कृतस्य रसिन इयमासुतिश्चारुर्मदाय" ऋ०८,१,२६। आ+सु-प्रसवे क्तिप्। ३प्रसवे। "योनाविन्द्र! सुष्वद्भ्रोवय आसुतिं दाः" ऋ०१,१०४,७। आसुतेः सन्निकृष्टदेशादि चतुरर्थ्यां मध्वा० मतुप्। आसुतिमत् तद्देशे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

आसुतीवल पु० आसुतिरस्त्यस्य बलच् दीर्घः। १शौण्डिके। २सोमाभिषवशालिनि याज्ञिके च।

आसुर त्रि० असुरस्येदम् अण्। असुरसम्बन्धिनि। "आसुरं तज्जयेत्तोयं पीत्वा चान्द्रायणञ्चरेत्" स्मृतिः "कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं मृण्मयं स्मृतम्। तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि दैविकं भवेत्" कात्या०स्मृ०। तेन (मालसा) प्रभृतिमृण्मयस्य हस्तघटितत्वेन ग्राह्यताऽन्येषां त्याज्यता। स्त्रियां ङीप्। "आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्यातां परिवर्जयेत्" स्मृतिः। २असुरवदाचारयुक्ते तदाचारश्च गीतायामुक्तोयथा।

"द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च। दैवोविस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु। प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च जना न विदुरासुराः। न शौचं नापि चाचारं न सत्यं तेषु विद्यते। असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरम्। अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहेतुकम्। एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः। प्रभवन्त्युग्रकर्म्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः। काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः। मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान् प्रवर्त्तन्तेऽशुचिव्रताः। चिन्तामपरिमेयाञ्च प्रलयान्तामुपाश्रिताः। कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः। आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः। ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान्। इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम्। इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम्। असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि। ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी। आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया। यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः। अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः। प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ। आत्मसम्भाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः। यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्व्वकम्। अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधञ्च संश्रिताः। मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः। तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान्। क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु। आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि। मामप्राप्यैव कौन्तेय! ततो यान्त्यधमां गतिम्। त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः। कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत्। एतैर्विमुक्तः कौन्तेय! तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः। आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम्। यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामचारतः। न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्। तस्माच्छास्त्रं प्रमाणन्ते कार्य्याकार्य्यव्यवस्थितौ। ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म्म कर्त्तुमिहार्हसि"।

३असुरवत् कर्त्तव्ये विवाहभेदे पु०। स च "ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुर" इति विभज्य "पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यो कदाचन" इति निषिध्य "ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः। कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म्म उच्यते" इति मनुना लक्षितः। ब्राह्मादिविवाहेषु प्रशस्तपुत्रलाभरूपफलमुक्त्वा "इतरेषु च शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः। जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्म्मद्विषः सुताः"। अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा। निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत्"। "कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च" इति मनुना तस्य निन्दा कृता "आसुरो द्रविणादानात्" या० स्मृ०। आसुरादिविवाहस्तु कर्त्तव्यो ह्यग्निसाक्षिकः" इत्युक्तेः तत्राप्यग्न्याधानं कार्य्यमेव "आसुरादिविवाहेषु पितृगामि भवेद्धनम्" स्मृतिः "अप्रजस्त्रीधनं भर्त्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि। दुहितॄणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत्" या० स्मृ०। "शेषेष्वासुरगान्धर्वराक्षसपैशाचेषु भार्य्यात्वं प्राप्तायाः" इति मिता०। दायभागकृता तु तत्तद्विवाहकालेषु दत्तं धनमिति व्याख्यातम्। ४राजसर्षपे (राइसरिषा) स्त्री राजनि०। ५विड्लवणे न०। स्वार्थे अण्। ६असुरे। "तस्मादप्यद्येहाददानमश्रद्दधानमयजमानमाहुरासुरो वतेति" छा० उ० उक्ते ७अयजनशीले अयजनादिकर्त्तृत्वादस्यासुरत्वम्। अतएव मनुना "अयज्वनां हि यद्वित्तमासुरस्वं तदुच्यते इति" तद्द्रव्यस्यासुरधनत्वमुक्तम्। ततश्च शास्त्रानभ्यनुज्ञातविषयभोगहेतुरागप्रधाना, वैदिकनिषेधातिक्रमेण स्वभावसिद्धरागद्वेषानुसारिसर्व्वानर्थहेतुप्रवृत्तिहेतुभूता च राजसी प्रवृत्तिः आसुरी प्रकृतिः। आसुरी सम्पत्तु असुरमणहेतुभूता रजस्तमोमयी सम्पद् सा च अशुभवासनासन्ततिजन्या तल्लिङ्गं तु "दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च। अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ!। सम्पदमासुरीम्" गीतोक्तम्। "दैवी सम्पद् विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता" गीता ८छेदात्मकचिकित्साभेदे स्त्री शब्दच०।

आसुरस्व न० ६त०। "अयज्वनान्तु यद्द्रव्यमासुरस्वं तदुच्यते" इति मनूक्ते अयाज्ञिकधने।

आसुरायण पु० आसुरेरपत्यं युवा फक्। आसुरेर्युवगोत्रापत्ये स च शुक्लयजुःसम्प्रदाय प्रवर्त्तक "आसुरायणाच्च यास्कादासुरायणः" शत० ब्रा० "आसुरेरुपसंख्यानम्" वार्त्ति० उक्तेः स्त्रियां ष्फे षित्त्वात् ङीष्। आसुरायणी।

आसुरि पु० तत्त्वज्ञानोपदेशेन अस्यति संसारम् अस-उरच् असुरः कपिलस्तस्य छात्रः इञ्। साङ्ख्ययोगाचार्य्ये कपिलशिष्ये ऋषिभेदे। "एतत्पवित्रमग्र्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ। आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन बहुधा कृतं तन्त्रम्" सा० का०। सएव प्रत्यहं तर्पणीयर्षिगणे पठितः। "सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः। कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथेति" तर्पणे स्मृतिः।

शुवापत्ये तु फक् तस्य लौक्य०न लुक् । आसुरिः तत्पुत्रः आसुरायणः तत्पौत्रः स च यजुर्वेदसंप्रदायप्रवर्त्तकः आसुरायणशब्दे उदा० ।

आसुरिवासिन् पु० आसुरौ तत्समीपे वसति णिनि । आसुरिमुनेरन्तेवासिनि प्राश्नीपुत्रे शुक्लयजुःसंप्रदाय प्रवर्त्तके ऋषिभेदे । "प्राश्नीपुत्रात् आसुरिवासिनः प्राश्नीपुत्रः" शत०ब्रा० । [२सम्यक्सेके च ।

आसेक पु० आ+सिच–घञ् । जलादिना १वृक्षादेरीषत्सेचने

आसेक्य पु० आसेकमर्हति यत् आ+सिच-ण्यत् वा ।"पित्रोस्तु तल्पवीर्य्यत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत् । स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोन्नतिमसंशयम्" इति वैद्यकोक्ते नपुंसकभेदे । ध्वजोन्नतये तस्य जन्मोत्तरं शुक्रसेकयोग्यत्वात् तथात्वम् ।

आसेचन त्रि० न सिच्यते तृप्यति मनोऽत्र आधारे ल्युट् असेचनः स्वार्थेऽण् । १यद्दर्शने मनो न तृप्यति तस्मिन् मन आनन्दविशेषहेतौ पदार्थे । स्वार्थे कन् । तत्रैव ।"नयनयुगासेचनकम्" सा०द० । रायमुकुटस्तु असेचनशब्दे-वाह । आ+सिच-भावे ल्युट् । २सम्यक्सेके न० । "तस्य सर्पिरासेचनं कृत्वा" शत०ब्रा० । करणे ल्युट् । ३आसेचनसाधने पात्रे । "या पात्राणि पूष्ण आसेचनानि" ऋ०१,१६२,१३ ।४तादृशे क्षुद्रपात्रे स्त्री ङीप् ।

आसेदिवस् त्रि० आ+सद-क्वसु । १निकटागते २प्राप्ते च । स्त्रियां ङीप् वस्रोत्त्वम् इटोनिवृत्तिश्च । आसेदुषी ।

आसेद्धृ त्रि० आ+सिध-तृच् । व्यवहारे राजाज्ञया प्रतिवादिनो गत्यादिरोधकर्त्तरि वादिनि स्त्रियां ङीप् । आसेधशब्दे उदा० ।

आसेध पु० आ+सिध–भावे घञ् । व्यवहारे राजाज्ञया वादिना प्रतिवादिनः स्थानान्तरगत्याद्यवरोधे, तत्कालप्रकारभेदादि मिता०नारदेनोक्तं । "वक्तव्येऽर्थे ह्यतिष्ठन्तमुत्क्रामन्तञ्च तद्वचः । आसेधयेद्विवादार्थी यावदाह्वानदर्शनम् । स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात् कर्म्मणस्तथा । चतुर्विधःस्यादासेधो नासिद्धस्तं विलङ्घयेत् । आसेधकाल आसिद्धः आसेधं योऽतिवर्त्तते । स विनेयोऽन्यथा कुर्व्वन्नासेद्धा दण्डभाग् भवेत् । नदीसन्तार कान्तारदुर्द्देशोपप्लवादिषु । आसिद्धस्तं परासेधमुत्क्रामन्नापराध्नुयात् । निर्वेष्टुकामोरोगार्त्तो यियक्षुर्व्यसने स्थितः । अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्य्योद्यतस्तथा । गवां प्रचारे गोपालाः सस्यावापे कृषीवलाः । शिल्पिनश्चापि तत्कालमायुधीयाश्च विग्रहे" । नासिद्धव्याइति शेषः

आसेवन न० सम्यक् सेवनम् । १सततसेवने २पौनःपुन्ये च । "निसस्तपतावनासेवने" पा० । "आसेवनं पौनःपुन्यम्" सि०कौ० ।

आसेवा स्त्री आ+सेव–अ । १पौनःपुन्ये "पौनःपुन्यमासेवा" सि०कौ० । २सम्यक्सेवायाञ्च ।

आसेवित त्रि० आ+सेव–क्त । १सम्यक्सेविते २पौनःपुन्येन सेविते च भावे क्त । ३आसेवायां न० । ततः इष्टा०इनि । आसेवितिन् । आसेवनकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आस्कन्द पु० आ+स्कन्द–घञ् । १ उत्प्लवने २आक्रमणे ३संशोषणे ४तिरस्कारे घोटकानामास्कन्दिताख्ये ५गतिभेदे

आस्कन्दन न० आस्कन्द्यतेऽत्र आधारे ल्युट् । १युद्धे भावे ल्युट् । २तिरस्कारे ३आक्रमणे"चरणास्कन्दननामिताचलेन्द्रः" किरा० । ४अश्वगतिभेदे च ।

आस्कन्दित आ+स्कन्द–स्वार्थे णिच्-क्त आस्कन्दोजातोऽस्य तारका० इतच् वा । १अश्वानां गतिभेदे स च पञ्चविधः तल्लक्षणमुक्तं हेमचन्द्रेण । "गतयः पञ्च धारास्यास्तुरङ्गाणां क्रमादिमाः । तत्र धौरितकं धौर्य्यं धोरणं धोरितञ्च तत् । बभ्रुकङ्कशिखिक्रोड़गतिवद्वल्गितं पुनः । अग्रकायसमुल्लासात् कुञ्चितास्यं नतत्रिकम् । प्लुतं तु लङ्घनं पक्षिमृगयोरनुहारकम् । उत्तेजितं तेरितं स्यात् मध्यवेगेन या गतिः । उत्तेरितमुपकण्ठमास्कन्दितमित्यपि । चतुर्भिश्च पदैः कोपादिव उत्प्लुत्य या गतिः" । संज्ञायां स्वार्थे वा कन् । तत्रैव । तार० इतच् । २आस्कन्दनयुक्तमात्रे त्रि० ।

आस्क्र त्रि० आ+क्रम-ड वेदे नि०सुट् । आक्रामके "आनो विश्वा आस्क्रा गमन्तु देवाः" ऋ०१,१८३,२ ।"आस्क्राः शत्रूणामाक्रमितारः"भाष्यम् ।

आस्त त्रि० आ+अस+विक्षेपे क्त । सम्यक्क्षिप्ते ।

आस्तर पु० आ+स्तॄ–कर्मणि अप् । १हस्तिपृष्ठस्थकम्बले (झूल) इति ख्याते । २विस्तरणीये कटादौ "वासो वल्कलमास्तरः किसलयः" शा०श० । भावे अप् । ३सुविस्तारे

आस्तरण न० आस्तीर्य्यते कर्म्मणि ल्युट् । १आस्तीर्य्यमाणे कटादौ "द्विपास्तरणसंकीर्णे विस्तीर्णे गमनोत्तमे" । "दर्भास्तरणमास्तीर्य्य" भा० प० २५० अ० । २आस्तरणपद्याम् स्त्री ङीप् । भावे ल्युट् । ३विस्तारे ।"निवेशनं पुनर्नवीकृत्य लेपनास्तरणोपस्तरणैः" आश्व०गृ० । आस्तरणे दीयते कार्य्यं वा व्युष्टा०अण् । ४आस्तरणे दीयमाने ५तत्र कार्य्ये च त्रि० ।

आस्तरणिक त्रि० आस्तरणं प्रयोजनमस्य ठक्। आस्तरण-साधने वस्त्रादौ ।"अथास्तरणिकं सर्वं दृताङ्गं समवेशयन्" रामा० । तस्येदम् वृद्धत्वात् छ । आस्तरणीय आस्तरण सम्बन्धिनि त्रि० ।

आस्तायन त्रि० अस्तीत्यव्ययम् अस्ति+विद्यमानस्य सन्निकृष्ट-देशादि पक्षा०फक् । विद्यमानसन्निकृष्टदेशादौ । [च

आस्तार पु०आस्तीर्य्यते आ+स्तृ—घञ् । १विस्तार्य्ये २विस्तारे

आस्तारपङ्क्ति स्त्री कर्म्म०। वैदिके छन्दोभेदे सा च सर्व्वानु० कात्या०दर्शिता यथा"पञ्चमं पङ्क्तिः पञ्चपदा । अथ चतु-ष्पदाद्या विराट् दशका । अयुजौ जागतौ ततोऽष्टचत्यौयुजौ तद्विपरीताद्यौ चेत् प्रस्तारपङ्क्तिरन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्तिरा-द्यन्त्यौ चेत् संस्तारपङ्क्तिर्मध्यमौ चेद्विष्टारपङ्क्तिः" ।

आस्ताव पु० आस्तुवन्त्यत्र आ+स्तु+आधारे घञ् । यज्ञे स्तोतॄणां १स्तवनाधारे देशे । "ततोद्गातॄनास्तावे स्तो-ष्यमाणाननुपोपविवेश" छा०उ० । "उद्गातॄन् उद्गातृपुरु-षान् आगत्य आस्तुवन्त्यस्मिन्निति आस्तावस्तस्मिन्ना-स्तावे" भा० । "उदङ्ङोगत्वाऽऽस्तावचात्वालशामि-त्रान् उदङ्मुखोनभोऽसंस्पृष्टः" द्राह्यायणः । 'उदङ्मुखास्तिष्ठन्तः ततः आस्तावदेशं चात्वालं शामित्रं च स्तुत्यादिर्भिमन्त्रैर्यथाक्रममुपतिष्ठेरन्" ताण्ड्यब्रा० भा०। "बर्हिर्वैद्यास्तावे वा स्थापयेयुः" आश्व० श्रौ० । भावे घञ् । २सम्यक्स्तवे ।

आस्तिक त्रि०अस्ति परलोक इति मतिर्यस्य ठक् । १परलोका-स्तित्ववादिनि "आस्तीत्युक्त्वा गतो यस्मादास्तिकस्तेन कथ्यते" इति निरुक्तसंज्ञके जरत्कारुमुनिसुते २मुनिभेदे आस्तिकोत्पत्तिकथा आस्तीकशब्दे वक्ष्यते । "आस्तिकस्य मुनेर्माता भगिनी वासुकेस्तथा जरत्कारुमुनेः पत्नी मनसादेवि ते नमः" मनसाप्रणाममन्त्रः ।

आस्तिकार्थद पु० आस्तिकायार्थं ददाति दा—क । जनमे-जये राजनि शब्दच० ।

आस्तिक्य न० आस्तिकस्य भावः ष्यञ् । आस्तिकत्वे पर-लोकाद्युपगन्तृत्वे 'माहात्म्यमपि चास्तिक्यं सत्यं शौचं दयार्जवम् । विद्वद्भिः कथ्यते लोके पुराणैःकविसत्तमैः । भा०आ० १अ० । "भावितैः करणैः पूर्व्वमास्तिक्या-च्छ्रुति दर्शनात्" भा०व० ८५अ० । "आस्तिक्यशुद्धम-वतः प्रियधर्म्मधर्म्मम्" किरा० ।

आस्तीक पु० वासुकिभगिन्यां जरत्कारुनाम्न्यां जरत्का-रुमुनेःसुते मुनिभेदे तदुत्पत्तिकथा यथा ।

"तत तां भैक्ष्यवत्कन्यां प्रादात्तस्मै महात्मने । नागेन्द्रो वासुकिर्ब्रह्मन् स तां प्रत्यग्रहीत्तत । अस्वनामेति वै मत्वा भरणे चाविचारिते । मोक्षभावे स्थितश्चापि द्वन्द्वभूतः परिग्रहे । ततो नाम स कन्यायाः पप्रच्छ भृगुनन्दन ! । वासुकिं भरणं चास्या न कुर्य्यामित्युवाच ह । भा० आ० ४६अ० । "सौतिरुवाच । वासुकिस्त्वब्रवीद्वाक्यं जरत्कारुमृषिं तदा । सनाम्नी तव कन्येयं स्वसा मे तपसाऽन्विता । भरिष्यामि च ते भार्य्यां प्रतीच्छेमां द्विजोत्तम । रक्षणञ्च करिष्येऽस्याः सर्वशक्त्या तपोधन ! । त्वदर्थं रक्ष्यते चैषा मया मुनिवरोत्तम ! । ऋषिरुवाच । न भरिष्येऽहमेतां वै एष वै समयः कृतः । अप्रियञ्च न कर्त्तव्यं कृते चैनां त्यजाम्यहम् । सौतिरुवाच । प्रतिश्रुते तु नागेन भरिष्येभगिनीमिति । जरत्कारुस्तदा वेश्म भुज-गस्य जगाम ह" इत्युपक्रम्य । "उत्सङ्गेऽस्याः शिरः कृत्वा सुष्वाप परिखिन्नवत् । तस्मिंश्च सुप्ते विप्रेन्द्रे सविताऽस्त-मियाद्गिरिम् । अह्नः परिक्षये ब्रह्मंस्ततः साऽचिन्तय-त्तदा । वासुकेर्भगिनी भीता धर्म्मलोपान्मनस्विनी । किन्नु मे सुकृतं भूयाद्भर्त्तुरुत्थापनं न वा । दुःखशीलो हि धर्म्मात्मा कथं नास्यापराध्नुयाम् । कोपो वा धर्म्म-शीलस्य धर्म्मलोपोऽथवा पुनः । धर्म्मलोपो गरीयान्वै स्यादित्यत्राकरोन्मतिम् । उत्थापयिष्ये यद्येनं ध्रुवं कोपं करिष्यति । धर्म्मलोपो भवेदस्य सन्ध्याऽतिक्रमणे ध्रु-वम् । इति निश्चित्य मनसा जरत्कारुर्भुजङ्गमा । तमृषिं दीप्ततपसं शयानमनलोपमम् । उवाचेदं वचः श्लक्ष्णं ततो मधुरभाषिणी । उत्तिष्ठ त्वं महाभाग ! सूर्य्योऽस्त-मुपगच्छति । सन्ध्यामुपास्स्व भगवन्नपः स्पृष्ट्वा यतव्रत ! । प्रादुष्कृताग्निहोत्रोऽयं मुहूर्त्तो रम्यदारुणः । सन्ध्या प्रवर्त्तते चेयं पश्चिमायां दिशि प्रभो ! । एवमुक्तः स भगवान् जरत्कारुर्म्महातपाः । भार्य्यां प्रस्फुरमाणौष्ठ इदं वच-नमब्रवीत् । अवमानः प्रयुक्तोऽयं त्वया मम भुजङ्गमे ! । समीपे ते न वत्स्यामि गमिष्यामि यथागतम् । शक्तिरस्ति न वामोरु ! मयि सुप्ते विभावसोः । अस्तं गन्तुं यथाकाल मिति मे हृदि वर्त्तते । न चाप्यवमतस्येह वासो रोचेत कस्यचित् । किं पुनर्द्धर्मशीलस्य मम वा मद्विधस्य वा । एवमुक्ता जरत्कारुर्भर्त्रा हृदयकम्पनम् । अब्रवीद्भगिनी तत्र वासुकेः सन्निवेशने । नावमानात्कृतवती तवाहं विप्रबोधनम् । धर्म्मलोपो न ते विप्र ! स्यादित्येतन्मया कृतम् । उवाच भार्य्यामित्युक्तो जरत्कारुर्म्महातपा ।

ऋषिः कोपसमाविष्टस्त्यक्तुकामो भुजङ्गमाम् । न मे वाग-न्वतं प्राह गमिष्येऽहं भुजङ्गमे ! । समयो ह्येष मे पूर्व्वं त्वया सह मिथः कृतः । सुखमस्म्युषितो भद्रे ! ब्रूयास्त्वं भ्रातरं शुभे ! । इतो मयि गते भीरु ! गतः स भगवानिति । त्वं चापि मयि निष्क्रान्ते न शोकं कर्त्तुमर्हसि । इत्युक्ता साऽनवद्याङ्गी प्रत्युवाच मुनिं तदा । जरत्कारुं जर-त्कारुश्चिन्ताशोकपरायणा । वाष्पगद्गदया वाचा मुखेन परिशुष्यता । कृताञ्जलिर्व्वरारोहा पर्य्यश्रुनयना ततः । धैर्य्यमालम्ब्य वामोरूर्हृदयेन प्रवेपता । न मामर्हसि धर्म्मज्ञ परित्यक्तुमनागसम् । धर्म्मे स्थितां स्थितो धर्म्मे सदा प्रियहिते रताम् । प्रदाने कारणं यच्च मम तुभ्यं द्विजोत्तम ! । तदलब्धवतीं मन्दां किं मां वक्ष्यति वासुकिः । मातृशापाभिभूतानां ज्ञातीनां मम सत्तम ! । अपत्यमी-प्सितं त्वत्तस्तच्च तावन्न दृश्यते । त्वत्तो ह्यपत्यलाभेन ज्ञा-तीनां मे शिवं भवेत् । संप्रयोगो भवेन्नायं मम मोघ-स्त्वया द्विज ! । ज्ञातीनां हितमिच्छन्ती भगवंस्त्वां प्रसादये । इममव्यक्तरूपं मे गर्भमाधाय सत्तम ! । कथं त्यक्त्वा महात्मा सन् गन्तुमिच्छस्यनागसम् । एवमुक्तस्तु स मुनिर्भार्य्यां वचनमब्रवीत् । यदुक्तमनुरूपञ्च जरत्कारुं तपोधनः । अस्त्ययं सुभगे ! गर्भस्तव वैश्वानरोपमः । ऋषिः परमध-र्म्मात्मा वेदवेदाङ्गपारगः । एवमुक्त्वा स धर्म्मात्मा जरत्का-रुर्महान्टषिः । उग्राय तपसे भूयो जगाम कृतनिश्चयः" । "ततः प्रववृधे गर्भो महातेजा महाप्रभः । यथा सोमो द्विजश्रेष्ठ ! शुक्लपक्षोदितो दिवि । अथ काले तु सा ब्रह्मन् ! प्रजज्ञे भुजगस्वसा । कुमारं देवगर्भाभं पितृमातृभयाप-हम् । ववृधे स तु तत्रैव नागराजनिवेशने । वेदांश्चाधि-जगे साङ्गान् भार्गवाच्च्यवनान्मुनेः । चीर्णव्रतो बाल एव बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः । नाम चास्याभवत् ख्यातं लोकेष्वा-स्तीक इत्युत । अस्तीत्युक्त्वा गतो यस्मात्पिता गर्भस्थमेव तम् । वनं तस्मादिदं तस्य नामास्तीकेति विश्रुतम्" । भा०आ० ४७अ० "यो जरत्कारुणा जातो जरत्कारौ महायशाः । आस्तीकः सर्पसत्रे वः पन्नगान् योऽभ्यरक्षत । तं स्मरन्तं महाभागा ! न मां हिंसितुमर्हथ । सर्पापसर्प भद्रं ते गच्छ सर्प ! महाविष ! । जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर । आस्तीकस्य वचः श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्त्तते । शतधा भिद्यते मूर्ध्नि शिंशवृक्षफलं यथा" तत्रैव । "आस्तीकस्य कवेः साधोः शुश्रूषापरमात्मनः" भा० आ०१५अ०आस्तीकमधिकृत्य कृतोग्रन्थः अण् । २आस्ती-कचरिताख्यापके भारतान्तर्गते अवान्तरपर्व्वभेदे । "पौष्यं पौलोममास्तीकमादिवंशावतारणम्" भा० आ०१अ० । "आयुष्मानिदमाख्यानमास्तीकं कथयामि ते" भा०आ० १५अ० । आस्तीके भोजयेद्राजन् ! दद्याच्चैव गुड़ौदनम्" भा०स्वर्गा०प०६अ० । [जरत्कारुमुनिपत्न्याम् ।

आस्तीकजननी स्त्री ६त० । मनसादेव्यां वासुकिभगिन्यां

आस्तीर्ण त्रि० आ+स्तृ–क्त । विस्तीर्णे कृतप्रसारणे "आ-स्तीर्णतल्परचितावसथः क्षणेन" माघः । "आस्तीर्णाजि-नरत्नासु" रघुः ।

आस्तृत त्रि० आ+स्तृ–क्त । विस्तीर्णे

आस्तेय स्त्री अस्तीत्यव्ययं तत्रविद्यमाने भवः "इतिकुक्षी-त्यादि०" पा० ढक् । विद्यमानपदार्थभवे ।

आस्त्र त्रि० अस्त्रस्येदम् अण् । अस्त्रसम्बन्धिनि । "त्वं त्यमिन्द्र-त्यमास्त्रबुध्नाय वेन्यम्" ऋ० १०,१७१,३ । "आस्त्रबु-ध्नाय अस्त्रसम्बन्धिमुखतुल्यमूलाय" भा० ।

आस्था स्त्री आ+स्था–अङ् । १आलम्बने, २अपेक्षायां, ३श्रद्धायां, ४स्थितौ, ५यत्ने "६आदरे च "अनास्थया सूनकरप्रसारिणीम्" नैष० । "स्त्री पुमानित्यनास्थैषा" "अनास्था बाह्यवस्तुषु" इति च कुमा० । "सर्व्वेष्वा-स्थापराङ्मुखः" "पिण्डेष्वनास्था खलु भौतिकेषु" रघुः । "कास्थाभेकेऽस्मिन् तव राम ! रामे" भट्टिः । आधारे अङ् । ७सभायाम् आस्थाने ।

आस्थान न०आस्थीयतेऽत्र आ+स्था आधारे ल्युट् । १सभा-याम् "तदीयमास्थाननिकेतनाजिरम्" किरा० "राजा-नमास्थानमण्डपगतम्" काद० । २विश्रामस्थाने । आस्थानीत्यपि सभायाम् । टित्त्वात् ङीप् । आस्था बोधूर्त्तः सभाधूर्त्तः । भावे ल्युट् । ३आस्थायां ४श्रद्धायाञ्च न० ।

आस्थापन न०आ+स्था–णिच्–पुक् ल्युट् । १सम्यक्स्थापने । करणे ल्युट । २सुश्रुतोक्ते अणोपक्रमणीयवस्तिभेदे च । "द्विविधोवस्तिः नैरूहिकः स्नैहिकश्च । आस्थापनं निरूह इत्यनर्थान्तरम् । "सदोषनिर्हरणात् शरीररोग हरणाद्वा निरूहः वयःस्थापनादायुःस्थापनाद्वास्थापनम्"

आस्थापित त्रि० आ+स्था+णिच्–पुक् क्त । सम्यक् स्थापिते आचितादिपाठात् अस्यान्तोदात्तता न ।

आस्थायिका स्त्री आ+स्था-धात्वर्थनिर्द्देशे ण्वुल् स्त्रीत्वात् टापि अत इत्त्वम् । १आस्थाने आस्थितौ । "जनकोह वैदेह आसाञ्चक्रे श०उ०भाष्ये "आसाञ्चक्रे आस्थायिकां दत्त-

वानितिल्युक्तम् कर्त्तरि ण्वुल्। आस्थावकः २आस्थान-कर्त्तरि त्रि०। स्त्रियां टाप् अत इत्त्वम्।

आस्थित त्रि० आ+स्था—क्त। १अवस्थाने २प्राप्ते ३आरूढे "एकं स्यन्दनमास्थितौ" रघुः। ३आश्रिते च।

आस्थिति आ+स्था—क्तिन्। १कृतास्थायां २तात्पर्य्येण वर्त्तने च।

आस्थेय त्रि०आ+स्था-कर्म्मणि यत्। अवलम्बेय। "नह्येषा बुद्धि रास्थेया" रामा०। "यत्नान्तरमास्थेयम्" काशिका।

आस्नात त्रि० आ+स्ना—कर्त्तरि क्त। कृतस्नाने कृतावगाहने

आस्नान त्रि० आ+स्ना-भावे ल्युट्। प्रक्षालनेन शुद्धौ। "आस्नाने तां नि दध्मसि" अथ०१४,२,६५। [आस्नभवे।

आस्नेय त्रि० आस्ने भवः ढक् आसन्नादेशः अतोलोपः।

आस्पद न०आ+पद—घ सुट् च। १प्रतिष्ठायाम्,२पदे,३स्थाने, "ध्यानास्पदं भूतपतेर्विवेश" स्तनद्वयेऽस्मिन् हरिचन्दनास्पदे "सरागमस्या रशनागुणास्पदम्" इति च कुमा०। "तदास्पदं श्रीर्युवराजसंज्ञितम्"। रघुः "व्योम्नीव भ्रुकुटीच्छलेन वदने केतुश्चकारास्पदम्" माघः ४कृत्ये,५प्रभुत्वे च ६अवलम्बने ७विषये च। "निधनता सर्व्वापदामास्पदम्" किरा०। "तस्मात् केवलप्रकृतास्पदा तत्र योगितेति" माघस्य ५,२१व्या०मल्लि०। ८अवस्थाने उपस्थास्पदञ्चैव" मनुः। ९लग्नावधिदशमस्थाने। "कर्म्मस्थानञ्च दशमं मेसूरणमास्पदं खञ्च" ज्योतिषम्।

आस्यन्दन न० आ+स्यन्द—ल्युट्। १ईषत्कम्पने ईषच्चलने

आस्पात्र न० आस्यरूपं पात्रं पृ०। आस्यरूपे पात्रे "आस्पात्रं जुहूर्देवानामिति" शत०ब्रा०१,४,२,१२। "आस्यरूपं पात्रआस्पात्रम्" भा०।

आस्फाल पु० आ+स्फल—चाले णिच्—अच् स्फुल+घञ् स्फालादेशः वा। १चालने २हस्तिकर्णचालने हारा०

आस्फालन न० आ+स्फल—चाले—णिच्—ल्युट्। १ताड़ने २चालने च।"ऐरावतास्फालनकर्कशेन" कुमा०सुरद्विपास्फालनकर्कशाङ्गुलौ" "ऐरावतास्फालनविश्लथं यः" "आसां जलास्फालनतत्पराणाम्" रघुः। अनवरतधनुर्ज्यास्फालनेति" शकु०। "एलाखतास्फालनलब्धगन्धः" माघः। २आटोपे ४प्रागल्भ्ये च।

आस्फालित त्रि०आ+स्फल+णिच्-क्त। १चालिते २आघट्टिते ३ताड़िते च। "अजस्रमास्फालितवल्लकीगुणः" माघे पाठान्तरम्

आस्फुजित पु०अस्फुलति आ+स्फुल—वा०डु तं जयति जि—क्विप्। शुक्राचार्य्ये। "शुक्रोभृगुर्भृगुसुतः सित आस्फुजिच्च" ज्यो०त०

आस्फोट पु० आ+स्फुट—णिच्—कर्त्तरि अच्। १अर्कवृक्षे शब्दरत्ना० २नवमल्लिकायां स्त्री। ३भूरादेर्वाङ्कशब्दे (ताल् ठोका) ३संघर्षणजातशब्दमात्रे "लाङ्गूलास्फोटशब्दाच्च चालितः स महागिरिः भा०व०१३अ०।

आस्फोटक च० आ+स्फुट—णिच्—ण्वुल्। (आखरोट) १प्रसिद्धे पर्व्वतपीलुभेदे २बाङ्कशब्दकारके त्रि०।

आस्फोटन न० आ+स्फुट-णिच्-भावे ल्युट्। १प्रकाशने २वाह्वादेः शब्दकरणे "आस्फोटननिनादांश्च बालानां खेलतां तथा" रामा०। ३सूर्पादिना धान्यादेस्तुषादिनिरसने (आच्डान) व्यापारे च। "कुञ्चनास्फोटनाध्मानवेपथुव्यथनैः" सुश्रु०।

आस्फोटनी स्त्री आस्फोट्यते विदार्य्यतेऽनया अ+स्फुट—णिच्—करणे ल्युट् स्त्रीत्वात् ङीप्। (तुरपिन) वेधनास्त्रे।

आस्फोटित न० आ+स्फुट-णिच्—भावे क्त। वाह्वादेः शब्दे १प्रकाशने च। कर्म्मणि क्त। विदलिते त्रि०।

आस्फोत पु० आ+स्फुट—अच् पृषो० टस्य तत्वम्। १अर्कवृक्षे २कोविदारवृक्षे, ३पलाशवृक्षे च "आस्फोतजातिकरवीरपत्रैः" सुश्रु०। स्वार्थे कन्। आस्फोतकोऽर्कवृक्षे।

आस्फोता स्त्री आ+स्फुट—अच् पृषो०। १अपराजितायां, सा च द्विविधा श्वेतपुष्पी नीलपुष्पी च तयोर्गुणपर्य्यायौ भावप्र० "आस्फोता गिरिकर्णी च विष्णुक्रान्ताऽपराजिता। अपराजिते कटुके शीते कण्ठसुदृष्टिके। कुष्ठगुल्मत्रिदोषामशोथज्वरविषापहे। कषाये कटुपाके च सुतिक्ते स्मृतिबुद्धिदे। २सारिवायाम् (हापरमाली) लताभेदे च।

आस्माक त्रि० अस्माकमिदम् अस्मद्+इदमर्थेऽण् अस्माकादेशः। अस्मत्सम्बन्धिनि। स्त्रियां ङीप्। "रामादितादात्म्याङ्गीकारे चास्माकीं सिद्धान्तशय्यामधिशय्य" सा० द०। [सम्बन्धिनि।

आस्माकीन त्रि०अस्माकमिदम् खञ् अस्माकादेशः। अस्मत्-

आस्य न० अस्यते ग्रासोऽत्र+अस—आधारे ण्यत्। १मुखे "तदास्यदास्येऽपि गतोऽधिकारिताम्" नैष०। "तं हि स्वयंभूः स्वादास्यात्" यस्यास्येन सदाश्नन्ति" "पाण्यास्योहि द्विजः स्मृतः" "नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणाम्" इति च मनुः। २तन्मध्ये च। शसादौ तद्धितयजादौ अस्य स्थाने वा आसन्नादेशः। तदादेशपक्षे आस्ने भवः आसन्यः यथा च अस्यैव आसन्नादेशस्थानिता तथासनशब्दे ८८९ पृष्ठे उक्ता। आस्ये भवः यति वा नासन्नादेशः यलोपः।

२मुखभवे त्रि० । "तुल्यास्यप्रयत्नम्" पा० आस्ये भवमास्यं ताल्वादिस्थानम्" सि०कौ० ।

आस्यन्दन आ+स्यन्द—भावे ल्युट् । ईषत्क्षरणे ।

आस्यन्धय त्रि० आस्यं धयति—धे—खश्—मुम्—उप०स० । मग्ध० । मुखाग्रतास्वादके मुखचुम्बके ।

आस्यपत्र न० आस्यमेव पत्रमस्य । १पद्मे शब्दचन्द्रिका ।

आस्यलाङ्गल पु० आस्यं लाङ्गलमिव भूमिविदारकं यस्य । शूकरे । [(दाड़ि) ।

आस्यलोमन् न० आस्यभवं लोम । पुरुषमुखजाते लोम्नि

आस्यहात्य त्रि० असिनाऽहत्याऽहननम् ततः अस्त्यर्थे विमुक्तादि० अण् । अनुशतिका० द्विपदवृद्धिः । खड्गेन हननशून्ये ।

आस्या स्त्री आस—भावे क्यप् । १स्थितौ, गतिराहित्ये । "आस्या वर्णकरी स्थौल्यसौकुमार्यकरी शुभा" सुश्रु० ।

आस्यासव पु० आस्यस्यासव इव । (लाल) इति ख्यातायाम् लालायाम् ।

आस्र न० अस्रमेव स्वार्थेऽण् । रुधिरे । ततः सुखादि०अस्त्यर्थे इनि । आस्री रुधिरयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आस्रप पु० आस्रं रुधिरं पिबति पा—क उप०स० । १राक्षसे तद्देवताके २मूलनक्षत्रे च ।

आस्रव पु० आस्रवति मनोऽनेन करणे अप् ।१क्लेशे। कर्त्तरि अच् । २अर्हन्मतसिद्धे पदार्थभेदे । अर्हच्छब्दे ३८१पृष्ठे विवृतिः ।

आस्राव पु० आस्रवति रुधिरमस्मात् आ+स्रु—अपादाने घञ् । १क्षते "जातएष तवास्रावस्त्वन्तु मोहान्न बुध्यसे" भा०उ०५७अ० । भावे घञ् । २सम्यक्क्षरणे कर्त्तरि ण । सम्यक्क्षरणयुक्ते त्रि० । आस्रवति आ+स्रु—ण । मुखलालायाम्" "च्युतेरास्राववत् विद्यात् निगिरन्नेव तत् शुचिः" आ०त०गौत० "आस्रावोलाला" रघु० ।

आस्राविन् त्रि० आ+स्रु—णिनि । मदादिक्षरणशीले । "महागजइवास्रावी प्रभञ्जन् विविधान् द्रुमान्" भा०व०प०१४६ आस्रावयुक्ते च "दुष्टशोणितास्रावो दीर्घकालानुबन्धी चेति दुष्टव्रणलिङ्गानि" सुश्रु० ।

आस्वनित आ+स्वन—क्त पक्षे इट् । शब्दिते ।

आस्वाद पु० आ+स्वद—कर्म्मणि घञ् । १मधुरादिरसे २शृङ्गारादिरसे च । भावे घञ् । ३रसानुभवे । "मध्वापातोविषास्वादः, मनुः "न जायते तदास्वादो विना रत्यादिवासनाम् । "तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते" सा०द० "चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः" कुमा० । आस्वादश्च माधुर्य्यादिरसानुभवहेतुव्यापारभेदः स च लोके चर्व्वणादिः शृङ्गारादिरसास्वादे अन्यविधएव व्यापारः यथाह सा०द० । "न जायते तदास्वादोविना रत्यादिवासनाम् । वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः तत्र यदि आद्या न स्यात् श्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनामपि सा स्यात् यदि द्वितीया न स्यात् रागिणामपि केषाञ्चिद्रसोद्बोधोन दृश्यते तन्न स्यात् उक्तञ्च धर्म्मदत्तेन "सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् । निर्व्वासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुड्याश्मसन्निभाः" इति । ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः सीतादिभिः सामाजिकरत्याद्युद्बोधइत्युच्यते । व्यापारोऽस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणीकृतिः । तत्प्रभावेन यस्यासन् पाथोधिप्लवनादयः । सभ्यानां तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते । ननु कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलङ्घनादावुत्साहोद्बोधइत्युच्यते । उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः । नृणामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति । रत्यादयोऽपि साधारण्येन प्रतीयन्ते इत्याह । साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत् प्रतीयते । रत्यादेरपि स्वात्मगतत्वेन प्रतीतौ सभ्यानां पीड़ातङ्कादिर्भवेत् परगतत्वेन त्वरस्यत्वापातः । विभावादयोऽपि प्रथमतः साधारण्येन प्रतीयन्ते इत्याह । परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च । तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदोन विद्यते । ननु तथापि कथमेवमलौकिकत्वमेतेषां विभावादीनामित्युच्यते । विभावनादिव्यापारमलौकिकमुपेयुषाम् । अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं न तु दूषणम् । आदिशब्दादनुभावनसञ्चारणे । तत्र विभावनं रत्यादेर्विशेषेण आस्वादाङ्कुरणयोग्यतानयनम् । अनुभावनमेवंभूतस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनम् । सञ्चारणं तथाभूतस्यैतस्य सम्यक्चारणम् । विभावादीनां यथासंख्यं कारणकार्य्यसहकारित्वे कथं त्रयाणामपि रसोद्बोधे कारणत्वमित्युच्यते कारणकार्य्यसञ्चारिरूपा अपि हि लोकतः । रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः । ननु तर्हि कथं रसास्वादे तेषामेकः प्रतिभासइत्युच्यते । प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते । ततः संवलितः सर्व्वोविभावादिः सचेतसाम् । प्रपानकरसन्यायाच्चर्व्व्यमाणोरसोभवेत् । यथा खण्डमरिचादीनां संमेलनादपूर्व्वइव कश्चिदास्वादः प्रपानकरसे संजायते विभावादिसंमेलनादिहापि तथेत्यर्थः" "ज्ञातास्वादो विवृतजघनां को विहातुं समर्थः" मेघदू० ल्युट् । आस्वादनमप्यत्र न० उक्त सा०द०वाक्ये उदा० ।

आस्वादक न० आ+स्वद–ण्वुल् । आस्वादनकर्त्तरि "दर्शयन् नर्त्तकोनैव रसस्यास्वादको भवेत्" सा०द० ।

आस्वादित त्रि० आ+स्वद–णिच्–क्त । कृतास्वादे भक्षिते पदार्थे "आस्वादितार्द्रक्रमुकाः समुद्रात्" माघः ।

आस्वाद्य त्रि० आ+स्वद–णिच्–यत् । १आस्वादयोग्ये पदार्थे "घ्राणेन न तदाघ्रेयं नास्वाद्यञ्चैव जिह्वया" भा०आ०प० ३०अ० । "आस्वाद्यतोयाः प्रभवन्ति नद्यः समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः" हितो०। आ+स्वद+णिच्–ल्यप् । २भक्षयित्वेत्यर्थे अव्य० ।

आस्वान्त त्रि० आ+स्वन–इडभावे दीर्घः । शब्दिते ।

आह अव्य०ब्रू अच् णि०आहादेशः उवाचेत्यर्थे तिपोणलि ब्रुवादेशस्तु वर्त्तमानकथनवाची एतस्माद्भिन्नः तच्च क्रियापदम् अयन्तु क्रियाप्रतिरूपकमव्ययम् । "अथाह वर्णी विदितो महेश्वरः" कुमा० ।

आहक पु० आहन्ति आ+हन–ड संज्ञायां कन् । वैद्यकोक्ते ज्वरभेदे (नासाज्वर) "तनुना रक्तशोथेन युक्ता नासापुटान्तरे । गात्रस्थूलज्वरकरः श्लेष्मणा ह्याहकोज्वरः" वै०।

आहत त्रि० आ+हन–क्त । १ताड़िते, "आह्लादिकह्लारसमीरणाहते" "नयनयुगनिमीलत्तावदेवाहतोऽसौ" माघः । २अभ्यास्तुतोहमित्यादौ स्वषार्थके वाक्ये न० । ३ढक्कायाम् पु०। "ईषद्धौतं नवं शुभ्रं सदशं यन्न धारितम् । आहतं तद्विजानीयात् सर्व्वकर्म्मसु पावनम्" वशिष्ठोक्तलक्षणे ४वस्त्रे न०। "आहतेन वसनेन तां परिदध्यात्" गोभि० । "आच्छादनं तु योदद्यादाहतं श्राद्धकर्म्मणि"वायु०पु०।"परिधाप्याहते शुक्ले वाससी हेमकुण्डले"छन्दो०५पुराणवस्त्रे न०तस्य उपभोगेन मर्दितप्रायत्वात्तथात्वम् । ६आघातप्राप्ते ७मर्दिते त्रि० "पादाहतं यदुत्थाय मूर्द्धानमधिरोहति" माघः । ८आघूर्णिते । ९अभ्यस्ते १०गुणिते च त्रि० "सूर्य्याब्धिसंख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः" सू०सि० ।

आहतलक्षण पु०आहतमभ्यस्तं लक्षणं यस्य । गुणैः प्रसिद्धे अमरः प्रसिद्धगुणानां हि सर्व्वैर्ज्ञातत्वेन परिचिततयाभ्यस्तगुणत्वात् तथात्वम् ।

आहति स्त्री आ+हन–क्तिन् । शब्दहेतुसंयोगभेदे १आघाते २ताड़ने "प्रभातवाताहतिकम्पिताकृतिः" भट्टिः ३आगमने अत्र श्लोके पद्ये आहतिरागतिरित्यर्थः ४गुणने "अंशाहतिच्छेदवधेन भक्ता" लीला०। ५मर्द्दने च ।

आहनन आ+हन–करणे ल्युट् । १ ताडनसाधने दण्डादौ । तत्र भवः यत् । आहनन्यः । आहननदण्डादिभवे "नमो दुन्दुभ्याय चाहनन्याय च" यजु० १६,३५। "आहन्यते वाद्यतेऽनेनाहननं वाद्यसाधनं दण्डादि तत्र भवस्तस्मै" वेददी०। भावे ल्युट् । २आहतिशब्दार्थे ।

आहनस् त्रि० आ+हन–असुन् । १आहननीये २निष्पीड्ये सोमादौ । "तदाहना अभवत् पिप्युषी" ऋ०२,२३, १ । आहनाः आहननीयः सोमादिः"भा०आहनसि साधु यत् । "आहनस्यं तत्साधने त्रि०। "आहनस्याद् रेतः सिच्यते" ऐत०ब्रा०।

आहर त्रि० आहरति आ+हृ–अच । सञ्चयकारके "वनान्तरादुपावृत्तैः समित्कुशफलाहरैः" रघुः । टचि तु कर्म्मोपपदएव साधुतेति भेदः ।

आहरकरटा स्त्री आहर करट ! इत्युच्यते यस्यां क्रियायां मयू० । करटं प्रति आहरणार्थायां निर्देशक्रियायाम्

आहरचेटा स्त्री अहर चेट ! इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू० । चेटं प्रति आहरणार्थनिर्देशक्रियायाम् ।

आहरण न० आ+हृ–भावे ल्युट् । स्थानात् स्थानान्तरप्रापणे१आनयने ।"स्वदाहरणसंघट्टौ प्रतिष्ठाज्ञानमेवच"। देवीपु०"करणं तयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम्" सां०का०"समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम्"शकु०२आयोजने अनुष्ठाने च "अश्वमेधस्य कौरव्य ! चकाराहरणे मतिम्"भा० आश्व०७१अ०। कर्म्मणि ल्युट् । ३आक्षियमाणे पदार्थे ४विवाहादौ उपढौकनद्रव्ये "सत्त्वानुरूपाहरणीकृतश्रीः" रघुः। [यनीये ३उपढौकनीये च ।

आहरणीय त्रि०आ+हृ–अनीयर् । १आयोजनीये २आन-

आहरनिवपा स्त्री आहर निवप इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू० । आहरणनिवापार्थनिर्देशक्रियायाम् ।

आहरनिष्किरा स्त्री आहर निष्किर इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू०। आहरणनिष्किरणनियोगक्रियायाम् । एवमाहरवितानां आहरवसना आहरसेना इत्यादयोऽपि मयू० पठिताः तत्तत्कर्म्माय नियोगक्रियायाम् ।

आहर्त्तृ त्रि०आ+हृ–तृच् स्त्रियां ङीप् १अर्ज्जके।"आहर्त्ता शोधयेत् भक्तिमागमस्यापि संसदि" वृह० २आयोजके "आहर्त्ता तस्य सत्रस्य त्वत्तोऽन्योऽस्ति नराधिप!"भा०आ० ५अ०३आनेतरि "आहर्त्ता सर्वरत्नानां सर्वेषां न सुखावहः"भा०व०१४अ०। ४अनुष्ठातरि "आहर्त्ता क्रतूनाम्" काद० शीलार्थे तृणि तु कर्म्मणि न षष्ठी ।"आत्मनोबधमाहर्त्ता क्वासौ विहगतस्कर"विक्रमो०।

आहव न० आहूयन्तेऽरयोऽत्र आ+ह्वे—अप् संप्रसारणे गुणः। १युद्धे। "एवं विधेनाहवचेष्टितेन" रघुः "प्राविशन्नाहवपत्ना आहावमुपलिप्सवः" भट्टिः "न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे" गीता। "उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्म्महतस्य च" "डिम्बाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवेन च" इति च मनुः। आहूयतेऽत्र आ+हु—आधारे अप्। २यज्ञे "तत्र नाभवदसौ महाहवे" माघः 'आहवोयागः' मल्लि०

आहवन न० आहूयतेऽस्मिन् आधारे ल्युट्। १यज्ञे "दृष्टमाहवनमग्रजन्मनाम्" माघः। भावे ल्युट्। २समन्ताद्धवने च "त्वे अग्ने आहवनानि भूरि" ऋ०७,१,१७।

आहवनीय पु० आहूयते १प्रणीयते प्रक्षिप्यते वा हविरत्र आ+हु—कर्म्मणि आधारे वा० अनीयर् आहवनमर्हति छ वा। १अग्निभेदे। तदुद्धरणप्रकारः आश्व०श्रौ०उक्तः। "उत्सर्गेऽपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वाल्य दक्षिणाग्निमानीय विट्कुलाद्वित्तवतो वा वैकयोनय इत्येके ध्रियमाणं वा प्रज्वाल्याऽरणीमन्तं वा मथित्वा गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरेत्" सू० दिवाशेषचतुर्थयामे गार्हपत्यं प्रादुष्कृत्य दक्षिणाग्निं प्रज्वाल्य च वैश्यगृहात् द्रव्यवतोवान्यस्य गृहात् गार्हपत्याद्वा आनयेत्। तथा च अग्निमन्थनादिनाऽन्यतमप्रकारेण दक्षिणाग्निं साधयित्वा गार्हपत्यात् ज्वलन्तमग्निमाहवनीयार्थमुद्धरेत् पात्रान्तरेण पृथक् कुर्य्यादिति तदर्थः। तत्र मन्त्रादिकविनियोग उत्तरसूत्रादावुक्तः। "आहवनीये वैश्वानरं द्वादशकपालमधिश्रयति" तैत्ति०। "यस्य गार्हपत्याहवनीयौ मिथः संसृज्याताम्" ऐत०ब्रा०। "पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः। गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी" मनुः। कर्मणि अनीयर्। २सम्यग् होतव्ये हविरादौ त्रि०।

आहार पु० आ+हृ—घञ्। १आहरणे। उपसर्गयोगात् २भोजने "निराहारौ यताहारौ तन्मनस्कौ समाहितौ" देवीमा०। आहारविधिश्च सुश्रुते उक्तः यथा "अथाहारविधिं वत्स! विस्तरेणाखिलं शृणु। आप्तान्वितमसंकोसं शुचि कार्य्यं महानसम्। तत्राप्तैर्गुणसम्पन्नमन्नं भक्ष्यं सुसंस्कृतम्। शुचौ देशे सुसंगुप्तं समुपस्थापयेद्भिषक्॥ विषघ्नैरगदैः स्पृष्टं प्रोक्षितं व्यजनोदकैः। सिद्धैर्मन्त्रैर्हतविषं सिद्धमन्नं निवेदयेत्। वक्ष्याम्यतःपरं कृत्स्नमाहारस्योपकल्पनम्। घृतं कार्ष्णायसे देयं पेया देया तु राजते। फलानि सर्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्वैदलेषु च। परिशुष्कप्रदिग्धानि सौवर्णेषु प्रकल्पयेत्। प्रद्रवाणि रसांश्चैव राजतेषूपहारयेत्। कट्वराणि खडांश्चैव सर्व्वान् शैलेषु दापयेत्। दद्यात्ताम्रमये पात्रे सुशीतं सुशृतं पयः। पानीयं पानकं मद्यं मृण्मयेषु प्रदापयेत्। काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च। दद्याद्वैदूर्य्यपात्रेषु रागखाण्डवशर्कराः। पुरस्ताद्विमले पात्रे सुविस्तीर्णे मनोरमे। सूदः सूपौदनं दद्यात् प्रलेहांश्च सुसंस्कृतान्। फलानि सर्व्वभक्ष्यांश्च परिशुष्काणि यानि च। तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत्। प्रद्रवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पयः। खड़ान् यूषांश्च पेयांश्च सव्ये पार्श्वे प्रदापयेत्। सर्व्वान् गुडविकारांश्च रागखाण्डवशर्कराः। पुरस्तात् स्थापयेत्प्राज्ञो द्वयोरपि च मध्यतः। एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम्। भोक्तारं विजने रम्ये निःसम्बाधे शुभे शुचौ। सुगन्धिपुष्परचिते समे देशेऽथ भोजयेत्। विशिष्टमिष्टसंस्कारैः पथ्यैरिष्टैरसादिभिः। मनोज्ञं शुचि नात्युष्णं प्रत्यग्रमशनं हितम्। पूर्व्वं मधुरमश्नीयान्मध्येऽम्ललवणौ रसौ। पश्चाच्छेषान् रसान् वैद्यो भोजनेष्ववचारयेत्। आदौ फलानि भुञ्जीत दाडिमादीनि बुद्धिमान्। ततः पेयांस्ततो भोज्यान् भक्ष्यांश्चित्रांस्ततः परम्। घनम्पूर्व्वं समश्नीयात् केचिदाहुर्विपर्य्ययम्। आदावन्तेच मध्ये च भोजनस्य तु शस्यते। निरत्ययं दोषहरं फलेष्वामलकं नृणाम्। मृणालविसशालूककन्देक्षुप्रभृतीनि च। पूर्व्वं योज्यानि भिषजा नतु भुक्ते कथञ्चन। सुखमुच्चैः समासीनः समदेहोऽन्नतत्परः। काले सात्म्यं लघु स्निग्धं क्षिप्रमुष्णं द्रवोत्तरम्। बुभुक्षितोऽन्नमश्नीयान्मात्रावद्विदितागमः। काले भुक्तं प्रीणयति सात्म्यमन्नं न बाधते। लघु शीघ्रं व्रजेत्पाकं स्निग्धोष्णं बलवर्द्धनम्। क्षिप्रं भुक्तं समं पाकं यात्यदोषं द्रवोत्तरम्। सुखं जीर्य्यति मात्रावद्धातुसाम्यं करोति च। अतीवायतयामास्तु क्षपा येष्वृतुषु स्मृताः। तेषु तत्प्रत्यनीकार्द्धं भुञ्जीत प्रातरेव तु। येषु चापि भवेयुश्च दिवसा भृशमायताः। तेषु तत्कालविहितमपराह्णे प्रशस्यते। रजन्यो दिवसाश्चैव येषु चापि समाः स्मृताः। कृत्वा सममहोरात्रं तेषु भुञ्जीत भोजनम्। नाप्राप्तातीतकालं वा हीनाधिकमथापि वा। अप्राप्तकाले भुञ्जानः शरीरे ह्यलघौ नरः। तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणं वा नियच्छति। अतीतकाले भुञ्जानो वायुनोपहतेऽनले। कृच्छ्राद्विपच्यते भुक्तं द्वितीयञ्च न काङ्क्षति। हीनमात्रमसन्तोषं करोति च बलक्षयम्। आलस्यगौरवाटोपसादांश्च कुरुतेऽ-

धिकम्। तस्मात् सुसंस्कृतं युक्त्या दोषैरेतैर्विवर्जितम्। यथोक्तगुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनम्। विभज्य कालदोषादीन् कालयोरुभयोरपि। अचोक्षं (अपवित्रम्) दुष्टमुच्छिष्टं पाषाणतृणलोष्टवत्। द्विष्टं व्युषितमस्वादु पूति चान्नं विवर्जयेत्। चिरसिद्धं स्थिरं शीतमन्नमुष्णीकृतं पुनः। अशान्तमुपदग्धञ्च तथा स्वादु न लक्ष्यते। यद्यत् स्वादुतरं तत्र विदध्यादुत्तरोत्तरम्। प्रक्षालयेदद्भिरास्यं भुञ्जानस्य मुहुर्मुहुः। विशुद्धे रसने तस्मै रोचतेऽन्नमपूर्ववत्। स्वादुना तस्य रसनं प्रथमेनापि तर्पितम्। न तथा स्वादयेदन्यत्तस्मात् प्रक्षाल्यमन्तरा। सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं हर्षणं सुखम्। स्वादु सञ्जनयत्यन्नमस्वादु च विपर्य्ययम्। भुक्त्वा च यत् प्रार्थयते भूयस्तत् स्वादु भोजनम्। अशितश्चोदकं युक्त्या भुञ्जानश्चान्तरा पिवेत्। दन्तान्तरगतं चान्नं शोधनेनाहरेच्छनैः। कुर्य्यादनाहृतं तद्धि मुखस्यानिष्टगन्धताम्। जीर्णेऽन्ने वर्द्धते वायुर्विदग्धे पित्तमेव तु। भुक्तमात्रे कफश्चापि तस्माद्भुक्ते हरेत्कफम्। धूमेनापोह्य हृद्यैर्वा कषायकटुतिक्तकैः। पूगकक्कोलकर्पूरलवङ्गसुमनःफलैः। कटुतिक्तकषायैर्वा मुखवैशद्यकारकैः। ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणः। भुक्त्वा राजवदासीत यावदन्नक्लमो गतः। ततः पदशतं गत्वा वामपार्श्वे तु संविशेत्। शब्दरूपरसस्पर्शान् गन्धांश्च मनसः प्रियान्। भुक्तवानुपसेवेत तेनान्नं साधु तिष्ठति। शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाश्चापि जुगुप्सिताः। अशुच्यन्नं तथाभुक्तमतिहास्यञ्च वामयेत्। शयनं चासनं वापि नेच्छेद्वापि द्रवोत्तरम्। नाग्न्यातपौ न प्लवनं न यानं नापि वाहनम्। नचैकरससेवायां प्रसज्येत कदाचन। शाकावरान्नभूयिष्ठमम्लञ्च न समाचरेत्। एकैकशः समस्तान् वा नाभ्यश्नीयाद्रसान् सदा। प्राग्भुक्ते त्वविविक्तेऽग्नौ द्विरन्नं न समाचरेत्। पूर्व्वभुक्ते विदग्धेऽन्ने भुञ्जानो हन्ति पावकम्। मात्रागुरुं परिहरेदाहारं द्रव्यतश्च यः। पिष्टान्नं नैव भुञ्जीत मात्रया वा बुभुक्षितः। द्विगुणञ्च पिबेत्तोयं सुखं सम्यक् प्रजीर्य्यति। पेयलेह्याद्यभक्ष्याणां गुरु विद्याद्यथोत्तरम्। गुरूणामर्द्धसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते। द्रवोत्तरो द्रवश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते। द्रवाढ्यमपि शुष्कन्तु सम्यगेवोपपद्यते। विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति। पिण्डीकृतमसंक्लिन्नं विदाहमुपगच्छति। स्रोतस्यन्नवहे पित्तं पक्तौ वा यस्य तिष्ठति। विदाहि भुक्तमन्यद्वा तस्याप्यन्नं विदह्यते। शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वह्निव्यापदमावहेत्। आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः। अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः। अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाद्वा सन्धारणात् स्वप्नविपर्य्ययाच्च। कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य। ईर्ष्याभयक्रोधपरिक्षतेन लुब्धेन रुग्दैन्यनिपीड़ितेन। प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक् परिणाममेति। माधुर्य्यमन्नं गतमामसंज्ञं विदग्धसंज्ञं गतमम्लभावम्। किञ्चिद्विपक्वं भृशतोदशूलं विष्टब्धमाबद्धविरुद्धवातम्। उद्गारशुद्धावपि भक्तकाङ्क्षा न जायते हृद्गुरुता च यस्य। रसावशेषेण तु सप्रसेकं चतुर्थमेतत् प्रवदन्त्यजीर्णम्। मूर्च्छाप्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः। उपद्रवा भवन्त्येते मरणं चाप्यजीर्णतः। तत्रामे लङ्घनं कार्य्यं विदग्धे वमनं हितम्। विष्टब्धे स्वेदनं पथ्यं रसशेषे शयीत च। वामयेदाशु तं तस्मादुष्णेन लवणाम्बुना। कार्य्यं चानशनं तावद्यावन्न प्रकृतिं भजेत्। लघुकायमतश्चैनं लङ्घनैः समुपाचरेत्। यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा। हिताहितोपसंयुक्तमन्नं समशनं स्मृतम्। बहु स्तोकमकाले वा विज्ञेयं विषमाशनम्। अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते। त्रयमेतन्निहन्त्याशु बहून् व्याधीन् करोति च। अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीताम्बुना वै परिपाकमेति। तद्ध्यस्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाक्लेदिभावाच्च नयत्यधस्तात्। विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रे दह्येत हृत्कण्ठगलञ्च यस्य। द्राक्षाभयां माक्षिकसम्प्रयुक्तां लीढ्वाभयां वा स सुखं लभेत। भवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का स्निग्धस्य जन्तोर्बलिनोऽन्नकाले। प्रातः स शुण्ठीमभयामशङ्को भुञ्जीत सम्प्राश्य हितां हितार्थी। स्वल्पं यदा दोषविबद्धमामं लीनं न तेजःपथमावृणोति। भवत्यजीर्णेऽपि तदा बुभुक्षा सा मन्दबुद्धिं विषवन्निहन्ति"। "पञ्चभूतात्मके देहे आहारः पाञ्चभौतिकः। विपक्वः पञ्चधा सम्यग्गुणान् स्वानभिवर्द्धयेत्। अविदग्धः कफं पित्तं विदग्धः, पवनं पुनः। सम्यग्विपक्वो निःसार आहारः परिवृंहयेत्। विण्मूत्रमाहारमलः सारः प्रागीरितो रसः। स तु व्यानेन विक्षिप्तः सर्व्वान्धातून् प्रतर्पयेत्। कफः पित्तं मलः शेषः स्वेदः स्यान्नखरोम च। नेत्रविट्त्वक्षु च स्नेहो धातूनां क्रमशोमलाः। दिवाविबुद्धे हृदये जाग्रतः पुण्डरीकवत्। अन्नमक्लिन्नधातुत्वादजीर्णेऽपि हितं निशि। हृदि सम्मीलिते रात्रौ प्रसुप्तस्य विशेषतः। क्लिन्नविस्रस्तधातुत्वादजी-

र्थे न हित दिवा" भाव०प्र० भोजनकालदेशपात्रादि-भेददर्शनपूर्व्वमेतद्व्याख्या प्रसङ्गात् कृता यथा । "आहारं पचति शिखी दोषानाहारः पचति । दोषक्षये धातून् पचति पचति च धातुक्षये प्राणान् । आहारः प्राणिनां सद्योबलकृद्देहधारणः । स्मृत्यायुःशक्तिवर्णौजःसत्वशोभाविवर्द्धनः । यथोक्तगुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनम् । विचार्य्य देशकाला-दीनुकालयोरुभयोरपि"। उभयोःकालयोः प्रातः सायं च । तथा च "सायंप्रातर्मनुष्याणामशनं श्रुतिबोधितम्" नान्तरा भोजनं कुर्य्यादग्निहोत्रसमोविधिः"। प्रातः प्रथमयामादुपरि द्वितीययामादर्वाक् तथा च "याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत् । याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्माद्बलक्षयः" अन्यच्च "क्षुत् सम्भवति पक्वेषु रसदोषमलेषु च । काले वा यदि वाऽकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः"। रसादौ पाकज्ञानमाह "उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गौ यथोचितः । लघुता क्षुत्पिपासा च यदा कालः स भोजने" ।स्थानमाह 'आहारन्तु नरः कुर्य्यान्निर्हारमपि सर्व्वदा । निर्जने लक्ष्म्युपेतः स्यात्प्रकाशे हीयते श्रिया । निर्हारो मलमूत्रोत्सर्गः । अन्यच्च "आहारनिर्हारविहारयोगाः सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः" इति । भाजनमाह "दोषहृद्दृष्टिदं पथ्यं हैमं भोजनभाजनम् । रौप्यं भवति चाक्षुष्यं पित्तहृत्कफवातकृत् । कांस्यं बुद्धिप्रदं रुच्यं रक्तपित्तप्रसादनम् । पैत्तलं वातकृद्रूक्षमुष्णं क्रमिकफप्रणुत् । आयसे कान्तपात्रे च भोजनं सिद्धिकारकम् । शोथपाण्डुहरं बल्यं कामलापहमुत्तमे । शैलजे मृण्मये पात्रे भोजनं श्रीनिवारणम् । दारुजे विशेषेण रुचिदं श्लेष्मकारि च । पात्रं पत्रमयं रुच्यं दीपनं विषपापनुत् । जलपात्रं तु प्रागुक्तं तदभावे मृदोहितम् । पवित्रं शीतलं पात्रं घटितं स्फटिकेन यत् । काचेन रचितं तद्वत्तथा वैदूर्य्यसंभवम् । (प्रागुक्तं सुश्रुते सौवर्णादुपक्तं तच्चाम्बुशब्दे २३० पृष्ठे" दर्शितम्) । "भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणम् । अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम्" लवणस्य पित्तजनकत्वादार्द्रकस्य कटुत्वेन पित्तलत्वात् बुभुक्षितस्य वृद्धपित्तस्य कथं प्रथमं लवणार्द्रकभक्षणमुचितम् उच्यते "लवणं सैन्धवं ज्ञेयं चन्दनं रक्तचन्दनमिति" वचनाल्लवणमत्र सैन्धवं तच्चत्रिदोषघ्नम् यत आह गुणग्रन्थे "सैन्धवं लवणं स्वादु दीपनं पाचनं लघु । स्निग्धं रुच्यं हिमं वृष्यं सूक्ष्मं नेत्र्यं त्रिदोषहृत्" आर्द्रकं तु पित्तविरोधि मधुरपाकित्वात् यत आह तत्रैव "आर्द्रिका भेदिनी गुर्व्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी च सा । कटुका मधुरा पाके रूक्षा वातकफापहा"। अन्यदपि लवणार्द्रकं च नात्रपित्तविरोधि संयोगस्वभावात् संयोगस्वरूपञ्चैतादृशं भोजनस्य पूर्व्वं लवणार्द्रकभक्षणबोधकवचनमेव प्रमाणयति । भोजनादौ दृष्टिदोषविनाशाय ब्रह्मादीन् स्मरेत् । तद्यथा "अन्नं ब्रह्मा रसोविष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः । इति संचिन्त्य भुञ्जानं दृष्टिदोषो न बाधते । अञ्जनागर्भसंभूतं कुमारं ब्रह्मचारिणम् । दृष्टिदोषविनाशाय हनूमन्तं स्मराम्यहम्" "अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्व्वं तु मधुरं रसम् । मध्येऽम्ललवणौ पश्चात्कटुतिक्तकषायकान् । फलान्यादौ समश्नीयद्दाड़िमादीनि बुद्धिमान् । विना मोचाफलं तद्वद्वर्जनीया च कर्कटी । मृणालविसशालूककन्देक्षुप्रभृतोन्यपि पूर्व्वमेव हि भोज्यानि न तु भुक्त्वा कदाचन" । मृणालं पद्मनालं, विसं विसषण्डकं, शालूककन्दं प्रसिद्धम् ।"गुरु पिष्टमयं द्रव्यं तण्डुलान् पृथुकानपि । न जातु भुक्तवान् खादेन्मात्रां खादेद्बुभुक्षितः । घृतपूर्व्वं समश्नीयात्कठिनं प्राक्ततौ मृदु । अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति" अयमर्थः प्राक् घृतपूर्व्वं कठिनं समश्नीयात् यथाकाश्यादिवासिनः प्रथमं सव्यञ्जनां घृतपूर्वां रोटिकां भुङ्क्ते ततो मृदुलसूपादिकमोदनं भुञ्जते अन्ते पुनर्द्रवाशिनः भोजनान्ते दधिदुग्धतक्रादि भुञ्जते ।"यदग्रत् स्वादूत्तरं तद्धि विदध्यादुत्तरोत्तरम् । भुक्त्वा यत्प्रार्थ्यते भूयस्तदुक्तं स्वादु भोजनम्"। स्वाद्वन्नस्य गुणमाह । "सौमनस्यं बलं पुष्टिमुत्साहं रसनासुखम् । स्वादु सञ्जनयत्यन्नमस्वादु च विपर्य्ययम्" । अत्युष्णान्नं बलं हन्ति शीतं शुष्कं च दुर्ज्जरम् । अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं युक्तियुक्तं हि भोजनम् । अतिद्रुततयाहारो गुणान् दोषान्न विन्दति । भोज्यं शीतमहृद्यं च स्याद्विलम्बितमश्नतः। त्रिविधं गुरु तन्निवारयन्नाह "मन्दानलो नरो द्रव्यं मात्रागुरु विवर्जयेत् स्वभावतश्च गुरु यत्तथा संस्कारतो गुरु । मात्रागुरुस्तु मुद्गादिर्माषादिः प्रकृतेर्गुरुः । संस्कारगुरु पिष्टान्नं प्रोक्तमित्युपलक्षणम् । आहारः षड्विधः चूष्यं पेयं लेह्यं तथैव च । भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्व्यं गुरु विद्याद्यथोत्तरम् । चूष्यं इक्षुदाडिमादि, पेयं पानकशर्करोदकादि । लेह्यं रसालाक्वथितादि (कढी) इति लोके प्रसिद्धम् । भोज्यं भक्तसूपादि । भक्ष्यं लड्डुकमण्डकादि (खरं विशदमभ्यवहार्य्यं भक्ष्यमितिपात०भा०)। चर्व्यं चिपिटचणकादि । स्वभावगुरुसंस्कारगुरुणोः स्वभावलघुनश्च भक्ष्यस्य भोजनपरिमाणमाह "गुरूणामर्द्धसौहित्यं

लघूनां तृप्तिरिष्यते" अयमर्थः मांसपिष्टान्नादिभिरर्द्धं सौहित्यं कर्त्तव्यं मुद्गादिभिः स्वाभाविक्या मात्रया तृप्तिः कर्त्तव्येति।"द्रवोद्रवोत्तरश्चापि न मात्रागुरुरिष्यते"। द्रवः पेयादिर्द्रवोत्तरः तक्राद्यधिक ओदनादिः मात्रातोधिकोऽपि मात्रागुरुर्न मन्तव्यः पेयस्य सर्वतोलघुत्वात् उक्तञ्च सुश्रुते 'पेयलेह्याद्यभक्ष्याणां गुरु विद्याद्यथोत्तरमिति" पेयं क्षीरादि लेह्यं रसालादि आद्यम् ओदनसूपादि भक्ष्यं मोदकादि "द्रवाढ्यमपि शुष्कं तु सम्यगेवोपपद्यते। विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति"। अयमर्थः शुष्कमपि स्रोतोरोधकरमपि द्रवाढ्यं सम्यक् पाकं याति। केवलस्य शुष्कस्यान्नस्य दोषमाह विशुष्कमन्नमित्यादि। अपक्वं तत् किं भवतीत्यपेक्षायामाह "पिण्डीकृतमसंक्लिन्नं विदाहमुपगच्छति" पिण्डीकृतम् अष्ठीलावद्भूतम् असंक्लिन्नमसम्यगार्द्रं विदाहमुपगच्छति विदग्धं भवतीत्यर्थः। शुष्कादीनां वैगुण्यमाह "शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वह्निव्यापदमावहेत्" शुष्कञ्चिपिटादि विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि, विष्टम्भि चणकमसूरादि, वह्निमान्द्यकृत्स्यात्।"न भक्त्वा न रदैश्छित्वा, न निशायां न वा बहून्। न जलान्तरितानद्भिःसक्तूनद्यान्न केवलान्। पुनर्दानं पृथक्पानं सामिषम्पयसा निशि। दन्तच्छेदनमुष्णं च सप्त सक्तुषु वर्जयेत्" विषमाशनस्य लक्षणमाह। "बहु स्तोकमकाले वा ज्ञेयं तद्विषमाशनम्" बहुत्वाल्पत्व भक्षितस्य दोषमाह "आलस्यगौरवाटोपशब्दांश्च कुरुतेऽधिकम्। हीनमात्रमसन्तोषं करोति च बलक्षयम्" अधिकमन्नम्। अकाले भुक्तेर्दोषमाह 'अप्राप्तकाले भुञ्जानो ह्यसमर्थतनुर्नरः तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणञ्चाधिगच्छति" अप्राप्तकाले कालादतिप्राक् भुञ्जानः असमर्थशरीरो भवति तथा सति तांस्तान् व्याधीन् शिरोव्यथाविसूचिकाऽलसकविलम्बिकादीन् आप्नोति तेषामाधिक्ये मरणमपि प्राप्नोतीत्यर्थः "कालेऽतीतेऽश्नतोजन्तोर्वायुनोपहतेऽनले। कृच्छ्राद्विपच्यते भोक्तुर्न स्याद्भोक्तुं पुनः स्पृहा"। कुक्षेर्भागद्वयं भोज्यैस्तृतीये वारि पूरयेत्। वायोः सञ्चारणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत्"।"रसेनान्नस्य रसना प्रथमेनोपतर्पिता। न तथा स्वादुमाप्नोति यथा सेव्याम्बुनान्तरा" "अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नमनम्बुपानाच्च स एव दोषः। तस्मान्नरो वह्निविवर्द्धनाय मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूरि। भक्तस्यादौ जलं पीतं कार्श्यमन्दाग्निदोषकृत्। मध्येऽग्निदीपनं श्रेष्ठमन्ते स्थौल्यकफप्रदम्। अन्यच्च "समस्थूलकृशा भुक्तमध्यान्तप्रथमाम्बुपाः" इति वाग्भटः" भुक्तं भोजनम् "तृषितस्तु न चाश्नीयात् क्षुधितो न पिबेज्जलम्। तृषितस्तु भवेद्गुल्मी क्षुधितस्तु जलोदरी। ननु शिष्टा भोजनान्ते दुग्धं पिबन्ति तत्कथमुचितं यतस्त्रिधा विभक्तस्य भोजनकालस्य प्रथमो भागोवातस्य, द्वितीयः पित्तस्य, तृतीयः कफस्य, यत आह "अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम्। मध्येऽम्ललवणौ पश्चात्कटुतिक्तकषायकान्" अस्यायमभिप्रायः भोजने पूर्व्वं भुक्तो मधुरो रसो बुभुक्षितस्य वातपित्तयोः शमको भवति। भोजनमध्ये भुक्तो अम्ललवणौ पित्तोपशमनेन वह्निवृद्धिं कुरुतः। भोजनान्त्यसमये भुक्ताः कटुतिक्तकषाया रसाः कफं शमयन्तीति। अतोभोजनावसानसमयस्य कफकालत्वात् तत्र कथं श्लेष्मजनकं दुग्धं पातुमुचितं भवति। यतउक्तम्।"दुग्धं स्वादुरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्द्धनम्। वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलमिति" उच्यते 'विदाहीन्यन्नपानानि यानि भुङ्क्ते हि मानवः। तद्विदाहोपशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत्" अतएव ब्रह्मपुराणे "कुर्य्यात् क्षीरान्तमाहारं न दध्यन्तं कदाचनेति लवणाम्लकटुष्टानि विदाहीन्यपि यानि तु। तद्दोषं हर्तुमाहारं मधुरेण समापयेदिति" भोजनावसानसमये दुग्धादिमधुरभोजने वातकफोपशमनेन लवणाम्लकटुभोजनजनितां पित्तस्य वृद्धिं नाशयति पित्तवृद्धिनाशनेन च पित्तवृद्धिरुपक्षीणा भवतीति कफवृद्धिरग्निमान्द्यादीनुत्पादयितुं न शक्नोति"।

आह्निकतत्त्वेऽप्यार्त्ताहारविधिरुक्तो यथा विष्णुपु०।"स केवलमघं भुङ्क्ते योभुङ्क्ते त्वतिथिं विना। अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात्। इन्द्रियप्रीतिजननं वृथापाकं विवर्जयेत्" तथा "सुवासिनीदुःखितस्य गर्भिणीवृद्धबालकान् भोजयेत्। संस्कृतान्नेन प्रथमं, चरमं गृही। अभुक्तवत्सु चैतेषु भुञ्जन् भुङ्क्तेऽतिदुष्कृतिम्। मृतश्च नरकं गत्वा श्लेष्मभुग्जायते नरः। अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते अजप्त्वा पूयशोणितम्। अहुत्वा च कृमिं भुङ्क्ते अदत्त्वा विषभोजनम् असंस्कृतान्नभुङ्मूत्रं बालादिप्रथमं शकृत्। भुङ्क्तश्च यथा पुंसः पापबन्धोन जायते। इह चारोग्यमतुलं बलवृद्धिस्तथा नृप"।। तथा "प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुञ्जीत प्रयतो गृही। अन्नं प्रशस्तं पथ्यञ्च प्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैः। न कुत्सिताहृतं नैव जुगुप्सावदसंस्कृतम्"। विष्णुपु० "मन्त्राभिमन्त्रितं शस्तं न च पर्युषितं नृप!। अन्यत्र फलमांसेभ्यः शुष्कशाकादिकात्तथा। तद्वद्धारीकेभ्यश्च गुडपक्वेभ्यएव च।

भुञ्जीतोद्धृतसाराणि न कदाचिन्नरेश्वर ! । नाशेषं पुरुषोऽश्नीयादन्यत्र जगतीपते ! । मध्वन्नदधिसर्पिर्भ्यः सक्तुभ्यश्च विवेकवान् । अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्व्वन्तु मधुरं रसम् । लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्ततः । प्रागद्रवं पुरुषोऽश्नन् वै मध्ये च कठिनाशनः । पुनरन्ते द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति । अनिन्द्यं भक्षयेदित्थं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् । पञ्च ग्रासान् महामौनं प्राणाद्याप्यायनाय तत्"। मन्त्राभिमन्त्रितमिति मन्त्रानादेशे गायत्रीति वचनात् गायत्र्याभिमन्त्रितम्। गारुड़े "शाकं सूपञ्च भूयिष्ठं अत्यम्लञ्च विवर्जयेत् । नचैकरससेवायां प्रसज्येत कदाचन"। छन्दोग० प० । "मुनिभिर्द्दिरशनमुक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः" । अहनि अचिरो दितास्तमितसूर्य्येतरदिनमात्रे । तत्राप्यायुर्वेदोक्ते विशेषः । "याममध्ये न भोक्तव्यं त्रियामन्तु न लङ्घयेत्" । याममध्ये रसस्तिष्ठेत्त्रियामे तु रसक्षयः"। तत्रापि पञ्चमयामार्द्धोमुख्यकालो द्विवचनात् (तच्चाह्निकशब्दे ८०६ पृष्ठे वक्ष्यते त्रियामन्त्वित्यहियाममित्येवायुर्वेदोक्ते पाठः । द्विवचनानुरोधात् त्रियाममिति पाठकल्पनं बोध्यम्) । महामौनं हुङ्कारादिरहितम् । तथाचात्रिः "मौनव्रतं महाकष्टं हुङ्कारेणैव नश्यति । तथासति महान् दोषस्तस्मात् नियतश्चरेत् । एष क्रमः पौराणिकत्वात् सर्व्वसाधारणः । विष्णुः । "न तृतीयमथाश्नीयादापद्यपि कदाचन" । गीतासु । "आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः । रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः। कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः। आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः। यातयामं गतरसं पूतिपर्य्युषितञ्च यत् । उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्" मनुः । "आयुष्यं प्राङ्मुखोभुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः । श्रियः प्रत्यङ्मुखोभुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः" । नियमे त्वेवम् अनियमे तु नोदङ्मुखः । हारीतः "नोदङ्मुखोऽश्नीयात्" । निष्कामस्य तु प्राङ्मुखेनैव यथाह देवलः ।"प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत शुचिःपीठमधिष्ठितः । विशुद्धवदनःप्रीतोभुञ्जीत न विदिङ्मुखः" । जीवन्मातृकस्य दक्षिणामुखत्वनिषेधमाह आप० "दक्षिणामुखोन भुञ्जीत एवंविधभोजनमनायुष्यं मातुरुपदिशति" । केचित्तु "कुरुक्षेत्रं गयाश्राद्धं तिलैस्तर्पणमेव च । न जीवत्पितृकः कुर्य्याद्दक्षिणामुखभोजनम्" इत्याचाररत्नाकरधृतात्जीवत्पितृकस्यापि निषेध इत्याहुः । व्यासः "पञ्चार्द्रोभोजनं कुर्य्यात् प्राङ्मुखोमौनमास्थितः । हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषु पञ्चार्द्रता मता" । व्यासः "अन्येकपङ्क्त्यां नाश्नीयात् संवृतः स्वजनैरपि । कोहि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं महत् । भस्मस्तम्भजलद्वारमार्गैः पङ्क्तिश्च भेदयेत्" । जलादिना पङ्क्तिभेदाकरणे तु मञ्जुः । "एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सहभोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेषमन्नं विवर्जयेत् । मोहात् भुञ्जीत यः पङ्क्त्यामुच्छिष्टसहभोजनम् । प्राजापत्यं चरेद्विप्रः त्वतः सान्तपनन्तथा" ! । एतत्समानार्थमभिधायाह गोभिलः । "भुञ्जानेषु तु विप्रेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत् । भोजने विघ्नकर्त्तासौ ब्रह्महापि तथोच्यते"। आप० "दिवा पुनर्न भुञ्जीतान्यत्र फलमूलेभ्यः"। मनुः "नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः" अतिप्रगेऽचिरोदितसूर्य्ये अतिसायं सूर्य्यास्तमितसमये एवं प्रातराशितः दिनभोजनेनातितृप्तः न सायं न रात्रौ भुञ्जीतेत्यर्थः । आप० "यस्तु भोजनशालायां भोक्तुकामउपस्पृशेत् । आसनस्थोनचान्यत्र स विप्रः पङ्क्तिदूषकः" बौधा० "उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ श्लक्ष्णासनान्विते । चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्त्तुलञ्चार्द्धचन्द्रकम् । कर्त्तव्यमानुपूर्व्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम्" । "अकृत्वा मण्डलं ये तु भुञ्जतेऽधमयोनयः । तेषान्तु यक्षरक्षांसि हरन्त्यन्नानि तद्बलात्" । आप० । "भिन्नकांस्ये तु योविप्रोयदि भुङ्क्ते तु कामतः । उपवासेन चैकेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति" तथा शूद्रादिभोजनेनापरिष्कृतपात्रेऽपि वृद्धमनुः "ताम्रपात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांस्ये मलाविले । पलाशपद्मपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत्" । नव्यवर्द्धमानधृताग्निपु० "अर्कपत्रे तथा पृष्ठे आयसे ताम्रभाजने । करे कर्पटके चैव भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत्" । पृष्ठे कदलीपत्रादिपृष्ठे । पैठी० "ताम्ररजतसुवर्णाश्मशङ्खशुक्तिस्फटिकानां भिन्नमभिन्नमिति न दोषः" । अत्र पाषाणपात्रं भोजने विहितम् । "तैजसानां मणीनाञ्च सर्व्वस्याश्ममयस्य च । भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः" इति मनुना पाषाणपात्रस्य शुद्धिविधानाच्च । प्रचेताः "ताम्बूलाभ्यञ्जने चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्" । अत्रिः "आसने पादमारोप्य योभुङ्क्ते ब्राह्मणः क्वचित् । मुखेन चान्नमश्नाति तुल्यं गोमांसभक्षणैः" । मुखेन हस्तोत्तोलनं विना शरादिवदित्यर्थः । आश्वमेधिके "आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत

प्राङ्मुखश्चासने शुचौ । पादाभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः" । बौधा० "भोजनं हवनं दानमुपहारः परिग्रहः । बहिर्जानु न कार्य्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम्" हारीतः "मार्जनार्च्चाबलिकर्म्म भोजनानि दैवतीर्थेन कुर्य्यात्" । पराशरभा० हद्भमनुः "न पिबेन्नच भुञ्जीत द्विजः सव्येन पाणिना । नैकहस्तेन च जलं शूद्रेणावर्जितं पिबेत्" । मार्क० पु० "पादप्रसारणं कृत्वा न च वेष्टितमस्तकः" । मनुः "पूजयेदशनं नित्यं चाद्याच्चैवमकुत्सयन् । दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रणमेच्चैव सर्व्वदा । अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः प्रार्थयेत्ततः । अस्माकं नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्याथ वन्दयेत्" । विष्णुपु० "नागः कूर्म्मश्च कृकरो देवदत्तोधनञ्जयः । बहिःस्था वायवः पञ्च तेषां भूमौ प्रदीयते । अदत्त्वा बाह्यवायुभ्यः प्राणादिभ्यो न होमयेत्" । इति शिष्टपठितवचनान्नागादिभ्योबलिदानमिति प्राचीनाचारः । तत्राग्रं देवेभ्योदत्त्वैव भोक्तव्यं तथा च गीता "इष्टान् भोगान् हि वोदेवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः । तैर्दत्तानप्रदायैभ्योयोभुङ्क्ते स्तेन एव सः" । यज्ञैः भाविता संवर्द्धिताः बोयुष्मभ्यं भोगानन्नादीन् इष्याद्विद्वारा दास्यन्ति अतो देवैर्दत्तान् अन्नादीन् तेभ्योऽदत्त्वा योभुङ्क्ते स चौर एव । स्मृतिः "निवेद्य प्राशनात् पूर्व्वं देवपादोदकाञ्जतिः । होतव्या जठरे वह्नौ स्वेन पाणितलेन तु" । तेन पादोदकेनापोशानं कृत्वा प्राणाहुतिर्नैवेद्येन कार्य्या । स्वदत्तनैवेद्यभक्षणन्तु पश्चादुपपादयिष्यते । ब्रह्मपु० "आपोशानञ्च गृह्णीयात् सर्व्वतीर्थमयञ्च यत् । अमृतोपस्तरणमसि विष्णोरन्नमयस्य च । अत्र चास्तरणार्थन्तु प्राश्यते ह्यमृतं सकृत् । अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेति च समुद्धरेत्" । सन्ध्यापद्धतौ लिखितवचनं प्रमाणयन्तोऽसीत्येतदनन्तरं स्वाहाकारं कुर्व्वन्ति । ब्रह्मपु० "हस्तेन लङ्घयेन्नान्नं नोदकेन कदाचन । दम्भाद्योलङ्घयेन्मुञ्जंस्तेनान्नं निहृतं भवेत् । हृतञ्चान्नमभक्ष्यत्वं तस्य याति दुरात्मनः । प्राणेभ्यस्त्वथ पञ्चभ्यः स्वाहाप्रणवसंयुताः । पञ्चाहुतीस्तु जुहुयात् प्रलयाग्निनिभेषु च । प्राणाहुतिमुद्रामाह शौनकः । "तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्लग्ना प्राणाहुतिर्भवेत् । मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपाने जुहुयात्ततः । कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्व्याने च जुहुयाद्बुधः । तर्जनीन्तु बहिष्कृत्वा उदाने जुहुयात्ततः । समाने सर्व्वहस्तेन समुदायाहुतिर्भवेत्" । स्मृत्यर्थसारे । "प्राणाहुतौ घृताभावे पश्चाद्भुञ्जीत नो घृतम्" । देवलः "न भुञ्जीत घृतं नित्यं गृहस्थो भोजनद्वये । पवित्रमथ जुष्टञ्च सर्पिराहुरघापहम्" । काशी० "दर्भपाणिस्तु योभुङ्क्ते तस्य दोषोन बाधते । केशकीटादिसम्भूतस्ततोऽश्नीयात् सदर्भकः । यावदेवान्नमश्नीयान्न ब्रूयात्तद्गुणागुणान् । अतोमौनेनयोभुङ्क्ते स भुङ्क्ते केवलामृतम्" । मनुः "स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत्" । उद्धरेत् हस्ताद्बहिः कुर्य्यादित्यर्थः । बौधा० "आचम्य संवृते देशे उपविश्यान्नं संगृह्य सर्व्वाङ्गुलीभिरशब्दमश्नीयात्" । संगृह्य अन्नपात्रं सम्यक्स्पृष्ट्वेत्यर्थः । काशी० "प्रदद्याद्भुवः पतये भुवनपतये तथा । भूतानां पतये स्वाहेत्युक्त्वा भूमौ बलित्रयम् । आपोशानं विधानेन कृत्वाश्नीयात् सुधीर्द्विजः" । ब्रह्मपु० "तेजोसीति जपंस्त्वन्नं प्रणमेदमृतञ्च यत् । आपोशानञ्च गृह्णीयात् सर्व्वतीर्थमयञ्च यत् । अमृतोपस्तरणमसि विष्णोरन्नमयस्य च" । अन्नमयस्य विष्णोर्यदास्तरणमसीत्यर्थः ततश्च तेजोसीति नमस्कृत्य भुञ्जीतेत्यर्थः । भविष्यो० "स्नातस्तु वरुणस्तेजो जुह्वतोऽग्निः श्रियं हरेत् । भुञ्जानस्य यमस्त्वायुस्तस्मान्नव्याहरेत्त्रिषु" । मौने विशेषमाह आप० । "तत्र तैर्विद्यावृद्धैर्मुनिभिरन्यैरार्य्यमिश्रैर्बहुश्रुतैर्दन्तैर्दान्तानसम्यायान्मौख एव यावद्यावदर्थं भाषेत न मन्त्रलोपोभवतीतिविज्ञायते इति" मन्त्रलोपोमौनव्रतलोपः । ब्रह्मपु० "यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यस्तु हुङ्कारसंयुतम् । प्रसृताङ्गुलिभिर्यस्तु तस्य गोमांसवद्भवेत् । करेण च पिबेत्तोयं यावन्मांसं न भक्षयेत् । मांसलिप्तकरे तोयं तुल्यं गोमांसभक्षणैः" । अत्र मांसलिप्तकरेण जलपाननिषेधात् मांसलिप्तकरं प्रक्षाल्यैवापोशनं कर्त्तव्यम् । प्रत्यापोशाने तु हस्तप्रक्षालननिषेधात् मांसलिप्तकरं प्रक्षाल्य पुनरम्लानिप्रकरेण प्रत्यापोशानं कर्त्तव्यम् । षट्त्रिं० "पिबतो यत् पतेत्तोयं भाजने मुखनिःसृतम् । अभक्ष्यं तद्भवेदन्नं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत् । वामपार्श्वे स्थिते तोये योभुङ्क्ते ज्ञानदुर्बलः । मासे मासे सर्वं भुक्त्वा पानीयं रुधिरं पिबेत् । विद्यमाने तु हस्ते तु ब्राह्मणोज्ञानदुर्बलः । तोयं पिबति वक्त्रेण श्वाद्विजायेत नान्यथा । उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः । सुरापानेन तुल्यं स्यात् मनुराह प्रजापतिः" । वामहस्तेन केवलवामहस्तेन । अतएव "पीतशेषन्तु यत्तोयं तत्त्यजेत द्विजोत्तमः" । "पीतशेषं पिबेन्नैव" इति ब्रह्मपु० अविशेषात् सर्व्वे

निषिद्धम्”। ब्रह्म० “तिलकल्कं जलं चीरं दधि चौद्रं घृतानि च। न त्यजेदर्द्धजग्धानि सक्तुं शाकं कदाचन”। भारते “पानीयं पायसं सर्पिर्दधिचौद्रघृतान्यपि। निरस्यं शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्यचित्”। एतन्न त्याज्यं अशक्तौ कस्यचिन्न देयमित्यर्थः। निरस्यं निःशेषमशनीयमित्यर्थः। तथा “अन्नं प्रशस्तं पथ्यञ्च प्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैः”। इति प्रागुक्तविष्णुपुराणाद्युक्तेतरभक्षणे दोषमाह मनुः “आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति”। अन्नदोषस्त्रिविधः दृष्टद्वारकः अदृष्टद्वारकः दृष्टादृष्टद्वारकः। दृष्टद्वारकश्चायुर्व्वेदोक्तः। अदृष्टद्वारकः स्मृत्युक्तः। उभयत्रोक्तास्तु बालवत्साविवत्साद्युग्धादिदोषा दृष्टादृष्टद्वारकाः। अतएव मनुनैवोक्तम् “स्वाध्याये चैव युक्तः स्यात् नित्यमात्महितेषु च” युक्त उद्युक्तः। हारीतः “पृथक् पानं पुनर्दानमामिषं पायसानि च। दन्तच्छेदनमुष्णञ्च सप्त सक्तुषु वर्जयेत्”।

सचाहारस्त्रिविधः सात्विकराजसतामसभेदात् यथोक्तं गीतायाम् “आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधोभवति प्रियः। यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु” इत्युपक्रम्य “आयुःसत्त्वेत्यादि” तच्च वाक्यम् आ०त० ९०१पृष्ठे दर्शितम्”। अत्र सर्व्वत्र “क्तदभिहितोभावोद्रव्यवत् प्रकाशते” इति भाष्योक्तेः आह्रियते भुज्यते कर्म्मणि घञि वा आहारशब्दस्य भक्ष्यपरत्वम् अतएव भावप्र० “आहारः षड्विधश्चूष्यमित्यादि” ८६९पृष्ठे उक्तम्। स च षोढा “आहार्य्यं षड्विधं भोज्यं भक्ष्यं चर्व्यं तथैव च। लेह्यं चूष्यं तथा पेयं तदुदाहारणानि तु। भोज्यमोदनयूपादि भक्ष्यमोदनमण्डके। चर्व्यं चिपिटधानादि रसालादि तु लिह्यते। चूष्यमाम्रफलेक्ष्वादि पीयते पानकं पयः” भावप्र०उक्तेः। आह्रियते इत्याहारः। २शब्दादिविषयज्ञाने च आहारशुद्धि शब्दे शा०भा० वाक्यम् उदा०।

आहारपाक पु० आहारस्य भक्ष्यस्य पाकः रसादिभावेन परिणामः। वैद्यकोक्ते भुक्तस्यान्नादेराहारस्य रसादिरूपेण परिणामरूपे पाकभेदे तत्पाकप्रकारः पदार्थादर्शद्दृष्टतयशास्त्रवाक्ये उक्तः तच्च अग्निशब्दे ४९पृष्ठे दर्शितम्। भावप्रकाशोक्तस्तत्प्रकारस्तु अन्नकृर शब्दे ४५८ पृष्ठे उक्तः।

आहारशुद्धि स्त्री आहारस्य भक्ष्यादेः शुद्धिः। १भक्ष्यादिद्रव्यस्य शुद्धौ सा च शुद्धिः स्मृत्युक्तदिशाऽवसेया। सा च अभक्ष्यमर्ज्जनेन भक्ष्यभोजनएव भवति। अभक्ष्याणि च अभक्ष्यशब्दे २७४पृष्ठे उक्तानि। आहारदोषनिवारणार्थी शुद्धिः। २दुष्टाहारजन्यदोषनिवारणार्थायां शुद्धौ प्रायश्चित्ते। “आहारशुद्धिं वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु। अक्षारलवणं भैक्ष्यं पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चसम्” इत्यादिना अत्रिसं० दर्शिता। ३शब्दादिविषयज्ञानशुद्धौ च “आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः” छा०उ०। “आह्रियते इत्याहारः शब्दादिविषयज्ञानम् तद्धि भोक्तुर्भोगायाह्रियते तस्य विषयोपलब्धिलक्षणस्य विज्ञानस्य शुद्धिराहारशुद्धिः रागद्वेषमोहदोषैरसंस्पृष्टविषयविज्ञानमित्यनर्थान्तरं तस्याहारस्य शुद्धौ सत्यां तद्वतोऽन्तःकरणसत्त्वस्य शुद्धिर्नैर्म्मल्यं भवति” भाष्यम्। आहारशब्दस्य भक्ष्यार्थतामपहाय तथा व्याख्यानं तु “रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्” इति गीतोक्तिमनुसृत्यैवेति आनन्दगिरिः।

आहारसम्भव पु० आहारात् भोज्यद्रव्यात् सम्भवति सम्+भू—अच्। आहारपाकजे देहस्थे रसधातौ। रसस्य यथाऽऽहारजत्वं तथाऽन्नकृरशब्दे ४५८पृष्ठे उक्तम्।

आहार्य्य त्रि० आ+हृ—ण्यत्। १आहरणीये “अथ मूलमनाहार्य्यं प्रकाशक्रयशोधनम्” मनुः। २व्याप्ये “कार्य्यञ्च तस्य दशधाहार्य्यं धार्य्यं प्रकाश्यञ्च” सां०का० “आहार्य्यं व्याप्यं कर्म्मेन्द्रियाणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दा यथायथं व्याप्यास्ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दशेत्याहार्य्यं दशधेति” सां०कौ०। ३कृत्रिमे “आहार्य्यशोभारहितैरमायैः” भट्टिः। स्वार्थे कन् तत्रैव “आहार्य्यकमपि तस्याः सहजमिवाशोभत” ७,२१, कुमा०मल्लि०। ४लौकिके ५ औपासनिकेऽग्नौ च “आहार्य्येणाहिताग्निम्” “पत्नीञ्च” आश्व०श्रौ०। “येनाहिताग्निना सर्व्वाधानं कृतं तस्य पत्नीं लौकिकेन, यस्यौपासनश्चास्ति तस्य पत्नीमौपसनिकेन दहेयुः” नारा०। ६इच्छाप्रयोज्यारोपेण विषयीकार्य्ये बाधनिश्चयकालिके तद्धर्म्माभाववति तद्धर्म्मवत्त्वेन ज्ञेये। भावे क्त। ७तादृशज्ञाने न०। यथा निर्वह्निः पर्व्वतो वह्निमानिति ज्ञानं तच्च वह्न्यभाववति पर्वते वह्निप्रकारकत्वात् इच्छाप्रयोज्यत्वाच्च आहार्य्यम्। तच्च प्रत्यक्षमेव तदभाववत्त्वेन निश्चितेऽपि धर्म्मिणि तद्बोधस्य इच्छाप्रयोज्यत्वात् “परोक्षज्ञानम् अनाहार्य्यम् निश्चयश्चेति सिद्धान्तः” चिन्ता०। “शाब्दबोधोऽप्याहार्य्योभवत्यालङ्कारिका यथा अयं मुखमित्यादौ चन्द्रभिन्ने मुखे चन्द्राभेदज्ञानम् तच्चाहार्य्यमेव ८०४पृ० आरो-

प्रशब्देऽधिकमुक्तम् । "भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः । आङ्गिकोवाचिकश्चैवमाहार्य्यः सात्त्विकस्तथा" सा०द०उक्ते नटादिभिरात्मनि कर्त्तव्ये रामाद्यारोपहेतुके ८अभिनयभेदे च । आ+हृ–कर्म्मणि ण्यत् उपसर्गयोगात् ६भक्ष्ये "आहार्य्यं षड्विधं भक्ष्यमित्यादि"भाव० प्र० ।

आहाव पु० आ+ह्वे+घञ् संप्रसारणे वृद्धिः । कूपसमीपे गवादीनां जलपानाय प्रस्तरादिना रचिते(खाल) १ क्षुद्रजलाशये निपाने "प्राविशन्नाहवप्रख्या आहावसुपरिप्लवः" भट्टिः ।"आहावमुदकाधारम्"जयम० "निपानमाहावः" पा०। २युद्धे । भावे घञ् । ३आह्वाने आ+ह्रु–आधारे घञ् । ४अग्नौ । "नाभिं यज्ञानां सदनं रयीणां महामाहावमभि संनवन्त" ऋ० ६,७,२ । आहूयतेऽस्मिन्नाहावमग्निम् दृष्ट्युदकधारणमाहावं निपानास्थानीयं वा" भा०। आ+ह्वे–भावे करणे वा घञ् । ५मन्त्रविशेषेणाह्वाने ६आह्वानसाधने मन्त्रभेदे च "आदौ निविद्धानीयानां सूक्तानामनेकश्चेत् प्रथमेष्वाहावः" आश्व०श्रौ० । "तस्मानेकत्वे प्रथम एवाहावः"वृत्तिः"तृतीयसवने शस्त्रादिष्वाहावः आश्व०श्रौ० । "एषु आहावः प्रातःसवनेन शस्त्रादिषु" आ०श्रौ०। "एषु स्थानेषु क्रमशस्त्रेणाह्वाने विहिते शोंसावोमित्यनेनैवाह्वानं कुर्य्यात् नान्येनेति नियम्यते" वृत्तिः "शों सामो दैवेत्याहावे"आश्व० श्रौ० प्रतिगरसंज्ञार्थमिमे स्तवे ।

आहिंसि पुंस्त्री अहिंसस्यापत्यम् इञ् । अहिंसकापत्ये ततः युवापत्ये फक् तौल्व०तस्य न लुक् ।आहिंसायनः तत्पौत्रे ।

आहिक पु० अहिरिव कन् स्वार्थे अण् । १केतुग्रहे हेमच० तस्य सर्पतुल्याकृतित्वात्तथात्वम् ।२पाणिनिमुनौ च त्रिका०।

आहिच्छत्र त्रि०अहिच्छत्रदेशे भवः अण् । अहिच्छत्रदेशे भवे

आहिण्डिक पु० निषादेन वैदेह्यां जनिते अन्त्यजवर्णसङ्करभेदे "आहिण्डिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते" मनुः । "बाह्यसंरक्षणादावाहिण्डिकानाम्" औशनसस्मृतोक्ता तद्वृत्तिर्ज्ञेया ।

आहित त्रि० आ+धा–क्त ह्यादेशः । १न्यस्ते, २स्थापिते, ३अर्पिते । "व्यावर्त्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्कः" किरा० ४कृते,५कृताधानसंस्कारे च"प्रणीतास्वप्रणीतस्य यथाऽग्निदैवतं न्यासम्" मनुव्या० "आहितोऽनाहितोवाग्निरिति" कुल्लू० । [विख्याते २न्यस्तचिह्ने च ।

आहितलक्षण त्रि० आहितं लक्षणं यस्य । १गुणादिद्वारा

आहिताग्नि त्रि० आहितोऽग्निर्येन । वेदमन्त्रादिना कृत संस्कारोऽग्निर्युक्तो तदाधानप्रकारः आधानशब्दे ७०८ पृष्ठे उक्तप्रायः । आश्व०श्रौ० २प्र० २क० विस्तरेणोक्तः । "न दर्शेन विना श्राद्धमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः" मनुः ।"गुरोरपीदं धनमाहिताग्नेः" रघुः । "आहिताग्निः सत्यव्रत्यमिदं चरेत्" तैत्ति० "न वाऽऽहिताग्निनानृतं वदितव्यम्" शत० ब्रा० २,२,२,२० । "देवान् वा एष उपावर्त्तते य आहिताग्निर्भवति" ऐत०ब्रा० । आहार्य्येणैवानाहिताग्निम्"आश्व०श्रौ०। वा परनिपाते अग्न्याहितोऽप्यत्र ।

आहिताग्न्यादिगण पु०पाणिन्युक्तो वा परनिपातार्थे शब्दसमूहभेदे । स च गणः आहिताग्नि जातपुत्र जातदन्त जातश्मश्रु तैलपीत घृतपीत मद्यपीत ऊढभार्य्य गतार्थ" "आकृतिगणः तेनान्येऽपि" सि०कौ० ।

आहिति स्त्री आ+धा क्तिन् ह्यादेशः । १स्थापने २आधाने मन्त्रेणाग्न्यादेः संस्कारे ३आहुतौ च ।"तस्मिन् यत्किञ्चात्मादध्यादाहितय एव ताः आहितयोह वै ता आहुतय इत्याचक्षते"शत०ब्रा०१०,६,२,२२, । [(सापुड़े) ।

आहितुण्डिक त्रि०अहितुण्डेन दीव्यति ठक् । व्यालग्राहिणि

आहिमत त्रि० अहिमतोऽदूरभवः अण् । सर्पविशिष्टदेशादूरभवे ।

आहुक पु० यदुवंश्ये क्षत्रियभेदे स च वसुदेवएव । "केशवोऽपि मुदा युक्तः प्रविवेश पुरोत्तमम् । पूज्यमानो यदुश्रेष्ठैरुग्रसेनमुखैस्तथा । आहुकं पितरं वृद्धं मातरंच यशस्विनीम् । अभिवाद्य बलञ्चैव स्थितः कमललोचनः"इति भा० सभा०२अ० । अत्र केशवपितृत्वेन कीर्त्तनात् वसुदेवस्य नामान्तरत्वं तस्य प्रतीयते "एवं आहुकश्चाहुकी चैव ख्यातौ ख्यातिमतांवरौ" हरि० ३८अ०। एवमाहुकिन् तद्वंश्ये क्षत्रिये पु० ।

आहुत न० उद्देश्यस्याभिमुख्येन साक्षादेव हुतं दत्तम् आ+हु–क्त । गृहस्थकर्त्तव्येषु पञ्चसु यज्ञेषु १मनुष्ययज्ञे, २भूतयज्ञे चेत्यन्ये । कर्म्मणि क्त ।३अभिमुख्येन हुते देवादौ त्रि०

आहुति स्त्री आ+हु–क्तिन् । देवोद्देशेन मन्त्रेणाग्नौ हविःक्षेपे । "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते"मनुः । "वेत्थ सौम्य ! यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति" छा०उ० । "प्रातराहुत्यां हुतायां पूर्णाहुत्यन्ते वरदानम्" कात्या० २०,१,२०। "जुहुयात्सर्पिराहुतीः" मनुः "प्राणाद्याहुतिपञ्चकम्" स्मृतिः। आहूयते कर्म्मणि क्त ।२आहूयमाने हवनीयद्रव्ये हविरादौ ।"पुनानं पवनोद्धूतैर्धूमैराहुतिगन्धिभिः" रघुः।"ब्रह्माहुतिर्हुतं यज्ञ"मनुः।

आहुल्य न० आ+ह्वल–बा०क्यप् संप्रसारणञ्च। काम्बीरादौ (तरवट) इति प्रसिद्धे काञ्चनवर्णपुष्पे शिल्वीफले क्षुपभेदे।

आहुव त्रि०आ+ह्वा–घञर्थे कर्म्मणि क संप्र०उवङ्। आह्वातव्ये "अनुक्रटीनामन्वाहुवः" ऋ० ८,३२,१८, आहुवः आह्वातव्यः"भा०। [२आहूयमाने च।

आहू त्रि० आह्वयति आ+ह्वे–क्विप् संप्र०। १आह्वायके।

आहूत त्रि० आ+ह्वे–क्त। कृताह्वाने १आकारिते "आहूत इव मे शीघ्रम्" भाग०१०स्कन्धे। "नचाहूतोवदेत् किञ्चिद्धीनोदण्ड्यस्य स स्मृतः"या०स्मृतिः। "यियक्षमाणेनाहूतः पार्थेनाथ द्विषन्मुरम्" माघः।"आहूतो न निवर्त्तेत द्यूतादपि रणादपि"। आभूत+पृ०मस्य हः। २आभूतप्रलयपर्य्यन्ते "पटोलानि कदम्बानि हन्ताकसहितानि च। न त्यजेत् कार्त्तिके यस्तु यावदाहूतनारकी" ति०त०पु० "आहूतम् आभूतप्रलयपर्य्यन्तम्" रघु० ३नामकृतव्यपदेशे विश्वे च। सृष्टिकाले हि भूतानां तत्तन्नामव्यपदेश इति विश्वव्यपदेशपर्य्यन्तमित्येव तस्यार्थोन्याय्यः। भावे क्त। ४आह्वाने।

आहूतप्रपलायिन् त्रि०आहूतः विवादनिर्णयाय राज्ञाहूतोऽपि प्रपलायते प्र+परा–अय–णिनि रस्य लः। व्यवहारे हीनवादिभेदे स च पञ्चविधः। "अन्यवादी क्रियाद्वेषी, नोपस्थाता निरुत्तरः। आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्चविधः स्मृतः"मिता०स्मृत्युक्तेः।

आहूतसंप्लव पु० आहूतस्य नाम्ना कृतव्यपदेशस्य विश्वस्य संप्लवोयत्र। प्रलयकाले तत्र हि कृतव्यपदेशस्य विश्वस्य व्यपदेशाभावेन व्यवहार्य्यत्वाभावः।"आहूतसंप्लवस्थानममृतत्वं भाषते"इति पुराणे आभूतेत्यत्राहूतेति पाठान्तरम्।

आहूति स्त्री आ+ह्वे–क्तिन्। आह्वाने (डाका)।

आहूय अव्य०आ+ह्वे–ल्यप्। आह्वानं कृत्वेत्यर्थे "आहूय दानं कन्याया ब्राह्मोधर्म्मः प्रकीर्त्तितः"मनुः।

आहृत त्रि० आ+हृ–क्त। आनीते कृताहरणे।

आहृति स्त्री आहृ–क्तिन्। आहरणे आनयने।

आहृत्य अव्य० आ+हृ–ल्यप्। आहरणं कृत्वा आनीयेत्यर्थे "समाहृत्यान्यतन्त्राणि" अमरः।

आहेय त्रि०अहेरिदम् ढक्। सर्पसम्बन्धिनि विषचर्म्मास्थ्यादौ

आहो अव्य०आ+हन–डो।१प्रश्ने, २विकल्पे, ३विचारे च। "यत्रायं पुरुषोम्रियत उदस्मात् प्राणाः क्रामन्त्याहो नेति" शत०ब्रा०१४,६,२,१२, "आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य कश्चित् समश्नुते" कठो०। "आहो निवत्स्यति सम हरिणाङ्गनाभिः" शाकुन्तले सखींप्रति दुष्मन्तप्रश्नः।

आहोपुरुषिका स्त्री अहमेव पुरुषः शूरः मयू० अहो पुरुषः तस्य भावः वुञ् स्त्रीत्वात् टाप्। दर्पजन्ये आत्मनि उत्कर्षसम्भावने (बाहादुरी) "आहोपुरुषिकां पश्य मम सद्रत्नकान्तिभिः" भट्टिः।

आहोस्वित् अव्य०आहो च स्विच्च द्व०। १विकल्पे, २प्रश्ने च "आहोस्वित् शाश्वतं स्थानं तेषां तत्र द्विजोत्तम!"भा० स०५अ०। द्विपदमित्येके।

आह्न न० अह्नां समूहः खण्डिका० अञ्। दिनसमूहे"अहोरात्रे वा अभिवर्त्तमाने संवत्सरमाप्नुतः संवत्सर इदं सर्व्वमाह्नायैवैतामरिष्टिं स्वस्तिमाशास्ते" शत०ब्रा०६,६,४,३, अह्ना निर्वृत्तादि चतुरर्थ्याम् संकलादि० अञ्। दिननिर्वृत्तादौ त्रि०।

आह्निक त्रि० अह्नि भवः अह्ना निर्वृत्तं साध्यं ठञ् स्त्रियां ङीप्। १दिनभवे २दिनसाध्ये च। "भरद्वाजस्तु कौन्तेय कृत्वा स्वाध्यायमाह्निकम्"भा०व०१२७अ०। "अत्राह्निकं सुरश्रेष्ठोजपते समरङ्गणः"भा०व०१४२ अ०। दिनकर्त्तव्यानि आह्निकतत्त्वे आह्निकाचारप्रदीपादौ उक्तानि। दिवसकर्त्तव्यान्याचारशब्दे ६३१ पृष्ठे उक्तप्रायाणि दिनविभागेषु कर्त्तव्यभेदोद्देशेन संक्षेपात् दर्शितो यथा।

"प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यद्द्विजेन दिने दिने। तत्सर्वं संप्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम्। उदयास्तमयं यावन्न विप्रः क्षणिकोभवेत्। नित्यनैमित्तिकैर्युक्तः काम्यैश्चान्यैरगर्हितैः। यः स्वकर्म परित्यज्य यदन्यत् कुरुते द्विजः। अज्ञानाद्यदि वा मोहात् स तेन पतितोभवेत्। दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते। द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा। षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक्। विभागेष्वेषु यत्कर्म्म तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः। उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत्। ततः स्नानं प्रकुर्व्वीत दन्तधावनपूर्व्वकम्। अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः। स्रवत्येष दिवा रात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम्। क्लिद्यन्ति हि प्रसुप्तस्य इन्द्रियाणि स्रवन्ति च। अङ्गानि समतां यान्ति उत्तमान्यधमैः सह। नानास्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान्। अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चन। प्रातरुत्थाय योविप्रः प्रातःस्नायी भवेत् सदा। समस्तजन्मजं पापं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति। उषस्युषसि यत्स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ। प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम्। प्रातःस्नानं प-

शंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् । सर्व्वमर्हति पूतात्मा प्रातः-
स्नायी जपादिकम् । स्नानादनन्तरं तावदुपस्पर्शनमु-
च्यते । अनेन तु विधानेन आचान्तः शुचितामियात् ।
प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम् । सं-
हत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विःप्रमृज्यात्ततोमुखम् । संहत्य तिसृभिः
पूर्व्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् । ततः पादौ समभ्युक्ष्य अङ्गानि
समुपस्पृशेत् । अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ।
अङ्गुष्ठनामिकाभ्याञ्च चक्षुःश्रोत्रे पुनःपुनः । कनिष्ठा-
ङ्गुष्ठेन नाभिं हृदयञ्च तलेन वै । सर्व्वाभिस्तु शिरः पश्चा-
द्बाहू चाग्रेण संस्पृशेत् । सन्ध्यायाञ्च प्रभाते च मध्याह्ने
च ततः पुनः । सन्ध्यां नोपासीत यस्तु ब्राह्मणोहि विशे-
षतः । स जीवन्नेव शूद्रः स्यान्मृतः श्वा चैव जायते ।
सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्व्वकर्म्मसु । यदन्यत् कुरुते
कर्म न तस्य फलमश्नुते । सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयंहो-
मोविधीयते । स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते ।
ऋत्विक् पुत्रोगुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः । एभि-
रेव हुतं यत्तु तद्धुतं स्वयमेव हि । देवकार्य्यं ततः कृत्वा
गुरुमङ्गलवीक्षणम् । देवकार्य्याणि पूर्वाह्णे मनुष्याणाञ्च
मध्यमे । पितॄणामपराह्णे च कार्य्याण्येतानि यत्नतः ।
पौर्वाह्णिकन्तु यत् कर्म यदि तत् सायमाचरेत् । न तस्य
फलमाप्नोति बन्ध्यस्त्रीमैथुनं यथा । दिवसस्याद्यभागे तु
सर्व्वमेतद्विधीयते । द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासोवि-
धीयते । वेदाभ्यासोहि विप्राणां परमं तपउच्यते । ब्रह्म-
यज्ञः स विज्ञेयः षड़ङ्गसहितस्तु सः । वेदस्वीकरणं पूर्वं
विचारोऽभ्यसनं जपः । ततोदानञ्च शिष्येभ्योवेदाभ्या-
सोहि पञ्चधा । समित्पुष्पकुशादीनां स कालः समुदा-
हृतः । तृतीये चैव भागे तु पोष्यवर्गार्थसाधनम् । पिता
माता गुरुर्भार्य्या प्रजा दीनाः समाश्रिताः । अभ्यागतोऽ-
तिथिश्चान्यः पोष्यवर्गउदाहृतः । ज्ञातिर्बन्धुजनः क्षीणस्त-
थाऽनाथः समाश्रितः । अन्येऽप्यधनयुक्ताश्च पोष्यवर्गउदा-
हृतः । भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् । नरकं
पीड़ने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् । सार्व्वभौतिकमन्नाद्यं
कर्त्तव्यन्तु विशेषतः । ज्ञानविद्भ्यः प्रदातव्यमन्यथा नरकं
व्रजेत् । स जीवति यएवैकोबहुभिश्चोपजीव्यते । जीवन्तो-
मृतकाश्चान्ये य आत्मम्भरयो नराः । बह्वर्थे जीव्यते कै-
श्चित् कुटुम्बार्थे तथा परैः । आत्मार्थेऽन्योन शक्नोति स्वो-
दरेणापि दुःखितः । दीनानाथविशिष्टेभ्योदातव्यं भूतिमि-
च्छता । अदत्तदाना जायन्ते परभाग्योपजीविनः । यद्द-

दाति विशिष्टेभ्योयज्जुहोति दिने दिने । तत्तु वित्तमहं
मन्ये शेषं कस्यापि रक्षति । चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं
मृदमाहरेत् । तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्रिमे जले ।
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते । तेषां मध्ये
तु यन्नित्यं तत्पुनर्भिद्यते त्रिधा । मलापहरणं पश्चा-
न्मन्त्रवत्तु जले स्मृतम् । सन्ध्यास्नानमुभाभ्याञ्च स्नानभेदाः
प्रकीर्त्तिताः । मार्ज्जनं जलमध्ये तु प्राणायामोयतस्ततः ।
उपस्थानं ततः पश्चात् सावित्र्याजपउच्यते । सविता देवता
यस्या मुखमग्निस्त्रिधा स्थितः । विश्वामित्रऋषिश्छन्दोगा-
यत्री सा विशिष्यते । पञ्चमे च तथा भागे संविभागोय-
थार्हतः । पितृदेवमनुष्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते । देवैश्चैव
मनुष्यैश्च तिर्य्यग्भिश्चोपजीव्यते । गृहस्थः प्रत्यहं यस्मा-
त्तस्माज्ज्येष्ठाश्रमी गृही । त्रयाणामाश्रमाणान्तु गृहस्थो
योनिरुच्यते । तेनैव सीदमानेन सीदन्तीहेतरे त्रयः ।
मूलप्राणोभवेत् स्कन्धः स्कन्धाच्छाखाः सपल्लवाः । मूलेनैव
विनष्टेन सर्व्वमेतद्विनश्यति । तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन रक्षित-
व्योगृहाश्रमी । राज्ञा, चान्यैस्त्रिभिः पूज्योमाननीयश्च
सर्व्वदा । गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण गृहाश्रमी ।
न चैव पुत्रदारेण स्वकर्मपरिवर्जितः । अस्नात्वा चाप्यहुत्वा
चाजप्त्वाऽदत्त्वा च मानवः । देवादीनामृणी भूत्वा नरकं
प्रतिपद्यते । एकएव हि भुङ्क्तेऽन्नमपरोऽन्नेन भुज्यते ।
न भुज्यते सएवैकोयोभुङ्क्तेऽन्नं ससाक्षिणा । विभागशीलो
योनित्यं क्षमायुक्तोदयापरः । देवतातिथिभक्तश्च गृहस्थः
स तु धार्म्मिकः । दया लज्जा क्षमा श्रद्धा प्रज्ञा योगः
कृतज्ञता । एते यस्य गुणाः सन्ति स गृही मुख्यउच्यते ।
संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत् । भुक्त्वा तु
सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् । इतिहासपुराणाद्यैः
षष्ठञ्च सप्तमं नयेत् । अष्टमे लोकयात्रा तु बहिःसन्ध्या
ततः पुनः । होमोभोजनकञ्चैव यच्चान्यद्गृहकृत्यकम् ।
कृत्वा चैवं ततः पश्चात् स्वाध्यायं किञ्चिदाहरेत् । प्रदोष
पश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् । यामद्वयं शयानोहि
ब्रह्मभूयाय कल्पते । नैमित्तिकानि का[illegible] निपतन्ति
यथा यथा । तथा तथैव कार्य्याणि न कालस्तु [illegible]यते ।
अस्मिन्नेव प्रयुञ्जानोह्यस्मिन्नेव तु लीयते । त[illegible] सर्व्व-
प्रयत्नेन कर्त्तव्यं सुखमिच्छता । सर्व्वत्र [illegible] भौ हु-
तशेषं हविश्च यत् । भुञ्जानस्य शयानस्य [illegible] सीदति”
अह्ना पाद्यम् ठञ् । १ स्वतात्मकया[illegible] ादांश-
व्याख्याभेदे न० । यथा कणादगौतम[illegible]ाष्यस्य

पादांशव्याख्यारूपाणि अङ्गा पाठत्वात् आह्निकानि "तमधीष्टोभृतो भूतोभावीति" पा० ठञ् । दिवसे-सतृत्त्य-नियोजिते ३अध्यापके ४भृते वेतनेन क्रीते दासादौ ५भूते स्वसत्तया व्याप्ते ज्वरादौ च ।

आह्लाद पु० आ+ह्लद-घञ् । । आनन्दे । "नन्दस्त्वात्मज उत्पन्ने जाताह्लादो महामनाः" भाग० ।

आह्लादन द० आ+ह्लद-णिच्-ल्युट् । १आनन्दसम्पादने कर्त्तरि ल्यु । २आनन्दसम्पादके त्रि० । करणे ल्युट् । ३आनन्दसाधने त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आह्लादित त्रि० आ+ह्लद-णिच्-क्त । १कृतानन्दने । यस्मानन्दो जनितस्तस्मिन् । आह्लादोजातोऽस्य तार० इतच् । २जाताह्लादे च ।

आह्लादिन् त्रि० आ-ह्लद-णिनि १आनन्दयुक्ते णिच्-णिनि । २आनन्दकारके । स्त्रियामुभयतो ङीप् ।

आह्व त्रि० आह्वयति आ+ह्वे-ड । आह्वानकारके ।

आह्वय पु० आहूयते प्राप्यते या-घञर्थे क ३त० । १नामनि आह्वायकैर्हि नामोच्चारणेनैव आहूयते इति आह्वायकत्वप्राप्तौ नाम्नः करणत्वात्तथात्वम् । आ+ह्वे वा० करणे श इत्यन्ये "काव्यं रामायणाह्वयम्" रामा० । गजाह्वयं शताह्वयं नागाह्वयम् इत्यादि । २प्राणिभिर्मेषादिभिः सपणद्यूतभेदे च सचाष्टादशविवादान्तर्गतः । "तेषामाद्यमृणादानम्" इत्युपक्रम्य "द्यूतमाह्वयएव च । पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह" इति मनूक्तेः । अस्य सम्-पूर्व्वकतापि "अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः" मनुना तथा प्रयोगात् तत्स्वरूपमुक्तं मिता० नार० "अक्षवध्रशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम् । पणक्रीडा वयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयम्" व्याख्यातञ्च मिता० यथा "अक्षाः पाशकाः वध्रश्चर्म्मपट्टिका शलाका दन्तादिमय्यो दीर्घचतुरस्राः आद्यग्रहणात् चतुरङ्गादिक्रीडासाधनकरितुरगादिकं गृह्यते । तैरप्राणिभिर्यद्देवनं क्रीडा पणपूर्व्विका क्रियते तथा वयोभिः पक्षिभिः कुक्कुटपारावतादिभिः चशब्दान्मल्लमेषादिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीडा क्रियते तदुभयं द्यूतसमाह्वयाख्यं विवादपदम् । द्यूतञ्च समाह्वयश्च द्यूतसमाह्वयम् । तत्प्रकारः तत्रैव दर्शितो यथा । "तत्र द्यूतसभाधिकारिणो वृत्तिमाह । "ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम् । गृह्णीयाद्धूर्त्तकितवादितराद्दशकं शतम्" या० । परस्परं सम्प्रतिपन्नया कितवैः परिकल्पितः पणोग्लह इत्युच्यते । तत्र ग्लहे तदाश्रया शतिका शतपरिमितादधिकपरिमाणा वा वृद्धिर्यस्यासौ शतिकवृद्धिः धूर्त्तकितवात्तस्माच्छतकं तस्मा शतमात्मवृद्ध्यर्थं सभिको गृह्णीयात् । पञ्च पणाआयो यस्मिन् शते तच्छतं पञ्चकं "तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभेत्यादिना" (पा०) कन् । जितस्य ग्लहस्य विंशतितमम्भागं गृह्णीयादित्यर्थः । सभा कितवनिवासार्था यस्यास्त्यसौ (ठन्) सभिकः कल्पिताक्षादिनिखिलक्रीडोपकरणस्तदुपचितद्रव्योपजीवी सभापतिरुच्यते । इतरस्मात् पुनरपरिपूर्णशतिकवृद्धेः कितवाद्दशकं शतञ्जितद्रव्यस्य दशमम्भागं गृह्णीयादिति यावत् । एवं क्लृप्तवृत्तिना सभिकेन किङ्कर्त्तव्यमित्यत आह । "स सम्यक्पालितोदद्याद्राज्ञे भागं यथा कृतम् । जितमुद्ग्राहयेज्जेत्रे दद्यात्सत्यं वचः क्षमी" या० । यएवं क्लृप्तवृत्तिर्द्यूताधिकारी स राज्ञा धूर्त्तकितवेभ्यो रक्षितस्तस्मै राज्ञे यथा कृतं सम्प्रतिपन्नमंशन्दद्यात् । तथा जितं यत् द्रव्यन्तदुद्ग्राहयेद्बन्धकग्रहणेनासेधादिना च पराजितसकाशादुद्धृत्य च तद्धनं जेत्रे जयिने सभिकोदद्यात् । तथा क्षमी भूत्वा सत्यञ्च वचोविश्वासार्थं द्यूतकारिणां वदेत् । तदुक्तंनारदेन । "सभिकः कारयेद्द्यूतन्देयन्दद्याच्च यत्कृतमिति" । यदा पुनः सभिकोदापयितुन्न शक्नोति तदा राजा दापयेदित्याह । "प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्त्तमण्डले । जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु" या० । प्रसिद्धेऽप्रच्छन्ने राजाध्यक्षसमन्विते ससभिके सभिकसहिते कितवसमाजे सभिकेन च राजभागे दत्ते राजा धूर्त्तकितवमविप्रतिपन्नं जितन्धनन्दापयेत् । अन्यथा प्रच्छन्ने सभिकरहिते अदत्तराजभागे द्यूते जितन्धनञ्जेत्रे न दापयेत् । जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयोपायमाह । "द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च तएव हि" या० । द्यूतव्यवहाराणां द्रष्टारः सभ्यास्तएव कितवाएव राज्ञा नियोक्तव्याः न पुनःश्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्यादिनियमोऽस्ति । साक्षिणश्च द्यूते द्यूतकाराएव कार्य्याः न वा तत्र स्त्रीबालवृद्धकितवेत्यादिनिषेधोऽस्ति । क्वचित् द्यूतन्निषेद्धुं दण्डमाह । "राज्ञा सचिह्नन्निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः" या० । कूटैरक्षादिभिरुपधिना च मणिमन्त्रौषधादिना ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादिनाङ्कयित्वा राजा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेत् । नारदेन निर्वासने विशेष उक्तः । "कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृत" इति । यानि च मनुवचनानि द्यू-

तन्निषेधपराणि "द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्य्यात्कारयेत वा । तान् सर्व्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः" इत्यादीनि तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षमभि-करहितद्यूतविषयतया च योज्यानि । किञ्च "द्यूत-मेकमुखं कार्य्यंन्तस्करज्ञानकारणात्" या०। यत्पूर्व्वोक्तं द्यूतन्तदेकं मुखं प्रधानं यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्य्यम् । राजाध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः तस्कर-ज्ञानकारणात् तस्करज्ञानरूपप्रयोजनम्पर्य्यालोच्य । प्रायशः चौर्य्यार्जितधना एव कितवा भवन्त्यतश्चौर विज्ञानार्थमेकमुखं कार्य्यम् । द्यूतधर्म्मं समाह्वयेऽति-दिशन्नाह । "एष एव विधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये" या० । ग्लहे शतिकवृद्धेरित्यादिना योद्यूते धर्म्म उक्तः सएव प्राणिद्यूते मल्लमेषमहिषादिनिर्वर्त्त्ये समाह्वयसंज्ञके ज्ञातव्यः" ।

आह्वयन न० आह्वयं करोत्यनेन आह्वय+णिच् करणे ल्युट् । नामादेशसाधने शब्दभेदे । कर्त्तरि ल्यु । आह्वानकारके त्रि० "रामस्याह्वयना द्विजाः" रामा० ।

आह्वयितव्य त्रि० आह्वयं करोति आह्वय+णिच्–कर्म्मणि तव्य । आह्वानीये आकारणीये । "नेयमाह्वयितव्या ते शयने वार्षपर्व्वणी" भा०आ०८२अ० ।

आह्वर त्रि० आ+ह्वृ–अच् । १कुटिले २उशीनरदेशोत्पन्ने च । तेन कन्थाशब्दस्य षष्ठीसमासे क्लीवत्वम् । आह्वर-कन्थम् । अत्रोत्तरपदस्याद्युदात्तत्वम् ।

आह्वा स्त्री आ+ह्वे–अङ् । १आह्वाने । करणे अङ् । २संज्ञायाम् नामनि "क्षेपश्च शस्यते सिक्थशताह्वगौरसर्षपैः" सु० ।

आह्वान न० आ+ह्वे–ल्युट् । आकारणे (डाका) "दूराह्वाने च गाने च रोदने च प्लुतोमतः" व्या०का० । करणे ल्युट् । २संज्ञायां नामनि नाम्ना वाऽऽकारणं हि क्रियते इति तस्य तथात्वम् । करणे ल्युट् । ३आह्वानसाधने राजकीय-पत्रे । (तलवनामा) "यावदाह्वानदर्शनम्" भावे ल्युट् । व्यवहारे विवादनिर्णयार्थं ४राज्ञाऽऽकारणे (तत्प्रकारा) तत्र वर्ज्यावर्ज्यप्रकारादि मिता० स्मृतिवाक्यात् दर्शितम् । यथा "विज्ञाय कार्य्यं न्याय्यं चेदाह्वानार्थमतः परम् । मुद्रां वा निक्षिपेत्तस्मिन् पुरुषं वा समादिशेत् । अकल्यबालस्थविरविषमस्थक्रियाकुलान् । मत्तोन्मत्तप्रम-त्तार्त्तभृत्यान्नाह्वानयेन्नृपः । न हीनपक्षां युवतिं कुलजातां प्रसूतिकाम् । सर्व्ववर्णोत्तमां कन्यां ता ज्ञाति-प्रभुकाः स्मृताः । तदधीनकुटुम्बिन्यः स्वैरिण्योगणिकाश्च याः । निष्कुला याश्च पतितास्तासामाह्वानमिष्यते । कालं देशञ्च विज्ञाय कार्य्याणाञ्च बलाबलम् । अकल्या-दीनपि शनैर्यानैराह्वानयेन्नृपः । ज्ञात्वाभियोगं येऽपि स्युर्वने प्रव्रजितादयः । तानप्याह्वानयेद्राजा गुरुकार्य्येष्व-कोपयन्निति" अत्र सर्व्वत्र आह्वानं–करोति णिचि आह्वानयेदिति सिद्धम् । "कृल्लुक् प्रकृतिवच्च कारकमिति वार्त्तिकं तु नेह प्रवर्त्तते बहुलग्रहणात् ।

आह्वायक त्रि० आ+ह्वे–ण्वुल् युच् । आह्वानकारके आका-

आह्वारक त्रि० आ+ह्वृ–ण्वुल् । कुटिले ।

रके । "आह्वायकेभ्यः श्रुतसन्तुष्टिः" भट्टिः णिनि आह्वायीत्यप्यत्र स्त्रियां ङीप् ।

आह्वृति स्त्री आ+ह्वृ–क्तिन् । १कौटिल्ये कर्त्तरि क्तिच् । २राजभेदे "रुक्मी चैवाह्वृतिश्चैव नीलोनामर्द्दएव च" हरि० १४१अ० "रुक्मी चैवाह्वृतिश्चैव तस्थतुर्निश्चितौ रणे" हरि वं० १४२अ० "जरासन्धं समाश्रित्य तथैवाह्वृतिभीष्मकौ" हरि० १६०अ० ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिसंकलिते वाचस्पत्ये आकारादिशब्दार्थनिर्णयः ।

इ

इ पु० अस्य विष्णोरपत्यम् अ+इञ् । १कामदेवे स हि-रुक्मिण्यां विष्णोरंशात् कृष्णात् जातः तत्कथा यथा "रुक्मिण्यां वासुदेवाच्च लक्ष्म्यां कामोधृतव्रतः । शम्बरान्त करो जज्ञे प्रद्युम्नः कामदर्शनः" हरि० १६३अ० । एवं व्युत्पत्तिमत्त्वेन कामदेवस्यैव इशब्दार्थता नाभि धानस्येति बहवः । कामदेवत्वाच्च अभिलाषे औपचारिक इत्यन्ये । नञर्थकस्य अ इस्येदम् अ+इञ् । २भेदे, ३रोषो-क्तौ, ४निराकरणे, ५अनुकम्पायाम्, ६खेदे, ७विस्मये, ८नि-न्दायाम्, ९सम्बोधने च अव्य०चादि । निपातैकाच्कत्वात् अस्य प्रगृह्यसंज्ञा तेन इ इन्द्र इत्यादौ न सन्धिः

इ गतौ भ्वादि० पर० सक० अनिट् । अयति ऐषीत् इयाय इयतुः इयुः इययिथ इयेथ । अयन् इतः इतिः अय-नम् । आयः इत्वा । "उदयति स्म तदद्भुतमालिभिः" नैष० "अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीनाम्" उद्भटः । "उदयति विततोर्द्ध्वरश्मिरज्जौ" माघः । अयञ्च धातुः

कटो गतौ इत्यत्र इ ई इति प्रश्लेषात् लभ्यः सि०कौ०

इक् स्मरणेऽधिपूर्व्वक एव कित् कित्करणमधीगर्थेत्यादौ विशेषार्थम् अदादि०पर०सक०अनिट् । अध्येति अध्यैषीत् अध्यगात् इत्यन्ये इण इवास्य तिङि रूपं न क्षति । अधीयन् । “समीतयोराघवयोरधीयन्” भट्टिः । एतद्योगे कर्म्मणि संबन्धविवक्षायां षष्ठी । मातुरध्येति । प्रतिपदविहिततयाऽनया षष्ठ्या न समासः मातुरध्ययनम् । “कियत्स्विदिन्द्रो अध्येति कियन्मातुः कियत् पितुः” ऋ०४, १७, १२ । “रामस्य दयमानोऽसावध्येति तव लक्ष्मणः” भट्टिः सम्बन्धाविवक्षायां तु द्वितीया ।“अग्निं स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो !”कठो०। “अयमारुणिः संप्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति” छा० उ० । “अधीहि भगवन् । ब्रह्मेति” छा०उ० । [वंशाङ्कुरे

इकट पु० एति भूमिमुद्भिद्य गच्छति इ-कटच् वा गुणाभावः ।

इक्कट पु०ईयते इ-क्विप् इत् लभ्यः कटो यस्मात् पृ०तस्य कः। कटसाधने तृणविशेषे त्रिका० इत्कट इति हारा० । तस्य सन्निकृष्टदेशादिः कुमुदा० चतुरर्थ्यां ठच् । इक्कटिक तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् । प्रेक्षा० चतुरर्थ्याम् इनि । तदर्थे स्त्रियां ङीप् ।

इक्कवाल पु०“चेत् कण्टके (१ ४ ७ १०)पनफरे (२,५,८,११) तु ग्रहाः समस्ताः स्यादिक्कवालइति राज्यसुखाप्ति हेतुः” नील० ता०उक्ते वर्षलग्नतः उक्तस्थानानामन्यतमस्थाने रव्यादिसमस्तग्रहाणां स्थितिहेतुके राजयोगभेदे ।

इक्षु पु० इष्यतेऽसौ माधुर्य्यात् इष+क्सु । मधुररसयुते असिपत्रे स्वनामख्याते वृक्षे । तद्भेदगुणादिकमुक्तं भावप्र० । इक्षुर्दीर्घच्छदः प्रोक्तस्तथा भूमिरसोऽपि च । गुडमूलोऽसिपत्रश्च तथा मधुतृणः स्मृतः । इक्षवो रक्तपित्तघ्ना बल्या वृष्याः कफप्रदाः । स्वादुपाकरसाः स्निग्धा गुरवो मूत्रला हिमाः। अथेक्षुभेदाः “पौण्ड्रकोभीरुकश्चापि वंशकः शतपोरकः। कान्तारस्तापसेक्षुश्च काण्डेक्षुः सूचिपत्रकः । नैपालो दीर्घपत्रश्च नीलपोरोऽथ कोशकृत् । इत्येता जातयस्तेषां कथयामि गुणानपि । तत्र पौण्ड्रकभीरुकयोर्गुणाः वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयोः। सुशीतो बृंहणो बल्यः पौण्ड्रकोभीरुकस्तथा अथ (कुशिया) कोशकृतो गुणाः “कोशकारो गुरुः शीतो रक्तपित्तक्षयापहः। अथ (काजला) कान्तारेक्षु गुणाः कान्तारेक्षुर्गुरुर्वृष्यः श्लेष्मलो बृंहणः सरः । (बडौखा) वंशकगुणाः “दीर्घपोरः सुकठिनः सक्षारो वंशकः स्मृतः। शतपोरकगुणाः “शतपर्वा भवेत् किञ्चित्कोशकारगुणान्वितः । विशेषात् किंचिदुष्णश्च सक्षारः पवनापहः” सुश्रुते तु काण्डेक्षुरित्यत्र काष्ठेक्षुरिति पाठः इतोऽवशिष्टानां गुणास्तत्रोक्ता यथा “कान्तारतापसाविक्षू वंशकानुकारौ गुणे । एवंगुणस्तु काष्ठेक्षुः स तु वातप्रकोपणः। सूचीपत्रो नीलपोरो नैपालो दीर्घपत्रकः । वातलाः कफपित्तघ्नाः सकषाया विदाहिनः” भाव०प्र० “बालयुववृद्धेक्षुगुणाः बालइक्षुः कफं कुर्य्यान्मेदोमेहकरश्च सः । युवा तु वातहृत्स्वादुरीषत्तीक्ष्णश्च वातनुत् । रक्तपित्तहरो वृद्धः क्षतहृद्बलवीर्य्यकृत् । अथाङ्गभेदेन गुणभेदः मूले तु मधुरोऽत्यर्थं मध्येऽपि मधुरः स्मृतः । अग्रेष्वक्षिषु विज्ञेय इक्षूणां लवणो रसः । अथ दन्तपीडितेक्षुरसस्य गुणाः दन्तनिष्पीडितस्येक्षोरसः पित्तास्रनाशनः । शर्करासमवीर्य्यः स्यादविदाही कफप्रदः। अथ यन्त्रपीडितेक्षुरस गुणाः मूलाग्रजन्तुग्रन्थ्यादिपीडनान्मलसङ्करात् । तस्माद्विदाही विष्टम्भी गुरुः स्याद्यान्त्रिको रसः । अथ पर्य्युषितेक्षुरसगुणाः रसः पर्य्युषितो नेष्टो ह्यम्लो वातापहो गुरुर्विकफपित्तकरः शोषी भेदनश्चातिमूत्रलः । अथ पक्वस्येक्षुरसस्य गुणाः इक्षोर्विकारास्तृड्दाहमूर्च्छापित्तास्रनाशनाः । गुरवो मधुरा बल्याः स्निग्धा वातहराः स्मृताः । वृष्या मोहहराः ख्याता बृंहणा विषहारिणः। अथ (भोला) फाणितस्य लक्षणं गुणाश्च इक्षोरसस्तु यः पक्वः किञ्चिद्गाढो बहुद्रवः । स एवेक्षुविकारेषु ख्यातः फाणितसंज्ञया । फाणितं गुर्व्वभिष्यन्दि बृंहणं कफशुक्रकृत् । वातपित्तश्रमान् हन्ति मूत्रवस्तिविशोधनम् । अथ मत्स्यण्डिकायाः(सारगुड) (राव) इति ख्यातायाः लक्षणं गुणाश्च इक्षोरसो यः संपक्वो घनः किंचिद्द्रवान्वितः । मन्दवत् स्यन्दते यस्मात् मत्स्यण्डीति ततः स्मृता । मत्स्यण्डी भेदिनी बल्या लघ्वी पित्तानिलापहा। मधुरा बृंहणी वृष्या रक्तदोषापहा स्मृता । अथ (ढिमे गुड़) गुड़स्य लक्षणं गुणाश्च इक्षोरसो यः सम्पक्वो जायते लोष्टवद्दृढः । स गुड़ो गौड़देशे तु मत्स्यण्ड्येव गुड़ो मतः । गुड़ो वृष्यो गुरुः स्निग्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः । नातिपित्तहरो मेदःकफकृमिबलप्रदः । अथ नवपुराणगुडगुणाः गुड़ो नवः कफश्वासकासकृमिहरोऽग्निकृत् । पित्तघ्नो मधुरः स्निग्धो वातघ्नोऽसृक्प्रसादनः स पुराणोऽधिकगुणो बुधैः पथ्यतमः स्मृतः” द्रव्यभेदेन युक्तस्य गुड़स्य गुणाः श्लेष्माणमाशु विनिहन्ति सदार्द्रकेण पित्तं निहन्ति च तदेव हरीतकीभिः । शुण्ठ्या समं हरति वातमशेषमित्थं दोषत्रयक्षयकराय नमो गुड़ाय” (खांड) खण्डस्य गुणाः

खण्डन्तु मधुरं वृष्यं चक्षुष्यं बृंहणं हिमम्। वातपित्तहरं स्निग्धं बल्यं वातहरं परम्। (चिनि) सितायाः लक्षणं गुणाश्च खण्डन्तु सिकताकृपं सुश्वेतं शर्करा सिता। सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तास्रदाहहृत्। मूर्च्छाच्छर्दिज्वरान् हन्ति सुशीता शुक्रकारिणी। अथ “(मिचरि) सितोपलगुणाः भवेत् पुष्पसिता शीता रक्तपित्तहरी मता। सितोपलनिभा लघ्वी वातपित्तहरा हिमा। शर्करा छर्द्यतीसारतृड्दाहरक्तपित्तनुत्। यथा यथैव नैर्मल्यं मधुरत्वं तथा तथा। स्नेहगौरवशैत्यानि सरत्वं च तथा तथा” इति भावप्र० इक्षुवर्गः। एतत्प्रसङ्गात् सुश्रुते खण्डादिजातद्रव्याणामन्यद्रव्यजातशर्कराणाञ्च गुणा उक्ता यथा। ‘यो यो मत्स्यण्डिकाखण्डशर्कराणां स्वको गुणः। तेन तेनैव निर्दिश्यास्तेषां विस्रावणे गुणाः। सारस्थिता सुविमला निःक्षारा च यथा-यथा। तथा तथा गुणवती विज्ञेया शर्करा बुधैः। मधुशर्करा पुनश्छर्द्यतीसारहरी रूक्षा छेदनी प्रह्लादनी कषायमधुरा मधुरविपाका च। यवासशर्करा मधुरकषाया तिक्तानुरसा श्लेष्महरी सरा चेति। यावत्यः शर्कराः प्रोक्ताः सर्वा दाहप्रणाशनाः। रक्तपित्तप्रशमनाश्छर्दिमूर्च्छातृषापहाः। रूक्षं मधूकपुष्पोत्थं फाणितं वातपित्तकृत्। कफघ्नं मधुरं पाके कषायं वस्तिदूषणम्” “मन्दाक्रान्ता वितरति रसं नेक्षुयष्टिः कदाऽपि छन्दो ?। श्रीफलञ्चेक्षुदण्डश्च विप्राणां तु बलिर्मतः” कालिकापु० “कुष्माण्डमिक्षुदण्डांश्च” देवी पु० इक्षोर्विकारः अण्। ऐक्षव गुडादौ त्रि०। “ऐक्षवं गुडवर्जितम्” स्मृतिः। इक्षूणां भवनं क्षेत्रं शाकटच् शाकिनच् च वा तद्भवने क्षेत्रे। इक्षूणां छाया। इक्षुच्छायम् न० “इक्षुच्छायानिषादिन्य” रघुः अत्र छायानिषादिन्य इतिच्छेदः सि०कौ० इक्षूणां वनम्। अवनस्पतित्वात् नित्यं णत्वम् इक्षुवणम्। २कोकिलाक्षे च राजनि०। ३इक्षुच्छायाम् [वृक्षभेदे स्वार्थे कन्। २इक्षुवृक्षे

इक्षुक पु० इक्षुप्रकारः स्थूला० कन्। १इक्षुतुल्यस्वादे (नडा)

इक्षुकाण्ड पु० इक्षोः काण्डइव काण्डोऽस्य। १काशवृक्षे २मुञ्जतृणे (मुज) इक्षुः काण्डइव २इक्षुदण्डे च। ‘क्षिप्तं पुरो न जगृहे मुहुरिक्षुकाण्डम्” माघः।

इक्षुकीय त्रि० इक्षवः सन्त्यस्मिन् छ नडा० कुक् च। इक्षुयुक्ते देशे तत्र भवः अण् बिल्व०छस्य लुक्। ऐक्षुकस्तत्र भवे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

इक्षुकुट्टक पु० इक्षून् कुट्टयति कुट्ट–णिच्–णिनि कुन् ङीत०। इक्षुच्छेदके गुडकारके कृषीवलभेदे। [२काशतृणे स्त्री भावप्र०

इक्षुगन्ध पु० इक्षोरिव गन्ध एकदेशावयवो यस्य। १क्षुद्रगोक्षुरे

इक्षुगन्धा स्त्री इक्षोर्गन्ध इव गन्धोऽस्याः। शुक्लविदार्य्याम्.

इक्षुज त्रि०इक्षोस्तद्रसाज्जायते जन–ड ५त०। इक्षुविकारे गुडादौ “फाणितञ्चैव मत्स्यण्डी गुडः खण्डकमेव च। सिता सितोपलाश्चैते षड्भेदा इक्षुजामताः। इक्षुशब्दे दृष्टे तद्गुणादिकमुक्तम्। [विशेषे २काशतृणे च।

इक्षुतुल्या स्त्री इक्षुणा तुल्या पत्रादिना। (जनार) १धान्य-

इक्षुदण्ड पु०इक्षुर्दण्ड इव दण्डकारे दीर्घत्वे इक्षुयष्टिरप्यत्र स्त्री

इक्षुदर्भा स्त्री इक्षोरिव दर्भोवन्धोऽस्याः। तृणपत्रिकायाम् राजनि०। [इक्षुरसतुल्यजलवाहिनि नदीभेदे।

इक्षुदा स्त्री इक्षुमिक्षुरसास्वादं ददाति जलेन दा–क।

इक्षुनेत्र न०इक्षुर्नीयते पुनरुत्पादनायारोप्यतेऽनेन नी-ष्ट्रन् इक्षोर्नेत्रमिव वा। इक्षुनेत्राकारे तद्ग्रन्थौ।

इक्षुपत्र पु० इक्षोः पत्रमिव पत्रमस्य। (जनार) धान्यभेदे।

इक्षुपाक पु० इक्षोः पाकः पच्यमानोरसादिः। गुडादौ

इक्षुप्र पु०इक्षुरिव पूर्य्यते पृ–कर्मणि घञर्थेक ह्रस्वपक्षे नोत्। शरवृक्षे रत्नमा०।

इक्षुबालिका स्त्री इक्षोर्बालः केशइव बालः शीर्षस्थपत्रादिरस्याः। इक्षुतुल्यशीर्षे काशतृणे राजनि०।

इक्षुभक्षिती स्त्री इक्षुर्भक्षितो यया जातिवाचकपूर्व्वपदनिष्ठान्तत्वात् ङीप् परनि०। इक्षुभक्षणकर्त्र्यां स्त्रियाम्

इक्षुमती स्त्री इक्षुः इक्षुरसोऽस्त्यस्याम् नद्यां मतुप् ङीप्। नदीभेदे “सीता चेक्षुमती वेणा देविका च महानदी” भा० आ०८अ० [६त०। इक्षुमूले २तद्ग्रन्थौ न०।

इक्षुमूल पु०इक्षोर्मूलं ग्रन्थिरिव मूलं ग्रन्थिर्यस्य। १वंशवृक्षे।

इक्षुमेह पु० इक्षुरसतुल्योमेहः। सुश्रुतोक्ते प्रमेहभेदे तद्भेदा विंशतिर्निदानसहितास्तत्रोक्ता यथा “दिवास्वप्नव्यायामालस्यप्रसक्तं शीतस्निग्धमधुरमद्यद्रवान्नपानसेविनं पुरुषं जानीयात्प्रमेही भविष्यतीति। तस्य चैवं प्रवृत्तस्यापरिपक्वा एव वातपित्तश्लेष्माणो यदा मेदसा सहैकत्वमुपेत्य मूत्रवाहिस्रोतांस्यनुसृत्याधो गत्वा वस्तेर्मुखमाश्रित्य निर्भिद्यन्ते तदा प्रमेहान् जनयन्ति। तेषान्तु पूर्व्वरूपाणि हस्तपादतलदाहः स्निग्धपिच्छिलगुरुता गात्राणां मधुरशुक्लमूत्रता तन्द्रा सादः पिपासा दुर्गन्धश्च श्वासस्तालुगलजिह्वादन्तेषु मलोत्पत्तिर्जटिलीभावः केशानां वृद्धिश्च नखानाम्। तत्राविलप्रभूतमूत्रलक्षणाः सर्व्व एव सर्व्वे

दोषसमुत्थाः सह पिडकाभिः। तत्र कफादुदकेक्षुसुरा-सिकताशनैर्लवणपिष्टसान्द्रशुक्रफेनमेहाः दश साध्या दोषदूष्याणां समक्रियत्वात्। पित्तान्नीलहरिद्राम्लक्षारमञ्जिष्ठाशोणितमेहाः षट् याप्या दोषदूष्याणां विषमक्रियत्वात्। वातात्सर्पिर्वसाक्षौद्रहस्तिमेहाश्चत्वारोऽसाध्यतमा महात्ययिकत्वात्। तत्र वातपित्तमेदोभिरन्वितः श्लेष्मा श्लेष्मप्रमेहान् जनयति वातकफशोणितमेदोभिरन्वितं पित्तं पित्तप्रमेहान्। कफपित्तवसामज्जमेदोभिरन्वितो वायुर्व्वातप्रमेहान्। तत्र श्वेतमवेदनमुदकमेही मेहति इक्षुरसतुल्यमिक्षुमेही, सुरामेही सुरातुल्यं, सरुजम् सिकतानुविद्धं सिकतामेही शनैः सकफ स्तुक्तं शनैर्मेही, विशदं लवणतुल्यं लवणमेही, हृष्टरोमा पिष्टरसतुल्यं पिष्टमेही, आविलं सान्द्रं सान्द्रमेही, शुक्रतुल्यं शुक्रमेही स्तोकं स्तोकं सफेनं फेनमेही मेहति। अत ऊर्द्ध्वं पित्तनिमित्तान्वक्ष्यामः। सफेनमच्छं नीलं नीलमेही मेहति सदाहं हरिद्राभं हरिद्रामेही, अम्लरसगन्धमम्लमेही, सुत क्षारप्रतिमं क्षारमेही, मञ्जिष्ठोदकप्रकाशं मञ्जिष्ठामेही। शोणितप्रकाशं शोणितमेही मेहति। अत ऊर्द्ध्वं वातनिमित्तान्वक्ष्यामः। सर्पिःप्रकाशं सर्पिर्मेही मेहति वसाप्रकाशं वसामेही, क्षौद्रसवर्णं क्षौद्रमेही,मत्तमातङ्गवदनुप्रबद्धं हस्तिमेही मेहति। मक्षिकोपसर्पणमालस्यं मांसोपचयः प्रतिश्यायः शैथिल्यारोचकाविपाकाः कफप्रसेकच्छर्द्दिनिद्राकासश्वासाश्चेति श्लेष्मजानामुपद्रवाः। वृषणयोरवदरणं वस्तिभेदो मेढ्रतोदो हृदिशूलमम्लीकाज्वरातीसारारोचका वमथुः परिधूमायनं दाहो मूर्च्छा पिपासा निद्रानाशः पाण्डुरोगः पीतविण्मूत्रनेत्रत्वञ्चेति पैत्तिकानाम्। हृद्ग्रहो लौल्यमनिद्रा स्तम्भः कम्पः शूलं बद्धपुरीषत्वञ्चेति वातजानाम्। एवमेते विंशतिः प्रमेहाः सोपद्रवा व्याख्याताः। तत्र वसामेदोभ्यामभिपन्नशरीरस्य त्रिभिर्दोषैरनुगतधातोः प्रमेहिणो दश पिडका जायन्ते। तद्यथा। शराविका सर्षपिका कच्छपिका जालिनी विनता पुत्त्रिणी मसूरिका अलजी विदारिका विद्रधिका चेति। शरावमात्रा तद्रूपा निम्नमध्या शराविका। गौरसर्षपसंस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी। सदाहा कूर्म्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः। जालिनी तीव्रदाहा तु मांसजालसमावृता। महती पिडका नीला पिडका विनता स्मृता। महत्यल्पाचिता ज्ञेया पिडका सा तु पुत्त्रिणी। मसूरसमसंस्थाना ज्ञेया सा तु मसूरिका। रक्तासिता स्फोटवती दारुणा त्वलजी भवेत्। विदारी कन्दवद्वृत्ता कठिना च विदारिका। विद्रधेर्ल्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका बुधैः। ये यन्मयाः स्मृता मेहास्तेषामेतास्तु तत्कृताः। गुदे हृदि शिरस्यंसे पृष्ठे मर्म्मणि चोत्थिताः। सोपद्रवा दुर्ब्बलस्य पिडकाः परिवर्ज्जयेत्। कृत्स्नं शरीरं निष्पीड्य मेदोमज्जवसायुतः। अधः प्रक्रमते वायुस्तेनासाध्यास्तु वातजाः। प्रमेहपूर्ब्बरूपाणामाकृतिर्यत्र दृश्यते। किञ्चिच्चाप्यधिकं मूत्रं तं प्रमेहिणमादिशेत्। कृत्स्नान्यर्द्धानि वा यस्मिन् पूर्ब्बरूपाणि मानवे। प्रवृत्तमूत्रमत्यर्थं तं प्रमेहिणमादिशेत्। पिडकापीडितं गाढमुपसृष्टमुपद्रवैः। मधुमेहिनमाचष्टे स चासाध्यः प्रकीर्त्तितः। स चापि गमनात् स्थानं, स्थानादासनमिच्छति। आसनाद्वृणुते शय्यां, शयनात् स्वप्नमिच्छति। यथाहि वर्णानां पञ्चानामुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण शवलबभ्रुकपिलकपोतमेचकादीनाम् वर्णानामनेकेषामुत्पत्तिर्भवति। एवमेव दोषधातुमलाहारविशेषेणोत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण। भवति चात्र। सर्व्वएव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः। मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति हि"तत्रैव चिकित्सास्थाने सर्व्वप्रमेहस्य प्रकारान्तरेण द्वैविध्यमुक्तम्। यथा "द्वौ प्रमेहौ सहजोऽपथ्यनिमित्तश्च भवतः तत्र सहजोमातृपितृवीजदोषकृतः। अहिताहारजोऽपथ्यनिमित्तः। तयोः पूर्व्वेणोपद्रुतः कृशोरूक्षोऽल्पाशी पिपासुर्भृशं परिसरणशीलश्च भवति उत्तरेण स्थूलोबह्वाशी स्निग्धः शय्यासनस्वप्नप्रायेणेति" 'तत्रोदकमेहिनं पारिजातकषायं पाययेत् इक्षुमेहिनं वैजयन्ती कषायम्" च सुश्रु०

इक्षुयन्त्र न० इक्षोर्निष्पीड़नं यन्त्रम् शा०त०। इक्षुनिष्पीड़के यन्त्रे (महाशाल) "गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः। अमीमांस्यानि शौचानि" स्मृतिः।

इक्षुयोनि पु० इक्षोरिव योनिर्यस्य। पुण्ड्रके इक्षौ राजनि०

इक्षुर पु० इष–बा०–क्सुरच्। १कोलिकाक्षे (कुलेखारा) रत्ना०२गोक्षुरे (गोखुरी) ३इक्षौ च शब्दारत्ना० ४काशे राजनि०। संज्ञायां कन्। १कोकिकाक्षे। २काशतृणे ३स्थूलशरे च राजनि०।

इक्षुरस पु० इक्षोः रस इव रसो यस्य। (नडा) इति ख्याते काशे १तृणभेदे।'काशःकाशेक्षुरुद्दिष्टः स स्यादिक्षुरसस्तथा। इक्षालिकेक्षुगन्धा च तथा पोटगलः स्मृतः। काशःस्यान्मधुरस्तिक्तः स्वादुपाको हिमः सरः। मूत्रकृच्छ्राश्मदाहरक्तक्षयपित्तामरोगहृत्" भाव०प्र०। दैत०।

इक्षोः रसे पु० । तस्य गुणादिकमिक्षुशब्दे उक्तम् ।

इक्षुरसक्काथ पु० इक्षुरसस्य क्वाथः पाकभेदः । फाणितादौ ।

इक्षुवल्ली(ल्लरी) स्त्री इक्षुरिव सुस्वादा वल्ली वल्लरी वा लता । क्षीरविदार्य्याम् । (क्षीरकन्द) । राजनि०

इक्षुवालिका स्त्री इक्षुरिव बलति वल–ण्वुल् । (तालमाखना) इतिख्याते १वृक्षे २काशे च ।

इक्षुवाटी स्त्री इक्षोर्वाटीव । पुण्ड्रके इक्षौ राजनि० । ६त० । २इक्षूत्पादकक्षेत्रे । स्वार्थे कन् । उभयत्र ।

इक्षुविकार पु० ६त० । इक्षुजशब्ददर्शिते षड्विधे गुडादौ

इक्षुवेष्टन पु०इक्षोरिव वेष्टनमस्य । भद्रमुञ्जे ।"भद्रमुञ्जःशरोवानतेजनस्त्विक्षुवेष्टनः । मुञ्जद्वयं तु मधुरं तुवरं शिशिरं तथा । कम्पाखदाहतृष्णार्त्तिमूत्रवस्त्यक्षिरोगहृत् । दोषत्रयहरसुष्णं मेखलासूपयुज्यते" भावप्र० ।

इक्षुशर पु० इक्षुरिव शृणाति शृ–अच् । ४काशभेदे तद्वने हि गन्तुर्गात्रक्षतेर्दृष्टत्वात् तस्येक्षुवत् हिंसकत्वम् ।

इक्षुशाकट न० इक्षूणां भवनं क्षेत्रम् इक्षु+शाकटच् । (दोकला) इति ख्याते इक्षुभवनयोग्ये क्षेत्रे । तदर्थे शाकिनच्।इक्षुशाकिनशब्दोऽप्यत्रार्थे न० ।

इक्षुसमुद्र पु०इक्षुरसस्वादूदकःसमुद्रः।समुद्रभेदे।"लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलान्तकाः" पुरा० तत्स्थलम् सि०शि० उक्तम् ।"भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बुद्वीपं प्राहुराचार्य्यवर्य्याः । अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये, क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः" "दध्नोघृतस्येक्षुरसस्य तस्मान्मद्यस्य च स्वादुजलस्य चान्ते" ।

इक्षुसार पु० ६त० । फाणितादौ ।

इक्ष्वाकु पु० इक्षुमिच्छामाकरोति इक्षु+आ+कृ–डु । १कटुतुम्ब्याम् २सूर्य्यवंश्ये आदिराजे च । "यस्येक्ष्वाकुरुपव्रते" ऋ०१०,६,४ । स च वैवस्वतमनोः पुत्रः । "मनोर्वैवस्वतस्यासन् पुत्रा वै नव सत्तमाः । इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो धृष्णुः शर्यातिरेव च । नरिष्यःप्रांशुषष्ठास्ते नाभागारिष्टसप्तमाः करूषश्च पृषध्रश्च नवैते भरतर्षभ" । । "इक्ष्वाकुर्ज्येष्ठदायादोमध्यदेशमवाप्नवान्"हरिवं०१०अ०"तस्योत्पत्तिप्रकारस्तत्रैवोक्तः क्षुवतस्तु मनोः पुत्रइक्ष्वाकुरभवत्ततः" । "तस्य पुत्रशतं चासीदिक्ष्वाकोर्भूरिदक्षिणम् । तेषां ज्येष्ठो विकुक्षिस्तु विकुक्षित्वादयोधिनाम्" "इक्ष्वाकुस्तु विकुक्षिं वै अष्टकायामथादिशत्" हरि०। इक्ष्वाकोरपत्यम् । अण् दण्डि०नि०। ऐक्ष्वाकस्तदपत्ये बहुषु तस्य लुक् इक्ष्वाकवः–"इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे" "गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम्" "इक्ष्वाकुभिः पुण्यतरीकृतानि" इति च रघुः।

इक्ष्वारि पु० इक्षुरिव समन्तादृच्छति आ+ऋ–इन् । काशतृणे । [इक्षुरिवालति अल–ण्वुण् वा ।काशतृणे भावप्र०

इक्ष्वालिका स्त्री इक्षूणामालिरिव कायति प्रकाशते कै क–

इख गतौ भ्वादि० पर० सक० सेट् । इखति ऐखीत् । इयेख ईखतुः । एखिता एखिष्यति ऐखिष्यत् ।

इखि गतौ इदित् भ्वादि० पर०सक० सेट् । इङ्खति ऐङ्खीत् । इङ्खाम्–बभूव–आस–चकार । इङ्खिष्यति । इङ्खिता ऐङ्खिष्यत् । प्रेङ्खन् प्रेङ्खितम् प्रेङ्खणम् ।

इगि गतौ इदित् भ्वादि०पर०सक० सेट् । इङ्गति ऐङ्गीत् । इङ्गिवत् । इङ्गितम् । "त्वया सृष्टमिदं विश्वं यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति" भा०व०४२अ० । तस्मात्मनेपदित्वमपि "योऽवतिष्ठति नेङ्गते" यथा दीपोनिवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता" गीता । अत्र स्पन्दनमात्रपरतायामकर्म्मकत्वम् । णिच्–इङ्गयति चालयतीति प्रेरयतीति वाचः । उद्–प्रेरणे "शुनमष्ट्रामुदिङ्गय" ऋ०४,५७ ५,७ । सम्+सम्यक् चालने ।"पुष्करिणीं समिङ्गयति सर्व्वतः" ऋ०४,७,७,

इङ् अध्ययने अधिपूर्व्व एव ङित् अदा०आत्म०सक०अनिट् । अधीते अधीयीत अध्यैष्ट–अध्यगीष्ट । "अधिजगे, अध्यैष्यत–अध्यगीष्यत "योऽधीते शक्तितोऽन्वहम्" स्मृतिः । "नाधीयीत कदाचन" मनुः ।"अध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट" भट्टिः शानच् अधीयानः । अकर्त्तृकि कर्त्तरि शतृ अधीयन् "अधीयन्नात्मविद्विद्यां धारयन् मस्करिव्रतम्" भट्टिः अध्येतव्यम् "श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन" । "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" श्रुतिः । अध्ययनीयम् । अध्येयः"वेदएव सदाऽध्येयः"स्मृतिः । अध्येता । अधीतः "अधीतवेदवेदाङ्गत्वेन"वेदान्त सा० । ज्ञानार्थत्वात् कर्त्तरि क्त अधीतः "अधीते शतसाहस्रम्" स्मृतिः "अधीतिः "अधीतिबोधाचरणप्रचारणैः" नैष० । अध्येष्यमाणः । "पीत्वापोऽध्येष्यमाणस्तु आचमेत् प्रयतोऽपि सन्" मनुः भावे अधीतम् । अधीतमनेन इनि अधीती । "लघुत्तराहङ्कृतीमधीतिनीम्" कुमा०अधीत्य"अनधीत्य द्विजोवेदान् योऽन्यत्र कुरुते श्रमम्" स्मृतिः ।"अधीत्य चतुरोवेदान्"पुरा० । अध्ययनम् । "अध्ययनेनाविप्रकृष्टः" पा० । "सन्ताड्यैरध्ययनं विनापि" मथुरा०अध्यायः"स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" श्रुतिःणिच् अध्यापयति"अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीत"श्रुतिः अध्यापिपत् अध्यजिगपत्

"अध्यापयामास पितॄन्" मनुः णिच्-सन् । अध्यापिपयिषति-ते अधिजिगापयिषति-ते केवलात् सन्। अधिजिगांसते । अध्यापकः अध्यापकशब्दे उदा०अध्यापितः "अध्यापितस्योशनसापि नीतिम्" कुमा० । "भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा" मनुः ।

इङ्ग पु० इगि भावे घञ् । १चलने कम्पने २इङ्गिते च । कर्त्तरि अच् । ३जङ्गमे "त्वया सृष्टमिदं सर्वं यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति" भा०व०४२अ० । ४अद्भुते च त्रि० मेदि० ।

इङ्गन न०इगि भावे ल्युट् । १इङ्गिते २चलने ३ज्ञाने च । णिच्-ल्युट् । ४चालने । "उपांशुसवनस्यानिङ्गनश्रुतेः" कात्या० १०'१,६, यतउपांशुसवनस्यानिङ्गनमचालनम् श्रूयते "अनिङ्गयमानानि क्रूरे आत्हतीयसवनात्" श्रुतिः । कर्क० । युच् इङ्गना प्यत्र स्त्री ।

इङ्गि(ड)ल पु०इगि-इलच् वा लस्य डः । इङ्गुदवृक्षे । "वीरणतूलमिश्रमिङ्गिड्प्रपुटेन जुहोति" श्रुतिः ।

इङ्गित न० इगि-भावे क्त । १चलने २हृद्गतभावावेदके चेष्टाविशेषे "इङ्गितं हृद्गतो भावः इति" सज्जनोक्ते ३हृदयस्थे भावे । "अगूढसद्भावमितीङ्गितज्ञया" कुमा० "बाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम् । स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च" मनुना तस्य अन्तर्गतभावावेदकत्वमुक्तम् । "तत्र स्वरो गद्गदादिः, वर्णोऽस्वाभाविकः इङ्गितं स्वेदवेपथुरोमाञ्चादि" व्य०त० रघु० । "स विद्यादस्य कृत्यानि निगूढेङ्गितचेष्टितैः" आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम्" "इङ्गिताकारचेष्टाज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्भवम्" मनुः । "तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च" रघुः। कर्त्तरि क्त ४चलिते त्रि०।

इङ्गु पु० इङ्गति चलत्यनेन इगि-उण् । रोगे ।

इङ्गुद पु० इङ्गुः रोगस्तम् द्यति दो-क । १तापसतरौ "इङ्गुदः कुष्ठभूतादिग्रहव्रणविषक्रमीन् । हन्त्युष्णः श्वित्रशूलघ्नस्तिक्तकः कटुपाकवान्" भाव०प्र०। गौरा० ङीष् इङ्गुदीत्यप्यत्र स्त्री । "तादिङ्गुदीस्नेहकृतप्रदीपम्" रघुः तस्याः फलम् अण् प्लक्षादि०न लुक् । ऐङ्गुदं तत्फले न०। अस्याः पर्य्यायद्वारा लक्षणं दर्श्यते । हिङ्गुपत्रता विषहारिता वातनाशकता तैलफलत्वम् तीक्ष्णकण्टकता पूतिगन्धिता क्रोष्टुफलत्वम् । २ज्योतिष्मतीवृक्षे पु०रत्नमा०।

इङ्ग्रेज पु० इङ्ग्यते भोगार्थम् इगि-रन् इङ्ग्रः लण्डदेशस्तत्र जायते जन-ड अलुक् समा०। लण्डस्वजने । "पूर्व्वाम्नाये नवशतं षडशीतिः प्रकीर्त्तिताः । फिरङ्गभाषया मन्त्रास्तेषां संसाधनात् कलौ । अधिपामण्डलानाञ्च संग्रामेष्वपराजिताः । इङ्ग्रजाः नवषट्पञ्च लण्ड्रजाश्चापि भाविनः" मेरुत० २३प्रकाशे ।

इच्छक पु० इच्छा+अस्त्यर्थे त्यर्थे अच् इच्छ'कमिव रसोऽस्य कप् । (टावालेबु) इति ख्याते १वृक्षे । अस्त्यर्थे अच् स्वार्थे कन् । २इच्छायुक्ते त्रि० ।

इच्छा स्त्री इष-भावे श । इदं मे भूयादिति वेदान्तादिमते मनोधर्मभेदे सुखतत्साधनविषयचित्तवृत्तौ न्यायमते, सुखादिज्ञानेन तत्साधनत्वज्ञानेन च जायमाने इदं मे भूयादित्येवंरूपे आत्मधर्म्मे २अभिलाषे च । "आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृतिः । कृतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत् क्रिया" न्यायसिद्धान्तः। "कामः संकल्पोविचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्व्वं मन एवेति" श्रुतेः मनोधर्म्मत्वमिति सांख्यवेदान्तिनः । "विगतेच्छाभयक्रोधाः" गीता "जन्मनि क्लेशबहुलं किं न दुःखमतः परम् इच्छासंपद्यतो नास्ति यत्रेच्छा न निवर्त्तते" हिता०। "नीतो रात्रिः क्षणइव मया सार्द्धमिच्छारतैर्या" मेघ० । "महीं महेच्छः परिकीर्य्य सूनौ" "विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया" रघुः । "योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया" "देवदत्तां पतिर्भार्य्यां विन्दते नेच्छयात्मनः" "लब्धं गस्त्रभृतां वासाद्विदुषामिच्छयात्मनः" इति च मनुः। "स्वेच्छया विभजेत् सुतान्" दायभा०स्मृतिः। सा च द्विविधा फलोपायरूपविषयभेदात् यथाह भाषा० "सुखन्तु जगतामेव काम्यं धर्म्मेण जन्यते । अधर्म्मजन्यं दुःखं स्यात् प्रतिकूलं सचेतसाम् । निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते । इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि । चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा च या भवेत् । तद्धेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत् । बलवद्द्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात् प्रतिबन्धिका । तद्धेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्मते" । व्याख्यातं च मुक्ता० । "इच्छा हि फलविषयिणी उपायविषयिणी च । फलन्तु सुखं दुःखाभावश्च । तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । अतएव स्वतः पुरुषार्थः सम्भवति । यज्ज्ञातं सत् स्ववृत्तितयेष्यते स स्वतः पुरुषार्थ इति तल्लक्षणात् । इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं फलितोऽर्थः । उपायेच्छां प्रतीष्टसाधनताज्ञानं कारणम् । कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयिण्येच्छा चिकीर्षा पाकं कृत्वा साधयामीति तदनुभवात् ।

चिकीर्षां प्रति कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानञ्च कारणम्। अतएव इच्छायां कृतिसाध्यताज्ञानाभावान्न चिकीर्षा। बलवदिति बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र प्रतिबन्धकम्। अतो मधुविषसंपृक्तान्नभोजने न चिकीर्षा। बलवद्द्वेषः प्रतिबन्धक इत्यन्ये। कस्यचिन्मत इति। बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं कारणमित्यर्थः। कृतिसाध्यताज्ञानादिमतो बलवदनिष्टसाधनताज्ञानशून्यस्य बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानं विनापि चिकीर्षायां विलम्बाभावात् कस्यचिन्मत इत्यस्वरसो दर्शितः"।

विवृतमेतत् दिनक० यथा "तत्र तयोर्मध्ये। अतएव फलज्ञानस्य फलेच्छां प्रति हेतुत्वादेव पुरुषार्थः संभवतीति सुखं दुःखाभावश्च पुरुषार्थः संभवतीत्यर्थः। ननु यज्ज्ञातं सदित्यादेः स्वविषयज्ञानजन्येच्छाविषयत्वमर्थस्तथा चोपायेऽतिव्याप्तिः तस्यापि स्वविषयकेष्टसाधनताज्ञानजन्येच्छाविषयत्वात् अत आह। इतरेच्छेति"।

अत्र ईश्वरेच्छामादायातिव्याप्तिवारणार्थं द्वितीयेच्छायां जन्यत्वं विशेषणीयम्। असम्भववारणाय आद्येच्छायामपि जन्यत्वं विशेषणीयम्। भवति च सुखेच्छायाः इतरविषयकेच्छानधीनत्वम् उपायेच्छायाश्च फलेच्छाधीनत्वञ्च। इष्टसाधनस्य फलेच्छाधीनेच्छाविषयित्वात् न तत्र लक्षणप्रसरः। पुरुषान्तरीयेच्छामादायातिव्याप्तिवारणाय समवायद्वयघटित सामानाधिकरण्यं निवेशनीयम् वस्तुतः स्वसमवायिसमवेतत्वप्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेन स्ववत्यास्वभिन्नाया जन्येच्छयाविषयत्वं तत्त्वम् स्वपदमिच्छापरम् इत्यन्यत्र विस्तरः। तत्रेदं बोध्यं फलेच्छायां कारणं यत् सुखज्ञानमुक्तं तत् स्मरणानुमित्यादिसाधारणम्। प्रत्यक्षत्वे प्रत्यक्षं प्रतिविषयस्य हेतुतया विषयज्ञानजन्यसुखादेर्वर्त्तमानत्वे एव तत्सम्भवेन वर्त्तमानस्य सुखस्य सिद्धत्वात् सिद्धे च इच्छाविरहात् न तद्विषयकेच्छासम्भव इति सूचितं चैतत् कणादसूत्रोपस्कारयोः" यथा। "सुखाद्रागः" का० सू०। "स्रक्चन्दनवनितासेवनजन्मनः सुखादुत्तरोत्तरं तज्जातीये सुखे तत्साधने वा राग इच्छा जायते" उप० "तन्मयत्वाच्च" सू० विषयासङ्गजनितो दृढतरः संस्कारविशेषस्तन्मयत्वम् तद्वशात् कामातुरस्य कामिनीमलभमानस्य सर्वत्र कामिनीदर्शनम्" उप०। "तन्मयत्वे तत्प्रकाशो बाह्याभ्यन्तरतस्तथा" इत्यन्यत्राप्युक्तम्। अत्र संस्कारादेव इच्छा जायते इत्युक्तेः संस्कारसाध्यस्मृतिद्वारैव संस्कारस्य हेतुत्वमवसीयते। क्वचिददृष्टवशात् क्वचित् जातिभेदवशाच्च इच्छासम्भवः तदप्युक्तम् तत्रैव "अदृष्टाच्च" "जातिविशेषाच्च" सू०। 'यद्यप्यदृष्टं साधारणं कारणं तथापि क्वचिदसाधारणकारणतामनुभवति शैशवे तज्जन्माननुभूतकामिनीसेवनसुखस्यापि यौवनोद्भेदे कामिनीरागः" उप०। न च तत्रापि अद्यप्रसूतबालकस्य स्तन्यपानरागइव जन्मान्तरीयतत्संस्कारजज्ञानस्यैव हेतुत्वमस्तु किमदृष्टस्य साधारणकारणस्यासाधारणकारणताकल्पने नेति चेत् तत्कल्पनेऽपि तत्र जीवनादृष्टस्येव अत्रापि अदृष्टविशेषस्यैवोद्बोधकस्यानीयतया अवश्यकल्पनीयत्वे तस्यैव हेतुत्वौचित्यात्। पदार्थभेदे जातिभेदकृत एव रागः। यथा मनुष्यजातीनामन्नादौ रागः मृगजातीयानां तृणादौ, करभजातीयानां कण्टकादौ, शूकरादेर्विष्ठादौ रागोत्पत्तिः। तथा च विषयविशेषरागं प्रति जातिविशेष एव कारणतया कल्पनीयः। तत्रापि जातिविशेषोत्पादकतयादृष्टस्यकारणत्वेऽपि जातिविशेषस्य कारणत्वमस्त्येव तमनुत्पाद्यादृष्टस्याकारणत्वादिति बोध्यम् सुखं मे भूयादिति दुःखं मे माभूयादित्येवं रूपः सुखदुःखाभिलापः।

उपायेच्छां प्रति तु इष्टसाधनताज्ञानं हेतुः। भवति च पाके भोजनसाधनतया, भोजने च क्षुन्निवृत्तिसाधनतया ज्ञानात् इच्छा। तदुल्लेखिवाक्यन्तु पाको जायताम् इत्येवं रूपम्। सेयमिच्छा ज्ञानकृत्यादिवत् सविषया तद्विषयश्च द्विविधः बाधिताबाधितभेदात्। यत्र इष्टसाधने वस्तुनि इष्टसाधनत्वज्ञानादिच्छा सा सद्विषयिणी यत्र तु अनिष्टसाधने वस्तुनि इष्टसाधनत्व भ्रमजा असद्विषयिणी। सा च प्राणिमात्रसाधारणी ईश्वरेच्छा तु सदा सद्विषयिणी तस्या बाधितपदार्थविषयकत्वाभावादेव तथात्वम् तेन तस्या नित्यत्वेन इष्टसाधनत्वज्ञानाधीनत्वाभावेऽपि न क्षतिः। योगिनां तु प्राकाम्यकामावसायितारूपैश्वर्ययोगात् कामानुसारिणएव विषयाभवन्तीति नासद्विषयिणीति भेदः यथोक्तं सां० कौ०। "प्राकाम्यमिच्छानभिघातः यतो भूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके। कामावसायित्वं सा सत्यसङ्कल्पता। यथाऽस्य सङ्कल्पो भवति भूतेषु, तथैव भूतानि भवन्ति। अन्येषां निश्चया निश्चेतव्यमनुविधीयन्ते योगिनान्तु निश्चेतव्याः पदार्थाः निश्चयम्"। निश्चेतव्यनिश्चयशब्दौ काम्यकामावुपलक्षयतः तथा च यथाकामं तेषां विषया भवन्तीति न असद्विषयकत्वं तेषां कामानामिति विवेच्यम्। इयमिच्छा

प्रवृत्तौ हेतुः इच्छाया बाधितविषयकत्वे प्रवृत्तिर्विसंवादिनो तदुत्तरं फललाभाभावेन तस्याः विसंवादित्वात्। सद्विषयकत्वे संवादिन्येवेति भेदः तथा च प्राणिमात्राणां प्रवृत्तौ इच्छा हेतुर्नेश्वरस्य प्रवृत्तौ तस्या नित्यत्वात्। गवादीनामपि हरितत्वणदर्शनादिना जायमानायाः प्रवृत्तेरुपलम्भात् तत्कारणमिच्छास्तीत्यनुमीयते इयांस्तु भेदः तेषां वस्तुनः सदसद्विवेकशून्यतयाऽसद्विषयेऽपीच्छा जायते। सेयमिच्छा सुबन्तोत्तरविहित काम्यच्क्यजादिना, धातूत्तरविहितसनादिना च वाच्या। तत्र पुत्रकाम्या, अशनाया, उदन्या इत्यादौ काम्यजादिवाच्या, पिपासा बुभुक्षा लिप्सा इत्यादौ सन्वाच्या। सर्व्वत्र च इष्टसाधनज्ञानादेव तत्तद्विषयेषु इच्छा जायते सन्प्रत्ययवाच्यायां चिकीर्षायां तु नैवं किन्तु तत्र मतभेदे कारणान्तरमप्यस्ति तथा हि कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा चिकीर्षा पाकः कृत्या साध्यतामित्याकारिका। तत्र च कृतिसाध्यत्वज्ञानं कारणमिति गुरवः तेन वृष्टिजलादौ कृतिसाध्यत्वाभावेन न तत्र चिकीर्षा। कृतिसाध्येष्टसाधनत्वज्ञानं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानञ्च हेतुरिति नैयायिकाः। तेन तृप्याजलताडनादौ कृतिसाध्यत्वग्रहेऽपि न चिकीर्षा तत्र इष्टसाधनत्वग्रहाभावात्। विषमिश्रितान्नादेरिष्टसाधनत्वग्रहेऽपि बलवदनिष्टसाधनत्वग्रहान्न चिकीर्षा। तदेतत् मुक्ता॰ उक्तं तच्च प्राक् दर्शितं तत्रत्यदिनकरीशेषो यथा।

“ननु कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण चिकिर्षां प्रति हेतुत्वे मानाभावः। तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्य तद्धर्मप्रकारकेच्छां प्रति हेतुतायाः कृप्तत्वात् कृतिसाध्यपाकत्वावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानादेव चिकीर्षायाः सम्भवादिति चेन्न यत्र कृतिसाध्यपाकत्वेनेष्टसाधनत्वं न गृहीतमपि तु शुद्धपाकत्वेन कृतिसाध्यत्वं शुद्धपाकत्वेनेष्टसाधनत्वं च गृहीतं तत्रापि पाकगोचरप्रवृत्तेरानुभाविकतया तदनुरोधेन चिकीर्षाया अप्यावश्यकत्वेन तन्निर्वाहाय कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया आवश्यकत्वात्। अथ कृत्यसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव वृष्ट्यादौ चिकीर्षानुत्पादात् कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षां प्रतिहेतुत्वे मानाभावइति चेन्न कृतिसाध्यत्वाभाव तद्व्याप्यतदवच्छेदकधर्मज्ञानानां प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवात्। इष्टसाधनताज्ञानमिति। अन्यथा निष्फलत्वज्ञानेऽपि चैत्यवन्दनादौ चिकीर्षापत्तिरिति भावः। अत्रेदम्बोध्यम्। पाकविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्य कार्य्यतावच्छेदकं न कृतिसाध्यपाकगोचर चिकीर्षात्वम् कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वनिवेशे प्रयोजनविरहात् पाकोजायतामितीच्छाया असंग्रहापत्तेश्च किन्तु पाकत्वावच्छिन्नमुख्यविशेष्यकेच्छात्वम् पाकसाध्यं सुखं जायतामितीच्छायां व्यभिचारवारणाय मुख्येति। इष्टसाधनतेत्यत्रेच्छा स्वरूपसती विशेषणम्। तेनेच्छाज्ञानशून्यकालेऽपि चिकीर्षानिर्वाह इति। अतएव कृतिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वादेव। बलवद्द्विष्टेति। द्विष्टं द्वेषविषयभूतं द्वेषश्च दुःखे तादृप्येण ज्ञानात्, सर्पादौ तत्साधनताज्ञानात्। द्वेषे बलवत्त्वं च जातिविशेषः। प्रतिबन्धकमिति। ननु बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे चैत्रस्यागम्यागमनजन्यनरके यदा बलवान् द्वेषस्तदा मैत्रस्य तादृशद्वेषशून्यस्यागम्यागमने तादृशनरकसाधनत्वज्ञानवतइच्छाप्रवृत्त्योरनुपपत्तिः एवं चैत्रस्यैव कालान्तरे तादृशद्वेषसत्त्वेपि। न च तत्कालीनतत्पुरुषीयेच्छां प्रति प्रवृत्तिं प्रति च तत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्द्विष्टजनकत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते। यत्पुरुषस्य यदा न कापि द्वेषस्तत्कालपुरुषान्तर्भावेन तादृशप्रतिबन्धकत्वस्याकल्पनान्न तत्र तादृशप्रतिबन्धकाप्रसिद्धिरतस्तदभावरूपकारणस्याभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् यत्पुरुषस्य यदाऽगम्यागमनजन्यनरके बलवद्द्वेषस्तदा तत्पुरुषस्य तत्रेच्छानुत्पादादगम्यागमनगोचरतत्पुरुषीयतत्कालीनेच्छाया अप्रसिद्ध्या तत्पुरुषतत्कालान्तर्भावेन तादृशकार्य्यकारणभावस्याभावेन तत्र तत्पुरुषीयागम्यागमनगोचरेच्छानुत्पादप्रयोजकस्य दुर्भिक्षापत्तेरिति चेन्न तद्धर्मप्रकारकद्वेषविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नजनकत्वज्ञानस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वकल्पनेनोक्तापत्त्यभावात्। तद्धर्मप्रकारकद्वेषानुत्तरतादृशेच्छायां तादृशद्वेषाभावः, तादृशद्वेषोत्तरतद्गोचरेच्छायां तद्धर्मावच्छिन्नजनकत्वज्ञानाभावः कारणम्। बलवद्द्वेष इति। पाकादिगोचरेच्छायां बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वज्ञानजन्यः पाकगोचरोद्वेषः प्रतिबन्धकः पूर्वोक्तप्रतिबन्धकत्वद्वयकल्पनापेक्षया लाघवादिति भावः यत्र चोत्कटसुखोत्कटदुःखजनकमेकस्मिन् कर्म्मणि गृहीतं तत्र सत्प्रतिपक्षस्थल इवेच्छाद्वेषयोरनुत्पत्तेरुन्मते तत्र कार्य्यकाले द्वेषाभावस्य सत्त्वेनेच्छोत्पादापत्तिः। न च यत्र बलवद्द्विष्टसाधनत्वज्ञानेन द्वितीयक्षणे द्वेषोजनितस्तदुत्तरक्षणे इच्छोत्पादापत्तिस्तवा-

पीति वाच्यम् । तत्रेच्छोत्पादस्येष्टत्वात् क्षणविलम्बस्य अपथनिर्णेयत्वादिति अन्यदित्यनेनास्वरसः सूचितः । बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानमिति । अत्रापि तद्धर्मप्रकारकद्वेषोत्तरेच्छायां तद्धर्मावच्छिन्नाजनकत्वज्ञानं कारणं तादृशद्वेषानुत्तरेच्छायां तु तद्धर्मप्रकारकद्वेषाभावः कारणमिति निष्कर्षो बोध्यः । मूले कस्य चिन्मत इत्यनेनास्वरसः सूचितः । स च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वे बलवदनिष्टजनकत्वप्रकारतानिरूपिताभावविशेष्यताशालित्वादेस्तादृशनिरूप्यनिरूपकभावघटितत्वेन गौरवात्तदघटितबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानाभावत्वेनैव हेतुत्वं युक्तम् । नचाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितबलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानत्वापेक्षया प्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दिततदनुबन्धित्वज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे गौरवमिति वाच्यम् । युद्धादौ बलवदनिष्टसाधनत्वसन्देहेऽपीच्छाप्रवृत्त्योरुदयाद्बलवदनिष्टानुबन्धित्वनिश्चयस्यैवेच्छाप्रतिबन्धकतायास्तदननुबन्धित्वसंशयस्यापि प्रतिबन्धकतायाश्च वाच्यतया चविपरीतगौरवादिति । न च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वे तद्विषयस्य विध्यर्थत्वाभावात् "न कलञ्जं भक्षयेदित्यादि"—वाक्यानामप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् । तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वाभावेऽपि प्रवृत्तिप्रतिबन्धकबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानविघटकत्वेन प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात् प्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयस्य विध्यर्थत्वानपायात् । अत्र यद्यपि यत्र प्रथमक्षणे द्वेषः द्वितीयक्षणे फलेच्छा तृतीयक्षणे फलसाधनताज्ञानं तत्र तृतीयक्षणे द्वेषनाशाद्बल्येव चतुर्थक्षणे उपायेच्छा । यत्र फलेच्छादिक्रमेणैषामुत्पत्तिस्तत्र फलेच्छारूपकारणाभावादेव नोपायेच्छा । एवमन्यत्रापि । आत्मविशेषगुणानां यौगपद्यानङ्गीकारादिति बलवदनिष्टानुबन्धिज्ञानस्य द्वेषस्य वा प्रतिबन्धकत्वं न युक्तं न युक्तञ्च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य हेतुत्वं तथापि द्वित्रिक्षणान्तरितेऽपि द्वेषे इच्छाप्रवृत्त्योरनुदयस्यानुभविकतया ज्ञानयोरेव वा यौगपद्यमित्यभ्युपगमाद्वा पूर्वोक्तप्रतिबन्धकत्वस्य हेतुत्वस्य वावश्यकत्वमिति ध्येयम्" ।

शब्दचिन्तामणौ तु प्रपञ्चः । तत्र कृतिसाध्यत्वनिश्चयस्य चिकीर्षादिहेतुत्वम् पूर्व्वपक्षीकृत्य अत्रोच्यते इत्यादिना स्वमतसिद्धं कारणं दर्शयित्वा सिद्धान्तितं यथा । "विषभक्षणादिव्यावर्त्तकं कृतिसाध्यत्वज्ञाने इष्टसाधनत्वं विषयतयावच्छेदकं लाघवात् न तु स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यत्वं गौरवात् न च सिद्धासिद्धावस्थयोः साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधः निर्विशेषितयोरविरोधात् पाकोऽसिद्धः साध्यः सिद्धः साधनञ्चेत्यनुभवात् तदा साध्यत्वं हि तदा साधनत्वविरोधि नियमतस्तेनैव तस्य प्रतिक्षेपात् सहानवस्थाननियमात् न तु साधनत्वस्य अन्यदा साधनत्वस्य वा तयोरप्रतिक्षेपात् अन्यदासाधनत्वेऽपि साधनत्वमस्त्येव सामान्यभावे विशेषभावप्रसङ्गात् एवन्तदासिद्धत्वस्य तदऽसिद्धत्वेन विरोधः नियमतस्तस्यैव प्रतिक्षेपात् न तु सिद्धत्वमात्रेण अन्यदापि तत्र सिद्धत्वाभावप्रसङ्गात् । निर्विशेषितयोर्विरोधे च सिद्धत्वासिद्धत्वयोरन्यतरदेव पाकादौ स्यान्न तु समयभेदेऽप्युभयम् न च तदा कृतिसाध्यत्वे सति तदेष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्त्तकम् । अतएव "वाजपेयेन यजेतेत्यत्र" यागस्य करणावस्थायां सिद्धत्वेन वाजपेयस्य न साध्यता एकदाद्वयविरोधादिति कर्मनामधेयत्वं न तु करणस्य सिद्धत्वेन साध्यत्वविरोधः यागस्वरूपे तयोः सत्त्वात् अथ विरुद्धयोरवच्छेदभेदमादायैकत्र प्रतीतिः स्यात् नच कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोः समयभेदमादाय प्रतीतिरस्ति तथा लिङ्गाभावादिति चेत् न साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोधस्योक्तत्वात् एवं सिद्धासिद्धत्वयोर्भावाभावरूपत्वेऽपि न विरोधः एकधर्मिगतत्वेन मानसिद्धत्वात् । एवं संयोगतदभावयोरिव येन प्रकारेण ययोर्विरोधस्तेन तयोरेकधर्मिगतत्वं न प्रतीयते न तु रूपान्तरेणापीति । अपि च यदि साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधस्तदापीष्टसाधनत्वेन कार्य्यं साधनत्वेन वा कार्य्यत्वं नानुमीयेत हेतुसाध्ययोर्विरोधेन सामानाधिकरण्याभावेन व्याप्त्यसिद्धेः पक्षे साध्यसाधनयोरन्यतरासत्त्वे बाधासिद्ध्योरन्यतरप्रसङ्गाच्च । न च वाच्यमिदानीं मत्कृतिसाध्यत्वं साध्यम् अग्रे मदिष्टसाधनत्वं हेतुः, दैवाद्यनधीनत्वे सति यदग्रे मदिष्टसाधनं तदिदानीं मत्कृतिसाध्यमिति व्याप्तेः तथा च समयभेदमादाय साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोध इति । इदानीमग्रिमपदार्थयोर्नानात्वादनुगतरूपाभावेन व्याप्तेरग्रहात् एवं न्यायेनान्यत्रापि तत्तत्समयान्तर्भावेन साध्यत्वसाधनत्वयोरप्रतीतेः । प्रतीतौ वा ममापीदानीं कृतिसाध्यत्वे सत्यग्रे इष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्त्तकमस्तु । न च पाकसाध्येष्टत्वेन कृतिसाध्यत्वमनुमेयं असिद्धावस्थावतः पाकादिष्टानुत्पत्तेः पाकस्य सिद्धत्वमवगम्य तत्साध्यत्वमिष्टस्यावगन्तव्यम् असिद्धत्वञ्चावगम्य कृतिसाध्यत्वमिति सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधोऽत्रापि दुर्वारः । अपि च स्वविशेषणधीजन्यकार्य्यताज्ञानाभावात् सुखे कथं चिकीर्षा, न हि कृतिसाध्यताज्ञानमात्रात् सा सञ्जातबा-

धस्य विषभक्षणादौ चिकीर्षाप्रसङ्गात्। अथोपायचिकीर्षायां तत्कारण इच्छाकारणसुखत्वज्ञाने कृतिसाध्यत्वं यदा विषयस्तदा सुखे चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्रमिति द्वयमेव चिकीर्षाहेतुरिति चेत् तर्हीच्छाहेतुज्ञाने यदा कृतिसाध्यत्वं भासते तदा चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्रमित्येव सुखतदुपायचिकीर्षाकारणमस्तु लाघवात् सुखत्वज्ञानवदिष्टसाधनताज्ञानस्यापीच्छाकारणत्वात्। अतएव पाके इष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वं विषय इति चिकीर्षा न तु इष्टव्यादिज्ञाने तद्विषयत्वमितीच्छामात्रं सुखचिकीर्षायामिच्छाकारणज्ञाने कृतिसाध्यताविषयके चिकीर्षाजनकत्वावधारणात् अन्यथा तत्र चिकीर्षानुत्पत्तेः। वस्तुतस्तु उपायचिकीर्षा इष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपायेच्छात्वात् इष्टेच्छावत् न च भोगचिकीर्षावत् तेन विनापि स्वादित्यप्रयोक्तत्वात् उपायेच्छायास्तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् इष्टेश्च स्वतोऽसुकरत्वेन इच्छानुत्पत्तेः। अनुगतोपायेच्छायामनुगतस्य प्रयोजकत्वे सम्भवति बाधकं विना त्यागायोगाच्च। न च चिकीर्षान्यत्वे सति उपायेच्छात्वमिच्छात्वं वा तज्जन्यत्वे प्रयोजकं गौरवात् सुखेच्छायां तदभावाच्च। एवञ्चोपायचिकीर्षायामिष्टसाधनताज्ञाने ध्रुवेऽतिप्रसङ्गवारणार्थं कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वनिर्वाहार्थञ्च कृतिसाध्यत्वमपि विषयतयावच्छेदकमस्तु न तु तद्विहाय तन्मात्रं, तु प्रकारत्वं विना कार्य्यानुत्पत्तेः। अतएव स्तनपानप्रवृत्तावप्युपायेच्छाकारणत्वेन गृहीतस्येष्टसाधनताज्ञानस्यापि कल्पनं दृष्टानुरोधित्वात् कारणतायाः। ननु साधनत्वमिच्छाविरोधि तस्य सिद्धधर्म्मत्वात् इष्टादौ तत्साध्येष्टज्ञानादिच्छेति चेत् न निर्विशेषितयोः सिद्धत्वासिद्धत्वयोरविरोधेनेच्छासाधनत्वयोरविरोधात् तदा असिद्धत्वं तत्सिद्धत्वञ्च नेच्छासाधनत्वयोः प्रयोजकमिति तया न ज्ञायत एव। यत्तु तत्साध्येष्टज्ञानात् इष्टादाविच्छेति तत्तुच्छं असिद्धावस्थादृष्टादेरिष्टानुत्पत्तेरवश्यं सिद्धत्वमवगन्तव्यमिच्छाविरोधित्वाच्चासिद्धत्वमिति तत्रापि विरोधएव इष्टौ सत्यामिष्टं तया विना नेत्यन्वयव्यतिरेकग्रहस्य इष्टिसिद्धत्वमादाय इष्टिनिरूपितेषु साध्यत्वग्राहकत्वात्। किञ्च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्यं मण्डलीकरणमित्यर्थप्रतिपादकं मण्डलीं कुर्य्यादितिवाक्यं प्रमाणं स्यात् विषयाबाधात्। एतेन नवीनमतमपास्तं परस्य हि कृतिसाध्यत्वौदनकामनावत्त्वेष्टसाधनताज्ञानानां ज्ञानं तथान्यस्य ओदनकामनावत्त्वेष्टसाधनताज्ञानस्य ज्ञानं न प्रवृत्तिकारणं गौरवात् किन्तु मत्कृतिसाध्यत्वे सति मदिष्टसाधनताज्ञानमेव लाघवात् तथा च साध्यसाधनत्वयोर्न विरोधोऽनागतस्य पाकादेः कृतिसाध्यताज्ञानञ्च यथा, तथोपपादितं पुरस्तात्। किञ्च स्वकृतिसाध्यत्वमन्तरेणापि स्वकृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानात् स्वकल्पितेलिप्यादौ, यौवने कामोद्भेदात् संभोगादौ प्रवृत्तेश्च अदृष्टं प्रवर्त्तकम्। वस्तुतस्तु सिद्धविषयककृतिसाध्यताज्ञानात् कथं "पाकं कृत्वा साधयामीतीच्छा"? सिद्धे इच्छाविरहात् असिद्धस्याज्ञानात् अथ सिद्धविषयादेव कृतिसाध्यताज्ञानादसिद्धविषया कृतिसाध्यत्वेनेच्छा जायते इच्छाया असिद्धविषयत्वस्वभावत्वात्। एकप्रकारकत्वेन ज्ञानचिकीर्षयोः कार्य्यकारणभावोनत्वेकविषयत्वे सति गौरवात् इच्छाया अनागतविषयत्वात्तस्य चाज्ञानात्तथा कल्पनात् सुखादीच्छायामप्येवमिति चेत् न असिद्धविषयेच्छानुरोधेनानागतोपायज्ञानस्य दर्शितत्वात्। अस्तु चैवं तथापि कृतिसाध्यताज्ञाने इष्टसाधनत्वमेव व्यावर्त्तकमस्तु स्वपरकीयेष्टसाधनताज्ञानस्य फलकामनाज्ञानापेक्षया लघुत्वात् ज्ञानज्ञानस्य फलकामनाज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावाच्च"।

सेयमिच्छा अन्तःकरणधर्म्मो नात्मधर्म्मः इति वेदान्तिनः प्रतिपेदिरे। आत्मनो निर्गुणत्वात् प्रागुक्तया "कामः संकल्पः इत्यादि श्रुत्या मनोधर्म्मत्वावगमाच्च तथात्वम्। यथा च कामादीनां नात्मधर्म्मत्वं तथा शङ्कापूर्व्वकं इ० उ० भाष्ये समर्थितम्। यथा

"सुखित्वदुःखित्वादिदर्शनान्नेति चेत् न "न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य" इति श्रुतेः। प्रत्यक्षादिविरोधादयुक्तमिति चेत् न उपाध्याश्रयजनितविशेषविषयत्वात्प्रत्यक्षादेः "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्विज्ञातारमरे केन विजानीयादविज्ञातं विज्ञातृ" इत्यादिश्रुतिभ्यो नात्मविषयं विज्ञानम्, किन्तर्हि बुद्ध्याद्युपाध्यात्मप्रतिच्छायाविषयमेव सुखितो दुःखितोऽहमित्येवमादिप्रत्यक्षविज्ञानमयमहमिति विषयेण विषयिणःसामानाधिकरण्योपचारात् "नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ" इत्यन्यात्मप्रतिषेधाच्च। देहावयवविशेष्यत्वाच्च सुखदुःखयोर्विषयधर्म्मत्वम् 'आत्मनस्तु कामाय" इत्यात्मार्थत्वश्रुतेरयुक्तमिति चेन्न। "यत्र वा अन्यदिव स्यात्" इत्यविद्याविषयात्मार्थत्वाभ्युपगमात् "तत्केन कं पश्येत्" "नेह नानास्ति किञ्चन" "तत्र को मोहः कः शोक" इत्यादि विद्याविषये तत्प्रतिषेधाच्च नात्मधर्म्मत्वम्। तार्किकसमयविरोधादयुक्तमिति

चेन्न युक्त्याप्यात्मनो दुःखित्वानुपपत्तेः। न हि दुःखेन प्रत्यक्षविषयेणात्मनो विशेष्यत्वं, प्रत्यक्षाविषयत्वात्। आकाशस्य शब्दगुणवत्त्ववदात्मनो दुःखित्वमिति चेन्न एकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः। न हि सुखग्राहकेण प्रत्यक्षविषयेण प्रत्ययेन नित्यानुमेयस्यात्मनो विषयीकरणमुपपद्यते। तस्य च विषयीकरणे आत्मन एकत्वाद्विषय्यभावप्रसङ्गः। एकस्यैव विषयविषयित्वं दीपवदिति चेन्न युगपदसम्भवादात्मन्यंशानुपपत्तेश्च। एतेन विज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकत्वं प्रत्युक्तम्। प्रत्यक्षानुमानविषययोश्च दुःखात्मनोर्गुणगुणित्वे नानुमानम् दुःखस्य नित्यमेव प्रत्यक्षविषयत्वाद्रूपादिसामानाधिकरण्याच्च मनःसंयोगजत्वेऽप्यात्मनि दुःखस्य, सावयवत्वविक्रियावत्त्वानित्यत्वप्रसङ्गात्। न ह्यविकृत्य संयोगि द्रव्यं गुणः कश्चिदुपयन्नपयन्वा दृष्टः क्वचित्। न च निरवयवं विक्रियमाणं दृष्टं क्वचित् अनित्यगुणाश्रयं वा नित्यम्। न चाकाश आगमवादिभिर्नित्यतयावगम्यते। न चान्यो दृष्टान्तोऽस्ति विक्रियमाणमपि तत्प्रत्ययानिवृत्तेर्नित्यमेवेति चेन्न द्रव्यस्यावयवान्यथात्वव्यतिरेकेण विक्रियानुपपत्तेः। सावयवत्वेऽपि नित्यत्वमिति चेन्न सावयवस्यावयवसंयोगपूर्व्वकत्वे सति विभागोपपत्तेः। वज्रादिष्वदर्शनान्नेति चेन्नानुमेयत्वात्संयोगपूर्व्वत्वस्य। तस्मान्नात्मनो दुःखाद्यनित्यगुणाश्रयत्वोपपत्तिः। परस्यादुःखित्वेऽन्यस्य च दुःखिनोऽभावे दुःखोपशमनाय शास्त्रारम्भानर्थक्यमिति चेन्नाविद्याऽध्यारोपितदुःखित्वभ्रमापोहार्थत्वात्"।

यथा च कामस्य हृदयाश्रितत्वं तथाऽऽत्मकामशब्दे ७१८पृष्ठे दर्शिते वृ॰भा॰वाक्ये प्रपञ्चितम्। एवमेव सांख्याः पातञ्जलाश्च ज्ञानादिवत् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्न धर्म्माधर्म्मा अपि बुद्धेरेव धर्म्मा इत्याहुः। ईश्वरेच्छा तु समूहालम्बनात्मिका सर्व्वं जगत् भूयादित्याकारिका। "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादि" श्रुतिः। "सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः" इति स्मृतिश्च तस्य तत्सत्त्वे प्रमाणम्। सा च नित्येति नैयायिकादयः नित्यत्वाच्च न तत्र कारणापेक्षा। व्योमादिवदनित्येति वेदान्तिनः। मिथ्यात्ववादिमतेऽपि सृज्यमानजीवादृष्टरूपसहकारेणैव तत्तत्कार्य्योत्पत्तिरिति ईश्वरशब्दे वक्ष्यते। मनोधर्म्मत्ववादिमते मनसस्त्रिगुणात्मकत्वेऽपि रजस एव तत्कारणत्वम् "काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः" गीतायां कामस्य रजोगुणकार्य्यत्वोक्तेः। ततश्च बुद्धेस्त्रिगुणात्मकत्वेन रजःकार्य्यकामस्य तद्गुणत्वमेवोचितम्। अतएव इच्छाशक्तिक्रियाशक्तिज्ञानशक्तिस्वरूपिणीत्यादौ प्रकृतेरिच्छाशक्त्यादिरूपत्वकथनमपि सङ्गच्छते शक्तिशक्तिमतोरभेदात् प्रकृतिशक्तित्वाच्च तस्या बुद्धिगुणत्वमवगम्यते। अतएव "या देवी सर्व्वभूतेषु इच्छारूपेण संस्थिता" देवीमा॰सर्व्वभूतेषु इच्छारूपेण प्रकृतिस्थितिरुक्ता

ईश्वरोपाधिमायाया इच्छादिमत्त्वेनैवेश्वरस्य तद्वत्त्वं रत्नत्रयपरीक्षायामुक्तं यथा "नित्यं निर्दोषगन्धं निरतिशयसुखं ब्रह्म चैतन्यमेकं धर्म्मो धर्म्मीति भेदद्वितयमपि पृथग्भूय मायावशेन। धर्म्मस्तत्रानुभूतिः सकलविषयिणी सर्व्वकार्य्यानुकूला शक्तिश्चेच्छादिरूपा भवति गुणगुणस्त्वाश्रयस्त्वेक एव। कर्त्तृत्वं तत्र धर्म्मी कलयति जगतां पञ्चसृष्ट्यादिकृत्ये धर्म्मः पुंरूपमाप्त्वा सकलजगदुपादानभावं बिभर्त्ति। स्त्रीरूपं प्राप्य दिव्या भवति च महिषी स्वाश्रयस्यादिकर्त्तुः, प्रोक्तौ धर्म्मप्रभेदावपि निगमविदा धर्म्मिवत् ब्रह्मकोटी" इति तथा च एकमेव ब्रह्मानादिसिद्धया मायया कर्म्मी धर्म्मश्चेति द्विविधमभूदित्यर्थः। तन्त्रोक्ते कालिकायाः २पीठशक्तिभेदे। "इच्छाज्ञानक्रियाश्चैव कामिनी कामदायिनी। रतीरतिप्रिया नन्दा मध्ये चैव मनोन्मनी" तन्त्रसा॰कालिकापीठशक्तिकथने।

इच्छाकृत त्रि॰ इच्छया कृतः। "कामकृते। १अशीतिभागो वृद्धिः स्यात्" इत्युक्तातिक्रमेण अधमर्णेन यथेष्टं कृतायां २वृद्धौ स्त्री "वृद्धेर्वृद्धिश्चक्रवृद्धिः प्रतिमासन्तु कालिकी। इच्छाकृता कामकृता कायिका कायकर्म्मणा" आह्नि॰त॰ याज्ञ्यवचनत्वेन धृतम्। मिताक्षरायां तु नैतद्वचनं दृश्यते। तत्र कारिता वृद्धिर्नारदवचनेन दर्शिता "वृद्धिः सा कारिता नाम यर्णिकेन स्वयंकृतेति"

इच्छानिवृत्ति स्त्री ६त॰। पित्रादीनां धनादिभोगतृष्णोपरमे। "पितर्य्युपरतस्पृहे इत्यादि" स्मृतेः तादृशस्पृहानिवृत्तौ पित्रादेः स्वत्वहानिः, पुत्रादेः स्वत्वोत्पत्तिश्च। तेन पुत्रादीनां तत्र पैत्रादिधनविभागः।

इच्छावत् त्रि॰ इच्छाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। धनादिस्पृहायुक्ते स्त्रियां ङीप्। सा च धनादितृष्णायुक्तायां कामुकायाम् स्त्रियां रमणेच्छायुक्तायां तु कामुकीति भेदः।

इच्छावसु पु॰ इच्छयैव वसु यस्य। कुवेरे जटा॰

इच्छित पु॰ इच्छा जातास्य तारका॰ इतच्। स्पृहायुक्ते

इच्छु त्रि॰इच्छति इष–उ नि॰इच्छादेशः। इच्छाशीले "वस्त्रचर्म्माणि पुष्टीच्छुः" "उभयेच्छुरुभयोः" कात्या॰१८,५,१२,१३

इज्जल पु० ईयते कर्म्मणि–क्विप् इत् सन्निकृष्टतया गतं जलमनेन। (हिजोल) वृक्षे तस्य जलसन्निकृष्टदेशजातत्वात् तथात्वम्।

इज्य पु० इज्याऽस्त्यस्य अर्श० अच्। १वृहस्पतौ "जीवाङ्गिभानुजेज्यानां क्षेत्राणि सुरजादय:" ज्यो०त० "वित्सितेज्यदिवसे" मु० चि०। जीवदेवताके २पुष्यनक्षत्रे च "त्यक्ता हरीज्येन्दुकरान्त्यमैत्रेत्यादि दीपि० ३गुरौ ४परमेश्वरे ५विष्णौ च। "यज्ञइज्यो महेज्यश्च" विष्णु०स०। "यष्टव्योऽप्ययमेवेतीज्य:"ये यजन्ति च सार्वाणि दैवतानि पितृनपि। आत्मानमात्मना नित्यं विष्णुमेव यजन्ति ते ४हरिवंशोक्ते:" भा० ६पूज्यमात्रे त्रि०। सुरेज्यः

इज्या स्त्री यज–भावे क्यप् स्त्रीत्वात् टाप्। १यज्ञे, "सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा"। "जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया" रघु: यजेर्दानाद्यर्थत्वात् २दाने, ३सङ्गमे च। कर्म्मणि क्यप्। ४प्रतिमायाम् ५कुट्टिनन्याञ्च। [जूके अमरः।

इज्याशील पु० इज्या शीलमस्य। सततयजनशीले याय-

इञ्चाक पु० चञ्चा दीर्घाऽस्त्यस्य आकन् पृ०। (चिङ्गिड़ि) मत्स्यभेदे त्रिका० २जलवृश्चिके इति केचित्।

इट गतौ भ्वादि०पर०सक०सेट्। एटति ऐटीत्। इयेट ईटतुः "त्वं त्यमिटतो रथमिन्द्र प्राव: सुतावत:"ऋ०१०,१७१,१।

इटसून न० इट–क इटं स्तनं स्मूनं श्वि–क्त पृ०शस्य सः। शाखामये कटे। "वैतसे इठस्तून उत्तरतोऽश्वस्यावद्यन्ति" शत०ब्रा० १३,२,२,१९, "इटस्तूने शाखामये कटे" भा०

इट्चर पु० इष–संपदा०भावे क्विप् इषा कामेन चरति चर-अच्। गोपतौ (षाँड़) वृषभे

इड् (ल) स्त्री इल–क्विप् बा लस्य ड। १हविषि अन्ने "होतारमिल: प्रथमं यतध्यै"ऋ० २,४,२, "इड़ो हवीरूपाण्यन्नानि"भा० "इड़स्पतिर्मघवा दक्षवर्चा:" ऋ०६,५८,४, "इड़: अन्नस्य पति:" भा० २भूमौ "इन्द्रपानमूर्मिम कृणवतेड़:"ऋ०७,४७,१, "इड़इड़ाया भूमे:" भा० ईड्यते ईड–क्विप् पृ०। ३अन्ने ४वर्षर्त्तौ ५प्रजासु दर्शपौर्णमासाङ्गेषु पञ्चसु प्रयाजेषु तृतीये ६प्रयाजे च। प्रयाजाश्च "समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीति" श्रुत्युक्ताः पञ्च। तेषां प्रयाजत्वनिर्वचनपूर्वकं पञ्चानामृतुरूपत्वमुक्तम् यथा "ऋतवोह वै प्रयाजाः तस्मात् पञ्च भवन्ति पञ्च ऋतव" इत्युपक्रम्य "ततो देवा अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्त एतान् प्रयाजान् ददृशुस्तैरयजन्त ते ऋतून् संवत्सरं प्रायजन्नृतुभ्यः संवत्सरात् सपत्नानन्तरायंस्तस्मात् प्रजया प्रजया ह वै नामैतत् यत् प्रयाजाः इति तथो एवैष एतैर्ऋतून् संवत्सरं प्रजयत्यृतुभ्यः संवत्सरात् सपत्नानन्तरेति तस्मात् प्रयाजैर्यजते" इति प्रयाजनिर्वचनेन ऋतुरूपत्वमेषामभिधाय समिदादीनां वसन्तादिरूपत्वमुक्तं तत्रैव यथा "समिधो यजति तद्वसन्तं, समिन्धे स वसन्तः समिद्धोऽन्यानृतून् समिन्धे ऋतवः समिद्धाः प्रजाश्च प्रजनयन्त्योषधीश्च पचन्ति तद्वै खलु सर्वानृतूनिराहाऽथ यजयजेत्येवोत्तरानाहाऽजामितायैजामिह कुर्य्याद्यत्तनूनपातं यजेड़ो यजेति ब्रूयात्तस्माद्यज यजेत्येवोत्तरान्नाह, स वै समिधो यजति। वसन्तो वै समिद्वसन्तमेव तद्देवा अवृञ्जत वसन्तात् सपत्नानन्तरायन् वसन्तं वेष एतद्वृङ्क्ते वसन्तात् सपत्नानन्तरेति तस्मात् समिधो यजति। अथ तनूनपातं यजति। ग्रीष्मो वै तनूनपाद्ग्रीष्मो ह्यासां प्रजानां तनूस्तपति ग्रीष्ममेव तद्देवा अवृञ्जत ग्रीष्मात् सपत्नानन्तरायन् ग्रीष्मं वेष एतद्वृङ्क्ते ग्रीष्मात् सपत्नानन्तरेति तस्मात्तनूनपातं यजति। अथेड़ो यजति। वर्षा वा इड़ इति हि वर्षा इड़ो यदिदं क्षुद्रं सरीसृपं ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्तं भवति तद्वर्षा ईड़ितमिवान्नमिच्छमानं चरति तस्माद्वर्षा इड़ो, वर्षा एव तद्देवा अवृञ्जत वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरायन् वर्षा उ एवैष एतद्वृङ्क्ते वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरेति तस्मादिड़ो यजति। अथ बर्हिर्यजति। शरद्वै बर्हिरिति हि शरद्बर्हिर्या इमा ओषधयो ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्ता भवन्ति ता वर्षा वर्धन्ते ताः शरदि बर्हिषो रूपं प्रस्तीर्णाः शेरे तस्माच्छरद्बर्हिः शरदमेव तद्देवा अवृञ्जत शरदः सपत्नानन्तरायञ्छरदं वेष एतद्वृङ्क्ते शरदः सपत्नानन्तरेति तस्माद्बर्हिर्यजति। अथ स्वाहास्वाहेति यजति। अन्तो वैष यज्ञस्य स्वाहाकारोऽन्त ऋतूनां हेमन्तो वसन्ताद्धि परार्द्धोऽन्तेनैव तदन्तं देवा अवृञ्जतान्तेनान्तात् सपत्नानन्तरायन्नन्तेनो एवैष एतदन्तं वृङ्क्तेऽन्तेनान्तात् सपत्नानन्तरेति तस्मात् स्वाहास्वाहेति यजति"शत०ब्रा०१,५,२,११। समिदादीनां निरुक्त्यन्तरं प्रदर्श्य प्रजारूपत्वमिड़स्तत्रोक्तं यथा "स वै समिधो यजति। प्राणा वै समिधः प्राणानेवैतत् समिन्धे प्राणैर्ह्ययं पुरुषः समिद्धस्तस्मादभिमृशेति ब्रूयाद्यद्युपतापी स्यात्स यद्युष्णः स्यादेव तावच्छंसेत समिद्धो हि स तावद्भवति यद्यु शीतः स्यान्नाशंसेत। तत्प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति तस्मात् समिधो यजति। अथ तनूनपातं यजति। रेतो वै तनूनपाद्रेत एवैतत्सिञ्चति

तस्मात्तनूनपातं यजति । अथेड़ो यजति प्रजावा इड़ो यदा वै रेतः सिक्तं प्रजायतेऽथ तदीड़ितमिवाद्भिमिच्छमानं चरति तत् प्रैवैतज्जनयति तस्मादिड़ो यजति । अथ बर्हिर्यजति । भूमा वै बर्हिर्भूमानमेवैतत् प्रजनयति तस्माद्बर्हिर्यजति । अथ स्वाहास्वाहेति यजति । हेमन्तो वा ऋतूनां स्वाहाकारो हेमन्तो हीमाः प्रजाः स्वं वशमुपनयते तस्माद्धेमन्ताम्लायन्त्योषधयः प्र वनस्पतीनां पलाशानि मुच्यन्ते प्रतितरामिव वयांसि भवन्त्यधस्तरामिव वयांसि पतन्ति विपतितलोमेव पापः पुरुषो भवति हेमन्तोह्हीमाः प्रजाः स्वं वशमुपनयते' । शत० ब्रा० १,५,४,२ । ऋतूनां पञ्चप्रयाजभागित्वमग्नितः प्रार्थनयैव जातम् इत्युक्तं तत्रैव "ऋतवोह वै देवेषु यज्ञे भागमीषिरे आनो यज्ञे भजत मा नो यज्ञादन्तर्गतास्त्वेव नोऽपि यज्ञे भाग इति । तद्वै देवा न जज्ञुः । त ऋतवोदेवेष्वजानत्स्वसुरानुपावर्तन्ताप्रियान्देवानां द्विषतो भ्रातृव्यान् । ते हैतामेधितुमेधाञ्चक्रिरे । यामेषामेतामनु शृण्वन्ति कृषन्तो ह स्मैव पूर्वे वपन्तोयन्ति लुनन्तोऽपरे मृणन्तः शश्वद्धैभ्योऽकृष्टपच्या एवौषधयः पेचिरे । तद्वै देवानामागआस । कनीयस्मुतोह्विषन्द्विषतेऽरातीयति किमुवेतावन्मात्रमुपजानीत यथेदमितोऽन्यथा सदिति । ते होचुः ऋतूनेवानुमन्त्रयामहा इति केनेति प्रथमानेवैनान् यज्ञे यजामेति । सहाग्निरुवाच । आयतनान्मां पुरा प्रथमं यजथ क्वाहं भवानीति न त्वामायतनाच्च्यावयाम इति ते यदृतूनभिह्वयमाना अथाग्निमायतनाच्च्यावयंस्तस्मादग्निरच्युतोनो ह वा आयतना च्यवते यस्मिन्नायतने भवति य एवमेतमग्निमच्युतं वेद । ते देवा अग्निमब्रुवन् । परे ह्योनांस्त्वमेवानुमन्त्रयस्वेति स हेत्याग्निरुवाच,ऋतवोऽविदं वै वो देवेषु यज्ञे भागमिति कथं नोऽविद इति प्रथमानेव वो यज्ञे यक्ष्यन्तीति । त ऋतवोऽग्निमब्रुवन् आ वयं त्वास्मासु भजामो यो नो देवेषु यज्ञे भागमविद इति स एषोऽग्निकृतुष्वाभक्तः समिधो अग्ने तनूनपादग्न इड़ो अग्ने बर्हिरग्ने स्वाहाग्निमिति' शत०ब्रा०१,६,१,७,८ । प्रयाजैश्चरन्तीत्युपक्रम्य "इड अग्न आज्यस्य व्यन्त्विति तृतीयः" आश्व०श्रौ० । "इडस्पदे समिध्यसे' यजु०१५,२० "इड़ःपृथिव्याः' वेददी० ।

इड़ा (ला) स्त्री इल-अच् वा लस्य डत्वम् । १गवि, २वाचि, ३भूमौ, "प्रबुध्यते नूनमिड़ातलस्थः भा०व० २३५ अ० । "इला पिन्वते विश्वदानीम्" ऋ०४,५०,८, "इला भूमिः" भा० । इल+गतौ करणे घञर्थे क । देहस्थे ४नाडीभेदे । "इड़ा च पिङ्गला चैव सुषुम्णा च सरस्वती अलम्बूषा कुहूश्चैव शङ्खिनी चित्रिणी तथा । विश्वोदरी विश्वमुखी व्याघ्रघ्राह्येताश्चतुर्दश" इति तन्त्रोक्तासु प्रधानासु चतुर्दशसु नाडीषु तिस्रः प्रधानाः तथा हि । "शिराः शतानि सप्तैव" या० "शिराः नाभिसंबद्धाश्चत्वारिंशत् वातपित्तश्लेष्मवाहिन्यः सकलकलेवरव्यापिन्योनानाशाखाः सत्यः सप्त शतानि भवन्तीति" मिता० । "सप्त शिराशतानि, सुश्रु० । तेन देहमध्ये सप्त शतानि नाड्यः तन्मध्ये एताश्चतुर्दश प्रधानतयोक्ताः । तासु मध्येऽपि तिस्रः प्रधानाः देहस्थनाडीरुपक्रम्य । शारदा० "नाड्यस्तत्र समुद्भूतास्तास्वास्तिस्रः समीरिताः । इड़ा वामे स्थिता नाड़ी पिङ्गला दक्षिणे मता । तयोर्मध्यगता नाड़ी सुषुम्णा च समाश्रिता । पादाङ्गुष्ठद्वयं याता शिखाभ्यां शिरसा पुनः । ब्रह्मस्थानं समापन्ना सोमसूर्य्याग्निरूपिणी । तस्या मध्यगता नाड़ी चित्राख्या योगिवल्लभा । ब्रह्मरन्ध्रं विदुस्तत्र पद्मसूत्रनिभं परम् । इड़ायां सञ्चरेच्चन्द्रः पिङ्गलायां दिवाकरः । ज्ञातौ योगनिदानज्ञैः सुषुम्णायां तु तावुभौ" तत्स्थानमुक्त्वा कार्य्यमाह "इड़याकर्षयेद्वायुं बाह्यं षोडशमात्रया । धारयेत्पूरितं योगी चतुःषष्ट्या तु मात्रया । सुषुम्णामध्यगं सम्यक् द्वात्रिंशन्मात्रया शनैः । नाड्या पिङ्गलया चैनं रेचयेद्योगवित्तमः । प्राणायाममिमं प्राहुर्योगशास्त्रविशारदाः" २५पटले ।"पिङ्गलायां स्थिता ह्रस्वा इड़ायां सङ्गताः परे (दीर्घाः) । सुषुम्णामध्यगा ह्येयाश्चत्वारो ये नपुंसका" शार०५प० । दीर्घादिरवमित्यके । ५हविर्भेदे च "यजमानपञ्चमा इड़ां भक्षयन्ति" श्रुतिः । इडस्य स्त्वे मत्वे च "इड़ां नोमित्रावरुणोत दृष्टिम्" ऋ०७,६४,२ "इड़ामद्यम्" भा० "एतैर्गव्यूतिमुत्तमित्राभिः" ऋ० ७,६४,४ । "इड़ाभिरन्नैः" भा० । ६देवीभेदे "श्रुतिः प्रीतिरिडा कान्तिः,शान्तिः पुष्टिःक्रिया तथा । शिष्टाश्च देव्यः" इत्युपक्रम्य ।"उपतस्थुर्महासत्त्वं बलिमिन्द्रं महाबलम्" हरिवं०२५६ अ० "इड़ा देवी भारती विश्वतूर्तिः" ऋ० ५,२,८ । "अभि न इड़ायूथस्य माता" ऋ०५,४१,१९ । "इलानामेकपदरा मनोः पुत्री माध्यमिको वाक् वेति" भा० । बुधस्य जायायां पुरूरवसो मातरि पश्चात्मनुपुत्रत्वे सुद्युम्नतया ख्यातायां मित्रावरुणयोरंशजातायां कन्यायाञ्च तत्कथा हरिवं० "अकरोत् पुत्रकामस्तु मनुरिष्टिं प्रजापतिः । मित्रावरुणयोस्तात पूर्व्वमेव

विशाम्पते ! । अनुत्पन्नेषु नवसु पुत्रेष्वेषु तु भारत ! । तस्यान्तु वर्त्तमानायामिष्ट्यां भरतसत्तम ! । मित्रावरुणयोरंशे मनुराहुतिमाजुहोत् । आहुत्यां हूयमानायां देवगन्धर्वमानवाः । तुष्टिञ्च परमां जग्मुर्मुनयश्च तपोधनाः । अहोऽस्य तपसो वीर्य्यमहो श्रुतमहोऽद्भुतम् । तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता । दिव्यसंहनना चैव इड़ा जज्ञे इति श्रुतिः । तामिलेत्येव होवाच मनुर्दण्डधरस्तदा । अनुगच्छस्व मां भद्रे तमिला प्रत्युवाच ह । धर्मयुक्तमिदं वाक्यं पुत्त्रकामं प्रजापतिम् । इड़ोवाच । मित्रावरुणयोरंशे जाताऽस्मि वदतांवर ! । तयोः सकाशं यास्यामि न मां धर्मो हतोऽवधीत् । सैवमुक्त्वा मनुं देवं मित्रावरुणयोरिला । गत्वाऽन्तिकं वरारोहा प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् । अंशेऽस्मिन् युवयोर्जाता देवौ ! किं करवाणि वाम् । मनुना चाहमुक्ता वै अनुगच्छस्व मामिति । तां तथा वादिनीं साध्वीमिलां धर्मपरायणाम् । मित्रश्च वरुणश्चोभावूचतुर्यन्निबोध तत् । अनेन तव धर्म्मेण प्रश्रयेण दमेन च । सत्येन चैव सुश्रोणि । प्रीतौ स्वो वरवर्णिनि ! । आवयोस्त्वं महाभागे ख्यातिं कन्येति यास्यसि । मनोर्वंशकरः पुत्त्रस्त्वमेव च भविष्यसि । सुद्युम्न इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु शोभने । जगत्प्रियो धर्म्मशीलो मनोर्वंशविवर्द्धनः । निवृत्ता सा तु तच्छ्रुत्वा गच्छन्ती पितुरन्तिकम् । बुधेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपमन्त्रिता । सोमपुत्त्राद्बुधाद्राजंस्तस्यां जज्ञे पुरूरवाः । जनयित्वा सुतं सा तमिला सुद्युम्नतां गता" ।

८दुर्गायाञ्च "आचार्य्यां मदिरां चण्डीमिलां मलयवासिनीम्" हरिवं०१७८अ० दुर्गास्तवः । इड़ैव स्वार्थे कन् तत्रार्थे

इडाविका स्त्री इडावत् सूक्ष्मं मध्यभागम् अर्चति अच-ण्वुल् ईत०टापि अत इत्त्वम् । वरटायाम्" (बोलता) शब्दच०

इडिक्क पु० वनभवे छागे हेम० [अप् । इषे चोरस्वा०

इडुर पु० इच्छतीति इट् इषस्तन्तो तया ध्रियते धृ-कर्म्मणि

इडीय त्रि० इड़ाया अन्नस्यादूरदेशः छत्कुरा०क । अन्नस्यादूरदेशादौ

इण् गित् इङोभेदार्थम् अदा० पर० सक० अनिट् । एति इतःयन्ति । इयात् इहि ऐत् आयन् अगात् इयाय ईयतुः ईयुः इययिथ इयेथ ईयिव । एता एष्यति ऐष्यत् एतव्यम् अयनीयम् इत्यम् । एता, आयकः इतः इतिः अयनम् अयः आयः यन् ईयिवान् ईयुषी । इत्वा इत्वा उपेत्य । 'अनयन्नेति नानदत्" ऋ०१,१४०,५, "इतः स्म मैत्रावरुणौ किमेतौ ?" भट्टिः "अहञ्च भाष्यकारश्च कुशाग्रीयधियावुभौ, नैव शब्दाम्बुधेः पारम्" कलापप० 'एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव" ऋ०१०,३४,५. "आयन्नापोऽयनमिच्छमानाः" ऋ० ३,३३,७, 'अगात् सराजं जलमध्ययोध्यम्" "ईयुर्भरद्वाजमुनेर्निकेतम्" 'तत्पृष्ठतः प्रष्ठमियाय नम्रः" भट्टिः "सुष्टुत्योवर्त्तते यन्" ऋ० १,१८३,२ "यन्ति वा आप एत्यादित्य एति चन्द्रमा यन्ति नक्षत्राणि" शत०ब्रा० ११,५,७,१० "मामेवैष्यत्य संशयम्" "मामेवैष्यति कौन्तेय !" इति च गीता "अपीदानीं स धर्म्मात्मा इयान्मे दर्शनम् रहः" भा०आ०८२अ० कर्म्मणि ईयते "इन्द्रोमायाभिः पुरुरूपईयते" श्रुतिः "वनितयाऽनितया" रजनीवधूः" रघुः

अति+अतिक्रमे सक० "नात्येति सकृदाहृता" स्मृतिः "षड़शीतिमुखेऽतीते" 'अतीते चोत्तरायणे" स्मृतिः "अथ चेत् पञ्चमीं रात्रिमतीत्य परतोभवेत्" शुद्धित० स्मृतिः अभि+अति+आभिमुख्येनातिक्रमे सक० 'योऽस्य स्वर्गांल्लोकोऽर्जितोभवेत् तमभ्यत्येति" शत० ब्रा०१२,५,२,८, । वि+अति+विशेषेणातिक्रमे "व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतः"

अधि+चिन्तने गत्यर्थस्य प्राप्त्यर्थत्वात् ज्ञानार्थनाञ्च लाभे ज्ञाने च । इकवत्

अनु+अनुगमने सक० । "आदित्यं वा अस्तं यान्तमन्वे देवा अनुयन्ति" शत०ब्रा० ११,६,२,४ । "सुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः" भट्टिः सन्ततसम्बन्धे अन्वयः । "तदन्वये शुद्धिमति" रघुः शाब्दबोधोपयोगिसम्बन्धभेदे च । 'साकाङ्क्षशब्दैर्यो बोधस्तदर्थान्वयगोचरः "शब्दशक्ति० सम+अनु सम्यगन्वये । "तत्तुसमन्वयात्" पा०सू० ।

अन्तर्+अन्तर्गतौ अन्तरायः अन्तरेति इड् शब्दे ९१९पृ० उदा०

अप+अपगमने अपसरणे अक० "अनुपेतमपेतकल्पम्" भाग० "ध्रुवमपायेऽपादानम्" "अपाये यदुदासीनम्" भर्त्तृह० "सत्वे निविशतेऽपैति" भाष्यका० वि+विशेषेण विगमे "व्यपैति ददतः स्वधा" स्मृतिः "स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः" या०स्मृतिः ।

अपि+प्राप्तौ सक० "स्वमपीतो भवतीति स्वपितीत्याचते" श्रुतिः "पञ्च नद्यः सरस्वतीमपियन्ति सस्रोतसः" वाज० लये अक० अप्ययः अपीतिः "अपीतौ दर्शनात्" "स्वाप्ययात्" शा०सू०

अभि–आभिमुख्येन गतौ सक० "देहान् यथेष्टमभ्येति हित्वेमां मानुषीं तनुम्" अभि+उप+आभिमुख्येन प्राप्तौ सक० ।

"व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतः" रघुः "यच्चेतसा न गणितं तदिहाभ्युपैति" उद्भटः स्वीकारे "अभ्युपेत्य चशुश्रूषाम्" स्मृतिः

अव—अवगमे, ज्ञाने, सक० "अवैमि ते सारमतः खलु त्वाम्" कुमा०।अधोगतौ अक०। अनु+अव+सन्ततसम्बन्धे । अन्वायः । वि+अव+व्यवधाने "गार्हपत्याहवनीयौ न व्यवेयात्" कात्या० १,८,२३ । "नान्तरा यज्ञाङ्गानि व्यवेयात्" श्रुतिः "अनुमत्या व्यवेयात्" स्मृतिः स्त्रीपुंसयोः संभोगार्थव्यापारे व्यवायः। सम्+अव+सम्यक्सम्बन्धे अयुतसिद्धरूपसंबन्धे । स चावयवावयविनोः, गुणगुणिनोः, क्रियाक्रियावतोः जातिव्यक्त्योश्च सम्बन्धः । समवेतः समवायः । "संयुक्तसमवायतः तत्रापि समवेतानाम्" भाषा० । सम्बन्धमात्रे च "एते ह वै रात्री सर्व्वारात्रयः समवयन्ति" शत०ब्रा०११,१,७,४,सांहत्ये,"सेनायां समवेतायं सैन्यास्ते" अमरः "धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेतायुयुत्सवः" गीता ।

आ—आगमने सक० । "पञ्चालनां समितिमेयाय" "स्वध्याय" तस्माल्लोकात् पुनरैत्यस्मै लोकाय" छा० उ० "यूनः स्थविरआयति" मनुः अनु+आ+सम्यग्गमने सक० । अभि+आ+अभ्यागमने आभिमुख्येनागतौ "गङ्गामभ्येहि सततं प्राप्स्यसे सिद्धिमुत्तमाम्" भा०अनु० २६अ०। उद्+आ+उद्गमने । उप+आ । समीपागमने । प्रति+आ+प्रत्यागमने "प्रत्यायत्यां रात्रौ" शत०ब्रा०२,३,४,२ । "नैनमेते रश्मयः प्रत्यायन्ति" शत०ब्रा०१४, ८,६,२ ।

उद्—उद्गतौ अक० । "उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च" सा०द० । उदयः । उत्क्रमणे अक० । उदेति हवै सर्वेभ्यः पाप्मभ्योय एवं वेद" छा०उ० । अभि+उद्+आभिमुख्येनोद्गतौ "किञ्चिदभ्युदिते रवौ" म०त०पु०। प्रति+उद् प्रत्युद्द्यानेन गतौ "प्रत्युदियाय पार्व्वती" कुमा० सम्+उद् सम्यगुदये "यथादित्यःसमुद्यन् वै तमः पूर्व्वं व्यपोहति" भा०व० २०६अ० । "एककार्य्यं समुद्यन्तौ कृष्णौ युद्धेऽपराजितौ" भा०सभा०१अ० । सांहत्ये च समुदयः

उप+समीपगमने प्राप्तौ च "उपेयुषां मोक्षपथं मनीषिणाम्" माघः "योगी परं स्थानमुपैति दिव्यम्" गीता उपायः

दुर+दुर्गमे । [च्छत्रहस्तं त्वम्" भट्टिः

निर्—निर्गमने ।"निर्यदन्त्रविभूषितम्" दुर्गाध्यानम् । निरगा-

परा—प्रेतभावप्राप्तौ परेतः । पलायने च "यः परैति स जीवति" प्रतिपत्तौ "नैव श्रेयो धार्तराष्ट्रः परैति" भा०वन० ५अ० ।

परि—व्याप्तौ सक० परीतः "पवित्रं पर्य्येषि विश्वतः" ऋ० ७, १०६,१४, परिक्रमणे "प्रदक्षिणमग्निं परीत्य" गृह्य० । परिपाट्याम् पर्य्यायः "जिह्वा पर्य्येति मे मुखम्" भा० आदि० १५२ अ०। [यन्ति" अथ०१५,१७,८ ।

अनु+परि+परिपाट्या अनुगमने "संवत्सर एतद्दतवोऽनुपरि-

आ+परि अभिमुख्येन व्याप्तौ वि+परि+व्युत्क्रमप्राप्तौ विपर्य्ययः "विपर्य्ययन्तौ वा एतावग्निं भवतः" शत० ७,२,१,१५ ।"विपरीतमतोन्यथा" ज्योति०। "निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव !" गीता

प्र+परलोकगतौ अक० प्रेतः "प्रेत्य संज्ञास्ति" कठो० अपगतौ च "तस्मात्तदात्तस्मात् प्रैति रसः" वृह०उ० । प्रकर्षेण गतौ सक० "प्रयन्ति सर्वबीजानि रोप्यमाणानि चैव ह" भा०व० १९१ अ०।

अभि+प्र+अभिलाषे "कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्" पा० अभिप्रायः "अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मङ्गलम्" रघु० ।

प्रति+प्रतिगमने "सरस्वतोद्वैतवनं प्रतीयुः" "राज्ञः प्रतीयाय गुरोः सकाशम्" रघुः प्रतीयुषा पूर्ददृशे जनेन" भट्टिः । ज्ञाने प्रत्ययः प्रतीतिः । "उच्चावचा जानपदधर्मा ग्रामधर्माश्च तान् विवाहे प्रतीयात्" आश्व० प० "सर्वोह्यात्मास्तीति प्रत्येति न नाहमस्मीति" "सर्वो-लोको नाहमस्मीति प्रतीयात्" शा०भा० "कलहंसमालाः प्रतीयिरे श्रोत्रसुखैर्निनादैः" भट्टिः । विख्यातौ "सोऽयं वटःश्याम इति प्रतीतः" रघुः "तं प्रतीतं स्वधर्मेण" मनुः "चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्हि काव्यतः—प्रतीतैव" सा०द० विश्वासे "पतिः प्रतीतः प्रसवोन्मुखीं प्रियाम्" रघुः "बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः" "बलवदपि दूयमानं प्रत्यापयतीव मां हृदयम्" शकु० "ताः स्वचारित्रमुद्दिश्य प्रत्याययतु मैथिली" रघुः।

सम्+प्रति+सम्यग्ज्ञाने निश्चये सम्यग्विश्वासे च। "किं तत्कष्टं वेत्युपलब्धसंज्ञाविकल्पयन्तोऽपि न संप्रतीयुः" भट्टिः ।

वि+विगमे करिष्ये "पितरः कामं "व्येतु वोमानसोज्वरः" भा० आ०९६अ० "अनुमानं द्विविधं वीतमवीतञ्च" सा०कौ० "वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते" "नियतो वीतमत्सरः" मनुः । "वीतशोकभयक्रोधः" गीता ।

सम्+सङ्गमे मेलने अक० "आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः सोम ! वृष्ण्यम्" ऋ०१,९१,१६,"पार्थिवाः सर्वे समीयुस्तत्र भारत !" भा०आ०१८०अ० "राक्षसौ हरियुग्माभ्यां समराय समीयतुः" "किंनर्य्यो राक्षसैश्चैव समीयुर्मानुषैः सह" रामा०

अभि+सम् आभिमुख्येन सम्यग्गतौ सक० "तं जातमभिसयन्ति देवाः" अथ ११,५,२, णिचि अबोधने गमादेशः। गमयति ते अजीगमत् त बोधने तु प्रत्या(प)ययति ते प्रत्यापिपत् त-प्रत्याययित् त। सनि अबोधने गमादेशःजिगमिषति बोधे तु प्रतीयियिषति। उपसर्गस्यावर्णात् परस्य गुणभावेन एत्वं प्राप्तौ वृद्धिरेकादेशः। अवैति अवैमि उपैति।

इण्ड पु०न० इदि-रण् ष्ट०। उखाकर्षके संदंशाकारे पदार्थे "अथैनमिण्ड्वाभ्यां परिगृह्णाति असौ वा आदित्य एषोऽग्निरहोरात्रे इण्ड्वे अमुं तदादित्यमहोरात्राभ्यां परिगृह्णाति तस्मादेषोऽहोरात्राभ्यां परिगृहीतः यद्वेवैनमिण्ड्वाभ्यां परिगृह्णाति असौ वा आदित्य एषो अग्निरिमा उभयलोकाविण्ड्वे अमुं तदादित्यमाभ्यां लोकाभ्यां परिगृह्णाति तस्मादेष आभ्यां लोकाभ्यां परिगृहीतः परिमण्डले भवतः परिमण्डलौ ह्रीमौ लोकौ मौञ्जे स्थितौ तस्यो एवोक्तोऽथो अनतिदाहाय" शत० ब्रा० ६,७,१,२५,२६, "परिमण्डलाभ्यामिण्ड्वाभ्यामुखां परिगृह्णाति" कात्या०१६, ५,२,२, "उखा याभ्यां गृह्यते तौ इण्ड्वौ" कर्क०।

इत् त्रि०एति गच्छति इ-क्विप्।१गन्तरि व्याकरणोक्ते प्रक्रियाकालोच्चारिते प्रयोगकालेऽस्थायिनि वर्णवेदे यथा तिप् सिप् इत्यादौ पकारादि ते च "उपदेशेऽजनुनासिक इत्" "हलन्त्यम्" "न विभक्तौ तुस्माः" "आदिर्ञिटुडवः" "षः प्रत्ययस्य" "चुटू" "लशक्वतद्धिते" पा०सूत्रेषु सापवाद दर्शिताः तस्य लोप" इत्यनेन तस्य प्रयोगेऽदर्शनञ्च विहितम् "आदिरन्त्येन सहेता" पा० २ अनन्तरार्थे ३अवधारणार्थे च अव्य० "यदेदन्ता अददृहन्त पूर्व आदित्" यजु०१७,२५,, "आत् इत् इति च्छेदः इत् एवार्थे" वेददी० "उपोषेन्नु मघवन्! भूय इन्नु" यजु०३,३४, इत् एवार्थे" वेददी० ५इत्थमित्यर्थे च "सश्चाह्निवेत्तानि वरुणस्य व्रतानि" यजु०४,२०, "इदित्यव्ययमित्थमित्यर्थे" वेददी०

इत त्रि०इ-क्त।१गते "वनितानितया रजनीवधूः" रघुः भावे क्त। २गतौ "तद्दितादियादयो पयः" शत०ब्रा०६,२,१,१२। ३ज्ञाने च न०। "वीतभयीतश्चेति" सां०कौ०।

इतर त्रि०इना कामेन तीर्य्यते तॄ-अप् तरति पचाद्यच् वा। १नीचे पामरे "इतरदृत परिभूय ज्ञानम्, अविगणय्य तपःप्रभावम्, उन्मूल्य नाम्नोर्य्यं, सन्त्यजेन जडोकृतः" काद०। ईयतेऽनेन इतः विशेषस्तं राति रा क। २भेदाश्रये। "इतरतापशतानि यथेच्छया वितर तानि सहे चतुरानन!" उद्भटः। "यत्र हि द्वैतमिव भवति तत्रेतर इतरम् पश्यति" श्रुतिः। "ते यतध्वं परं शक्त्या विजयायेतराय वा" भा०आ०१०अ०। वर्णाश्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्म्मानशेषतः" या० स्मृ० "इतराणि च रक्षांसि मेतुर्वानरकोटिषु" "इतरेदहने स्वकर्म्मणाम्" रघुः "तमिमं कुरु दक्षिणेतरम्" कुमा०। अस्य सर्व्वनाम कार्य्यम्। इतरे इतरस्मै इतरस्मात् इत्यादि। "विजयायेयराय वै इत्यादि छान्दसम् न तत्कार्य्यम्। वर्णश्रमेतराणामित्यत्र बहुव्रीहिः तेन न सर्व्वनामकार्य्यम्। एवं "शरं सव्येतरे भुजे" रघुश्लोकेऽपि बहुव्रीहिः। तसिल् इतरतः। "जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञः स्वराट्" भाग०। थाल् इतरथा "एवं देवत्वेतरथा मानुषे" शत०ब्रा ६,८,१,८, इतरेण निर्वृत्तम् संकाशादि०अञ्। ऐतरः। इतरनिर्वृत्ते त्रि० इतरस्यापत्यम् शुभ्रा० ढक्। ऐतरेयःतदपत्ये पुंस्त्री।

इतरेतर त्रि०इतर+द्वित्वं समासवद्भावश्च। अन्योन्यशब्दार्थे। "स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्यायाविभक्तेरामभावो वा वक्तव्यः" वार्त्ति० इतरेतराम् इतरेतरं वा इमे ब्राह्मणौ कुले वा भोजयतः" सि०कौ०। समासवद्भावात् वृत्तिमात्रे पुंभावः इतरेतरेण "दलद्वये टाबभावः क्लीवे चाड्विरहः स्वमोः। समासे सोरलुक् चेति सिद्धं बाहुलकात्त्रयमित्युक्तं कार्य्यं तेन क्लीवे इतरेतरमित्येव। "इतरेषां तु वर्णानामितरेतरकाम्यया" मनुः। "यथा नाभिचरेतां तौ वियुक्तावितरेतरम्" मनुः। परमतदादिवत् सर्व्वनामकार्य्यम्। किन्तु नाद्ड इति भेदः "व्यूहावुभौ तावितरेतरस्मात्" रघुः

इतरेतरयोग: पु०इतरेतरस्य योग१ अन्वयः। प्रत्येकप्राधान्येन सर्व्वेषामन्वये। तदर्थे हि द्वन्द्वसमास इष्यते सचानेकवत् प्रत्येकप्राधान्यात्। धवश्च खदिरश्च इति वाक्ये हि धवखदिरौ इत्यत्र भिनत्तीत्यादि क्रियायां प्रत्येकस्य प्राधान्येनैवान्वयः तथा च एकजातीयक्रियान्वयितावच्छेदक विशिष्टे प्रत्येकान्वयबोधकत्वे इतरेतर योगाख्यः द्वन्द्वः संहतिप्राधान्ये तु समाहारद्वन्द्वः इति भेदः। २परस्परसम्बन्धे च।

इतरेतराश्रय पु० इतरेतरमाश्रयति आ+श्रि-अच्। अन्योन्याश्रये तर्कदोषभेदे अन्योन्याश्रय शब्दे २१७पृष्ठे विवृतिः।

इतरेद्युस् अव्य० इतरस्मिन्नह्नि इतर+एद्युस्। इतरदिवसे इत्यर्थे।

इतश्चेतश्च अव्य०। इतश्च इतश्च। अनियतदिग्भागादौ।

"इतस्ततश्च विचरन् तस्मिन् मुनिवराश्रमे" देवीमा०।

इतस्ततस् अव्य०द्वन्द्वः। अनियतस्थाने इत्यर्थे "लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभैरितस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः" कुमा०।

इतस् अव्य० इदम्+तसिल् इशादेशः। १अस्मादित्यर्थे "इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम्" कुमा०। २अस्मिन्नित्यर्थे च। "इतोनिषीदेति विसृष्टभूमिः" कुमा०। "प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात्" रघुः।

इति अव्य० इण-क्तिच्। १हेतौ, २प्रकाशने, ३निदर्शने, ४प्रकारे, ५अनुकर्षे, ६समाप्तौ, ७प्रकरणे, ८स्वरूपे, ९सान्निध्ये, १०विवक्षानियमे, ११मते, १२प्रत्यक्षे, १३अवधारणे, १४व्यवस्थायाम्, १५परामर्शे, १६माने, १७इत्यर्थे, १८प्रकर्षे,१९उपक्रमे च। तत्र स्वरूपद्योतकता त्रिधा शब्दस्वरूपद्योतकता प्रातिपदिकार्थद्योतकता वाक्यार्थद्योतकता चेति भेदात्। तत्र शब्दस्वरूपद्योतकत्वे तद्योगे न प्रथमा। "कृष्णेति मङ्गलं नाम यस्य वाचि प्रवर्त्तते" पुरा० "अतएव गविल्याह भूसत्तायामितीदृशम्" भर्तृहरिः "रामरामेति रामेति कूजन्तं मधुरं वचः" रामा० "रामेति रामभद्रेति रामचन्द्रेति वा जपन्" रामकवचम्। प्रातिपदिकार्थद्योतकत्वे प्रथमा। "चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरस्ततः शरीरीति विभाविताकृतिम्। विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः" माघः। "दशरथ इत्युदाहृतः" भट्टिः। "वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः" कुमा०। वाक्यार्थद्योतकत्वे न प्रथमा निपातेनाभिहिते प्रतिपादिकार्थे एव प्रथमाविधानात् वाक्यस्य च शक्त्या लक्षणया वा एकार्थबोधकत्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावात् "भू सत्तायामितीदृशम्" भर्तृ० "श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतास्रुतार्थस्य कल्पनात्। प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदोषिका" मीमांसाका०। तत्र हेतौ "इतीव धारामवधीर्य्य" नैष० "इति स्म सा कारुतरेण लेखितम्" नैष०। प्रकारे "इति मदमदनाभ्यां रागिणः स्पष्टरागाः" माघः प्रकाशार्थे इतिहरि इत्यादौ अव्ययो०इदमर्थे "विरोधिसिद्धसितिकर्त्तुमुद्यतम्" प्रकरणे इतिकर्त्तव्यमितिकर्त्तव्यम्। इतिवृत्तम्। भावे क्तिन्। २०गतौ २१त्यागे च स्त्री "प्रासावीद्विपत्प्र चतस्रदित्यै" ऋ० १,१२४,१" । २२ ऋषिभेदे पु०।

इतिक त्रि० इतं गमनमस्त्यस्य ठन्। गतिमति ततः नडा० गोत्रापत्ये फक्। ऐतिकायनः तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री

इतिकथ त्रि० इति इत्थं कथा यस्य। अर्थशून्यवाक्यप्रयोक्तरि अश्रद्धेयवचने।

इतिकथा स्त्री इति इत्थं कथा। अर्थशून्यवाक्ये मेदि०।

इतिकर्त्तव्य त्रि० इति इत्थं कर्त्तव्यम्। इत्थंकर्त्तव्ये परिपाटीयुक्ते कर्तव्ये। "एवं सर्व्वं विधायेदमितिकर्त्तव्यमात्मनः" मनुः "संदिदेशेतिकर्त्तव्यम् वज्रवेगप्रमाथिनौ" भा०व०२८५अ० "स च व्यवहारः कोऽयं कतिविधः कथञ्चेतिकर्त्तव्यताकलापोनाभिहितः" इति मिता०" कथयन्त्विति कर्त्तव्यं श्वःकाले करवामहे" भा० आ० १९५ अ०। "धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना। इतिकर्त्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति" पुरा० इतिकृत्यादयोप्यत्र। "तेषु तेष्वितिकृत्यं हि पुरुषस्य समाप्यते" मनुः। "ततोऽर्ज्जुनस्य कृष्णस्य विनिश्चित्येतिकृत्यताम्" भा० आ०२२० अ०।

इतिवृत्त न० इत्थं वृत्तम्। इदंप्रकारान्विते चरिते। "इतिवृत्तं नरेन्द्राणामृषीणाञ्च महात्मनाम्" भा० आ०२अ० उपचारात् तज्ज्ञापके २पुराणादौ च। "ममेतिवृत्तं किल गेयमद्भुतम्" रामा०। "दूरानुवर्त्तिनि स्यात् तस्य प्रासङ्गिकेतिवृत्ते तु" सा०द०।

इतिश पु० ऋषिभेदे। तस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक्। ऐतिशायनस्तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री।

इतिह अव्य० इति एवं ह किल इन्द्वः। उपदेशपरम्परायाम् यथाऽत्र वटे यक्ष इत्युपदेशपरम्परैव न तु केनापि दृष्टा तथा कथितम्। इति तस्य प्रसिद्धिमात्रता "इतिहोचुर्वृद्धा" सा०कौ०।

इतिहास पु० इतिह पारम्पर्य्योपदेश आस्तेऽस्मिन् आस-आधारे घञ् ३त०।"धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितम्। पूर्ववृत्तकथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते" इत्युक्तलक्षणे पुरावृत्तप्रकाशके भारतादिग्रन्थे। "इतिहासपुराणाद्यैः षष्ठं सप्तमं नयेत्" दक्षः "स्वाध्यायं श्रावयेत् पित्र्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि। आख्यानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च" मनुः। "वाकोवाक्येतिहासपुराणः पञ्चमोवेदानां वेदः" छा०उ० "इतिहासोत्तमादस्माज् जायन्ते कविबुद्धयः। पञ्चभ्य इव भूतेभ्योलोकसंविधयस्त्रयः। भारतस्येतिहासस्य पुण्यां ग्रन्थार्थसंयुताम्। संस्कारोपगतां ब्राह्मीं नानाशास्त्रोपबृंहिताम्" भा०आ० १अ०इत्युक्ते, भारतस्येतिहासरूपत्वम्। "इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्" स्मृतिः। २अन्यस्मिन् पुरावृत्ते स च भारते शान्तिप-

र्व्वादौ "अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्" इत्यनेन बहुकृत्वो दर्शितः। "नवमेऽहनि तार्क्ष्यो वैपश्चितस्तस्य वयांसि विशस्तानीमान्यासत इति वयांसि ब्रह्मचारिण इत्युपसमानीताः स्युस्तानुपदिशतीतिहासोवेदः सोयमितीतिहासमाचक्षीत" आश्व०श्रौ० वेदभागविशेषस्यैवेतिहासरूपत्वमुक्तम्। तत्र पुरावृत्तप्रतिपादकत्वात् तथेति बोध्यम् तदभिप्रायेणैव "वाकोवाक्येतिहासपुराण इति" छान्दोग्यवाक्यमिति द्रष्टव्यम्। पौराणिकमतसिद्धे २ऐतिह्ये प्रमाणे च।

इतिहासपुराण न० इतिहासावेदकं पुराणम्। आथर्वणवेदभागभेदे समा०द्व० २इतिहासपुराणसमाहारे च।

इत्कट पु० इतं गन्तारं जनं कटति आवृणोति स्वशिखास्थफलेन कट—आवरणे अच् ईत० (ओकड़ा) वृक्षे तत्समीपगन्तुर्वस्त्रादौ हि तत्फलसंयोगात् गतिनिरोध इति लोकप्रसिद्धम्।

इत्किला स्त्री किल—शौक्ल्ये क किलः इत् गतः किलः शौक्ल्य यस्मात्। रोचनायाम् गन्धद्रव्यभेदे शब्द च०।

इत्थम् अव्य० इदम्+थमु। १इदंप्रकारे इत्थम्भावः इत्थम्भूतः। २अनेन प्रकारेणेत्यर्थे च "इत्थमत्र विलपन्तमसुश्रुत्" नैष०। "इत्थं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपम्" कुमा० "इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थम्" रघुः। "इत्थमाराध्यमानोऽपि" कुमा० "इत्थं क्षितीशेन वसिष्ठधेनुः" रघुः। "सिद्धाप्रयोगे एतस्मिन् उपपदे णमुल्। इत्थङ्कारम् इत्थम्भावमित्यादि।

इत्थम्भाव पु० इत्थं भावः प्राप्तिः भू—प्राप्तौ घञ्। कस्यचित् प्रकारस्य प्राप्तौ।

इत्थम्भूत त्रि० इत्थं कञ्चित् प्रकारं भूतः प्राप्तः भू—कर्त्तरि क्त। कञ्चित् प्रकारं प्राप्ते "इत्थम्भूतलक्षणे". लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सास्विति" च पा०।

इत्थशाल पु० इत्थं शल—अच् पृ०। नील०ता०उक्ते योगभेदे बहिदृतिः यथा "शीघ्रेऽल्पभागैर्बहुभागमन्देऽग्रस्थे निजं तेज उपाददीत स्यादित्थशालोऽयमथो विलिप्तालिप्ताई-हीनोयदि पूर्णमेतत्। शीघ्रोयदा भान्यतरस्थितः सन् मन्देऽग्रभस्थे निदधाति तेजः। स्यादित्थशालोयमथैष दीप्तांशकाधिकांशैरिह मन्दपृष्ठे। तदा भविष्यद्गणनीयमित्थशालं निर्भयं शुभयोगमाहुः"। "लग्नेशकार्य्याधिपयोर्यदैव योगस्तदा कार्य्यमुशन्ति सन्तः। लग्नेशकार्य्याधिपतत्सहायायत्न सुरक्तिन् मतिसौम्यदृष्टे। तदा बलाढ्य कथयन्ति योगं विशेषतः स्नेहदृशाऽतिशस्तः। स्वर्क्षादिवत्स्यान्मन्मः शुभैश्चेत् सुतेक्षितोभूद्विवाम्यथास्ते। तदा शुभं प्रागभवत् सुपूर्णमध्ये भविष्यत्यपवर्त्तते च। व्यत्यस्तमस्माद्विपरीतभावेऽथेष्टेक्षितोऽनिष्टग्रहे प्रपन्नः। अभूच्छुभं प्रागशुभं त्विदानीं संयातुकामे न च भावि वाच्यम्" नील०ता०। "प्रागिक्कवालोऽपर इन्दुवारस्तथेत्थशालोऽपर ईसराफः" "चेदृष्टभेशेन कृतेत्थशालः" नील० ता० कम्बूलादौ विशेषः तत्तच्छब्दे वक्ष्यते अस्त्यर्थे इनि। इत्थशाली तादृशयोगवति ग्रहे।

इत्था अव्य० इदम्+थाल्—इदादेशः। १इत्थमित्यर्थे। "क इत्था वेद यत्र सः" कठो० "इन्द्रमित्थागिरोममाच्छाः" ऋ० २०२,४,२। २सत्ये निरु०इदम्+थम् डादेशः। ३इदंप्रकारेत्यर्थे। "इत्थाधिया यज्ञवन्तः" ऋ० ३,२७,६,

इत्य त्रि० इण—कर्म्मणि क्यप्। गम्ये। "इत्यः शिष्येण गुरुवत्" भट्टिः। "इत्येऽनभ्यासस्य" वार्त्ति० श्रुम् अन्यभ्यासमित्यः दूरतः परिहर्त्तव्यः" सि०कौ०। भावे क्यप्। २गतौ स्त्री। "स्तेनस्येत्यामन्विहि तस्करस्य" यजु०१२,२२ "इत्यां गतिम्" वेददी०।

इत्यक पु० इत्यार्थं कायति शब्दायते कै—क इत्यायां गतौ राजभवनप्रवेशे अधिकृतोवा कन् ह्रस्वः। प्रतीहाराधिकारिणि द्वारपाले।

[ईत्वरी।

इत्वन् त्रि० इण्—क्वनिप्। गन्तरि स्त्रियां ङीप् वनोरश्च।

इत्वर त्रि०इण्—क्वरप्। १पथिके, २नीचे, ३क्रूरकर्म्मणि च। ४षण्डे पु०। स्त्रियां करबन्तत्वात् ङीप्। सा चाभिसारिकायां ५स्त्रियाञ्च "सपत्नीत्वरं स्वा जगत्" ऋ० १०,८८,४।

[इच्छब्दे उ०।

इद् अव्य० इदि क्विप् वा० नलोपः। इत् इत्यस्यार्थे एवकारार्थे

इद ऐश्वर्य्ये इदित् भ्वा० पर० अक० सेट्। इन्दति ऐन्दीत् इन्दाम्—बभूव आस चकार। इन्द्रः।

इदंयुग न० कर्म्म०। एतद्युगे। इदंयुगे साधुः प्रतिजुगा० खञ्। ऐदंयुगीनः एतद्युगसाधौ त्रि०।

इदङ्कार्य्या स्त्री इदं कार्य्यं यस्याः। १दुरालभायां शब्दच० २एतद्रूपकार्य्यान्विते त्रि०।

इदन्तन त्रि०अस्मिन् काले भवः नि०ख्युल् तुट् च। इदानीन्तने "शक्तिहीनैरिदन्तनैः" बृह०स्मृतिः।

इदन्ता स्त्री इदमो भावः। इदंशब्दार्थभावे अङ्गुल्यादिना दर्शनयोग्यतायाम् "अनिर्द्देश्यमिति" श्रुतिपदव्याख्याने "इदन्तयानिर्द्देष्टुमशक्यम्" भाष्यम्।

इदन्द्र पु० इदं पश्यति दृश—बा० डम् दैत०। परमात्मनि तस्य निरुक्तिरैतरेये दर्शिता यथा "स एतमेव पुरुषं ब्रह्म

ततममपश्यदिदमदर्शमिति तस्मादिदन्द्रो नाम इदन्द्रो ह वै नामैनमेवमिदमिन्द्रं सन्तमित्याचक्षते परोक्षेण, परोक्षप्रिया हि देवाः" ऐत० उ०। विवृतञ्चैतद्भाष्ये। "यस्मादिदमित्थं यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्व्वान्तरमपश्यन्नपरोक्षेण। तस्मादिदं पश्यतीति इदन्द्रो नाम परमात्मा। इदन्द्रो ह वै नाम प्रसिद्धो लोक ईश्वरः। तमेवं इदन्द्रम्। इदमितिपरोक्षाभिधानेनाचक्षते ब्रह्मविदः संव्यवहारार्थं पूज्यतमत्वात् प्रत्यक्षनामग्रहणभयात्। तथा हि परोक्षप्रियाः परोक्षनामग्रहणप्रिया एव ह्येव हि यस्माद्देवाः किमु सर्व्वदेवानामपि देवो महेश्वरः" विवृतमेतदानन्दगिरिणा "तस्येदन्द्रनामप्रसिद्धावपि तस्य ज्ञानस्याऽपरोक्षत्वमिति वक्तुं तस्मादिन्द्र इति वाक्यम् तद्व्याचष्टे। यस्मादिति॥ यस्मात् सर्वान्तरं ब्रह्म इदमित्यपरोक्षं प्रत्यगात्मत्वेनाऽपश्यदित्यन्वयः। कथमिदन्द्रनामत्वमत आह। इदन्द्रो ह वा इति। नन्विन्द्रो मायाभिरित्यादाविन्द्रप्रसिद्धेर्न त्विदन्द्र इत्यत आह। तमेवमिति। इदन्द्रस्यैव सतः परोक्षार्थम् अक्षरलोपेनेन्द्र इत्याहुरित्यर्थः। परोक्षोक्तेः प्रयोजनमाह। पूज्येति। पूज्यानां परोक्षतयैव नाम वक्तव्यमित्यत्र प्रमाणमाह। तथा हीति। देवा इति पूज्या इत्यर्थः। अत एवाचार्य्या उपाध्याया इत्युक्तावेव प्रीतिं कुर्व्वन्ति लोके, न तु विष्णुमित्रादिनामग्रहण इति भावः। नाम्नः परोक्षत्वं नाम यथार्थनाम्नो रूपान्तरकरणेन स्वरूपाच्छादनमिति ज्ञेयम्"।

इदम् त्रि० इदि-कमि नलोपश्च। १पुरोवर्त्तिनि २दृश्ये ३बुद्ध्योपस्थापिते "इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपवर्त्ति चैतदो रूपम्। अदसस्तु विप्रकृष्टम् तदिति परोक्षे विजानीयात्" इत्युक्तेः सन्निकृष्टवाचित्वमस्य अतएव "अस्येति प्रत्यक्षादिसन्निधापितस्य जगत इदमा निर्देशः" शा० भा० उक्तम्। सन्निकृष्टत्वञ्च बुद्धिमात्रेण, तच्च ज्ञानलक्षणया स्मरणादिना च भवति तेन "कौमुदीयं विरच्यते" इत्यत्र भाविन्यामपि कौमुद्यां बुद्ध्या सन्निधापितत्वेन इदंशब्दप्रयोगः। अतएव तदादेः बुद्धिस्थत्वोपलक्षितधर्म्मावच्छिन्ने शक्तिरिति नैयायिकादयः। तादृशार्थपरत्वे एवास्य सर्व्वनामता शब्दस्वरूपपरत्वे तु न। "इदमोऽन्वादेशे" पा० "इदमा निर्देशः" शा० भा० "इदमस्तु सन्निकृष्टम्" "अयमुदयति विततोर्द्ध्वरश्मिजालः" माघः। "अयमच्छति पन्नगरानुचरः" सा० द० टी० "इदं किलाव्याजमनोहरं वपुः" शकु० "अयमसौ भगवानुत पाण्डवः" किरा०। "इमं विवस्वते योगम्" गीता "इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम्" मनुः। अन्वादेशे एनादेशः द्वितीयाटौस्सु "एनं युवानं पतिं वः" इति वृषोत्सर्गमन्त्रः"। "यद्येनमुज्झसि तदा कतरोवरस्ते" नैष०। "अनेन यूना सह पार्थिवेन" रघुः। अनूक्तौ एनेन। एवम् अनयोः एनयोः। सर्व्वनामकार्य्यम्। इमे अस्मै अस्मात् एषाम् अस्मिन् स्त्रियाम् इयम्। "इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रियः" कुमा० "इतीयं वैदिकी श्रुतिः" मनुः। अस्यै अस्याः आसाम्। अकाकच्। इमकौ इमकेनेत्यादि प्रत्यक्षविषयतयास्मच्छब्दार्थेऽस्य क्वचित् वृत्तिः "अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने!" "जनोऽयमुच्चैः पदलङ्घनोत्सुकः" "इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम्" कुमा०। इह। थमु इत्थम् थाल् इत्था। दानीम् इदानीम्। त्रल् अत्र तसिल् इतः। अयम् अव्ययमपि। तेन ख्युल् तुट् च। इदन्तनः। मयट् इदम्मयः। स्त्रियां ङीप्। वतिं इयान् स्त्रियाम् ङीप् इयती।

इदा अव्य० इदम् दाच् वेदे नि०। इदानीमित्यर्थे "इदा हि ते वेविषतः" ऋ० ६,२१ "इदा इदानीमिति भा०। इत् आ इन्ध०। सम्यगवधारणादौ तद्युक्ते इत्येवंरूपे। इदावत्सरः। तस्य निरुक्तिस्तच्छब्दे वक्ष्यते।

इदानीम् अव्य० इदम्-दानीम् इश् च। सम्प्रत्यर्थे। "इदानीमावयोर्मध्ये सरित्सागरभूधराः" उद्भटः। "सा चेदानीं प्रचेतसः" रघुः "इदानीञ्चेन्मातः क्षिपसि शमनायेव द तदा" जगन्नाथः। भवार्थे ख्युल् तुट् च। इदानीन्तनः वर्त्तमानकालभवे त्रि० स्त्रियां ङीप्। "वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी वेति" सा० द०।

इदावत्सर पु० इदाचिह्नितः वत्सरः। वत्सरपञ्चकान्तर्गते वत्सरभेदे तदानयनप्रकारो यथा "शकाङ्कात् पञ्चभिः शेषात् समाद्याद्यास्तु वत्सराः। संपरीदानुपूर्व्वास्ते तथोदापूर्व्वका मताः" ज्यो०। तथा च एकाङ्के शिष्टे संवत्सरः, द्व्यङ्के परिवत्सरः, त्र्यङ्के इदावत्सरः, चतुरङ्के अनुवत्सरः, पञ्चाङ्के शिष्टे उदावत्सरः। तेषां फलन्तु मल० त० विष्णुध०। "संवत्सरे तथा दानं तिलस्य तु महाफलम्। परिपूर्व्वे तथा दानं यवानाञ्च द्विजोत्तम!। इदापूर्व्वेऽन्नवस्त्राणां धान्यानाञ्चानुपूर्व्वके। उदासंवत्सरे दानं रजतस्य महाफलम्" उदावत्सरस्थाने इद्वत्सरोऽपि "परिवत्सरोऽसीदावत्सरोऽसीद्वत्सरोऽसि" राज० श्रु० "नभोमण्डलं सह द्यावापृथिव्योर्मण्डलाभ्यां कालश्चैन सह भुञ्जीत सं कालं संवत्सरं परिवत्सरमिदावत्सरमनुवत्सरमुद-

त्सरमिति भानोर्मान्द्यशैघ्र्यसमागतिभिः समामनन्ति” भाग०५स्क०। “मण्डलाभ्यां चन्द्रार्कमण्डलाभ्यां सह भुङ्क्तेति तेन यदा सूर्य्यस्य शुक्लप्रतिपदि संक्रान्तिर्भवति तदा सौरचान्द्रयोर्मासयोर्युगपदुपक्रमो भवति स संवत्सरः। ततः सौरमानेन वर्षे षट् दिनानि वर्द्धन्ते चान्द्रमानेन च षट् ह्रसन्तीति द्वादशदिनव्यवधानादुभयोरप्यपश्चाद्भावो भवति एवं पञ्च वर्षाणि गच्छन्ति तत्र द्वौ मलमासौ भवतः। ततः पुनः षष्ठः संवत्सरः” श्रीधरः। तथा च समकालारब्धसौरचान्द्रमासयुक्तोवत्सरःसंवत्सरः चान्द्रसौरमासयोरारम्भे समत्वपरिवर्ज्जितमासारब्धोवत्सरः परिवत्सरः। इद् इत्थं परिवत्, आरम्भे समत्वपरिवर्ज्जनवत्त्वेऽपि अन्ते तयोः समत्वस्यागतिमान् वत्सरः इदावत्सरः। अनुगतः सौरसंक्रान्तिं चान्द्रो मासो यत्र तादृशोवत्सरः अनुवत्सरः। अस्य वर्षस्यासंक्रान्तमासशून्यतया संक्रान्त्यनुगतचान्द्रमास घटितत्वेन तथात्वम्। उत्क्रान्तो रविसंक्रान्तिं चन्द्रमासोऽत्र पुनः समकालारम्भागतिमांश्च योवत्सरः स उदावत्सरः। अत्रैव इद्वर्षत्वं चान्द्रसौरयोर्मासयोरारम्भे समकालप्राप्त्यैव। एवमेषामन्वर्थकता द्रष्टव्या। पञ्चमवर्षे मलमासद्वयपातकथनमपि “पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावधिमासकौ। तेषां कालातिरेकेण ग्रहाणामतिचारतः” एतच्च प्रायिकं “द्वात्रिंशद्भिर्गतैर्मासैः दिनैः षोड़शभिस्तथा। घटिकानां चतुष्केण पतति ह्यधिमासकः” काल० धृतसिद्धान्तवाक्यात् तेन प्रागुक्तभारतवाक्यं “मलमासः स विज्ञेयोमासे त्रिंशत्तमे भवेदिति” काठकगृह्यवाक्यञ्च ज्योतिःशास्त्रोक्तमध्यमानमाश्रित्यैव। सिद्धान्तवाक्यं तु स्फुटमानमाश्रित्येत्यनयोरविरोधः। एवमेव माधवादयः

इद्वत्सर पु० इद्-उ वत्सरः। इदावत्सरे। “इद्वत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय” अथ०६,५५,३।

इद्ध न० इन्ध-भावे क्त। १आतपे, २दीप्तौ, ३आश्चर्य्ये। च। कर्त्तरि-क्त। ४दीप्ते ५दग्धे च त्रि०। “समिद्धशरणादीप्ता” भट्टिः। “तमिद्धमाराधयितुं सकर्म्मकैः” माघः। “इद्धाबोधैरिति” भट्टौ बोधे इद्धत्वं सर्वशास्त्रस्फूर्त्त्याधर्षणाहितत्वम् शासने इद्धत्वमप्रतिहतत्वम्। [महो ददाधि” भाग०।

इद्धा अव्य० इन्ध-धाच् नि०। प्राकाश्ये स्वरादिः “समिद्धमिद्धेश!

इध्म न० इध्यतेऽग्निरनेन इन्ध-मक्। १काष्ठे “यस्त इध्मं जभरत् सिष्विदानः” ऋ०४,२,६, “इध्मं काष्ठभारम्” भा०। २यज्ञियवर्त्मिद्धे दे पु०। तत्प्रमाणकरणप्रकाराद् कात्या०श्रौ० दर्शितम्। “अयुग्धातूनि यूनानि” सू०। “इध्मबन्धनबर्हिर्बन्धनार्थानि यूनानि संनहनानि रज्जवोऽयुग्धातूनि भवन्ति। धातवस्तृणमुष्टिप्रक्षेपाः अयुजो विषमा एकत्रिपञ्चसप्तनवादिविषमसंख्या धातवोयेषां तान्ययुग्धातूनि। तथा चापस्तम्बः “त्रिधातु पञ्चधातु वा शुल्वं करोतीति” शुल्वं रज्जुमित्यर्थः। “पञ्चविंशतिकुशमयानि यूनानि” इति यज्ञपार्श्वे। तथा “समूलानाममूलानां वा दर्भाणां पूर्ववत् शुल्वं कृत्वोदगग्रं निधायेति” इध्मप्रस्तावे। मानवे च “शुल्वं प्रतिदधात्ययुग्धातु प्रदक्षिणमिति”। तित्तिरिसूत्रे। “अथ त्रिरन्वाहितं शुल्वं कृत्वेति” कर्क०। बर्हिषो बन्धन प्रकारमाह। “प्रागग्रे यूनउदगग्रं बर्हिराचिनोति” सू०। प्रागग्रे यूने प्रागग्रे संनहने बन्धनार्थायां रज्जौ उदगग्रं बर्हिराचिनोति बन्धनार्थं स्थापयति” कर्क०। अथेध्मबन्धनस्य प्रकारमाह। “उदगग्रे प्रागग्रमिध्मम्” सू०। आचिनोतीत्यनुवर्त्तते उदगग्रे यूने संनहने प्रागग्रमिध्ममाचिनोति बन्धनार्थं निदधाति” कर्क०। “प्रत्यग्ग्रन्थीनवगूहति” सू०। इध्मबर्हिर्बन्धनार्थानां यूनानां ग्रन्थीन् प्रत्यगवगूहति यूने गाढं बद्ध्वा यूनस्याग्रमूले संकल्प्य प्रदक्षिणमावेष्ट्य इध्मबर्हिषोरग्रभागे प्रोतयित्वा पश्चादिति तयोर्मूलभागे अवगूहति प्रेरयति प्रत्यक्शब्देन इध्मबर्हिषोःपश्चाद्भागो मूलभाग इत्युच्यते दिग्वाचिनोर्बर्हिष्युदगग्रे निहिते असम्भवात्। काठके “ग्रन्थिं कृत्वा पुरस्तात् प्रत्यञ्चमपकर्षतीति”। मानवे “शुल्वस्यान्तौ समायम्य “पूषा ते ग्रन्थिमिति” प्रदक्षिणमावेष्टयति पश्चात् प्रत्यञ्चमपकर्षतीति” तैत्तिरीयेऽपि “पश्चात्प्राञ्चमुपगूहतीति”। आपस्तम्बः “पुरस्तात् प्रत्यञ्चं ग्रन्थिमुपगूहति पश्चाद्वा प्राञ्चमिति”। “अष्टादशेध्मं परिधिवृक्षाणाम्” सू०। “परिधीनां वृक्षाः पलाशखदिरविकङ्कतादयः परिधिवृक्षाः तेषां परिधिवृक्षाणां सम्बन्धिनः अष्टादशसंख्यकाष्ठकमिध्मं कुर्यात्। मानवे “समूलैर्दर्भैः पालाशं खादिरं रौहितकं वाष्टादशदार्विध्मं संनह्यति त्रींश्च परिधीन् योयज्ञियवृक्षस्तस्येति”। काठके “अष्टादशदारु शुल्वं समानवृक्षस्य संनह्यति विंशति मिष्टौ पशुबन्धे चेति”। अतएव सामिधेनीवृद्धौ काष्ठवृद्धिर्भवति ह्रासे च ह्रासो न भवति पित्र्यादौ, तथाह्यापस्तम्बः “सामिधेनीवृद्धौ काष्ठानि विवर्धन्ते प्रकृतितो ह्रसमानास्तु प्रकृतिवदिति”। उपलक्षणं तु “मानार्वदिध्मा

बर्हिरिति” वचनात् ह्रासः । “इध्मप्रमाणं चारत्निरिति सद्भिः प्रकीर्तितमिति”कात्यायनः(कर्मप्रदीपे) तथा “समित्पवित्रं वेदं च कुर्य्यात् प्रादेशसंमितम् । इध्मस्तु द्विगुणः कार्य्यः परिधिस्त्रिगुणः स्मृतः” “स्मार्ते प्रादेश इध्मो वा द्विगुणः परिधिस्तत” इति । “एकविंशति वा” सू०। अथ वा एकविंशतिमेकविंशतिसंख्याककाष्ठकमिध्मं कुर्य्यात् तथा चापस्तम्बः “खादिरं पालाशं वैकविंशतिदारुकमिध्मं करोति” । “ततः परिधीनेके” सू० । एके आचार्यास्तत एकविंशतिसंख्यकाष्ठकादिध्मात्त्रीणि काष्ठान्यरत्निमात्राण्येवोपादाय परिधीन् परिदधति“तद्धैकइध्मस्यैवैतान् परिधीन् परिदधतीति” श्रुतेः । अथ वैकमेवेदं सूत्रम् “एकविंशति वा ततः परिधीनेके” इति एके आचार्य्या विकल्पेन एकविंशतिसंख्यकाष्ठमिध्मं कुर्वन्ति तत इति तस्मादेवैकविंशतिकाष्ठकेध्मात् परिधी॰ परिदधति च । एतदेव युक्ततरम् आपस्तम्बसूत्रे एकविंशतिकाष्ठानां विभागदर्शनात् । तथाचाहापस्तम्बः “खादिरं पालाशं वैकविंशतिदारुकमिध्मं करोति त्रयः परिधयः पालाशकाष्ठकाः खादिरौदुम्बरविल्वरोहितकविकङ्कतानां ये वा यज्ञिया वृक्षा आर्द्राः शुष्का वा सत्वचकाः,स्थविष्ठो मध्यमोऽणीयान्द्राघीयान्दक्षिणार्ध्यो ह्रसिष्ठ उत्तरार्ध्यो द्वे, आघार समिधावनुयाज समिदेकविंशतिः समूलानाममूलानां वा दर्भाणां पूर्व्ववच्छुल्वं कृत्वोदगग्रं निधायेति” । अथ एवंविधमेकीयमतम् यदेकविंशतिकाष्ठकः इध्मः । तस्मिन् पक्षे चेध्मादेव त्रीणि काष्ठान्यादाय परिधिपरिधानमिति । बन्धनानन्तरमिध्मबर्हिषोर्भूमौ निधानं न कार्यम् आपस्तम्बसूत्रे अनधोनिदधातीत्युक्तत्वात् । तद्धैक इध्मस्यैवैताम् परिधीन् परिदधतीत्यत्र हरिस्वामिनः तदु तथा न कुर्यादनवक्लृप्ता हि तस्यैते भवन्तीति बाह्णमात्रैः परिधिभिराद्रैस्त्र भवितव्यम् । इध्मस्तु शुष्कः इन्धनत्वादेव द्विप्रादेशश्च तेन ते इध्मैकदेशभूताः परिधित्वायासमर्थाः स्युः तदिदमाह अभ्याधानाय होति शुष्को ह्यादावाधेयः यावत्खरमात्रआहवनीये खरे सम्भवन्तीत्यभिप्रायः यस्तु परिधिवृद्ध्या आहरति सोऽवध्यवेष्टनीयादग्निखरादतिरिक्तमेवाहरति अग्निवेष्टनं च दाहभयान्न शुल्बमिति तऽएषावक्लृप्ता इति” कात्या० १,२,१४,२१ ।

“अपरमितं प्रणयनीयं त्रियूनम्”सू०। “प्रणयनस्यायं प्रणयनीयः तं प्रणयनीयमग्निप्रणयनार्थमिध्ममपरिमितमपरिमितकाष्ठकं त्रियूनं तिसृभिः संनहनरज्जुभिर्वेष्टितं कुर्य्यात् त्रीणि यूनानि बन्धनानि यस्य स त्रियूनः तं त्रियूनमिति । अपरिमितत्वं च प्रागुक्तेध्मकाष्ठसंख्यापेक्षयातिशयेनाधिकसंख्यकाष्ठकत्वम् । तेन चतुर्विंशतिसामिधेनीके षडिष्टकापशुस्तत्र सप्तविंशतिः काष्ठानि भवन्ति । ततश्च प्रणयनीये ततोऽप्यधिकानि अष्टाविंशतिप्रभृतीनि इष्टकासंख्यानि काष्ठानि भवन्ति”कर्क०।

छन्दोगप० “प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं परिकीर्त्तितम् एवंमिताः स्युरेवेह समिधः सर्व्वकर्मसु । समिधोऽष्टादशेध्मस्य प्रवदन्ति मनीषिणः । दर्शे च पौर्णमासे च क्रियास्वन्यासु विंशतिः । समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्ज्जिता । पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च इन्धनार्थं समिद्भवेत् । इध्मोऽप्येधार्थमाचार्य्यैर्हविराहुतिषु स्मृतः । यत्र चास्य निवृत्तिःस्यात्तत् स्पष्टीकरवाण्यहम् । अङ्गहोमसमित्तन्त्रसोष्यन्त्याख्येषु कर्मसु । येषां चैतदुपर्य्युक्तं तेषु तत्सदृशेषु च । अक्षभङ्गादिविपदि जलहोमादिकर्मणि । सोमाहुतिषु सर्व्वासु नैतेष्विध्मो विधीयते । “इध्मजातीयकाष्ठाद्र्प्रमाणमेक्षणं भवेत्” । “सुन्वन्द्भीतिरिध्मभृतिः पक्थ्यकैः” ऋ० ६,२०,१२ ।“इध्मानां काष्ठानां भृतिः”भा०। तुषितदेवगणभेदे स च भाग० ४स्क०१अ० दर्शितो यथा “तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिडस्पतिः । इध्मः कविर्विभुः स्वाह्नः सुदेवो रोचनोद्विषट् । तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवेऽन्तरे” भाग० ।

इध्मजिह्व पु० इध्मं काष्ठं जिह्वेवास्य । वह्नौ ।

इध्मवाह पु० लोपामुद्रागर्भजाते अगस्त्यपुत्रे ऋषिभेदे“सहस्रसम्मितः पुत्र एकोऽप्यस्तु तपोधन !” इति लोपामुद्रया प्रार्थितोऽगस्त्यस्तस्यां पुत्रमुत्पादयास तस्य नाम दृढस्युरिध्मवहनाच्च इध्मवाह इति नामान्तरं तदेदुक्तं भा०व० ९९ ।“तत आधाय गर्भन्तमगमत् वनमेव सः” “तस्मिन् वनगते गर्भोवदृधे सप्त शारदान् । सप्तमेऽब्दे गते चाथ प्राच्यवत् स महोज्ज्वलः । ज्वलदग्निप्रभावेन दृढस्युर्नाम भारत ! । साङ्गोपनिषदान् वेदान् जपन्निव महातपाः । तस्य पुत्रोऽभवदृषेः स तपस्वी महाद्विजः । स बालएव तेजस्वी पितुस्तस्य निवेशने । इध्मानां भारवहनाद्धेध्मवाहस्ततोऽभवत्” ।

इन गतौ तना०पर०सक०सेट् । निरुक्ते इन्वतीति बहुवचनान्त इति केचित् इनोति इनुतः इन्वन्ति इनोमि इन्वः इनुवः इनुयात् इनोतु इनु इनवानि ऐनोत् । ऐनीत् इयेन । निरुक्ते इन्वति इति एकवचनान्तत्वेन इन्वधातुरेवायमिति

वक्रत्वः स च भ्वादि० प० सेट् । दून्वति ऐन्वीत् दून्वामास तद्रूपम् । "ऋघायमाण दून्वसि" ऋ०१,१७६,१ ।

दून पु० दूण-नक् । १ सूर्य्ये, "नन्दत्रिषड्लग्नभवव्ययुत-व्यया दूनाद्वर्षपदं स्वभोच्चम्" नील० ता० । २प्रभौ "न न महीनमहीनपराक्रमम्" रघुः । ३न्टपविशेषे च ।

दूनक्ष णक्ष गतौ छान्दस दूकारोपसर्जनः भ्वा०पर०स०नक्ष-षद्रूपम् दूनक्षति "दूरेचत्तायछन्त सङ्गहनं यदिनक्षत्" ऋ०१,१२२,६, "दूनक्षत् व्याप्नोति णक्ष गतौ छान्दसदू-कारोपसर्जन इति भा० "शुक्रेण शोचिषाद्यामिनक्षत्, ऋ०१०,४५,७, [वृत्ते राजनि० ।

दूनानी स्त्री दूनमानयति अन—णिच्–अण् गौरा० । वटपत्री

दून्थिहा स्त्री ताजकोक्तायां मुथहायाम् । तदानयन-प्रकारादि नील० ता० उक्तम् यथा "स्वजन्मलग्नात् प्रति-वर्षमेकैकराशिभोगा मुथहा क्रमेण । स्वजन्मलग्नं रवि-तष्टयातंशरद्युतं सा भमुखेन्थिहा स्यात् । प्रत्यहं शरलिप्ता-भिर्वर्द्धते सानुपाततः । सार्द्धमंशद्वयं मासद्रत्याहुः केऽपि सूरयः । स्वामिसौस्येक्षणात् सौख्यं क्रुतदृष्ट्या भयं रुजः । भावालोकनसंयोगात् फलमस्या निरूप्यते । वर्षलग्नात् सुखास्तान्त्यरिपुरन्ध्रेष्वशोभना । पुण्यकर्मायगा स्वास्थ्यं दत्तेऽन्यत्रोद्यमाद्धनम् । शत्रुक्षयं मानसतुष्टिलाभं प्रतापवृद्धिं न्टपतेः प्रसादम् । शरीरपुष्टिं विविधोद्यमांश्च ददाति सौख्यं मुथहा तनुस्था । उत्साहतोऽर्थागमनं यशश्च स्वबन्धुसम्मानसुपाश्रयाच्च । मिष्टान्नभोगोबलपुष्टिसौख्यं स्यादर्थभावे मुथहा यदाव्दे । पराक्रमाद्वित्तयशःसुखाप्तिः सौन्दर्य्यसौख्यं द्विजदेवपूजा । सर्वोपकारस्तनुपुष्टिकान्तिर्न्टपाश्रयश्चेन्मुथहा तृतीये । शरीरपीड़ा रिपुभीः स्ववर्गैर्वैरं मनस्तापनिरुद्यमत्वे । स्यान्मुन्यस्थायां सुखभावगायां जना-पवादामयवृद्धिदुःखम् । यदीन्थिहा पञ्चमगाव्दवेशे सद्-बुद्धिसौख्यात्मजवित्तलाभः । प्रतापवृद्धिर्विविधाविलासा देवद्विजार्च्चा न्टपतिप्रसादः । क्षमत्वमङ्गेषु रिपूदयश्च भयं रुजस्तस्करतो नृपाद्वा । कार्य्यार्थनाशो मुथहाऽरिगा चेत् दुर्बुद्धिवृद्धिः स्वकृतेऽनुतापः । कलत्रबन्धुव्यसनारिभीतिरुत्-साहभङ्गो धनधर्म्मनाशः । स्मरोपगा चेन्मुथहा तनोः स्या-द्रुजा मनोमोहविरुद्धचेष्टा । भयं रिपोस्तस्करतोविनाशो धर्मार्थयोःसुव्यसनामयश्च । मृत्युस्थिता चेन्मुथहा नराणां बलक्षयः स्याद्गमनं विदूरे । स्वामित्वमर्थोपगमो नृपे भ्योधर्मोत्सवःपुत्रकलत्रसौख्यम् । देवद्विजार्च्चा परमं यशश्च भाग्योदयो भाग्यगतेन्थिहा स्यात् । नृपप्रसादं च जनोपकारं सत्कर्मसिद्धिं द्विजदेवभक्तिम् । यशोऽभिवृद्धिं विविधार्थलाभं दत्तेऽम्बरस्था मुथहा धनाप्तिम् । यदी-न्थिहा लाभगता विलाससौभाग्यनैरुज्यमनःप्रसादाः । भवन्ति राजाश्रयतोधनाप्तिः सन्मित्रपुत्राभिमताप्तयश्च । व्ययोऽधिको दुष्टजनैश्च सङ्गोरुजस्तथा विक्रमतोऽप्यसिद्धिः । धर्मार्थहानिर्मुथहा व्ययस्था यदा तदा सज्जनतोऽपि वैरम् । क्रूरैर्दृष्टःक्रुतदृशा यो भावो मुथहात्र चेत् । शुभं तद्भा-वजं नश्येदशुभञ्चापि वर्द्धते । शुभस्वामियुतेक्षिता वीर्य्य-युक्सेन्थिहा स्वामिसौस्येत्थशालं प्रपन्ना । शुभं भावजं पोषयेन्नाशुभं साऽन्यथात्वेऽन्यथा भाव ऊह्योविमृश्य । जनुर्लग्नतोऽस्तान्त्यषष्ठमृत्युबन्धुस्थितावब्दे हता क्रूरखेटैस्तु चेत् । विनश्येत् स यत्रेन्थिहा भाव एवं शुभस्वामिदृष्ट्या न नाशः शुभं च । यदोभयत्रापि हतो भावोनश्येत् स स-र्वथा । उभयत्र शुभत्वेऽपि भावोऽसौ वर्द्धतेतराम् । वर्षेत्व-निष्टगेहस्था यद्भावे जनुषि स्थिता । क्रूरोपघातात्तंभावं ना-शयेत् शुभयुक् शुभा । जनुर्लग्नतस्तुर्य्यगा सौम्ययुक्ताव्दवेशे पितुर्द्रव्यलाभं विधत्ते । नृपाद्भीतिदा पापयुक्तातिकष्टाष्टमा-दावपीत्थं विमृश्याभिधेयम् । यस्मिन् भावे स्वामिसौम्येक्षिता सा भावोजन्मन्येष यस्तस्य वृद्धिः । एवं पापैर्नाश उक्तस्तु तस्येत्यूह्यं वीर्य्याद्वर्षतः सौख्यमेव । यदीन्थिहा सूर्य्यगृहे युतेक्षिता सूर्य्येण राज्यं नृपसङ्गमञ्च । दत्ते गुणानां परभागमाप्तिं स्थानान्तरस्था फलदा दशेति । कुजेन युक्ता कुजभे कुजेन दृष्टा च पित्तोष्णरुजन्तनोति । शस्त्राभिघातं रुधिरप्रकोपं सौरेक्षिता सौरगृहे विशेषात् । चन्द्रेण युक्ते-न्दुगृहेऽथ दृष्टेन्दुनापि वा धर्मयशोऽभिवृद्धिः । नैरुज्यस-न्तोषमतिप्रवृद्धिं ददाति पापेक्षणतोऽतिदुःखम् । बुधेन शुक्रेण युतेक्षितापि तद्भेऽपि वा स्त्रीमतिलाभसौख्यम् । धर्मं यशस्याप्यतुलं विधत्ते कष्टं च पापेक्षणयोगतः स्यात् । युतेक्षिता वा गुरुणा गुरोर्भे यदीन्थिहा पुत्रकलत्रसौ-ख्यम् । ददाति हेमाम्बररत्नकोषं शुभेत्थशालादिह रा-ज्यलाभः । शनेर्गृहे तेन युतेक्षितापि यदीन्थिहा वातरुजं-विधत्ते । मानक्षयं वह्निभयं धनस्य हानिं च जीवेक्षणतः शुभाप्तिम् । तमोमुखे चेन्मुथहा धनाप्तिर्यशःसुखं धर्मसमु-न्नतिश्च । सितेज्ययोगेक्षणतः पदाप्तिः सुवर्णरत्नाम्बरल-ब्धयश्च । भोग्या राहोर्लवास्तस्य मुखं पृष्ठं गता लवाः । ततः सप्तमभं पुच्छं विमृश्येति फलं वदेत् । तत्पृष्ठभागेन शुभा यदा स्यात्तत्पुच्छगापद्रिपुभीतिदुःखम् । पापेक्ष-णादर्थसुखस्य हानिश्चेज्जन्मनीत्थं गृहवित्तनाशः । ये जन्म-

काले बलिनोऽब्दकाले चेद्बलास्तैरशुभं समान्ते। विपर्य्यये पूर्व्वमनिष्टमुक्तं तुल्यं फलं स्यादुभयत्र साम्ये। षष्ठेऽष्टमेऽन्त्ये भुवि चेन्मिथेशोऽस्तगोऽथ वक्रोऽशुभदृष्टयुक्तः। क्रूराच्चतुर्थास्तगतश्च भव्योन स्याद्रुजं यच्छति वित्तनाशम्। यद्यष्टमेशेन युतोऽथदृष्टः च्युताख्यदृष्ट्या न शुभस्तदापि। योगद्वये स्यान्निधनं यदैकोयोगस्तदा मृत्युसमत्वमाहुः। मुथहातत्पतिर्वापि जन्मनोत्थितयुक् शुभैः। वर्षारम्भे शुभं दत्तेऽब्देचेदन्तेऽन्यथा शुभम्"।

इन्दम्बर इदि–क्विप् इन्द् ऐश्वर्य्यान्वितमम्बरमिव नीलवर्णत्वात्। नीलोत्पले" शब्दमा०।

इन्दि (न्दी) स्त्री इदि–इन्। लक्ष्म्याम् वा ङीप् तत्रैव।

इन्दिन्दिर पु० इन्दि–किरच् नि०। भ्रमरे त्रिका०।

इन्दिरा स्त्री इदि–किरच्। लक्ष्म्याम् "इन्दिरा लोकमाता च लक्ष्मीस्तवः। [वल्लभः २पद्मे ६त०। ३लक्ष्मीगृहे।

इन्दिरामन्दिर न० इन्दिरायामन्दिरमिव। १विष्णौ राज-

इन्दिरालय पु० ६त०। १पद्मे २नीलोपले च। क्लीवत्वमपि।

इन्दिवर न० इन्दिर्लक्ष्मीस्तस्यावरं वरणीयम्। नीलोत्पले वा ङीष् इन्दीवरमप्यत्र। "इन्दीवरदलश्याममिन्दिरानन्दवर्द्धनम्" विष्णुस्तवः "इन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव" रघुः २उत्पलमात्रे च "नीलेन्दीवरलोचनत्रययुताम्"तन्त्र०[२तद्युक्तलतायाञ्च।

इन्दीवरिणी स्त्री इन्दीवर+समूहे इनि। १उत्पलसमुदाये,

इन्दीवरी स्त्री इन्दीं लक्ष्मीं वृणाति वृ–अच् गौरा० ङीष्। शतमूल्याम्। मेदि० इन्द्रचिर्भट्यां टाबन्तः राजनि०।

इन्दीवार पु० इन्द्यालक्ष्म्यावारो वरणमत्र। नीलोत्पले।

इन्दु पु० उनत्ति चन्द्रिकया भुवं क्लिन्नां करोति उन्द–उ आदेरिच्च। १ चन्द्रे, "दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव" रघुः "तस्याः प्रसन्नेन्दुमुखप्रसादम्" महोदधेः पूर इवेन्दुदर्शनात्" रघुः "रामस्येन्दोरिव श्रियः" रघुः "न नर्म्मसाचिव्यमकारि नेन्दुना" "चिराद्वेन्दोः सदृचोऽधिवेलम्" माघः "करैरिन्दोरन्तःस्फुरित इव संभिन्नमुकुलः" वेणी० अमृतकरैः सकलतापनिवारणेनास्य इन्दुत्वम्। २तद्दैवताके मृगशिरोनक्षत्रे "त्यक्त्वा हरीज्येन्दुकरान्त्यमैत्रे" दीपिति ३एकसंख्यायुक्ते, "नवेन्दुवेदेषुकृताश्च लब्धा" सि०शि०। ४कर्पूरे च।

अयं गगनमण्डले राशिचक्रे ग्रहाणां मध्ये सर्व्वेषामवस्तात् स्थितः यथाह सू० सि०। "मन्दामरेज्यभूपुत्र सूर्य्यशुक्रेन्दुजेन्दवः। परिभ्रमन्त्यधोऽधस्थाः"। तस्य कक्षामानमुक्तम्। सि० शि० यथा "साद्रीद्रिगोमनु सुराब्धिमिताऽर्ककक्षा (४३३१४९७। ३०) चान्द्री सहस्र गुणिता जिनरामसंख्या" (३२४०००)। एतन्मितयोजनानि इन्दुकक्षामानम्। अनुक्षणं गच्छतां ग्रहाणां राशिचक्रे इष्टसमये कीदृशांशेऽवस्थितिरिति ज्ञानाय अहर्गणेन तस्य स्फुटीकरणप्रकारादि तत्रैव दर्शितं यथा। "अभ्रेभ्रिभाङ्क गजकुञ्जरगोऽङ्कपक्षाः (२५९८८९८५०) कक्षां ग्रणन्ति गणका भगणस्य चेमाम्। "अत्र रविकक्षातो भकक्षा षष्टिगुणा, एवं भकक्षायाः षष्ट्यंशो रविकक्षा" प्रमि० "कल्पोद्भवैः क्षितिदिनैर्गगनस्य कक्षा भक्ता भवेद्दिनगति र्गगनेचरस्य। "पादोनगोऽक्षष्टतिभूमितयोजनानि (११८५८४०) खेटा व्रजन्त्यनुदिनं निजवर्त्मनीमे" सि०शि० "यदि कुदिनैः कक्षामितयोजनानि गच्छन्ति तदैकेन किमिति फलं दिनगतियोजनानि। तानि च स्थूलत्वेन तावत् पादोनगोऽक्षष्टतिभूमितानि स्युः" प्रमि०। ग्रहानयनमाह। "अहर्गणात् कुजिनवाङ्कनिघ्नात् (९९२१) नवेन्दुवेदेषुकृताश्च (२५४१९) लब्धा। अहर्गणो गोऽक्षष्टतीन्दु (११८५९) निघ्नो विवर्जितः स्युर्गतयोजनानि" स्वयास्वया तानि पृथक् च कक्षया हृतानि वा स्युर्भगणादिका ग्रहाः" सि० शि०। "अहर्गणे भूनेत्रनवनन्द ९९२१ गुणे नत्रशशिश्रुतिवाणाग्निभिः २५४११ भक्ते यल्लब्धं तेन विवर्जितः कार्य्यः। कः ?। नन्देन्द्रियधृतीन्दु ११८ गुणोऽहर्गणः। एवं गतयोजनानि स्युः तेभ्यः पृथक् पृथक् स्वया स्वया कक्षया भाजितेभ्यो भगणादिका ग्रहा लभ्यन्ते अत्रोपपत्तिः। दिनगतियोजनैरहर्गणे गतयोजनानि भवन्तीति सुगमम्। अत्र सुखार्थं गोऽक्षष्टतीन्दुभिः११८५९ संपूर्णैरहर्गणो गुणितः। सोऽधिको जातः। यदधिकं तच्छोध्यम्। तस्याधिकस्य ज्ञानार्थमुपायः। परमोऽहर्गणः कुदिनतुल्यः। तेन गुणकेन गुण्यः। एवं गोऽक्षष्टतीन्दुनिघ्नः सन् स्वकक्षातोऽधिको भवति। तस्मात् स्वकक्षां विशोध्य शेषेणानुपातः। यदि कुदिनतुल्येनाहर्गणेनैतावदधिकं भवति तदिष्टेनाहर्गणेन किमिति। अत्र कुदिनानां तस्य शेषस्य च पञ्चपञ्चयुगवेदैरयुतगुणितै ४४५५००००रपवर्त्ते कृते सति शेषस्थाने कुजिनवाङ्का उत्पन्नाः कुदिनस्थाने नन्देन्दुवेदेषुकृताशाः। एवं त्रैराशिकेन यल्लभ्यते तेन स्थूलगतिगुणितेऽहर्गणे वर्जिते गतयोजनानि भवन्ति। सर्वेषां ग्रहाणां तान्येव गतेस्तुल्यत्वात्। अथ ग्रहार्थमनुपातः। यदि कक्षातुल्यैर्ग-

तयोर्जनैरेको भगणस्तदैभिः किमिति फलं गतभगणाद्याः सर्वे ग्रहा भवन्तीत्युपपन्नम्” प्रमिता० । “ग्रहस्य कक्ष्यैव हि तुङ्गपातयोः पृथक् च कल्प्यात्र तदीयसिद्धये । अर्कस्य कक्ष्यैव सितज्ञयोः सा ज्ञेया तयोरानयनार्थमेव । उक्तो तयोर्यौ चलतुङ्गकक्षे तत्रैव तौ च भ्रमतोऽर्कगत्या” सि० शि० “अत्रोच्चस्य पातस्य च या कक्षा गच्छति सा तयोरानयनार्थमेव कल्प्या । अन्यथा या ग्रहस्य कक्षा सैव तयोरपि । यतो ग्रहकक्षाया उच्चप्रदेशस्योच्चव्यपदेशः । यत्र च विमण्डलेन सह संपातस्तस्य प्रदेशस्य पातसंज्ञेति गोले सम्यक् प्रतिपादितमस्ति । तथा बुधशुक्रयोरत्र ये अर्ककक्षातुल्ये कक्षे आगच्छतस्ते तयोरानयनार्थमेव । किन्तु तयोर्ये चलकक्षे तत्रैव तौ च भ्रमतः परमर्कगत्या । एतदुक्तं भवति भूमध्यादर्कं प्रति नीतं सूत्रं यत्र शीघ्रचलकक्षायां लगति तत्र बुधो यत्र शुक्रचलकक्षायां लगति तत्र शुक्रो भ्रमतीत्यर्थः” प्रमि० ।

अत्र गगनकक्षा च कल्पाहर्गणः । यथाहार्य्यभट्टः । ‘योयत्र भ्रमति खगस्तद्वृत्तं भवति तस्य कक्षाख्यम् । अम्बरकक्षा कल्पाहर्गणनामा भवेद्द्युगतिः’’ । स्वस्वकक्षायां स्थितानामपि ग्रहाणां नीचोच्चस्थानस्थितिवशतः परिधिभेदादिकं भवतीति ग्रहशब्दे वक्ष्यते । अत्र बुधशुक्रकक्षयोः रविकक्षातुल्यत्वं यदुक्तं तन्मध्यकक्षया फलानयनार्थम् । श्रीपतिना तु ग्रहान्तराणां कक्षाभितिरुक्ता यथा । “अश्व्यङ्कपक्षतुगजाः (८१४६६९१६) क्षितिनन्दनस्य, ज्ञस्ये शदन्तकृतखेन्दुमिताथ (१०४३२११) जैवी । रूपाश्विनागयुगशैलगुणेन्दुवाणाः (५१३७४८२१) खाग्न्यङ्कसागररसोत्कृतयः (२६६४६३०) सितस्य । भूधराहिनगनागरसर्त्तुचन्द्राधराश्विशशिनः (१२७६६८७८७) शनिकक्षा । एतच्च खगोलशब्दे विस्तरेण वक्ष्यते ।

इन्दुश्च जलमयः सूर्य्यसम्पर्कात् उज्ज्वलितो भवति तेन च दिने दिने यथा यथा शुक्ले पक्षे रविवियोगभेदात्तेजःसम्पर्कविशेषस्तथा तथा वर्द्धते कृष्णे तु रविमण्डलसन्निकृष्टतया क्रमशो दिने दिने तत्तेजःसम्पर्कविशेषाभावस्तेन क्रमेण दिने दिने क्षय इत्यादिकमप्युक्तं सि० शि० । “तरणिकिरणसङ्गादेष पीयूषपिण्डो दिनकरदिशि चन्द्रश्चन्द्रिकाभिश्चकास्ति । तदितरदिशि बालाकुन्तलश्यामलश्रीर्घट इव निजमूर्त्तिच्छाययैवातपस्थः । सूर्य्यादधःस्थस्य विधोरधःस्थमर्धं नृदृश्यं स्वकलाऽसितं स्यात् । दर्शेऽथ भार्धान्तरितस्य शुक्लं तत् पौर्णमास्यां परिवर्त्तनेन । कक्षाचतुर्थे तरणेर्हि चन्द्रः कर्णान्तरे तिर्य्यगतो यतोऽभात् । पादोनषट्काष्ट (८५।४५) लवान्तरेऽतो दलं नृदृश्यस्य दलस्य शुक्लम् । उपचितिमुपयाति शौक्ल्यमिन्दोस्त्यजत इनं भजतश्च मेचकत्वम् । जलमयजलजस्य गोलकत्वात् प्रभवति तीक्ष्णविषाणरूपतास्य । यद्वास्योदक् तपनशशिनोरन्तरं सोऽत्र बाहुः कोटिस्तूर्ध्वाधरमपि तयोर्यश्च तिर्यक् स कर्णः । दोर्मूलेऽर्कः शशिदिशि भुजोऽग्राच्च कोटिस्तदग्रे चन्द्रः कर्णो रविदिगनया दीयते तेन शौक्ल्यम्” ।

“प्राग्वद्भित्ते रुत्तरपार्श्वे चन्द्रकक्षां रविकक्षां च विलिख्य तत्रोर्ध्वरेखां तिर्य्यग्रेखां च कृत्वा चन्द्रकक्षोर्ध्वरेखासंपाते चन्द्रविम्बं विलिख्येदं दर्शयेत् । तिर्य्यग्रेखाया उपरि चन्द्रकक्षाव्यासार्धमितेऽन्तरेऽन्यां तिर्य्यग्रेखां कुर्यात् । सा रेखा प्रत्यग्रविकक्षायां यत्र लग्ना तत्र स्थित एवार्के ऊर्ध्वरेखावच्छिन्नचन्द्रविम्बार्धं पश्चिमतः शुक्लं भवति । तस्यार्धमधस्तनं मनुष्यदृश्यम् । तत्रस्थेऽर्के व्यर्केन्दुः सपादचतुर्भागोनं (८५।४५) राशित्रयं भवति । एतावत्येव व्यर्केन्दुभुजे विम्बार्धं पश्चिमं पूर्वं वा शुक्लं भवितुमर्हति प्रमि० “धाम्ना धामनिधेरयं जलमयो धत्ते सुधादीधितिः सद्यःकृत्तमृणालकन्दविशदच्छायां विवस्वद्दिशि । कृष्णे धर्मघृणेः करैर्घट इवान्यस्मिन् विभागे पुनर्बालाकुन्तलकालतां कलयति स्वच्छां तनोश्छायया’’ श्रीपतिः । ‘भानुश्चेत् प्रतिबिम्बितो जलमये शीतांशुगोले दिवा निस्तेजा निशि सुप्रभः कथमयो किं सूर्य्यबिम्बासमः । गोलार्धं रविणोज्ज्वलं च सकलं न स्यात् तड़ागे यथा मासार्धेऽखिलदृश्यतेति गणकान् ज्ञानाज्ञ्यः पृच्छति’ ज्ञानराजः ।

वृह० सं० शौक्ल्यादि प्रकारादि प्रदर्श्य तच्चारादिफलमुक्तं यथा “नित्यमधःस्थस्येन्दोर्भाभिर्भानोः सितं भवत्यर्द्धम् । स्वच्छाययान्यदसितं कुम्भस्येवातपस्थस्य । सलिलमये शशिनि रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम् । क्षपयन्ति दर्पणोदरनिहिता इव मन्दिरस्यान्तः । त्यजतोऽर्कतलं शशिनः पश्चादवलम्बते यथा शौक्ल्यम् । दिनकरवशात्तथेन्दोः प्रकाशतेऽधःप्रभृत्युदयः । प्रतिदिवसमेवमर्कात् स्थानविशेषेण शौक्ल्यपरिवृद्धिः । भवति शशिनोऽपरार्द्धे पश्चाद्भागे घटस्येव । ऐन्द्रस्य शीतकिरणो मूलाषाढाद्वयस्य वा यातः । याम्येन, बीजजलचरकाननहा वह्निभयदश्च । दक्षिणपार्श्वेन गतः शशी विशाखानुराधयोः पापः । मध्येन तु प्रशस्तः पित्र्यस्य विशाखयोश्चापि । षडनागतानि पौष्णाद् द्वादश रौद्राच्च मध्ययोगीनि । ज्येष्ठाद्यानि

नक्षत्राण्युडुपतिनातीव युज्यन्ते । उन्नतमीषच्छृङ्गं नौसंस्थाना विशालता चोक्ता । नाविकपीडा तस्मिन् भवति शिवं सर्वलोकस्य । अर्द्धोन्नते च लाङ्गलमिति पीड़ा तदुपजीविनां तस्मिन् । प्रीतिश्च निर्निमित्तं मनुजपतीनां सुभिक्षं च । दक्षिणविषाणमर्द्धोन्नतं यदा दुष्टलाङ्गलाख्यं तत् । पाण्ड्यनरेश्वरनिधनकृदुद्योगकरं बलानां च । समशशिनि सुभिक्षक्षेमवृष्टयः प्रथमदिवससदृशाः स्युः । दण्डवदुदिते पीड़ा गवां नृपश्चोग्रदण्डो ऽत्र । कार्मुकरूपे युद्धानि यत्र तु ज्या ततो जयस्तेषाम् । स्थानं युगमिति याम्योत्तरायतं भूमिकम्पाय । युगमेव याम्यकोट्यां किञ्चित्तुङ्गं स पर्व्वशायीति । विनिर्हन्ति सार्थवाहान् वृष्टेश्च विनिग्रहं कुर्यात् । अभ्युच्छ्रायादेकं यदि शशिनोऽवाङ्मुखं भवेच्छृङ्गम् । आवर्जितमित्यसुभिक्षकारि तद्गोधनस्यापि । अव्युच्छिन्ना रेखा समन्ततो मण्डला च कुण्डाख्यम् । अस्मिन्माण्डलिकानां स्थानत्यागो नरपतीनाम् । प्रोक्तस्थानाभावादुदगुच्चः सस्यवृद्धिवृष्टिकरः । दक्षिणतुङ्गश्चन्द्रो दुर्भिक्षभयाय निर्दिष्टः । शृङ्गेणैकेनेन्दुं विलीनमथवाप्यवाङ्मुखम शृङ्गम् । सम्पूर्णं चाभिनवं दृष्ट्वैको जीविताद्भ्रश्येत् । संस्थानविधिः कथितो रूपाण्यस्माद्भवन्ति चन्द्रमसः । स्वल्पो-दुर्भिक्षकरो महान् सुभिक्षावहः प्रोक्तः । मध्यतनुर्वज्राख्यः क्षुद्भयदः सम्भ्रमाय राज्ञां च । चन्द्रो मृदङ्गरूपः क्षेमसुभिक्षावहो भवति । ज्ञेयो विशालमूर्तिर्नरपतिलक्ष्मीविवृद्धये चन्द्रः । स्थूलः सुभिक्षकारी प्रियधान्यकरस्तु तनुमूर्तिः । प्रत्यन्तान् कुनृपांश्च हन्त्युडुपतिः शृङ्गे कुजेनाहते, शस्त्रक्षुद्भयकृद्यमेन, शशिजेनावृष्टिदुर्भिक्षकृत् । श्रेष्ठान् हन्ति नृपान्महेन्द्रगुरुणा, शुक्रेण चाल्पान्नृपान्, शुक्ले याप्यमिदं फलं ग्रहकृतं कृष्णे यथोक्तागमम् । भिन्नः सितेन मगधान् यवनान् पुलिन्दान् नेपालभृङ्गिमरुकच्छसुराष्ट्रमद्रान् । पाञ्चालकैकयकुलूतकपूरुषादान् हन्यादुशीनरजनानपि सप्त मासान् । गान्धारसौवीरकसिन्धुकीरान् धान्यानि शैलान्द्रविड़ाधिपांश्च । द्विजांश्च मासान्दश शीतरश्मिः सन्तापयेद्वाक्पतिना विभिन्नः । उद्युक्तान् सह वाहनैर्नरपतींस्त्रैगर्तकान्मालवान् कौलिन्दान् गणपुङ्गवानथ शिबीनायोध्यकान् पार्थिवान् । हन्यात् कौरवमत्स्यशुक्त्यधिपतीन् राजन्यमुख्यानपि प्रालेयांशुरसृग्ग्रहे तनुगते षण्मासमर्यादया । यौधेयान् सचिवान् सकौरवान् प्रागीशानथ चार्जुनायनान् । हन्यादर्कजभिन्नमण्डलः शीतांशुर्दशमासपीडया । मगधान्मथुरां च पीडयेद् वरणायाश्च तटं शशाङ्कजः । अपरत्र कृतं युगं वदेद् यदि भित्त्वा शशिनं विनिर्गतः । क्षेमारोग्यसुभिक्षविनाशी शीतांशुः शिखिना यदि भिन्नः । कुर्यादायुधजीविविनाशं चौराणामधिकेन च पीड़ाम् । उल्कया यदा शशी यस्य एव हन्यते । हन्यते तदा नृपो यस्य जन्मनि स्थितः । भस्मनिभः पुरुषो ऽरुणमूर्तिः शीतकरः किरणैः परिहीणः । श्यावतनुः स्फुटितः स्फुरणो वा क्षुत्समरामयचौरभयाय । प्रालेयकुन्दकुमुदस्फटिकावदातो यत्नादिवाद्रिसुतया परिमृज्य चन्द्रः । उच्चैःकृतो निशि भविष्यति मे शिवाय योऽदृश्यते स भविता जगतः शिवाय । यदि कुमुदमृणालहारगौरस्तिथिनियमात् क्षयमेति वर्धते वा । अविकृतगतिमण्डलांशुयोगी भवति नृणां विजयाय शीतरश्मिः । शुक्ले पक्षे सम्प्रवृद्धे प्रवृद्धिं ब्रह्मक्षत्रं याति वृद्धिं प्रजाश्च । हीने हानिस्तुल्यता तुल्यतायां कृष्णे सर्वं तत्फलं व्यत्ययेन" । "भूमध्यात् चन्द्रादेरुच्छ्रितियोजनमपि" सि॰ शि॰ उक्तं यथा "नगनगाग्निनवाष्टरसा(६८९३७७) रवेः रसरसेषु महीषुमिता ५१५६६ विधोः । निगदितावनिमध्यत उच्छ्रितिः श्रुतिरियं किल योजनसंख्यया" "अत्रोपपत्तिः कक्षाध्याये चन्द्रार्कयोः कक्षे कथिते किन्तु व्यासौ नोक्तौ तौ त्रैराशिकेनानेयौ । यदि भनन्दाग्निमित ३९२७ परिधेः खबाणसूर्य मितो १२५० व्यासः (लीलावत्युक्तदिशा आनीतः तदा) ४३३१४९७ । ३० मितायाः सूर्य्यकक्षायाः, ३२४०००मितचन्द्रकक्षाया वा कोऽयं इत्यनुपातेन व्यास आनेयः तदर्द्धमेव श्रुतिः । इयमेव भूमध्यात् चन्द्रार्कयोः उच्छ्रितिः प्रमि॰" इयं मध्यश्रुतिः, उच्चनीचयोरन्यैव यथा "मन्दश्रुतिर्द्राक् श्रुतिवत् प्रसाध्या" सि॰ शि॰ उच्चनीचवृत्तपरिधिना उच्छ्रितिः साध्या त्रैराशिकेनानेया" प्रमि॰ युक्तञ्चेदम् ग्रहाणां स्वकक्षाया उच्चादिस्थानविशेषोऽस्ति तत्रोच्चस्थानस्थितौ परिधेराधिक्यं नीचस्थाने तु न्यूनता मध्ये मध्यता इति तदनुसारेण परिधिवैलक्षण्यात् उच्छ्रितिवैलक्षण्यमिति । एवमन्येषां ग्रहाणामपि स्वस्वकक्षाभिरनुपातेन व्यासमानीय तदर्द्धं मध्य श्रुतिरित्याद्यवगन्तव्यम् । अत्रेदं सूक्ष्ममीक्षणीयम् अत्र भूमध्यादिति भूमिव्यासार्द्धमध्यादित्येवार्थकं न तु भूपृष्ठमध्यत इत्यर्थकम् । तथा च भूव्यासार्द्धस्य तत्तदुच्छ्रितेर्वर्ज्जने भूपृष्ठादुच्छ्रितिर्भवति भूपृष्ठात्तु उक्तः उच्छ्रायोः नैव युज्यते ग्रहाणां कक्षारूपपरिधेर्व्यासार्द्धस्य भूगोलार्द्धक्रान्तत्वेन तदर्द्धपर्य्यन्तमेव तद्वृत्तव्यासार्द्धत्वौचित्यादिति

एवं सौरागमादिभिः इन्दुमण्डलस्य सूर्य्यमण्डलादधः
स्थायित्वे सिद्धे" भाग०५स्क०। "एवं चन्द्रमा अर्कगभ-
स्तिभ्य उपरिष्टात् लक्षयोजनत उपलभ्यमानोऽर्कस्य संवत्-
सरभुक्तिं, पक्षाभ्यां मासभुक्तिं, सपादर्क्षाभ्यां दिनेनैव पक्ष-
भुक्तिमग्रचारी द्रुततरगमनोभुङ्क्ते अथापूर्य्यमाणाभिरप-
क्षीयमाणाभिश्च कलाभिः पितॄणामहोरात्राणि पूर्व्वाप-
रपक्षाभ्यां वितन्वन् सर्व्वजीवनिवहप्राणो जीवश्च एकमेकं
नक्षत्रं त्रिंशता मुहूर्त्तैर्भुङ्क्ते य एष षोड़शकलः पुरुषो
भगवान्मनोमयोऽन्नमयोऽमृतमयोदेवपितृमनुष्यभूतपशुपक्षिसरी-
सृपवीरुधां प्राणाप्यायनशीलत्वात् सर्व्वमय इति वर्णय-
न्ति"। अत्र अर्कगभस्तिभ्य इत्यत्र हेतौ पञ्चमी अन्वयश्चास्य
उपलभ्यमान इत्यत्र। यथा च सूर्य्यकिरणैरेव चन्द्रस्यो-
पलब्धिस्तच्च प्रागुक्तवचनैः समर्थितम्। न तु अपादाने
पञ्चमी उपरिष्टात् इत्यत्रान्वयिनी। तथात्वे सौरा-
गमविरोधः स्यात्। उपरिष्टात् इत्यत्र भूमेरित्यध्या-
हार्य्यं लक्षयोजनमिति बहुयोजनपरमिति न काचिद-
नुपपत्तिः। एवमन्यान्यपि पौराणिकवचनानि व्याख्या
तव्यानि। इन्दुपक्षद्वयेन यथा पित्रादिमस्य सम्पा-
दनं तदप्युक्तम्" सि०शि०। "विधूर्द्ध्वभागे पितरो वसन्तः
स्वाधःसुधादीधितिमामनन्ति। पश्यन्ति तेऽर्कं निज-
मस्तकोर्द्ध्वे दर्शे यतोऽस्मात् द्युदलं तदेषाम्। भार्द्धान्त-
रत्वान्न विधोरधःस्थं तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम्।
कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्तमेत्यर्थत एव सिद्धम्"
अत्राधःस्थत्वमर्कस्य पित्रपेक्षया बोध्यम् तद्विषयमेव वा
पौराणिकं सूर्य्यस्याधःस्थत्ववचनमिति न किञ्चिद-
नुपपन्नम्"। चन्द्रस्याधःस्थित्यैव यथा तिथ्यादिसम्भवः
तथोक्तम् कालमाधवीये "अर्कान्निःसृतः प्राचीं
यद्यात्यहरहः शशीति" वचनव्याख्याने।
"अयमर्थः अधः प्रदेशवर्त्ती शीघ्रगामी चन्द्रः ऊर्द्ध्व-
प्रदेशवर्त्ती अशीघ्रगामी सूर्य्यः। तथा सति तयोर्गतिविशेष
वशाद्दर्शे चन्द्रमण्डलमन्यूनमनतिरिक्तं सत् सूर्य्य-
मण्डलस्याधो भागे व्यवस्थितं भवति तदा सूर्य्यरश्मिभिः
साकल्येनाभिभूतत्वाच्चन्द्रमण्डलमीषदपि न दृश्यते। उप-
रितने दिने शीघ्रगत्या प्राचीं याति राशेर्द्वादशभिरंशैः
सूर्य्यमुल्लङ्घ्य गच्छति। तदा चन्द्रस्य पञ्चदशसु भागेषु प्रथम
भागोदर्शनयोग्योभवति। सोऽयं भागः प्रथमकलेत्यभि-
धीयते तत्कलानिष्पत्तिपरिमितकालः प्रतिपत्तिथिर्भवति
एवं द्वितीयादितिथिष्ववगन्तव्यमिति"। तदेतद्विष्णु
धर्म्मोत्तरे विस्पष्टमभिहितम् "चन्द्रार्कगत्या कालस्य परिच्छेदो
यदा भवेत्। तदा तयोः प्रवक्ष्यामि गतिमाश्रित्य निर्णयम्।
भगणेन समग्रेण ज्ञेया द्वादश राशयः। त्रिंशांशश्च तथा
राशेर्भाग इत्यभिधीयते। आदित्याद्विप्रकृष्टस्तु भाग-द्वा-
दशकं यदा। चन्द्रमाःस्यात्तदा राम! तिथिरित्यभिधीयते"
"सेयं द्वादशभिर्भागैः सूर्य्यमुल्लङ्घितवतो प्रथमा चन्द्रकला
शृङ्गद्वयोपेतसूक्ष्मरेखाकारा शौक्ल्यमीषदुपयाति उत्त-
रोत्तरदिनेषु सूर्य्यमण्डलविप्रकर्षात् तारतम्यानु
सारेण शौक्ल्यमुपचीयते। अनयैव रीत्या सन्निकर्षतार
तम्येन मेचकत्वमुपचीयते तदेतदुक्तम्" सि० शि०।
उपचयमुपयाति शौक्ल्यमिन्दोरित्यादि ।९३१पृष्ठे उक्तम्।
सूर्य्याचन्द्रमसोर्यौ सन्निकर्षविप्रकर्षौ तयोरवसानन्दर्श-
पूर्णिमयोः संपद्यते तदाह गोभिलः। "यः परोविप्र-
कर्षः सूर्य्याचन्द्रमसोः सा पूर्णमासी यः परः सन्निकर्षः
साऽमावास्येति" नन्वत्र चन्द्रकलानां सूर्य्ये प्रवेशनिर्गमौ प्रती-
येते सोमोत्पत्तौ ९३४पृ०तु वह्न्यादिदेवतासु। नायन्दोषः।
अस्मदादिदर्शनापेक्षया ज्योतिःशास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् सोमो-
त्पत्तौ तु वह्न्यादिदेवतानान्तत्कालप्रयुक्ता तृप्तिर्विवक्षिता
तत्र यदि सूर्य्ये प्रवेशनिर्गमौ यदि वा वह्न्यादिदेवतादिषु
सर्व्वथापि कलाप्रयुक्ता एव प्रतिपदादितिथयः"कालमा०
ग्रहाणां कक्षानुसारेणैव स्वस्वकक्षास्थराश्यंशादिमानम्
तथा च स्वल्पकक्षायां स्थितस्य राश्यंशकलादिकं स्वल्पं मह-
त्यां स्थितस्य महत् यथोक्तमार्य्यभट्टेन। "षष्ठ्या सूर्य्याब्दानां
प्रपूरयन्ति ग्रहा भपरिणाहम्। दिव्येन भपरिधिं समं
भ्रमन्तः स्वकक्षासु। मण्डलमल्पमधस्तात् कालेनाल्पेन
पूरयति चन्द्रः। उपरिष्टात् सर्व्वेषां महच्च महता
शनैश्चापि। अल्पे हि मण्डलेऽल्पोमहति महान्तश्च रा-
श्यंशोज्ञेयाः। अंशाः कलास्तथैवं विभागतुल्याः स्वकेषु।
भानामधःशनैश्चर सुरगुरुभौमार्कशुक्रबुधचन्द्राः।
एषामधश्च भूमिर्मेधीभूता च मध्यस्था"। तेन ग्रहाणां
प्रागुक्तस्वस्वकक्षा द्वादशभिर्भक्ताः राशिप्रमाणयोजनानि।
ते च पुनस्त्रिंशद्भक्ता अंशमानयोजनानि। ते षष्ट्या
भक्ता कलामितयोजनानि एवं षष्ट्याभागे विकलादियोज-
नानि। अधिकं ग्रहशब्दे वक्ष्यते। एतन्मण्डलाधिष्ठातृ-
चन्द्रोत्पत्तिस्तिथिजातशब्दे १११पृष्ठे उक्ता।

इन्दुक पु० इन्दुरिव शुभ्रत्वात् कन्। अश्मन्तकवृक्षे। राजनि०

इन्दुकक्षा स्त्री ६त०। चन्द्रस्य राशिचक्रस्थे परिधौ तन्मा-
नमिन्दुशब्दे ९३१ पृ०उक्तम्।

इन्दुकमल न० इन्दुरिव शुभ्रं कमलम्। सितोत्पले राजनि०

इन्दुकला स्त्री ६त०। चन्द्रस्य षोड़शभागैकभागे। कलाश्च षोड़श। अमाशब्दे ३२०पृष्ठे दर्शितास्ताश्च कृष्णपक्षे क्रमेण वह्न्यादिभिः पीयन्ते यथोक्तं कालमा० सोमोत्पत्तिवाक्यम् "प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः। विश्वे देवास्तृतीयां तु चतुर्थीं सलिलाधिपः। पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः। सप्तमीमृषयो दिव्या अष्टमीमजएकपात्। नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राश्नाति वै कलाम्। दशमीं पिबते वायुः पिबत्येकादशीमुमा। द्वादशीं पितरःसर्वे समं प्राश्नन्ति भागशः। त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुवेरः पिबते कलाम्। चतुर्द्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः। निष्पीतः कलया शेषश्चन्द्रमा न प्रकाशते। कला षोडशिका वा सा त्वपः प्रविशते सदा। अमायां तु सदा सोमस्त्वोषधीः प्रतिपद्यते। तमोषधिगतं गावः पिबन्त्यनुगतं च यत्। तत्क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः। हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्याय्यते शशी। दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यान्तु पूर्य्यते" इति। "पुनश्च ताः पीताः कलास्तेनैव क्रमेण वह्न्यादिदेवताभ्यो निर्गत्य चन्द्रमण्डलं पूरयन्तीति" माधवः। यथा च कलापानसम्भवस्तथा इन्दुशब्दे दर्शितेन ९३३पृ० कालमा०वाक्येन समर्थितम्। तासांकलानां यद्यपि तिथिविशेषरूपता तथापि नामान्तराणि शारदा० उपासनार्थमुक्तानि यथा। "अमृता मानदा पूषा तुष्टिः पुष्टीरतिर्धृतिः। शशिनश्चन्द्रिका कान्तिः ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा। पूर्णा पूर्णामृताह्वा च कामदा स्वरजाः कलाः"। तथा च षोड़शभ्यः स्वरेभ्य आसामुत्पत्तिरपि ध्येयाः" "शतमिन्दुकलाक्षये"स्मृतिः।

इन्दुकलिका स्त्री इन्दुरिव शुभ्रा कलिका यस्याः। १केतक्याम्। ६त० स्वार्थे कन्। २चन्द्रकलायाम्।

इन्दुकान्त पु० इन्दुःकान्तइव निष्यन्दकारित्वात् प्रियोऽस्य। १चन्द्रकान्ते मणौ इन्दुःकान्तः पतिः स्वोदयेन कारकत्वादीशो यस्याः। २रात्रौ। इन्दुःकान्तइव प्रकाशकत्वात् यस्याः। ३केतक्याम्। ६त०। ४चन्द्रप्रियायाञ्च स्त्री।

इन्दुक्षय पु०। इन्दुःक्षीयतेऽत्र क्षि—आधारे अच् ६त०। १दर्शे तत्र हि इन्दोः कलानां सूर्य्यकिरणास्पर्शात् क्षयइव भवतीति इन्दुकलाशब्दे दर्शितम्"शतमिन्दुक्षये पुण्यं सहस्रं तु दिनक्षये"मल०त०पु०। भावेऽच्। २चन्द्रस्य क्षये।

इन्दुज पु० इन्दोर्जायते जन—ड। वृहस्पतिभार्य्यातारागर्भे चन्द्रेणोत्पादिते बुधे तदुत्पत्तिकथा हरिवं० २६अ० सोमस्य राजसूययज्ञकरणानन्तरमैश्वर्य्येण मत्तस्य मतिभ्रान्तिमुपवर्ण्य "वृहस्पतेः स वै भार्य्यां तारां नाम यशस्विनीम्। जहार तरसा सर्व्वानवमत्याङ्गिरःसुतान्" इत्युपक्रम्य ऋषीणां तत्र युद्धं वर्णयित्वा तत्र युद्धोपद्रवेण उपद्रुतदेवैः प्रार्थितेन ब्रह्मणा यत् कृतं तदुक्तं तत्रैव "ततोनिवार्य्योशनसं तं वै रुद्रं भयङ्करम्। ददावङ्गिरसे तारां स्वयमेव पितामहः। तामन्तःप्रसवां दृष्ट्वा तारामाह वृहस्पतिः। मदीयायां न ते योनौ गर्भो धार्य्यः कथञ्चन। योनेरुदसृजत् वै कुमारं दस्युहन्तमम्। इषीकास्तम्बमासाद्य ज्वलन्तमिव पावकम्। जातमात्रः स भगवान् देवानामक्षिपद्वपुः। ततः संशयमापन्नास्तारामूचुः सुरोत्तमाः। सत्यं ब्रूहि सुतः कस्य सोमस्याथ वृहस्पतेः। पृच्छ्यमाना यदा देवैर्नाह सा साध्वसाधु वा। तदा तां शप्तुमारब्धः कुमारोदस्युहन्तमः। तं निवार्य्य ततो ब्रह्मा तारां पप्रच्छ संशयम्। यदत्र तथ्यं तद्ब्रूहि तारे। कस्य सुतोह्ययम्। सा प्राञ्जलिरुवाचेदं ब्रह्माणं वरदं शनैः। सोमस्येति महात्मानं कुमारं दस्युहन्तमम्। तं मूर्द्धन्याघ्राय तनयं सोमोधाता प्रजापतिः। बुध इत्यकरोन्नाम तस्य पुत्रस्य धीमतः"। अस्यैव ग्रहत्वप्राप्तिः काशी०वर्णिता यथा"हरिवंशवत् बुधस्योत्पत्तिं वर्णयित्वा। "ततः सर्व्वेभ्योदेवेभ्यस्तेजोरूपगुणाधिकः। बुधः सोमं समापृच्छ्य तपसे कृतनिश्चयः। जगाम काशीं निर्वाणराशिं विश्वेशपालिताम्। तत्रो लिङ्गं प्रतिष्ठाप्य स्वनाम्ना स बुधेश्वरम्। तपश्चचार चात्युग्रमुग्रं संशीलयन् हृदि"। इति तत्रैवोवर्णितम् तत्तपसा तोषितस्य महादेवस्तस्मै ग्रहरूपेण गगनेस्थिति रूपं वरं ददौ"यथा"ततः प्राह महेशानस्तत्स्तुत्या परितोषितः। रौहिणेय! महाभाग्य! सौम्य! सौम्यवचोनिधे!। नक्षत्रलोकादुपरि तव लोको भविष्यति। मध्ये सर्व्वग्रहाणाञ्च सपर्य्यां लप्स्यसे पराम्" राशिचक्रे तत्स्थानञ्च सू०सि० "मन्दामरेज्यभूपुत्रसूर्य्यशुक्रेन्दुजेन्दवः। परिभ्रमन्त्यधोऽधःस्थाः सिद्धविद्याधराघनाः" इत्यनेन चन्द्रस्थानादुपरि शुक्राच्चाधः प्रदेशे उक्तम्। तत्कक्षामानञ्च। इन्दुशब्दे पृ०९३१श्रीपतिवाक्ये उक्तम् तस्य चारप्रकारः वृहत्संहितायां दर्शिता यथा।

"नोत्पातपरित्यक्तः कदाचिदपि चन्द्रजो व्रजत्युदयम्। जलदहनपवनभयकृद्धान्यार्घक्षयविवृद्ध्यै वा। विचरन्नृक्ष-

धनिष्ठाप्राजापत्येन्दुविश्वदैवानि । स्पृशन् हिमकरतनयः करोत्यवृष्टिं सरोगभयाम् । रौद्रादीनि मघान्तान्युपाश्रिते चन्द्रजे प्रजापीड़ा । शस्त्रनिपातक्षुद्भयरोगानावृष्टिसन्तापैः । हस्तादीनि विचरन् षड्भान्युपपीड़यन् गवामशुभः । स्नेहरसार्घविवृद्धिं करोति चोर्वीं प्रभूतान्नाम् । आर्यमणं हौतभुजं भाद्रपदामुत्तरां यमेशं च । चन्द्रस्य सुतो निघ्नन् प्राणभृतां धातुसङ्क्षयकृत् । आश्विनवारुणमूलान्युपमृद्नन् रेवतीं च चन्द्रसुतः । पण्यभिषग्नौजीविकसलिलजतुरगोपघातकरः । पूर्वाद्यृक्षत्रितयादेकमपीन्दोः सुतोऽभिमृद्नीयात् । क्षुच्छस्त्रतस्करामयभयप्रदायी चरन् जगतः । प्राकृतविमिश्रसङ्क्षिप्ततीक्ष्णयोगान्तघोरपापाख्याः । सप्त पराशरतन्त्रे नक्षत्रैः कीर्त्तिता गतयः । प्राकृतसंज्ञा वायव्ययाम्यपैतामहानि बहुलाश्च । मिश्रा गतिः प्रदिष्टा शशिशिवपितृभुजगदैवानि । सङ्क्षिप्तायां पुष्यः पुनर्वसुः फल्गुनीद्वयं चेति । तीक्ष्णायां भाद्रपदाद्वयं सशाक्राश्वयुक् पौष्णम् । योगान्तिकेति मूलं द्वे चाषाढे गतिः सुतस्येन्दोः । घोरा श्रवणस्त्वाष्ट्रं वसुदेवं वारुणं चैव । पापाख्या सावित्रं मैत्रं शक्राग्निदैवतं चेति । उदयप्रवासदिवसैः स एव गतिलक्षणं प्राह । चत्वारिंशत्त्रिंशद् द्विसमेता विंशतिर्द्विनवकं च । नव मासार्धं दश चैकसंयुताः प्राकृताद्यानाम् । प्राकृतगत्यामारोग्यवृष्टिसस्यप्रवृद्धयः क्षेमम् । सङ्क्षिप्तमिश्रयोर्मिश्रमेतदन्यासु विपरीतम् । ऋज्व्यतिवक्रा वक्रा विकला च मतेन देवलस्यैताः । पञ्चचतुर्द्व्येकाहा ऋज्व्यादीनां षड्भ्यस्ताः । ऋज्वी हिता प्रजानामतिवक्रार्थं गतिर्विनाशयति । शस्त्रभयदा च वक्रा विकला भयरोगसञ्जननी । पौषाषाढश्रावणवैशाखेष्विन्दुजः समाघेषु । दृष्टो भयाय जगतः शुभफलकृत् प्रोषितस्तेषु । कार्त्तिकेऽश्वयुजि वा यदि मासे दृश्यते तनुभवः शिशिरांशोः । शस्त्रचौरहुतभुग्गदतोयक्षुद्भयानि च तदा विदधाति । रुद्धानि सौम्येऽस्तमिते पुराणि यान्युद्गते तान्युपयान्ति मोक्षम् । अन्ये तु पश्चादुदिते वदन्ति लाभः पुराणां भवतीति तज्ज्ञाः । हेमकान्तिरथ वा शुकवर्णः सस्यकेन मणिना सदृशो वा । स्निग्धमूर्तिरलघुश्च हिताय व्यत्यये न शुभकृच्छशिपुत्रः" । गगने बुधस्थानमुक्तं भा० ५ स्क० । "ततो बुधः सोमसुत उपलभ्यमान तत उपरिष्टात् प्रायेण शुक्रवत् । यदार्कात् व्यतिरिच्येत तदातिभयप्रायानावृष्ट्यादिभयमाशंसते" । इन्दुजातेन्दुनन्दनेन्दुपुत्रादयोऽप्यत्र । २नर्म्मदायां नद्यां स्त्री सा च मेकलकन्यका सोमसुता मुनिशापात् नदीत्वमाप्ता । इयं च प्रतीच्यामवन्तिषु स्थिता प्रत्यक्स्रोतोवहा च यथा । "अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्त्तयिष्यामि ते दिशि । यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च । प्रियङ्ग्वाम्रवणोपेता वानीरफलशालिनी । प्रत्यक्स्रोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत ! । त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च । सरिद्वनानि शैलेन्द्रा देवाश्च सपितामहाः । नर्मदायां कुरुश्रेष्ठ ! सह सिद्धर्षिचारणैः । स्नातुमायान्ति पुण्यौघैः सदा वारिषु भारत" भा० आ० ८९अ० ।

इन्दुजनक पु० ६त० । १अत्रिमुनौ तस्य ततउत्पत्तिकथा अत्रिजातशब्दे १११ पृष्ठे दृश्या । २समुद्रे ततस्तस्योत्पत्तिकथा "ततः शतसहस्रांशुर्मथ्यमानात्तु सागरात् । प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः" भा० आ० १८अ० । दृश्या । [जाङ्गलीवृक्षे ।

इन्दुपुष्पिका स्त्री इन्दुरिव शुभ्रं पुष्पमस्याः । (विषलाङ्गला)

इन्दुभ न० इन्दोश्चन्द्रस्य भं नक्षत्रं राशिर्वा । चन्द्रदेवताके १मृगशिरोनक्षत्रे अश्लेषाशब्दे ४९८पृष्ठे नक्षत्राणामीशा दर्शिताः । २कर्कटराशौ च "कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम्—क्षेत्राणि स्युरजादयः ज्यो० । [२चन्द्रप्रभायाम् ।

इन्दुभा स्त्री इन्दुना भाति भा—क ३त० । १कुमुद्वत्याम् । ६त० ।

इन्दुभृत् पु० इन्दुं बिभर्त्ति भृ—क्विप् । शिवे । तस्य चन्द्रधारणमिन्दुमौलिशब्दे ९२६पृष्ठे सप्रमाणं दर्शयिष्यते ।

इन्दुमणि पु० इन्दुः कान्तोऽस्य तत्करेण स्यन्दनात् तादृशो मणिः शाक०त० । १चन्द्रकान्तमणौ तस्य चन्द्रोदये निष्यन्दात् तन्मणित्वम् । तत्प्रियोमणिः स इव शुभ्रोमणिर्वा । २मुक्तायाम् ।

इन्दुमण्डल त्रि० ६त० । चन्द्रस्य बिम्बे मण्डलाकारे पदार्थे "हुत्वा स्तुत्वा नमस्कृत्य विसृजेदिन्दुमण्डले" तन्त्रसा० । तन्मण्डलमानञ्च सि० शि० दर्शितं यथा । "बिम्बं रवेर्द्विद्विशरर्त्तु (६५२२) संख्यानीन्दोः खनागाम्बुधि(४८०) योजनानि । भूव्यासहीनं रविबिम्बमिन्दुकर्णाहतं भास्करकर्णभक्तम् । भूविस्तृतिर्लब्धफलेन हीना भवेत् कुभाविस्तृतिरिन्दुमार्गे" "रवेर्योजनात्मकं बिम्बं मध्यमं द्वियमबाणषट्कतुल्यानि (६५२२) योजनानि । इन्दोस्तु शून्यवसुवेद (४८०)मितानि । अथ राहोरुच्यते । रविबिम्बं भूव्यासेन(१५८१) हीनं (१५१)कृत्वेन्दुकर्णेन स्फुटेन योजनात्मकेन संगुण्य रविकर्णेन स्फुटेन भजेत् फलेन भूव्यासतो वर्जितश्चन्द्रकक्षायां भूभाव्यासो भवति ।

फलानि योजनविम्बानि । अत्रोपपत्तिः यस्मिन् दिने अर्कस्य मध्यतुल्यैव स्फुटा गतिः स्यात् तस्मिन् दिने उदयकाले चक्रकलाव्यासार्धमितेन यष्टिद्वितयेन मूलमिलितेन तत्रस्थदृष्ट्या तदग्राभ्यां बिम्बप्रान्तौ विध्येत् । या यष्ट्यग्रयोरन्तकलास्ता रविबिम्बकला भवन्ति मध्यमाः। ताश्च द्वात्रिंशत् किञ्चिदधिकैकत्रिंशद्विकलाधिकाः ३२ ३१ । ३२ । एवं विधोरपि पौर्णमास्यां यदा मध्यैव गतिः स्पष्टा तदा विध्येत् तस्यैवं द्वात्रिंशत् कलाः ३२। ०। ९ । उत्पद्यन्ते । बिम्बकलानां योजनीकरणायानुपात ः । यदि त्रिज्याव्यासार्धे एतावत्प्रमाणं विम्बं तदा पठितश्रुतियोजनैः किमित्येवमुत्पद्यन्ते द्विद्विशरर्त्तु (६५२२)संख्यानि योजनानि । विधोस्तु खनागाम्बुधि (४८०) मितानीति”। प्रमि० । बिम्बमेव गोलस्य व्यासशब्देनाभिधीयते“व्यासारवीन्दुक्षितिगोलकानां क्रमेण तेजोजलमृण्मयानाम् । स्युर्योजनव्याकृतिवार्षिषड्भि(६५ २२) र्व्योमाष्टवेदैः (४८०) कुगजेषुचन्द्रैः । (१५८१) इति श्रीपतिना विम्बस्थाने व्यासशब्दप्रयोगात् । तस्यैव विष्कम्भ इति संज्ञा । “विष्कम्भमानं किल यत्र सप्त”इति लीला० व्यासस्थाने विष्कम्भशब्द प्रयोगात् अतएवार्य्यभट्टेन व्यासनिरूपणे । “शशिबिम्बकम्भविवर्जितमित्युक्तम् ।“व्यासे भनन्दाग्नि(१९२७) हते विभक्ते खबाणसूर्यैः (१२५० परिधिः स सूक्ष्मः” इति लीला० उक्तदिशा रविचन्द्रयोरुक्तव्यासमानेन परिधिरानेयः । स च रवेः किञ्चिदून (२०४९९) योजनमितः, चन्द्रस्य किञ्चिन्न्यून(१५०८) योजनमितः । तथा च मण्डलशब्दस्य व्यासपरत्वे (४८०) योजनानि परिधिपरत्वे किञ्चिन्न्यून (१५०८) योजनानि इन्दोर्मण्डलस्य मानमित्यवधेयम् ।

इन्दुमती स्त्री इन्दुः प्रशस्तोऽस्त्यस्याम् प्राशस्त्ये मतुप् । १पौर्णमास्याम् २अजन्टपपत्न्यां विदर्भराजभगिन्याञ्च । “अथेश्वरेण क्रथकैशिकानां स्वयंवरार्थं स्वसुरिन्दुमत्याः” रघुः । “मनोव्रभूवेन्दुमतीनिराशम्” रघुः । सा च हरिणी नाम सुराङ्गना तृणविन्दुशापात् मानुषजन्मप्राप्ता तदेतत् वर्णितं रघौ । “चरतः किल दुश्चरं तपस्तृणविन्दोः परिशङ्कितः पुरा । प्रजिघाय समाधिभेदिनीं हरिरस्मै हरिणीं सुराङ्गनाम् । स तपःप्रतिबन्धमन्युना प्रमुखाविष्कृतचारुविक्रिया । अशपद्भव मानुषीति तां शमवेलाप्रलयोर्म्मिणा भुवि । भगवन् ! परवानयं जनः प्रतिकूलाचरितं क्षमस्व मे । इति चोपनतां क्षितिस्पृशं कृतवानासुरपुष्पदर्शनात् । क्रथकैशिकवंशसम्भवा तव भूत्वा महिषी चिराय सा । उपलब्धवती दिवश्च्युतं विवशा शापनिवृत्तिकारणम्”इति अजं प्रति वशिष्ठसन्देशः ।

इन्दुमौलि पु० इन्दुर्मौलावस्य । महादेवे स हि इन्दुतपसा तुष्टस्तत्कलां शिरस्येकां दधारेति काशी० कथा यथा “तुष्टेन देवदेवेन स्वमौलौ या धृता सदा । आदाय तां कलामेकां जगत्संजीवनीम् पराम् । पश्चात् दक्षेण शप्तोऽपि मासान्ते क्षयमाप्य च । आप्याय्यतेऽसौ कलया पुनरेव तया शशी”।

इन्दुरत्न न० ६त० इन्दुरिव शुभ्रं रत्नम् वा । मुक्तायां तस्याश्चन्द्रदेवताकत्वात् चन्द्रदोषोपशान्त्यर्थत्वेन तत्प्रीतये दीयमानत्वात् तद्वच्छुभ्रत्वाच्च तद्रत्नत्वम् । ग्रहशब्दे ग्रहरत्नानि वक्ष्यन्ते ।

इन्दुलेखा स्त्री इन्दोर्लेखेव । १चन्द्रकलायाम् २तदंशजन्यायां १सोमलतायाम्, तस्याः सोमादुद्भवकथा इन्दुवल्लीशब्दे ९२९पृष्ठे दृश्या । तदाप्यायनकारिण्याम् ३अमृतायां, तद्वत्कुलगुणत्वात् ४यमानिकायाञ्च । लस्य रः । इन्दुरेखाप्यत्र ।

इन्दुलोक पु० ६त० । चन्द्रलोके । स हि कर्म्मिणामुपभोगस्थानतया श्रुत्यादिषु कथितः । चन्द्रलोके कर्म्मिणाम् आप्यशरीरं जायते तच्च कर्म्मसमवायिजलसूक्ष्मांऽशेभ्य एवेति निरूपणाय छा० उ० पञ्चाग्निविद्या प्रस्ताविता यथा

“असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्, रश्मयो धूमो,ऽहरर्चि,श्चन्द्रमा अङ्गारा,नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति १। पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिदभ्रं धूमो, विद्युदर्चिरशनिरङ्गारा, ह्रादुनयो विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमं राजानं जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्षं सम्भवति २। पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर एव समिदाकाशो धूमो, रात्रिरर्च्चिर्दिशोऽङ्गारा, अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नं सम्भवति ३। पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समित्, प्राणो धूमो,जिह्वाऽर्च्चिश्चक्षुरङ्गाराः, श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुतेरेतः सम्भवति ४। योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समिद्यदुपमन्त्रयते स धूमो, योनिरर्च्चिर्यदन्तः करोति तेऽङ्गारा, अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवति ५। इति

तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स उल्बावृतो गर्भो दश वानव वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाथ जायते स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः सम्भूतो भवति” छा० उ०। “असौ वाव लोकोऽग्निर्हे गौतम! यथाऽग्निहोत्राधिकरणम् आहवनीयम् इह तस्याग्नेर्द्युलोकाख्यस्यादित्यएव समित् तेन हीद्धोऽसौ लोको दीप्यते अतः समिन्धनात् समिदादित्यः। रश्मयो धूमस्तदुत्थानात् समिधो हि धूम उत्तिष्ठति। अहरर्चिः प्रकाशसामान्यात् आदित्यकार्य्यत्वाच्च। चन्द्रमा अङ्गाराः अङ्गः प्रशमेऽभिव्यक्तेः अर्चिषो हि प्रशमेऽङ्गारा अभिव्यज्यन्ते। नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाश्चन्द्रमसोऽवयवा इव विप्रकीर्णत्वसामान्यात्। तस्मिन्नेतस्मिन् यथोक्तलक्षणेऽग्नौ देवाः यजमानप्राणा अग्न्यादिरूपाः अधिदैवतं श्रद्धाम् अग्निहोत्राहुतिपरिणामावस्थरूपाः सूक्ष्मा आपः श्रद्धाभाविताः श्रद्धा उच्यन्ते “पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती” त्यपां हौम्यतता प्रश्ने श्रुतत्वात्।“श्रद्धा वा आपः श्रद्धामेवारभ्य प्रणीय प्रचरन्तीति”च विज्ञायते। तां श्रद्धामब्रूपां जुह्वति। तस्या आहुतेः सोमो राजा। अपां श्रद्धाशब्दवाच्यानां द्युलोकाग्नौ हुतानां परिणामः सोमो राजा सम्भवति। यथा ऋग्वेदादिपुष्परसा ऋगादिमधुकरोपनीतास्त आदित्ये यश आदिकार्य्यं रोहितादिरूपलक्षणमारम्भन्त इत्युक्तम्। तथेमा अग्निहोत्राहुतिसमवायिन्यः सूक्ष्माः श्रद्धाशब्दवाच्या आपोद्युलोकमनुप्रविश्य चान्द्रं कार्य्यमारभन्ते फलरूपमग्निहोत्राहुत्योः। यजमानाश्च तत्कर्त्तार आहुतिमया आहुतिभावनाभाविता आहुतिरूपेण कर्म्मणाऽऽकृष्टाः श्रद्धाप्समवायिनो द्युलोकमनुप्रविश्य सोमभूताभवन्ति। तदर्थं हि तैरग्निहोत्रं हुतम्। आहुतिपरिणाम एव पञ्चाग्निसम्बन्धक्रमेण प्राधान्येन बिवक्षित उपासनार्थम्। न यजमानानां गतिम्। तां त्वविदुषां धूमादिक्रमेणोत्तरत्र वक्ष्यति विदुषाञ्चोत्तरां विद्याकृताम् १। द्वितीयहोमपर्य्यायार्थमाह। पर्जन्यो वाव पर्जन्य एव गौतमाग्निः पर्जन्योनाम वृष्ट्युपकरणाभिमानी देवताविशेषः। तस्य वायुरेव समित्, वायुना हि पर्जन्योऽग्निः समिध्यते पुरोवातादिप्राबल्ये वृष्टिदर्शनात्। अभ्रं धूमो, धूमकार्य्यत्वाद्धूमवच्च लक्ष्यमाणत्वात्। विद्युदर्चिः प्रकाशसामान्यात्। अशनिरङ्गाराः काठिन्यात् विद्युत्सम्बन्धाद्वा। ह्रादुनयो विस्फुलिङ्गाः। ह्रादुनयो गर्जितशब्दाः मेघानां विप्रकीर्णत्वसामान्यात्। तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पूर्ववत् सोमं राजानं जुह्वति। अस्या आहुतेर्वर्षं सम्भवति। श्रद्धाख्या आपः सोमाकारपरिणता द्वितीये पर्य्याये पर्जन्याग्निं प्राप्य वृष्टित्वेन परिणमन्ते २। पृथिवी वाव गौतमाग्निरित्यादि पूर्ववत्। तस्याः पृथिव्याख्यस्याग्नेः संवत्सर एव समित् संवत्सरेण हि कालेन समिद्धा पृथिवी व्रीह्यादिनिष्पत्तये भवति। आकाशो धूमः पृथिव्या इवोत्थित आकाशो दृश्यते यथाऽग्नेर्धूमो, रात्रिरर्चिः, पृथिव्याह्यप्रकाशात्मिकाया अनुरूपा रात्रिः तमोरूपत्वात् अग्नेरिवानुरूपमर्चिः। दिशोऽङ्गारा उपशान्तत्वसामान्यात्। अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वसामान्यात्। तस्मिन्नित्यादि समानम्। तस्या आहुतेरन्नं व्रीहियवादि सम्भवति ३। पुरुषो वाव गौतमाग्निः। तस्य वागेव समित् वाचा हि मुखेन समिध्यते पुरुषो न मूकः। प्राणो धूमो धूम इव मुखान्निर्गमनात्। जिह्वार्चिर्लोहितत्वात्। चक्षुरङ्गारा भास आश्रयत्वात्। श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः विप्रकीर्णत्वसाम्यात्। समानमन्यत्। अन्नं जुह्वति व्रीह्यादि संस्कृतम्। तस्या आहुते रेतः सम्भवति ४। योषा वाव गौतमाग्निः। तस्या उपस्थ एव समित् तेन हि सा पुत्राद्युत्पादनाय समिध्यते। यदुपमन्त्रयते स धूमः स्त्रीसम्भवादुपमन्त्रणस्य। योनिरर्च्चिर्लोहितत्वात्। यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अग्निसम्बन्धात्। अभिनन्दाः सुखलवा विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वात्। तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवतीति ५। एवं श्रद्धासोमवर्षान्नरेतोहवनपर्य्यायक्रमेणाप एव गर्भीभूतास्ताः। तत्रापामाहुतिसमवायित्वात् प्राधान्यविवक्षा आपः पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचसो भवन्तीति। नत्वाप एव केवलाः सोमादिकार्य्यमारभन्ते। न चापोऽत्रिवृत्कृताः सन्तीति। त्रिवृत्कृतत्वेऽपि विशेषसञ्ज्ञालाभो दृष्टः पृथिवीयमिमा आपोऽयमग्निरित्यन्यतमबाहुल्यनिमित्तः। तस्मात्समुदितावभूतानि बाहुल्यात्कर्म्मसमवायीनि सोमादिकार्य्यारम्भकाण्याप इत्युच्यन्ते। दृश्यते च द्रवबाहुल्यं सोमवृष्ट्यन्नरेतोदेहेषु बहुद्रवञ्च, शरीरं यद्यपि पार्थिवं तत्र पञ्चम्यामाहुतौ हुतायां रेतोरूपा आपो गर्भीभूताः। इति तु एवन्तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति व्याख्यात एकः प्रश्नः। यत्तु द्युलोकादीनां प्रत्यावृत्तयोरा-

हुत्योः पृथिवीं पुरुषं स्त्रियं क्रमेणाविश्य लोकं प्रत्युत्थायी भवतीति वाजसनेयके उक्तं तत्प्रासङ्गिकमिहोच्यते । इह च प्रथमे प्रश्न उक्तं वेत्थ यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति । तस्य चायमुपक्रमः । स गर्भोऽपां पञ्चमः परिणामविशेषः आहुतिकर्म्मसमवायिनीनां श्रद्धाशब्दवाच्यानाम्, उल्बावृत उल्बेन जरायुणाऽऽवृतो वेष्टितो दश वा नव वा मासानन्तर्मातुः कुक्षौ शयित्वा यावता कालेन न्यूनेनातिरिक्तेनानन्तरं जायते । उल्बावृत इत्यादिर्वैराग्यहेतोरिदमुच्यते । कष्टं हि मातुः कुक्षौ मूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्मादिपूर्णे तदनुलिप्तस्य गर्भस्योल्बाऽशुचिपटावृतस्य लोहितरेतोऽशुचिबीजस्य मातुरशितपीतरसानुप्रवेशेन च विवर्द्धमानस्य निरुद्धशक्तिबलवीर्य्यतेजःप्रज्ञाचेष्टस्य शयनम् । ततो योनिद्वारेण पीड्यमानस्य कष्टतरा निःसृतिर्जन्मेति वैराग्यं ग्राहयति । मुहूर्त्तमप्यसह्यं दश वा मासानतिदीर्घकालमन्तः शयित्वेति । स एवं जातो यावदायुषं पुनर्घटीयन्त्रवद्गमनागमनाय कर्म्म कुर्व्वन् कुलालचक्रवद्वा तिर्य्यग्भ्रमणाय यावत्कर्म्मणोपात्तमायुस्तावज्जीवति । तमेवं क्षीणायुषं प्रेतं मृतं दिष्टं कर्म्मणा निर्द्दिष्टं परलोकं प्रति । यदि चेज्जीवन् वैदिके कर्म्मणि ज्ञाने वाधिकृतस्तमेनं मृतमितोऽस्माद्ग्रामादग्नयेऽग्न्यर्थमृत्विजो हरन्ति पुत्रा वान्त्यकर्म्मणे, यत एव इत आगतोऽग्नेः सकाशाच्छ्रद्धाद्याहुतिक्रमेण, यतश्च पञ्चभ्योऽग्निभ्यः सम्भूत उत्पन्नो भवति तस्मा एवाग्नये हरन्ति स्वामेव योनिमग्निमापादयन्तीत्यर्थः" भा० । एवं चन्द्रभावप्राप्तिप्रकारमुक्त्वा तत्प्राप्त्यनुगुणं कर्म्मभेदं प्रदर्श्य तत्र गतिप्रकारमाह "अथ य इमे गृहस्थाः ग्राम इष्टापूर्त्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति, धूमाद्रात्रिं, रात्रेरपरपक्षम्, अपरपक्षाद्यान् षड्दक्षिणैति मासांस्तान्नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति, मासेभ्यः पितृलोकं, पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति । तस्मिन् यावत्सम्पातमुषित्वाऽथैतमध्वानं पुनर्निवर्त्तन्ते" छा० उ० । "अथेत्यर्थान्तरप्रस्तावनार्थो य इमे गृहस्थाः । ग्राम इति गृहस्थानामसाधारणं विशेषणमरण्यवासिभ्यो व्यावृत्त्यर्थम् । यथा वानप्रस्थपरिव्राजकानामरण्यं विशेषणं गृहस्थेभ्यो व्यावृत्त्यर्थं तद्वत् । इष्टापूर्त्ते इष्टमग्निहोत्रादि वैदिकं कर्म पूर्त्तं वापीकूपतडागारामादिकरणम् । दत्तं च बहिर्वेदि यथाशक्त्यर्हेभ्यो द्रव्यसम्भागो दत्तम् इत्येवंविधं परिचरणपरित्राणाद्युपासते इतिशब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् । ते दर्शनवर्जितत्वाद्धूमं धूमाभिमानिनीं देवतामभिमुख्येन सम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तयाऽतिवाहिता धूमाद्रात्रिं रात्रिदेवतां, रात्रेरपरपक्षदेवताम्, एवमेव कृष्णपक्षाभिमानिनीम्, अपरपक्षाद्यान् षण्मासान् दक्षिणा दक्षिणां दिशमेति सविता तान्, मासान् दक्षिणायनान् षण्मासाभिमानिनीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । सङ्घचारिणी हि षण्मासदेवता इति मासानिति बहुवचनप्रयोगस्तासु । नैते कर्म्मिणः प्रकृताः संवत्सरं संवत्सराभिमानिनीं देवतामभिप्राप्नुवन्ति । कुतः पुनः संवत्सरप्राप्तिप्रसङ्गो यतः प्रतिषिध्यते । अस्ति हि संवत्सरस्य प्रसङ्गोह्येकस्यावयवभूते दक्षिणोत्तरायणे तत्रार्च्चिरादिमार्गप्रवृत्तानामुदगयनमासेभ्योऽवयविनः संवत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता । अत इहापि तदवयवभूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविनः संवत्सरस्यापि पूर्ववत्प्राप्तिरापन्नेत्यतस्तत्प्राप्तिः प्रतिषिध्यते नैते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति । मासेभ्यः पितृलोकं, पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसम् । कोऽसौ यस्तैः प्राप्यते चन्द्रमा य एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां तदन्नं देवानां तं चन्द्रमसमन्नं देवता इन्द्रादयो भक्षयन्ति । अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभूताः कर्म्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते । नन्वनर्थायेष्टादिकरणं यद्यन्नभूता देवैर्भक्ष्येरन्, नैष दोषः अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विवक्षितत्वात् । न हि ते कवलोत्क्षेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते, किं तर्ह्युपकरणमात्रं देवानां भवन्ति ते, स्त्रीपशुभृत्यादिवत् । दृष्टश्चान्नशब्द उपकरणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं राज्ञामित्यादि । न च तेषां स्त्र्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युपभोगो नास्ति । तस्मात्कर्म्मिणो देवतानामुपभोग्या अपि सन्तः सुखिनो देवैः क्रीड़न्ते । शरीरञ्च तेषां सुखोपभोगयोग्यं चन्द्रमण्डले आप्यमारभ्यते । तदुक्तं पुरस्ताच्छ्रद्धाशब्दा आपो द्युलोकाग्नौ हुताः सोमो राजा सम्भवतीति । ता आपः कर्म्मसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनुगताः द्युलोकं प्राप्य चन्द्रत्वमापन्नाः शरीराद्यारम्भिका इष्टाद्युपासकानां भवन्ति । अन्त्यायाञ्च शरीराहुतावग्नौ हुतायामग्निना दह्यमाने शरीरे तदुत्था आपो धूमेन सहोर्द्ध्वं यजमानमावेष्ट्य चन्द्रमण्डलं प्राप्य कुशमृत्तिकास्थानीया बाह्यशरीरारम्भिका भवन्ति । तदारब्धेन च शरीरेणेष्टादिफलमुपभुञ्जाना आसते यावत्तदुपभोगनिमित्तस्य क्षयः कर्म्मणः । सम्पतन्ति येनेति सम्पातः कर्म्मणः क्षयो या-

न्तस्मात् यावत्कर्म्मणः क्षय इत्यर्थः। तावत्तस्मिंश्चन्द्रमण्डले उषित्वा अथाऽनन्तरमेतमेव वक्ष्यमाणमध्वानं मार्गम् पुनर्निवर्त्तन्त इति प्रयोगात् पूर्व्वमप्यसकृच्चन्द्रमण्डलं गता निवृत्ताश्चासन्निति गम्यते। तस्मादिह लोके इष्टादिकर्म्मोपचित्य चन्द्रं गच्छन्ति तत्क्षये चावर्त्तन्ते। क्षणमात्रमपि तत्र स्थातुं न लभ्यते स्थितिनिमित्तकर्म्मक्षयात् स्नेहक्षयादिव प्रदीपस्य। किं तत्र येन कर्म्मणा चन्द्रमण्डलमारूढस्तस्य सर्व्वस्य क्षये तस्मादवरोहणं किं वा सावशेष इति। किन्ततः। यदि सर्व्वस्यैव क्षयः कर्म्मणश्चन्द्रमण्डलस्थस्यैव मोक्षः स्यात् न वेति तत्र आगतस्येह शरीरोपभोगादि न सम्भवति। ततः शेषेणेत्यादिस्मृतिविरोधश्च स्यात्। नन्विष्टापूर्त्तदत्तव्यतिरेकेणापि मनुष्यलोके शरीरोपभोगनिमित्तानि कर्म्माण्यनेकानि सम्भवन्ति न च तेषां चन्द्रमण्डल उपभोगः। अतः क्षीणानि यन्निमित्तं चन्द्रमारूढास्तान्येव क्षीणानीत्यविरोधः शेषशब्दस्य सर्व्वेषां कर्म्मत्वसामान्यादविरुद्धः" भा०। एवं चान्द्रायणादिकं तत्प्राप्तिहेतुः।

इन्दुलौह न० ६त०। इन्दुर्देवताऽस्य, लौहे धातौ रौप्ये धातुमध्ये तस्येन्दुवर्णत्वात् इन्दुदोषोपशान्त्यर्थं देयत्वाच्च तथात्वम्। स्वार्थे कन्। तत्रैव।

इन्दुवदना स्त्री "इन्दुवदना जजसनैः सगुरुयुग्मैः" वृत्त०र० उक्ते चतुर्दशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे

इन्दुवल्ली स्त्री ६त०। चन्द्रनामिकायां सोमलतायाम्। तत्प्राप्तिस्थानमुक्तं सुश्रुते यथा "नैवास्वादयितुं शक्याः सोमाः सोमसमास्तथा। पीतावशेषमस्थतं देवैर्ब्रह्मपुरोगमैः। निहितं सोमवीर्य्यास्तु सोमे चाप्योषधीगतौ। देवकुन्दे ह्रदवरे तथा सिन्धौ महानदे। दृश्यते च जलान्तेषु मध्ये ब्रह्मसुरर्चिताः" तत्समास्च ओषधिशब्दे वक्ष्यन्ते

इन्दुवार पु० "आपोक्लिमे (३,६,९,१२,) यदि खगाः स किलेन्दुवारो न स्याच्छुभः क्वचन ताजकशास्त्रगीतः" नी० ता० उक्ते वर्षलग्नतः (३,६,९,१२,) स्थानानामन्यतमस्थाने सर्व्वग्रहस्थितिरूपयोगभेदे।

इन्दुव्रत न० इन्दुलोकप्राप्त्यर्थं व्रतम् शाक०त०। चान्द्रायणे व्रते तस्य चन्द्रलोकप्राप्तिसाधनत्वात् चन्द्रह्रासवृद्धिवशानुसारेण भोजने ह्रासवृद्धिमत्त्वाच्च चान्द्रायणत्वम् तदेतत् पञ्चविधं तत्स्वरूपविभागादि प्रा०वि० दर्शितं यथा। "एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे, शुक्ले च वर्द्धयेत्। उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणञ्चरेत्। एतदेव विधिं कृत्वा आचरेत् यवमध्यमे। शुक्लपक्षादि नियतश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम्"। "अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान्मध्यन्दिने गते। नियतात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रायणञ्चरन्। चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः। चतुरोऽस्तमिते सूर्य्ये शिशुचान्द्रायणं व्रतम्। अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान्मध्यन्दिने गते। मासेनाश्नन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम्" मनुः। एतत् पञ्चविधं चान्द्रायणम् पिपीलिकातनुमध्यम्, यवमध्यं, यतिचान्द्रायणम्, सर्व्वतोमुखं शिशुसंज्ञञ्च। यथाह जावालः "पिपीलिकायवमध्यं यतिचान्द्रायणन्तथा। चान्द्रायणन्तथा ज्ञेयं चतुर्थं सर्व्वतोमुखम्। पञ्चमं शिशुसंज्ञञ्च तुल्यं पुण्यफलोदयम्"। कृष्णप्रतिपदमारभ्य मासमेकं यदा क्रियते तदा पिपीलिकामध्यं भवति, शुक्लप्रतिपदारम्भे यवमध्यमुभयत्रामावास्यायामभोजनं कृष्णप्रतिपदि चतुर्द्दशग्रासभोजनारम्भे ह्रासक्रमेण चतुर्द्दश्यामेकग्रासः अमावास्यायामभोजनम् एवं प्राप्नोति तथा च वशिष्ठः। "मासस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासानद्याच्चतुर्द्दश"। नन्वेवं क्रमेण पञ्चविंशत्युत्तरं ग्रासशतद्वयं स्यात् न चत्वारिंशद्ग्रासाधिकं शतद्वयम् तच्च याज्ञवल्क्येनोक्तम्" "यथा कथञ्चित् पिण्डानाञ्चत्वारिंशच्छतद्वयमिति"। "यथा कथञ्चित् पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः" इति मनुनाप्युक्तम्। उच्यते संयमदिवसे पौर्णमास्याम् अमावास्यायां वा पञ्चदशग्रासभोजनेन संख्यापूरणसम्भवात् अथ वा पञ्चदश्यादिकमेवेदं व्रतम् न प्रतिपदादिकं चतुर्द्दश्यामेव व्रतसङ्कल्पः। यथाह गोतमः पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान् भुक्त्वैकैकापचयेनापरपक्षमश्नीयात् अमावास्यायामुपोष्य एकैकोपचयेन पूर्व्वपक्षम्, विपरीतमेकेषाम्" शङ्खलिखितौ "अमावस्यायां व्रतोपायनं यवमध्यम् अमावस्यायां पञ्चदश पिण्डानश्नीयात्" उपायनमारम्भः। शुक्लञ्चेदम् अमावास्यायामपि पञ्चदशकलात्मकस्य चन्द्रमसः सूर्य्यप्रविष्टत्वात् तत एकैककलानिर्गमस्य प्रतिपदादिषु वृद्धिशब्दवाच्यत्वात्। जावालः "एकैकं वर्द्धयेद्ग्रासं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत्। अमावस्यां न भुञ्जीत यवमध्यञ्चरन् द्विजः। एकैकं ह्रासयेद्ग्रासं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत्। पौर्णमास्यां न भुञ्जीत पिपीलिततनुमध्यमम्"। अत्र कल्पतरुव्याख्यानम्। एकैकं ह्रासयेदिति कृष्णप्रतिपदि पञ्चदशग्रासमारभ्य एकैकापचयेनामावास्यायामेकोग्रासः तदनन्तरं शुक्लप्रतिपदि द्वौ ग्रासावेवं वृद्धिक्रमेण चतुर्द्दश्यां पञ्चदश ग्रासाः सम्पद्यन्ते पौर्णमास्याञ्चोपवास इति" पिपीलिका

तनुमध्यं चान्द्रायणम्" । ऋषिचान्द्रायणमाह यमः "त्रींस्त्रीन् पिण्डान् समश्नीयात् नियतात्मा दृढ़व्रतः । हविष्यान्नस्य वै मासमृषिचान्द्रायणं स्मृतम्" । अत्र चत्वारिंशच्छतद्वयसंख्या नास्ति । ग्रासपरिमाणमाह पराशरः "कुक्कुटाण्डप्रमाणन्तु यावद्वा प्रविशेन्मुखम् । एवं ग्रासं विजानीयाच्छुद्ध्यर्थं कायशोधनम्" । सकल चन्द्रायण एव चतुर्द्दश्यामुपवासं कृत्वाऽपरदिने पञ्चदश्यां संयमः कार्य्यः । यथा बौधायनः "शुक्लां चतुर्द्दशीमुपवसेत् कृष्णचतुर्द्दशीं वा केशश्मश्रुनखलोमानि वापयित्वा" इत्याद्यभिधाय "तिथिनक्षत्रादिहोमं प्रत्यहमुक्तवान्" विस्तरभयान्न लिखितम् । अत्र सामान्यव्रतधर्म्माः कर्त्तव्याः । विशेषमाह यमः "आर्द्रवासाश्चरेत् कृच्छ्रं स्नात्वा वस्त्रं न पीड़येत् । अङ्गुल्यग्रस्थितं ग्रासं गायत्र्या चाभिमन्त्रयेत् । भक्षयित्वा उपस्पृश्य पुनरेवाभिमन्त्रयेत् । आयसं तैजसं पात्रं चक्रोत्पन्नं विवर्ज्जयेत् । असुराणां हि तत् पात्रं पानपात्रमचक्रजम्" अचक्रजं कुलालचक्रानिष्पन्नम् । अपरे धर्म्मा बौधायनादिषु द्रष्टव्याः । तेन एकत्रिंशदहनसाध्यं चान्द्रायणव्रतम्" । या० स्मृ० । "तिथिवृद्ध्या चरेत् पिण्डान् शुक्ले शिख्यण्डसम्मितान् । एकैकं ह्रासयेत् कृष्णे पिण्डं चान्द्रायणं चरन् । यथाकथञ्चित् पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयम् । मासेनैवोपभुञ्जीत चान्द्रायणमथापरम् । कुर्य्यात्त्रिषवणस्नायी कृच्छ्रं चान्द्रायणं तथा । अनादिष्टेषु पापेषु शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु । धर्म्मार्थं यश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैति सलोकताम्" अत्र (२४०) ग्राससंख्योक्तेर्मध्ये नोपवास इति प्रतीयते तथा हि प्रतिपादादिपञ्चदशसु ग्रासवर्द्धनेन भक्षणे "सैकपदघ्नपदार्द्धमथैकाद्यङ्कयुतिः किल सङ्कलिताख्येति" लीला० उक्तदिशा (१२०) ग्राससंख्या, पुनः कृष्णे ह्रासेन तथैव संख्येति (२४०) भोज्यग्राससंख्या । तथाच समर्थासमर्थभेदेन अनयोर्व्यवस्थेति सिद्धान्तः ।

इन्दुशेखर पु० इन्दुः शेखरे यस्य । महादेवे इन्दुमौलिशब्दे ९२९पृ० विवृतिः । चन्द्रशेखरादयोऽप्यत्र ।

इन्दूर पु० उन्दूर+पृ० उत्त्वम् । मूषिके जटाध० ।

इन्द्र पु० इदि-रन् । १परमेश्वरे । "इन्द्रोमायाभिः पुरुरूप ईयते" श्रुतिः । द्वादशादित्यमध्ये २आदित्यभेदे । ते च अदित्यां कश्यपेनोत्पादिताः "धाताऽर्य्यमा च मित्रश्च वरुणोऽंशुर्भगस्तथा । इन्द्रोविवस्वान् पूषा च पर्ज्जन्यो दशमः स्मृतः । ततस्त्वष्टा ततोविष्णुरजघन्यो जघन्यजः" विष्णुध० । भा०आ०६५अ० तु इन्द्रस्थाने शक्रनाम्ना पठितः यथा "अदित्यां द्वादशादित्याः सम्भूता भुवनेश्वराः । ये राजन्नामतस्तांस्ते कीर्त्तयिष्यामि भारत ! । धातामित्रोऽर्य्यमा शक्रो वरुणस्त्वंशुरेव च । भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमः स्मृतः । एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशोविष्णुरुच्यते । जघन्यजस्तु सर्व्वेषामादित्यानां गुणाधिकः" । कल्पभेदान्नामभेद इति न विरोधः । ३कुटजवृक्षे ४रात्रौ च धरणिः ५ भारतवर्षीयद्वीपभेदे शब्दमा० इन्द्रदेवताके ६ज्येष्ठानक्षत्रे विष्कम्भादिषु योगेषु ७षड्विंशे योगे छन्दोग्रन्थप्रसिद्धे वर्णमात्राप्रस्तावे आद्यन्तगुरुद्वयेन लघुद्वयमध्येन युते ८चतुर्थे भेदे । ९देवराजे स च मन्वन्तरभेदात् चतुर्द्दशविधः यथा "मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वरः । ऋषयोऽंशावतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते" भाग०८स्क०१अ० । इत्थं मन्वन्तरे षड्विधकीर्त्तनीयमुपक्रम्य मन्वन्तरभेदेन तत्तन्नामानि कथितानि अतोनामभेदात्तस्य चतुर्द्दशसंख्या तत्रोक्ता यथा "तुषिता नाम ते देवाः आसन् स्वायम्भुवेऽन्तरे । मरीचिमिश्राऋषयोयज्ञः सुरगणेश्वरः" भाग०८स्क०१अ० । १मन्वन्तरे यज्ञः । "स्वारोचिषो द्वितीयस्तु मनुरग्नेः सुतोऽभवत्" इत्युपक्रम्य "तत्रेन्द्रोरोचनस्त्वासीत् देवाश्च तुषितादयः" तत्रैव । २म० रोचनः । "तृतीय उत्तमोनाम प्रियव्रतसुतो मनुः" इत्युपक्रम्य "सत्यावेदश्रुता भद्राः देवा इन्द्रस्तु सत्यजित्" तत्रैव । ३म०सत्यजित्" "चतुर्थ उत्तमभ्राता मनुर्नाम्ना च तामसः" इत्यु० "सत्यका हरयो वीरा देवास्त्रिशिख ईश्वरः" तत्रैव । 'ईश्वरइन्द्रः' श्रीधरः । ४म०त्रिशिखः । "पञ्चमो रैवतोनाम मनुस्तामससोदरः" इत्यु० "विभुरिन्द्रः सुरगणा राजन् ! भूतरयादयः" तत्रैव ५अ० । ५म०विभुर्नाम । "षष्ठश्च चक्षुषः पुत्रश्चाक्षुषो नाम वै मनुः", इत्यु० "इन्द्रो मन्त्रद्रुमस्तत्र देवा आप्यादयो मताः" तत्रैव ५अ० । ६म०मन्त्रद्रुमः । "मनुर्विवस्वतः पुत्रः श्राद्धदेव इति श्रुतः । सप्तमो वर्त्तमानोऽयम्" इत्युप० "आदित्यावसवोरुद्रा विश्वे देवा मरुद्गणाः । अश्विनावृभवो राजन्निन्द्रस्तेषां पुरन्दरः" । तत्रैव अ०१३ । ७म०पुरन्दरः । "अष्टमेऽन्तर आयाते सावर्णिर्भविता मनुः" इत्यु० "तत्र देवाः सुतपसो विरजा अमृतप्रजाः । तेषां विरोचनसुतो बलिरिन्द्रो भविष्यति" १३अ० । ८म०बलिः । "नवमो दक्षसावर्णिर्मनुर्वरुणसम्भवः" इत्युप० "पारोमरीचिगर्भाद्या देवा इन्द्रः

श्रुतः सुतः" तत्रैव ९२अ०। ९म०श्रुतः। "दशमोब्रह्मसावर्णिरुपश्लोकसुतोमहान्" इत्यु० "सुवासनविरुद्धाद्या देवाः शम्भुः सुरेश्वरः" १२अ०। १०म०शम्भुः। "मनुर्वै धर्मसावर्णिरेकादशम आत्मवान्" इत्यु० "विहङ्गमाःकामगमानिर्वाणरुचयः सुराः। इन्द्रस्तु वैधृतस्तेषा ऋषयश्चारुणादयः" १२अ०। ११म०वैधृतः।"भविता रुद्रसावर्णिर्नाम द्वादशमो मनुः"इत्यु०"ऋतधामा च देवेशो देवाश्च हरितादयः" १२अ०। ११म०ऋतधामा। "मनुस्त्रयोदशोभव्यो वेदसावर्णिरात्मवान्" इत्यु प० "देवाः सुकर्मसूत्रामसंज्ञा इन्द्रोदिवस्पतिः" १२अ०। १२म०दिवस्पतिः। "मनुर्वा इन्द्रसावर्णिश्चतुर्दशम एष्यति" इत्यु० "पवित्राश्चाक्षुषादेवाः शुचिरिन्द्रो भविष्यति" १२अ०। १४म०शुचिः। पुराणान्तरादौ नामान्तराणि चतुर्दश कल्पभेदादविरुद्धानि। विस्तरभयात्तानि नोक्तानि। एवंशक्रनामसंख्यासाम्यात् १० चतुर्दशसंख्यायाम्। स च शचीपतिः वृत्रादिहन्ता, पूर्वदिग्पालः, वृष्टिदायकः, अमरेशः मेघवाहनः तस्य पुत्रो जयन्तः, वनं नन्दनं हयउच्चैःश्रवाः गजऐरावतः, पुरी अमरावती नेत्राणि सहस्रं वज्रमस्त्रम् हरीवाहः। विवृतिस्तत्तच्छब्दे दृश्या। तस्यानेकविधानि कार्य्याणि पुराणादौ वर्णितानि विस्तरभयान्नोक्तानि मनुकालपर्य्यन्तं तस्याधिकारकालस्तत्समाप्तौ तस्य प्रजापतेः सकाशात् ब्रह्मविद्याप्राप्तेरग्रे वक्ष्यमाणत्वात् कैवल्यप्राप्तिः "योयो देवानां प्रत्यबुध्यत" इत्यादिश्रुतेः। इत्येतत् नानाशास्त्रश्रुतीतिहासेषु प्रसिद्धम् स्वकालमध्येऽपि त्वष्टृपुत्रविश्वरूपवधजनितब्रह्महत्यास्कन्दनभिया तस्य स्वपदच्युतिः। तत्पापस्य विभज्यान्यत्र संक्रामसे पुनः स्वपदप्राप्तिः। असुरादिभिरपि बलाधिक्यवशात् तं युधि निर्जित्य कियत्कालपर्य्यन्तं तत्पदेऽधिकारिता प्राप्ता इत्यपि पुराणादौ प्रसिद्धम् "जित्वा च सकलान् देवान् इन्द्रोऽभून्महिषासुरः" देवीमा० "शताश्वमेधकरणे अन्यस्यापि इन्द्रत्वप्राप्तियोग्यतेत्यत्र इन्द्रलोकशब्दे प्रमाणं वक्ष्यते।

इन्द्रस्य प्रजापतिसकाशात् एकशतवर्षं ब्रह्मचर्य्याचरणेन ब्रह्मविद्यां प्राप्तेति छा०उ० वर्णितं यथा "यदाङ्करेकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्य्यमुवास तस्मै होवाच। मघवन्! मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युना तदस्याऽमृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्मा वै सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यामात्तो न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः इत्यादि। "मघवन्! मर्त्यं वै मरणधर्म्मि शरीरम्। यन्मन्यसेऽक्ष्याधारादिलक्षणः सम्प्रसादलक्षण आत्मा मयोक्तो विनाशमेवापीतो भवतीति। शृणु तत्र कारणम्। यदिदं शरीरं वै पश्यसि तदेतन्मर्त्यं विनाशि। तच्चात्तं मृत्युना ग्रस्तं सन्ततमेव। कदाचिदेव म्रियत इति मर्त्यमित्युक्ते न तथा सन्त्रासो भवति यथा ग्रस्तमेव सदा व्याप्तमेव मृत्युनेत्युक्ते इति वैराग्यार्थं विशेष इत्युच्यते आत्तं मृत्युनेति। कथं नाम देहाभिमानतो विरक्तः सन्निवर्त्तेत इति। शरीरमित्यत्र सदेहेन्द्रियमनोभिरुच्यते। तच्छरीरमस्य सम्प्रसादस्य त्रिस्थानतया गम्यमानस्यामृतस्य मरणादिदेहेन्द्रियमनोधर्म्मवर्जितस्येत्येतत्। अमृतस्येत्यनेनैवाशरीरत्वे सिद्धे पुनरशरीरस्येति वचनं वाय्वादिवत्सावयवत्वमूर्त्तिमत्त्वे मा भूतामिति। आत्मनो भोगाधिष्ठानम् आत्मनो वा सत ईक्षितुस्तेजोऽबन्नादिक्रमेणोत्पन्नमधिष्ठानम् जीवरूपेण प्रविश्य सदेवाधितिष्ठत्यस्मिन्निति वाधिष्ठानम्। यस्येदमीदृशं नित्यमेव मृत्युग्रस्तं धर्म्माधर्म्मजनितत्वात्प्रियाप्रियवदधिष्ठानं तदधिष्ठितस्तद्वान् सशरीरो भवति। अशरीरस्वभावस्यात्मनस्तदेवाऽहं शरीरं शरीरमेव चाहमित्यविवेकादात्मभावः सशरीरत्वम्। अत एव सशरीरः सन्नात्तो ग्रस्तः प्रियाप्रियाभ्याम्। प्रसिद्धमेतत् तस्य च न वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोर्बाह्यविषयसंयोगवियोगयोर्निमित्तयोर्बाह्यसंयोगवियोगौ ममेति मन्यमानस्यापहतिर्विनाश उच्छेदः सन्ततिरूपयोर्नास्तीति। तं पुनर्देहाभिमानादशरीरस्वरूपविज्ञानेन निवर्त्तितविवेकज्ञानमशरीरं सन्तं प्रियाऽप्रिये न स्पृशतः। स्पृशिः प्रत्येकं सम्बध्यते प्रियं न स्पृशत्यप्रियं न स्पृशतीति वाक्यद्वयं भवति। न ह्युच्छाशुच्यधार्म्मिकैः सह सम्भाषेतेति यद्वत्। धर्म्माधर्म्मकार्य्ये हिताहिते, यतोऽशरीरता एतत्स्वरूपमिति। तत्र धर्म्माधर्म्मयोरसम्भवात्तत्कार्य्याभावो दूरत एवेत्यतो न प्रियाप्रिये स्पृशतः। ननु यदि प्रियमप्यशरीरं न स्पृशतीति यन्मघवतोक्तं सुषुप्तस्य विनाशमेवापीतो भवतीति तदेवेहाप्यापन्नम्। नैष दोषो धर्म्माधर्म्मकार्य्ययोः शरीरसम्बन्धिनोः प्रियाप्रिययोः प्रतिषेधस्य विवक्षितत्वात् "अशरीरं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" इत्यादिश्रुत्या। आगमापायिनोर्हि स्पर्शशब्दो दृष्टो यथा शीतस्पर्श उष्णस्पर्श इति। न त्वग्नेरुष्णप्रकाशयोः स्वभावभूतयोरग्निना स्पर्श एव भवति। तथाग्नेः सवितुर्वौष्ण्यप्रकाशवत्स्वरूपभूतस्य नित्यस्य प्रियस्यापि

नेह प्रतिषेधो "विज्ञानमानन्दम्" "आनन्दो ब्रह्मेति" श्रुतिभ्यः इहापि "भूमैव सुखम् इत्युक्तत्वात्" भा०। इत्यु-पक्रम्य बहूपदेशः कृतः। प्रपञ्चस्तत्र दृश्यः।

इन्द्रश्च देवानां मध्येऽतिशयेन ब्रह्मवित्तमः तथाहि। केनोपनिषदि असुरविजये देवानां महिमाभिमाने जाते तदभिमानापनोदनार्थं यक्षभूतेनाविर्भूतेन परब्रह्मणा अ-ग्निवाय्वोरभिमाननिरसने तयोर्निवृत्तौ दृढभक्तिमिन्द्रं प्रत्येव हैमवत्युपदेशेन तस्यातिशयमहिमा सूचितः ततो दिग्मात्रं तद्भाष्यञ्च दर्श्यते। "ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति तद्धैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानन्त किमिदं यक्षमिति। तेऽग्निमब्रुवन् जातवेदः! एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत् कोऽसीति अग्निर्वा अहमस्मीत्यब्र-वीज्जातवेदा वा अहमस्मीति। तस्मिंस्त्वयि किं वीर्य्य-मित्यपीदं सर्व्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति। तस्मै तृणं निदधावेतद्दहेति तदुपप्रेयाय सर्व्वजवेन तन्न शशाक दग्धुं स तत एव निववृते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति" के० उ०। एवं वायोरप्यभिमाननिरसनमुपवर्ण्य "अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे। स तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाज-गाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीं तां होवाच किमेतद्यक्ष-मिति। सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये मही-यध्वमिति ततो हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेति। यस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान् यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येन न्नेदिष्ठं पस्पर्शुस्ते ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान् स ह्येनन्नेदिष्ठं पस्पर्श स ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति" के० उ०। "तथेन्द्र-मब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि इत्यादिपूर्व्ववदिन्द्रः परमेश्वरो मघवान् बलवत्त्वात्तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मादिन्द्रादात्मसमीपग-तात्तद्ब्रह्म तिरोदधे तिरोभूतमिन्द्रत्वाभिमानोऽतितरां निराकर्त्तव्य इत्यतः संवादमात्रमपि नादात् ब्रह्मेन्द्राय। तद्यक्षं यस्मिन्नाकाशे आकाशप्रदेशे आत्मानं दर्शयित्वा तिरो-भूतमिन्द्रश्च ब्रह्मणस्तिरोधानकाले यस्मिन्नाकाशे आसीत् स इन्द्रस्तस्मिन्नेवाकाशे तस्थौ। किं तद्यक्षमिति ध्या-यन् न निववृतेऽग्न्यादिवत्तस्येति यक्षे भक्तिं बुद्ध्वा विद्या उमारूपिणी प्रादुर्भूता स्त्रीरूपा। स इन्द्र-स्तामुमां सर्वेषां हि शोभमानानां शोभनतमां विद्यां तदा बहुशोभमानेति विशेषणमुपपद्यते भवति। हैमवतीं हेमकृताभरणवतीमिव बहुशोभमानामित्यर्थः। अथवा उमैव हिमवतो दुहिता हैमवती नित्यमेव सर्व्वज्ञेन ईश्वरेण सह वर्त्तत इति ज्ञातुं समर्था इति कृत्वा तामुपजगाम इन्द्रस्तां ह उमां किलोवाच पप्रच्छ ब्रूहि किमेतद्दर्शयित्वा तिरोभूतं यक्षमिति। सा ब्र-ह्मेति होवाच ह किल ब्रह्मण ईश्वरस्यैव विजये ईश्वरे-णैव जिता असुरा यूयं तत्र निमित्तमात्रं तस्यैव विजये यूयं महीयध्वं महिमानं प्राप्नुथ। एतदिति क्रियाविशेषणार्थम्। मिथ्याभिमानस्य युष्माकमेव महि-मेति। ततस्तस्मादुमावाक्याद्ध एव विदाञ्चकार ब्रह्मे-तीन्द्रोऽवधारणात्ततो हैवेति न स्वातन्त्र्येण। यस्मादग्नि-वाय्विन्द्रा एते देवा ब्रह्मणः संवाददर्शनादिना स-मीपमुपगतास्तस्मादैश्वर्य्यगुणैरतितरामिव शक्तिगुणादि-भिर्महाभाग्यैरन्यान्देवानतितरामतिशयेन शेरते इवैते देवाः। इवशब्दोऽनर्थकोऽवधारणार्थो वा। यदग्निर्वा-युरिन्द्रस्ते हि देवा यस्मादेतद्ब्रह्म नेदिष्ठमन्तिकं समीपं प्रियतमं पस्पर्शुः स्पृष्टवन्तो यथोक्तैर्ब्रह्मणः संवादादि-प्रकारैस्ते हि यस्माच्च हेतोरेनद्ब्रह्म प्रथमः प्रथमाः प्रधानाः सन्त इत्येतद्विदाञ्चकार विदाञ्चक्रुरित्येतद्ब्र-ह्मेति। यस्मादग्निवायू अपीन्द्रवाक्यादेव विदाञ्चक्रतुः इन्द्रेण ह्युमावाक्यात्प्रथमं श्रुतं ब्रह्मेत्यतस्तस्माद्वै इन्द्रो-ऽतितरामतिशयेन शेते इवान्यान्देवान्, स ह्येतन्नेदिष्ठं पस्पर्श यस्मात् ह्येनत्प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति" भा० ११ अन्तरात्मनि "इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमित्यादि" पा० १२ ऐश्वर्य्यान्विते त्रि०। भावे रन्। १३ऐश्वर्य्ये। १४इन्द्र वारुण्यां स्त्री टाप्। राजनि०। "इन्द्रायेन्दो! परस्रवते" ऋ० ९,६४,२२। "तदिन्द्रसन्दिष्टमुपेन्द्र! यद्वचः" माघः। "हरो इन्द्रस्य" निरु०। १५ तत्पदमात्रे "महीमहेन्द्रस्तमवेक्ष्य स क्षणम्" नैष०। "राष्ट्रस्यैतत् कृत्यतमं राज्ञां चैवाभिषेचनम्। अनिन्द्रमबलं राष्ट्रं दस्यवोऽभिभवन्त्युत" भा० शा० ६७अ० "देवताद्वन्द्वे उत्तरपदस्यास्य नेन्द्रस्य परस्य न वृद्धिः आग्ने-न्द्रम् कर्म सि० कौ० लिङ्गाद्यर्थे च। इन्द्रियम्। इन्द्रियशब्दे विवृतिः। इन्द्रोजीविकास्य देवपथा० कन् तस्य लुप्। इन्द्रस्तन्मूर्त्तिजीविकावति लुपि व्यक्तिवचन-त्वात् पु०। इन्द्रोदेवताऽस्य अण्। इन्द्रदेवताके हविरादौ "ऐन्द्रं दध्यमावस्यायाम्" श्रुतिः। स्त्रियां ङीप्। "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" श्रुतिः। 'ऐन्द्रीतमसुरेश्वरम्"

देवीमा० ऐन्द्री दिक् "उपमितसमासे उत्तरपदस्थः श्रेष्ठत्वद्योतकः मनुजेन्द्रः वारणेन्द्र इत्यादि।

इन्द्रक न० इन्द्रस्य राज्ञः कं सुखं यत्र। १सभागृहे हेम०। ६त०। २इन्द्रसुखे।

इन्द्रकर्म्मन् पु० इन्द्रस्येव ऐश्वर्य्यान्वितं कर्म्मास्य। विष्णौ "इन्द्रकर्म्मा महाकर्म्मा कृतकर्म्मा कृतागमः" विष्णु स०।

इन्द्रकील पु० इन्द्रस्य कील इव अत्युच्चत्वात्। १मन्दरपर्व्वते इन्द्रस्य कील इव। २इन्द्रध्वजे न० "विषमेन्द्रकीलचतुष्पथश्वभ्राणामुपरिष्टात्" सुश्रु०।

इन्द्रकुञ्जर पु० ६त०। ऐरावते तस्यामृतमन्थनकाले इन्द्रेण गृहीतत्वात् तथात्वम् यथाह "श्वेतैर्दन्तैश्चतुर्भिस्तु महाकायस्ततः परम्। ऐरावणो महानागोऽभवद्वज्रभृता धृतः" भा०आ० १८अ०। इन्द्रगजशक्रगजादयोऽप्यत्र।

इन्द्रकूट पु० इन्द्र ऐश्वर्य्यान्वितः कूटोऽस्य। पर्व्वतभेदे "ततस्तु पर्व्वताः सप्त केशवं समुपस्थिताः। जयन्तो वजयन्तोऽथ नीलो रजतपर्व्वतः। महामेरुः सकैलास इन्द्रकूटश्च नामतः" हरि० १७१ अ०।

इन्द्रकृष्ट न० कृष्टं कर्षणं भावे क्त ततः अस्त्यर्थे अच् इन्द्रेण इन्द्रहेतुकवर्षणेन कर्षणजातम्। वृष्टिजलसम्पन्ने धान्यभेदे "इन्द्रकृष्टैर्वर्त्तयन्ति धान्यैश्चैव नदीमुखैः" भा०स०५१अ०।

इन्द्रकोष पु० इन्द्रस्य कोषइव सुखदायकत्वात्। १मञ्चे, २खट्वायाञ्च। [पर्व्वतादयोऽप्यत्र।

इन्द्रगिरि पु० इन्द्रनामा गिरिः। महेन्द्रपर्व्वते। इन्द्र-

इन्द्रगुरु पु० ६त०। बृहस्पतौ इन्द्राचार्य्यादयोऽप्यत्र।

इन्द्रगोप पु० इन्द्रो गोपो रक्षकोऽस्य वर्षाभवत्वात्तस्य। वर्षाकालिके कीटभेदे शक्रगोपादयोऽप्यत्र। "अविरलवपुरसुरेन्द्रगोपाः" किरा०। "इन्द्रगोपकवर्णाभां शुक्लवर्णां मनोजवाम्" भा०स०४० अ०। शुक्लतया वर्णनात् "रूढयौवनया शक्रगोपकालोहितरागेणांशुकेन" काद० रक्ततया वर्णनाच्च तस्य कीटस्य द्वैविध्यं रक्तश्वेतभेदात्।

इन्द्रघोष पु० इन्द्र इतिशब्देन विस्पष्टं घुष्यते घुष-कर्म्मणि घञ्। इन्द्रे "इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात् पातु" यजु० ५,११। [श्वेतचन्दने राजनि०।

इन्द्रचन्दन न० इन्द्रप्रियं चन्दनम् शा०त०। हरिचन्दने

इन्द्रचाप पु० इन्द्रे इन्द्रस्वामिके मेघे चापइव। १शक्रधनुषि। "विद्युत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः" मेघदू०। 'विद्युता सहितः सूर्य्यः सेन्द्रचापे घने यथा" भा०व०२२०अ०। तदुत्पत्तिप्रकारादि बृह०स०उक्तम् इन्द्रायुधशब्दे विवृतिः ६त०। २शक्रस्य शरासने च

इन्द्रचिर्भिटी इन्द्रस्यात्मनः प्रिया चिर्भटी शा०त०। लताभेदे। सा च इन्द्रतुल्यवर्णकुसुमा पुष्पान्वितमञ्जरीका दीर्घवृन्ता, युग्मफलान्विता कट्वी शीतवीर्य्या पित्तश्लेष्मकासव्रणदोषकृमिनाशिनी चक्षुष्या च राजनि०।

इन्द्रच्छन्दस् न० इन्द्र इव सहस्रनेत्रेण सहस्रगुच्छेन छाद्यते छद-असुन् नि०नुट्। सहस्रगुच्छे हारभेदे हेम०।

इन्द्रजनन न० इन्द्रस्यात्मनः जननं देहसम्बन्धभेदः। आत्मनोदेहसम्बन्धभेदे। तदधिकृत्य कृतः ग्रन्थः क। इन्द्रजननीयं तदधिकारेण कृते ग्रन्थभेदे न०।

इन्द्रजाल न० इन्द्रेण कौशलाद्यैश्वर्य्येण जालं द्रष्टुर्नेत्रावरणं यथास्थितवस्तुदर्शनाक्षमत्वसाधनात्, इन्द्रस्य परमेश्वरस्य जालं मायेव वा। मन्त्रौषधादिना अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथात्वेन दर्शनसाधने (कुहक) (वाजी) १पदार्थे २मायारूपे जाले च। "अतएव महान्तोऽस्याः प्रवदन्तीन्द्रजालताम्। एतस्मात् किमिवेन्द्रजालमपरं यद्गर्भवासस्थितं रेतश्चेतति हस्तमस्तकपदप्रोद्भूतनानाङ्कुरम्। पर्य्यायेण शिशुत्वयौवनजरावेशैरनेकैर्वृतं पश्यत्यत्ति शृणोति जिघ्रति तथा गच्छत्यथागच्छति। देहवद्वटधानासौ सुविचार्य्यावलोक्यताम्। क धानाः क च वा वृक्षस्तस्मान्मायेति निश्चिनु" प०द० "स्थूणाकर्णेन्द्रजालञ्च सौरञ्चापि तथार्ज्जुनः। आग्नेयञ्चापि सौम्यञ्च ससर्ज कुरुनन्दनः" भा० व०२७४अ०। इन्द्रेण इन्द्रकृतेन योगविशेषेण जालम्। २क्षुद्रोपायभेदे च। इन्द्रजालञ्च द्रव्यविशेषसंयोगेन अद्भुतवस्तुदर्शकव्यापारः (किमिर्ष्टार) इति इंलण्डभाषाप्रसिद्धः मन्त्रद्रव्यविशेषेण वस्तुनोऽन्यथा करणञ्च। तच्च दत्तात्रेयतन्त्रे मन्त्रविशेषसाध्यम् विस्तरेणाभिहितम्। इन्द्रजालतन्त्रे तु ओषधिविशेषेण तथाचरणं यदुक्तं ततोदिङ्मात्रं प्रदर्श्यते। 'अथातः संप्रवक्ष्यामि चेन्द्रजालमनुत्तमम्' इत्युपक्रम्य

'अथातः संप्रवक्ष्यामि ओषधीनां विधिं वरे!। येन विज्ञानमात्रेण सर्व्वसिद्धिर्भविष्यति। महाकालस्य वीजानि प्रस्थमेकं समाहरेत्। धात्रीरसेन देवेशि! सप्त वारान् विभावयेत्। कर्त्तव्या गुटिका तां तु मुखे निक्षिप्य पार्व्वति!। अचिरेणैव कालेन स्वयं पारावतो भवेत्। अथातः संप्रवक्ष्यामि शृणु त्वं मम वल्लभे!। छागस्य शीर्षं संगृह्य तत्र कृष्णमृत्तिकां पूरयित्वा पुनर्धुस्तूरबीजानि वापयेत् यत्काले तानि पुष्पितानि भवन्ति तदा यस्योपरि

निक्षिपेत् स छागो भवति । मयूरशीर्षमादाय कृष्णचतुर्द्दश्यां मृत्तिकां पूरयेत् शणवीजानि वापयेत् यदा फलितः पुष्पितो भवति तदा शणवीजानि ग्रीवायां बन्धयेत् मयूरो भवति । कृष्णचतुर्द्दश्यां मयूरशीर्षमादाय कृष्णमृत्तिकां पूरयेत् कार्पासवीजानि वापयेत् तदा फलिताः पुष्पिता भवन्ति पुष्पफले संगृह्य समस्तं पेषयित्वा अङ्गं विलिप्य पानीयमध्ये प्रविश्य यदा जले तिष्ठति तदा मयूरो भवति । कृष्णकाकशीर्षमादाय काकमाचीवीजानि वापयेत् यदा फलिता पुष्पिता भवति तत्फलं संगृह्य मुखे प्रक्षिप्य काको भवति । काक इव गच्छति मह्यामुड्डीर्णे मोक्षः । पारवतशीर्षमादाय कृष्णमृत्तिकां पूरयित्वा तिलवीजानि वापयेत् क्षीरोदकेन सेचनीयं यदा पुष्पितो भवति तदा मुखे संस्थाप्य अन्तर्हितो भवति । तेषां फलानां चूर्णं कृत्वा तेन चूर्णेन यं स्पृशति स किङ्करो भवति । सर्व्वस्वं ददाति । तानि तिलानि संगृह्य नेत्राञ्जनेन सह पिष्ट्वा कपिलादुग्धेन गुटिकां कारयेत् सप्तरात्रं पाचयेत् तां गुटिकां मुखे निक्षिप्य अन्तर्हितो भवति देवैरपि न दृश्यते मनुष्याणां का कथा । उड्डीर्णे पुरुषो भवति । जीवेद्वर्षशतं स्त्रियः सर्वे जनाश्च वश्या भवन्ति । गृध्रशिरः समादाय कृष्णचतुर्द्दश्यां कृष्णमृत्तिकायां निक्षिपेत् लशुनवीजानि वापयेत् यदा फलं पुष्पं भवति तदा पुष्यनक्षत्रे पुष्पं गृहीत्वा अञ्जनेन सह कपिलाघृतेन कज्जलं पातयेत् चक्षुरञ्जनीयं यावत् तावत् योजनशतं पश्यति मेदिन्यां, दिवा नक्षत्राण्यपि पश्यति । एवं उष्ट्रगर्द्दभमहिषादीनां वृहज्जीवानां शिरसि यत् यत्वीजं यस्य शिरसि वापयेत् यदा पुष्पितः फलितो भवति तदा यस्य वीजानि मुखे निक्षिप्यन्ते स जीवो भवति नात्र सन्देहः । मातुलङ्गस्य मूलन्तु धुस्तूरवीजकेन च । पलाण्डुपुष्पमादाय सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् । योऽस्य गन्धं समाघ्राति स च स्नेहेन पश्यति । दुन्दुभिं पटहांश्चैव शङ्खांश्चैव तु लेपयेत् । एष भूतोपसृष्टानां कुमारीणां गृहेषु च । भूपतिं सेवमानानां तथा तत्कर्म्मजीविनाम् । न चाग्निर्दह्यते वेश्म यत्रैष सोऽगदो भवेत् । पारावतस्य हृदयं चक्षुर्जिह्वा च शोणितम् । अञ्जनं रोचनायुग्मं वनितावशकृत् परम् । कपालं मानुषं गृह्य कनकस्य फलानि च । कर्पूरं मधुसंयुक्तं निघृष्य तिलकेन च । नारी वा पुरुषोऽनेन वश्यो भवति निश्चयः ।

एष कापालिको योगो वशिष्ठस्य शुभं मतम् । नरजिह्वां समुद्धृत्य सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत् । जलेन च सुशीतेन दापयेत्तद्विचक्षणः । पाने फले च पुष्पे च भक्ष्ये भोज्ये च दापयेत् । प्रजापतिकुलोद्भूता यदि साक्षादरुन्धती सापि रक्ता प्रियं याति नान्यं पुरुषमिच्छति । हरितालं श्मशाने कृष्णचतुर्द्दश्यां चित्वा कुष्ठविमिश्रं ग्राह्यम् अवश्यं वशीभवेत् स नरः । नरतैलं प्रेताम्बरवर्त्तिकं कृत्वा पात्रे रात्रौ प्रज्वाल्यार्कवृक्षस्कन्धे कज्जलं कृत्वा चक्षुषी अभ्यञ्जेत् यं पश्यति स वश्यो भवति । कर्णदन्तमलं लाला स्वदेहाक्षिमलत्रयम् । नासिकोद्भवरक्तञ्च चूर्णमेतद्बलायुतम् । एतत् सर्वं समुद्धृत्य गुटिकां कारयेद्बुधः । पानभोजनके देयं वशीकरणमुत्तमम् । काकजिह्वा वचा कुष्ठमात्मनो रुधिरं स्त्रियः । तद्भात्तदन्नं कञ्जिष्ठा तगरं गौरसर्षपाः । शिवनिर्माल्यसंयुक्तं समभागानि कारयेत् । भोज्ये पानेऽथवा देयं स्त्रीणान्तु वशकारकम् । नित्यं पुरुषमिच्छन्ती मृतमप्यनुगच्छति । कृष्णसर्पस्याङ्गुलप्रमाणं शिरश्छित्त्वास्यास्यं सर्षपादिभिः पूरयित्वा छायाशुष्कं शोषयेत् । परतः सर्षपान् ग्राहयित्वा तानि यस्मै दीयते स वश्यो भवति । पूगीफलं गिलित्वाऽपानमार्गेण निर्गतं संगृह्य धुस्तूररसान्तरितं कृत्वा सप्त दिनानि पूजयेत् । पुनः कुङ्कुमचन्दनैरधिवास्य यस्मै दीयते स वश्यो भवति । दर्द्दुरयुग्मं गृहीत्वा तद्धूमेन दाहयेत् । तद्भस्म सह पानेन वश्यकृत् परमो मतः । अजगन्धस्य पत्राणि वचां कुष्ठेन भावयेत् । श्मशानभस्मसंयुक्तं चूर्णञ्चेत्त्रिषु दुर्लभम् । अनेनैव त चूर्णेन योजयेत् त्रींश्च पादपान् । पुष्पितं फलितं दृष्ट्वा चूर्णं वृक्षाद्विलग्नयेत् । तत् क्षणात् फलते वृक्षो नरनारीषु का कथा । जिह्वामूले सप्तरात्रं सैन्धवेनापि मिश्रितम् । ददाति यस्य पानेषु सोऽपि वश्यो भवेत् क्षणात् । गोपितं सैन्धवञ्चैव वृहतीफलमेव च । लेपश्चैतत् प्रयोक्तव्यं नरनारीवशङ्करम् । उद्घातुः पद्ममलिन आत्मनो रुधिरान्वितम् । स्त्रीपुंसयोः प्रदातव्यं वशीकरणमुत्तमम् । श्वेतार्कं रोचनायुक्तमात्ममूत्रेण पेषयेत् । ललाटे तिलकं कृत्वा त्रैलोक्यं क्षोभयेत् क्षणात् । दृष्टमात्रेण तेनैव सर्वो भवति किङ्करः । श्वेतार्कं चन्दनेनैव रञ्जयेत् सह लेपयेत् । दीयते कस्य चिद्वापि पश्चात् दासो भविष्यति । मधूकं सह तैलेन सार्षपेण तु पेषयेत् । एतेन पाणिमभ्यज्य भर्त्ता सा सहिता स्वपेत् ।

संवृत्ते मैथुनीभावे पतिर्दासो भविष्यति"। "यानि कानि च वीजान्यङ्कोलतैलेन मेलयेत्। सफलो जायते वृक्षः सिद्धियोग उदाहृतः। शवमुखे विन्दुमात्रं तत्तैलं निःक्षिपेद् यदि। एकयामं भवेत् जीवो नान्यथा शङ्करोदितम्। शिग्रुवीजस्थितं तैलं पारावत पुरीषकम्। वराहस्य वसायुक्तं गृहीत्वा च समं समम्। गर्दभस्य वसायुक्तं हरितालं मनःशिलाम्। एभिस्तु तिलकं कृत्वा यथा लङ्केश्वरोऽन्वपः। उलूविष्ठां गृहीत्वा त्वेरण्डतैलेन पेषयेत्। यस्याङ्गे निक्षिपेत् विन्दुं सक्षिप्तो जायते ध्रुवम्। सर्पदन्तं गृहीत्वा तु कृष्णवृश्चिककण्टकम्। कर्कलारकसंयुक्तं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत्। यस्याङ्गे निक्षिपेच्चूर्णं सद्यो याति यमालयम्। सिन्दूरं गन्धकं तालं समं पिष्ट्वा मनःशिलाम्। तल्लिप्तवस्त्रं शिरसि अग्निवत् दृश्यते ध्रुवम्। अर्कक्षीरं वटक्षीरं क्षीरं उडुम्बरसम्भवम्। गृहीत्वा पात्रके क्षिप्ते जलपूर्णं करोति च। दुग्धं तत्र भवेत् सद्यो महाकौतुककौतुकम्। अङ्कोलतैललिप्ताङ्गो दृश्यते राक्षसाकृतिः। पलायन्ते नराः सर्वे पशुपक्षिगजा हयाः। अङ्कोलस्य तु तैलेन दीपं प्रज्वालयेन्नरः। रात्रौ पश्यति भूतानि खेचराणि महीतले। बुधे वा शनिवारे वा कृकलां ग्राह्य यत्नतः। शत्रुर्मूत्रयते यत्र कृकलां तत्र निःक्षिपेत्। निखनेद्भूमिमध्येषु उद्धृते च पुनः सुखी। नपुंसकं भवेत् सत्यं नान्यथा शङ्करोदितम्। गन्धकं हरितालञ्च गोमूत्रञ्च विषं तथा। सूक्ष्मचूर्णमयं कृत्वा किञ्चिद्वह्नौ विनिःक्षिपेत्। विघ्नाः सर्व्वे पलायन्ते यथा युद्धेषु कातराः" दत्तात्रेय तन्त्रे ११प०

इन्द्रजालिक त्रि० इन्द्रजालं शिल्पतयाऽस्त्यस्य ठन्। इन्द्रजालकारके। इनि इन्द्रजालीत्यप्यत्र स्त्रियां ङीप्।

इन्द्रजित् पु० इन्द्रं जितवान् जि–भूते क्विप्। दितिवंशीये असुरभेदे चाक्षुषमन्वन्तरे "दित्याः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति विश्रुतम्। हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षश्च वीर्य्यवान्"। इत्युपक्रम्य तत्पुत्रपौत्रादिवर्णने "इन्द्रजित् सर्वजिच्चैव वज्रनाभस्तथैव च" हरिवं० ३अ०। २रावणपुत्रे मेघनादे च "पुत्रमिन्द्रजितं वीरं रावणः प्रत्यधावत। जहि राममित्रघ्नं सुग्रीवञ्च सलक्ष्मणम्। त्वया हि मम सत्पुत्र! यशोदीप्तमुपार्ज्जितम्। जित्वा वज्रधरं संख्ये सहस्राक्षम् शचीपतिम्" भा०व० २८७। "तौ वीरौ शरबन्धेन बद्धाविन्द्रजिता रणे" भा०व० २८८ अ०।

इन्द्रजिद्धन्तृ पु० इन्द्रजितं हन्ति हन–तृच् ६त०। दशरथात्मजे लक्ष्मणे। तद्धननकथा। "अविध्यदिन्द्रजित्तीक्ष्णैः सौमित्रिं मर्म्मभेदिभिः। सौमित्रिश्चानलस्पर्शैरविध्यद्रावणिं शरैः"। इत्युपक्रम्य "एकेनास्य धनुष्मन्तं वाहुं देहादपातयत्। द्वितीयेन शरेणास्य भुजं भूमौ न्यपातयत्। तृतीयेन तु वाणेन पृथुधारेण भास्वता। जहार सुनसञ्चापि शिरो भ्राजिष्णुकुण्डलम्। विनिकृत्तभुजस्कन्धं कवन्धं भीमदर्शनम्। तं हत्वा सूतमप्यस्त्रैर्जघान बलिनां वरः" भा०व०२२८अ०।

इन्द्रतापन पु० इन्द्रं तापयति तप+णिच्+ल्यु। १असुरभेदे "इन्द्रतापनवातापी केतुमान् वलदर्पितः" असुरनामोत्कीर्त्तने" हरिवं० २६अ०। २मेघनादे च। दशग्रीवश्च बाली च मेघराजो दशावरः। टिट्टिभोविटभूतश्च संह्रादश्चेन्द्रतापनः" भा०स०प००अ० वरुणसभावर्णने।

इन्द्रतूल न० इन्द्रस्येव तूलमाकाशे उड्डीयमानत्वात्। आकाशे मरुता चाल्यमाने कार्पासे सूत्रे त्रिका०।

इन्द्रतोया स्त्री इन्द्रमैश्वर्य्यान्वितं तोयमस्याः, इन्द्रेण पूरितं तोयमस्या वा। गन्धमादनसमीपस्थे नदीभेदे। "इन्द्रतोयां समासाद्य गन्धमादनसन्निधौ" भा० अनु० प० २४।

इन्द्रदमन पु० "बाणस्य चेन्द्रदमनो लौहित्यामुदपद्यत" हरिवं०३अ० उक्ते बाणासुरपुत्रभेदे।

इन्द्रदारु पु० इन्द्रस्य तद्ध्वजस्य साधनं दारु। देवदारुवृक्षे। इन्द्रध्वजशब्दे ९४६ पृष्ठे तस्य तद्ध्वजसाधनत्वम् दृश्यम्। इन्द्रद्रुमादयोऽप्यत्र।

इन्द्रद्युम्न इन्द्रस्येव द्युम्नं धनमस्य। भालवेये १ऋषिभेदे २असुरावतारराजभेदे ३राजभेदे च। तत्र असुररूपोन्नृपः कृष्णेन हतः यथा। "इन्द्रद्युम्नोहतः कोपाद्यवनश्च कसेरुमान्। हतः सौभपतिः शाल्वस्त्वया सौभं च पातितम्" भा० व० १२ अध्याये कृष्णं प्रति व्यासवाक्यम्। ऋषिभेदस्तु। "ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे वकं दाल्भ्यम पूजयन्नित्युपक्रम्य "द्वैपायनो नारदश्च जामदग्न्यः पृथुश्रवाः। इन्द्रद्युम्नोभालविश्च कृतचेताः सहस्रपात्"इति कतिचित् ब्राह्मणानभिधायाह। "एते चान्ये च बहवोब्राह्मणा संशितव्रताः। अजातशत्रुमानर्चुः पुरन्दरमिवर्षयः" भा० व० २६ अ०। राजभेदस्तु मार्कण्डेयादपि प्राचीनः तत्कथा भा०व० १९८अ०। युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयवाक्यम्। "स तानुवाचास्ति खलु राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो नाम क्षीण-

पुण्यक्षयाद्दिवात् प्रच्युतः कीर्त्तिर्मे व्युच्छिन्नेति स मामुपातिष्ठद्य प्रत्यभिजानाति मां भवानिति । तमहमब्रवं न वयं वासायनिकाः कार्य्यचेष्टाकुलत्वान्न प्रत्यभिजानाम्यात्मनोऽर्थानामनुष्ठानं न शरीरोपतापेनात्मनः समारम्भोऽर्थानामनुष्ठानं स मामुवाच अस्त्यन्यस्त्वत्तश्चिरजात इति तमहमब्रवम् अस्ति खलु हिमवति प्रावारकर्णो नामोलूकः प्रतिवसति स मत्तश्चिरजातो भवन्तं यदि जानीयादितः प्रकृष्टे चाध्वनि हिमवांस्तत्रासौ प्रतिवसतीति । ततः स मामश्वो भूत्वा तत्रावहद्यत्र बभूवोलूकः अथैनं स राजा पप्रच्छ प्रतिजानाति मां भवानिति । स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वाऽब्रवीदेनं नाभिजानामि भवन्तमिति । स एवमुक्तो इन्द्रद्युम्नः पुनस्तमुलूकमब्रवीद्राजर्षिः । अथास्ति कश्चिद्भवतः सकाशाच्चिरजात इति स एवमुक्तोऽब्रवीदस्ति खल्विन्द्रद्युम्नं नाम सरस्तस्मिन्नाड़ीजङ्घो नाम वकः प्रतिवसति सोऽस्मत्तश्चिरजाततरस्तं पृच्छेति । तत इन्द्रद्युम्नो माञ्चोलूकमादाय तत्सरोऽगच्छद्यत्रासौ नाड़ीजङ्घो नाम वको बभूव । सोऽस्माभिः पृष्टो भवानिममिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानाति स एनं मुहूर्त्तं ध्यात्वाऽब्रवीन्नाभिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति ततः सोऽस्माभिः पृष्टः कश्चिद्भवतो ऽन्यश्चिरजाततरोऽस्तीति स नोऽब्रवीदस्ति खल्वस्मिन्नेव सरस्यकूपारो नाम कच्छपः प्रतिवसति स मत्तश्चिरजाततरः स यदि कथञ्चिदभिजानीयादिमं राजानं तमकूपारं पृच्छध्वमिति । ततः स वकस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामास । अस्त्यस्माकमभिप्रेतं भवन्तं कञ्चिदर्थमभिप्रष्टुं साध्वागम्यतां तावदिति तच्छ्रुत्वा कच्छपस्तस्मात् सरसः उत्थायाभ्यगच्छद्यत्र तिष्ठामो वयं तस्य सरसस्तीरे आगतञ्चैनं वयमपृच्छाम भवानिममिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानातीति । स मुहूर्त्तं ध्यात्वा वाष्पसम्पूर्णनयन उद्विग्नहृदयो वेपमानो विसंज्ञकल्पः प्राञ्जलिरब्रवीत् । कथमहमेनं न प्रत्यभिज्ञास्यामीह ह्यनेन सहस्रकृत्वश्चितिषु यूपा आहिताः । सरश्चेदमस्य दक्षिणाभिर्दत्ताभिर्गोभिरतिक्रममाणाभिः कृतम् । अत्र चाहं प्रतिवसामीति । अथैतत् सकलं कच्छपेनोदाहृतं श्रुत्वा तदनन्तरं देवलोकाद्देवरथः प्रादुरासीद्वाचश्चाश्रूयन्त इन्द्रद्युम्नं प्रति प्रस्तुतस्ते स्वर्गो यथोचितं स्थानं प्रतिपद्यस्व कीर्त्तिमानस्यव्यग्रो याहीति” ।

एतत्सरसोऽत्रवाक्ये वर्णितं तत्राधिकृत्य । “इन्द्रद्युम्नसरः प्राप्य हंसकूटमतीत्य च । शतशृङ्गं महाराज ! तापसः समतप्यत” इत्युक्तेः शतशृङ्गपर्वतसमीपे हंसकूटानन्तरं तत्सरः इति गम्यते । “हंसकूटस्य यच्छृङ्गमिन्द्रद्युम्नसरः प्रति” इति हरिवं०१५७ उक्तेश्च हंसकूटसन्निकृष्टत्वमस्यावगम्यते । पुरुषोत्तममूर्त्तिप्रकाशकस्यापरः पुरुषोत्तमशब्दे तद्विवृतिर्वक्ष्यते ।

इन्द्रद्रु पु० इन्द्रस्य इन्द्रध्वजार्थो द्रुः । १अर्जुनवृक्षे । तस्य तद्ध्वजनिर्माणे प्रथमोपात्तत्वात् तथात्वम् । इन्द्रध्वजशब्दे विवृतिः । इन्द्रनामा द्रुः । २कुटजवृक्षे राजनि० ।

इन्द्रद्रुम न० इन्द्रद्रुवत् विग्रहः । अर्ज्जुनवृक्षे शब्दर० ।

इन्द्रधनुस् न० इन्द्रे इन्द्रस्वामिके मेघे धनुरिव । इन्द्रायुधशब्दे वक्ष्यमाणे पदार्थे “विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च” मनुः । तस्य ऋजुत्वे रोहितत्वम् । वक्रत्वे इन्द्रधनुष्टमिति भेदः ।

इन्द्रध्वज पु० इन्द्रस्य तत्सन्तोषार्थो ध्वजः । भाद्रशुक्लद्वादश्यां स्वराज्ये वृष्ट्यादिशस्यवृद्ध्यर्थं तत्प्रीतये राज्ञा क्रियमाणे ध्वजे तदुत्पत्तितत्करणप्रकारादि दर्शितं वृहत्संहितायां यथा

“ब्रह्माणमूचुरमरा भगवञ्छक्ताः स्म नासुरान् समरे। प्रतियोधयितुमतस्त्वां शरण्य शरणं समुपयाताः । देवानुवाच भगवान् क्षीरोदे केशवः स वः केतुम् । यं दास्यति तं दृष्ट्वा नाजौ स्थास्यन्ति वो दैत्याः । लब्धवराः क्षीरोदं गत्वा ते तुष्टुवुः सुराः सेन्द्राः । श्रीवत्साङ्कं कौस्तुभमणिकिरणोद्भासितोरस्कम् । श्रीपतिमचिन्त्यमसमं समन्ततः सर्वदेहिनां सूक्ष्मम् । परमात्मानमनादिं विष्णुमविज्ञातपर्यन्तम् । तैः संस्तुतः स देवस्तुतोष नारायणो ददौ चैषाम् । ध्वजमसुरसुरवधूमुखकमलवनतुषारतीक्ष्णांशुम् । तं विष्णुतेजोभवमष्टचक्रे रथे स्थितं भास्वति रत्नचित्रे । देदीप्यमानं शरदीव सूर्य्यं ध्वजं समासाद्य मुमोद शक्रः । सकिङ्किणीजालपरिष्कृतेन सक्छत्रघण्टापिटकान्वितेन । समुच्छ्रितेनामरराड् ध्वजेन निन्ये विनाशं समरे ऽरिसैन्यम् । उपरिचरस्यामरपो वसोर्ददौ चेदिपस्य वैणुमयीम् । यष्टिं तां स नरेन्द्रो विधिवत्सम्पूजयामास । प्रीतो मखेन मघवान् प्राहैवं ये नृपाः करिष्यन्ति । वसुवद्वसुमन्तस्ते भुवि सिद्धाज्ञा भविष्यन्ति । मुदिताः प्रजाश्च तेषां भयरोगविवर्जिताः प्रभूतान्नाः । ध्वज एव चाभिधास्यति जगति निमित्तैः फलं सदसत् । पूजा तस्य नरेन्द्रैर्बलवृद्धिजयार्थिभिर्यथा पूर्वम् । शक्राज्ञया प्रयुक्ता तामागमतः प्रवक्ष्यामि । तस्य विधानं शुभकरणदिवस-

नक्षत्रमङ्गलमुहूर्त्तैः । प्रास्थानिकैर्वनमियाद्दैवज्ञः सूत्रधारश्च । उद्यानदेवतालयपितृवनवल्मीकमार्गचितिजाताः। कुब्जोर्द्ध्वशुष्ककण्टकिवल्लीवन्दाकयुक्ताश्च । बहुविहगालयकठोरपवनानलपीड़िताश्च ये तरवः । ये च स्युः स्त्रीसंज्ञा न ते शुभाः शक्रकेत्वर्थे। श्रेष्ठो ऽर्ज्जुनो ऽश्वकर्णः प्रियकधवोदुम्बराश्च पञ्चैते । एतेषामन्यतमं प्रशस्तमथवाऽमरं वृक्षम् । गौरासितक्षितिभवं सम्पूज्य यथाविधि द्विजः पूर्व्वम् । विजने समेत्य रात्रौ स्पृष्ट्वा ब्रूयादिमं मन्त्रम् । "यानीह वृक्षे भूतानि तेभ्यः स्वस्ति नमो ऽस्तु वः । उपहारं गृहीत्वेमं क्रियतां वासपर्य्ययः । पार्थिवस्त्वां वरयते स्वस्ति ते ऽस्तु नगोत्तम ! । ध्वजार्थं देवराजस्य पूजेयं प्रतिगृह्यताम्" । छिन्द्यात् प्रभातसमये वृक्षमुदक् प्राङ्मुखो ऽपि वा भूत्वा । परशोर्जर्जरशब्दो नेष्टः स्निग्धो घनश्च हितः । नृपजयदमविध्वस्तं पतनमनाकुञ्चितं च पूर्व्वोदक् । अविलग्नं चान्यतरौ विपरीतमतस्त्यजेत्पतितम् । छित्त्वाग्रे चतुरङ्गुलमष्टौ मूले जले क्षिपेद्यष्टिम् । उद्धृत्य पुरद्वारं शकटेन नयेन्मनुष्यैर्वा । अरभङ्गे बलभेदो नेम्या नाशो बलस्य विज्ञेयः । अर्थक्षयो ऽक्षभङ्गे तथाणिभङ्गे च वर्धकिनः । भाद्रपदशुक्लपक्षस्याष्टम्यां नागरैर्वृतो राजा । दैवज्ञसचिवकञ्चुकिविप्रप्रमुखैः सुवेषधरैः । अहताम्बरसंवीतां यष्टिं पौरन्दरीं पुरं पौरैः । स्रग्गन्धधूपयुक्तां प्रवेशयेच्छङ्खतूर्य्यरवैः । रुचिरपताकातोरणवनमालालङ्कृतं प्रहृष्टजनम् । सम्मार्जितार्च्चितपथं सुवेषगणिकाजनाकीर्णम् । अभ्यर्च्चितापणगृहं प्रभूतपुण्याहवेदनिर्घोषम् । नटनर्त्तकगेयज्ञैराकीर्णचतुष्पथं नगरम् । तत्र पताकाः श्वेता विजयाय भवन्ति रोगदाः पीताः । जयदाश्च चित्ररूपा रक्ताः शस्त्रप्रकोपाय । यष्टिं प्रवेशन्तीं निपातयन्तो भयाय मातङ्गाः । बालानां तलशब्दे सङ्ग्रामः सत्त्वयुद्धे वा । सन्तक्ष्य पुनस्तक्षा विधिवद्यष्टिं प्ररोपयेद्यन्त्रे । जागरमेकादश्यां नरेश्वरः कारयेच्चास्याः । सितवस्त्रोष्णीषधरः पुरोहितः शाक्रवैष्णवैर्मन्त्रैः । जुहुयादग्निं सांवत्सरो निमित्तानि गृह्णीयात् । इष्टोद्रव्याकारः सुरभिः स्निग्धो घनो ऽनलो ऽर्चिष्मान् । शुभकृदतो ऽन्यो नेष्टो यात्रायां विस्तरोऽभिहितः । स्वाहावसानसमये स्वयमुज्ज्वलार्च्चिः स्निग्धः प्रदक्षिणशिखो हुतभुग् नृपस्य । गङ्गादिवाकरसुताजलचारुहारां धात्रीं समुद्ररसनां वशगां करोति । चामीकराशोककुरण्टकाब्जवैदूर्य्यनीलोत्पलसन्निभेऽग्नौ न । विध्वान्तमन्तर्भवनेऽवकाशं करोति रत्नांशुहतं नृपस्य । येषां रथौघार्णवमेघदन्तिनां समस्वनो ऽग्निर्यदि वापि दुन्दुभेः । तेषां मदान्धेभघटाविघट्टिता भवन्ति याने तिमिरोपमा दिशः । ध्वजकुम्भहयेभभूभृतामनुरूपे वशमेति भूभृताम् । उदयास्तधराधराधरा हिमवद्विन्ध्यपयोधरा धरा । द्विरदमदमहीसरोजलाजैर्घृतमधुना च हुताशने सगन्धे । प्रणतन्नृपशिरोमणिप्रभाभिर्भवति पुरस्फुरितेव भूर्नृपस्य । उक्तं यदुत्तिष्ठति शक्रकेतौ शुभाशुभं सप्तमरीचिरूपैः । तज्जन्मयज्ञग्रहशान्तियात्राविवाहकालेष्वपि चिन्तनीयम् । गुडपूपपायसाद्यैर्विप्रानभ्यर्च्च्य दक्षिणाभिश्च । श्रवणेन द्वादश्याम् उपोष्याऽन्यत्र वा श्रवणात् । शक्रकुमार्य्यः कार्य्याः प्राह मनुः सप्त पञ्च वा तज्ज्ञैः । नन्दोपनन्दसंज्ञैः पादेनार्धेन चोच्छ्रायात् । षोड़शभागाभ्यधिके जयविजये द्वे वसुन्धरे चान्ये । अधिका शक्रजनित्री मध्ये ऽष्टांशेन चैतासाम् । प्रीतैः कृतानि विबुधैर्यानि पुरा भूषणानि सुरकेतोः । तानि क्रमेण दद्यात् पिटकानि विचित्ररूपाणि । रक्ताशोकनिकाशं चतुरस्रं विश्वकर्म्मणा प्रथमम् । रसना स्वयम्भुवा शङ्करेण चानेकवर्णधरी ! अष्टाश्रि नीलरक्तं तृतीयमिन्द्रेण भूषणं दत्तम् । असितं यमस्तुर्य्यं मस्तकं कान्तिमदयच्छत् । मञ्जिष्ठाभं वरुणः षडश्रि तत्पञ्चमं जलोर्म्मिनिभम् । मायूरं केयूरं षष्ठं वायुर्जलदनीलम् । स्कान्दः स्वं केयूरं सप्तममददद्ध्वजाय बहुचित्रम् । अष्टममनलज्वालासङ्काशं हव्यभुग्दत्तम् । वैदूर्य्यसदृशमिन्दुर्नवम् ग्रैवेयकं ददावन्यत् । रथचक्राभं दशमं सूर्य्यस्त्वष्टा प्रभाचयैर्युक्तम् । एकादशमुडुशं विश्वे देवाः सरोजसङ्काशम् । द्वादशमपि च निवंशं मुनयो नीलोत्पलाभासम् । किञ्चिद्ध्वजोर्द्ध्वनिर्गतमुपरि विशालं त्रयोदशं केतोः । शिरसि वृहस्पतिशुक्रौ लाक्षारससन्निभं ददतुः । यद्यद्येन विनिर्मितममरेण विभूषणं ध्वजस्यार्थे । तत्तत्तद्दैवत्यं विज्ञातव्यं विपश्चिद्भिः । ध्वजपरिमाणत्र्यंशः परिधिः प्रथमस्य भवति पिटकस्य । परतः प्रथमात्प्रथमादष्टांशाष्टांशहीनानि । कुर्य्यादहनि चतुर्थे पूरणमिन्द्रध्वजस्य शास्त्रज्ञः। मनुना चागमगीतान् मन्त्रानेतान् पठेन्नियतः । "हरार्कवैवस्वतशक्रसोमैर्धनेशवैश्वानरपाशभृद्भिः । महर्षिसिद्धैः सदिगप्सरोभिः शुक्राङ्गिरःस्कन्दमरुद्गणैश्च । यथा त्वमूर्जस्कर ! नैकरूपैः समर्च्चितस्त्वाभरणैरुदारैः । तथेह तान्याभरणानि देव ! शुभानि सम्प्रीतमना गृहाण । अजो ऽव्ययः शाश्वत एकरूपो विष्णुर्वराहः पुरुषः पुराणः । त्वमन्तकः सर्व्वहरः कृशानुः सहस्रशीर्षा शतमन्युरीड्यः ।

कविं सप्तजिह्वं त्रातारं त्वाम् इन्द्रमवितारं सुरेशम् । शक्रं हुतवहणं सुषेणम् अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्तु”। प्रपूरणे चोच्छ्रयणे प्रवेशे स्नाने तथा माल्यविधौ विसर्गे । पठेदिमान्नृपतिः सोपवासो मन्त्राञ्छुभान् पुरुहूतस्य केतोः । छत्रध्वजादर्शफलार्धचन्द्रैर्विचित्रमालाकदलीक्षुदण्डैः । सव्यालसिंहैः पिटकैर्गवाक्षैरलङ्कृतं दिक्षु च लोकपालैः । अच्छिन्नरज्ज्वा दृढकाष्ठमातृकं विश्लिष्टयन्त्रार्गलपादतोरणम् । उत्थापयेल्लक्ष्म सहस्रचक्षुषः सारद्रुमाभग्नकुमारिकान्वितम् । अविरतजनरावं मङ्गलाशीःप्रणामैः पटुपटहमृदङ्गैः शङ्खभेर्यादिभिश्च । श्रुतिविहितवचोभिः पापठद्भिश्च विप्रैरशुभरहितशब्दं केतुमुत्थापयीत । फलदधिघृतलाजाक्षौद्रपुष्पाग्रहस्तैः प्रणिपतितशिरोभिस्तुष्टुवद्भिश्च पौरैः । घृतमनिमिषभर्तुः केतुमीशः प्रजानाम् अरिनगरनताग्रं कारयेद्विड्‌बधाय । नातिद्रुतं न च विलम्बितमप्रकम्प्यम् अन्वस्तमाल्यपिटकादिविभूषणं च । उत्थानमिष्टमशुभं यदतो ऽन्यथा स्यात् तच्छान्तिभिर्नरपतेः शमयेत्पुरोधाः । क्रव्यादकौशिककपोतककाककङ्कैः केतुस्थितैर्महदुशन्ति भयं नृपस्य । चाषेण चापि युवराजभयं वदन्ति श्येनो विलोचनभयं निपतन् करोति । छत्रभङ्गपतने नृपमृत्युस्तस्कराद्भयं करोति निलीनम् । हन्ति चाप्यथ पुरोहितमुल्का पार्थिवस्य महिषीमशनिश्च । राज्ञो विनाशं पतिता पताका करोत्यवृष्टिं पिटकस्य पातः । मध्याग्रमूलेषु च केतुभङ्गो निहन्ति मन्त्रिक्षितिपालपौरान् । धूमावृते शिखिभयं तमसा च मोहो व्यालैश्च भग्नपतितैर्न भवन्त्यमात्याः । ग्लायन्त्युदक्प्रभृति च क्रमशो द्विजाद्या भङ्गे च वर्द्धकिबधः कथितः कुमार्याः । रज्जूत्सङ्गच्छेदने बालपीडा राज्ञोमातुः पीड़नं मातृकायाः । यद्यत्कुर्युर्बालकाश्चारणा वा तत्तत्तादृग्भावि पापं शुभं वा । दिनचतुष्टयमुत्थितमर्चितं समभिपूज्य नृपो ऽहनि पञ्चमे । प्रकृतिभिः सह लक्ष्म विसर्जयेद् बलभिदः स्वबलाभिविवृद्धये । उपरिचरवसुप्रवर्त्तितं नृपतिभिरप्यनुसन्ततं कृतम् । विधिमिममनुमन्य पार्थिवो न रिपुकृतं भयमाप्नुयादिति”। ध्वज प्रमाणादि नि० त० कालि० पु० उक्तं यथा । “अर्ज्जुनोऽप्यश्वकर्णश्च प्रियकोधवएव च । औडुम्बरश्च पञ्चैते केत्वर्थे सत्तमाः स्मृताः । अन्ये च देवदार्वाद्याः शालाद्यास्तरवस्तथा । तत्र वृक्षं तदेदादौ स्पृष्ट्वा मन्त्रमिमं पठेत्” । तदेत् च्छेदयेत् । “यानि वृक्षे तु भूतानि तेभ्यः स्वस्ति नमोऽस्तु वः । उपहारं गृहीत्वेमं क्रियतां वासपर्य्ययः । पार्थिवस्त्वां वरयते स्वस्ति तेऽस्तु नगोत्तम ! । ध्वजार्थं देवराजस्य पूजेयं प्रतिगृह्यताम्” । ततोऽपरेह्नि तं छित्वा मूलमष्टाङ्गुलं पुनः । जले क्षिपेत्तदग्रस्य च्छित्त्वैवं चतुरङ्गुलम् । ततो नीत्वा पुरद्वारं केतुं निर्माय तत्रैव । शुक्लाष्टम्यां भाद्रपदे केतुं वेदिं प्रवेशयेत् । द्वाविंशद्धस्तमानस्तु अधमः केतुरुच्यते । द्वात्रिंशत्तु ततोज्यायान् द्वाचत्वारिंशदुत्तमः । कुमार्य्यः पञ्च कर्त्तव्याः शक्रस्य नृपसत्तम ! । शालमय्यस्तु ताः सर्वास्तत्पराः शक्रमातृकाः । केतोः पादप्रमाणेन कार्य्याः शक्रकुमारिकाः । मातृकार्द्धप्रमाणात्तु यन्त्रं हस्तद्वयं तथा । एवं कृत्वा कुमारीश्च मातृकां केतुमेव च । एकादश्यां सिते पक्षे यष्टीनामधिवासनम् । अधिवास्य ततोयष्टीर्गन्धद्वारादिमन्त्रकैः । द्वादश्यां मण्डलं कृत्वा वासवं विस्तृतात्मकम् । अच्युतं पूजयित्वादौ शक्रं पश्चात् प्रपूजयेत् । शक्रस्य प्रतिमां कुर्य्यात् कानकीं दारवीं तथा” कानकीं कनकमयीम् “अन्यतैजसभूतां वा सर्वाभावे तु मृण्मयीम् । तां मण्डलस्य मध्ये तु पूजयित्वा विशेषतः । ततः शुभे मुहूर्त्ते तु केतुमुत्थापयेन्नृपः । “वज्रहस्त ! सुरारिघ्न ! बहुनेत्र ! पुरन्दर ! । क्षेमार्थं सर्वलोकानां पूजेयं प्रतिगृह्यताम् । एह्येहि सर्वामरसिद्धसङ्घैरभिष्टुतोबज्रधरामरेश ! । समुत्थितस्त्वं श्रवणाद्यपादे गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते” । इति मन्त्रेण तन्त्रेण नानानैवेद्यवन्दनैः । घटेषु दश दिक्पालान् ग्रहांश्च परिपूजयेत् । साध्यादीन् सकलान् देवान् मातृः सर्वास्त्वनुक्रमात् । ततः शुभे मुहूर्त्ते तु स्थानिवर्द्धकिसंयुतः । केतूत्थानभूमिन्तु यज्ञवेद्यास्तु पश्चिमे । विप्रैः पुरोहितैः सार्द्धं गच्छेद्राजा सुमङ्गलैः । रज्जुभिः पञ्चभिर्बद्धं यन्त्रश्लिष्टं समातृकम् । कुमारीभिश्च संयुक्तं दिक्पालानाञ्च पङ्क्तैः । यथावर्णैर्यथादेशैर्योजितैर्वस्त्रवेष्टितैः । युतं तं किङ्किणीजालैर्वृहद्घण्टाढ्यचामरैः । चित्रमाल्याम्बरैश्चापि चतुर्भिःपरितोरणैः । उत्थापयेन्महाकेतुं राजा मान्यैः शनैः शनैः । प्रतिमां तां नयेन्मूलं केतोः शक्रं विचिन्तयन् । यजेत्तु पूर्ववत्तत्र शचीं मातलिमेव च । जयन्तं तनयं तस्य वज्रमैरावतं तथा । ग्रहांश्चाभ्यर्च्य दिक्पालान् सर्वांश्च गणदेवताः । पूजितानाञ्च देवानां शम्बहोमं समाचरेत् । होमान्ते तु बलिं दद्यात् वासवाय महात्मने । तिलं घृतं चाक्षतञ्च पुष्पं दूर्व्वां तथैव च । एतैस्तु जुहुयादेतान् स्वैः स्वैर्मन्त्रैर्नरोत्तमः । ततोहो-

आवसाने तु ब्राह्मणानपि भोजयेत्। एवं प्रपूजयेन्नित्यं सप्तरात्रं दिने दिने। त्रातारमिति मन्त्रोऽयं वासवस्य परः प्रियः। एवं कृत्वा दिवाभागे शक्रोत्थापनमादितः। श्रवणर्क्षयुतायाञ्च द्वादश्यां पार्थिवः स्वयम्। अन्त्यपादे भरण्यास्तु निशि शक्रं विसर्जयेत्। सुप्तेषु सर्वलोकेषु यथा राजा न पश्यति। "साद्धं सुरासुरगणैः पुरन्दर! शतक्रतो!। उपहारं गृहीत्वेमं महेन्द्रध्वज गम्यताम्"। उत्पाते सप्तरात्राणि तथोपप्लवदर्शने। व्यतीत्य शनिभौमौ च अन्यस्मिन्नपि विसर्जयेत्। यस्मिन्कस्मिन् दिने चैव सूतकान्ते विसर्जयेत्। तथा रक्षेन्नृपः केतुं न पतेच्छकुनिर्यथा। शनैः शनैः पातयेत्तं यथोत्थापनमादितः। विसृष्टं शक्रकेतुं तं सालङ्कारं तथा निशि। क्षिपेदनेन मन्त्रेण अगाधे सलिले नृपः। "तिष्ठ केतो! महाभाग! यावत्संवत्सरं जले। भवाय सर्वलोकानामन्तरायविनाशक!"। उत्थापयेत्सूर्य्यरवैः सर्वलोकस्य वै पुरः। एवं यः कुरुते पूजां वासवस्य महात्मनः। न तस्य राज्ये दुर्भिक्षं नेतयो नाप्यधर्मकृत्"। "इन्द्रध्वजसमुत्थानं प्रमादाद्न कृतं यदि। तदा द्वादशमे वर्षे कर्त्तव्यं नान्तरा पुनः" ति०त० भविष्य०। पञ्चमाष्टमदिनयोर्विसर्जने शक्त्यपेक्षया व्यवस्था। इन्द्रकेतुशक्रध्वजादयोऽप्यत्र।

इन्द्रनक्षत्र न०। इन्द्रस्वामिकं नक्षत्रम्। १ज्येष्ठानक्षत्रे तस्य तत्स्वामिकत्वात् तथात्वम्। अश्लेषाशब्दे ४९९पृष्ठे नक्षत्रेश्वरा उक्ताः। इन्द्रनामकं नक्षत्रम्। २फल्गुनीनक्षत्रे च। फल्गुनीनक्षत्रस्य इन्द्रनामकत्वमाह शत०ब्रा० २,१, २,११। यथा "फल्गुनीष्वग्नी आदधीत। एता वा इन्द्रनक्षत्रं यत्फल्गुन्योऽप्यस्य प्रतिनाम्न्योऽर्ज्जुनोह्वै नामेन्द्रो यदस्य गुह्यं नामार्ज्जुन्योवैनामैतास्ता एतत् परोक्षमाचक्षते फल्गुन्य इति कोऽह्येतस्या गुह्यं नाम ग्रहीतुम् इन्द्रोवै यजमानस्तत्स्य एवैतन्नक्षत्रे अग्नी आधत्ते"

इन्द्रनेत्र न० ६त०। १शक्रनेत्रे २सहस्रसंख्यायाञ्च।

इन्द्रनील पु० इन्द्रइव नीलः श्यामः। (पान्ना) इति ख्याते जरकतमतमणौ" तल्लक्षणमुक्तं रत्नपरीक्षायाम् "क्षीरमध्ये क्षिपेन्नीलं क्षीरञ्चेन्नीलतां व्रजेत्। इन्द्रनील इति ख्यातः सर्व्वरत्नोत्तमोत्तमः"। अस्य नीलवर्णत्वं च रघौ गङ्गायमुनासंगमे यमुनासादृश्याय वर्णितम् यथा "क्वचित् प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव" "प्रायेन्द्रनीलं किमुतोन्मयूखम्" रघुः। "एकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम्" "पेशलैरिन्द्रनीलैः"मेघदू०। अस्य सिंहलद्वीपसम्भवत्वे महानीलसंज्ञा यथा हि"महामहानीलशिलारुचः पुरः" माघव्याख्यायां मल्लिनाथेन "सिंहलाख्याकरोद्भूता महानीलास्तु ते स्मृताः"इति अगस्त्यवाक्यं प्रमाणतयोपन्यस्तम्। "वापीष्वन्तर्महानीलदलासु" माघः वाख्याने तेन तथैवोक्तम्।

इन्द्रपत्नी स्त्री ६त०। १पुलोमजायां शच्याम्।"उताहमस्मि वीरिणीन्द्रपत्नी मरुत् सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः" ऋ० १०८६,९। इन्द्रस्य पतिः पालयित्री 'सपूर्व्वाच्चेति" पा० ङीप् नुक् च। २इन्द्रपालयित्रीषु इड़ादिषु तिसृषु देवीषु च "होता यक्षत्तिस्रोदेवीर्न भेषजं त्रयस्त्रिधातवोऽपस इड़ासरस्वती भारती महीः। इन्द्रपत्नीर्हविष्मतीः"यजु० २८,८। "इन्द्रपत्नीः इन्द्रस्य पालयित्र्यः, वेददी० शची तु शुक्रग्रहस्य प्रत्यधिदेवता 'शची प्रत्यधिदैवतमिति शुक्रध्यानम्। विवाहादौ पूजनीयषोड़शमातृकान्तर्गता च।

इन्द्रपर्णी स्त्री इन्द्र इव लोलं पर्णमस्याः जातित्वात् ङीप्। ओषधिभेदे। 'कालानुसार्य्यगुरुकोचमुञ्जारास्नाशीतशिवेन्द्रपर्ण्यः" सुश्रु०।

इन्द्रपर्व्वत पु० इन्द्रनामकः पर्व्वतः। १महेन्द्रपर्व्वते इन्द्रवर्णः पर्व्वतः। २नीलवर्णे गिरिभेदे"वैदेहस्थस्तु कौन्तेय इन्द्रपर्व्वतवासिनः। किरातानामधिपतीनजयत् सप्त पाण्डवः" भा०स० २८ अ०।

इन्द्रपुत्रा स्त्री इन्द्रः पुत्रो यस्याः। अदित्याम्। तस्या इन्द्रजननीत्वात् तथात्वम्।

इन्द्रपुष्पी स्त्री इन्द्र इव नीलं पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीप्। (विषलाङ्गला) जाङ्गलीवृक्षे।"अर्कालर्ककरञ्जद्वयनागदन्तीमयूरकभार्गीरास्नेन्द्रपुष्पीक्षुद्रश्वेतेत्यादि"सुश्रुतः। वा कपि अतइत्त्वे इन्द्रपुष्पिकाप्यत्र

इन्द्रपुरोहित पु० ७त०। सुराचार्य्ये वृहस्पतौ

इन्द्रप्रमति पु० ऋग्वेदाध्ययनार्थं व्यासेन शिष्यत्वेन गृहीतस्य पैलस्य ऋषेः शिष्यभेदे। "प्रथमं व्यासशिष्यस्तु पैल ऋग्वेदपादपम्। इन्द्रप्रमतये प्रादात् विभज्य पञ्च संहिताः" अग्नि पु०। "एकैकां संहितां ब्रह्मन् एकैकस्मै ददौ विभुः। पैलाय संहितामाद्यां बह्वृचाख्यामुवाच ह"। इत्युपक्रम्य "पैलः स्वसंहितामूचे इन्द्रप्रमतये मुनिः"भाग०१२स्क०६अ०

इन्द्रप्रस्थ न० इन्द्रस्य इन्द्रस्थानमेरोः प्रस्थइव (दिल्लीति) ख्याते पुरे। "इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः" माघः। "इन्द्रप्रस्थं वृकप्रस्थं माकन्दं वारणावतम्। इति

मे चतुरोग्रामान्कञ्चिदेकञ्च पञ्चमम्” वेणी० खाण्डवप्रस्थे युधिष्ठिरेण यदभिनवपुरं निर्म्मितं तदिन्द्रप्रस्थतया विख्यातम्। तदेतत् भारते आ०२०६अ० वर्णितम्। “प्रतिगृह्य तु तद्वाक्यं नृपं सर्व्वे प्रणम्य च। प्रतस्थिरे ततो घोरं वनं तन्मनुजर्षभाः। अर्द्धं राज्यस्य सम्प्राप्य खाण्डवप्रस्थमाविशन्। ततस्ते पाण्डवास्तत्र गत्वा कृष्णपुरोगमाः। मण्डयाञ्चक्रिरे तद्वै पुरं स्वर्गवदच्युताः। ततः पुण्ये शिवे देशे शान्तिं कृत्वा महारथाः। नगरं मापयामासुर्द्वैपायनपुरोगमाः। सागरप्रतिरूपाभिः परिखाभिरलङ्कृतम्। प्राकारेण च सम्पन्नं दिवमावृत्य तिष्ठता। पाण्डुराभ्रप्रकाशेन सोमरश्मिनिभेन च। शुशुभे तत्पुरश्रेष्ठं नागैर्भोगवती यथा। द्विपक्षगरुड़प्रख्यैर्द्वारैः सौधैश्च शोभितम्। गुप्तमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्म्मन्दरोपमैः। विविधैरपि निर्व्विद्धैः शस्त्रोपेतैः सुसंवृतैः। शक्तिभिश्चावृतं तद्धि द्विजिह्वैरिव पन्नगैः। तल्पैश्चाभ्यासिकैर्युक्तं शुशुभे योधरक्षितम्। तीक्ष्णाङ्कुशशतघ्नीभिर्यन्त्रजालैश्च शोभितम्। विरोचमानं विविधैः पाण्डुरैर्भवनोत्तमैः। तत्त्रिपिष्टपसङ्काशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत। मेघवृन्दमिवाकाशे विद्धं विद्युत्समावृतम्। तत्र रम्ये शिवे देशे कौरवस्य निवेशनम्। शुशुभे धनसम्पूर्णं धनाध्यक्षक्षयोपमम्” “एवं सम्प्राप्य राज्यन्तदिन्द्रप्रस्थं तपोधन!” तत्र२०७अ०।

इन्द्रप्रहरण न० ६त०। वज्रास्त्रे तच्च दधीचोमुनेरस्थिनिर्म्मितं तत्कथा अशनि शब्दे ४६४पृ० उक्ता।

इन्द्रभूति पु० हेमचन्द्रोक्ते गौतमगोत्रजे जिनभेदे।

इन्द्रभेषज न० इन्द्रेण प्रकाशितं भेषजम्। शुण्ठ्यां शब्दरत्ना०।

इन्द्रमख पु० इन्द्रस्य तत्पूजार्थोमखः। वर्षादौ शक्रतोषार्थे यज्ञभेदे। स च मखःनन्दादिभिः प्रवर्त्तितः कृष्णेन निवर्त्तितश्च तत्र तत्करणे नन्देन हेतुरुक्तः भा० १० स्क०२२अ० “पर्जन्यो भगवानिन्द्रो मेघास्तस्यात्ममूर्त्तयः तेऽभिवर्षन्ति भूतानां प्रीणनं जीवनं पयः। तं तात! वयमन्ये च वार्मुचां पतिमीश्वरम्। द्रव्यैस्तद्रेतसासिद्धैर्यजन्ते क्रतुभिर्नराः तच्छेषेणोपजीवन्ति त्रिवर्गफलहेतवे। पुंसां पुरुषकाराणां पर्ज्जन्यः फलभावनः” इति नन्देनोक्ते कृष्णेन तन्मखनिवारणेन गोवर्द्धनमखस्य प्रवर्त्तनं कृतम् तदपि तत्रैवोक्तं यथा ‘सत्वं रजस्तमइति स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः। रजसोत्पद्यते विश्वमन्योन्यं विविधं जगत्। रजसा नोदितामेघा वर्षन्त्यम्बूनि सर्व्वतः प्रजास्तैरेव सिद्ध्यन्ति किं महेन्द्रः करिष्यति। न नः पुरोजनपदा न ग्रामा न गृहा वयम्। वनौकसस्तात! नित्यं वनशैलनिवासिनः। तस्माद्गवां ब्राह्मणानामद्रेश्चारभ्यतां मखः। यइन्द्रमखसम्भारास्तैरयं साध्यतां मखः”। भाग० १०स्क० २४अ०। अधिकं गोवर्द्धनधरशब्दे वक्ष्यते। “मया तेऽकारि मघवन्! मखभङ्गोऽनुगृह्णता। मदनुस्मृतयेनित्यं मत्तस्येन्द्रश्रिया भृशमिति” २७अ०।

इन्द्रमह पु० इन्द्रस्य सन्तोषार्थोमहः। इन्द्रसन्तोषार्थे वर्षादौ कर्त्तव्ये उत्सवभेदे। इन्द्रस्य महोयत्र। वर्षाशरत्कालयोः। इन्द्रोत्सव शक्रोत्सवादयोऽप्यत्र।

इन्द्रमहकामुक पु० इन्द्रमहे वर्षादिकाले कामुकः कामयिता। कुक्कुरे वर्षादावेव तेषां व्यवायधर्म्मोलोकप्रसिद्धः।

इन्द्रमार्ग पु० इन्द्रलोकप्राप्त्यर्थोमार्गः। वदरीपाचनसन्निकृष्टस्थे तीर्थभेदे। “वदरीपाचनं गच्छेद्वसिष्ठस्याश्रमं गतः” इत्युपक्रम्य “इन्द्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप!। अहोरात्रोपवासेन शक्रलोके महीयते” भा० व० ८३अ०। तच्च जलमयं तीर्थम् “देविकामिन्द्रमार्गञ्च स्वर्गविन्दुं विगाह्य च। सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च इन्द्रमार्गे च तर्पयन्” भा०व०२५अ० तत्र अवगाहनतर्पणोक्तेः।

इन्द्रयव न० पु० इन्द्रस्य कुटजवृक्षस्य यवाकृतिवीजत्वात् यव इव वीजम्। कुटजवृक्षस्य यवाकारे तिक्तरसे वीजे स्वनामख्याते। “ऐन्द्रोयवस्त्रिदोषघ्नः संग्राही कटुशीतलः। ज्वरातिसाररक्तार्शःकृमिवीसर्पकुष्ठनुत्। दीपनो गुदकीलास्रवातास्रश्लेष्मशूलजित्” भावप्र०।

इन्द्रलाजी स्त्री इन्द्रस्य कुटजस्य लाजाइव लाजायस्याजातत्वात् ङीप्। ओषधिभेदे ततः कुर्वा०ण्य। ऐन्द्रलाज्यस्तद्भवे त्रि०

इन्द्रलुप्त न० इन्द्र इन्द्रवत्सौनीलः केशो लुप्तोयस्मात्। केशनाशके (टाक) ख्याते रोगभेदे। तन्निदानादि “रोमकूपानुगं रक्तं पित्तेन सह मूर्च्छितम्। प्रच्यावयति रोमाणि ततः श्लेष्मा सशोणितः। रुणद्धि रोमकूपांस्तु ततोऽन्येषामसम्भवः। तदिन्द्रलुप्तं खालत्यं रुज्येति च विभाव्यते” निदा० उक्तम्। निदानटीकाकृता तु इन्द्रलुप्तं श्मश्रुणि भवति। खालत्यं शिरोरुहेष्वेव रुज्या सवेदनेति तेषां भेद उक्तः। वा कप्। इन्द्रलुप्तक तत्रैवार्थे।

इन्द्रलोक पु० इन्द्रस्य लोकः भोगभूमिः। अमरावतीनामपुरीयुक्ते स्वर्गस्थानभेदे तत्स्थानममरावतीशब्दे ३२० पृष्ठे उक्तं तत्स्वरूपप्राप्तिकारणादिकमुक्तं काशी०। “लोकेऽत्र रमते विप्र! सहस्राक्षः, पुरी त्वियम्। तपोबलेन महता विहिता विश्वकर्मणा। दिवापि कौमुदी यस्यां

सौधस्थो योऽन्नियम् स्नयेत् । यदा कलानिधिः कापि दर्शेऽदृश्यत्वमावहेत् । तदा स्वश्रेयसीं ज्योत्स्नां सौधेष्वेषु निगूहयेत् । यदच्छभित्तौ वीक्ष्य स्वमन्ययोषिद्विशङ्किता । मुग्धा नाशु विशेच्चित्रमपि स्वां चित्रशालिकाम् । हर्म्येषु नीलमणिभिर्निर्मितेष्वत्र निर्भयम् । स्वनोलिमानमाधाय तमोऽहःस्वपि तिष्ठति । चन्द्रकान्तशिलाजालस्रुतमात्तामलं जलम् । तत्र चादाय कलशैर्नैच्छन्त्यन्यज्जलं जनाः । कुविन्दा न च सन्त्यत्र न चात्र पश्यतोहराः । चेलान्यलङ्कृतान्यत्र यतः कल्पद्रुमार्पणात् । गणका नात्र विद्यन्ते चिन्ताविद्याविशारदाः । यतश्चिन्तनत्ति सर्वेषां चिन्तां चिन्तामणिर्द्रुतम् । सूपकारा न सन्त्यत्र रसपाकविचक्षणाः । दुग्धे सर्वरसानेका कामधेनुरतोऽनिशम् । कीर्त्तिरुच्चैःश्रवायस्य सर्वतो वाजिराजिषु । रत्नमुच्चैःश्रवाः सोऽत्र हयानां पौरुषाधिकः । ऐरावतो दन्तिवरश्चतुर्दन्तोऽत्र राजते । द्वितीय इव कैलासोजङ्गमः स्फटिकोज्ज्वलः । तरुरत्नं पारिजातः स्त्रीरत्नं चोर्वशी त्विह । नन्दनं वनरत्नं च रत्नं मन्दाकिनी ह्यपाम् । त्रयस्त्रिंशत् सुराणां या कोटिः श्रुतिसमीरिता । प्रतीक्षते सावसरं सेवायै प्रत्यहं त्विह । स्वर्गेष्विन्द्रपदादन्यन्न विशिष्येत किञ्चन । यद्यन्त्रिलोक्यामैश्वर्यं न च तुल्यमनेन हि । अश्वमेधसहस्रस्य लभ्यं विनिमयेन यत् । किन्तेन तुल्यमन्यत् स्यात् पवित्रमथवा महत् । अर्चिष्मती संयमनी पुण्यवत्यनिलावती । गन्धवत्यलकैशी च नैतत्तुल्या महर्द्धिभिः । अयमेव सहस्राक्षस्त्वयमेव दिवस्पतिः । शतमन्युरयं देवोनामान्येतानि नामतः । सप्तापि लोकपाला ये तएनं समुपासते । नारदाद्यैर्मुनिवरैरयमाशीर्भिरिज्यते । एतत्स्थैर्य्येण सर्वेषां लोकानां स्थैर्य्यमिष्यते । पराजयान्महेन्द्रस्य त्रैलोक्यं स्यात् पराजितम् । दनुजा मनुजा दैत्यास्तपस्यन्त्यमसंयमाः । गन्धर्वयक्षरक्षांसि माहेन्द्रपदलिप्सवः । सगराद्यामहीपाला वाजिमेधविधायकाः । कृतवन्तो महायत्नं शक्रैश्वर्य्यजिघृक्षवः । निष्प्रत्यूहं क्रतुशतं यः कश्चित् कुरुतेऽवनौ । जितेन्द्रियोऽमरावत्यां स प्राप्नोति पुलोमजाम् । असमाप्तक्रतुशता वसन्त्यत्र महीभुजः । ज्योतिष्टोमादिभिर्यागैर्यजन्त्यपि ते द्विजाः । तुलापुरुषदानादि महादानानि षोडश । ये यच्छन्त्यमलात्मानस्ते लभन्तेऽमरावतीम् । अक्लीववादिनोवीराः संग्रामेष्वपलायिनः । विश्रान्ता वीरशयने तेऽत्र तिष्ठन्ति भूभुजः । इत्यहर्यात् समाख्याता महेन्द्रनगरीस्थितिः । यायजूकावसन्त्यत्र यज्ञविद्याविशारदाः” १० अ० । “अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशः” इति मनुना अतिथिपरिचर्य्याभिरपि तत्प्राप्तिरुक्ता । एवं राजसूययज्ञेनापि तत्प्राप्तिः भा० स० उक्ता । शक्रलोकादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रवंशा स्त्री “स्यादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुतैः” वृत्त० र० उक्ते द्वादशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे ।

इन्द्रवज्रा स्त्री “स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः” वृत्त० र० उक्ते एकादशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे ।

इन्द्रवल्ली स्त्री इन्द्रप्रिया वल्ली शाक० त० । १पारिजातलतायाम् “सोमवल्लीमिन्द्रवल्लीं शमीं विश्वस्य कण्टकान्” सुश्रु० । (राखालससा) २इन्द्रवारुण्यां लतायाञ्च इन्द्रवल्लरीत्यप्यत्र ।

इन्द्रवस्ति पु० इन्द्रस्यात्मनो वास्तरिव । जङ्घामध्यभागे । “इन्द्रवस्तिपरिणाहांसपीठकूर्परान्तरायामः षोड़शाङ्गुलः” सक्थिमर्म्माणि क्षिप्रतलहृदयकूर्चकूर्चशिरोगुल्फेन्द्रवस्तिजान्वुर्वीलोहिताक्षाणि विटपञ्चेति” विभज्य “पार्ष्णिं प्रति जङ्घामध्य इन्द्रवस्तिर्नाम तत्र शोणितक्षये मरणम्” इति च सुश्रु० । अतोऽस्य जीववसतितुल्यत्वात्तथात्वम् ।

इन्द्रवारुणी स्त्री इन्द्रस्यात्मनोवारुणीव प्रिया । (राखालससा) तिक्तरसायां श्वेतमूलायां पीतपुष्पायां लतायाम् । स्वार्थे कन् । इन्द्रवारुणिकापि अत्रैवार्थे ।

इन्द्रवीज न० इन्द्रस्य कुटजस्य वीजम् । इन्द्रयवे । “चव्येन्द्रवीजं त्रिफलासर्पिर्मांसरसाम्बुभिः” सुश्रु० ।

इन्द्रवृक्ष पु० ६त० देवदारुवृक्षे जटाधरः । तस्य इन्द्रध्वजहेतुत्वात्तथात्वम् । तस्येन्द्रध्वज साधनत्वञ्चेन्द्रध्वजशब्दे उक्तम् ।

इन्द्रवृद्धा स्त्री “अथातः क्षुद्ररोगान् व्याख्यास्याम” इत्युपक्रम्य । “वल्मीकमिन्द्रवृद्धेत्यादि विभज्य” । “पद्मपुष्करवन्मध्ये पिडकाभिः समाचिताम् । इन्द्रवृद्धान्तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक्” सुश्रुतोक्तलक्षणे क्षुद्ररोगभेदे । “विद्धतामिन्द्रवृद्धाञ्च गर्द्दभीं जालगर्द्दभम् । इरिविल्लां गन्धनाम्नीं कक्षां विस्फोटकांस्तथा । पित्तजस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेत् भिषक्” इति सुश्रु०

इन्द्रव्रत न० इन्द्रस्येव वर्षणे व्रतम् । “वार्षिकांश्चतुरो मासान् यथेन्द्रोऽप्यभिवर्षति । तथाभिवर्षेत् स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन्” इति स्मृत्युक्ते प्रजापालने राज्ञोव्रतभेदे ।

इन्द्रशत्रु पु० इन्द्रः शत्रुः शातयिता यस्य । वृत्रासुरे । वृत्रासुरस्य तथात्वकथनम् यथा “स त्वष्टा चुक्रोध । कुविन्मेऽसुपहूतः सोमभक्षादिति स स्वयमेव यज्ञवेशसं चक्रे स योद्रोणकलशे शुक्रः परिशिष्ट आस तं प्रववर्त्त इन्द्रशत्रु-

र्वर्धस्वेति सोऽग्निमेव प्राप्य सम्बभूवान्तरैव स म्बभूवेत्युहैके प्राहुः अग्नीषोमावेवाभि सम्बभूव सर्वाविद्याः सर्वं यशः सर्वमन्नाद्यं सर्वां श्रीम् । स यद्वर्तमानः समभवत् । तस्मा-द्वृत्रोऽथ यदपात् समभवत्तस्मादहिस्तं दनुश्च दनायुश्च । मातेव च पितेव च परिजगृहतुस्तस्माद्दानव इत्याहुः अथ यदब्रवीदिन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति तस्मादुहैनमिन्द्र एव ज-घानाथ यद्ध शश्वदवक्ष्यदिन्द्रस्य शत्रुर्वर्धस्वेति शश्वदु ह स एवेन्द्रमहनिष्यत्" शत०ब्रा०१,६,३,८,९,१०, "इन्द्रशत्रु-रिति पूर्वपदोदात्ततयेन्द्रः शत्रुर्यस्येति बहुव्रीहिसमासं कृत्वा मन्त्रं प्रयुक्तवानतस्तमिन्द्रो जघान । यद्यसौ अन्त्यो-दात्ततया तत्पुरुषसमासेन, इन्द्रस्य शत्रुरिति व्यस्तनि-र्देशेन वा ब्रूयात्तदा निश्चितमेव स इन्द्रं हन्यात्" इति मा० भा० तथा च षष्ठीतत्पुरुषेऽन्तोदात्तस्वरः तथात्वे इन्द्रस्य शत्रुरित्यर्थको भवेत् बहुव्रीहौ तु पूर्वपदस्वरतेति तथा तेन प्रयोगात् तमेव इन्द्रोजघान "अतएव वेदे स्वरहीनतयोच्चा-रणे यजमानस्यानिष्टं फलं भवति यथोक्तं शिक्षायायाम् । "मन्त्रोहीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थ-माह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्" । उक्तश्रुत्यनुसारिणी कथा भाग० यथा त्वष्टुः पुत्रस्य विश्वरूपस्य गुणादिकमुपवर्ण्य "तस्यासन् विश्वरूपस्य शिरांसि त्रीणि भारत । सोमपीथं सुरा-पीथमन्नादमिति शुश्रुम । स वै बर्हिषि देवेभ्यो भागं प्रत्यक्षमुच्चकैः । अवदद्यस्य पितरो देवाः सप्रश्रयं नृप ! । स एव हि ददौ भागं परोक्षमसुरान् प्रति । यजमानो ऽवहद्भागं मातृस्नेहवशानुगः । तद्देवहेलनं तस्य धर्मा-लीकं सुरेश्वरः । आलक्ष्य तरसा भीतस्तच्छीर्षाण्यच्छिनद्रुषा । सोमपीथं तु यत्तस्य शिर आसीत् कपिञ्जलः । क-लविङ्कः सुरापीथमन्नादं यत् स तित्तिरिः । ब्रह्महत्या-मञ्जलिना जग्राह यदपीश्वरः । संवत्सरान्ते तदघं भूतानां स विशुद्धये । भूम्यम्बुद्रुमयोषिद्भ्यश्चतुर्धा व्यभजद्धरिः । भूमिस्तुरीयं जग्राह खातपूरवरेण वै । ईरिणं ब्रह्महत्या-या रूपं भूमौ प्रदृश्यते । तुर्यं छेदविरोहेण वरेण जगृहु-र्द्रुमाः । तेषां निर्यासरूपेण ब्रह्महत्या प्रदृश्यते । शश्वत् कामवरेणांहस्तुरीयं जगृहुः स्त्रियः । रजोरूपेण तास्वं-होमासिमासि प्रदृश्यते । द्रव्यभूयोवरेणापस्तुरीयं जगृहु-र्मलम् । तासु बुद्बुदफेनाभ्यां दृष्टं तद्धरति क्षिपन् । हतपुत्रस्ततस्त्वष्टा जुहावेन्द्राय शत्रवे । इन्द्रशत्रुर्विवर्द्धस्व मा चिरं जहि विद्विषम् । अथान्वाहार्य्यपचनादुत्थितो घोरदर्शनः । कृतान्त इव लोकानां युगान्तसमयो यथा । विष्वग्विवर्द्धमानं तमिषुमात्रं दिने दिने । दग्धशैल-प्रतीकाशं सन्ध्याभ्रानीकवर्चसम् । तप्तताम्रशिखाश्मश्रुं मध्याह्नार्कोग्रलोचनम् । देदीप्यमाने त्रिशिखे शूल आरो-प्य रोदसी । नृत्यन्तमुन्नदन्तञ्च चालयन्तं पदा महीम् । दरीगम्भीरवक्त्रेण पिबता च नभस्तलम् । लिहता जिह्वय-र्क्षाणि ग्रसता भुवनत्रयम् । महता रौद्रदंष्ट्रेण जृम्भमाणं मुहुर्मुहुः । वित्रस्तादुद्रुवुर्लोका वीक्ष्य सर्वे दिशो दश । येनावृता इमे लोकास्तपसा त्वाष्ट्रमूर्त्तिना । स वै वृत्र इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः भा०६स्क०८अ० । ततः "स इन्द्रशत्रुः कुपितोभृशं तया महेन्द्रवाहं गदयोरुवि-क्रमः इति" तयोर्युद्धमभिधाय "भित्त्वा वज्रेण तत्कुक्षिं निष्-क्रम्य बलभिद्रुषा । उच्चकर्त्त शिरः शत्रोर्गिरिशृङ्गमिवो-च्चतम्" भाग०६स्क०१०अ० इन्द्रेण तस्य हननं वर्णितम् ।

इन्द्रशलभ पु० इन्द्रजातः वर्षाकालजातः शलभः । इन्द्रगोपे ।

इन्द्रसारथि पु० ६त० । इन्द्रस्य सारथौ मातलौ ।

इन्द्रसावर्णि पु० चतुर्दशे मनौ । "मनुर्वा इन्द्रसावर्णिश्चतु-र्दशमएष्यति । उरुगम्भरबुद्ध्याद्या इन्द्रसावर्णिवीर्य्यजाः । पवित्राश्चाक्षुषा देवाः शुचिरिन्द्रो भविष्यति । अग्नि बाहुः शुचिः शुक्रो मागधाताद्यास्तपस्विनः । सत्रायणस्य तनयो बृहद्भानुस्तदा हरिः । विनतायां महाराज ! क्रिया-तन्तून् वितायिता" भा०८स्क०१३अ० । हरिवंशे तु "भूत्या-श्चोत्पादितो देव्यां भौत्योनाम रुचेः सुतः" इति भौत्योत्पत्ति मुक्त्वा "चतुर्दशेऽथ पर्याये भौत्यस्यैवान्तरे मनोः । अग्नीध्रः काश्यपश्चैव पौलस्त्योमार्गधस्तथा । भार्गवद्युतिश्चाग्निबाहु शुचिराङ्गिरसस्तथा । युक्तश्चैव तथात्रेयः शुक्रोवाशिष्ठ एव च । अजितः पौलहश्चैव मान्याः सप्तर्षयश्च ते इति" चोक्त्वा "देवतानां गणाः प्रोक्ताः पञ्च वै भरतर्षभ । तरङ्गभीरु र्वप्रश्च तरस्वानुग्रएव च । अभिमानी प्रवीणश्च सुतः संक्रन्दनस्तथा । तेजस्वी सरणश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः । भौत्यस्यैवाधिकारे तु पूर्णः कल्पस्तु पूर्य्यते" । अग्निपु० च "मनुश्चतुर्दशो भौत्यः शुचिरिन्द्रो भविष्यति । चाक्षुषाद्याः सुरगणा अग्निबाह्वादयो द्विजाः । चतुर्दशस्य भौत्यस्य पुत्रा उरुमुखा मनोः" इत्युक्तं तेन नामभेदविरोधः कल्पभेदात् समाधेयः ।

इन्द्रसुत पु० ६त० । १जयन्ते, २मध्यमपाण्डवे पार्थे, ३अर्जुन वृक्षे, ४वालिनामके वानरे च । इन्द्रपुत्रादयोऽप्यत्र

इन्द्रसुरस पु० इन्द्रः कुटजवृक्ष इव सुरसः पथ्यरसः । (निसिन्दा)

सिन्धुवारे। अमरे इन्द्रसुरिसेति पाठान्तरे पु०। तत्रैव

इन्द्रसुरा स्त्री इन्द्रस्यात्मनः सुरेव प्रिया। (राखालससा) इन्द्रवारुण्याम् राजनि० "वार्त्ताकुशिम्बीन्द्रसुरापटोलेत्यादि" सुश्रु०। "गुडूचीन्द्रसुरा कृष्णा कुष्ठसर्षपनागरैः। तैलमेभिः शनैः पक्वं सुरास्वादिरसाप्लुतम्" सुश्रु०।

इन्द्रसूक्त न० इन्द्रदेवताकं सूक्तम्। ऋग्वेदान्तर्गते सूक्तभेदे तच्च "इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्" इत्यादि एकादशर्चम्। ऋ०१म०११सूक्तम् एतच्च तत्तत्कर्मणि इन्द्रस्तुत्यर्थं पठनीयं तथा द्वारपालेन तुलादानादौ मण्डपस्य पूर्वदिशि पाठ्यञ्च "श्रीसूक्तं पावमानञ्च सोमसूक्तं सुमङ्गलम्। शान्त्यध्यायञ्चेन्द्रसूक्तं रक्षोघ्नं चेति बह्वृचौ। पूर्वं द्वारं समाश्रित्य पठेतामिति निश्चयः" विधानपारि०धृ०। तच्च सूक्तं तुलादानादिपद्धतौ ९२पृष्ठेऽस्माभिः प्रदर्शितम्।

इन्द्रसेन पु० इन्द्रस्य सेना इव सेना यस्य। १ नृपभेदे स च परिक्षितः पुत्रभेदः "परिक्षितोऽभवत् पुत्राः सर्वे धर्मार्थकोविदाः। कक्षसेनोग्रसेनौ च चित्रसेनश्च वीर्य्यवान्। इन्द्रसेनः सुषेणश्च भीमसेनश्च नामतः" भा०आ०९४अ० अयञ्च प्रसिद्धात् परिक्षितः प्राचीनः कुरुवंश्यएव इन्द्राभशब्दे विवृतिः। युधिष्ठिरस्य २ भृत्यभेदे। "इन्द्रसेनादयश्चैव भृत्याः परि चतुर्द्दश। रथैरनुययुः शीघ्रैः स्त्रिय आदाय सर्वशः" भा०व०१अ० "इन्द्रसेनो विशोकश्च पुरुश्चार्ज्जुनसारथिः। अन्नाद्याहरणे युक्ताः सन्तु मत्प्रियकारिणः" भा०स०३२अ०

इन्द्रसेना स्त्री ६त०। इन्द्रस्य १सेनायाम्। २वध्रश्वमातरि मौद्गल्यस्य ज्येष्ठपुत्रपत्न्याम्। "मौद्गल्यस्य सुतो ज्येष्ठो ब्रह्मर्षिः सुमहायशाः। इन्द्रसेना यतोगर्भं वध्राश्वं प्रत्यपद्यत" हरि०३२अ० "नारायणीवेन्द्रसेना बभूव वश्या नित्यं मुद्गलस्याजमीढ" भा०व०११३अ०।

इन्द्रसेनानी पु० इन्द्रसेनां नयति नी–क्विप् ६त०। शक्रस्य सेनापतौ कार्त्तिकेये तत्कथा। कार्त्तिकेन पराजितेनेन्द्रेण कार्त्तिकाय इन्द्रत्वपदं दातुमीहमानेन सह तस्य उक्तिप्रत्युक्तिवर्णनेन तेन तत्सेनापत्यमङ्गीकृतमेतत् भा०व०२२८अ० वर्णितं यथा "शक्रउवाच भवस्वेन्द्रो महाबाहो! सर्व्वेषां नः सुखावहः। अभिषिच्यस्व चैवाद्य प्राप्तरूपोऽसि सत्तम!। शाधि त्वमेव त्रैलोक्यमव्यग्रोविजये रतः। अहन्ते किङ्करः शक्रोऽनमसेन्द्रत्वमीप्सितम्। बलं तवाद्भुतं वीर! त्वं देवानामरीन् जहि। अवज्ञास्यन्ति मां लोका वीर्य्येण तव विस्मिताः। इन्द्रत्वं तु स्थितं वीरे! बलहीनं पराजितम्। आवयोश्च मिथोभेदं प्रयतिष्यन्त्यतन्द्रिताः। भेदिते च त्वयि विभो! लोकोद्वैधमुपैष्यति। द्विधाभूतेषु लोकेषु निश्चितेष्वावयोस्तदा। विग्रहः संप्रवर्त्तेत भूतभेदान्महाबल!। तत्र त्वं मां रणे तात! यथाश्रद्धं विजेष्यसि। तस्मादिन्द्रो भवानेव भविता मा विचारय। स्कन्द उवाच। त्वमेव राजा भद्रन्ते त्रैलोक्यस्य ममैव च। करोमि किञ्च ते शक्र! शासनं तद्ब्रवीहि मे। इन्द्र उवाच। अहमिन्द्रो भविष्यामि तव वाक्यान्महाबल!। यदि सत्यमिदं वाक्यं निश्चयाद्भाषितं त्वया। यदि वा शासनं स्कन्द! कर्त्तुमिच्छसि मे शृणु। अभिषिच्यस्व देवानां सेनापत्ये महाबल। स्कन्द उवाच। दानवानां विनाशाय सेनापत्येऽभिषिञ्चमाम्"। भा०व०२२८अ० शक्रसेनापतिशक्रसेनाधिपादयोऽप्यत्र। "शक्रसेनापतिः स्कन्दः" पु०

इन्द्रस्तुत् पु० इन्द्रः स्तूयते ऽत्र। इन्द्रस्तुत्यधिकरणे उक्थ्ययज्ञे द्वितीयाहे "इन्द्रस्तुदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति। इन्द्रोवै सर्व्वे देवाः सर्व्वेषां देवानामाप्त्यै तस्यैन्द्राग्रहा भवन्त्यैन्द्र्यः पुरोरुचः सर्व्वमैन्द्रमसदिति" शत०,१२,७,१,४, अयमुक्थ्यसाध्यः तदुपक्रमएव कात्या०२१,१,४,। "त्रय उक्थ्या अग्निष्टुदिन्द्रस्तुत् सूर्य्यस्तुत्" इत्यभिधानात्।

इन्द्रस्तोम पु० अतिरात्राङ्गे यागभेदे स च कात्या० २४,४,६,। अतिरात्रोपक्रमेण "इन्द्रस्तोमो विश्वजिता" विश्वजितः स्थाने इन्द्रस्तोमः कार्य्यः" कर्क०। पूर्व्वोक्तमुपक्रम्य तत्प्रकारादि तत्र दर्शितम्। अयञ्च राज्ञा कार्य्यः "इन्द्रस्तोमो राजयज्ञः" "सहस्रं दक्षिणा" कात्या० २२,११,१५,१६, स च उक्थसाध्यः "उक्थ्यः" कात्या० १२,११,१७ उक्तेः।

इन्द्रहू स्त्री इन्द्रः हूयतेऽनया ह्वे–क्विप् ६त०। शक्राह्वान साधने ऋग्भेदे। कर्त्तरि क्विप्। २तदाह्वानकर्त्तृमुनिभेदे च। ततो गर्गा० अपत्ये यञ्। ऐन्द्रहव्यस्तदपत्ये पुंस्त्री।

इन्द्रा स्त्री इदि–रन्। १फणिजभकवृक्षे (काटाजमीर) मेदिनिः (राखालससा) २इन्द्रवारुण्याम्। राजनि० ३शच्याम् शब्दर०।

इन्द्राग्नि पु० द्वि०व०। इन्द्रश्चाग्निश्च देवताद्व०। शक्राग्न्योर्मिलितयोर्देवयोः। "इन्द्राग्नी यत्र हूयेते" म०त० स्मृतिः "पुरोहितकामस्येन्द्राग्न्योः स्तोमः" कात्या०२२,११,२०,२१ उक्तः। तत्र स्तोमे पुरोहितस्य राज्ञो वा सह वाऽधिकारः तत्र ब्राह्मणस्य दक्षिणा चतुर्विंशतिर्गावः राज्ञः अष्टचत्वारिंशद्गावः" कर्क० तौ देवते अस्य अण्। ऐन्द्राग्नं तद्देवताके हविषि शस्त्रे च। इन्द्रस्य पर्जन्य-

स्याग्निः । मेघभवे विद्युदग्न्यादौ पु० । २इन्द्राग्निधूमः ।

इन्द्राग्निधूम पु० इन्द्राग्नेः पर्ज्जन्याग्नेर्धूम इव । हिमे धूमस्य यथाऽग्निप्रभवत्वम् तथा जलमयहिमस्य पर्ज्जन्याग्निसम्पर्क्कादेव जायमानत्वात् तथात्वम् ।

इन्द्राणी स्त्री इन्द्रस्य पत्नी—ङीप् आनुक् च । १इन्द्रपत्न्यां शच्याम् "अदित्यै रास्नासीन्द्राण्या उष्णीषः" यजु० ३८,२ । "नैवेन्द्राणी न रुद्राणी न मनायी न रोहिणी" भट्टिः यथेन्द्राणी हरिहये स्वाहा चैव विभावसौ" भा० आ०१८९ अ० । "आजगाम सहेन्द्राण्या शक्रः सुरगणैर्वृतः" भा० व० ४१अ० । इन्द्रं परमैश्वर्य्यमानयति आ+नी—बा०ड गौ०ङीष् ।"ऐश्वर्य्यं परमं यस्या वशे चैव सुरासुराः । इदि च परमैश्वर्य्ये इन्द्राणी तेन सा स्मृता" इति देवीपु०उक्तनिरुक्तिर्वा । २दुर्गाशक्तिभेदे ।"ब्रह्माणीन्द्राणि ! रुद्राणि ! भूतभव्ये ! यशस्विनि ! त्राहि मां सर्व्वदुःखेभ्यो नारायणि ! नमोऽस्तु ते" हरिवं० १७८अ०"सा च अष्टमातृकान्तर्गता ऐन्द्रीत्यपरपर्य्याया तस्याश्च इन्द्ररूपानुकारित्वादपि तथात्वम् । इन्द्रइव आनयति जीवयति रोगोपशमनेन अन+णिच्—अच् पूर्व्वपदा०णत्वम् । ३स्थूलैलायां राजनि० । ४स्त्रीणां करणे ५नीलसिन्दुवारवृक्षे (सोम्बाल) मेदि० । (निसिन्दा) ६वृक्षे अमरः, स्वार्थे कन् । इन्द्राणिकाप्युक्तार्थेषु ।

इन्द्राद्दृश पु० । इन्द्रस्येवादर्शनमस्य आ+दृश—टक् ६त० । इन्द्रगोपे कीटे ततः ताला० विकारे अञ् । ऐन्द्राद्दृश० । स्तद्विकारे त्रि० ।

इन्द्रानुज पु० ६त० । १वामने स हि अदित्यामिन्द्रजन्मोत्तरं कश्यपेनोत्पादितः तदवतारयुक्ते २ नारायणे च "इन्द्रानुजानुचरभूपतयोऽध्यवात्सुः" माघः । इन्द्रावरजादयोऽप्यत्र ।

इन्द्राभ पु०कुरुवंश्यधृतराष्ट्रस्य पुत्रभेदे अयञ्च धृतराष्ट्रः आग्निवेयादन्यः तथा हि "ततः संवरणात् सौरी सुषुवे तनयं कुरुम्" इत्युपक्रम्य तस्य "अविक्षितमभिष्यन्तमित्यादिना" अष्टौ अविक्षिदादीन् सुतानुक्त्वा "अविक्षितः परिक्षित्तु" इत्यादिना तस्यापि परिक्षिदादीनष्टौ सुतानुक्त्वा "जनमेजयस्य तनया भुवि तत्र महाबलाः । धृतराष्ट्रः प्रथमजः पाण्डुर्वाह्लीक एव च । निषधश्च महातेजास्तथा जाम्बूनदो बली" इत्यादिना जनमेजयस्याष्टौ पुत्रानुक्त्वा धृतराष्ट्रोऽथ राजासीत् तस्य पुत्रोऽथ कुण्डिकः हस्ती वितर्कः क्राथश्च कुण्डिनश्चापि पञ्चमः । हविश्रवास्तथेन्द्राभः मूमन्युश्चापराजितः" इति भा० आ० ९४अ० उक्तः ।

इन्द्रायुध न०६त० । १ शक्रस्यास्त्रे वज्रे "सनादं मेघनादस्य धनुश्चेन्द्रायुधप्रभम्" रघुः । इन्द्रे तदधिष्ठितमेघे आयुधमिव । सूर्य्यकिरणसंपर्कात् मेघे जायमाने २धनुराकारे पदार्थभेदे तल्लक्षणाद्युक्तं वृ०स० 'सूर्य्यस्य विविधवर्णाः पवनेन विघट्टिताः कराः साभ्रे । वियति धनुःसंस्थाना ये दृश्यन्ते तदिन्द्रधनुः । केचिदनन्तकुलोरगनिःश्वासोद्भूतमाहुराचार्य्याः । तद्यायिनां नृपाणामभिमुखमजयावहं भवति । अच्छिन्नमवनिगाढं द्युतिमत् स्निग्धं घनं विविधवर्णम् । द्विरुदितमनुलोमं च प्रशस्तमम्भः प्रयच्छति च । विदिगुद्भूतं दिक्स्वामिनाशनं व्यभ्रजं मरककारि । पाटलपीतकनीलैः शस्त्राग्निक्षुत्कृता दोषाः । जलमध्येऽनावृष्टिर्भुवि शस्यबधस्तरौ स्थिते व्याधिः । वल्मीके शस्त्रभयं निशि सचिवबधाय धनुरैन्द्रम् । वृष्टिं करोत्यवृष्ट्यां वृष्टिं वृष्ट्यां निवारयत्यैन्द्राम् । पश्चात् सदैव वृष्टिं कुलिशभृतश्चापमाचष्टे । चापं मघोनः कुरुते निशायाम् आखण्डलायां दिशि भूपपीड़ाम् । याम्यापरोदक्प्रभवं निहन्यात् सेनापतिं नायकमन्त्रिणौ च । निशि सुरचापं सितवर्णाभं जनयति पीड़ां द्विजपूर्व्वाणाम् । भवति च यस्यां दिशि तद्देश्यं नरपतिमुख्यं न चिराद्धन्यात्" । "न दिवीन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिद्दर्शयेद्बुधः" मनुः 'इन्द्रायुधद्योतिततोरणाङ्कम्' रघुः । ततः तालादि० विकारे अञ् । ऐन्द्रायुधस्तद्विकारे त्रि० ।

इन्द्रारि पु० ६त० । असुरे ।

इन्द्रालिश पु० इन्द्रमिन्द्रधनुरालिश्यति लिश—तौक्ष्ण्ये—क । इन्द्रगोपे कीटभेदे तस्य विकारः ताला० अञ् । ऐन्द्रालिशस्तद्विकारे त्रि० ।

इन्द्रावसान पु० इन्द्रस्य पर्जन्यस्यावसानमत्र । मरुदेशे । ततः उत्सादि० भवार्थे अञ् । ऐन्द्रावसानः मरुभवे त्रि० ।

इन्द्राशन पु०इन्द्राय ऐश्वर्य्याय अश्यते भुज्यते अश—कर्म्मणि ल्युट् । (सिद्धि) १भङ्गायाम् शब्दर० । तत्सेवने हि राज्यमपि तुच्छं भवतीति तस्यास्तथात्वम् । इन्द्रः इन्द्रधनुरिव अश्नुते अर्द्धरक्तवर्णफलत्वात् । (कुँच) २गुञ्जावृक्षे हारा० ।

इन्द्रासन पु० इन्द्र आत्मा अस्यते विक्षिप्यतेऽनेन अस—क्षेपे करणे ल्युट् । (सिद्धि) १ संविदावृक्षे तत्सेवने हि आत्मनोविक्षिप्तत्वात्तस्य तथात्वम् । पञ्चमात्रिकस्य प्रस्तावे आदिलघुके शेषगुरुद्वयात्मके २ प्रथमे भेदे न० ।

इन्द्रिय न० इन्द्रस्य आत्मनो लिङ्गं इन्द्+घ । आत्म-

क्रियासाधने १ चक्षुरादौ २ हस्तादौ च । "इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा" पा० तस्या नेकाविधार्थकता दर्शिता इतिशब्दः प्रकारार्थे इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियमित्यपि" सि० कौ०। अत्र सूत्रे इन्द्रेण परमात्मना दृष्टमित्युक्तिरपि इन्द्रियस्य अस्मदादीनां प्रत्यक्षागोचरतां निरस्यति । यद्वा इन्द्रेणात्मना दृष्टसात्मत्वेनाभिमतं काणोऽहं बधिरोऽहमित्याद्यभिमतम्। "एतस्माज्जायते प्राणोमनः सर्व्वेन्द्रियाणि चेति" श्रुतेः इन्द्रियस्य ईश्वरसृष्टत्वम् । इन्द्रदत्तमिति इन्द्र ऐश्वर्य्ये इत्तोऽस्मै स्वस्वकार्य्ये हि तेषामैश्वर्य्यमीश्वरेण दत्तम् अतएव तानि बलादिव गृहीत्वा विषयेषु प्राणिनं स्वस्वविषयग्रहणाय प्रवर्त्तयन्ति । असति ह्यैश्वर्य्ये न तद् सम्भवति । चक्षुरादीनामात्मानुमापकत्वञ्चेत्थम् । करणव्यापारः सकर्त्तृकः करणव्यापारत्वात् छिदिक्रियायां वास्यादिव्यापारवदिति करणव्यापारेण कर्त्तृसमानगत्यत्वे तत्साजात्यात् ज्ञानक्रियाकरणस्यापि सकर्त्तृकं करणत्वादिति चक्षुरादिना ज्ञानसाधनेनात्मनोऽनुमानम् । तथा इन्द्रियस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि ज्ञानक्रिया सकरणिका क्रियात्वात् छिदिक्रियावत् इत्यनुमानम् तत्सत्त्वे प्रमाणम् । तत्तन्मतभेदेन इन्द्रियस्य भौतिकत्वाभौतिकत्वसर्वगतत्वासर्वगतत्वप्राप्यकारित्वाप्राप्यकारित्वादिकम् आत्मशब्दे ६६५ पृष्ठे प्रपञ्चेन परीक्षितम् । इन्द्रियञ्च द्विविधं ज्ञानकर्म्मेन्द्रियभेदात् तत्र श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि हस्तादीनि कर्मेन्द्रियाणि । "श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी । पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता" मनुः । "नासिकालोचने जिह्वा त्वक् श्रोत्रं चेन्द्रियाणि च । हस्तौ पायुरुपस्थश्च वाक्पादौ च दशैव तु" शारदा०। "बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि । वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्म्मेन्द्रियाण्याहुः" सां० का० । एतानि च बाह्येन्द्रियाणि । "उभयात्मकमत्र मनः संकल्पकमिन्द्रियञ्च साधर्म्यात्" सां०का० मनस्तूभयविधकरणोपकारित्वात् करणम् । तच्च ज्ञानकर्म्मव्यापारसामान्ये कारणमपि न तत्र करणम् असाधारणकारणस्यैव करणत्वात् रूपादिज्ञाने चक्षुरादीनामिव तस्य असाधारणबाह्यग्राह्यविशेषाभावात् किन्तु सुखाद्युपलब्धौ असाधारणत्वात् तत्रैवास्य करणत्वमिति नैयायिकादयः। वेदान्तिनस्तु मनसोनेन्द्रियत्वमङ्गीकुर्व्वन्ति तच्च आत्मशब्दे दर्शितम् । अतएव "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनमिति" मनोबुद्ध्योरिन्द्रियात् पृथग्निर्द्देशः । सांख्यमते "सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात् । भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्" सां०का० रजोगुणोपष्टब्धसात्त्विकादेवाहङ्कारात् एकादशेन्द्रियोत्पत्तिरुक्ता तेनाहङ्कारिकाणीन्द्रियाणि । "घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः" गो० सू० भौतिकानीति नैयायिकाः । "एतस्माज्जायते प्राणः मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति" श्रुतेः आत्मोपादानानीति वेदान्तिनः। अत्र इन्द्रियेभ्यः मनसः पृथग्निर्देशादपि मनसोनेन्द्रियत्वम् अतएव कठोपनिषदि गीतायाञ्च "इन्द्रियेभ्यः पराह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः" इन्द्रियाणि हयानाहुर्मनः प्रग्रहमेव चेति" च इन्द्रियमनसोर्भेदनिर्देशः"। यथा च तदुत्पत्तिः तथा पञ्चदश्यां दर्शितम् यथा । "तमःप्रधानप्रकृतेस्तद्भोगायेश्वरेच्छया । वियत्पवनतेजोऽम्बुभुवो भूतानि जज्ञिरे । सत्वांशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद्धीन्द्रियपञ्चकम् । श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणाख्यमुपजायते । तैरन्तःकरणं सर्वैर्वृत्तिभेदेन तत् द्विधा । मनोविमर्शरूपं स्याद्बुद्धिः स्यान्निश्चयात्मिका । रजोंशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्म्मेन्द्रियाणि तु । वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे" १दीपे । तेषां स्थानकार्य्यादिकमुक्तं तत्रैव २दीपे "श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं चेन्द्रियपञ्चकम् । कर्णादिगोलकस्थं तत्प्रागग्रं धावेत् बहिर्मुखम् । कदाचित् पिहिते कर्णे श्रूयते शब्द आन्तरः । प्राणवायौ जाठराग्नौ जलपानेऽन्नभक्षणे । व्यज्यन्ते ह्यान्तराः स्पर्शामीलने चान्तरं तमः । उद्गारे रसगन्धौ चेत्यक्षाणामान्तरग्रहः । पञ्चोक्त्यादानगमनविसर्गानन्दकाः क्रियाः । कृषिवाणिज्यसेवाद्याः पञ्चस्वन्तर्भवन्ति हि । वाक्पाणिपाद पायूपस्थं कर्मेन्द्रियपञ्चकम् । मनो दशेन्द्रियाध्यक्षं हृत्पद्मगोलकस्थितम् । तच्चान्तःकरणं बाह्येष्वस्वतन्त्रं विनेन्द्रियैः । अक्षेष्वर्थार्पितेष्वेव गुणदोषविचारकम् । सत्वं रजस्तमश्चास्य गुणा, विक्रियते हि तैः । वैराग्यं क्षान्तिरौदार्य्यमित्याद्याः सत्वसम्भवाः । कामक्रोधौ लोभमोहावित्याद्या रजउत्थिताः । आलस्यभ्रान्तितन्द्राद्या विकारास्तमउत्थिताः । सात्त्विकैः पुण्यनिष्पत्तिः पापोत्पत्तिश्च राजसैः । तामसे नोभयं किन्तु वृथायुःक्षपणं भवेत्"। तत्रेन्द्रियाणां कार्य्यभेदा अपि सां०का०दर्शिताः यथा 'शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः। वचनादानविहरणोत्

सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम्”। आदिपदात् स्पर्शरूपरसगन्धानां ग्रहणम् तथा च श्रोत्रस्य शब्दग्रहणम्, त्वचः स्पर्शग्रहणम्, चक्षुषो रूपग्रहणम्। जिह्वाया रसग्रहणम्। घ्राणस्य गन्धग्रहणमसाधारणं कार्य्यं भवति। एवं वागादीनां वचनादिकर्म्माण्युक्तानि। “अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा बाह्यं त्रयस्य विषयाख्यम्। साम्प्रतकालं बाह्यं, त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्” सां० का०। “अन्तःकरणं त्रिविधं बुद्धिरहङ्कारो मन इति। शरीराभ्यन्तरवृत्तित्वादन्तःकरणम्। दशधा बाह्यमिन्द्रियं त्रयस्यान्तःकरणस्य विषयाख्यं विषयमाख्याति विषयसंकल्पाभिमानाध्यवसायेषु कर्त्तव्येषु द्वारीभवति। तत्र बुद्धीन्द्रियाण्यालोचनेन, कर्म्मेन्द्रियाणि तु यथास्वं व्यापारेण” सा०कौ०। “विषयाणां ग्रहीतॄणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च” मनुः। “शौचमिन्द्रियनिग्रहः” मनुः। “इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ” “इन्द्रियाणि प्रमाथीनि” गीता०। पञ्च बाह्यानि ज्ञानेन्द्रियाणीति मनुष्याद्यभिप्रायम् क्वचित् जीवे अदृष्टवशात् ततो न्यूनताऽपि। यथा वृक्षाणाम् स्पर्शसाधनत्वगिन्द्रियमात्रम् शङ्खशुक्त्यादीनाम् त्वग्जिह्वे द्वे इन्द्रिये महीलतादीनां त्रीणीन्द्रियाणि। सर्पादीनां चत्वारीन्द्रियाणि तेषां श्रोत्राभावात् कुम्भीरस्य च चत्वारि तस्य जिह्वाभावात् इत्यवधेयम्। एतेषाञ्च जीवानां लिङ्गशरीरसत्त्वेऽपि तत्तद्गोलकस्थानशून्यत्वान्न तत्तत्कार्य्यार्थं वृत्तिः। बौद्धमते गोलकान्येवेन्द्रियाणि। तन्मतं विवरणोपन्यासे दूषितं तच्च ९६६पृ० दर्शितम्। २रेतसि ३ वीर्य्ये च। “इन्द्रियकामस्य” श्रुतिः “समावदिन्द्रिया भवन्ति” ताण्ड्य०“समानसामर्थ्याः”भा०

इन्द्रियगोचर पु० इन्द्रियस्य गोचरः विषयः। शब्दादिषु विषयेषु ते हि प्रतिनियतमेकैकस्येन्द्रियस्य ग्राह्या यथा श्रोत्रस्य ग्राह्यः शब्दः, त्वगिन्द्रियस्य स्पर्शस्तद्विशिष्टद्रव्यञ्च, चक्षुषोरूपं तदाश्रयद्रव्यञ्च, रसनायाः रसः, घ्राणस्य गन्ध इत्यादि। एवमन्यान्यपि न्यायादिमते तत्तदिन्द्रियग्राह्याण्युक्तानि यथा “घ्राणस्य गोचरोगन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः। तथा रसोरसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतेः”। आदिपदात् सुरभिदुर्गन्धत्वयोर्ग्रहणम्। तथा रसत्वमाधुर्य्यादिसहितः। एवं शब्दत्वतारत्वमन्दत्वादिसहितः “उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरोद्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये। विभागसंयोगपरापरत्वस्नेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तम्। क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं समवायं च तादृशम्। गृह्णाति चक्षुः, सम्बन्धादालोकोद्भूतरूपयोः। उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः। रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कारणम्” भाषा० सोऽपि उद्भूतस्पर्शोऽपि चकारात् तद्वृत्तिस्पर्शत्वमृदुत्वकठिनत्वादि ग्राह्यम्। एते च बाह्येन्द्रियाणां विषयाः। तेषां मते मनस इन्द्रियत्वात् तद्ग्राह्यास्तत्रैवोक्ता यथा “मनोग्राह्यं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषोमतिः कृतिः”एवं सुखत्वदुःखत्वादिकमपि

इन्द्रियग्राम पु० ६त०। इन्द्रियसमुदाये “बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति”मनुः। इन्द्रियवर्गादयोऽप्यत्र। “निर्विवार मधुनीन्द्रियवर्गः” माघः।

इन्द्रियज त्रि० इन्द्रियाज्जायते जन–ड५त०। इन्द्रियसन्निकर्षजाते प्रत्यक्षे। “तदिन्द्रियजतद्धर्म्मबोधसामग्र्यपेक्षते” भाषा०। इन्द्रियजातादयोऽप्यत्र इन्द्रियाणि च विषयसन्निकर्षद्वारा ज्ञाने करणानि विषयसन्निकर्षश्च तत्र व्यापारः व्यापारेणैव तेषां जनकत्वात् ज्ञानानां तज्जन्यत्वम्।

इन्द्रियज्ञान न० इन्द्रियेण जनितं ज्ञानम्। प्रत्यक्षे ज्ञाने।

इन्द्रियनिग्रह पु०इन्द्रियाणां निग्रहः यथेष्टं प्रवृत्तानां स्वस्वविषयेभ्यः निवर्त्तनेन निरोधः। इन्द्रियाणां यथेष्टं प्रवृत्तानां स्वस्वविषयेषु १प्रसङ्गनिवारणे। स च सर्व्ववर्णसाधारणधर्म्मः“धृतिः क्षमा दयाऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्म्मलक्षणम्” मनुः। इन्द्रियनिग्रहः अप्रतिषिद्धेऽपि विषयेऽनतिप्रसङ्गः” एका० त० रघु०। २योगसाधनाङ्गे श्रोत्रादीनां ज्ञानेन्द्रियाणां वागादीनां च कर्म्मेन्द्रियाणां स्वस्वव्यापारेषु अनियोजनरूपे रोधने च। सर्वेषामनिरोधे योगसिद्ध्यभावोभङ्ग्या गीतायामुक्तः”। “इन्द्रियाणान्तु सर्व्वेषां यद्येकं चरतीन्द्रियम्। तदस्य हरति प्रज्ञां दृतेः पात्रादिवोदकम्”मनसोनिग्रहादेवान्येषां निग्रहो भवति नान्यथा“इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते। तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि”गीतायां तथोक्तेः। मनोनिग्रहोपायश्च “असंशयं महाबाहो! मनोदुर्निग्रहं चलम्। अभ्यासेन तु कौन्तेय! वैराग्येण च गृह्यते”गीतोक्तेः अभ्यासवैराग्यरूपः। यथेच्छमिन्द्रियप्रसङ्गे पापमप्युक्तम्“विहितस्याननुष्ठानात् निन्दितस्य च सेवनात्। अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति” या०स्मृ०। इन्द्रियजयोप्यत्र इन्द्रियजये च शौचमेव हेतुः। यथाह पात०सूत्रभाष्ययोः “शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः” “सत्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनानि

च” सू० “शुचेः सत्वशुद्धिस्ततः सौमनस्यं तत ऐकाग्र्यं तत इन्द्रियजयस्ततश्चात्मदर्शनयोग्यत्वम् बुद्धिसत्त्वस्य भवतीति” भा०एष च बाह्य उपायः। आभ्यन्तर उपायस्तत्रैवोक्तः। “ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः”पा०सू०“सामान्यविशेषात्मा शब्दादिर्ग्राह्यः तेष्विन्द्रियाणां वृत्तिर्ग्रहणं(१रूपम्)न च तत्सामान्यमात्रग्रहणाकारम् कथमनालोचितः सविषयविशेष इन्द्रियेण मनसानुव्यवसीयेतेति। स्वरूपं पुनः प्रकाशात्मनोबुद्धिसत्त्वस्य सामान्यविशेषयोरयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिन्द्रियम्। (२रूपम्)तेषां तृतीयं रूपम्। अस्मितालक्षणोऽहङ्कारः तस्य सामान्यस्येन्द्रियाणि विशेषाः। चतुर्थं रूपं व्यवसायात्मकाः प्रकाशक्रियास्थितिशीला गुणाः, येषामिन्द्रियाणि साहङ्काराणि परिणामः। पञ्चमं रूपं गुणेषु यदनुगतं पुरुषार्थवत्त्वमिति पञ्चस्वेतेषु इन्द्रियरूपेषु यथाक्रमं संयमः तत्र तत्र जयं कृत्वा पञ्चरूपजयादिन्द्रियजयः प्रादुर्भवति योगिनः”भाष्यम् तत्फलमपि तत्रोक्तम्। “ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च” पा० सू० “कायस्य मनोवदनुत्तमगतिलाभो मनोजवित्वम्। विदेहानाम् (देहानपेक्षाणाम्) इन्द्रियाणामभिप्रेतदेशकालविषयापेक्षो वृत्तिलाभः अतीतानागतदूरस्थबाह्यार्थविषयस्य वृत्तिलाभो विकरणभावः। सर्वप्रकृतिविकारवशित्वं प्रधानभावः इत्येतास्तिस्रः सिद्धयो मधुप्रतीका उच्यन्ते एताश्च करण पञ्चकरूपजयादधिगम्यन्ते” भा० एतासाञ्च बाह्यसिद्धीनां पारम्पर्य्येण सत्वपुरुषान्यतारख्यातिरेव तु मुख्यं फलमिति तत्रैव प्रसिद्धम्।

इन्द्रियबध पु० इन्द्रियाणां बधः स्वस्वकार्य्येषु शक्तिविघातः। इन्द्रियाणां स्वस्वकार्य्यानुकूलशक्तिप्रतिघाते ते च एकादशधा यथाह सां०का०कौमुद्योः “एकादशेन्द्रियबधाः सह बुद्धिबधैरशक्तिरुद्दिष्टा” का० एकादशेन्द्रियबधाः स्वस्वकार्य्ये वैकल्यरूपाः तच्च “बाधिर्य्य मित्यादि कौ०वाक्यम् अशक्तिशब्दे ४७२ पृष्ठे उदाहृतम्

इन्द्रियबोधन त्रि०इन्द्रियं बोधयति स्वपानसाध्यवैकल्य बुध+णिच्+ल्यु। स्वपानसाध्यवैकल्यबोधके मद्ये मद्यपाने हि इन्द्रियमात्रस्य स्वस्वकार्य्यव्यापारापाटवकरणात् आत्मवीर्य्यं तानि बोधयतीति तस्य तथात्वम्। “सर्वं पित्तकर मद्यम्”इत्युपक्रम्य“पाके लघु विदाह्युष्णं तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनम्”। “कषायमधुरं मद्यं सुगन्धोन्द्रियबोधनम्”। “वातघ्नो मधुरप्रायोहृद्य इन्द्रियबोधनः” सुश्रु०।

इन्द्रियवत् त्रि०इन्द्रियं वश्यतया प्राशस्त्येन वास्त्यस्य मतुप् मस्य वः। १वश्येन्द्रिये २प्रशस्तेन्द्रिये च स्त्रियां ङीप्। इन्द्रियेण तुल्यम् इन्द्रियस्येव इन्द्रिये इव वा वति। इन्द्रियतुल्ये अव्य० इन्द्रियं वीर्य्यमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः वेदे पूर्व्वपद नि०दीर्घः। वीर्य्यान्विते। “तेजः पशूनां हविरिन्द्रियावत्” वाज०। हविष्य इन्द्रियवान् मदिन्तम” वाज०। क्वचित् वेदे दीर्घोन। सर्व्वहुतमिन्द्रियवत” यजु०१४,२,

इन्द्रियवृत्ति स्त्री ६त०। “शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः। वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम्” सांख्योक्ते श्रोत्रादीनां शब्दादिषु प्रकाशनार्थे १व्यापारे कर्म्मेन्द्रियाणां २वचनादानादिव्यापारे च। तत्र बुद्धीन्द्रिय वृत्तिश्च इन्द्रियजन्या बुद्धेस्तत्तदाकारेण परिणामः साच निर्विकल्पकस्थानीया इति सा० कौ०समर्थितं तच्च ८२६पृ० आलोचनशब्दे दर्शितम् कर्म्मेन्द्रियवृत्तिश्च वचनादानादिरूपोव्यापारः। मनोरूपेन्द्रियवृत्तिस्तु संकल्पविकल्पाध्यवसायरूपा मनोबुद्ध्योः परिणामभेदः।

इन्द्रियसंप्रयोग पु० इन्द्रियाणां संप्रयोगः स्वस्वविषयेषु प्रयोगःव्यापारणम्। विषयैरिन्द्रियसम्बन्धे असत्ख्यातिशब्दे ५२३पृष्ठे उदा०।

इन्द्रियसन्निकर्ष पु० इन्द्रियस्य स्वस्वविषयैः सह सन्निकर्षः सम्बन्धभेदः। प्रत्यक्षसाधने इन्द्रियस्य स्वस्वविषयैः सम्बन्धभेदरूपे प्रत्यक्षजनकव्यापारे। स च न्यायमते षोढा यथा “विषयेन्द्रियसंबन्धोव्यापारः सोऽपि षड्विधः। द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः द्रव्येषु समवेतानां, तथा तत्समवायतः तत्रापि समवेतानां, शब्दस्य समवायतः। तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः। विशेषणतया तद्वद्भावानां ग्रहो भवेत्” भाषा०। तथा च द्रव्यस्य प्रत्यक्षे इन्द्रियसंयोगः कारणम् द्रव्यसमवेतगुणकर्म्मजातीनां प्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तसमवायः। द्रव्यसमवेतसमवेतानां गुणत्वकर्म्मत्वादीनां प्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवायः। शब्दस्य प्रत्यक्षे श्रोत्रसमवायः शब्दवृत्तिशब्दत्वादेः, श्रोत्रसमवेतसमवायः कारणम्। “अभावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे च इन्द्रियसंयुक्तस्वरूपसम्बन्धविशेषणता हेतुः। वैशेषिकमते तु समवायस्य न प्रत्यक्षम्। अत्र यद्यपि विशेषणता नानाविधा तथा हि भूतलादौ घटाभावः संयुक्तविशेषणतया गृह्यते संख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया, संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसम-

वेवतमवेतविशेषणतया। शब्दाभावः केवलश्रोत्रावच्छिन्न-विशेषणतया। कादौ खत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेत-विशेषणतया। एवं कत्वावच्छिन्नाभावे खत्वाभावादिकं विशेषणविशेषणतया। एवं घटाभावादौ पटाद्यभावः संयुक्तविशेषणविशेषणतया। एवमन्यदप्यूह्यम् तथापि विशेषणतात्वरूपेणैकैव सा गण्यते अन्यथा षोढा सन्निकर्ष इति प्राचां प्रवादो व्याहन्यतेति" मुक्ता०। इन्द्रिय संयोगादयोऽप्यत्र

इन्द्रियस्वाप पु० इन्द्रियाणां स्वस्वविषयेषु स्वाप इव अप्रवृत्तिरत्र। १सुषुप्त्यवस्थायाम् तत्र हि मनःसहितसर्व्वे-न्द्रियाणामुपरमः स्मृत्यादावुक्तः "सुषुप्तिकाले सकले प्रलीने" इति स्मृत्या "यत्र सुप्तोन कञ्चन पश्यतीति" स्मृत्या इन्द्रियमात्रलयश्रवणात्। इन्द्रियैःस्वस्य स्वकारणभावस्वापः प्राप्तिर्यत्र। इन्द्रियाणां स्वरूपतः स्वकारणलयकाले प्रलये। मरणे तु न स्वरूपतस्तेषां लयः। "तमुत्क्रामन्त प्राणोऽनुत्क्रामति प्राणमुत्क्रामन्तं मनोऽनुक्रामतीत्यादि" श्रुतेः "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम्। अपञ्ची-कृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधन" मिति स्मृतेश्च प्राणा-नामाप्रलयस्थायित्वावगतेः। तत्र गोलकाभावेन वृत्तिमात्रं न भवति पुनर्देहान्तरे गोलकोदये वृत्तिलाभ इति भेदः "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्त" इति शां० सू० भाष्ययोर्विवृतिः एवं सांख्यमतेऽपि किन्तु तन्मते लिङ्गदेहे प्राणपञ्चकं विहाय पञ्चभूतानां प्रवेश इत्येतावन्मात्रभेदः।

इन्द्रियात्मन् पु० इन्द्रियमेवात्मा। १इन्द्रियस्वरूपे कर्म्मधा०। २इन्द्रियेषु।

इन्द्रियादि पु० ६त०। सांख्यमतसिद्धे इन्द्रियकारणे अहङ्कारे "सात्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्" सा०का०

इन्द्रियाधिष्ठातृ ६त०। इन्द्रियाणामचेतनानां स्वस्वकार्य्येषु व्यापारसम्पादनाय ईश्वरनियोजिते देवभेदे। तेच देवाः "दिग्वातार्कप्रचेतोऽग्निवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः"। शारदा० दर्शिताः पदार्थादर्शे एतद्व्या०" एते इन्द्रियाधिष्ठातृदेवाः। यदाहुः वैकारिकादिग्वाताश्च चन्द्रश्चैकादश स्मृताः। इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते सात्विकाः मता" इति तथा च श्रोत्रस्याधिष्ठातृदेवता दिक्। त्वचः वायुः, चक्षुषः अर्कः। रसनायाः प्रचेताः, घ्राणस्याश्विनौ, वचः अग्निः, पाणेः शक्रः, पादस्य उपेन्द्रः (विष्णुः), पायोः मित्रः, उपस्थस्य कः ब्रह्मा। मनसः चन्द्रमाः।

इन्द्रियायतन ६त०। श्रोत्राद्याधारे देहे तस्य इन्द्रियाधा-रत्वात्तथात्वम्। स च सूक्ष्मएव देहः। यथाह सा०का० "पूर्व्वोत्पन्नम् (श) सक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्य्यन्तम्। संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्"। "प्रधाने-नादिसर्गे प्रतिपुरुषमेकैकमुत्पादितम् आ चादिसर्गात् आ च महाप्रलयादवतिष्ठते महदादिसूक्ष्मपर्य्यन्तं महदहङ्का-रैकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्य्यन्तम् एषां समुदायः सूक्ष्मश-रीरं शान्तघोरमूढैरिन्द्रियैरन्वितत्वाद्विशेषः। नन्वस्त्वेत-देव शरीरं भोगायतनं पुरुषस्य, कृतं दृश्यमानेन षाट्कौशि-केन शरीरेणेत्यतआह संसरतीति उपात्तमुपात्तं च शरीरं जहाति हायंहायं चोपादत्ते, कस्मात्? निरुपभोगं यतः, षाट्कौशिकं शरीरं विना सूक्ष्मं निरुपभोगं, तस्मात्संस-रति। ननु धर्म्माधर्म्मनिमित्तः संसारः न च सूक्ष्मशरीर-स्यास्ति तद्योगः, तत्कथं संसरतीत्यत आह भावैरधिवा-सितं धर्म्माधर्म्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्य्यानैश्वर्य्याणि भा-वास्तदन्विता बुद्धिः तदन्वितञ्च सूक्ष्मशरीरमिति तदपि भावैरधिवासितं यथा सुरभिचम्पककसम्पर्काद्वस्त्रं तदामो-दवासितम्भवति तस्माद्भावैरेवाधिवासितत्वात्संसरति। क-स्मात्पुनः प्रधानमिव महाप्रलयेऽपि तच्छरीरं न तिष्ठती-त्यत आह लिङ्गम् लयं गच्छतीति लिङ्गं हेतुमत्त्वेन [illegible] लिङ्गत्वमिति" भावः। सा०कौ०। "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशे-न्द्रियसमन्वितम्। अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसा-धननम्" स्मृतिः। पञ्चद० इदमेव वाक्यमुपन्यस्तम्। न्यायादिमते स्थूलदेहएव इन्द्रियायतनं तैः सूक्ष्मदेहा-नङ्गीकारात् इति भेदः जीवादृष्टवशादेवापूर्व्वदेह एव तत्तदिन्द्रियाण्यपि तत्तद्देहे उत्पद्यन्ते मनांसि तु अन-न्तानि तानि च नित्यानि तेषाञ्च अदृष्टवशात् एकैक-स्मिन् देहे एकैकस्य प्रवेश इति हि तेषां सम्मतम्। २ आत्मनि च "आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठतो" लिङ्गशरीरशब्दे एतेषां युक्तायुक्तत्वपरीक्षणम् करिष्यते।

इन्द्रियाराम त्रि० इन्द्रियेषु आरमति आ+रम-घञ्। इ-न्द्रियार्थभोगप्रसक्ते "अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ! स जीवति" गीता०।

इन्द्रियार्थ पु० ६त०। इन्द्रियगोचरशब्दार्थे शब्दादौ "इ-न्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः" मनुः। द्वन्द्वः १इ-न्द्रिये तद्विषये च द्वि०व०। "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्प-न्नम्" गौ०सू०। इन्द्रियेणार्थस्य सन्निकर्ष इत्येव तत्र विग्रहस्तु न्याय्यः।

इन्द्रियावित् त्रि० इन्द्रियं वश्यतया प्राशस्त्येन वास्त्यस्य वा०